

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В. І. Лубський, М. В. Лубська

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

2-ге видання, доповнене

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2009

УДК 2–9(075.8)
ББК 86.2я73
Л 82

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11–2709 від 14.01.2006)*

Рецензенти:

Закович М. М. – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Кралюк П. М. – доктор філософських наук, завідувач кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”.

Лубський В. І., Історія релігій: *підруч. [для студ. вищ. навч. закл.]*/
Л 82 В. І. Лубський, М. В. Лубська – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури,
2009. – 776 с. – ISBN 978-966-364-855-2

У підручнику викладено основні питання релігієзнавства, подано широкий матеріал з історії релігії – одного з найяскравіших феноменів людства. Розглядаються різні концепції теорії релігії, її структура та функції в житті суспільства та індивіда, проблеми генезису та еволюції релігії. Значна увага приділяється сучасним світовим релігіям. Визначальний принцип подачі матеріалу в підручнику – толерантне ставлення як до релігії, так і до вільнодумства.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів, які вивчають курс релігієзнавства, а також тих, хто цікавиться проблемами світових релігій.

**УДК 2–9(075.8)
ББК 86.2я73**

ISBN 978-966-364-855-2

© Лубський В. І., Лубська М. В. 2009.
© Центр учбової літератури, 2009.

*Світлій пам'яті Марії Григорівни
та Іона Кіндратовича Лубських
присвячуємо*

ВСТУП

Становлення нової держави, а саме цей процес триває зараз в Україні, майже завжди супроводиться кризовими явищами, які охоплюють усі сфери людського буття, особливо соціально-економічну; вони впливають на суспільну свідомість, насамперед, на релігійно-духовне життя народу. Потребують вирішення проблеми суспільно-політичного життя нашої країни, її національного відродження, яке відбувається в сучасних суперечливих умовах, і тому інтерес до вітчизняної історії, зокрема до історії релігії, в Україні зростає. Українська нація як свідомо, так і підсвідомо, знаходиться в пошуках тих духовних орієнтирів, які могли б зняти соціально-психологічне напруження, що існує в суспільстві.

Відродження української культури зумовлює відродження історичних органічно народних традицій, серед яких чільне місце посідає релігія як духовний феномен.

В Україні розпочався новий етап розвитку релігійних конфесій. Однак він породив безліч проблем, пов'язаних із нормалізацією релігійного життя, пошуками шляхів урегулювання міжцерковних відносин, зокрема, подолання гострих і болючих міжконфесійних конфліктів на основі конституційних положень принципу свободи совісті й віросповідного законодавства щодо правового регулювання діяльності релігійних організацій.

Розділ I.

ВИНИКНЕННЯ РЕЛІГІЇ

Історія виникнення релігії дуже важлива для повного розуміння її суті і значення. Якщо ми хочемо досконало знати про якийсь явище чи річ, то неодмінно поставимо запитання: звідки, чому, як і коли вони виникли? Лише діставши відповідь на ці запитання, ми здобудемо знання про певні явища чи факти.

Це стосується й релігії.

Але з погляду переважної більшості віруючих і значної частини духовенства, яка не вдається в богословські тонкощі, питання про виникнення релігії не має сенсу: релігію дарував людству Бог, до того ж саме ту, яку сповідують ці віруючі, релігія для них вічна і незмінна, саме їхня релігія істинна і не потребує пояснення її походження. Адже існує загально визнана історія релігії, яка фіксує початок кожної з них. Ми майже в дрібних деталях знаємо процес формування ісламу, який розпочався на початку VII століття, коли історію вже записували. Добре відоме і започаткування християнства, що завершило своє друге тисячоліття. Значно менше ми знаємо про виникнення буддизму, якому більш ніж дві з половиною тисячі років.

З далеких глибин століть доходять до нас відомості про стародавні релігії, про їх початок і кінець. Про релігійні уявлення людей на зорі їх існування свідчать численні факти науки. Усі народи мали свою релігію, немає жодного паростка величезної людської родини, яка не знала б релігії. Релігії виникали, розвивалися, зникали, змінювалися іншими. Безперечно, релігія має свою дуже цікаву й повчальну історію. Про виникнення головних сучасних релігій мова йтиме в наступних розділах цієї книги. У цьому ж розділі розглянемо питання про виникнення найперших релігійних уявлень, викладемо різні точки зору на це. І хай вас не дивує, що іноді ці точки зору взаємовиключають одна одну.

Теологічні теорії походження релігії

Передусім розглянемо теорії походження релігії, які беруть за основу надприродні причини та обставини цього складного процесу. Вони є предметом особливої уваги богословів різних релігійних напрямів, у їх розробці беруть участь видатні філософи, які поділяють релігійну точку зору на світ, вони містять чимало глибоких міркувань і їх можна об'єднати загальною назвою – теологічні теорії. Це традиціоналістична, теїстична і специфічно-православна – академічна теорії.

Традиціоналістична теорія

Ця точка зору на походження релігії полягає в тому, що релігію першим людям відкрив безпосередньо сам Бог. У християнстві ця концепція виглядає як біблійна оповідь про спілкування перших людей – Адама і Єви в раю з Богом, а також про надприродні контакти з Богом Мойсея та інших біблійних персонажів. Цей найортодоксальніший варіант традиціоналізму відкидає будь-яку аргументацію, тим більше наукового плану. Він не апелює ні до розуму, ні до визнання особливих якостей людської душі, яка тягнеться до Бога, заперечує спроби перегляду релігійних цінностей. Він ґрунтується лише на беззастережній вірі.

Традиціоналістичну концепцію знаходимо і в стародавній філософії. Так, давньогрецький мислитель Платон (бл. 427 – 347 до н.е.) вважав, що релігія є наслідком споглядання людською душею в світі ідей єдиного, яке є особливою субстанцією всього світу, його основою і виток, яке за буття не має ні початку ні кінця, ніяких ознак, ніяких причин, не потребує простору і руху, бо для руху потрібні зміни, а єдине – незмінне. Єдине має всі характеристики Бога. Отже, людська душа, споглядаючи в світі ідей єдине – Бога згадує про нього в нашому матеріальному світі. Ця згадка і є релігія.

Традиціоналістичне розуміння походження релігії розробляли мислителі, яких церковна історія називає святими отцями церкви. У православ'ї це Афанасій Олександрійський,

Василій Великий, Григорій Назіанзін, Іоан Золотоустий та Іоан Дамаскін, у католиків – Амвросій Медиоланський, Августин Блаженний, Єроним, Григорій I Великий. Слід також назвати Орігена і Тертуліана і особливо Тому Аквіната (Аквінського) (бл. 1225–1274), який у своїй головній праці “Сума теології” розмірковував таким чином: людина співвідноситься з Богом як зі своєю метою, але ця мета не може бути досягнута розумом. Тим часом потрібно, щоб люди завчасно знали цю мету для того, щоб свідомо спрямувати на досягнення її свої зусилля і дії. Виходить, що людина для свого порятунку мусять знати щось таке, чого їй розум досягти не може. Але Бог дає людині це знання. Дає шляхом одкровення. На нього й треба спиратись, у ньому порятунок. Надаючи безумовну перевагу одкровенню перед розумом, Тома Аквінат поглиблює цю думку зауваженням: навіть те знання про Бога, яке може бути здобуте розумом, має бути подане людині через божественне одкровення, бо істина про Бога, відкрита людським розумом, була б доступна не багатьом, та ще й з домішкою численних помилок, тоді як від володарювання цією істиною цілком залежить порятунок людини, який вона може знайти лише в Богові. Ці міркування потрібні були Томі для того, щоб ствердити перевагу теології, віри над наукою, довести, що істини одкровення вищі, ніж істини науки. Але разом з тим Тома Аквінат переспівує засади традиціоналізму: сам Бог відкрив людям усі релігійні істини, людський розум тут просто непотрібен.

Традиціоналістична теорія походження релігії легко сприймається, не потребує доведення, бо ґрунтується на вірі. Це зумовило її значне поширення і багатівікове існування. Ця теорія у християнському богослов'ї має, так би мовити, внутрішній вжиток, бо стосується лише самого християнства. Стосовно інших релігій християнство згодне вжити будь-яких інших пояснень. Але богослов'ю, що вдається до теоретичних міркувань, цієї теорії мало, бо вона містить недооцінку творчих задумів Бога і зневагу до мислення людини, яка є вершиною творчості Бога.

Теїстична теорія

Ця теорія походження релігії природно впливає із суті самого теїзму. Теїзм (від грец. *theos* – бог) визнає буття Бога як істоти принципово протилежної світові скінчених речей і явищ, істоти абсолютної, необмеженої, що вище і людини, і природи; тобто надлюдської і надприродної, живої і особистої, що володіє всіма духовними досконалостями, існує над усім і є джерелом усього, отже, й релігії. Є кілька різновидів теїстичної концепції, але всі вони єдині в основному – релігія є наслідком божественного одкровення на певному етапі духовного розвитку людства. Цілком зрозуміло, що ця концепція випливає з беззастережного визнання існування Бога.

Одним з апологетів теїзму був Рене Декарт (1596–1650), що дотримувався дуалістичної концепції співвідношення душі й тіла та концепції вроджених ідей. Декарт висунув онтологічний доказ існування Бога: уявлення про Бога як істоту найдосконалішу обов'язково передбачає і таку обставину, як існування: ми думаємо про Бога, отже, він існує. Ми ж думаємо про Бога тому, що ідея божества є провідною вродженою ідеєю, вона існує в свідомості людини від її народження і виявляється як пізнання Бога. Отже, релігія виявляється в ході пізнавальної діяльності людини як розгортання вродженої ідеї Бога.

Розвивав концепцію Декарта Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716), засновник богословського раціоналізму, за яким ідеї народжуються під впливом досвіду, емпіричних знань, завдяки чому людство і прийшло до християнства – єдиної релігії одкровення.

Особливе місце в розробці теїстичної теорії належить німецькому філософу, психологу і педагогу Йоганну Фрідріху Гербарту (1776–1841). Головне в релігії, вчив Гербарт, у тому, що вона визнає доцільність природи, і людина приходить до релігії через усвідомлення цієї думки. Доцільність у природі викликає релігійно-естетичні почуття, примушує нас споглядати велич Бога, породжує релігійні концепції.

Імануїл Герман Фіхте (1797–1879) – основоположник умоглядного теїзму, за яким ставлення людини до Бога є комплексом певних почуттів, що є наслідком дії двох факторів: чуття власної конечності, обмеженості, яка потребує допомоги; і чуття нашого буття, яке осягнуте нескінченним, якому ми підкорені. З цього народжується благоговіння як вияв тих довічних причин, що є людською сутністю.

Значною фігурою серед прибічників теїстичної теорії є Фрідріх Шеллінг (1775–1854) – один з творців німецького класичного іdealізму. Він вважав, що все існуюче є наслідком первинного акту ірраціональної волі, яка не може бути осягнута раціональним мисленням. Для цього можна застосувати лише емпіричний досвід, який є в міфології та релігії. Там відбувається одкровення. Але пояснити походження релігії одним одкровенням, як це робили традиціоналісти, неможливо. Якщо допустити, що без одкровення люди не знали Бога, то це було б визнанням наявності атеїзму в початковий період існування людства. Такої честі надавати атеїзмові не можна. Людина з самого початку свого існування володіла споглядальним типом знання і намагалася з'ясувати кінцеві основи світу, тому вона дійшла до єдиного, загального Бога. Потім ця ідея була втрачена і відновлена лише іудаїзмом, християнством та ісламом. Точка зору Шеллінга дістала назву спекулятивного теїзму, оскільки вона ґрунтується на спекулятивній філософії, що оперує споглядальним знанням при аналізі надпочуттєвих принципів буття.

Завершуючи огляд теїстичних концепцій походження релігії, слід звернути увагу на ряд теорій, які для обґрунтування надприродного походження релігії вдаються до містичних міркувань, тому їх можна назвати містичними теоріями. Суть їх у тому, що виникнення релігії є наслідком одкровення, але не того, що було раз і назавжди дане першим людям чи обраним особам безпосередньо Богом, а внаслідок постійного впливу божества на дух людини, що діє і в сьогоденні.

Яскрава фігура серед містиків – Фрідріх Генріх Якобі (1743–1819). Якобі вважав, що для пізнання Бога ні почуттів, ні мислення не досить: ні природа, ні розум знання про Бога не дадуть. Природа не стільки відкриває, скільки приховує Бога від нас, бо ми бачимо в ній клубок причин без початку і кінця. Розум діє в світі обмеженому, і сам він обмежений, бо приводить лише до визнання обмеженості всього існуючого. Визнання Бога нам дають лише наші внутрішні почуття, вони є джерелом релігії. Ми споглядаємо Бога в нашому власному духові, але не фізичними, а духовними очима. Це споглядання не постійне, а епізодичне, воно виникає при певних, дуже специфічних умовах: воно не потребує розуму, а лише віри. Подібно до того, як наше око, озброєне телескопом, бачить у туманному Чумацькому Шляху окремі зірки, так і наш розум, озброєний вірою, може бачити Бога.

Це містичне богопізнання є провідним методом багатьох богословських систем. Воно має багатовікову історію, особливо яскраві сторінки якої написані на Сході, яке й досі взяте на озброєння неорелігіями східного походження як за кордоном, так і в нашій країні.

Для богословів, які оперують логічними міркуваннями і активно звертаються до науки, містика не виступає впевненим спілником новітніх богословських побудовань. Тому до містичних концепцій православні богослови-теоретики ставляться стримано.

Академічний теїзм

У другій половині XIX ст. в російському богослов'ї виникла школа академічної філософії, засновником якої був професор Московської духовної академії Ф.О.Голубинський (1796–1854), який розробляв онтологічні проблеми, а також проблеми богопізнання. Його учень В.Д.Кудрявцев-Платонов (1828–1891) досліджував проблему походження релігії. Виникнення релігії Платонов вважає за можливе пояснити дією двох джерел: об'єктивного, що полягає у впливі Бога на дух

людини, і суб'єктивного, чим є засвоєння людиною цього впливу. Для аргументації своєї точки зору Кудрявцев посилається на теорію вродженого знання: у свідомості людини є знання, яке існує перед досвідом, незалежно від практики. Воно виникає тоді, коли душа ще до народження тіла споглядає сутності, які існують за межами фізичного світу, або воно йде від якогось Абсолюту, який через це знання виявляє своє існування. Кудрявцев вважає, що оскільки вроджені ідеї є продуктом божественної волі, вони насамперед мусять містити ідею Бога. Ці ідеї є наслідком промислительного ставлення Бога до світу, яке включає в себе не тільки творення його, а й діяння на дух людини в напрямі повідомлення людині ідей про себе поряд з ідеями про істину, добро тощо. Правда, така точка зору не дає відповіді на запитання про те, а чи є вроджені ідеї зла? І якщо є, то хто виражає себе в цих ідеях?

Розглянемо інше питання. Чим пояснити наявність великої кількості невіруючих у світі? Можливо, в них немає природжених ідей про Бога?

На це Кудрявцев відповідає: не слід припускати, що вроджена ідея Бога з самого початку існує в свідомості кожної людини як уявлення або поняття. Вона не існує навіть як здатність мати таке уявлення, ні як вроджене прагнення до нескінченного, ні як потреба набуття знань про Бога. А такі припущення окремі богослови висловлювали. На думку Кудрявцева, усі ці припущення хибні, бо всі вони ґрунтуються на уявленні про одноразовий вплив Божества на дух людини, який згодом нібито припиняється. Насправді ж цей вплив є постійним, він має відкрити людському розуму Бога, тому й зветься одкровенням. Він має характер відкриття, прозріння, натхнення. Оскільки одкровення ґрунтується на природному відношенні між істотою розумово-вільною і Творцем, Кудрявцев називає його природним і цим хоче уникнути звинувачення в містицизмі.

Можливість одкровення, за Кудрявцевим, має два аспекти. Перший – це безмежні здібності Бога, який може все, а та-

кож висока гідність людського розуму. Другий – це сам процес людського пізнання. Перший не потребує доведення, це справа віри. Другий богослов трактує в такому порядку. Ми визнаємо дію божества першоджерелом релігійної віри. Тоді слід визнати, що в людській душі є щось, що сприймає цю дію. Це – свідомість людини. Вона відрізняється від розуму тим, що має вищу якість, здатність відання, відчуття надчуттєвого, тобто надприродного. Натомість розум оперує відчуттями, які йдуть від оточення, і на цій основі пізнає світ. Свідомість – це вже не звичайне мислення, а вище пізнання, ідеальний погляд, безпосереднє споглядання надприродного. Водночас свідоме споглядання доповнюється працею почуттів і волі, працює все мислення, відбувається пізнання Бога, виникають різноманітні релігійні уявлення і поняття (у цьому, між іншим, причина виникнення релігійної різноманітності). Так, під впливом одкровення і людської розумової діяльності утворюється релігія. Концепція досить витончена.

Академічний теїзм, звертаючись до наукової аргументації, робить серйозний крок на шляху до вдосконалення богословської теорії походження релігії. Але й він не може перейти межу, яка веде до справжньої науки, не може відмовитись від абсолютного пріоритету віри як провідного аргументу. Він просто намагається піднестися до сучасного рівня розвитку людського мислення, хоче зробити релігію більш сучасною.

Перші спроби наукового пояснення походження релігії

Спроба знайти земні витoki релігії сягають у далеку давнину. Ще в V ст. до н. е. Критій (бл. 460 – 403 до н.е.) висловив думку про те, що релігія є вигадкою законодавців. Він був засновником політико-державної гіпотези виникнення релігії. Цю точку зору поділяв Лактацій (бл. 250–325), який називав засновником римської релігії другого легендарного царя Риму – Нумо Помпілія.

Ефектного і гострого вигляду ця гіпотеза набула у гуманістів та енциклопедистів XVII–XVIII ст. Відомі атеїсти тієї епо-

хи Жан Мельє (1664–1729), Франсуа Вольтер (1694–1778), Жан-Жак Руссо (1712–1778), ціла плеяда матеріалістів XVII–XVIII ст. у Франції вважали релігію продуктом ошуканства, вигадки, невігластва, наслідком свідомої нечесної змови для досягнення певних інтересів чи загального суспільного спокою.

Стародавньому світові належить ще одна концепція виникнення релігії, яка дістала назву євгемеризму. Її автор, стародавній філософ Євгемер (бл. 340 – 260 до н.е.) вчив, що релігія бере початок із шанування і обожнення найстаро-давніших царів.

У стародавньому світі народилася натуралістична концепція походження релігії.

Ще софіст Продікт (бл. 470 до н.е. – р. см. невід.) вбачав джерело релігії в шануванні хліба, вина, Місяця, річок тощо як корисних і потрібних людині речей. Ця точка зору ґрунтується на тому, що все духовне, в тому числі й релігія, виникло в процесі розвитку матеріального світу як похідне від нього. Релігія є наслідком відображення світу в свідомості людей, відображення взаємовідносин людей й природи і між собою, відображення перевернуто, фантастичне.

Безумовно, таке широке розуміння процесу виникнення релігії виникло не відразу. Окремі мислителі, більшою чи меншою мірою поділяючи таку матеріалістичну у своїй суті точку зору на світ, вихопили якусь часточку, якийсь бік цього процесу, лише один момент розвитку суспільної свідомості, бо вони ще не розуміли матеріалістичного характеру історії суспільства. Це були геніальні припущення, здогади з дуже обмеженою аргументацією, іноді суто логічного порядку.

З числа таких мислителів насамперед назвемо Епікура (324 – 270 до н.е.), який висловив думку про те, що світ вічний і нескінченний, а отже, не міг бути створений богами. Учень Епікура Лукрецій Кар (бл. 96 – 55 до н.е.), розвиваючи думки вчителя в поемі “Про природу речей”, писав, що люди створили уявлення про богів зі своїх спостережень природи, що жак

людей перед могутніми силами природи штовхає їх споруджувати богам капища. Ще один учень Епікура Петроній (р. нар. невід. – 66) є автором відомого афоризму: “Перших богів на землі створив страх”. Цю думку висловив ще засновник матеріалістичної лінії в філософії Демокрит (460 – 361). За часів Демокрита побутувала думка, що релігію винайшли стародавні єгиптяни, які зробили це через страх перед грізними силами природи, а від них її запозичили інші люди. Про це також писав відомий історик стародавнього світу Діодор Сицилійський (бл. 90 – 21 до н.е.), а також відомий своїм відвертим атеїзмом стародавній письменник із сирійського міста Самосата Лукіан (бл. 120 – після 180). Можна було б назвати ще чимало інших імен.

Натуралістична концепція походження релігії знайшла своє відображення в численних працях як матеріалістів, так і нематеріалістів у подальшому розвитку релігієзнавства. Тут треба згадати Давида Юма (1711 – 1776) і його “Природну історію релігії”, Томаса Гоббса (1588 – 1679), Г.Гегеля (1770 – 1831), його учня Д.Штрауса (1808 – 1874), Ф.Ніцше (1844 – 1900), Л.Фейєрбаха (1804 – 1872), Ф.Енгельса (1820 – 1895) та багатьох інших. Кожен з них зробив певний внесок у наукову теорію походження релігії, але вони здебільшого обмежувалися філософським аспектом цього питання, віддаючи данину матеріалістичному чи ідеалістичному її трактуванню, разом з тим прокладаючи шляхи для її наукового вирішення.

Завдання учасникам студентського історичного наукового гуртка

Підготуйте на засіданні гуртка обговорення теми: “Стародавні мислителі: Платон, Демокрит, Арістотель, Епікур про релігію”.

Наукові теорії походження релігії

Розвиток науки і культури, особливо поглиблення досліджень у галузі вивчення людини і суспільства, дали поштовх у розвитку релігієзнавства. Але його не обминули політичні пристрасті. Тому релігієзнавчі теорії набувають різного забарвлення: від апологетичного захисту релігії і намагання притосувати її до науки – до “надвойовничого” атеїзму, який в усьому заперечує релігійне. Позначилось це і на концепціях походження релігії, і на їх оцінюванні. Мабуть, потрібно шукати розумну середину, яка забезпечить об’єктивне наукове дослідження релігії, її історії і вчень. Розглядаючи теорії походження релігії, треба відкинути політичні симпатії та антипатії, поспішні обвинувачення, тому що в кожній з них є своя слушність. Навіть хибні припущення підказують нам, куди не слід спрямовувати дослідження.

Наш огляд наукових концепцій походження релігії не може претендувати на цілковиту повноту. За останні півтора-ста років у цій галузі з’явилося стільки припущень, гіпотез, теорій і навіть просто вигадок та фантазій, що розгляду їх усіх треба було б присвятити кілька томів.

Отже, розглянемо найголовніше.

Англійський лінгвіст М. Мюллер (1830–1900), досліджуючи мови стародавніх народів, висунув припущення, що початком релігії є міф про Сонце, знайдений ним у мовних пам’ятках. Так була започаткована міфологічна теорія, що релігії стародавніх починалися з обожнювання життєдайного світїла. Хотів цього Мюллер, чи ні, але це було ударом по теологічній концепції (а він сам свого часу поділяв думку про одкровення як джерело релігії), бо певною мірою заперечувалось надприродне походження релігії. На жаль, концепція Мюллера мала хистку наукову основу, оскільки була узгоджена з історією виробництва, за якою міфи про Сонце пов’язані з переходом окремих племен до землеробства, а релігійні уяв-

лення були в людей, які ще жили зі скотарства, полювання і збиральництва.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. набула поширення анімістична теорія, засновником якої був Е.Тайлор (1832–1917). Заперечуючи надприродне походження релігії, Тайлор вважав, що релігія почалася з віри в духів і в душу. Цю віру він назвав анімізмом (від лат. *animus* – душа, дух). На його думку, згодом анімізм був доповнений іншими релігійними уявленнями, після чого виникла ціла система релігійних уявлень і почуттів. Але численні дослідження первісної культури свідчать, що анімізм у чистому вигляді у жодних народів ніколи не існував, у багатьох первісних народів анімістичні ідеї були другорядними в їх релігійному здобутку.

Послідовники Тайлора запропонували різні концепції виникнення анімістичних уявлень. Так, концепція Г.Спенсера (1820–1903) народилася з ідеї “двійника”, згідно з якою первісна людина бачила свого чи чужого двійника уві сні, у мареннях, звідки й з’явилась думка про подвійну сутність людини. Г.Кунов (1862–1936) шукав виникнення анімістичних уявлень у прагненні первісної людини до самопізнання, у самозаглибленні. Анімістична теорія дала поштовх високій оцінці нашого першобуття.

У процесі критики анімістичної теорії виникла ще одна концепція виникнення релігії – аніматизм, згідно з якою анімістичному комплексові передувала ідея загального одухотворення речей, усєї природи. Вважалося, що кожна річ, кожне явище має “свого хазяїна”, “свій голос”. Це був примітивний пантеїзм. Цю концепцію активно розробляли видатні етнографи В.Г.Богораз (1865–1936) і Л.Я.Штеренберг (1861–1927). Таке явище, яке б одухотворювало всю природу шляхом порівняння всіх її речей і явищ з людиною, справді існувало, але воно аж ніяк ще не було релігією. Це явище дістало назву уособлення природи, яке ще не знало відокремлення духовного від матеріального і було рисою міфологічного світорозуміння, відмінного від релігійного. Але про це мова піде згодом.

З критики анімізму виросла також концепція преанімізму. Англійський вчений Р.Маретт (1866–1943) вважав, що анімізму передувала віра в силу, позбавлену індивідуальності і фізичних властивостей, яка не пов'язана з матеріальними тілами, але виявляється в них. Користуючись термінологією досліджуваних ним племен, він назвав її “мана”. Втім, таке поняття складніше, ніж поняття “душа”, тому воно не може передувати анімізмові. Припущення Маретта хибне.

Французький психолог Л.Леві-Брюль (1857–1939) висунув ідею, нібито у первісних людей існувало дологічне мислення, глибоко відмінне від мислення сучасних людей. Воно й зумовило створення понять, які не вкладаються в звичайну схему розвитку людського мислення. Але існування дологічного і, виходить, нелогічного мислення не пов'язується з творчою діяльністю людей у виробництві, а без неї не було б розвитку первісного суспільства.

Близькою до преанімізму є теорія французького соціолога Е.Дюркгейма (1858–1917), згідно з якою одвічним елементом релігії є культові обряди тотемізму, які й стали основою для створення різних релігій. Бог – це символ, у якому суспільство обожнює себе для зміцнення своєї влади, а тому все соціальне є релігійним. Релігія виникає разом із суспільством. Останній висновок не відповідає фактам історії: певний час суспільство було безрелігійним.

Преанімістичні теорії, критикуючи вразливі місця анімістичної теорії, не допомагали з'ясувати питання виникнення релігії, а навпаки, були кроком назад порівняно з анімізмом.

Наукове пояснення походження релігії намагається дати магічна теорія, яку запропонував Д.Фрезер (1854–1941), автор відомого твору “Золота гілка”. Духовний розвиток людства він розглядав як процес, що проходить три стадії: магію, релігію, науку. Основою первісної релігії є магія, у них є спільна риса – вони обидві мають впливати на волю якихось надприродних сил. Людина спочатку намагається боротися за свій добробут за

допомогою магічних засобів, а переконавшись у їх неспроможності, вдається до релігії. Релігія виходить з магічних обрядів. Але згодом людина бачить і безсилля релігії в цій справі, і тоді вона винаходить науку. Виходить, що магія, релігія і наука однакові за значенням, це – ланки єдиного ланцюга. Насправді ж це зовсім різні галузі мислення і діяльності людей.

На завершення розглянемо психологічну теорію, яка пояснює появу релігії особливостями психологічної природи людини. Цю теорію започаткував автор теорії психоаналізу З.Фрейд (1856–1939). Релігія, за Фрейдом, є наслідком психічних переживань людини, яка перебувала в стресовій ситуації. Духовний світ первісної людини схожий із світорозумінням душевнохворого, релігія і нервова хвороба мають спільне, бо психічно хвора людина так само вірить у силу своїх ідей, як це робила первісна людина. У Фрейда психічне передує соціальному і цілком визначає його, а тому психологічне сприйняття світу первісною людиною і зумовлює релігійне світорозуміння. Але це далеко не так, бо не психологічні особливості цілком визначають ідеологічні процеси, а насамперед соціальні. Релігію Фрейд розцінює лише як явище індивідуального життя людини, а останнє розглядає лише з біологічної точки зору. Насправді ж релігія є значно більшим, ніж те, чим її розуміє Фрейд, а людина є явищем не тільки природи, а й суспільства.

Окремо слід сказати про концепцію прамонотеїзму, яка більше могла б належати до теїстичних концепцій, але оскільки вона виникла в наукових колах і детально трактує першопочаток релігії, згадаємо її саме тут. Католицький монах і етнограф Е.Ленг (1841–1912) висунув версію, що люди споконвіку визнавали існування Єдиного Бога. Ця віра виникла з розмірковування первісної людини над своєю творчою діяльністю і зі спостережень над батьківською владою в людській родині. Отже, Ленг пов'язує виникнення релігії з періодом розвиненого патріархату, але історія свідчить, що це було раніше, за часів матриархату.

Однобічність і помилки розглянутих нами концепцій зовсім не дають підстав до їх цілковитого засудження. Вони розкрили грані складного процесу духовного розвитку людства. Пророблена дослідниками робота не була марною, вона звертає нашу увагу на хибність ігнорування матеріального життя суспільства. І, мабуть, головне, що ці дослідники зібрали дуже багато конкретних фактів, спостережень тих обставин життя народів, яких колись принизливо називали “відсталими”. Ці обставини вже вкрилися міцними нашаруваннями впливу європейської цивілізації, тому здобуті раніше факти і спостереження тепер допомагають нам уявити дитинство людства у його першовигляді. Саме на цих матеріалах побудоване сучасне релігієзнавство. Разом з найновішими історичними дослідженнями в галузі археології, етнографії, мовознавства та інших наук вони утворили базу для подальшого вивчення процесу виникнення релігії.

Історичний характер релігії

Теза багатьох дослідників XIX– першої пол. XX ст. про історичний характер релігії досягненнями сучасної історичної науки є незаперечним фактом. Доведено, що релігія має свій початок, вона виникла на певному етапі історії суспільства, її виникнення тісно пов'язане з розвитком людської свідомості.

Перший етап у розвитку людської свідомості тривав від появи мавполюдей до неандертальської людини (тобто до формування родової общини). Це була ступінь стадної свідомості, свідомості чуттєво-конкретної, безпосередньо включеної до трудового процесу. Вона не виходила за межі матеріальної практики. Окремої духовної сфери в діяльності людей ще не було. Суспільство ще не мало світогляду. Говорити про релігію на цьому етапі розвитку суспільства, яке тільки-но вийшло з тваринного стану, немає жодних підстав, жодного сенсу.

У родовій общині людська свідомість переходить до нового стану свого існування, вона залишає тваринний рівень, набуваючи суспільної свідомості суспільної людини. Людина

вже має світогляд, на основі якого вона взаємодіє зі світом, який її оточує.

Що ж це була за суспільна свідомість? Яким був цей світогляд?

Первісна суспільна свідомість мала синкретичний характер, вона нероздільно об'єднувала зачатки майбутніх форм суспільної свідомості. У первісних людей наївно-реалістичні погляди на світ перепліталися з нереалістичними, фантастичними. Усі ці погляди знаходили своє вираження в міфах. А міф у той час був основним носієм інформації, він легко запам'ятовувався і передавався від покоління до покоління. Міф виконував роль світогляду: давав загальне оцінювання світу, формулював ціннісні положення, встановлював норми поведінки і діяльності.

Основу міфологічного світогляду становить те, що в науковій літературі називається уособленням природи, яке полягає в отождоженні людини з природою, коли на природу переносяться всі людські якості і насамперед здатність дяти свідомо.

Міфологічний світогляд складався в процесі трудової діяльності людини і був зумовлений необхідністю спілкування за допомогою членороздільної мови. Одночасно розвивалося мислення, виникли умови для виникнення складного, системного світогляду.

Поява релігії

Поглянемо на найстародавніші сторінки історії людства. Найдавнішими відомими нам викопними предками людини були архантропи, кісткові залишки яких знайдено в Африці, Європі та Азії. У 60-х роках ХХ ст. сенсацію викликало відкриття Л.Лікі решток архантропа у місцевості Олдовай у Танзанії (Африка), якого він назвав "homo habilis" – "людина вміла"). Це, очевидно, був безпосередній нащадок викопного австралопітека (південної людиноподібної мавпи). Людина вміла жила близько 2,5, а може й 3 млн років тому. Вона вже виготовляла знаряддя праці, звідки і її назва. Поховань від неї не

залишилося. Біля її решток не було жодної ознаки будь-якого релігійного культу. Зрозуміло, що релігії тоді ще не було.

Не виявлено релігії і в наступного за віком нашого далекого предка – пітекантропа (мавполюдини), рештки якого відомі з 1891 р., коли вони були знайдені на о. Ява. Пітекантропи жили близько 1 млн років тому, у період раннього палеоліту. Зовнішнім виглядом вони багато в чому ще нагадували мавпу: мали довгі передні кінцівки, похиле чоло, масивну нижню щелепу. У них не було постійного житла, не користувалися вони й вогнем. Але вже ходили на задніх кінцівках, мабуть, володіли елементарною членороздільною мовою і виготовляли найпростіші знаряддя праці. Ознак релігії у пітекантропів не виявлено.

Майже те саме можна сказати про синантропа (“китайську людину”), рештки якого знайдені в 1927 р. поблизу Пекіна. Хоча він краще, ніж пітекантроп, обробляв знаряддя праці з каменю, користувався вогнем і осіло жив у печерах, мав краще розвинену мову, про що свідчить будова нижньої щелепи. Він був молодший від пітекантропа на 200–300 тис. років.

Минуло ще кілька сотень тисяч років еволюції людини, і з’явився ще один наш далекий предок – неандерталець, кісткові рештки його знайдено в місцевості Неандерталь у Німеччині в 1856 р. Нині відкритих неандертальських стоянок налічується близько сотні, є вони і в нашій країні.

Природний добір і змінність у процесі пристосування до змін середовища існування робили свою добру справу – людський організм удосконалювався. За фізичною будовою неандерталець уже більше схожий на сучасну людину: кремезний, середній на зріст, з трохи зігнутими в колінах ногами. Більшість дослідників датують існування неандертальців періодом, що лежить десь у межах 100–40 тис. років тому. Саме на цей період припадає велике зледеніння Європи, клімат якої на той час став дуже суворим. Неандертальці жили в печерах, носили одяг із звіриних шкур, могли добувати вогонь, між чоловіком і жінкою вже існував поділ праці. Колективне полювання на

великих звірів потребувало спільних погоджених дій. Тому неандертальці жили згуртованіше, ніж їх попередники, і вільно користувалися мовою. Формою організації суспільного життя на цьому етапі розвитку людини вже була кровно споріднена орда.

Наші далекі предки залишили мало свідчень про те, що вони думали про навколишній світ. Мабуть, думок було не так уже й багато, то ж і свідчень про ці думки теж обмаль. Та й час минув немалий, він зробив своє. Але є одна річ, яка може багато розповісти про їхнє мислення. Це – поховання.

Ні “людина вміла”, ні пітекантропи, ні синантропи не ховали своїх померлих родичів. Їх трупи вони залишали на місці смерті чи викидали геть з печери, а може, з’їдали. І таке могло бути в голодні часи. Мабуть, саме тому до нас дійшло так мало їхніх решток. Що ж до неандертальців, то вони вже почали ховати своїх померлих чи загиблих родичів. Опублікування наслідків вивчення неандертальських поховань, відкритих у печерах Кіік-Коба (Крим, 1924 р., Г.А.Бонч-Осмоловський) і Тешик-Таш (Узбекистан, 1938 р., О.П.Окладников) спричинили в 30-х, а потім у 50-х роках жваву дискусію.

На стоянці в печері Кіік-Коба виявлено поховання дорослої людини і дитини. Обоє були покладені на бік, із злегка зігнутими в колінах ногами. Яму для поховання свідомо вирили короткою, в ямі виявлено сліди вохри – тіла, очевидно, були пофарбовані.

У печері Тешик-Таш труп теж не був безладно кинутий. Це було поховання дитини. Навколо її черепа лежали парами роги козлів, які, очевидно, були предметом традиційного полювання людей цього племені.

У 1946–1948 рр. М.Є.Воєводський, а в 1949 р. А.Н.Рогачов була дослідили стоянку первісної людини на території України. Там вони знайшли, серед іншого, статуетку жінки-матері – ознаку культу предків.

Видно, що в цих випадках неандертальці проявляли певне ставлення до самого факту смерті, до померлого, оскільки

підкувались про нього так, як робили це за його життя. Можливо, у них виникали якісь думки про надприродне у зв'язку з вражаючим їх фактом смерті родича. Можна припустити, що це одне зі свідчень невиразних уявлень про можливість існування за межами реального буття.

Однак інші дослідники вважають, що ніяких релігійних уявлень у неандертальців не було. Свідомі поховання – це ознака появи певних санітарно-гігієнічних поглядів, які потребували заходів для знешкодження трупа, чи ознака зросло-го авторитету в общині жінки-матері, що боронила свою дитину і після її смерті, не давала їй бути з'їденою чи викинутою. Отже, це питання дискусійне.

Більш-менш чіткими релігійними уявленнями відзначалася і кроманьйонська людина, останки якої знайдено ще в 1868 р. в печері Кро-Маньйон у Франції. Існування цієї людини датується пізнім палеолітом, близько 40 тис. років тому. Вона дістала назву “*homo sapiens*” – “людина мисляча”. Кроманьйонці застосовували вдосконалені засоби полювання, вміли будувати землянки для житла, носили одяг. У них була вища форма суспільної організації праці – вони ж жили в кровно родинній общині, у них існував матриархат.

Недалеко від міста Іркутська у долині річки Білої, поблизу села Мальта, О.П.Окладников на стоянці кроманьйонської людини знайшов поховання дитини. Поруч з рештками кістяка знайдено численні прикраси – намисто з кісток, браслети, скульптурне зображення пташки, пластинка з бивня мамонта, жіноча статуетка з підкресленими рисами жінки-матері. Труп був пофарбований червоною вохрою. Поховання переконливо свідчить про певні думки у зв'язку зі смертю члена роду. Йому щось дали із собою в могилу. Може, він буде десь існувати. Його зв'язок з родом не зникає.

Цікаве поховання знайдено відомим археологом П.Й.Борисковським поблизу м. Воронежа на річці Дон. Похована людина була зв'язана. Це, очевидно, зробили з метою “знешкодження” мерця, оскільки в людей уже існувало уявлення про можливість певної діяльності людини після смерті. Як і на ма-

льтійській стоянці, тут знайдено численні жіночі статуетки культового призначення.

Беручи до уваги час існування цих та інших пам'яток кроманйонської культури, можна вважати, що цілком виразні релігійні уявлення виникли десь вже 50–30 тис. років тому. Ми вказуємо дві дати тому, що було б неприпустимим спрощенням вважати виникнення релігії одномоментним актом. Очевидно, цей процес тривав близько 20 тис. років, він охопив останній період епохи розкладу первіснообщинного ладу і початковий період становлення класового суспільства.

Чому виникла релігія

Релігія – дуже складне явище духовного життя суспільства, вона виникала в непростих умовах становлення людства, створення ним цивілізації. Відбувалось це внаслідок дії різних причин, а не якоїсь однієї, до того ж у складних, змінних умовах. Насамперед слід звернути увагу на те, що релігія – соціальна за своєю природою, пов'язана із соціальним життям суспільства, з його соціальними умовами, з їх змінами. Життя наших далеких предків проходило в умовах первісного виробництва матеріальних благ. Знаряддя праці були недосконали, виробничі технології елементарні, продуктивність праці мізерна. У важких умовах люди здобували таку кількість засобів до життя, якої ледве вистачало на животіння. Кожної миті вони відчували свою залежність від природи. Але первісна людина була пригнічена не тільки силами природи, а й таємними для неї силами суспільного життя. Суспільне життя весь час ускладнювалось, воно дедалі більше зв'язувало людину силами традицій та звичаїв, невпинно зростала залежність від суспільства.

Залежність людини від явищ природи і суспільства в умовах її слабкості зумовлювала відчуття безсилля. Пошуки причин цього безсилля, своєї залежності від навколишнього світу породжували в людині явлення про світ як реальні, так і перекручені, фантастичні. Серед них були й релігійні уявлення, про

щось надприродне. У релігієзнавстві цю причину виникнення релігії вбачають у соціальному підґрунті.

Але чому релігійна свідомість стала притаманна лише “людині мислячій”? Адже в первісному стаді “людей умілих”, пітекантропів чи синантропів рівень розвитку виробництва був ще нижчий, залежність від природи ще більшою?

На це питання ми відповімо, розглянувши процес сприйняття людиною навколишнього світу в ті далекі часи дитинства людства, коли пітекантроп тільки починав мислити. Його трудові дії з фізіологічної точки зору мало відрізнялися від інстинктивних дій тварин, його свідомість ще мала стадний характер, мислення було вкрай обмежене, а мозок нерозвинений. Немає жодних сумнівів, що нерозвинений мозок і елементарне мислення такої істоти не надавались до абстракцій у їх широкому розумінні. Первісна людина мислила логічними категоріями, але в межах конкретних понять. Але згодом у неандертальця і тим більше у кроманьйонця у мисленні з'явилися абстрактні поняття. Поява таких понять зумовила можливість відриву від конкретності, дійсності, виникнення уявлень, не відповідних їй. Пізнання роздвоюється, однак це не є негативом, оскільки помилки збагачують досвід, допомагають у пошуках істини. Але ці самі помилки породжують перекручені, фантастичні уявлення. Так створюються умови виникнення релігії, які мають гносеологічний (теоретико-пізнавальний) характер. Інакше кажучи, її гносеологічні причини.

Однією із внутрішніх закономірностей розвитку людської свідомості є прагнення досягнути сенс і суть світу, природи, самої себе. Це глибокі філософські питання, над розв'язанням яких і тепер б'ється людська думка. Не слід думати, що первісна людина була така вже й примітивна, що її свідомість ніколи не виходила за межі їжі, тепла, продовження роду. Ні, коли складались більш-менш сприятливі умови життя, людина не могла не відчувати світ у його складності, гармонії і суперечностях. Людська свідомість уже тоді намагалася знайти відповідь на кардинальні питання свого існування, які в узагальненому вигляді

зводяться до основного питання філософії. Звісно, в первісному суспільстві філософів ще не було, суспільна свідомість ще не включала в себе філософську свідомість, але вже й в аморфній міфологічній свідомості були всі зародки майбутньої складної структурної свідомості цивілізованого суспільства. Майбутнє онтологічне питання філософії зароджувалося, започатковувалося в міфологічній суспільній свідомості. Відтак релігійна свідомість стала задовольняти духовну потребу людства. Так виникла онтологічна потреба в релігії.

На виникнення релігійної картини дійсності у первісної людини величезний вплив справили обставини психологічного характеру. Безвладність людей над силами природи і суспільства спричиняло постійне психологічне напруження. Головною емоцією був страх, він загострював увагу, тримав у мобілізаційній готовності весь організм, і цим добре служив людині. Але одночасно він штовхав на перебільшення, викликав у свідомості фантастичні картини, які ототожнювалися з дійсністю. Маємо на увазі також і те, що постійні життєві труднощі, постійна небезпека вели до того, що життя первісної людини майже цілком складалося з афектів, під час яких втрачався контроль над діями і думками. Це ще одна причина ослаблення елементів істинного відображення світу. Фантастичне починає панувати над реальним. Так склалися психологічні причини виникнення релігійного відображення дійсності.

Усі названі нами причини виникнення релігії діяли в комплексі, зумовлюючи одна одну, взаємопідсилюючи, домінуючи в певних умовах, але переважали завжди соціальні.

Первісні вірування

У сучасній етнографічній, історичній, філософській та іншій літературі часто вживається термін “первісна релігія”. Він досить точно визначає час існування явища, яке ми розглядаємо. Але він не зовсім точний у своєму буквальному змісті, бо в первісному суспільстві релігійні уявлення та ідеї ще не набрали системного вигляду, їх форма та зміст тільки усталювалися. Це

був розпливчастий комплекс розрізнених поглядів і почуттів, хоч і пройнятих єдиною ідеєю про наявність надприродного, і який доповнювався діями, спрямованими на нього. У первісному суспільстві ще не було релігії в повному розумінні цього слова, як не було “первісної” держави, суду, війська, церкви. Тому слід пам’ятати про умовність терміну “первісна релігія”; доречнішим буде термін “первісні вірування”.

Первісні вірування досить повно відображали розуміння первісними людьми навколишнього їх світу. Вони виконували певні суспільні функції: регулювали відносини між людьми в первісній общині, сприяли організації колективного виробничого процесу, регулювали розподіл здобутого продукту, утверджували первісну мораль, задовольняли духовні потреби суспільства. Окремої релігійної общини не існувало, вона була тотожна родовій общині. Демократичний характер роду відбивався на демократичному характері релігійного культу, він здійснювався всіма членами общини спільно. Духовенства як окремої соціальної групи не було, природний авторитет старійшин включав у себе й авторитет керівника релігійного культу, якщо в ньому була потреба.

Первісні релігійні вірування і релігійний культ насамперед започатковувалися на анімістичних уявленнях про нематеріальні, духовні сутності, про душу і духів. Ці уявлення спочатку були дуже конкретними. Душу ототожнювали з диханням, кров’ю, вважали, що вона міститься в серці, очах. Згодом почали вважати, що вона розчинена в усій людині, вона є, але може існувати без тіла. Так виник первісний анімізм.

Свої уявлення про надприродне люди образно викладали в своєрідних розповідях – міфах, які передавалися усно з покоління в покоління. Предметом міфів були практичні дії людей у реальному світі, і тут міфи відігравали роль хранителя інформації. У міфах формулювались і усталювались моральні принципи та норми. Міфи мали й світоглядний зміст, вони в художній формі викладали погляди на світ, його походження, суть, порядок. Так, у гвінейців йоруба існує міф про ориша –

предків, які спустилися з неба і, перетворившись на каміння, пішли під землю. Серед ориша були і божества: Обатала та його дружина Одудава – уособлення неба і землі. Згідно з міфом, Одудава народила п'ятнадцять дітей, які керують світом: Оругун відає повітрям, Олокун – сонцем, Ому – місяцем, Шаног – блискавкою і громом і т. ін. Отакою була первісна міфологія.

Буйно розквітла в первісних релігійних віруваннях магія. Первісні люди вважали, що перш ніж братись до роботи, обов'язково треба вплинути на надприродні сили магічними засобами: заклинанням, особливими співами і танцями, жертвоприношенням. Це мало вблагати чи примусити діяти ці сили на користь людям. З таких специфічних дій виникли перші релігійні обряди, релігійний культ.

Жодна магія не може існувати без системи заборон і обмежень, так званих табу, які поширювалися на їжу, відносини з чужинцями, проживання на певній території, на певні предмети, особливо знаряддя праці і зброю, на певних осіб (вождів, царів, воїнів, породіль тощо). Багатьом з них можна знайти раціональне пояснення, інші несуть соціальні функції. З первісних табу виросли сучасні культові обмеження багатьох релігій: пости, харчові обмеження, специфічні культові заборони і правила та ін.

У первісних віруваннях широко практикувався фетишизм – наділення надприродними властивостями матеріальних предметів, обожнення їх. Фетиші – важливі учасники магічних церемоній, їм надається неабияке надприродне значення, вони наявні в міфологічних розповідях. Фетиш супроводжує мисливця чи рибалку на його промислі, без фетиша неможлива щаслива подорож, фетиші присутні на будь-якій події в житті общини, родини чи окремої особи. Це настільки важливий атрибут релігії, що деякі дослідники пов'язують з ним її виникнення. Численні фетиші наявні і в сучасному релігійному культі.

Усі ці елементи первісних вірувань – анімізм, міфологія, магія, фетишизм – ніколи не існували поодиночі, вони завжди були в комплексі.

Форми первісних вірувань

Сукупність названих елементів утворюють форми первісних релігійних вірувань, зумовлених природними, виробничими, історичними та етнічними особливостями розвитку окремих племен і народів. Оскільки такі особливості вкрай різноманітні і численні, то такими є й форми вірувань. Усі вони давно стали предметом етнографічних досліджень і описані досить ґрунтовно. До них зазвичай відносять тотемізм, культ предків, поховальні, промислові, землеробські культу, культ духів-покровителів, таємничі союзи, шаманство, обожнювання вождів і царів, культ богів племен і союзів племен. Усі ці окремі форми вірувань в історії племен і народів утворюють строкату картину релігійного життя, вони мають багато спільного, мирно співіснуючи як в одному племені, так і в цілих народах. Питання про їх історичну послідовність досить неоднозначне, хоч найдавніші і наймолодші з них можна вирізнити досить легко.

До найдавніших відносять насамперед тотемізм і культ предків. З них починалась історія релігій.

Тотемізм – це така форма первісних релігійних уявлень, у якій головну ідею становлять уявлення про надприродний зв'язок між певною групою людей і якимсь предметом, явищем природи чи видом тварин або рослин. Назва ця йде від слова “тотем”, “ототем” з мови племені алгонкінів, індіанців Північної Америки, воно означає “його рід”. Такі вірування були поширені також серед племен аборигенів Австралії. Люди певного роду чи фратрії вважають себе спорідненими з якимось тотемом. Так, деякі австралійці називають себе “людьми кенгуру”, “людьми водяної лілії”, “дітьми ворона”. Тотему не поклоняються як богам, але дуже поважають його, сподіваються і спираються на його допомогу, вчиняють магичні церемонії на його честь і за його участю. Тотемічну рослину чи тварину часто забороняють вживати в їжу, а якщо й дозволяють, то обов'язково з певними магичними церемоніями, в певний час і за певних умов.

У тотемізмі відобразилася виробнича діяльність общин родового ладу, коли головним засобом добування їжі було збиральництво та полювання і вже існували міцні родові зв'язки. Спроби пізнання людиною природи скеровувалися на той рослинний і тваринний світ, від якого залежав добробут цих людей, а існуючі зв'язки кровної спорідненості між людьми переносилися на ставлення до навколишнього світу.

В умовах дальшого розвитку родового ладу, зростання авторитету старійшин, а також подальшого розвитку уявлень про душу, її існування після того, як вона покине тіло, привело до культу предків. Усі важливі події, що відбувалися в роді, пов'язувалися з предками. Предки створили знаряддя праці, винайшли виробничі прийоми і навички, встановили звичаї. Їхні духи й тепер тримають зв'язок з общиною, допомагають або шкодять нащадкам. Живі повинні були піклуватися про душі предків, що й відбилось у поховальних обрядах. Виникли й інші обряди шанування душ предків, задоволення їх потреб, що вважалися такими самими, як і потреби живих.

Зміцнення зв'язків між родами вело до утворення племен зі спільною для цих родів територією, ім'ям, мовою, релігією, з'являлися боги племені поряд з богами родів, що було, по суті, політеїзмом. Племінні релігії остаточно утверджувались тоді, коли виконання релігійних функцій в племені монополізувала окрема суспільна група – духовенство, з'являлися жерці, шамани, маги, ворожбити тощо. Поступово формувалася нова суспільна організація – храмова, церковна.

Наступний і завершальний крок у первісному суспільстві – утворення міжплемінних релігій. Це відбувається вже тоді, коли виникають союзи племен, складаються народності. І вже в епоху переходу до класового суспільства, виникнення держави на основі племінних і міжплемінних релігій утворюються національно-державні релігії стародавнього світу.

Первісні релігійні вірування відіграли певну позитивну роль у розвитку людства, внесли свій внесок у суспільний прогрес. Вони сприяли накопиченню знань і виробничих навич-

чок, у них відбилися принципи колективізму, на яких була побудована первісна община, вони затверджували моральні норми, що єднали суспільство.

Проте релігійне усвідомлення світу не було єдиним у свідомості первісної людини. Поряд з ним уже існувало реалістичне, раціональне мислення, без якого було зовсім неможливо взаємодіяти людині з природою. Слід також зазначити, що анімістичні уявлення затемнювали пізнання реальних зв'язків у світі, первісна магія стримувала активний вплив людини на природу, міфологія і культ предків породжували консерватизм. Отже, питання виникнення релігії і характеристика первісних релігійних уявлень потребують зваженого наукового підходу, який відкидає оцінювання цього складного історичного процесу як помилки людства і знаходить йому раціональне наукове пояснення та достойне місце в історії людської цивілізації.

Порада викладачеві

Організуйте екскурсію до краєзнавчого музею для ознайомлення студентів із пам'ятками палеолітичної культури.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Яка загальна ідея пронизує теологічні концепції походження релігії?
2. Яка концепція лежить в основі наукових теорій походження релігії?
3. У чому полягають суспільні потреби, які спричинили появу релігії?
4. Якими були первісні релігійні вірування?

Теми для рефератів, курсових, дипломних і конкурсних робіт

1. Сучасна історична наука про виникнення релігії.
2. Проблема датування періоду виникнення релігії.
3. Релігія в первісному суспільстві.
4. Взаємозв'язок причин виникнення релігії.
5. “За” і “проти” однієї з концепцій виникнення релігії (за вибором студента).

Література

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – М., 1957.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.

Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. – М., 1954.

Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930.

Матюцин Г.Н. У истоков человечества. – М., 1982.

Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.

Файнберг Л.А. У истоков социогенеза. – М., 1980.

Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. – М., 1983.

Эншлен Ш. Происхождение религии. – М., 1954.

Штеренберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.

Розділ II.

ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ І СТРУКТУРА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Релігієзнавство належить до складних за структурою, багатоаспектних полідисциплінарних галузей знань. Його предметом є об'єктивні закономірності виникнення, становлення, розвитку та функціонування релігій, їх структурні особливості, різноманітні феномени, взаємозв'язки і взаємодія релігії з іншими галузями знань. Воно охоплює не тільки трансцендентні, що ґрунтуються на вірі у потойбічне, а й світські та громадянські релігії.

***Світські релігії** – віровчення, які наділяють надприродними властивостями осіб (вождів) націй, держав.*

Ці релігії формуються в тоталітарних державах і пов'язані з обожнюванням їх правителя, в імперіях, у яких нав'язується обожнювання народу-завойовника (культ імператора Риму, культ вождів марксизму-ленінізму). Нерідко причиною їх появи є підневільне становище народів, боротьба за національне і політичне визволення.

***Громадянські (цивільні) релігії** – релігійна єдність громадян певної країни, незалежно від їхньої конфесійної належності.*

Такі релігії закликають усіх громадян поклонятися Всевишньому, їх Бог – позаконфесійний, але віра в нього є обов'язкова для всіх громадян. Об'єктом релігієзнавства є стан людини, який виражає її єдність із трансцендентним, свідчить про її самовизначення в світі.

Предмет релігієзнавства значно ширший за його об'єкт. Він постійно розвивається, збільшуючись за обсягом, змінюючись за структурою. Головним для нього є вироблення універсальних понять і теорій науки про релігію. Ця особливість релігієзнавства спричинилася до того, що його наукові пошуки та результати досліджень активно використовують історія, культурологія, психологія, правознавство, мовознавство, фо-

льклористика, етнографія, мистецтвознавство, інші науки, які аналізують релігію крізь призму своїх інтересів. У своїх дослідженнях релігієзнавство неминуче звертається до філософсько-світоглядних поглядів на людину, світ, суспільство, спирається на історію природничих і суспільних наук, наукове тлумачення феномену релігії.

Релігієзнавство об'єднує в собі такі структурні системи, як філософія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, географія релігії, лінгвістичне релігієзнавство, футурологія релігії, антропологія релігії, релігійне вільнодумство, а також, на думку деяких учених, науковий атеїзм.

Філософія релігії. Як особливий погляд на релігію, вона заявила про себе тоді, як і філософія, окресливши свій предмет у XVII–XVIII ст., що було зумовлено намаганнями осмислити релігію як феномен, конституюванням філософії як виду пізнавальної діяльності.

Філософія релігії – це філософське осмислення природи, сутності, сенсу релігії та Бога.

Фундатором її вважають нідерландського філософа Бенедикта (Баруха) Спінозу (1632–1677). Особливий внесок у її розвиток зробили англійський філософ Дейвід Юм (1711–1776), німецькі філософи Іммануїл Кант (1724–1804), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Готхольд Ефраїм Лесінг (1729–1781).

Філософія релігії зосереджується на проблемах релігієзнавства, пов'язаних із гносеологічними (пізнавальними) та онтологічними (буттєвими) чинниками, вивчаючи основні релігійно-філософські ідеї в їх історичному розвитку, сукупність філософських понять, принципів, які тлумачать релігію. Її представляють різноманітні концепції, що інтерпретують релігію під кутом зору *герменевтики* (тлумачення давніх текстів залежно від культури, в яких вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію), *феноменології* (вчення про феномен, який постає як певна реальність, її самовияв і саморозкриття), *екзистенціалізму* (вчення, яке значення су-

щого виводить з існування людини), *прагматизму* (вчення, яке зводить суть понять, ідей до практичних операцій), *позитивізму* (вчення, яке єдиним джерелом пізнання вважає емпіричний досвід), *матеріалізму* (вчення, що проголошує матерію першоосновою всього суцього) та ін.

Психологія релігії. Ця дисципліна вивчає психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ, суспільні, групові, індивідуальні потреби, почуття, настрої, традиції, їх зміст, структуру і спрямованість, місце і роль у релігійному комплексі, вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, соціальних спільнот і особистостей.

Психологія релігії – релігієзнавча дисципліна, яка вивчає психологічні, емоційні джерела релігії, психологію віруючої людини.

Її предметом є релігійні почуття, переживання, настрої, установки, мотиви тощо. Як окрема галузь знань, вона оформилася в середині ХІХ ст. у зв'язку з виходом у світ праці німецького теолога і філософа Фрідріха Ернста Данієля Шлейєрмахера (1768–1834) “Психологія” (1862), в якій стверджувалося, що релігія є відчуттям людиною своєї єдності з Вічним і Цілим, ґрунтується на відчутті її залежності від Бога.

Дальший розвиток психології релігії пов'язаний з працями німецького психолога і філософа Вільгельма Вунда (1831–1920), американського психолога Гренвілла Стенлі Холла (1896–1924), американського філософа Вільяма Джемса (1842–1910) та ін.

Феноменологія релігії. Як релігієзнавчий напрям, вона сформувалася в першій половині ХХ ст. завдяки працям німецьких теолога і філософа Рудольфа Отто (1869 – 1937), філософа Макса Шелера (1874–1928), голландського філософа Герарда ван дер Леува (1890–1950) та ін., які зосереджувалися на описі та класифікації ознак властивих релігійним явищам.

Феноменологія релігії – релігієзнавчий напрям, предметом дослідження якого є релігійний феномен.

Головна вимога до таких досліджень полягає в тому, щоб побачити релігію такою, якою вона є насправді у своїх самовиразах, у недопущенні світоглядних, ідеологічних упереджень.

У полі її зору не тільки релігія, релігійна свідомість, а й акти віри, містичні аспекти. Напрацювання її є важливим джерелом знань при з'ясуванні природи та сутності релігії, сенсу релігійності.

Соціологія релігії. Функціонуючи на межі теології та соціології, вона розглядає релігію передусім як соціальний феномен.

Соціологія релігії – галузь релігієзнавства, яка досліджує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот.

Головне для неї – соціальний вимір релігії, її вплив на соціальну поведінку. У сфері інтересів цієї галузі не релігія сама по собі, а те, як відбувається процес формування, функціонування релігійних об'єднань, інших інститутів, стосунки всередині них і між ними. Вона виходить з того, що належність індивідів до певної релігійної спільноти не завжди впливає на їх поведінку, а релігійні інститути нерідко визначають дії людей незалежно від їх вірувань, а то й навіть усупереч їм. Поза межами її дослідження перебуває все, на чому зосереджена релігійна поведінка віруючих, – Бог, трансцендентне, надприродне. Не переймається вона й сутнісними особливостями релігії.

Засади соціології релігії були сформовані наприкінці XIX ст. старанням німецьких філософів, соціологів Макса Вебера (1864–1920), Георга Зімеля (1858–1918), французького філософа, соціолога Еміля Дюркгейма (1858–1917), англійського соціолога польського походження, етнографа, антрополога Броніслава Малиновського (1884–1942).

Нині її погляд спрямований на соціальні аспекти розвитку нетрадиційних релігій та неорелігій, екуменістичні тенденції, процеси секуляризації, динаміку релігійності населення та ін.

Історія релігії. Будучи однією з базових релігієзнавчих дисциплін, вона акумулює знання від виникнення примітивних вірувань, первісних релігійних форм до становлення і розвитку національних і світових релігій, відтворює минуле різ-

них релігій у конкретності їх форм, нагромаджує і зберігає інформацію про них.

Історія релігії – галузь релігієзнавства, що вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, а також особливості її соціально-культурних зв'язків.

Передусім вона зосереджується на дослідженні раних вірувань і культів народів світу. Щодо цього багатий матеріал містять праці англійських етнографа Альфреда Едуарда Тейлора (1869–1945), історика Джеймса Джорджа Фрезера (1854–1941), американського соціолога Люкса Генрі Моргана (1818–1881), українського історика, культуролога, теолога Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882–1972) та ін.

Географія релігії. Предметом її дослідження є роль природного чинника у процесі формування і поширення релігій, взаємозв'язок етнічності й конфесійності, питання автохтонності (вкоріненості) релігійних утворень у конкретних країнах.

Географія релігії – галузь релігієзнавства, що вивчає загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу.

Засадничою тезою її досліджень є визнання того, що географічне середовище і релігії пов'язані між собою завдяки етносу, історичний шлях, культурні, психологічні особливості якого значною мірою впливають на особливості його релігійності. Значну увагу вона зосереджує на прогнозуванні динаміки релігійної карти світу.

Лінгвістичне релігієзнавство. Як релігієзнавчий напрям воно сформувалося на межі філософії релігії, філософії мови, психології та інших дисциплін.

Лінгвістичне релігієзнавство – напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що включає в себе вербальні та невербальні (образотворчі, пластичні, музичні) засоби символічно зашифрованої інформації.

Джерелом інформації для лінгвістичного релігієзнавства є усні та писемні сакральні (священні) тексти. Багато з них містять зашифровану інформацію, архетипи (первинні схеми образів фантазії, що становлять основу символіки). Їм властивий "лінгвістичний консерватизм". У зв'язку з цим часто пос-

тає необхідність інтерпретації священних текстів, перекладання їх іншими мовами. Важливі сфери його досліджень – втілення релігійного досвіду у словесній формі, зв'язок мови та свідомості віруючих, співіснування національних і конфесійних мов.

Найпомітніший слід у пізнанні лінгвістичних аспектів релігії залишили австрійські філософи Людвіг Вітгенштейн (1889–1951), Моріц Шлік (1882–1936), німецько-американський філософ Рудольф Корнан (1891–1970), німецький філософ Карл Ясперс (1883–1969), англійський філософ Джон Остін (1911–1960), українські вчені – мовознавець Олександр Потебня (1835–1891) та історик, культуролог, теолог Іван Огієнко.

Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства

Власних понять, категорій релігієзнавство виробило мало, послуговуючись у своїх студіях як загальнофілософськими, конкретно-науковими (психологічними, правовими та ін.), так і спеціальними теологічними категоріями.

До загальнофілософських належать категорії “буття”, “свідомість”, “пізнання”, “відображення”, “символ”, “істина”, “омана”, “фантазія”, “суспільство”, “матеріальне і духовне виробництво”, “культура”, “відчуження”. Часто вдається воно до понять із царини логіки, етики, естетики: “знак”, “значення”, “суть”, “совість”, “відповідальність”, “миłosердя”, “співчуття”, “краса”. Із загальнонаукових найпоширенішими в релігієзнавстві є поняття “система”, “структура”, “функція”, “роль”, “закон”.

З-поміж конкретно-наукових найчастіше використовуються поняття “епоха”, “право”, “ілюзія”, “віра”, “почуття”, “настрій”, “страждання”, “спілкування”, “мова”, “життя”, “смерть”.

Найуживаніші релігієзнавчі поняття – “релігія”, “теологія”, “релігійний культ”, “церква”, “конфесія”, “храм”, “молитва”, “теїзм”, “деїзм”, “пантеїзм”, “атеїзм”, “скептицизм”. Особливе місце посідають терміни “Бог”, “ангел”, “рай”, “бодхисатва”, “карма” та ін. Окремі поняття відображають динаміку ре-

лігійних процесів: “сакралізація”, “секуляризація”, “церквоутворення”, “розцерковлення”, “сектоутворення”, “детеологізація”, “деміфологізація”, “модернізація”.

Методи дослідження в релігієзнавстві

При дослідженні релігії використовують найрізноманітніші методи пізнання: загальнофілософський, соціологічний, спеціальний загальнонауковий, теоретичний, емпіричний. Нерідко вдаються до специфічних методів дослідження. Наприклад, у соціології релігії дають плідні результати соціологічні методи, використовувані для вивчення релігії як певної соціальної структури, елементу суспільства, з властивими їй структурою, соціальними зв'язками, функціями. Це – вивчення документів, різноманітних інтерв'ю, анкетування; методи первинної обробки даних, групування, ранжирування, складання статистичних таблиць. У процесі дослідження релігії здебільшого вдаються до інтегрування індивідуальних методів і прийомів, що відкриває широкі пізнавальні, дослідницькі можливості.

Генетичний метод. Його мета – відтворити розвиток релігії на всіх її етапах від початкової фази. Велику увагу приділяє пошукові, встановленню проміжних ланок в ланцюгу її еволюції. Але чим глибше занурюється дослідник в історичні пласти, тим менше фактичного матеріалу потрапляє в його розпорядження. В такому разі історизм виступає у формі актуалізму (вивчення минулого через пізнання сучасності).

Історичний метод. Він передбачає вивчення релігійних систем у процесі їх виникнення, становлення та розвитку, а також взаємодію у цьому процесі закономірностей історії та конкретних обставин. Історичний метод може бути реалізований через генетичний підхід, коли дослідник послідовно вивчає всі, в тому числі й проміжні, стадії розвитку релігії.

Порівняльно-історичний метод. Активно використовуються у релігієзнавстві й порівняльно-історичні дослідження: порівняння різноманітних етапів розвитку однієї релігії на різних відтинках часу, багатьох релігій, що існують одночасно,

але перебувають на різних етапах розвитку, реконструкцію тенденцій розвитку. Завдяки цьому стає доступним багатий науковий матеріал через зіставлення різних сторін й етапів розвитку конкретної релігії, конфесій, які існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку. На основі порівняльного аналізу сформувалася спеціальна галузь дослідження – порівняльне релігієзнавство.

Структурно-функціональний метод. Він спрямований на розкриття структури і функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо. Виділення елементів релігійних систем, порівняння з іншими елементами і системою загалом дає змогу глибше пізнати особливості їх функціонування. Релігія в такому разі є підсистемою.

Соціологічний метод. Передусім він надає широкої можливості пізнання релігії як певної соціальної системи, соціальної підсистеми, що є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, групи, на буття людей. Соціологічний аналіз розкриває механізм функціонування релігійних вірувань і вчень у різних соціальних групах віруючих, висвітлює головні тенденції розвитку релігійних ситуацій з урахуванням впливів різноманітних соціальних факторів.

Типологічний метод. Використовуючи його, вдається охарактеризувати історичні типи релігій, а також типи вільнодумства. За допомогою процедур розподілу і групування об'єктів формуються стійкі статистичні групи ознак. Інваріантність ознак певного об'єкта є підставою для віднесення його до відповідного типу.

Каузальний метод. Сприяє пізнанню причинно-наслідкових зв'язків виникнення й еволюції різних релігійних явищ. Головним питанням каузального методу є “Чому релігія не може бути зрозумілою через саму себе, чому вона не є *causa sui* (причина самої себе)?” Цей метод допомагає пізнати різні релігійні та нерелігійні форми, аналізуючи відносини людей в процесі їх життєдіяльності.

Філософсько-логічний метод. Розглядаючи релігію як об'єкт філософських знань, соціально-духовний феномен су-

спільства, він досліджує процес відображення релігії у свідомості людини, формування духовних цінностей, релігійних символів і понять. За такого аналізу об'єктом дослідження є не тільки сама релігія, а й природне та соціальне середовище, яке впливає на її формування.

Вчення про релігію поділяють на релігійні (конфесійні) та нерелігійні (неконфесійні); на нормативні, дескриптивні й історичні.

Релігійні (конфесійні) вчення. Це передусім напрями, представлені теологами, а також дослідниками, які, хоч і не є богословами, але перебувають на позиціях релігійного світогляду, їх дослідження безпосередньо пов'язані з релігійними інтересами. Вони вважають, що в основі розуміння релігії повинна бути релігійна віра, а знання сутності релігії можливе лише для віруючої душі. Безсумнівно, особистий релігійний досвід дослідника стає об'єктом внутрішнього спостереження, який може дати унікальний матеріал для розвитку релігієзнавчого пізнання, але результати самоспостереження вимагають теоретичної інтерпретації.

Нерелігійні (неконфесійні) вчення. Вони базуються на цілком протилежних світоглядних принципах, використовуючи досягнення науки, мають змогу успішно пізнавати різні феномени і сутність релігії. А відсутність релігійної віри заповнюється фундаментальною релігієзнавчою освітою.

Нормативні дослідження. Вони фокусуються навколо істинності постулатів релігії, цінностей, які вона проповідує, тощо.

Дискриптивно-історичні дослідження. Їх предметом є структура релігії, її історичний розвиток та ін. Подібні дослідження не оперують оцінними судженнями щодо певних аспектів релігійних доктрин. Релігієзнавство сформувалося на основі дескриптивного підходу, тобто має тенденцію до максимальної допустимої об'єктивності, тоді як дисципліни теологічного циклу характеризуються нормативним підходом до предмета. В наш час у вивченні релігії переважає саме дескриптивний підхід.

Методологічні принципи релігієзнавства

Релігієзнавство не ставить за мету узгодити погляди на релігію віруючого і невіруючого чи віруючих різних конфесій, воно дає певний обсяг наукових знань і прагне навчити самостійно й об'єктивно оцінювати релігійні явища, релігію як суспільний феномен, події, що відбуваються в релігійному житті певного суспільства. Тому в своїх дослідженнях воно використовує загальнонаукові та специфічні принципи.

Принцип об'єктивності. Будучи вихідним, передбачає сувору об'єктивність, конкретно історичний розгляд предмета, неприйняття абстрактних стереотипів, уявлення в чорно-білих тонах явищ релігії чи вільнодумства. Вимагає науково обґрунтованих положень, встановлених фактів, уникнення тенденційності.

Культурологічний принцип. Дає змогу розглядати релігію, релігійну філософію, вільнодумство в контексті розвитку духовної культури. А релігієзнавство займається вивченням своєрідних сфер духовної культури в історичному та сучасному аспектах, вирішуючи низку проблем: з'ясовує особливості релігії як феномена культури, властивості релігійно-культурних утворень, специфіку релігійної філософії, своєрідність різних проявів вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

Антропологічний принцип. Використання його зосереджує увагу на аналізі світоглядних питань в аспекті проблем буття людини, суті, мети та змісту її життя, смерті й безсмертя, тобто в руслі філософської антропології.

Принцип толерантності й терпимості. Передбачає діалог релігійних і нерелігійних світоглядів про людину, суспільство, світ. Це стосується пояснення основ буття природи, суспільства, людини, космосу, біосфери, економіки, політики, права, моралі, мистецтва, психіки, свідомості та ін. Вихідні засади релігійних і нерелігійних світоглядів різні. Різняться в них і пояснення процесів та подій в природі, суспільстві, людині. Але економічні, екологічні, моральні, естетичні, соціально-політичні та інші ідеї, цінності можуть бути близькими.

Принцип правового забезпечення свободи совісті. Має загальнофілософський, теологічний, етичний, естетичний, політологічний і правознавчий аспекти, передбачає за людиною право сповідувати певну релігію чи не сповідувати жодної, відправляти чи не відправляти релігійні культу і відповідно організовувати наукові дослідження цих явищ і процесів.

Аналізуючи будь-яку форму релігії, релігієзнавство використовує:

1) загальнофілософські та соціально-філософські категорії: буття, свідомість, пізнання, відображення, символ, істина, омана, фантазія, суспільство, матеріальне і духовне виробництво, культура, відчуження;

2) загальнонаукові терміни: структура, система, функція, закон, роль та ін.;

3) конкретні наукові терміни: епоха, право, ілюзія, віра, почуття, настрої, страждання, спілкування, мова, життя, смерть;

4) спеціальні релігієзнавчі терміни: релігія, теологія, релігійний культ, церква, конфесія, храм, молитва, теїзм, деїзм, пантеїзм, атеїзм, скептицизм. Особливе місце посідають терміни: Бог, ангел, пекло, рай, привид, карма тощо, які в науці мають інше значення, ніж в релігії;

5) терміни, які відображають процеси трансформації релігії: сакралізація, секуляризація, розвиток і еволюція релігії, церквоутворення, сектоутворення, детеологізація, модернізація, деміфологізація.

Структура релігії

Релігія є складним соціально-історичним явищем, усі елементи її структури – релігійні погляди, уявлення, почуття, інтуїція, обряди, свята, ритуальні церемонії, моральні та канонічні приписи, культові споруди, релігійні організації, навчальні заклади, служителі культу – перебувають у тісній єдності та взаємозалежностях.

Проблема структури релігії має кілька аспектів. Перший із них пов'язаний з релігійною свідомістю – особливістю пог-

лядів, уявлень, почуттів та переживань віруючих; другий – з культовою діяльністю; третій – з релігійними організаціями.

Релігійна свідомість. Охоплюючи міфи, концепції, ідеї, теорії, уявлення про надприродне, догмати, зміст священних книг, легенд, молитв тощо, вона становить концептуальний аспект релігії.

***Релігійна свідомість** – ставлення віруючих до світу, виражене в системі поглядів, почуттів, смисл яких становить віра в надприродне.*

Суттєвими ознаками релігійної свідомості є образність, символічність, інтимність, утаємниченість, поєднання ілюзорного та реалістичного.

Найважливішими аспектами релігійної свідомості є:

- *релігійні погляди*, які виявляються через розуміння тлумачення світу, існують у формі уявлень, понять, суджень. Головною рисою їх є віра в надприродне;

- *релігійні почуття*, що виражають емоційне ставлення до світу і його явищ, є індикатором щирості релігійних вірувань. Особливих релігійних почуттів немає, це звичайні людські почуття, зосереджені в релігійній сфері. Вони бувають позитивними (любов, благоговіння, радість) і негативними (страх, розгубленість, розпач);

- *релігійний смисл*, який, стосуючись сенсу буття, життя і смерті, добра і зла тощо, охоплює взаємозв'язки людини і світу.

Сутність релігії найхарактерніше виявляється у сфері релігійної свідомості, якій властива наявність віри. Будь-яка віра має свій предмет. Людина не просто вірить, а вірить у щось. Це “щось” не може бути предметом віри незалежно від його усвідомлення. Не можна вірити в об'єкт як такий. Вірити можна тільки в певні уявлення про цей об'єкт (що він існує і наділений певними властивостями).

***Віра** – стан релігійної свідомості, що виявляється в бездоказовому визнанні істинності релігійного вчення, існування надприродних сил, абсолюту.*

Віруючі люди визнають віру дарованим Богом феноменом, що має надприродну сутність.

Предметом віри є гіпотетичні уявлення, образи, поняття, теорії, надприродне. Релігійна людина вірує у винятковість надприродних істот або сил, не застосовуючи до них критеріїв вірогідності. Але не всі гіпотези є предметом віри.

Зміст віри зумовлює символічний аспект релігійної свідомості. Як складова акту вольового вибору, віра відображає стверджувальну силу духу, допомагає людині в мобілізації її духовних, моральних, фізичних сил. З вірою пов'язаний і діалогічний аспект релігійної свідомості, оскільки людина постійно перебуває в мисленому спілкуванні з об'єктом своєї віри.

Віра в надприродне є суттєвою ознакою будь-якої релігії. Для представників богословсько-теологічної думки монотеїстичних релігій – це віра в єдиного Бога. А поширена в ранніх формах релігії віра в духів, богів, дияволів та інші потойбічні сили, на їх думку, є лише підготовчою стадією до істинної віри в Бога.

Віру в надприродне, в можливість установаження з ним певного зв'язку визнає й чимало світських релігієзнавців. Такий підхід до релігії зветься преформізмом.

Преформізм (від лат. *preformo* – утворюю заздалегідь) – учення, яке стверджує, що всі вищі форми, яких досягають явища в процесі свого розвитку, зароджуються і черпають енергію у нижчих формах.

Деякі вчені тлумачать релігійну віру здебільшого як інтелектуальний феномен, акцентуючи на змістовому характері релігійних уявлень. На їх погляд, релігія є переважно міфологічною системою, а формування релігійної свідомості починається із зародження релігійних уявлень, які постають у чуттєво-зорових образах, їх джерелом є природа, суспільство, людина. На основі цих образів формуються розумові конструкції: поняття, судження, висновки.

Розходження у поглядах релігієзнавців починаються з тлумачення джерела цих почуттів (любов, страх). Богословсько-теологічна думка в релігієзнавстві пов'язує ці почуття з надприродним джерелом, “із зустріччю віруючого з божест-

вом, священним”. Представники психології релігії вважають, що питання про природне та надприродне джерело релігійних переживань не підлягає науковим методам пізнання. Прихильники атеїстичної течії стверджують, що людські почуття можуть стати релігійними, якщо вони спрямовані на фантастичні істоти, зв'язки та відношення.

Проблема пріоритету раціональних та емоційних аспектів релігійної свідомості набуває актуальності при розгляді взаємодії різноманітних її рівнів. На концептуальному рівні релігійна свідомість існує у формі віровчення, зміст якого розкривається та обґрунтовується у спеціальній галузі релігійних знань – богослов'ї (теології).

Богослов'я (теологія) – система обґрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність доказів істинності догматики конкретної релігії, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства та віруючих.

До його складу належать теоретичні та практичні дисципліни – апологетика, догматика, пастирське богослов'я та ін.

Апологетика (від грец. *apologetikos* – те, що захищає) – розділ богослов'я, що виправдовує та захищає певну релігійну систему, її догмати за допомогою апелювання до розуму.

На перших порах існування релігійної системи апологетика покликана захищати її у переважно несприятливому середовищі. Пізніше, коли релігійна система здобуває визнання, вона зосереджується в основному на протидії ересі, іншим релігіям, будь-якій критиці.

Догматика (від грец. *dogmatos* – думка, вчення) – віровчення релігійної конфесії, що визнаються як установлені Богом, вічні, незмінні істини.

Релігійні догмати визнаються як абсолютні, недосяжні для критики істини. Будь-які спроби взяти їх під сумнів засуджуються як ересь, піддаються анафемі (від грец. *anathema* – прокляття) від імені Бога.

Пастирське богослов'я – розділ православного і католицького богослов'я, що обґрунтовує боговстановленість пастирського богослужіння, його необхідність у справі спасіння.

Воно формує основні вимоги до священиків у церкві та поза нею, правила призначення їх на посади, посвячення їх у сан (хіротонія) та ін.

Завданням теології є формування релігійних уявлень, інтерпретація основних положень віровчення згідно з інтересами церкви, боротьба з ересю.

Представники богословсько-теологічної думки визначають безумовним пріоритет догматичного аспекту релігійної свідомості. А прихильники наукового релігієзнавства вважають його вторинним.

Наявність у людській свідомості релігійних ідей, уявлень та почуттів ще не є свідченням існування релігії. Адже надприродні істоти можуть фігурувати у творах мистецтва як художні образи, людина може знати релігійне вчення і не бути віруючою. Релігія сприймає надприродне як справді існуюче, віруючий прагне встановити з ним зв'язок як з реальним об'єктом. Як і всі явища духовного життя, релігія є результатом психічної діяльності людини – розуму, почуття, волі. Складовими цієї діяльності є уявлення, світорозуміння, світовідчуття, ставлення до світу.

Релігійний культ. Наявність його відрізняє релігію від інших форм суспільної свідомості. Зумовлений релігійний культ релігійними уявленнями віруючих, догматами віри і спрямований на задоволення їхніх потреб. Специфіка його виявляється не в особливих предметах, об'єктах вірування, а в тому, що релігійні уявлення, образи, належачи до культової системи, набувають у ній символічного змісту.

Релігійний культ (від лат. *cultus* – догляд, поклоніння) – реалізація віри у предметах, символах, діях індивідів, груп віруючих.

Предметом культової діяльності є різні об'єкти (матеріальні предмети, тварини, ліси, гори, Сонце, Місяць), сили (духи, боги, Всевишній Бог), усвідомлювані як релігійні образи. Суб'єктом культу можуть бути віруючий індивід, релігійна спільнота. Участь у релігійному культі може бути спричинена як релігійними (вірою, почуттями, потребами, сподіваннями), так і нерелігійними (намаганням отримати естетичну насолоду)

мотивами. Засобами культу є культові споруди (храми, молитовні будинки, капища), релігійне мистецтво (архітектура, живопис, музика), релігійні предмети (хрест, свічки, церковне обладнання). Результатом культової діяльності є задоволення релігійних потреб.

За особливостями реалізації потреби віруючих розрізняють два види релігійного культу – магію та умилюювання (виявляється в жертвопринесенні – запалюванні свічок, лампад перед іконами, іншими священними зображеннями). Сукупність певних конфесійно зорієнтованих обрядів, символів утворює *культову систему*. Релігійний обряд є визначальним аспектом релігійного культу.

Релігійний обряд – зумовлені звичаями, традиціями символічні індивідуальні, колективні дії, що втілюють певні ідеї, норми, ідеали та уявлення і спрямовані на встановлення взаємовідносин людини з надприродними об'єктами.

Важливою ознакою релігійного обряду є його символічність. До головних складників його належать: *знак* – рухи, які мають певне смислове навантаження, і *символ* – умовне позначення змісту предмета, явища. Знак і символ мають аналогічну структуру, яка передбачає матеріальну форму, певне значення або зміст.

Знак є штучним утворенням, яке не відтворює об'єкт, а лише його позначає. Таке позначення є формальним, зовнішнім процесом вияву оформленого змісту. Символізація значною мірою має змістовий характер, оскільки є здатністю свідомості образно відтворювати інші об'єкти або явища дійсності. Обряд теж можна розглядати як різновид символу. Мета його полягає не в конкретних діях, а у втіленому в ньому ідеальному змісті.

Еволюція релігійних обрядів відбувалася шляхом їх спіритуалізації (одухотворення), спричинившись до появи молитви, починалася від язичницьких заклинань як невід'ємного елементу обряду жертвопринесення. Згодом молитва відокремилася від нього, ставши важливим компонентом культу багатьох релігій.

Молитва – вербальне (словесне) звертання людини до об'єкта своєї віри.

Залежно від почуттів віруючих молитви бувають, наприклад, у християнстві: возвеличувальні, вдячні, прощенні; від кількості учасників – колективні та індивідуальні. Відправлення їх здійснюють під час богослужінь у храмах, молитовних будинках, на цвинтарях.

Богослужіння супроводжуються читанням священних книг, хоромим співом, проповідями. Для впорядкування їх у багатьох розвинутих релігіях існує *богослужбовий канон* (від грец. *kanon* – правило, зразок) – установлення послідовності (кола) річних, тижневих, добових богослужінь.

Річне коло богослужінь передбачає щорічну присвяту кожного числа місяця конкретним подіям або пам'яті святих церкви. Кожен день *тижневого кола богослужінь* присвячений “особливим спогадам”. У християнстві, наприклад, понеділок присвячений ангелам божим, вівторок – пророкам, серeda – зрадництву Христа Іудою, четвер – святителям християнства, п'ятниця – розп'яттю Ісуса на хресті, субота – всім святим, неділя – воскресінню Христа. Кожному дню призначені відповідні молитви та ритуали: в суботу і неділю – урочисті, в середу і п'ятницю – сумні. *Коло добових богослужінь* охоплює вечірню, післявечірню, опівнічну, ранкову і чотири денних (першої, третьої, шостої і дев'ятої годин) служби.

Найголовнішим богослужінням є *літургія* (від грец. *litos* – загальний, *ergos* – справа), яка здійснюється лише в неділю та святкові дні.

Значну роль у культовій системі відіграє емоційно-естетичний чинник, під впливом якого у свідомості віруючих творяться релігійні образи, внаслідок чого нейтральні чи негативні емоції трансформуються в позитивні.

Релігійні організації. Культові дії не можуть відбуватися спонтанно, а потребують упорядкованості, організованості, що є основною передумовою формування релігії як соціального інституту, тобто формування релігійних організацій. Першою їхньою ланкою є релігійна група.

Релігійна група – малочисельна релігійна організація, утворена для задоволення релігійних потреб; сукупність віруючих

усередині релігійної спільноти, об'єднаних певним інтересом; моно-, поліконфесійні об'єднання, створені для проведення релігійних заходів.

У первісних суспільствах до релігійної організації належали всі члени роду, племені. Тоді ще не існувало ознак, за якими можна було розглядати релігійну групу як окрему соціальну спільноту. Адаже в культових діях брали участь усі члени первісної спільноти. То був стан *примітивної релігії*, якій була притаманна міфологічна свідомість, ще не здатна відокремити природне від сакрального (священного).

Соціальній організації релігії передував соціальний розвиток суспільств, передусім процес соціальної диференціації. Релігійна група як прообраз соціальної спільноти вперше виокремилася в ранньокласовому суспільстві, коли постала потреба впливати на думки людей, управляти ними, обґрунтовувати надприродне походження влади. Тоді в первісних релігійних групах з'явилися організатори культових дій: чаклуни, шамани, які згодом утворили *жрецьку корпорацію* – професійну групу, яка оформилася як соціальний прошарок, стан. Однак жрецька корпорація ще не мала достатньої кількості системоутворюючих ознак, на підставі яких її можна класифікувати як релігійну організацію, а заодно і як соціальний інститут.

Одним з найсуттєвіших чинників інституалізації релігії (формування релігійних організацій) є усвідомлення людьми власної самотності, спільності їх вірувань, культових особливостей, необхідність встановлення певних стосунків з оточенням. Водночас надмірна централізованість релігійних організацій живила рухи, які не мирилися з жорсткими правилами певної релігійної спільноти, домагалися права на реалізацію власних уподобань. Таких відступників від домінуючих поглядів, правил називали *єретиками*.

Головною метою релігійні організації вважають формування у людей відповідних цінностей, ідеалів. Це досягається виробленням систематизованого віровчення, формуванням системи його захисту та виправдання, культовою діяльністю, контролем та здійсненням санкцій щодо виконання релігій-

них норм, підтриманням зв'язків із світськими організаціями, державними органами.

Релігійна організація є складним соціальним інститутом. Серед різноманітності релігійних організацій окреслюються такі їх основні типи: церква, секта, харизматичний культ і деномінація.

Церква – релігійна організація зі складною, суворо централізованою та ієрархізованою системою взаємодії священнослужителів і віруючих.

Вона відіграє важливу роль у регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх взаємозв'язків зі світськими соціальними спільнотами, владою. До атрибутів церкви належать віровчення, догматика, релігійна культова і позакультова діяльність, заснована на ієрархічному принципі система управління. Відносини в ній будуються на основі *канонічного права* – сукупності правових норм, що ґрунтуються на церковних правилах (канонах). Здебільшого церковна дисципліна є гнучкою, налаштованою на компроміс, що не потребує обов'язкового дотримання всіх принципів усіма членами церкви.

Церква є складною системою. У ній чітко відлагоджено взаємодію керуючої та керованої підсистем, їй властивий високий ступінь згоди із суспільними цінностями. Тому людина з народження завдяки спеціальним обрядам (наприклад, хрещення) стає членом церкви.

Залежно від належності громадян суспільства до певної церкви, визнання віруючими церкви цінностей суспільства визначають організаційний устрій церкви, у якому виділяють:

- *універсальну церкву*, яка охоплює всіх членів суспільства, задовольняє більшість їх індивідуальних потреб;
- *еклесію* (грец. *ekklesia* – церква) – “універсальну” церкву в стані закостеніння, нездатну адекватно реагувати на динаміку інтересів і потреб своїх членів.

Найчастіше такими є національні церкви, діяльність яких відчутно узалежнена від інтересів нації. Нерідко вони намагаються злитися з державою.

До основних функцій церкви належать вироблення, збереження та передавання релігійної інформації, організація, координація релігійної діяльності, контроль за поведінкою людей.

Якщо церква завдяки гнучкості своєї діяльності, нерідко – компромісам прагне охопити всіх людей, то секта постає як група обраних, не визнає жодних компромісів, вимагає від своїх членів неухильного дотримання дисципліни.

Секта – течії, об'єднання віруючих, опозиційні щодо певних релігій.

Виникає секта внаслідок відокремлення від церкви частини віруючих та священнослужителів, їй притаманне специфічне тлумачення традиційних догматів пануючого або найпоширенішого віровчення, відмова від традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини (істинного шляху до спасіння).

Сектантство супроводить усі релігії, протестуючи проти консерватизму внутріконфесійного життя, водночас стимулюючи його оновлення. Найчастіше секта постає як релігійна опозиція чи опозиційна релігія, пристанище відступників. Утворення секти зумовлюють політична, соціальна, етнічна, расова дискримінація, невдоволення внутріцерковними справами.

Сектантська громада є специфічним організаційним утворенням погляду, відрізняється особливостями внутрішнього спілкування. Як правило, тут нетерпимо ставляться до інакомислення, вважаючи істинними свої релігійну доктрину, культ, спосіб життя.

У ставленні до суспільства, більшість громадян якого сповідують традиційну релігію, одні секти не прагнуть конфронтації з ним, хоч і бачать його вади, інші активно протидіють суспільству, прагнуть реформувати його на свій лад.

Одним із різновидів секти є харизматичний культ, який виникає навколо особи, проголошеної носієм благодаті Божої (харизми).

Харизматичний (від грец. *charisma* – дар) **культ** – різновид секти, учасники якої вважають, що завдяки дотриманню певного морально-етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримують харизму (особливу силу, дар Божий).

Найчастіше харизматичні культу виникають у лоні православ'я, католицизму. Засновники і керівники їх оголошуються Богом або посланцем Бога чи іншої надприродної сили. Такі організації здебільшого є малочисельними. Їх прибічники схильні до надмірної екзальтованості, містицизму, ізоляціонізму, фанатичної відданості лідерові. Безплідність їх намагань змінити світ часто породжує явище *ескапізму* (від англ. *escape* – *рятуватися, втікати*) – намагання втекти від суспільства, знецінює для них вартість земного життя, породжує сподівання на отримання благ у потойбічному житті. Нерідко це проявляється в міграції за кордон чи у віддалені місця своєї країни.

Сектою, що примирилася зі своїми противниками, вважають деномінацію.

Деномінація (лат. *denominatio* – досл. “зміна імені”) – *перехідний тип релігійної організації, який залежно від характеру виникнення та спрямованості еволюції має риси церкви та секти.*

Вона ще зберігає в собі немало рис секти (суворий контроль за поведінкою своїх членів, віддаленість від світського життя), але дух бунтарства та ізоляціонізму їй менш властивий. З церквою її зближує централізація, ієрархічний принцип управління, визнання можливості духовного відродження і спасіння всіх віруючих.

У процесі свого розвитку секти, харизматичні культу можуть перетворитися на церкви, а від церков час від часу відмежовуються сектантські угруповання.

Головні функції релігії

Релігія є невід’ємним елементом суспільного життя, важливим чинником суспільних відносин, її місце і роль у соціальній системі визначають і функції релігії в суспільному житті. Зрештою, релігія як соціальний феномен самовиражається через свої функції.

Функції релігії – *способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість.*

Функції релігії тісно пов’язані зі структурою релігії, кожен елемент якої визначає їх специфіку, дають змогу глибше, всебі-

чніше пізнати її особливості, вплив на соціум. Вони виявляють себе явно чи приховано (латентне), постійно чи тільки на певних етапах історії, виражаючи можливості релігії та її роль у суспільстві. Якщо функції релігії окреслюють і характеризують форми, способи, напрями, рівень впливу релігії в суспільстві, то роль релігії є наслідком реалізації релігією своїх функцій.

Релігія задовольняє різноманітні потреби людини, але жоден із соціальних феноменів не здатен замінити її. Саме це і визначає особливість її функцій, серед яких виділяються: компенсаційна, терапевтична, втішальна, світоглядна, регулятивна, комунікативна, інтегративна, дезінтегруюча, ідеологічна, політична, правова, культуроформуюча, легітимуюча. Це дає підстави стверджувати, що релігія є поліфункціональним феноменом. Кожна із функцій релігії є відображенням духовних потреб, інтересів індивідів, спільнот.

Компенсаційна функція. Вона є своєрідною реакцією на різноманітні переживання людини, забезпечуючи процес розв'язання в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття. Релігія психологічно компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, наповнює змістом сенс їхнього життя, впливає на ціннісні орієнтації, систему ідеалів, цілеспрямування.

Терапевтична, втішальна функції. Вони тісно пов'язані з компенсаційною, оскільки забезпечують зняття психологічної напруги, відчуття невизначеності й тривоги на індивідуальному рівні, збереження внутрішньої рівноваги, душевного спокою, емоційного, соціального оптимізму. Забезпечується вона внаслідок спілкування між віруючими, між віруючими і священнослужителями в процесі культових церемоній тощо.

Світоглядна функція – її особливість полягає у виробленні своєрідної сукупності поглядів, оцінювань, норм, установок, які визначають розуміння людиною світу, орієнтують і регулюють її поведінку.

Залежно від способів та аргументів, завдяки яким людина пояснює світ, її світогляд може бути філософським, міфологічним або релігійним. *Релігійний світогляд* включає в систему

“людина – світ” комплекс надприродних істот, зв’язків і відносин, прагне пояснити події, явища земного буття впливом потойбічних, надприродних сил. Відповідно до цього він розглядає і смисл життя, усвідомлення якого додає людині сил у подоланні життєвих проблем, навіть і в сприйнятті смерті. Кожна релігія посвоєму тлумачить цю проблему, але всі визнають те, що земне життя людини є лише фрагментом її буття, яке після смерті продовжується у потойбічному світі.

Регулятивна функція. Ця функція виявляється в регулюванні соціальних відносин, вчинків віруючих через систему заборон, табу, санкцій, стосуючись не лише їх поведінки в суспільстві, а й у сім’ї, інтимній сфері. З цієї точки зору релігія є ціннісно-орієнтаційною і нормативною системою. Водночас кожна релігія має свою систему цінностей, які ґрунтуються на особливостях її віровчення.

Важливу регулятивну роль відіграє *нормативна система релігії*, яка виявляється у вимогах, правилах, покликаних забезпечити реалізацію релігійних цінностей. Норми містять у собі обов’язковість, спонукальність. Вони бувають позитивними, зобов’язуючи до дій, або негативними, забороняючи певні вчинки, стосунки. Стосуватися можуть усіх послідовників віровчення або конкретної групи (мирян, священнослужителів). З огляду на особливості реалізації виділяють *культурові* (визначають порядок культових обрядів, церемоній) та *організаційно-функціональні норми* (регулюють внутрішньоцерковні, міжцерковні, міжконфесійні відносини, визначають структуру релігійних організацій, порядок виборів керівних органів, регламентують їх діяльність, а також стосунки між віруючими та священнослужителями тощо).

Комунікативна функція. Вона спрямована на забезпечення спілкування віруючих з Богом (молитва, інші культові дії) і між собою (під час богослужіння тощо). Релігійна комунікація охоплює різні процеси взаємодії: спілкування, соціалізацію, передавання релігійного досвіду, розвиток зв’язків між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, духовенством, між релігійними організаціями різного віроспові-

дання. Вона передбачає передавання, обмін інформацією, її засвоєння, оцінювання, що сприяє інтеграції (об'єднанню) чи дезінтеграції (роз'єднанню) релігійних груп.

Інтегративна функція. Реалізація її сприяє забезпеченню стабільності в суспільстві. На думку французького філософа, соціолога Е. Дюркгейма, релігія діє в суспільстві як клей, допомагаючи людям усвідомити свою моральну належність до соціуму, самовизначитися в суспільстві, а внаслідок цього об'єднатися з близькими за поглядами, моральними установками, віруваннями людьми, разом з ними брати участь у культових церемоніях. Це сприяє утвердженню в суспільстві злагодності, солідарності, згуртованості, знижує конфліктність, натомість посилює суспільну рівновагу та гармонію суспільних відносин.

Різною мірою інтегративна функція виявляє себе на рівні суспільства, конфесій, а також окремих релігійних громад. Найпомітнішою вона є, коли система релігійних цінностей відповідає фундаментальним потребам суспільства.

Дезінтегруюча функція. Суть її полягає в тому, що, об'єднавшись на основі певного віровчення, культу, групи людей протиставляють себе іншим соціальним утворенням, в основі яких перебувають інші віросповідання. Це може бути джерелом конфлікту між представниками різних віросповідань, конфесій. Часто такі конфлікти свідомо провокуються, оскільки вони сприяють зміцненню релігійних груп, посиленню авторитету їхніх лідерів.

Існують конфлікти і всередині релігійних об'єднань, наприклад, між консерваторами і реформаторами. Нерідко вони стають передумовою церковних, конфесійних розколів, виникнення сектантських утворень. Часто в основі релігійних конфліктів фігурують політичні, економічні інтереси. Нерідко під релігійними лозунгами розгортаються соціальні конфлікти.

Конфлікти, які відігравали дезінтегруючу роль, не обминули жодної із церков, конфесій. Найпомітнішими були розкол у християнстві, що призвів у 1054 р. до розділення його на православ'я і католицизм, реформація в католицизмі (XVI–XVII ст.), рух старообрядництва в Руській православній церкві

(XVII ст.), перипетії, пов'язані з утворенням та функціонуванням греко-католицької церкви в Україні та ін.

Ідеологічна функція. Суть її полягає в тому, що релігія як форма суспільної свідомості є надбудовним явищем. Вона не здатна продукувати суспільні відносини, а лише відображати їх – виправдовувати, схвалювати чи осуджувати. Все це відповідно позначається на свідомості мас і на їх участі в суспільно-політичних процесах. Під впливом релігії в суспільстві можуть домінувати конформістські (примиренські) настрої або розгортатися соціально-політичні конфлікти.

Політична, правова функції. Значною мірою вони взаємопов'язані, взаємозалежні з ідеологічною. Історія свідчить, що більшість церков не обминали актуальних суспільних проблем, активно втручалися у їх вирішення. Нерідко церква перебирає на себе управління суспільними, державними справами (теократичні держави), в тому числі й законодавчі та арбітражні повноваження.

Культуроформуюча функція. Вона реалізується у впливі релігії на розвиток писемності, книгодрукування, малярства, музики, архітектури, збереження цінностей релігійної культури; нагромадження і трансформацію культурного досвіду. Все це відчутно впливає на формування й розвиток естетичних цінностей, на етичні традиції віруючих, суспільства.

Легітимуюча (від лат. *legitimus* – законний, узаконений) **функція.** Вона виявляється в узаконенні певних суспільних порядків, державних інститутів, політичних, правових відносин, норм чи визнанні їх неправомірними.

Класифікація релігій

Зібрати вичерпну інформацію про всі релігії світу, яких натепер зафіксовано до 5 тис., ще не вдалося нікому, відповідно ще не вироблено оптимальної класифікації. Релігії поділяють на групи, беручи за основу етнічні ознаки, час виникнення, рівень організації, державний статус.

Така модель класифікації базується на найзагальніших принципах.

Одним із перших типологізував релігії Гегель, виділивши релігію природи, релігію духовної індивідуальності, абсолютну релігію.

Поширеними у релігієзнавстві є генеалогічні (чуттєво-надчуттєві, демоністичні, теїстичні) та морфологічні (родопле-мінні, національні, світові) типізації релігій; поділ їх на нату-ралістичні (абстрактного монізму) та супернатуралістичні (теїзму), релігію природи та етичну релігію.

За рівнем розвитку релігії поділяють на такі види:

а) ранні вірування – вірування первіснообщинної доби (анімізм, магія, тотемізм, культ предків);

б) політеїстичні релігії – національні релігії (за винятком іудаїзму та сикхізму);

в) монотеїстичні релігії – християнство, іслам, буддизм (світові релігії), іудаїзм та сикхізм (національні релігії);

г) синкретичні релігії – утворилися внаслідок зрощуван-ня або злиття різних етнічних і світових релігій: афрохристи-янські релігії (церква херувимів і серафимів та ін.), ісламо-хри-стіянські секти (абавіти, ісмаїліти відгалужені), суддо-ки-тайські секти (дзен-буддизм, хао-хао), іудео-християнські ре-лігії (мормони);

г) нові релігійні течії, рухи (нетрадиційні форми релігій): це-рква Муна (мунізм), церква Антихриста, церква Сатани, церква Свідомості Крішни, йогізм, синтоїзм із культом дзюдо і карате.

Релігію можна розглядати як систему, що складається з конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, які посі-дають у ній певні місця.

Класифікуючи релігії, застосовують і такі критерії:

1. С т а т и с т и ч н и й (за кількістю віруючих та їх відсотком до чисельності населення).

2. Ч а с в и н и к н е н н я:

а) релігії, історія розвитку яких налічує багато століть, – буддизм, християнство, іслам та ін.;

б) “нові релігійні течії”, що виникли впродовж новітньої історії або виникають тепер, – нетрадиційні релігії (кришна-їзм, бахаїзм тощо).

3. Рівень організації:

- а) жорстко централізовані (християнство, буддизм);
- б) нежорстко централізовані (іслам);
- в) самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм);
- г) децентралізовані.

4. Державний статус:

а) державні релігії (іслам у країнах Західної Азії, лютеранство – Північної Європи);

б) релігії, статус яких не закріплений відповідними державними документами (конфуціанство і даосизм у Китаї, індуїзм в Індії);

в) релігії національних меншин (іудаїзм за межами Ізраїлю, сикхізм, зороастризм).

5. Правовий статус:

а) релігії, підтримувані державою (християнство, індуїзм, іслам, синтоїзм);

б) релігії, які держава не підтримує і навіть переслідує (свідки Єгови, бахаїзм в Ірані);

в) релігії, до яких ставлення держави нейтральне (джайнізм в Індії).

6. Форми поширення:

а) континуальні (безперервні, суцільні): іслам, християнство, буддизм;

б) дискретні (роздільні, перервні): іудаїзм, бахаїзм, кришнаїзм.

7. Етносоціальні критерії:

а) автохтонні (етнічні) релігії, що стали частиною етнічної самосвідомості, етнічної культури (іудаїзм, сикхізм, синтоїзм, даосизм);

б) уніфіковані, надетнічні релігії (християнство, іслам, буддизм, нові релігійні рухи).

Поширеною є схема, що охоплює всі існуючі релігії, виділяючи:

I. Ранні форми релігії (родоплемінні): тотемізм, фетишизм, магія, анімізм, аніматизм, анімалізм, шаманство, культ природи, культ предків, політеїзм.

II. Національні релігії:

1. Ранні національні релігії: релігія Стародавнього Єгипту, релігія народів Дворіччя, релігії Стародавньої Індії (ведична, брахманізм), давньогрецька релігія, релігія Стародавнього Риму, релігії доколумбової Америки та ін.

2. Пізні національні релігії: іудаїзм, індуїзм, джайнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм.

III. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

IV. Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи:

1. Неохристиянство (охоплює релігійні утворення, що намагаються пристосувати традиційне християнство до особливостей часу): Богородична церква, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Новоапостольська церква, Церква Христа.

2. Релігії орієнталістського напрямку (зорієнтовані на культуру, духовність, релігії народів Сходу): Товариство Свідомості Крішни, послідовники Саї Баби, центри Шрі Чінмоя, Ошоцентр, Всесвітня чиста релігія.

3. Синтетичні релігії (поєднують у собі кілька релігійних систем): Велике Біле Братство; Церква Єднання; Всесвітня віра Бахаї.

4. Езотеричні об'єднання (ґрунтуються на вірі в існування надприродного світу): теософія, братство Грааля.

5. Неоязичництво: Рідна віра, РУНвіра, Собор Рідної Віри.

6. Сайєнтологічні рухи (зорієнтовані на поєднання науки і практики психоаналізу): діанетика, наука розуму, християнська наука.

7. Сатанізм.

Запитання

і завдання для закріплення знань

1. Схарактеризуйте місце релігієзнавства у системі гуманітарних знань.

2. Чим був спричинений і в чому виявлявся спротив розвитку релігієзнавства у ХХ ст.?

3. Обґрунтуйте спільні ознаки й відмінності об'єкта і предмета релігієзнавства.

4. У чому полягають особливості конфесійного й академічного релігієзнавства?

5. Схарактеризуйте структурні елементи релігієзнавства.

6. У чому полягають особливості методологічних принципів релігієзнавства?

7. Яке значення має вивчення релігієзнавства для вашої професійної орієнтації?

Теми рефератів

1. Особливості академічного релігієзнавства.
2. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.
3. Об'єкт і суб'єкт релігієзнавства як науки.
4. Структура релігієзнавства.
5. Релігієзнавство як наука про релігію.

Література

- Академічне релігієзнавство.* – К., 2000.
- Аринин Е.И.* Философия религии. Принципы сущностного анализа. Архангельск, 1998.
- Классики* мирового религиоведения. – М., 1996.
- Лекции по религиоведению.* – М., 1998.
- Митрохин Л. М.* Философия религии. – М., 1993.
- Психология* з викладом основ психології релігії. – Львів, 1998.
- Радугин А.А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М., 1996.
- Релігієзнавство:* предмет, структура, методологія. – К., 1996.
- Релігієзнавчий* словник. – К., 1996.
- Угринович Д.М.* Психология религии. – М., 1986.
- Яблоков И.Н.* Религиоведение. – М., 1998.
- Яблоков М. Н.* Социология религии. – М., 1990.

Розділ III. РЕЛІГІЇ НАРОДІВ ДВОРІЧЧЯ

Загальні зауваження щодо історії релігії в стародавньому світі

Сучасна історична наука має в своєму розпорядженні переконливі докази того, що починаючи з кінця IV тис. до н.е. відбувався перехід від первісного суспільства і утворення ранніх форм цивілізації. Цей перехід тривав десь до кінця II – поч. I тис. до н.е., закінчившись у різних народів у різні строки. Тоді й почалась історія стародавнього світу. Поступове вдосконалення виробництва і ускладнення суспільних відносин призвело до утворення і розквіту рабства. А потім почався занепад стародавнього світу, на зміну якому в I тис. н.е. прийшов феодалізм. Це загальна схема історії людства, в межах якої відбувалося виникнення, розквіт і падіння окремих держав і цивілізацій. Жодна з них не загинула безслідно, кожна з них певною мірою є внеском в основи сучасної цивілізації.

Саме в межах цивілізації стародавнього світу, як її складова і невід’ємна частина, формувалися й розвивались релігії цього світу. Усі вони своєю початковою базою мали первісні релігійні вірування народів, які їх створювали, широко запозичували одна в одній віровчительний та культовий багаж і передавали його своїм наступникам; деякі зовсім зійшли з історичної сцени, інші існують і мають певне значення і тепер.

В історії стародавніх релігій, як і в історії стародавніх народів, є спільні риси. Але кожна з них зробила свій крок уперед в історії людського духу.

Визначення історії стародавніх релігій має велике значення. Без знання історії цих релігій неможливо зрозуміти життя стародавніх людей. Вона висвітлює багато чого і в сучасності, зокрема допомагає багато чого зрозуміти в сучасних релігіях.

А найголовніше – вона розкриває невпинний прогрес духовного життя суспільства від однієї епохи загально-людської цивілізації до іншої, прагнення людського духу збагнути світ і самого себе.

Початок цивілізації в Дворіччі

У Передній Азії є країна Дворіччя (інакше – Межиріччя, Месопотамія). Тепер більша її частина перебуває у складі Іраку, а також Сирії та Туреччини. Ця країна відокремлена від іншого світу пустелями, які нелегко було подолати. Але все ж торговельні інтереси, в міру розвитку людства, примушували людей вступати в змагання з пустелею, і Дворіччя незабаром стало на перетині важливих торговельних шляхів з Європи в Азію. Найбільшої ж ваги ця країна набрала як район стародавнього інтенсивного землеробства. Тут, у басейнах великих багатководних річок, склалися дуже сприятливі умови для землеробства: багате природне зрошування внаслідок розливів утворювало родючі ґрунти, теплий клімат дозволяв збирати рясні врожаї, та ще й не раз на рік. Це дало змогу перейти від кочового на осіле скотарство. Внаслідок цього значно зріс добробут племен, що оселилися на цій території, створилися умови для утвердження рабовласництва, на базі якого поряд з господарствами дрібних вільних виробників виникли великі рабовласницькі господарства. Так, на Стародавньому Сході відбувся розпад первісного суспільства, утвердилася приватна власність, виникла держава. Тут було винайдено писемність, систему числення, покладено початок математики, астрономії, медицини, архітектури і мистецтва. З початкових невиразних релігійних уявлень виникли досить стрункі релігійні системи.

Тривалий час європейська культура своїм початком вважала античність і Біблію. Щоб пересвідчитись у цьому, досить окинути оком мистецьку спадщину Європи, включаючи ХІХ ст. – уся вона побудована на античній і біблійній міфології. Але починаючи з ХІХ й особливо в ХХ ст. наукові відкриття перевернули наші уявлення про наше минуле. Перед нами

постав у всій своїй культурно-релігійній різноманітності стародавній Схід. Відомий історик стародавнього світу Сесюель Н. Крамер так сформулював висновок, що виходив з аналізу цих відкриттів: “Історія починається у Шумері”. Він доводить, що в Шумері вперше в історії людства були відкриті школи, вперше утворилися системні політичні установи, вперше записані закони й утворені судові органи, вперше з’явилася стала медицина, а сільське господарство набуло впорядкованого вигляду, вперше висловлено положення натурфілософії та етики, з’явилися прислів’я, байки та елегії, вперше було сформульовано релігійні положення, які відрізняють релігію цивілізованого суспільства від первісних релігійних уявлень.

Виникнення шумеро-аккадської релігії

Заселення території Дворіччя відбувалося ще в IV тис. до н.е.: зі сходу йшли шумери, із заходу і північного заходу – семіти. Вони швидко злилися з нечисленними аборигенами і утворили два різних народи: шумерський і аккадський.

У цих племен уже руйнувався родовий лад, складалася община з общинною власністю на землю, утворилась племінна знать, а потім дрібні шумерсько-аккадські міста-держави.

Таке місто утворювалося з кількох сільських общин, які жили в кварталах міста. Вони мали самоврядування. У кожній общини був свій храм місцевого бога-покровителя. На чолі міста стояв правитель – енсі, патесі, що був воєначальником і верховним жерцем одночасно. Коли він підкоряв інші міста, то вже отримував титул царя.

Релігія шумерів і аккадців була звичайною племінною релігією. Існував справжній політеїзм, крім бога-покровителя племені у кожній общині було багато інших богів. Характерно, що слідів тотемізму у шумерів майже немає, про його залишки свідчить невелика кількість знахідок зображень людино-головаго бика, крилатих левів, орлів з лев’ячою головою. У містах-державах аккадців кількість богів була значно більшою за рахунок семітського пантеону. Дослідники налічують 2500–3300

імен шумеро-аккадських богів, причому серед них завжди існувала певна ієрархія.

Між містами-державами відносини переважно були ворожими, всі вони домагалися підкорення один одного. У XXV ст. до н.е. панівного становища досягла держава Лагаш у нижній течії р. Тигру, згодом вона стала основним ядром держави Шумер. У середній течії Тигру, де він найбільше зближується з р. Євфратом, утворилась держава Аккад. Саме в цій державі з'явилися загальнодержавні боги: Ан (Ану) – бог неба Енліль – бог повітря, Енкі (Еа) – бог мудрості. В цих антропоморфних богах особлювались уявлення людей того часу про деспотичну владу земних царів. Особливо зміцніли ці анімістичні уявлення з розвитком шумеро-аккадської державності, коли в кінці XXIV ст. до н.е. цар Саргон об'єднав Північне і Південне Дворіччя, тобто Аккад і Шумер, в єдину державу, яка проіснувала близько 120 років.

Характеризуючи шумеро-аккадський анімізм, слід відзначити, що в ньому ще не було розроблено вчення про душу, її посмертне життя. Душі мертвих потрапляли в підземне царство, де вели невиразне, пасивне життя, ніякої потойбічної відплати ще не було. Це значно обмежувало психологічні можливості цієї релігії, вона не давала навіть ілюзорної втіхи і надії на майбутнє посмертне блаженство гнобленим і поневоленим.

Шумеро-аккадська міфологія

У III тис. до н. е. у шумеро-аккадців склалася багата міфологія, коріння якої беруть початок у міфологічному світогляді дорелігійної епохи.

У шумерів виникли космогонічні міфи. За цими міфами, створення світу відбувалося так: спочатку існував первісний океан, водний хаос, що мав вигляд велетенської жінки. У ній зародилася твердь у вигляді гори, на вершині якої був бог неба Ан (аккадці звали його Ану), а з підніжжя гори утворилась богиня землі Кі. Це було шлюбне подружжя, яке між собою породило бога повітря Енліля. Енліль швидко виріс і вирішив звіль-

нитись – ножем він розкрояв гору, бог Ан опинився на небі, мати-богиня Кі стала землею, а Енліл заповнив увесь простір і породив усіх богів. Першим з дітей Енліля був бог Місяця Зуен, який, у свою чергу, народив бога Сонця Уту (у аккадців – Шамаш) і богиню зірки Венери Інанну (у аккадців – Іштар), яка виконувала також функції богині родючості і кохання. Відзначимо, що у шумерів Зуен був старший від Уту, тому доба у них починалася звечора. Згодом це успадкували багато народів, зокрема іудеї, тому у них святковий день субота починається ввечері у п'ятницю.

Безумовно, шумерська космогонія породжує безліч питань, але, без сумніву, перед нами – перша в історії людської думки спроба пояснити появу існуючого навколо нас світу.

Шумери створили досить розвинену міфологію, яка потім була успадкована іншими релігіями. Серед них – міф про бога, що вмирає і воскресає. Це міф про Таммуза (Думузі) та Іштар (Інанну). Іштар чомусь забажала побувати в підземному царстві. Та, коли вона спустилась туди, судді того царства умертвили її. Вавилонський бог Енкі повернув її до життя. Але замість Іштар до підземного царства мусив піти хтось інший. Така місія випала на долю чоловіка Іштар – бога рослинності Таммуза. Коли він помер, у країні почався занепад. Це перелякало добрих богів, які піклувалися про людський добробут. Іштар знову йде до підземного царства, воскрешає свого чоловіка і повертає його на землю. В країні поновлюється життя.

Релігійний культ у Дворіччі

У шумеро-аккадській релігії, відповідно до анімістичних і міфологічних концепцій, склався релігійний культ з численними магічними і фетишистськими положеннями.

Головним актом цього культу були жертвоприношення численним богам з безлічі приводів. Відбувались ці жертвоприношення в храмах або біля них. Це дало поштовх активному храмобудуванню. Храми були не тільки міські, а й в окремих общин і навіть вулиць. Ще в IV тис. до н.е. у шумерів і

аккадців були людські жертвоприношення, але до III тис. до н.е. вони вже зникли. Боги стали харчуватись тими самими продуктами, що й люди. Жертовні продукти (м'ясо, хліб, овочі тощо) поїдалися жерцями і общинниками. Останні споживали м'ясо тільки під час жертвоприношення.

На честь богів влаштовувались свята, під час яких відбувалися святкові церемонії і театралізовані вистави з музичним супроводом. Святково прикрашені фігури богів на розкішно вбраних човнах урочисто проходилися по зрошувальних каналах або проносилися по вулицях і дорогах з метою виблагати у них прихильності і доброго врожаю. Для протидії злим духам теж здійснювались відповідні церемонії, навіть зі знищенням цих богів.

Розробка і здійснення культу були справою численного жрецтва, що вже тоді становило привілейну соціальну групу.

Вже в шумеро-аккадській релігії анімістичний пантеон містив у собі не тільки добрих, а й злих духів, яких очолювали Анунакі та Учїгі, що уособлювали хвороби та всілякі лиха. Хвороби насилалися на людей духами, кожний з яких мав свою сферу лихого діяння: Ашакку викликав хворобу голови, Наматару – горла, Алу – грудей тощо. Для протидії злим духам застосовувались магичні заклинання, амулети, обереги. Великого розвитку набрали обряди лікувальної, охоронної магії.

Магічна сторона в шумеро-аккадській релігії набула особливого значення зі зміцненням і збільшенням особливої групи людей, яка брала на себе обов'язки зносин з богами та служіння їм. Це були жерці.

Поряд з релігійними і магичними обрядами жерці виконували функції провидців і ворожбитів, були навіть спеціалізовані на цьому так звані бару. Ворожили на тваринах, особливо на нутрощах жертвних тварин (т. з. гепатоскопія), “розгадували” сни, глумачили різні прикмети. Уся ця система ворожінь релігійного культу дістала назву мантики.

Релігія Вавилону

Існування шумеро-аккадської держави на короткий час було перерване завоюванням її близько 2200 р. до н.е. горцями гутіями, панування яких тривало до 2109 р. до н.е. Після вигнання гутіїв єдина шумеро-аккадська держава знову відновилася.

На чолі цієї держави стала III династія міста Ура. Це була класична стародавньосхідна деспотія з розвиненим бюрократичним апаратом. У ньому всі храмові і царські землі були об'єднані в єдине державне господарство. В єдину систему були злиті релігійні культу. Верховним божеством став бог Енліль з міста Ніппур, другим за значенням – бог Нанна (Зуен, Суен), що був хранителем Місяця. Царі обожнювались. Утвердилося вчення про те, що боги створили людей для того, щоб вони годували їх жертвами і звільнили від праці. Царі ж, які дістали владу від богів, мали такі самі права, як і боги.

Як і Аккадська держава, III династія Ура проіснувала трохи більше століття, але за цей час релігійний розвиток мав значні успіхи.

У першій половині XX ст. до н.е. відбувається поступове зростання ваги і авторитету міста Вавилон на річці Євфрат (на південь від сучасного Багдада). Від 1894 по 1595 р. до н.е. в утвореному царстві, яке дістало назву Старовавилонського, правила і Вавилонська династія. Визначних успіхів ця династія домоглася за царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.), який відомий історії як перший у світі законодавець, який створив звід законів.

У Старовавилонській державі триває процес створення загальнодержавної релігії. Вавилон, що одержав статус столиці, зробив свого місцевого бога Мардука головним богом держави. З'являється новий космогонічний міф: богиня первісного океану Тіамат, що була невдоволена появою Енлілі і всіх інших богів, вирішила знищити їх. Нещасні боги тремтіли від жаху і не наважувались виступити проти неї. Молодий бог Мардук згодився вступити у двобій з Тіамат, але за це зажадав від бо-

гів визнати його зверхність над ними. Боги спочатку вагалися, їм не хотілося обмеження своєї влади. Зібравшись разом на бенкет, вони обговорювали це питання, і коли випили вина, то набралися рішучості і погодилися на пропозицію Мардука. Мардук вступив у двобій. У пащу Тіамат він загнав сім вітрів, що роздуло і знесило її. Тоді Мардук розрубав її тіло навпіл, з верхньої частини створив небо, з нижньої – землю, а потім – усе існуюче на світі.

Отже, Мардукові належали тепер усі жертви й почесні, а решта вела жалюгідне життя: вони харчувалися травою, пили воду з калюж, ходили голі. Бог повітря Енліль, що все ж таки мав якийсь старшинство, і бог мудрості Енке наказали богам Лахару створити овець і кіз, а його сестрі богині Ашнаї створити злаки і посіяти їх. Але боги працювати не вміли і не хотіли. Тоді Енке виліпив з глини людей, оживив їх і примусив працювати на богів. Отже, люди мусили працювати на богів, вклонятись і приносити жертви Мардукові.

Особливої уваги заслуговує міф про створення богом Еа першої людини Адапа, яка мала бути безсмертною, але за свої помилки була позбавлена цього.

У Вавилонській міфології з'явився міф про всесвітній потоп. За цим міфом, боги виявили невдоволення непокорою людей, які мало шанували їх, не виконували їхні вказівки. Щоб знищити людей, боги викликали тривалі зливи, Тигр і Євфрат вийшли з берегів, і все людство мало загинути. Але бог Енкі зглянувся над одним з людей – Утнапіштімом, що вів праведне життя, і порадив йому спорудити ковчег, у якому той разом з родиною і слугами перебув потоп. Так збереглося людство.

С.О.Токарев вважає, що піднесення Мардука над іншими богами було намаганням вавилонських жерців встановити щось подібне до монотеїзму, що відбило процес політичної централізації у Дворіччі, а також те, що Вавилонія набирала риси світової держави. Але ця монотеїстична лінія розвитку релігії була блокована місцевим жрецтвом, яке не хотіло зміцнення авторитету своїх місцевих богів.

Ассирійська релігія

А тим часом бурхлива історія народів Дворіччя тривала далі. Старовавилонська держава в XVI ст. до н.е. була підкорена касситами, що володарювали в ній від 1518 по 1204 р. до н.е., а потім у Дворіччі знову встановлюється панування ассирійців.

Ассирійська держава виростає з невеликої території в середній течії р. Тигр міста-держави Ашшура, що було на початку II тисячоліття до н.е. олігархічною республікою, яка майже перебувала під владою інших держав, але час від часу посилювала свій економічний вплив і вагу серед держав Дворіччя. У XV–XI ст. до н.е., які в історії цієї країни зветься середньоассирійським періодом, складається міцна Ассирійська держава не тільки в економічному, а й у політичному та військовому відношенні. У XV – поч. XIV ст. до н.е. Ассирія підкоряє собі Вавилонію, його спадкоємці вже зветь себе царями. У XII ст. до н.е. ассирійський цар Тіглатпаласар I здійснює походи до Чорного і Середземного морів, а потім знов настає послаблення ассирійської держави. З кінця X ст. до н.е. до VII ст. до н.е. відбувається нове піднесення царства – це новоассирійський період. Він характерний зростанням військової могутності держави, ассирійське військо було непереможне своєю зброєю і організацією, неперевершене своєю жорстокістю. За короткий час ассирійська держава поширюється на всю Північну Месопотамію, підкорює собі значну частину Малої Азії, східне Середземномор'я, Єгипет, веде успішні війни з хетами, Урату, Мідією, Еламом, у 689 р. до н.е. руйнує Вавилон як свого конкурента і суперника в боротьбі за панування в Дворіччі. Але невпинні війни руйнували могутність держави, вона втрачала силу. З 622 р. до н.е. почалася війна Вавилону в союзі з Мідією проти Ассирії, яка своїм союзником мала Єгипет. Ассирія зазнавала поразку за поразкою. У 612 р. була зруйнована Ніневія – столиця Ассирії з поч. VII ст. до н.е., а в 605 р. до н.е. вавилонський царевич Навуходоносор у битві при Каркемиші вщент розбив ассирійське військо. Ассирійська держава

припинила існування, знать була вирізана, народ зазнав активної асиміляції.

За часів існування Ассирійської держави відбувалося піднесення ассирійських богів, головним богом стає бог Ашшур. Але це не виключає шанування Енліля чи Мардука, які разом з іншими богами, що “вершили долю”, утворювали раду старійших у складі 7 чи 12 богів.

Розробляється складний культ царя, якого оголошують магчним творцем добробуту. Тривалий час живе звичай ритуального вбивства старого вождя, потім воно було замінено ритуальним убивством його двійника: під час свята Сакса на п'ять днів із злочинців, приречених на смерть, вибирали царя і виконували всі його побажання, а потім приносили в жертву богам замість справжнього царя. Згодом і цей обряд зазнав змін – царя замінювали на бідняка чи раба, якого нещадно бив головний жрець. Жорстокість ассирійського часу виразно відбилась і на релігії, вся вона була спрямована на виправдання безмежної деспотії та самовладдя. Велику роль у житті суспільства відігравало жрецтво, воно посідало чільне місце в державі, всі царі і правителі були жерцями. Жерці володіли численними багатими храмами, що завжди перебували під охороною держави. Храми мали великі господарства і землі, які здавали в оренду.

Контингент жерців комплектувався звичайно за принципами успадковування цього звання. Але, крім права успадкування, існував ряд ритуальних вимог, серед яких була й така, як відсутність у кандидата фізичних недоліків. Були в храмах і жриці. Практикувалася храмова проституція. Жриці, які виконували ці функції, звалися ієродулами, вони виконували відправляли культу.

Жрецтво тримало в своїх руках науку, літературу і мистецтво. Розташування Ассирії та Вавилонії у межиріччі Тигру і Євфрату на торговельних шляхах, що ведуть до Східної Аравії, Індії і Далекого Сходу, створювало умови, що сприяли культурному обміну. Жрецтво широко використовувало ці зв'язки.

У Дворіччі розвиток релігійних уявлень збігався з розвитком перших наукових знань. Тут виникло і розвивалося зрошуване землеробство, яке підштовхнуло вивчати міри площ, обсягів, маси, часу.

Розвиток землеробства і будівництва потребував математичних знань, вони з'явилися вже в кінці III тис. до н. е. Шумери користувалися шістдесятирічною позиційною системою числення, склали таблиці ділення і множення чисел, квадратів і кубів чисел, їх коренів, розв'язували квадратні рівняння; вони знали теорему, яку згодом відкрив Піфагор; мали інші математичні досягнення.

Розвиток математики вавилонськими жерцями є, безумовно, історично знаменним явищем. Відомий дослідник історії стародавньої науки О.Нейгебауер вважає, що його можна порівнювати з математикою раннього Відродження. Адже була відкрита ірраціональність $\sqrt{2}$; вавилоняни наближались до висновку, що рівняння $p = 2q$ не має розв'язання в цілих числах. А щодо астрономії, то вже в часи Селевкідів вавилоняни були на рівні античних греків.

У храмах Дворіччя особливо інтенсивно велися астрономічні дослідження; адже дві третини року небо над країною було безхмарним. Вже в VII ст. до н.е. жреці точно вираховували час сонячного затемнення. Для обчислення часу було взято періодичність проходження по небосхилу Місяця. Так виник період часу – місяць – 28 днів, під час яких світило проходить чотири фази по 7 днів; з'явилося обчислення часу в тижнях по 7 днів. Сім небесних світил, відомих тоді людям – Сонце, Місяць, планети Меркурій, Сатурн, Марс, Юпітер і Венера – мали кожний свій день у тижні, а число 7 набрало особливого магічного значення. Була відома періодичність місячних і сонячних затемнень, описані сузір'я. У I тис. до н.е. починає розвиватися астрологія, яка дуже зміцнила авторитет жерців.

Але той же О. Нейгебауер застерігає, що не слід перебільшувати заслуг шумерських жерців у розвитку астрономічних

знань. “Міфологічні уявлення про небеса, обоження Сонця, Місяця чи Венери не можуть бути названі астрономією, так само як не можна назвати гідродинамікою віру у божественність шторму чи одухотворення річки”.

Релігія нововавилонського царства

Після розгрому Ассирійської держави її спадщину розділили Вавилон і Мідія. Вавилон став володарювати майже всім Дворіччям. Ще з 626 р. до н.е. у Вавилоні утвердився халдейський правитель Набопаласар, який правив до 605 р. до н.е. і заснував Халдейську династію. Згодом ця держава дістала назву Халдейського, чи Нововавилонського, царства.

У Нововавилонському царстві поступово відроджується і розквітає землеробство, хоч продовжує існувати землеробська община, але посилюється приватне землеволодіння, зміцнюється рабство. Спостерігається розквіт ремесла і торгівлі. Царська влада вже не має характеру деспотії, вона до певної міри обмежена жерцями, а також військовою знаттю; остання переважно складається з халдеїв. Особливих успіхів Нововавилонське царство досягло за царя Навуходоносора II (? – 562 рр. до н.е.). Він вів переможну війну з Єгиптом та його союзниками Фінікією та Іудеєю, завоював Іудею і зруйнував у 586 р. до н.е. Єрусалим, а іудейську знать взяв у полон. Після смерті Навуходоносора II почалася боротьба за владу. Зрештою в 555 чи 556 рр. до н.е. трон посів ставленик жрецтва Набонід, який вимушений був вести невдалу війну з Персією. Внаслідок цього в 539 р. до н.е. місто Вавилон було взято персидським царем Піром II, а Вавилонія стала частиною держави Ахеменідів. Біблія помилково називає останнім царем Вавилону Валтасара, будімо сина Навуходоносора, якому начебто під час нічного прийняття було грізне знамення про близьке падіння держави – пальці якоїсь людської руки на стіні царського палацу написали: “Мене, мене, текел, упрасін”, що означало “полічено, полічено, зважено та поділено”, – така була доля царства. На ранок у Вавилон вде-

рлися мідяни. Але Валтасар був лише сином Набоніда і самотійно не царював.

Менше століття проіснувало Нововавилонське царство, але це були роки величного розквіту Вавилону. Біблія змальовує його грішним містом, сповненим спокусами, розпустою, розбещеністю.

Вавилон був підданий розбудові. Він являв собою стрункий ансамбль зі складною системою укріплень, широкими проспектами, якими часто рухалися пишні релігійні процесії. Величним виглядав палац Навуходносора II, з ним змагався красою храмовий комплекс Есагіл; вражала сходинкова вежа (зікурат) Етеменанки заввишки 90 м; це вона викликала біблійний міф про Вавилонську вежу.

Нововавилонське суспільство дістало у спадщину традиційні релігійні вірування Дворіччя. Принципових змін майже не було, хіба що поновлюється авторитет культу Мардука. Помітною подією була спроба Набоніда замінити Мардука як главу богів богом Місяця Сіна, який був головним богом міста Харрана, родом з якого був новий цар. Жрецтво не сприйняло цього проекту. Великі боги Вавилонії і Ассирії були богами стихій і небесних тіл. Як зазначав історик релігій А. Мензіс, вони не пани, не володарі, не характери, запозичені з людських родів, вони не чоловіки і батьки, а творці і космічні сили.

Жерці Нового Вавилону продовжували розвиток науки, мистецтва і літератури, всієї культури в цілому. Але короткочасний період розквіту Вавилону не дав можливості для появи значних наслідків. З 539 р. до н.е. почалося швидке розмивання вавилоно-ассирійської культури і до часів завоювання Вавилону Александром Македонським у 331 р. вона вже була замінена перською культурою.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. “Історія починається в Шумері” – чим це довести?
2. Схарактеризуйте шумеро-аккадських богів.

3. Розкажіть про шумеро-аккадський релігійний культ.
4. Які спільні риси у релігій Вавилону і Ассирії?

Теми для рефератів, курсових, дипломних і конкурсних робіт

1. Перетворення родоплемінних релігій Двोरіччя в національно-державну.
2. Вавилонська релігія: початок, розквіт і кінець.
3. Релігія стародавніх ассирійців.
4. Нововавилонська релігія.

Література

Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. – М.: Наука, 1991. – 184 с.

Крамер С. История начинается в Шумере. Изд. 2-е. – М., 1992. – 235 с.

Деп'яничук І. Перекази старинного світа. – Львів, 1908. – 44 с.

Нейхарут А.А., Шишова А.Л. Семь чудес древнего мира. – М.-Л.: Наука, 1966. – 134 с.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. I. Стародавній Схід / Пер. з рос. – К.: Рад. школа. 1953. – С. 126 – 198.

Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Д., Яковин Т. В преддверии философии / Пер. с англ. – М.: Наука, 1984.

Розділ IV.

РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Історичні умови виникнення і розвитку давньоєгипетської релігії

Країна Єгипет розташована в північній частині африканського континенту в нижній частині Нілу, від Асуанського вододову до Середземного моря. Ніл тече в межах Єгипту понад 1200 км без жодної притоки. Нільську долину з обох боків обмежують Лівійські та Аравійські гори, за якими йде безмежна пустеля. Регулярні розливи Нілу роблять ґрунт цього гігантського оазису дуже родючим. Єгипетський народ почав формуватися десь в V–IV тисячоліттях до н.е., коли внаслідок зміни клімату планети савани Північної Африки перетворилися на пустелю, а племена, що їх населяли, мусили спуститися в раніше заболочену, а тепер уже висохлу заплаву Нілу. Тоді й виникло в Єгипті найстародавніше зрошуване землеробство.

Політичний і духовний розвиток Єгипту був певною мірою зумовлений також і його геополітичним становищем. Море, гори і пустелі гарантували йому повну безпеку від сусідів. Племінні стосунки, війни і завоювання, що проходили в долині Нілу, мали внутрішній характер і поступово вели до територіального розширення. Культура розвивалася в основному в умовах мирних століть. Але ця сприятлива умова породжувала певну ізоляцію; обмежувався зовнішній культурний вплив, який став відчуватися лише значно пізніше. Саме тому історія релігії Стародавнього Єгипту може бути благодатним матеріалом спонтанних законів релігійного розвитку.

Утворення держави в Єгипті відбулось в архаїчний період, десь за 4–3 тис. років до н.е., майже одночасно з утворенням держави в Дворіччі і значно раніше, ніж в Індії і Китаї, Греції і Римі.

Економічний розвиток у III тис. до н.е. знаменувався зростанням продуктивності праці, що вело до формування нового суспільного ладу. Поряд з недорозвиненим рабством існувала сільська община з дрібних приватних господарів. Земля була власністю держави. Існували й такі залишки архаїчних суспільних відносин общинно-патріархального ладу, як колективне рабовласництво. Це, природно, позначилось на політичній організації суспільства. Спочатку на основі племінних об'єднань утворюються невеликі держави – номи. Поступове об'єднання номів у IV ст. до н.е. привело до утворення двох царств: Нижнього Єгипту і Верхнього Єгипту. Десь у 3000 р. до н.е. цар Манес об'єднав усю країну. Створюється велика, добре організована держава, починається династична епоха, коли влада належала фараонам. Історія Єгипту налічує 30 династій фараонів. Ця епоха закінчилась у 341 р. до н.е. завоюванням Єгипту персами.

Увесь цей грандіозний період складалася й розвивалась величезна цивілізація, основою якої була релігія. Ця давньоєгипетська цивілізація і давньоєгипетська релігія були потім значною мірою успадковані всім людством.

Відомий дослідник стародавнього світу Х.А.Кінк, досліджуючи життя Стародавнього Єгипту, зробив цілком слушний висновок, що їхня духовна культура не була така первісна, як це можна було б чекати. У неї були свої попередники, в тому числі і в релігії.

В архаїчний період існувало Раннє царство, під час якого правили I і II династії. Це було від 3000 до 2800 р. до н.е. В цей час у кожному номі були свої місцеві боги, які були, по суті, племінними богами. Це ще була майже первісна релігія. Номові боги мали зооантропоморфний вигляд. У Нехені, що став згодом центром об'єднання Південного Єгипту, вклонялися богині-шуліці, а в центрі Північного Єгипту – Буто – священній змії. Цілком можливо, що це були залишки первісного тотемізму.

Архаїчний період змінило Стародавнє царство III–VI династій. Його відкрив засновник III династії фараон Джосер

(2780–2760 рр. до н.е.). Відбулося завершення об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту в класичну деспотію зі столицею в місті Мемфісі. Настав сталий мир, країна прогресувала. У цей час з'явилися загальноєгипетські боги. Ними звичайно були боги міст-держав, що ставали центром об'єднання I та II династії, ще в кінці IV тис. до н.е. таким богом зробили бога-сокола Гора, що став богом Сонця. А коли столицею держави став Мемфіс, загальноєгипетським богом став мемфіський бог Птах.

Близько 2700 р. до н.е. владу успадкувала V династія з міста Геліополя. Головним богом став бог цього міста Атум (Ра).

У 2250 чи 2270 р. до н.е. відбувся перший розпад Єгипту на дрібні держави. Це був перехідний період дальшого державоутворення, він тривав до 2050 р. до н.е.; на різних територіях царювали VII – X династії.

Завершився цей період новим об'єднанням номів і утворенням Середнього царства зі столицею у Фівах. Під час Середнього царства правили XI – XIII династії фараонів з 2050 чи 2070 до 1700 чи 1790 рр. до н.е. В часи царювання XI і XII династій (2100–1800 рр. до н.е.) в місті Фіви надали верховенство богам Амону (що означає “сокровенний”, “потайний”), який став богом Амоном-Ра.

Наприкінці цього періоду загострилися соціальні суперечності, які завершилися народним повстанням. Настав другий розпад Єгипту, період правлєнь XIV – XVII династій, під час якого до країни через Суецький перешийок з Передньої Азії вдерлися завойовники чіксоси. Через 120 років вони відійшли до Палестини і зникли. Єгипетська цивілізація була настільки стійкою, що після захоплення країни чужинцями вона поглинала завойовників і швидко поновлювала культурну рівновагу. З 1580 р. до н.е. почалося Нове царство, XVIII – XX династії були при владі до 1070 чи 1090 р. до н.е. В цей час зміцнюється рабовласництво, розширюються межі держави, відбувається завоювання Сирії і Палестини. Релігія продовжує видозмінюватися. Аменхотеп IV (1414 – бл. 1406 рр. до н.е.) розпочинає реформи. Він оголосив себе сином єдино-

го бога Сонця Атона і взяв собі нове ім'я Ехнатон. Це була спроба встановлення монотеїзму, так потрібного єдиній державі. Проте ця спроба була невдалою. Відомий дослідник стародавнього світу І.Г.Франк-Кам'янецький слушно зауважив, що глибина релігійного переживання, яка виявилася згодом в етичному монотеїзмі іудаїзму і знайшла потім у християнстві вираження у формулі “вірю, бо це абсурдно”, ніколи не могла сприйнятися єгиптянами через специфічність їх конкретного мислення. Вони навіть загробне життя не могли собі уявити інакше, як повторення їх реального життя. Саме тому монотеїзм як вища ступінь абстрагування в розумінні Бога хоч і був вкрай потрібний фіванському Єгипту для виправдання культу єдиного царя, не зміг укріпитися.

На згадку про цю революційну епоху в історії давньоєгипетської релігії нам залишилася пишна гробниця фараона Тутанхамона (бл. 1400 – 1392 рр. до н.е.). Після смерті Ехнатона жерці і знать поновили давню релігію старих богів, значно послабили владу фараона, а за часів фараона Рамзеса III в 1070 р. до н.е. влада взагалі перейшла до верховного жерця Херіхора. Почався період Пізнього царства.

В період Пізнього царства (бл. 1070 – 332 рр. до н.е.) йде подальше вдосконалення господарства, розвивається інтенсивне зрошувальне землеробство, застосовуються залізні знаряддя праці. Зникає колишня ізольованість країни. А разом з тим виникає загроза іноземного вторгнення. В середині VIII ст. до н.е. в Єгипет вторглися війська Куша, в VII ст. – Ассирії. В 525 р. до н.е. за часів фараона Псамметиха III (XXVI Саїська династія) Єгипет був завойований перським царем Камбізом. Правда, це поширювало зв'язки Єгипту з навколишнім світом, що й позначалося на розвитку культури.

У VI ст. до н.е. Єгипет завойовує Александр Македонський. У 332 р. до н.е. у мемфіському храмі бога Птаха він прийняв подвійну – білу і червону – корону Верхнього і Нижнього Єгипту. Місто Александрія стала столицею країни і центром

елліністичної культури. Почалася історія елліністичного Єгипту (332 – 30 рр. до н.е.). Потім Єгипет перейшов під владу Риму (30 – 395 рр.) і Візантії (395 – 642 рр.). Це був кінець давньоєгипетської релігії, її змінили релігійні культури завойовників. У 642 р. війська халіфа Османа вступили в Александрію, візантійський флот покинув Єгипет, який увійшов до складу Халіфату. В Єгипті з'явився іслам, він був державною релігією, швидко вкоренився і досі є основною релігією Єгипту.

Така загальна картина Пізнього царства в Єгипті.

Давньоєгипетські боги

У цей період, протягом більше як 700 років, давньоєгипетська релігія перетворилася на стабільну, вдосконалену національно-державну релігію.

Давньоєгипетська релігія характерна стійкою спадковістю релігійних уявлень. Анімістичні уявлення, міфологія, фетишизм і магія весь час удосконалювали і нагромаджували свій багаж.

Анімістичні уявлення, тобто уявлення про вищі надприродні істоти, становлять серцевину релігії стародавніх єгиптян. Як уже згадувалось, у пантеоні давньоєгипетських богів відбувалися зміни старшинства відповідно до політичних змін у суспільстві при збереженні найширшого політеїзму. Навколо численних богів створювалася давньоєгипетська міфологія, формувався давньоєгипетський культ з розвиненою магією і фетишизмом.

У стародавніх єгиптян були досить складні анімістичні уявлення. На їх думку, весь світ населений благодійними і руйнівними істотами, вони існують у землі, воді, повітрі, рослинах і тваринах. Звідси – безліч об'єктів релігійного поклоніння.

Вже було сказано, що політеїстичний пантеон давньоєгипетської релігії очолювали окремі верховні боги. Вони мали по кілька імен, які вживалися в різних обставинах незалежно одне від одного. Траплялося навіть, що окремі боги мали зранку одне ім'я, а ввечері зовсім інше. Століттями складався і суворо дотримувався ритуальний культ цих богів.

У Мемфісі ще в архаїчний період з'являється родинна тріада богів: Пта – творець усього існуючого, владика богів, водночас покровитель ковалів та скульпторів, його дружина Сахмет і син Нефертум. Згодом майже всі релігії повторювали таку тріаду, що відбивала значення родинних зв'язків у суспільстві.

Обожнюванню були піддані різні дерева і рослини, каміння та інші предмети природи. Це був справжній розгалужений культ природи з численними фетишами.

Були поширені культу кішки, яструба, крокодила. Цих священних тварин тримали у храмах, поклонялися їм. Деякі боги мали ознаки тварин: богиня жнив Рененут мала вигляд жінки з головою кобри, бог Хнум мав голову барана, бог Анібус – голову собаки.

У Мемфісі (Меннефері), в храмі бога Пта тримали чорного з білою плямою на лобі бика Апіса. Він вважався “служником бога Птаха” і був для віруючих символом плодючості. Смерть цього бика відзначалася жалобою, його бальзамували й урочисто ховали. Після цього відбувалися пошуки його наступника серед новонароджених телят. Це теля повинно було мати строго регламентовані ознаки: трикутну білу пляму на лобі, нарід у вигляді священного жука скарабея під язиком, на хребті – пляму у вигляді орла, хвіст мав бути двокольоровим. Таких ознак налічувалось до тридцяти. Уявіть собі, як важко було знайти таке теля! Відсутність у храмі бика Апіса у зв'язку з його смертю була часом національної жалоби, життя держави майже завмирало. А коли знаходили достойну заміну, це було великим державним святом. Нового Апіса врочисто заводили до хліва у храмі, де його чекав коров'ячий гарем і де він щасливо доживав свого природного віку.

Міф про Осіріса

Чільне місце у давньоєгипетській релігії посідали міфи насамперед пов'язані із землеробством, що пояснюється провідною роллю землеробства у виробництві того часу. Саме в Єгипті склався культ вмираючого і воскресаючого бога рос-

линності. Ним був Осіріс, бог землеробства, якого нібито вбив його брат Сет, бог скотарства, і воскресив син, бог Гор.

Драму Осіріса видатний єгиптолог В.О.Тураєв (1868 – 1929) назвав “центральною драмою єгипетської релігії”. Відбилася вона і в інших релігіях стародавнього світу. На ґрунті цього міфу створено ряд літературних творів. Він ліг в основу класичного сюжету смерті і воскресіння бога, був успадкований багатьма релігіями, в тому числі і християнством.

Археологічні пам’ятки Стародавнього Єгипту розповідають про багату міфологію того періоду. Ця міфологія мала глибокий смисл, що виходив далеко за межі практичних завдань, які вирішувала релігія. Мова йде про космогонічну міфологію, що намагалась розповісти про те, як створено світ.

У єгиптян був такий міф: спочатку існував предвічний водняний хаос Нун, який не мав ні початку, ні кінця. Всесвіт започаткував бога Ра, який з’явився в бутоні лотоса, що піднявся з глибин Нун. З уст Ра з’явилися перші боги. Потім у Євангеліях ми прочитаємо: “Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово”. А із слів утворилися люди. У іншому міфі стверджується, що землю і людей створив бог-гончар Птах, чи Хнум.

Ці міфи, а також міфи про створення Місяця, про небо і зорі, про знищення людей, що задумали недобрі справи проти бога Ра, про спокусника-змія та чимало інших містять багатий міфологічний матеріал, успадкований наступними релігіями.

Космічний культ також представлений богом землі Глебом, богинею неба Нут, яку підняв і підтримує бог повітря Шу. Богом Сонця вважався Ра. Згодом міф про Ра набрав не стільки космічного, скільки земного значення, оскільки пов’язувався з особою фараона. Але і його космічний зміст впливав на серця і уми стародавніх єгиптян.

Душа. Поховальний культ

Анімістичні уявлення давніх єгиптян були висловлені не тільки у вченні про богів, а й у першій в історії релігії оригінальній концепції про душу людини.

Згідно з цією концепцією у людини було кілька душ: душа Ба у вигляді птаха з людською головою – це чистий дух, нематеріальна основа людини, що могла вільно відокремитись від тіла; душа Ка – точний двійник людини, “геній-охоронець”, духовна суть людини, її особистість і характер; душа Ах – уособлювала духовні сили, що керують її тілом, фізіологічними процесами. І до всього цього духовною частиною людини вважали її власне ім’я – рен, згадування його вголос зв’язує з цією людиною, хоч би де вона була, турбує її хоч і на тому світі. При смерті людини душі відокремлюються від тіла. Але лише тимчасово, бо в потойбічному світі вони знову з’єднуються. Тому слід зберегти тіло померлого, щоб було з чим душам з’єднатися.

Саме це й мали зробити поховальні культи: вони повинні зберегти тіло й душу для подальшого існування. З виникненням майнової нерівності поховальні культи своєрідно її відобразили: багатий і на тому світі залишається багатим, він матиме і тіло, і душу. Тому, ховаючи багатих, їх споряджували для достойного потойбічного життя, трупи муміфікували, споруджували грандіозні гробниці. А бідних, якщо вони були потрібні, ховали з багатими у вигляді зображень. А їхні тіла заривали в пісок. Мабуть, їх душі в потойбічному житті вже обходились без тіла.

Виправдання соціальної нерівності в стародавній релігії єгиптян підсилювалось ідеєю потойбічної відплати. У ХХІ–ХVІІІ ст. до н. е. Виникає ідея суду над душами померлих і є зв’язку з цим – індивідуальної морально-релігійної відповідальності людини за свої вчинки, поведінку, за все життя. Вважалося, що душі померлих судитиме бог Осіріс, він здійснить психостасію – зважування серця покійного у чаші на спеціальних терезах. Якщо гріхів буде дуже багато і серце, обтяжене гріхами, переважить символи істини і добра, що лежать в іншій чаші, то такі душі будуть поглинуті чудовиськом Амамат. Душі ж праведників зберігали право на існування в загробному світі, в раю.

У такій трактовці ідея потойбічної відплати набирала вагомое етичне значення. Незважаючи на наявність різних підходів і критеріїв у розумінні добра і зла, великої ваги набирали

загальнолюдські моральні встановлення. Релігія, таким чином, ставала чинником моралі, сприяла зміцненню моральності. Це був значний внесок у розвиток стародавньої цивілізації.

Але повернемося до поховального культу.

У стародавніх єгиптян особлива увага приділялася похованню обожнюваного фараона. Адже і в потойбічному світі він залишався фараоном і тому при похованні мав бути забезпечений всім необхідним для царського потойбічного життя.

Поховання фараонів здійснювалось у грандіозних спорудах – пірамідах.

Перша піраміда була споруджена першим фараоном III династії Джосером. Збудував її математик, архітектор і медик Імхотеп. Вона має 60 м заввишки. При розкопках біля піраміди виявилось ціле місто мертвих – гробниці царської родини і наближених фараона, а також спеціальний храм для поховальних церемоній.

Найбільша із давньоєгипетських пірамід – піраміда фараона Хеопса (Хуфу). Збудована зодчим Хеміуном на початку XXVII ст. до н. е. Вона має висоту 146,6 м, кожна із сторін при основі – 233 м. До кінця XIX ст. це була найвища споруда на нашій планеті. Підраховано, що вона складена з 2,3 млн брил вапняку, кожна вагою понад 2 т, а були й по 18 т. І все це робилося вручну, залізних знарядь тоді ще не було. Для муміфікації трупа його бальзамували. Після розміщення трупа в камері піраміди всі ходи замурували. І тим не менше всі піраміди були пограбовані.

Храми і жрецтво

Ось тут настав час розповісти ще про один внесок давніх єгиптян в історію релігії: вони винайшли специфічну форму релігійної організації, церкви – храмову.

Релігія як цілком сформоване соціальне явище набирає свого повного значення в суспільстві лише тоді, коли утворюється духовенство і церква. Цей процес відбувався і в розвитку релігії в Стародавньому Єгипті.

В архаїчний період, та і в часи Стародавнього і Середнього царства, жрецтво ще не було міцною корпорацією, функції жерця виконували світські володарі, правителі номів. Але жрецтво храмів головних богів столиць номів уже мали певну політичну вагу, а ці храми – свою власність.

Під час завоювання Єгипту гіксосами (1700–1570 рр. до н. е.) послаблення, а іноді тимчасове зникнення влади фараонів, підсилювало вплив духовенства. З часів XVIII династії (XVI–XVIII ст. до н. е.) привілеї і посади жерців стають спадковими, корпоративність жрецтва посилюється, жерці набирають ваги в політичній ієрархії.

У період Нового царства влада жрецтва під час володарювання XIX і XX династій (сер. XIV – сер. XI ст. до н.е.) настільки зросла, що вони вже конкурують зі світською аристократією, храми нагромаджують колосальні багатства, їм належить майже 15% орної землі, десятки тисяч рабів.

Фараони XX династії в усьому підкорялися жерцям. Жрець Харіхор близько 1050 р. до н. е. у Фівах став главою світської влади, фіванська ієрархія проіснувала до часів асирійського вторгнення до Єгипту (671 р. до н. е.).

Жрецтво гуртувалось у храмах, які були місцем культових церемоній і хранилищем культових цінностей. Жерці мали монополне право на відправлення культу і тлумачення волі богів. Їм належало також проведення поховальних церемоній, вони здійснювали муміфікацію трупів і вели нагляд за поховальними спорудами. Усе це надавало їм особливого становища в суспільстві і робило фактичними власниками колосального храмового майна. Жерці брали участь у керівництві державою, становили почет фараона, перебирали на себе тлумачення всього на світі. Це була велика суспільна сила.

Жрецтво чимало зробило для розвитку і розквіту давньоєгипетської цивілізації. Вони будували величні храмові і культові споруди, під їх впливом складалася давньоєгипетська література і мистецтво. Безумовно, живопис, скульптура, архітектура значною мірою мали культове призначення, тому

застійний і консервативний характер давньоєгипетської релігії накладав свій глибокий негативний відбиток на їх розвиток. Але все ж вони існували і розвивалися.

Археологічні дослідження свідчать про давньоєгипетські храми, зведені в епоху XVIII династії. Храм розміщувався на ділянці землі, обнесеної кам'яним муром. Від Нілу до храму вів шлях, обабіч якого стояли статуї сфінксів. Вхід до храму охоронявся двома вежами. Двір храму був обнесений колонадою, а в глибині знаходилась молитовна зала, де стояла статуя головного божества храму. Навколо зали з другорядними божествами – бібліотека, кімнати для різних ритуалів, господарські приміщення. Це був, як правило, гігантський архітектурний комплекс. Найбільш значними, впливовими і багатими були в ті часи Карнаський і Луксорський храми. Карнаський храм називають кам'яним архівом історії Єгипту, над ним працювали найвидатніші архітектори, скульптори і митці. Будувався він кілька століть. Його головна зала мала такі розміри, що могла вмістити в собі Паризький собор Нотр-Дам.

Керівниками і населенням храмів було численне жрецтво. Це вони становили своєрідний департамент фараонської адміністративної системи, були невід'ємною частиною давньоєгипетської державної машини.

У кожного єгипетського бога, уособленого в кам'яній статуй, був свій клір, який очолював верховний жрець, призначений фараоном. Він мав пишний титул, носив особливі знаки відзнаки, вів особливий спосіб життя і посідав особливе суспільне становище. Йому підкорялися всі інші жерці різного рангу.

Жрець носив білий одяг з льняної тканини (вовняний був категорично заборонений) дуже простого крою. Взуттям правили шкіряні білі сандалії (прості люди взуття не носили). Важливою умовою було суворе дотримання чистоти, все волосся на тілі мало бути старанно виголене, жерця пізнавали по голеній голові. Жрицями були й жінки, до того ж на досить високих посадах.

Жерці мали різноманітні функції: одні виконували важливі культові ролі, інші були читцями і знавцями священних текстів, писарями, співцями і музикантами, рахівниками, наглядачами, виконували інші господарські та адміністративні обов'язки аж до таких, що були пов'язані із застосуванням фізичної праці.

Одночасно з релігійними функціями жерці здійснювали і світські, були, по суті, чиновниками фараонового державного апарату і дуже часто відігравали впливову роль у його діяльності.

Важливим позитивним внеском давньоєгипетської релігії в становленні цивілізації була участь жерців у започаткуванні і розвитку наукових знань.

Необхідність вимірювання земельних ділянок після розливів Нілу зумовило розвиток геометрії, передбачення розливів – астрономії, обчислення часу. Єгиптяни створили літочислення і календар. Будівничі роботи стимулювали розвиток інженерних знань.

Єгиптяни, перші після шумерів, самостійно винайшли письмо. Перші письмові пам'ятки були написані ієрогліфічним ("священною різьбою") письмом, потім виникло ієратичне ("жрецьке"), і вже в VII ст. до н. е. з'явилося демотичне ("народне"), спрощене курсивне письмо. З ієрогліфів розвинулося синайське (XVI ст. до н.е.), фінікійське (XIV – XIII ст. до н.е.) письмо, грецький алфавіт (IX ст. до н. е.), з якого виникли латинський і слов'янський алфавіти.

Щоправда, високу оцінку внеску давньоєгипетського жрецтва в розвиток зачатків науки поділяють не всі дослідники, серед них і вже згадуваний О.Нейгебауер, і С.А.Токарев.

Давньоєгипетська релігія багато чого дала людству, була значним внеском у розвиток людської цивілізації. Безумовно, вона відіграла певну роль і в суспільному розвитку єгипетського народу, сприяла зміцненню державного ладу, становлен-

ню національної свідомості єгиптян. Виконала вона і свою соціальну функцію: сприяла захисту інтересів панівних класів суспільства, зміцненню їх влади над народом. Вже в історії давньоєгипетської релігії виявилися всі риси релігії як особливого соціального феномену.

Єгипет увійшов в епоху феодального розвитку вже втрапивши свою стародавню релігію, але її духовні досягнення збереглися в національному менталітеті єгиптян.

Запитання для закріплення знань

1. У чому причина зміни уявлень стародавніх єгиптян про головного бога в системі їхніх анімістичних уявлень?
2. У чому особливість давньоєгипетської міфології?
3. Що нового в ідею потойбічного існування внесли стародавні єгиптяни?

Теми для рефератів, курсових, дипломних і конкурсних робіт

1. Давньоєгипетські боги.
2. Монотеїстичні тенденції в давньоєгипетському анімізмі.
3. Давньоєгипетський міф.
4. Піраміди Єгипту.
5. Роль давньоєгипетського жрецтва в розвитку науки і мистецтва країни.

Література

Заморовський В. Їх величності піраміди. – К.: Веселка, 1988. – 373 с.

Тураев В.А. История Древнего Востока. Т. 1. – Л., 1936.

Кацнельсон И.С. Тутанхамон и сокровища его гробницы. Изд. 2-е. – М.: Наука, 1979. – 152 с.

Картер Г. Гробница Тутанхамона. – М.: Изд-во восточ. л-ры, 1959. – 261 с.

Лауэр Ж.Ф. Загадки египетских пирамид. – М.: Наука, 1966. – 223 с.

Лирика Древнего Египта. – М.: Худож. литература, 1965. – 158 с.

Дем'янчук І. Перекази старинного світа. – Львів, 1908. – 44 с.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. 1. Стародавній Схід / Пер. з рос. – К.: Рад. школа, 1953. – С. 24–125.

Розділ V.

РЕЛІГІЇ НАРОДІВ МАЛОЇ АЗІЇ І СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

Поряд з Дворіччям і Стародавнім Єгиптом територія Малої і Передньої Азії, зайнята численними горами, нагір'ями та пустелями, – це місце найстародавнього розселення людства. На території Малої Азії в II – I тис. до н. е. існували такі значні держави, як Хетське царство, Фрігія, Лідія (тепер це територія Туреччини). На Східному узбережжі Середземного моря існували держави Сирія, Фінікія і Палестина (тепер це територія Сирії, Іраку, Лівану, Ізраїлю та Йорданії). На цих землях у III тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. відбулися знаменні події, утворювались впливові національно-державні релігії.

Хетська релігія

З кінця III – початку IV тис. до н.е. і до кінця VIII ст. до н.е. центральну частину Малої Азії населяли хети, хуррити, хати, несіти, лувійці та інші племена. Вони утворили державу Мітанні і Хетську державу. Культуру, яка була створена в цей час у Малій Азії, звичайно звать хетською. У XVIII ст. до н.е. починає домінувати Хетське царство – одна із значних держав стародавнього світу.

Майже шістсот років Хетське царство було могутньою деспотичною державою, яка в період свого розвитку в XIV–XIII ст. до н.е. в період Новохетського царства поширювала свою владу на північно-східне узбережжя Середземного моря, Кіпр, Сирію, Мітанні у верхів'ях Євфрату і вела боротьбу з такими світовими державами того часу, як Єгипет і Ассирія.

Ієрархічна побудова державної влади у малоазіатів робила владу царя необмеженою, його особу ототожнювали з богом. Цар одночасно був і головним жерцем. Проте хетський

пантеон богів був політеїстичним. Історикам відома не більше як десята частина імен цих богів, але вони впевнено кажуть, що серед них є асирійські, вавилонські, шумерські боги. В Мітанні поклонялись навіть індійським божествам Мітрі, Варуні та Індрі.

Найголовніші з них – бог громовиці з міста Хаттаусас, від імені якого до нас дійшло тільки його закінчення “...усас”, його дружина – богиня Сонця, її ім’я зовсім невідоме, його сини – боги громовиці з міст Неріка і Ціппаланда. Отже, ми бачимо цілу родину богів. Відомий також космічний бог Тешуб (Тішуб) і його дружина Хепа, від імені якої пішло ім’я першої в світі біблійної жінки Єви. Один з хетських богів – Яяс був, очевидно, попередником бога стародавніх ізраїльтян Ягзе.

Об’єднання країни в середині XVII ст. до н.е. царем Хаттусікісом I, із встановленням столиці держави в Хаттусі зробило бога Тешубу з чисто функціонального бога громовиці загальнодержавним богом. Атрибутами Тешуби були двоїчна сокира і двоголовий орел, що через Візантію потрапив аж на Русь.

Був у хетів і культ Великої матері – богині родючості Кібелі (Ма, Рея) і культ молодого бога родючості Аттіса. Цей культ містив органістичні обряди, храмову проституцію і самооскоплення жерців, служителів цих богів.

Коли у хетів виникали економічно і політично більш-менш самостійні територіально обмежені області, то в адміністративному центрі її звичайно зводили храм на честь божества, яке було покровителем і власником усіх земель цієї області. Господарча система набувала вигляду храмового господарства. Храм був також власником рабів, худоби, знарядь праці.

Хети приділяли особливу увагу поховальному культу своїх царів, присвячували цьому культу особливі храми, які дістали назву “Кам’яний будинок”. Згодом такий будинок ставав культовим центром.

У релігії хетів чітко визначалася загальна для всіх релігій лінія на синтезування місцевих племінних культів у єдиний державний культ Тешуба. Зміцнення офіційної релігії підтри-

мувалось державою, будь-які інші культуи переслідувалися. Так, у другій таблиці хетських законів знаходимо положення: якщо вільний уб'є змію і вимовить ім'я "іншого" (йдеться про іншого бога), то він мусить дати 1 міну срібла; якщо це раб, то він мусть померти.

Держава хетів була третьою великою державою стародавнього світу поряд з Єгиптом і Вавилонією. Хети після своєї досить бурхливої історії зникли з історичних анналів, про них навіть не згадують грецькі та римські історики. Але в Біблії є згадки про хетів: цар Давид спокусив жінку хета Урія і прижив з нею сина, що став царем Соломоном. Пише про хетів і 4-та книга Мойсея (13, 18–30), а також 1-ша книга Мойсея при описі поховання Сари.

На початку XII ст. до н.е. ця колосальна держава була підкорена асирійцями. Хетська культура і хетська релігія були асимільовані асирійською культурою.

Фригійська релігія

У північно-західній частині Малої Азії ще в II тис. до н.е. оселилися племена фригійців, які в XIII ст. до н.е. нібито брали участь у легендарній Троянській війні. Цілком достовірною їм участь у розгромі Хетської держави в XII ст. до н.е. В X–VIII ст. до н.е. відбулось піднесення Фригійського царства, засновником якого вважають царя Гордія, а розквіт відбувався за царя Мідаса (738–696 рр. до н.е.). Це була економічно міцна держава, недарма ж народилася легенда про те, що від дотику руки Мідаса все перетворювалося в золото, навіть їжа. Мідас звільнився від цієї, тяжкої для нього властивості, коли викупався в річці Пантол, яка відтоді стала золотоносною. Міфи змальовують Мідаса і як невігласа, який узявся судити музичне змагання цапоподібного бога Пана з усебічно обдарованим Аполлоном. Мідас присудив перемогу Панові, за це Аполлон нагородив його віслучими вухами, які він змушений був ховати під фригійським ковпаком. Саме цей Мідас і стояв біля джерел фригійської релігії.

Це легенда. Але розквіт Фригії дійсно пов'язаний з монополією на виробництво заліза в період настання “залізного віку”. Фригія встановила своє панування на Егейському морі. Але вже в VII ст. до н.е. значна частина її території була загарбана кіммерійцями, в VI ст. до н.е. вона потрапила під владу Лідії, а потім – Персії, де остаточно втратила свою державність. Деякі вчені вважають фригійську мову споріднену з вірменською, а отже, і фригійську релігію з релігією протовірмен.

Фригійська релігія утворилася на основі місцевих племінних культів, а також релігійних здобутків стародавніх греків, племена яких з Македонії і Фракії утворили основу фригійського народу в кінці II тисячоліття до н.е.

Центром віровчення фригійської релігії є культ Великої матері богів Кібели, яка ще мала ім'я Рея, і молодого вмираючого та воскресаючого бога Аттіса. Ми вже знаємо, що цей культ був і в хетів. Але у фригійців цей культ набрав своєрідного соціально-економічного і політичного забарвлення. Річ у тому, що в ту епоху царська верхівка, остерігаючися зростаючої влади чиновництва, яке намагалось утвердити спадковість своїх посад, чинів і багатств, широко вживала заміщення посад вищих чиновників, писців, воєначальників євнухами. Хлопчик-євнухи, оскоплені ще в дитинстві, мали безумовні переваги в освіті і кар'єрі перед своїми ровесниками. Вищі чиновники і жерці, будучи євнухами, потребували ідеологічного виправдання свого становища. Звідси виникнення міфу про Аттіса, який, щоб уникнути домагань своєї матері на коханця, піддав себе самооскопленню і помер під своїм священним деревом – сосною. Але богиня, що покохала Аттіса, домоглася воскресіння його. Цим подіям були присвячені особливі весняні свята, які ще у хетів входили в державний культ. У фригійському культі теж були поширені оргастичні обряди та самооскоплення жерців, які присвячували себе богам Аттісові і цим звільняли себе від пристрастей, що занাপашують людство і знецінюють мораль. Пошуки шляхів морального вдосконалення, хай і таким дивним на наш погляд шляхом, є одним з

нових моментів релігійного розвитку навіть періоду глибокої стародавності.

У західній частині Малої Азії, в родючій долині р. Герм, на початку I тис. до н.е. існувала держава Лідія. Вона прославилася золотим піском річки Герм. Географічне положення на торговельних шляхах з Європи до Близького Сходу теж сприяло розквіту цієї держави. Спершу Лідія входила до складу Фригії і там запозичила фригійську культуру і релігію. Із VII ст. до н.е. вона вже незалежна держава із столицею в м. Сарди. Тісний зв'язок із Стародавньою Грецією привів до сприйняття грецького релігійного впливу, грецької міфології. Країна була дуже багата. У Лідії вперше в світі стали карбувати золоту монету. Ім'я останнього лідійського царя Креза (595 – 546 рр. до н.е.) стало уособленням колосального багатства.

Лідійський релігійний культ уславився своєю пишнотою.

У 546 р. до н.е. Лідія була завойована перським царем Кіром. Потім входила до складу держави Александра Македонського.

Сирійсько-фінікійська релігія

Східне Середземномор'я має дуже сприятливі умови для людського життя: теплий клімат, родючі ґрунти, можливість штучного зрошення, багата флора і фауна. Це підштовхнуло розвиток землеробства і тваринництва, а також різних ремесел. Працьовиті народи Східного Середземномор'я домагалися розвитку технології виробництва, спеціалізації, зростання продуктивності праці. У зв'язку з цим змінювалась приватна власність, поглиблювався розвиток суспільної організації. У двох державах, що виникли в цьому регіоні, – Сирії і Фінікії активно йшли духовні процеси, зокрема розвиток культури і релігії.

Існувала там і третя значна держава – Палестина, але про неї мова йтиме при висвітленні історії іудаїзму.

На півночі Сирійської пустелі, на захід від Ассирії, аж до східного узбережжя Середземного моря, у другій половині III – II тис. до н.е. проживали племена хананеїв, амореїв (аморитів і

арамеїв). Вони створили ряд дрібних міст-держав – Алах, Ебла, Халєб, Кадеш та ін. Вже з III тис. до н.е. ці території намагалися підкорити держави Дворіччя (Аккад, Ур), і вони не змогли зберегти свою незалежність. У II тис. до н.е. їх захопили гіксоси, які вдерлись аж у Єгипет. Потім ці міста-держави побували під владою Стародавнього Єгипту, Мітанні, Хетського царства. У XIV ст. до н.е. в Сирійську пустелю вторглися кочові арамейські племена, що злилися з місцевим населенням. Лише на початку I тис. до н.е. дрібні держави утворили союзи, але й вони були неспроможні зберегти незалежність і були підвладні Ассирії, Вавилонській державі, персам, потім входили в державу Александра Македонського Селевкідів, Риму, Візантії. Отже, сирійські землі майже весь час були об'єктом загарбання. Зрозуміло, що це відчувала на собі сирійська культура.

В умовах розширення арабського халіфату в VII ст. н.е. Сирія якийсь час була ядром цієї держави, а місто Дамаск – його столицю. Тепер сирійці розмовляють на сирійському діалекті арабської мови.

За часи своєї буремної історії стародавні сирійці, разом з фінікійцями, утворювали стійке семетичне етнічне утворення. Вони зручно влаштувались на східному узбережжі Середземного моря і мали спільну культуру та споріднені релігійні культи.

Тепер скажемо про Фінікію і фінікіян.

Фінікія займала нешироку смугу землі між Середземним морем і Ліванським хребтом. На цій щедро обдарованій природою смузі східного узбережжя Середземного моря десь у V–IV-му тис. до н.е. оселилися прибульці з берегів Епітрейського моря. Деякі дослідники вважають, що фінікійці були корінними жителями цих місць. У II тис. до н.е. виникли міста Угарит, Сидон, Тир, Бібл та інші, які стали центрами жвавої торгівлі, бо стояли на перехресті торгових шляхів зі сходу на захід і з півдня на північ. Великого розвитку у Фінікії досягло оброблення металу, виробництво скла, фарбованих тканин, кораблебудування. Але основою господарства було хліборобство і

садівництво. Фінікійці вели активну торговельно-промислову діяльність у цьому регіоні. З початку II-го тис. до н.е. і до XII ст. до н.е. Фінікія перебувала під владою Стародавнього Єгипту.

У X–IX ст. до н.е. з фінікійських міст особливого розвитку набуло міст Тир. Тирські купці здійснюють освоєння важливих морських шляхів, особливо тих, що йшли на захід Середземномор'я. Це зробило Тир піонером колонізації Кіпру, узбережжя Егейського моря, островів Сицилії, Сардинії, Мальти, Балеарських, узбережжя Галії, Північ Африки та Іспанії. Це фінікійці заснували в 825 р. до н.е. місто Карфаген, яке згодом стало ядром могутньої держави.

Починаючи з VIII ст. до н.е., фінікійські міста перебувають під владою Ассирії, Єгипту, Вавилону, Персії, Елліністичної, а потім Римської імперії, весь час зберігаючи певну автономію.

Сирійсько-фінікійська культура, в тому числі і релігія, зазнала значного впливу з боку Ассирії, Вавилону, Єгипту та інших країн. Фінікійці були добрими мореплавцями і зробили чимало географічних відкриттів. Єгипетський фараон Нехо в 600 р. до н.е. відрядив фінікійських моряків у похід навколо Африканського континенту. Відпливши в Червоне море, вони повернулись до Єгипту через Середземне. Створений фінікійцями алфавіт був запозичений багатьма народами того часу, а через греків дійшов до нас.

Релігія сирійців і фінікійців утворилася з їх первісних релігійних вірувань і спочатку була звичайною родоплемінною релігією. З утворенням міст-держав у кожному з них був власний головний бог, який мав своє ім'я: Адоніс – владика, Ел – бог, Мелькурт – цар міста тощо. Кожен з них мав дружину, здебільшого це була богиня Місяця – Астарт (Аштарт), запозичена з Вавилонії, де її називали Іштар. Були також інші другорядні боги. У кожному місті стояв храм, присвячений своєму богові, зображення якого було головним фетишем. У храмі панувала могутня корпорація жерців, що відігравала значну роль у політичному і суспільному житті міста. Храми одержу-

вали щедрі пожертвування і мали колосальні багатства. Жорстокий спосіб життя породив і жорстокий релігійний культ. Богам приносили криваві жертви. Широко практикувалися і довго трималися, аж до III ст. до н. е., людські жертвоприношення, особливо новонароджених первістків: їх спалювали перед ідолом чи в його металевому череві.

В історичних пам'ятках збереглося ім'я одного з фінікійських богів, якому приносилися особливо жорстокі дитячі жертви. Його ім'я – Молох, що означає “пожиратель дітей”. С.А.Токарев зазначає, що, мабуть, ніде культ богів не досягав такої жорстокості, як у фінікійських містах.

Молох фінікіян – це засновник держави. Він – винахідник мореплавства і пурпуру, він – перший цар. Коли фінікійці посилали колоністів освоювати нові землі, вони обов'язково повинні були отримати на це схвалення Молоха, він сам керував цією справою. Молох – це грізний правитель, який не терпить заперечення своєї влади, він – велич і сила держави. Він такий бог, до якого небезпечно наблизитися. Він – джерело життя, але він його і руйнує. Жерці Молоха безшлюбні, жриці – незаймані. Незвичайні боги вимагають незвичайних жертв – людських.

Дослідник В.А.Тураєв помітив, що у фінікійському релігійному культі немає нічого, що стосувалося б моря. А вони ж були видатними мореплавцями, вели торгівлю з далекими країнами, уславилися як жорстокі работоргівці. Їхні боги були антропоморфні, але більше нагадували тварин, особливо биків. Звідси зроблено висновок, що вони, так би мовити, скотарського походження, а самі фінікіяни вийшли з пустелі.

Халдейська релігія

На завершення цього розділу слід розповісти про релігію народу, який жив на півночі Малої Азії, на території стародавнього Ірану, в II–I ст. до н.е. і був тісно зв'язаний з Двोरіччям. Мова йде про уратів, чи халдів.

На початку I тис. до н.е. на просторі між південними частинами Чорного і Каспійського морів, на південь від Кавказького хребта, на Вірменському нагір'ї, існувала могутня стародавня держава Урарту.

Урарти ще з кінця II тис. до н.е. утворювали міста-держави типу номових. Найважливішими серед них були місто Муцацир, центр культу бога Халді, і місто Тушпа (сучасне місто Ван у Туреччині) – центр культу бога сонця Шівіні. Об'єднання їх привело до утворення держави зі столицею в м. Тушпа.

У IX–VI ст. до н.е. царство Урарту займало все Вірменське нагір'я, північну Сирію і північні райони Дворіччя, на півночі – значну частину Закавказзя. Це була типова східна деспотична держава, в якій основною масою виробників були общинники, але застосовувалася і рабська праця. Під час загарбницьких походів, які були для урартів здебільшого успішними, бо були добре озброєні залізною зброєю, здобували величезну здобич у вигляді різного майна і полонених з мирного населення. Більшість полонених чоловіків знищували, залишали тільки хлопчаків і жінок. Частину з них перетворювали на рабів, частина входила в общини.

З об'єднанням дрібних держав і утворенням адміністративної системи держава Урарту зміцнюється. Особливого розвитку вона досягла за часів царювання Менуа (бл. 810–786 і 781 рр. до н.е.) та Аргішти I (786–764 р. до н.е.). Відбувається впорядкування культу богів, примусово утверджується культ бога Халді. Встановлюється загальнодержавна система жертвоприношення. Муцацирський храм бога Халді стає головним державним храмом; у ньому коронували урартських царів, там збереглися царські скарби. Існували і менші храми, а також святилища перед нішею в скелі чи перед кам'яною стелою на честь бога Халді. Таке святилище називали “вратами бога Халді”. Храми і святилища обслуговувались корпорацією жерців і мали великі багатства.

У культурі бога Халді значне місце посідала магія. Жерці бога Халді – халдейські мудреці уславилися ворожінням та віщу-

ванням, займалися астрологією. Віруючих у бога Халді стали звати халдеями чи халдами, а їхню релігію – халдейською.

На початку VI ст. до н.е. Урарту як і Ассирія, були завойовані мідянами.

Дотримання історико-географічного принципу змушує перейти до історії релігії в Палестині, яка розташована біля Фінікії. Але релігія в Палестині, хоч і має глибоке коріння, яке сягає десь V–IV-го тисячоліть до н.е., цікава тим періодом, коли вона справила вплив на виникнення християнства та ісламу, а це було вже в нашій ері. Тому ми розглянемо ці матеріали в розділі, присвяченому іудаїзму. А поки що повернемося до історії релігій у північній частині Передньої Азії.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Східне Середземномор'я – один з найстародавніших осередків цивілізації. Що ви знаєте про нього?
2. Назвіть основні риси релігії хетів.
3. Чим характерний культ сирійсько-фінікійської релігії?

Література

Заморовский В. Тайна хеттов. – М.: Наука, 1986.

Кинк Х.А. Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху. – М.: Наука, 1970.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. 1. Стародавній Схід. Пер. з рос. – К.: Рад. школа, 1953. – С. 214–233.

Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. – М.: Наука, 1991.

Розділ VI.

ЗОРОАСТРИЗМ

Виникнення зороастризму

Іранське нагір'я – це обширні степові простори, бідні на воду і рослинність, обмежені горами, біля яких і виникали життєві центри племен, що з III тис. до н.е. переходили до осілого землеробства і скотарства.

На початку II тис. до н.е. на цю територію проникають індоіранці, арії. Звідси потім пішла назва цієї країни Іран – “країна аріїв”.

Є припущення, що предками індоіранських племен були протоіндоіранці, народ, який жив у IV тис. до н.е. десь у південноукраїнських степах і на схід від Волги. На початку III, а може, і на початку II тис. до н.е. вони розділилися на два різномовних народи: індоарійців і протоіранців. Перші відійшли на північ Індії і далі, а другі зайняли територію теперішнього північно-східного Ірану.

Існує інше припущення. Вважають, що прабатьківщиною іранських племен є територія теперішньої Середньої Азії. Розподіл індоіранської спільності на індійську та іранську відбувся на початку II тис. до н.е., коли пройшла перша хвиля індійської міграції через Афганістан і на початку I тис. до н.е., коли хвиля міграції була скерована на Афганістан та Іран.

У I тис. до н.е. там утвердились мідійські та еломітські племена, перші – на півночі, другі – на півдні. У IX–VIII ст. до н.е. вони утворюють велику кількість міст-держав. Тривалий час цей народ був під владою Ассирії.

На початку VII ст. до н.е. на цій території виникає держава Мідія. Вона швидко зміцнюється, навіть разом з Вавилонією в 616–605 рр. до н.е. руйнує Ассирію. Мідія стає світовою державою.

У 550 р. до н.е. Мідія втрачає свої позиції, зазнавши поразки у війні з підлеглим їй царством Персидою. Влада в країні стала належати перській династії Ахеменідів. Країна стала називатись Персією. У 558 р. до н.е. в Персії почав царювати Кір II (558–530 рр. до н.е.). Він остаточно об'єднав усі перські племена, повністю звільнився від мідійського панування. Потім Кір II захопив Мідію (550–549 рр. до н.е.), Лідію (546 р. до н.е.), вийшов до Егейського моря, підкорив значну частину Середньої Азії (545–539 рр. до н.е.), завоював Вавилонію (539 р. до н.е.). Своє вторгнення до Вавилонії Кір II пояснив тим, що її цар Набонід виявив неповагу до богів своєї країни. Після завоювання Кір II сам приніс жертви богу Мардуку і заявив, що він отримав царство від нього. Незабаром під владу персів перейшло все східне Середземномор'я (Сирія, Фінікія, Палестина). У 530 р. до н.е. Кір II загинув під час походу в Середню Азію, владу успадкував його син Камбіс (530–522 рр. до н.е.). У 525 р. до н.е. він завоював Єгипет. Камбіс, як і його батько, теж визнав чужих богів, вклонявся єгипетським богам, оголосив себе фараоном і коронувався за єгипетськими звичаями з участю єгипетських жерців. Після невдалого походу до Ефіопії помер у 522 р. до н.е. на шляху до Персії при досить загадкових обставинах.

З 522 р. до н.е. царем став Дарій I (522–486 рр. до н.е.), який поширив владу Персії на Фракію і Македонію, на значну частину Північної Індії, але зазнав поразки від скіфів.

Так поступово в VI ст. до н.е. Персія стає світовою державою.

Усе правління династії Ахеменідів було періодом постійних війн проти повстань підкорених народів. Дарій I вів наполегливу роботу по внутрішньому впорядкуванню держави. Він створив єдину систему управління імперією, поділивши її на сатрапії із загарбаних країн. У них зберігалися місцеві закони, релігія і культура. У державі Ахеменідів, в умовах релігійної строкатості, існувала досить широка віротерпимість.

Після завоювання нових територій і народів перські царі зберігали традиційні релігії, приносили місцевим богам жерт-

ви, брали участь у релігійних церемоніях місцевих храмів, підтримували місцеве жрецтво. Отже, перська держава була країною з різними релігіями, на які покладалося завдання служити єдиному цареві. Це було незручно і неефективно. Назрівала потреба в єдиній релігії і в єдиному богові.

Ще за часів Дарія I почалися греко-перські війни, які тривали з 500 до 449 рр. до н.е. Вони значно послабили державу Ахеменідів, і в 330 р. до н.е. її завоював Александр Македонський.

Але повернемося до часів розквіту цієї держави.

Потребу в єдиній релігії, як виявилось, задовольнити було не так уже й важко.

Отже, була потреба в єдиній релігії, яка об'єднувала б цю клаптикову світову державу. Така релігія порібна була і для обґрунтування династичних прав тих членів династії, які добиралися до престолу. Справа в тому, що коли Дарій став царем, його батько і дід ще були живі, тож права на престол у нього були досить умовні. Його син Ксеркс, у свою чергу, мав династичні проблеми. Він став царем, незважаючи на те, що жив його старший брат Артобазан, який був сином Дарія від першої дружини. Ці обставини призвели до жорстокої боротьби за владу, і в цій боротьбі і Дарій, і Ксеркс мали спиратися на релігію. Це теж стимулювало релігійні пошуки.

Походження зороастризму становить предмет тривалих наукових суперечок. Одні вчені вважають, що зороастризм виник спочатку на заході Ірану, в Мідії, і звідти поширився на схід. Це – мідійська концепція походження зороастризму. Інші твердять, що зороастризм виник на сході Ірану, в Бактрії (тепер – Середня Азія). Звідти він поширився на захід, аж до Мідії, де його підтримали жерці з племені магів. Остання точка зору переважає в сучасному сходознавстві.

Так чи інакше, але вже в VII–VI ст. до н.е. у стародавньому Ірані виникло релігійне вчення, яке зв'язують з ім'ям мислителя Заратуштри, який начебто одержав це вчення шляхом одкровення. Ця релігія дістала назву зороастризму.

Цю релігію ще називають маздеїзмом – від імені верховного Ахура-Мазди, або ж релігією Авести – від назви її священної книги; прибічників її часто звать вогнепоклонниками – за підкреслено важливе значення культу вогню. Зороастризм – перша з релігій одкровення, тобто релігій, учення яких одержано пророком від єдиного, неповторного Бога. За нею йдуть іудаїзм, християнство та іслам.

Зороастризм виникає в умовах жорстокої боротьби племен східного Ірану за традиційну племінну демократію, яку не визнавав ахаменідський захід. Саме тоді у вченні Заратуштри були сформульовані певні демократичні мотиви, а сам зороастризм був ідейною основою значних народних рухів.

Зороастризм мав ідеологічно обґрунтувати перехід до землеробства й осілого тваринництва політичним об'єднанням у стабільну державу з міцною владою. Для цього потрібен був якщо не цілковитий монотеїзм, то хоч би стала тенденція до нього.

Зороастризм спочатку рішуче заперечував усі культу всієї народів, стверджуючи лише культ Ахура-Мазди. Але він не міг не увібрати в себе попередню культову традицію. Поступово до зороастрійські божества індоіранських племен знаходять собі місце в зороастрійському культі, до зороастрійська культова творчість вливається в зороастрійські культові тексти.

Якщо виникнення зороастризму має відчутні “білі плями”, то його становлення як державної релігії за часів Дарія і Ксеркса більш-менш зрозуміле.

Аналізуючи напис, що зберігся на двох кам'яних таблицях – “Антидевівський напис Ксеркса”, В.В.Струве висунув припущення, що Ксеркс здійснив релігійну реформу, усунувши культу місцевих племінних богів-девів і запровадив зороастризм, визнавши єдиним богом Ахура-Мазду. Але це ще не було торжеством зороастризму, бо Дарій і Ксеркс боролися з культом старих богів-девів, але водночас підтримували жертівні ритуали магів, зблизили їх з новим культом Авести. Проте вони ще не були цілковитими зороастрійцями. Їх не згадує

Авеста, бо редактори Авести, мабуть, відкидали намагання і Дарія, і Ксеркса самим стати посередниками між Ахура-Маздою і людством замість Заратуштри. В епоху Ахеменідів на сході Ірану Заратуштра був ще невідомий, релігія Ахеменідів ще не була зороастризмом. В.В.Струве вважає, що релігія ахеменідів і релігія Зороастра мали лише спільне джерело.

Інший історик стародавнього Ірану, М.А.Дандамаєв, вважає, що в ахеменідському Ірані існували три релігії: перського народу, ахеменідських царів і магів. Першою був комплекс дозороастрійських релігійних уявлень племінного характеру, друга і третя – різними варіантами зороастризму, причому зороастризм магів був більш послідовним. Якщо ахеменідські царі ховали своїх мерців звичайним способом, то маги виставляли трупи на поїдання тваринами і птахами. Заратуштра ще не згадується в ахеменідських написах. Тим не менше вже за Дарія I зороастризм стає державною релігією Ахеменідів.

Дарій I в “Бехістунському надписі” неодноразово, майже в кожному абзаці, згадує, що він одержав своє царювання і свої перемоги від Ахура-Мазди.

Втім ще й досі існує сумнів: чи були перші Ахеменіди (Кір, Дарій, Ксеркс) зороастрійцями чи ні? Мабуть, вони були активними провідниками в синтезі культур Ірану і Середньої Азії. Про це, зокрема, свідчить младоавестійський календар, у якому назви місяців і днів утворені з імен богів і персонажів зороастрійського пантеону і в якому використані досягнення єгипетської культури в галузі обчислення часу.

Заратуштра

Особа засновника зороастризму, Заратуштри, спричинила дуже багато різних версій про його існування – від цілковитого заперечення до створення фантастичного образу надприродної істоти. Заратуштра (Заратустра) – це іранська форма імені пророка; існує інша, грецька – Зороастр (“той, хто приносить жертви зіркам”).

Версії про роки його життя лежать у межах від XIV ст. до н.е. і до першої половини VI ст. н.е. Відома дослідниця зоро-

астризму Марі Бойс висловлює думку, що Заратуштра жив між 1500–1200 роками до нашої ери. Історик XIX ст. А. Мензис вважав, що його життя стосується часу десь близько 1400 р. до н.е. Припускають, що він жив за VI–VII тис. років до Александра Македонського. А інші – всього за 258 років. Чи те, що він жив у VI ст. до н.е. і був сучасником Дарія I. Найбільш вірогідно те, що, на думку І.М. Дьяконова, Заратуштра жив не пізніше VII ст. до н.е.

Місцем його народження називають і Східний Іран, і Середню Азію, і Афганістан. Те саме стосується і місця його діяльності. Зороастрійська історіографія схиляється до думки, що Заратуштра народився в місті Рага (поблизу сучасного Тегерана), де жили його батьки з роду магів Спітама. Але вона ж вважає й інше – він народився у 589 р. до н.е. в м. Урмії. Викладаємо біографію Заратуштри в зороастрійському варіанті.

Усе життя Заратуштри від народження до смерті сповнене чудесами. Ще змалку він володів надзвичайною волею і творив чудеса: ходив, наприклад, по воді, як по суші. Премудрості він навчався у халдеїв і досяг у цьому великої досконалості.

Коли він здобув освіту і став дорослим, бог Ахура-Мазда (Ормузд) закликав його на гору Альборджа і повідомив про своє вчення: будь чистим серцем, правдивим, відмовся від користолюбства. Вказав на джерело зла – злий дух Аріман. Заратуштра прохав у бога безсмертя, щоб повідомити цей закон і майбутнім поколінням. Але Бог відмовив йому в цьому, сказавши, що якби він подарував йому безсмертя, то він сам же незабаром попросив би у нього смерті. Ахура-Мазда навчив Заратуштру Авесті, тобто свого слова і поклоніння вогню.

Після бесіди з Ахура-Маздою Заратуштра ще двадцять років прожив у пустелі. Потім він прийшов до царя Гістапа і став викладати нове вчення. Супроти нього відразу виступили маги, почали вимагати чудес і випробувань. Його зв'язали, облили їдким зіллям, а потім розтопленою міддю. Але Заратуштра брав у руки вогонь і роздавав його іншим, бо вогонь з його рук уже не обпікав. Він посадив кипарис, який за кілька

днів виріс у дерево в десять обхватів, на верхівці якого помістився палац.

Творячи чудеса і перемагаючи ворогів, Заратуштра успішно проповідував при дворі Гістапа. У нього було три дружини, він мав трьох синів і три дочки. За іншими джерелами, Заратуштра мав двох дочок.

Слава про нього дійшла до Індії. До Заратуштри приїхав брамін Ченгречхачаха, почав з ним дискутувати, але був переможений і повернувся до Індії проповідувати зороастризм.

Останні роки життя Заратуштра прожив тяжко: при дворі Гістапа точилася релігійна боротьба, у пророка було багато ворогів. Заратуштра пішов у місто Балк, де й помер у 512 р. до н.е. своєю смертю (за версією стародавнього історика Зердуст-Наме), а згідно з переказом і за словами Меджіді і Шах-Наме – був убитий туренцями.

За іншими джерелами, Заратуштра походив з родини священнослужителів, із семи років сповідував стародавню релігійну традицію. У тридцятирічному віці він одержав одкровення під час набирання води для виготовлення священного напою – хаоми. Облитий чистим потоком води, в чистому ранковому повітрі він побачив сяючого Воху-Монах, тобто бога Благої Думки, який привів його до Ахура-Мазди та інших богів. Після побачення з Ахура-Маздою він став вважати його єдиним, неповторним, одвічним творцем добра.

Ще інші повідомляють, що Заратуштра, справді, у себе на батьківщині був визнаний пророком, але мав піти у вигнання, був радо прийнятий царем Каві Віштаспою в невеликій давньоіранській державі біля озера Хамун (тепер – на кордоні Ірану і Афганістану). Там він знайшов послідовників і продовжувачів своєї справи. Дружина Віштаспи – Хутаоса першою зі своїми придворними стала послідовницею Заратуштри.

Щодо смерті Заратуштри є різні версії: чи то він загинув від блискавки, чи то від кинджала жерця якоїсь племінної релігії під час молитви, і було це в 583 р., коли йому виповнилося 77 років.

Безумовно, Заратуштра був конкретною історичною особою. Його ім'я в перекладі з авестійської дослівно означає “той, хто володіє старим верблюдом”. Це просте селянське ім'я, яке навряд чи дали б богоподібній особі.

Значна розбіжність у фіксуванні фактів з життя Заратуштри не є бажанням заплутати це питання, довести, що ця особа не була реальною. Зовсім ні. Сумніву в тому, що Заратуштра – історична особа, немає. Ця розбіжність пояснюється тим, що зороастризм – яскравий спалах релігійної думки, і тому навколо особи його головного засновника склалося чимало таких самих яскравих міфів та легенд, а міфологізація особи завжди веде до втрати реальних орієнтирів. Це – по-перше. А по-друге, яскравість, з якою зороастризм проіснував майже півтори тисячі років, спричинила відповідний спалах ненависті і зневаги до нього з боку його релігійних конкурентів тоді, коли він мусив зійти з історичної сцени. Усі світові релігії одностайно нищили і піддавали забуттю все зороастрійське, хоча щедро запозичували в нього і віроповчальне, і культове. Адже Авеста, яка в усній традиції збереглася протягом багатьох століть, у фіксованому письмовому вигляді була майже вимита з іранської культури. Близько семисот років зороастризм був відсутній у культурному багажі людства, він не існував для християнської та ісламської цивілізацій.

Авеста

Усі релігії одкровення мають свої священні книги, в яких викладаються основні ідеї віровчення і основні принципи релігійного культу. В зороастризмі такою священною книгою є Авеста. Вважають, що це слово означає “настановлення”, “звеличення”, “ушлявлення”.

Авеста виникла в першій половині I тис. до н.е. Таке датування дуже приблизне – адже мова йде про діапазон часу в 500 років! – тоді як датування окремих новозавітних книг визначається з точністю до кількох десятиріч.

Тривалий час Авеста зберігалася і передавалася в усній традиції, бо ще в часи Заратуштри його послідовники вважали, що письмо є винаходом злого бога Анхра-Майнью і не користувалися ним для зберігання думок. Потім, очевидно, з I ст. до н.е. Авеста була вже в записі, зробленому при Аршакідах; до нас цей текст не дійшов. Вважають, що найбільш вірогідний запис і, мабуть, остаточна редакція Авести була зроблена в IV ст. до н.е. за часів сасанідського царя Шапсура II (310–379 до н. е.), але він не зберігся. Цей запис при кодифікації тексту було зроблено спеціальним шрифтом з великою кількістю знаків, що дало змогу більш точно передати вимову термінів. Поряд з цим текстом був текст мовою пехлеві (письмова мова при Сасанідах). Основний запис називався “Авеста” (“основа”, “головний текст”), а другий – “Зенд” (“викладання”, “пояснення”). Звідси з’явилася в подальшому неточна назва цієї священної книги “Зенд-Авеста” і навіть хибне твердження про зендську мову.

Усі дослідники вважають, що Авеста є продуктом тривалого ретельного добору різних релігійних гімнів і молитов, багато з яких існували ще в доавестійський період. Це – залишок великої традиції, яка існувала до неї. Текст Авести поступово вдосконалювався, змінювався, доповнювався, він є продуктом творчості багатьох поколінь. Але найвагоміший внесок у його створення зробив, очевидно, всетаки Заратуштра. Дослідники виділили найстародавнішу частину священної книги, яка одержала назву Гат. Гати вражають глибиною і піднесеністю змісту, їх цілком можна визнати пам’яткою, достойною початку великої релігії, як вважає історик XIX ст. А. Мензис. Початково Авеста складалася з 21 книги (носк), більшість яких загинула при вторгненні в Персію Александра Македонського; залишилися лише одна носка.

Авестійська мова, тобто мова, якою написана Авеста, має два діалекти: гатський, яким написана її найстародавніша частина – Гати, і пізноавестійський – мова так званої Молодшої Авести, яка ніколи не була розмовною, відразу склавшись як

мова жрецтва, “мертва” мова, що має виключно релігійно-культове призначення. Так вона вживається послідовниками зороастризму і тепер.

Найбільш стародавній рукопис Авести датується 1288 р. н. е., усі попередні оригінали і псевдооригінали загинули. Існують тексти Авести тільки авестійською мовою, так звані чисті тексти, і тексти, доповнені перекладами на перську мову та коментарями. Їх звичайно називають “Зенд-Авестами”.

Вперше Авеста була перекладена з авестійської мови французькою в 1771 р., а потім і іншими мовами. Перекладу Авести українською мовою немає.

Питання про батьківщину Авести таке ж спірне, як і питання про батьківщину зороастризму в цілому. Останнім часом остаточно утвердилась думка, що нею є Середня Азія.

Основний сюжет Авести – боротьба бога добра Ахура-Мазди з богом зла Ахра Манью (Аріманом). На тлі цієї боротьби викладається весь віроповчальний комплекс і культові положення зороастризму.

Існує дві редакції Авести. Перша – збірник уривків з різних частин повного комплексу, який до нас не дійшов. Цей збірник компілятивний, це, так би мовити, книга для широкого вжитку. Друга – п’ять книг з цього комплексу, які збереглися, хоч і в далеко неповному вигляді. Вони й дають нам уявлення про Авесту, яка колись існувала.

Перша книга Відеват (Вендіат) – “Закон проти демонів-девів” – це звід юридичних і ритуальних положень, які мають літургійне застосування.

Потім іде книга Ясна (“богослужіння”, “поклоніння”, “жертвоприношення”). Це молитовні співи, текст зороастрійського богослужіння, який складається з магічних формул. До них входять найбільш стародавні тексти Хом-Яшт, Гати і Ясна-Хаптахаті. Вважають, що автором Гат є Заратуштра. Гати є ядром, основою Авести, тобто це і є Авеста в найточнішому розумінні слова, а решту тексту збірника називають Молодшою Авестою. З’ясовано, що Гати було написано специфічною ре-

лігійною мовою одного із стародавніх іранських племен, вона і увійшла в мовознавство як авестійська мова.

Стародавність Ясни вбачають у тому, що в ній яскраво висловлені ідеали первісної племінної демократії, вихваляється мирна землеробська праця, що свідчить про перехід до землеробства і осілого скотарства, висловлюється співчуття бідним.

Ясну доповнює книга Віспрат чи Вісперед, що означає – “всі глави, всі головні”. Вона містить 24 розділи, звернені до окремих божествглав. Четверту книгу становлять Яшти – гімни, які присвячені окремим богам. Завершується цей комплекс Малою Авестою (Хуртак-Апастак) – виписками з попередніх текстів для широкого використання, тобто щось подібне до молитовника.

Дослідники вбачають в Авесті історію формування зороастризму, його розвиток послідовниками Заратуштри, його доповнення віруваннями і обрядами тих племен і народів, серед яких ця релігія поширювалася. Політичні, ідеологічні та релігійні особливості минулих історичних епох, безумовно, відбилися у змісті Авести, але не настільки, щоб стерти значення Гат, вони таки залишилися визначальною частиною цієї книги.

Разом з тим Авеста містить неабиякий пізнавальний філософський, історичний, географічний та інший матеріал. З Авести можемо багато чого дізнатися про життя іранських і середньоазійських племен, навіть часів розпаду первіснообщинного ладу. Це дало підставу історикові В.П.Лівшицю виокремити в історії таджицького народу період, який він назвав “Суспільством Авести”.

Авеста увібрала в себе багато матеріалів, які дають дуже важливі відомості про народи, серед яких поширювався зороастризм, і про ті часи, коли це відбувалося. Адже науково-історичне значення Авести важко переоцінити, вона не тільки релігійна, а й культурна, мовна, історична та філософська пам’ятка.

Віровчення зороастризму

Зороастризм, як і всяка сформована релігія із своїм сакральним писанням, має повний комплект анімістичних, міфологічних, фетишистських і магічних уявлень та ідей. З них і формується віровчення й культ.

Розглянемо спочатку віровчення зороастризму. Віровчення Зороастра має своїх релігійних попередників у первісних релігійних віруваннях стародавніх індоіранців. Протоіндоіранці, які жили в посушливих степах і пустелях, обожнювали воду, яку уособлювала богиня Апас. На її честь здійснювали магічні церемонії – узливання особливої суміші з молока і соку хаоми (галюценогенної рослини). Другим об'єктом обожнювання був вогонь у вигляді бога Атара (Агні), якому приносили жертву з ароматичних речовин і жиру, які спалювали. Ці жертви і були атрибутами щоденних богослужінь, які називалися “ясна”. Місце, на якому здійснювалися ясна, називалося “паві”, тобто “чисте місце”. Чистими мали бути і всі предмети та посуд, які застосовували під час церемонії.

Крім названих Апас і Атари, протоіндоіранці поклонялися ще чималій кількості богів, серед яких називали Мітру, Варуну і верховне божество Ахура-Мазду.

Протоіндоіранці мали уявлення про душі і загробне життя, справляли поховальні церемонії. Інакше кажучи, вже володіли певним комплексом релігійних уявлень.

Заратуштра впорядкував анімістичну систему протоіндоіранців, виділивши з пантеону богів двох найголовніших. Це Ахура-Мазда (Мазда, Ормуду) і Ахра Манью (Ахріман, Аріман). Це вони головні дійові особи зороастрійського космогонічного вчення. Згідно із зороастризмом, світ безмежний у просторі й часі. У ньому відбувається творча діяльність Ахура-Мазди, який панує в світі безмежного світла і добра. Ахра Манью – у світі безмежної темряви і зла.

Ахура-Мазда в безмежному часі створив обмежений час – еон, який триває 12 тисяч років і складається з чотирьох пері-

одів. Перший період – це творення світу у вигляді ідей. Наприкінці цього періоду з'являється Ахра Манью. Вражений світлом і молитвами Ахура-Мазди, він утікає в морок і починає війну з Ахура-Маздою.

У другий період починається перевтілення ідей у речі, з'являється матеріальний світ, у якому є продукти творення Ахура-Мазди і Ахра Манью. “Антидевівський напис Ксеркса” повідомляє: “Бог великий Аурамазда, котрий створив цю землю, котрий створив добробут для людини, котрий зробив Ксеркса царем...” Ахура-Мазда створив Землю, Місяць, Сонце, зорі, а Ахра Манью – планети, комети і метеори, які не підпорядковуються видимому рівномірному рухові небесних тіл. Ахура-Мазда створює благодатні місця для життя людей на землі, Ахра Манью – лихі. Волею Ахри Манью виникають хижі тварини, отруйні рослини, стихійні лиха. Ахура-Мазда створює першого бика і першу людину – Гайа Марган. Ахра Манью домагається їх смерті. Але із сімені бика народжуються корисні тварини, а з сімені першої людини – перше подружжя Машйа і Машйой, які поклали початок людству. Перші два періоди складають еру творіння світу, створення основи – Бундахішн.

Наступні 3 тисячі років – третій період, час боротьби добра і зла.

У зороастрійському віровченні цей період дістав назви ери змішання, коли світ поєднує в собі добро і зло. Саме в цей період Заратуштра одержує одкровення, людство дізнається, що воно разом з добрими богами має перемогти зло і зробити світ таким, яким його замислив Ахура-Маздра, тобто досконалим.

Це історія різних правителів та іранського народу у містифікований, але досить образній художній формі. З Авести до нас доходять окремі уривки цього викладу. Головна ідея цього викладу: доведення божественної суті верховної влади, необхідності влади відповідати цій суті.

Четвертий період – це ті 3 тисячі років, які світ буде існувати після Заратуштри. Отже, за зороастрійськими уявленнями

людству лишилось жити десь 300–400 років! Під час четвертого періоду до людства прийдуть через кожну тисячу років три рятівники. Всі вони – сини Заратуштри, їх звать Саушіантами. Справа в тому, що коли Заратуштра купався в озері Канав'я, він залишив там своє сім'я. І коли в цьому озері будуть у якийсь певний час купатися дівичі, то вони завагітніють рятівником і народять його. Коли прийде третій рятівник, відбудеться останній бій між добром і злом. Тоді почнеться третя ера історії людства, ера розділення, коли добро буде відділене від зла, а останнє – знищене вогнем і розтопленим металом. Добро стане загальним, смерть переможена, світ буде оновлений і в такому вигляді існуватиме вічно. Перед нами – яскрава есхатологічна картина, яка малює майбутній кінець світу і настання царства добра і справедливості. Зороастризм уперше в історії релігії висунув детально розроблену систему есхатологізму.

Отже, основою вчення зороастризму про світ є дуалістичне вчення про два першопочатки світу: добро і зло.

Ця концепція проходить червоною ниткою і в зороастрівському розумінні людини, за яким людина – продукт божого творіння, її створив Ахура-Мазда і призначив для добра. Але людина має свободу волі, вона може піддаватися впливові зла і сприймати його. Ахра Манью зовсім не байдужий до людини. Він є покровителем войовничих кочівників, які нападають на землеробів. Ахра Манью також опікується дикою фауною (гадами, комахами, термітами тощо), які шкодять землеробству. Тому людина повинна коритися Ахура-Мазді, який є покровителем землеробів, осілого життя, домашніх тварин. Вірний Ахура-Мазді повинен цінувати добро і світло, займатися землеробством, знищувати дику фауну.

Боротьба добра і зла неодмінно завершиться перемогою добра. Тоді все людство об'єднається, виникне єдина держава з єдиною мовою. Оскільки людина має безсмертну душу, то при участі в боротьбі на боці Ахура-Мазди її душа осягне райське блаженство від загробного світу Сраоша, а ті, хто підтримує Ахра Манью, будуть піддані очищенню вогнем у пеклі.

Який же характер анімістичного пантеону зороастризму: пантеїстичний чи монотеїстичний? На це є різні точки зору.

Дослідники помітили, що в Гатах Заратуштри біля Ахура-Мазди нема ніяких інших богів. Це дало підставу говорити, що зороастризм монотеїстичний, чи, принаймні, має сталу тенденцію до монотеїзму. Цим, так би мовити, підносився авторитет зороастризму серед релігій стародавнього світу, які всі до одної були політеїстичними.

Але насправді зороастризм ще весь у полоні політеїзму, хоч і проводить досить послідовну концепцію ієрархії богів. Проголошуючи Ахура-Мазду верховним богом, він не визнає його єдиним – поруч з ним весь час діє Ахра Манью. Ахура-Мазда веде невпинну боротьбу з Ахра Манью. Він могутній, але не всемогутній, він сам не може знищити зло і його джерело – Ахра Манью і потребує в цій справі допомоги богів і людей. Таким чином, зороастризм уникає суперечності між всемогутністю бога і наявністю зла, яке він не знищує, суперечності, яку не можуть розв'язати послідовно монотеїстичний іслам і християнство, яке намагається бути монотеїстичним.

Разом з Ахура-Маздою зороастризм визнає й багатьох другорядних богів. Насамперед це Амеша Спента (“безсмертні святі”) – шість еманцій і помічників Ахури-Мазди, яких він створив за допомогою Спента Манью (“духа святості”).

Амеша Спента входять до почту Ахура-Мазди, підкреслюючи його благі якості. Кожен з Амеша Спента керує певною частиною божественного господарства Ахура-Мазди, до якого входять:

Воху Мана (Вогу Мано, Баман) – “блага думка, розум, глава і страж живого творіння Ахура-Мазди”;

Аша-Вахїшта (Аша Вагіста, Арцібегешт) – “істина, велика святість, геній вогню”;

Армайта (Спента Арматі, Спендармат) – “святий спокій, божественне благочестя, богиня землі”;

Хшатра Вар'я (Кматра Вайр'я, Шахревар) – “бажана, досконала влада, володар металів”;

Хаурватат (Гаурватаг, Кордат) – “цілісність, добробут, здоров’я”;

Амертат (Амеретат, Амердит) – “безсмертя”.

Разом з Ахура-Маздою вони утворюють “Сімку єдиноіснуючих”, сім верховних духів, які протегують сімці благих творінь: людині, худобі, вогню, землі, небу, воді і рослинам.

Але це ще не все. Зороастрійський пантеон має численних функціональних богів. Життя від сходу сонця до полудня перебуває під захистом бога Хавані, бог Рапітвіна переймає цю естафету від полудня до другої половини дня, потім іде частина дня до заходу, якою керує божество Узайярина. Від заходу до півночі ця роль належить Айвісутрімі. З півночі до сходу сонця ніччю володіє Ушахіна. Так добро розподіляється на п’ять страж, у кожній стражі вичитуються молитви відповідним божествам. Звідси пішов потім п’ятиразовий намаз у мусульман.

Численні яшти (гімни) в Авесті присвячені окремим богам: яшт 5-й – богині вод і родючості Арві-Сурі, яшт 14-й – богу війни і перемоги Вертрагне, яшт 17-й – богині доброї долі і щастя Аші, яшт 19-й – божеству землі – Заму, найдовший гімн “Міхр-яшт” присвячений богу Мітрі. Пантеону богів, яких очолює Ахура-Мазда, відповідає пантеон девів, які є військом Ахра Манью. Так, богові Воху Манах протистоїть дев Ака-Мацах (Зла думка), богові правди Аша – дев брехні Друг. Серед девів зла: Араска – заздрість, Зарван – старість, Варена – хтивість, Азі – жадоба, Айшма – гнівливість. Девам допомагають їату (ворожбити) і паріна (пері), що шкодять природі та людині, нові і корпани – ворожі зороастризму князі та жерці, ашемаугі – зловчителі, шкідливі істоти храфетра – змії, жаби, комахи тощо. Ось такий величезний злий світ протистоїть Ахура-Мазді, тож не дивно, що він потребує допомоги в боротьбі з цим.

В зороастризмі є свій символ віри. Він міститься в Авесті. Його текст такий: “Визнаю себе шанувальником Мазди, послідовником Зороастра. Зрікаюся демонів-девів, приймаю віру

Ахури. Вклоняюся Амеша Спенті, молюся Амеша Спенті. Ахура-Мазді, доброму, всеблагому, належить усе благо”. Далі йде визнання дуалізму світу, вимога зрікатися зла і боротися з ним, визнавати авторитет Ахура-Мазди в усьому, суворо додержуватися зороастрійських моральних вимог. Такий характер має віровчення зороастризму.

Зороастрійська мораль

Порівняно з релігіями, які передують зороастризмові, він набагато переконливіший у справі обґрунтування і захисту загальнолюдських норм моралі. Попередні релігії обмежувались соціальними нормами, вони визначали, насамперед, ставлення людини до своїх суспільних обов’язків, а потім уже – ставлення до інших людей. Зороастризм підсилює увагу до особи, і тут він підноситься до рівня релігій одкровення. В зороастризмі складається певна етична система.

Зороастрійська етика в своїй основі має тріаду, яку становить добра думка, добре слово і добра справа. Віруючий усе своє життя мусить збирати ці елементи тріади, нагромаджувати їх запас.

Найбільшим злом зороастризм вважає смерть, яка йде від Ахри Манью. Вона з’являється з волі бога зла вже в час творіння і діє весь час ери змішання. Смерть змушує душі залишати матеріальний світ і повертатися в нематеріальний. Але це не просте повернення, а проходження вищого суду. Суд цей вершить бог Мітра, йому допомагають боги Сраона і Рашну. На посмертному суді бог справедливості Рашну кидає на одну чашу терезів усе добре, зібране віруючим, а на іншу – усе зле: злі думки, злі слова, злі справи. Наслідком зважування є вирішення долі душі людини: її відправляють чи в рай до Ахура-Мазди, чи в пекло до Ахри Манью. Якщо душі належить бути в раю, то її широким мостом угору, до раю веде чарівна дівчина – даена, яка уособлює совість кожної людини; якщо ж людина приречена на пекло, то міст стає вузьким, як лезо кинджала, а потворна відьма хапає душу і тягне вниз, у пекло. Вважають,

що автор цих образних уявлень сам Заратуштра. Запам'ятайте ці образи, ви їх зустрінете в ісламістському віровченні.

Значущість зороастрійської моральної тріади підкреслюється гімном Ахура-Мазді, який зветься Ормалу-яшт. У початковій частині він має молитовне вираження: “Прославлю благодуманням, благослов'ям і благодіянням благодумання, благослов'я і благодіяння. Віддаючись усьому благодумному, благословенному і благодіянному, зрікаюся від усього лиходумного, лихословного і лиходіянного” (Авеста Яшті Ормадіяшт).

Моральна концепція зороастризму вважає, що справжній послідовник Ахура-Мазди не може бути пасивним, бездіяльним. Ось тому зороастризм засуджує чернецтво, пустельництво, відречення від світу. Те саме стосується й аскетизму, він вважається виявом перемоги духів зла над людиною. Головне благочестя зороастрійця – землеробство і скотарство, своєю працею він виявляє повагу до Ахура-Мазди і ганьбить дєвів. “...Коли з'являється зерно, дєви пітніють, – пишеться у Відєваті, – коли з'являється млин, дєви бентежаться; коли з'являється борошно, дєви починають голосити; коли з'являється хліб, дєви лякаються ще більше” (Цит. 11, 184). Собаку, яка охороняє худобу, Авеста шанує майже як людину, вимагає добре годувати її, не дозволяє бити. А вовка велить знищувати.

Зороастрійська мораль становить певний крок у розвитку загальнолюдської моралі, хоч вона досить абстрактна.

Зороастрійський культ

Зороастрійський культ розвинувся з первісного фетишизму і первісної магії і спочатку був примітивним. Послідовники Заратуштри приносили свої молитви Ахура-Мазді на вершинах гір і пагорбів, на берегах річок перед домашнім вогнищем. Жерцями були старійшини роду чи родини. Їм допомагали виконавці ритуалів і обрядів, фахівці цієї справи атравани. Весь культ був спрямований на додержання культової чистоти і утримання від нечистого. Ідея очищення найкраще уособлювалась вогнем. Тому в культі зороастризму особливе

місце надається вогню, який начебто має універсальну силу очищення від усього лихого, недоброго.

Згодом зороастрійський культ ідейно і ритуально ускладнюється. Кожне слово, кожна дія, кожний рух набувають по-тайного змісту. На долю жрецтва випадає тлумачення їх. Атравани стають знавцями віровчення і традицій, вони – в центрі культових церемоній.

Коли зороастризм став державною релігією могутніх імперій, культ набрав ускладнення і пишноти. Були побудовані величні храми з вітварем, оберненим на південь, інші культові споруди. Але в них не було зображень богів.

Обов'язковою частиною зороастрійського культу є молитви. Головна молитва, яку склав сам Заратустра, називається “Ахуна-Ваїра”, чи “Ахунвар”. Її текст такий:

“Як найкращого владику, так і суддю вибирають у згоді з істиною! Утверджуй силу, яка йде від життя, з благим помислом заради Мазди, заради владики, пастиря бідних”. Читають її авестійською мовою, що надає їй, на думку віруючих, особливої магічної сили.

Під час зороастрійського богослужіння відбувається символічне жертвоприношення: богам приносять у дар Хауму – сік особливої рослини з наркотичними якостями, що змішується з молоком, так звану сому. Офірують також прісний корж – драунах і фруктову їжу – міазду. Дар може бути приготовлений лише жерцями з продуктів, що їх приносять віруючі. Дари частково спалюють на вогні, який запалюють з особливими церемоніями, а те, що залишилося, з'їдають жерці і віруючі. Під час цих церемоній читають Авесту.

Зороастрійці носять спеціальний одяг, який свідчить про їх належність до цієї віри. Це – стахр пайсанха, або судра – натільна сорочка, розписана зірками з невеликим гаманцем біля комірка на ознаку того, що віруючий усе життя мусить збирати добрі думки, слова і справи. Віруючому також належить носити авіанхану – шнур, яким користуються як поясом, ним тричі підперізуються (нагадуючи цим три принципи етики зороастризму) і зав'язують вузлом спереду і ззаду.

Зороастрійський культ включає в себе чимало свят. Це, насамперед, сім щорічних свят на честь Ахура-Мазди і його Амеша Спенти. Ці свята встановив особисто Заратуштра.

Ряд свят запозичений із дозороастрійського часу життя і доіранських племен. Це свята, пов'язані з певним періодом року, вони називаються гаханбарами чи гахамбарами. Їх шість: перший гаханбар усередині весни, другий – в середині літа, третій – на початку осені, це свято збирання врожаю, четвертий відзначає кінець осені, повернення худоби з пасовищ додому, п'ятий – в середині зими, шостий – початок весни, в дні весняного рівнодення. Гаханбар триває п'ять днів. Він складається з двох частин: афрінгану – богослужіння з молитвами з Авести і бадж – богослужіння з жертвами.

Особливо врочистим є святкування Нового року – Ноу-рузу, який відбувається в останній день шостого гаханбара, в день весняного рівнодення. Зазначимо, що в зороастрійців історично існувало кілька календарних систем. Їхній рік налічує 360 днів, п'ять останніх днів року – це дні особливих молитов за душі предків, на четвертий рік до них додається ще один день. Останній день шостого гаханбара – це день народження Заратуштри.

Під час усіх свят віруючі обов'язково вживають священний напій хаому, який спричинює у них почуття релігійного піднесення і, на думку віруючих, має особливо позитивне магічне значення.

На завершення огляду зороастрійського культу розповімо про зороастрійські поховальні обряди.

Як уже сказано, смерть у зороастрійців – найбільше зло. Коли настає година смерті, жрець вимагає від вмираючого каяття і вливає йому в рот та вуха хаому. Це виглядає як причащення. Дослідник релігії С.Рейнан вважає, що, можливо, тут ми знаходимо походження аналогічного християнського обряду. Мертве тіло є продуктом перемоги злих сил, вони втілюються в це тіло, ховаються в ньому. Звідси – все пов'язане із смертю, з трупом – нечисте. Землю, де вмерла людина, протя-

гом року не можна ні зрошувати, ні засівати. В дім, де померла людина, вогонь можна запалити чи внести знадвору взимку через 9 днів, а влітку – через місяць.

Багато чого в поховальних обрядах зороастрійці запозичили у своїх предків.

Давньогрецький історик Страбон (64/63 рр. до н.е. – 23/24 рр. н.е.) розповів про поховальні обряди стародавніх каспійців, які жили на південному узбережжі Каспійського моря. Вони морили голодом тих, кому виповнювалося сімдесят років. Трупі померлих вони виносили в пустельні місця і спостерігали: якщо їх з'їдали птахи, то це була ознака посмертного блаженства, якщо звірі чи собаки – відносно щастя. Але якщо трупи ніхто не чіпав – це вже нещастя для покійника.

Цей принцип поховання успадкували зороастрійці. Мертвих не слід закопувати в землю пускати на воду чи вогонь, бо це оскверняє природні стихії. Їх виносили на високі, сухі, кам'янисті місця і закріплювали так, щоб не можна було розтягти їх кістки. Коли трупи з'їдали птахи – це добре, звірі – це вже погано. Кістки ж складали у спеціальні сховища.

Тепер зороастрійці ховають померлих у круглих вежах мовчання – дакмах, які всередині мають три концентричні амфітеатри із заглибленнями для розміщення мерців: у зовнішньому – чоловіків, середньому – жінок, внутрішньому – дітей. Голі тіла померлих були поживою шулік. Об'їдені кістки скидалися до колодязя, що був у центрі дакми. Вважалося, що в дакмі збираються на свої бісівські ігри деви, це закляте місце, його можуть відвідувати лише обрані служителі.

Зороастрійський культ як найбільш консервативний бік релігії лишається незмінним уже десятки століть.

Культ Мітри

У стародавньому Ірані, поряд з зороастризмом, досить значного поширення набрав культ Мітри (Міффи). Мітра – один з індо-іранських богів, що шанувався в Стародавній Індії і Мітанні. Він висловлював доброзичливе ставлення до люди-

ни, був богом світла, сонця, життя, істини, його функцією було встановлення рівноваги в суспільстві, саме слово “мітра” в індоіранській мові означає “угода”, “згода”.

Виникнення культу Мітри відносять до початку I тис. до н.е. Із становленням і поширенням у Стародавньому Ірані зороастризму Мітра потрапив до пантеону зороастрійських богів. Але мав і самостійне значення. Артакіеркс II (405–362 рр. до н.е.) з Ахеменідів, за кілька десятиріч до загибелі династії від меча Александра Македонського, надав йому статус офіційного культу, який дістав назву мітраїзм.

Мітраїзм мав виразну гуманістичну спрямованість. Він проголошував рівність, солідарність і взаємну підтримку серед своїх послідовників, тим, хто сповідував мітраїзм, обіцяв безумовне потойбічне блаженство. Мітрі приписувалися також роль рятівника, месії.

Мітраїзм розвивав і поглиблював зороастрійську дуалістичну концепцію, а також зороастрійську етику.

Гуманістична спрямованість мітраїзму стимулювала його поширення і живучість. Він продовжував бути популярною релігією в елліністичному світі, в I ст. н.е. – добре відомий римлянам, а з II-го – і в усій Римській імперії. Мітраїзм відіграє роль одного з джерел і серйозного конкурента християнства. Саме з мітраїзму християнство взяло поглиблену ідею потойбічного існування, воскресіння і безсмертя, переміщення ідеї врятування в етичну площину.

Культ Мітри був пов’язаний з поклонінням сонцю. Народження цього бога святкувалося в дні найнижчого сонцестояння, а саме – 25 грудня, коли день починав зростати. У мітраїстів це було головне релігійне свято.

Мітраїсти вчиняли релігійні збори, на які допускалися лише чоловіки з числа посвячених у дійсні члени мітраїстських общин. Збори відбувалися таємно. На них справляли обряд жертвоприношення Мітрі, відбувалися культові трапези.

Культ Мітри особливого поширення набрав в епоху Сасанідів у III–VII ст., а потім був витіснений ісламом.

Розквіт зороастризму

При Ахеменідах зороастризм переживав часи свого першого розквіту, хоч цілковиту й повну належність до нього Кіра, Камбіза і Дарія впевнено твердити не можна. Справа у тому, що швидке розширення території світової імперії, яка народжувалася, робило більш доцільною політику віротерпимості, ніж активну підтримку державної релігії і навернення до неї. Кір, який загинув у 530 р. до н.е., не був похований за зороастрійським культом, тіло його забальзамували і поклали до склепу.

Син Кіра – Камбіз, який став царем Ахеменідської держави, теж не дуже виявляв прихильність до зороастризму, хіба що утвердив і особисто впровадив у практику шлюб між кровними родичами – хваєтвдату. Коли він вирішив одружитися зі своєю рідною сестрою, то спитав у суддів, чи є такий закон, який дозволяє чоловікові брати за дружину сестру. Судді відповіли, що такого закону вони не знайшли, але вони знають інший закон, який дозволяє цареві персів робити те, що він забажає.

І Камбіз, і його спадкоємець Дарій I, та й інші перські царі теж не були поховані за зороастрійською традицією.

Але, тим не менше, за Ахеменідів зороастризм став державною релігією світової на той час імперії.

У 331 р. до н.е. в Малу Азію вдерся Александр Македонський і за п'ять років завоював усю Ахеменідську державу. Він виявив достатньо державну мудрість і теж проводив політику віротерпимості, хоч, як видно з історичних джерел, зороастрійські общини потерпали від звичайних для тих часів воєнних погромів і пограбувань.

Після смерті Александра Македонського територія Ірану становила елліністичну державу Селевкідів.

У середині III ст. до н.е. між Іраном і Туркменією утворилась Парф'янська держава. До неї згодом увійшла вся територія Ірану.

У Парф'янській державі не було єдиної релігії. Найбільш поширеним був культ сонячного бога, до якого належали боги

різних релігій. Це семітський Баал, іранський Ахура-Мазда, Мітра, навіть Зевс. Отже, релігійні запозичення були цілком дозволені. До того ж у Парф'янській державі поступово починає поширюватись християнство, а на сході стверджується буддизм. В умовах такої релігійної конкуренції простору для розвитку зороастризму в Парф'янському царстві не було.

З початку I ст. до н.е. Парфія вимушена була вести боротьбу з Римом, потім з Персидою і врешті-решт увійшла до складу утвореної на основі Персиди нової іранської держави Сасанідів. Вона швидко утвердилась і завоювала Південну Аравію, Сирію, Палестину, навіть Єгипет, створила серйозну загрозу Візантії.

Сасанідська держава була державою феодалного ладу, який народжувався в іранському суспільстві. Разом із становленням феодалних відносин удосконалювався і зороастризм, остаточно склалися його догми, був записаний канон Авести.

В Ірані часів Сасанідів в умовах підсилення централізованої державної влади вплив зороастризму невпинно зростає, він тіснить своїх релігійних конкурентів і стає державною релігією. У цей період будують пишні зороастрійські храми. Вони були споруджені так, щоб туди не потрапляло сонячне світло, бо у вівтарі підтримувався негасимий священний вогонь. У храмі відбувались молебні зі співами і читанням священних текстів, які переписували і поширювали переписувачі. Храми володіли чималими землями, а жерці входили до панівної верівки населення.

В епоху Сасанідів у зороастризмі під впливом монотеїзму іудаїзму і християнства виникає тенденція підсилення в ньому монотеїстичної лінії. Так, Ахура-Мазду і Ахрімана вже називали породженням якоїсь вищої сили чи то безмежного простору – Тваші, чи безмежного часу – Зрвана.

Втім, як і будь-яка інша велика феодална держава, Сасанідський Іран весь час зазнавав впливу відцентрованих феодалних устремлень, феодална влада прагнула до політичної незалежності від шахської влади. Це значно послабило держа-

ву, і вона не могла протистояти арабській експансії. У VII ст. неараби-мусульмани завоювали Іран і почали насаджувати іслам, викорінюючи зороастризм.

Маніхейство

У III ст. н.е. в Ірані виникає нове релігійне вчення, яке є певним синтезом зороастризму і християнства. За ім'ям свого засновника Мані (бл. 216 – бл. 277) воно дістало назву маніхейства.

Мані проповідував в Ірані, Середній Азії та Індії. Вважають, що він є автором сімох релігійно-етичних творів. Він був знатного походження, почав проповідувати своє вчення ще в молоді роки, відвідав Індію, де заснував перші громади, а коли повернувся до Ірану, то був прихильно зустрінутий шахом і отримав дозвіл на поширення свого вчення. Але згодом виявилось, що маніхейство, хоч і пасивно, але спрямоване проти феодальної держави і феодального суспільного устрою. Шах Бахрам I ув'язнив Мані, там він і помер.

Соціальне вчення маніхеїв поділяє суспільство на п'ять верств: вища – 12 апостолів (посланників), друга – 72 єпископи, третя – 360 пресвітерів (старійшин), четверта – “вибрані”, ті, що посвячені у провідну частину громади, і п'ята – численніша частина громади – “слухачі”.

Мані вчив, що людина має віддавати всі свої сили в боротьбі світлого начала з темним. Тому вона повинна утримуватись від убивства усього живого, приборкувати свою плоть, дотримуючись вегетаріанства і безшлюбності.

Мані запозичив у зороастризму дуалістичну концепцію співвідношення добра і зла, а в християнства – моральну концепцію. Він вчив, що зло пов'язане з матерією, з усім матеріальним, а добро є втіленням світла, духу. І добро, і зло рівні в світі, вони протистоять один одному, ведуть запеклу боротьбу, ця боротьба є змістом світової історії. Зло домоглося певного успіху, тому частина світла тепер у полоні темряви, задання людства – звільнити світло від неї. Але для людства це

не так просто. Справа в тому, що людина – це творіння диявола, хоч він і створювався за божественним зразком. Лише завдяки тому, що в людині є частка світла, вона зможе звільнити світло від темряви, тоді й настане царство боже. Але для цього релігія мусить удосконалити людину. Маніхейство зазнало гоніння в період свого виникнення від зороастризму, а християнство розглядало його як одну із шкідливих ересей. Тим не менше, воно було дуже поширене і в Європі, і в Азії. Але остаточного удару йому завдало торжество ісламу в часи халіфату.

Маздакізм

Тоді ж, у III ст. н.е., в Ірані виникло вчення маздакізму. Маздакізм теж виходив із зороастрійського дуалізму добра і зла. У світовому розвитку відбувається невпинна боротьба добра і зла. Добро – розумне і закономірне, зло – хаос. Боротьба між ними буде завершена вже в цьому світі, переможе добро, тому треба негайно вставати на його бік. Починати боротьбу із злом потрібно шляхом колективізму, солідарності, взаємодопомоги, знищення соціальної та майнової нерівності. Бог дарував людям рівність, її треба встановлювати як добрим словом, так і силою, ділом.

Таке перенесення зороастрійської ідеї про добро і зло в космічному плані в чисто соціальний план зробило маздакізм певною політичною силою та ідейною основою руху селян та міської бідноти в кінці V – на початку VI ст. в державі Сасанідів, яке дістало назву маздакітського руху.

На той час в Ірані посилилася боротьба шахської влади з аристократією та зороастрійським жрецтвом, що перетворювалось у феодальну верхівку і домоглося децентралізації влади в державі. Шах Кавал I підтримав маздакітський рух, за що тимчасово був усунений від влади. З поверненням на трон він підніс керівника руху Маздака (за ім'ям якого було названо і рух, і вчення, хоча останнє виникло на 200 років раніше), навіть провів деякі реформи в маздакітському дусі. Але в 20-х роках VI ст. рух почав занепадати і був ліквідований.

Зв'язок царя Кавада з маздакітським рухом мав чисто меркантильні інтереси, він розглядав його як засіб приборкання аристократичної знаті, яка намагалась обмежити царську владу, а водночас обмежити духовенство, яке було спілником феодальної аристократії. Про сумнівність його моральних поглядів свідчить той факт, що він без сумніву погодився на страту одного з відданих йому маздакітів Сіявуша, який допоміг йому втекти з в'язниці під час тимчасової перемоги аристократії над Кавадом, тоді як Сіявуш вступив у конфлікт з тією самою знаттю, до миру з якою йшов Кавад.

Про вчення, мужність і смерть мученика Маздака розповідає в поемі “Шахнаме” поет Фірдоусі. Коли Кавад зрікся вчення Маздака, він наказав своєму синові Хосрою знищити маздакітів. Той закопав три тисячі маздакітів у землю вниз головою, залишивши на поверхні землі їхні ноги. Коли цей ліс живих ніг побачив Маздак, він знепритомнів. Його повісили вниз головою і після тривалих мук убили стрілою. “Так скінчив Маздак свій несправедливий шлях”, – завершує розповідь поет.

Маздакізм був рухом народних мас, прикладом застосування релігійних ідей в інтересах трудящих.

Доля і заслуги зороастризму

Після загибелі Сасанідської держави зороастрійські громади зазнавали збоку мусульман численних утисків, були великі труднощі в переписуванні Авести, тому ті її частини, які не мали безпосереднього відношення до культу, тобто не були текстами обрядового значення, при переписуванні опускалися і поступово втрачалися. Для нас це прикро, тому що такими втраченими текстами були історичні і філософські та богословські твори, які входили в повний текст Авести.

У VII–VIII ст. н.е. встановилось панування Халіфату, зороастризм прийшов у цілковитий занепад. Вперті зороастрійці, що не бажали приймати нову релігію, мусили тікати до Індії, де їх нащадки – парси сповідують цю релігію й тепер. В Ірані зороастрійці, що залишилися, звуться гебрами.

До зороастрійців тепер відносять езидів (езидів), що живуть в Іраку. У своє віровчення вони внесли певні елементи християнства та ісламу. Вони вклоняються не тільки добрим, а й злим духам. Злого духа вони уособлюють у вигляді павича. Відповідно до цього у них існують свої ритуали. Мусульмани і християни звать езидів “чортомолами”, “шанувальниками диявола”. До езидів пристає частина курдів в Іраку та Ірані.

У 1976 р. кількість зороастрійців в усьому світі становила 129 тис. чоловік. З них: в Індії – 82, Пакистані – 5, Ірані – 25 (з них в Тегерані – 19), у Великобританії, Канаді і США – 3 тисячі.

З 60–70-х років з’являються місцеві асоціації зороастрійців, в 1960 р. відбувся 1-й Всесвітній конгрес зороастрійців у Тегерані, 2-й і 3-й – відбулися в 1964 і 1978 роках у Бомбеї.

Отже, в зороастризмі вперше в історії релігійної думки виникли ідеї про походження зла, його місце в світі в цілому, про роль та діяльність людини у світовому процесі, про потойбічну відплату і у зв’язку з цим – зовсім нові уявлення про потойбічний світ.

Ідеї зороастризму мали великий вплив на розвиток філософської і релігійної думки. Цей вплив позначався на стародавній грецькій філософії (зокрема, на філософії Піфагора, стоїків, Сенеки тощо), а через неї – на всій світовій історії філософії. Безпосередній вплив зороастризм мав на іудаїзм та християнство, особливо на їхні секти і течії, такі як гностицизм, маніхейство. Під впливом зороастризму перебував і буддизм, його північний напрям – махаяна. Відчув цей вплив і іслам. Інакше кажучи, зороастризм наклав свій відбиток і на релігії стародавнього світу, і на сучасні світові релігії. Але сам зороастризм світовою релігією не став, хоч, здавалось би, мав для цього досить підстав.

У період з VI ст. до н.е. до VII ст. н.е., протягом усього часу існування грандіозної, світової на той час імперії Ахеменідів, потім Парф’янської, Сасанідської держав, зороастризм був найвпливовішою релігією епохи. Він успішно протистояв ел-

ліністичному і римському Заходу, був серйозною загрозою цілісності християнства. Це – перша в історії релігії релігія Одкровення.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. У чому полягають особливості зороастрійського анімізму?
2. Назвіть основні риси зороастрійського віроповчального новаторства.
3. Що ви знаєте про сучасних спадкоємців зороастризму?

Теми для рефератів, курсових, дипломних і контрольних робіт

1. Вплив зороастрійського морального дуалізму на стародавню і сучасну філософію.
2. Сучасний зороастризм: стародавність і 21 століття.
3. Заратуштра як видатний релігійний діяч.

Література

- Авеста*. Избранные гимны / Пер. с авест. – Душанбе: Адиб, 1990.
- Дорошенко Е.А.* Зороастрийцы в Иране. – М.: Наука, 1982.
- Хрестоматія* з історії стародавнього світу. Т. 1. Стародавній Схід / Пер. з рос. – К.: Рад. школа, 1953. С. 234–259.
- Хук С.Г.* Мифология Ближнего Востока. – М.: Наука, 1991.

Розділ VII. ІУДАЇЗМ

Іудаїзм – одна з монотеїстичних національно-державних релігій стародавнього світу, поширена головним чином серед євреїв. Вона не стала світовою релігією з ряду причин, про які ми скажемо далі, але здобула світове поширення, повторивши долю свого розсіяного по всьому світу народу. Це перша релігія Одкровення, тобто релігія, яка безпосередньо продиктована Богом людям через свого пророка і викладена в Святому Письмі. Історія стародавніх євреїв є одночасно історією виникнення і розвитку іудаїзму та його священної книги – іудейської Біблії. Ми будемо розглядати всі ці три сюжети одночасно, весь час пам'ятаючи, що історія народу його релігії та його Святого Письма – це різні, але невід'ємні одна від одної речі.

Насамперед – декілька слів про Біблію, в якій викладено історію єврейського народу.

Коли стародавні євреї творили своє Святе Письмо, вони ще не знали, що його називатимуть Біблією. Ця назва закріпилася за ним лише в IV ст. Вперше воно зустрічається в працях Іоана Золотоустого (347–407), а остаточно цей термін утверджується в богослов'ї лише в XIII ст. Слово “Біблія” грецького походження – від назви папірусу, який виготовлявся з очерету – біблусу, а звідси – і грецька назва книги, складеної з листків папірусу – “біблос”, “бібліон”. Отже, буквально слово “Біблія” означає “книги”, давньоєврейською мовою – “Соферім”.

Почавши з кількох книг, це зібрання розрослося в остаточному вигляді до зібрання багатьох книг. Це вже ціла бібліотека в одній книзі. Сучасний протестантський богослов Джон Макдауелл так характеризує унікальність Біблії: вона писалася 1600 років протягом життя 60 поколінь, її писали понад 40 авторів з різних суспільних прошарків, у різних місцях, за різних обставин і настроїв, на трьох континентах трьома мовами.

Створена стародавніми євреями священна книга була усякнута християнами, вони доповнили її своїми творами, назвали Біблією. Вони визначили і дві основні частини Біблії: першу, іудейську – Старий Завіт, другу, християнську, яку, ясна річ, іудеї не визнають, Новий Завіт. Саме християнство і дало Святому Письму іудеїв друге життя. Його переклали на латину – світову мову середньовіччя, а потім майже всіма мовами світу.

До 1966 р. Біблія була перекладена на 240 мов і діалектів, а її окремий текст – ще на 739 мов.

Вважають, що історія іудаїзму пройшла такі періоди:

- **біблійний іудаїзм** (XX– IV ст. до н.е.);
- **еллінський іудаїзм** (IV ст. до н.е. – II ст. н.е.);
- **рабіністичний іудаїзм** (II – XVIII ст.);
- **сучасний іудаїзм** (з 1750 р.).

Смисл назв цих періодів розглянемо далі.

Біблійний іудаїзм

Святе Письмо стародавніх євреїв містить у собі історію цього народу, який ще не мав літочислення, свого письма, коли в нього тільки складалося уявлення про себе. Тому ця історія, що передавалася усною традицією, дуже неточна, міфологізована і потребує критичного ставлення. Тривалий час Біблія була єдиним історичним джерелом історії стародавніх євреїв. Згодом осягнення її за допомогою єгипетських, ассіро-вавилонських, давньоіранських та інших джерел дало можливість внести в неї істотні уточнення. Якою ж була історія стародавніх євреїв у біблійний період, що тривав з початку II тис. до н.е. до IV ст. до н.е. – майже 2000 років!

Початковий період історії стародавніх євреїв нам майже невідомий. Е.Ренан висловлює припущення, що вони з'явилися на Аравійському півострові з країни, яку він звав Арія (територія сучасного Афганістану) і яка була нібито праать-квіциною кельтів, скіфів (германців та слов'ян) і пелазгів (греків та італіків). Сучасна історична наука це заперечує. Більш

вірогідно, що стародавні євреї були кочівниками, які прийшли на територію Аравії з Центральної Азії. Біблія починає єврейську історію з Авраама, вихідця з міста Ур, що частково підтверджує цю думку.

За Ренаном, у Сирії в II тис. до н.е. оселяються кочові семіти-номади. У них існували племінні релігії з монотеїстичним ухилом, оскільки номади не знали міфології, яка неодмінно вела до політеїзму. І.І. Скворцов-Степанов зауважує, що ця тенденція до монотеїзму була спричинена теократичною організацією раннього давньоєврейського суспільства.

Стародавні євреї в той період уникали давати ім'я своєму богові. Навіщо, мовляв, йому власне ім'я, коли він єдиний і неповторний? Але пізніше він таки отримав ім'я – Ягве.

За біблійною міфологією родоначальником стародавніх євреїв був Авраам – праотець багатьох народів цілого ряду етнічних гілок, серед яких було і плем'я Ізраїль. Цей процес історично точно не датований – десь у першій половині II тис. до н.е.

Ізраїльтяни мали спрощену релігію, ще без догм, без книг і без жерців, тому вони легко сприймали побічний релігійний вплив.

В іудейській міфології важливе місце посідає міф про перебування ізраїльтян у єгипетській землі.

Увага! Ми починаємо цитувати Біблію. В усьому світі Біблію цитують не за сторінками, а вказують назву книги, главу і вірш. Наприклад: "А Йосип був відведений до Єгипту" (Буття 31, 1). Іноді вказані лише глави, бо не цитується якийсь вірш, а мається на увазі зміст усієї чи кількох глав.

Перебування ізраїльтян у Єгипті, тридцятирічне мандрування з Єгипту до Ханаану не має прямого історичного підтвердження. Безумовно, прихід ізраїльтян на узбережжя Середземного моря якимось відчувся в Єгипті, тим більше що єгиптяни добре пам'ятали навалу гіксосів. Були ізраїльтяни в Єгипті, чи не були, а вплив єгипетського ідолопоклонства на їх релігію мав місце: вони стали влаштовувати житло для сво-

го бога в ковчезі – невеликій скриньці з дерева акації. Ковчег зберігався в спеціальному шатрі – Скінії. Це було святилище з вівтарем-жертвником.

Вихід ізраїльтян з Єгипту очолив Мойсей. Це він одержав Одкровення і написав перші чотири книги Святого Письма, як стверджує Біблія. Але значна частина коментаторів Біблії, а також істориків вважають особу Мойсея легендарною. Е.Ренан вважає історичним лише факт виходу ізраїльтян з Єгипту та їх вступ на Синайський півострів. Відомий історик Сходу Н.Нікольський у своїй книзі “Стародавній Ізраїль” виходу ізраїльтян з Єгипту та Мойсею присвятив лише кілька рядків, не спростовуючи і не підтверджуючи цей факт. Але та увага, яку приділяє цьому сюжетові давньоєврейської історії Біблія, його провідне значення для розроблення віровчення (ідея союзу з Ягве) і культу (свято Пасхи) примушує нас з розумінням ставитися до цієї проблеми і висловлюватися за історичність цього факту.

Якщо визнати вірогідним вигнання стародавніх євреїв з Єгипту, то слід вважати це також і початком антисемітизму, концепції, яка з національно-політичних міркувань висловлює неприховану ворожість до єврейського народу.

З другої половини II тис. до н.е. історія стародавніх євреїв уже більш документована. Цей час – теж глибока давнина – три з половиною тисячі років тому від нашого часу! Мало народів на нашій планеті мають таку сиву історію. Про стародавніх євреїв пишуть такі стародавні історики, як Манефон з Єгипту, Геродот з Греції, Йосип Флавій та ін.

Історикам добре відомо, що близько 1350 р. до н.е. ізраїльтяни з'явилися на східному березі Мертвого моря і річки Йордан, де вже жили племена амореїв, амонітів і маовітів. Згодом ізраїльтяни розселяються (теж не без застосування сили) на західному березі Йордану, де їм довелось подолати опір хананців. Відбувався ряд воєн. Перемогу здобули ізраїльтяни, в нагороду їм дісталася чудова родюча країна – тепер вона зветься Палестиною. Їх успіх пояснюється просто – вони були доб-

ре згуртовані, а згуртувала їх ідея єдиного Бога – вони знали за що билися. При всьому цьому ізраїльтян того часу не можна розглядати, як завойовників Палестини. Адже вони поверталися додому після перебування в Єгипті. Релігійний культ ханаанців відчув вплив фінікійського культу, переданий згодом ізраїльтянському. Так поступово розширювалися і збагачувалися релігійні уявлення Ізраїлю. Це був процес поглиблення і вдосконалення культу єдиного Бога – Ягве.

Вище було сказано про згуртованість ізраїльтян. Але національної єдності в той час все ж ще не було. У політичному і релігійному житті переважав давній племінний поділ на коліна. Потреба в єдності тільки-но виникала. Тому не було єдиної держави, не було єдиного царя, єдиної церковної організації, ідея єдиного Бога ще цілком не утвердилася. Скінія з Богом постійного місця перебування не мала. Храму ще не було. Але вже були постійні служителі біля Ковчегу. Як зародок майбутньої держави виник інститут тимчасових ватажків, яких звали суддями. Історія зафіксувала імена дванадцяти суддів.

Саме в період завоювання Палестини жили пророциця Девора (Дебора), яка виконувала обов'язки судді (Суд 4,4). Це свідчить про те, що в стародавньому єврейському суспільстві становище жінки було не таке вже принижене, як звикли твердити, розглядаючи ставлення іудаїзму до жінки. Коли ізраїльтяни перемогли ханаанські війська, які очолював Сісера, Девора співала тріумфальну пісню, що стала гімном перемоги (Суд 5,1–31). Ця пісня разом з розповіддю про Іфтаху (Суд 11,1–39) є найстародавнішим текстом Біблії, що відноситься до XIII ст. до н.е.

У Біблії розповідається про нескінченні війни Ізраїлю з іншими народами і між окремими колінами Ізраїлю. З XI ст. до н.е. хронологія подій стає ще точнішою, з'явилися записи.

В цей період зв'язки між колінами міцніють, дедалі чіткіше проявляється ідея народної єдності. Ягвізм стає національним культом. У народній пам'яті вже чітко зафіксовано: Ягве вивів народ з Єгипту, подарував йому Ханаанську землю. Зго-

дом фіксується релігійний центр – місто Сілом, куди люди перенесли ковчег. Сюди ходять прочани питати оракула ковчєга про майбутнє.

Авторитет Ягве зміцнюється завдяки рішучим діям судді Самуїла. Він поклав біля ковчєга хартію з першими письменами ізраїльтян, свідченням започаткування іудейського Святого Письма. Як пише Ренан, це був перший архів людства. Що письмо вже було в ті часи, свідчить рядок з пісні Девори про тих, “хто веде пером писаря” (Суд 4,14).

З XI ст. до н.е. починається існування Ізраїльського-іудейського царства зі столицею в місті Єрусалимі.

Перший ізраїльський цар Саул (1020–1004 рр. до н.е.) ще не мав постійної столиці і вважався більше військовим вождем, ніж керівником держави. Ще при житті Саула досяг військової слави Давид (1004–965 рр. до н.е.) з коліна Іуди. Коли після загибелі Саула з синами в битві з філістимлянами царем став син Саула Ісбаал, Давид сів на престол у місті Хеврон.

На думку Ренана, Давид не був переконаним послідовником Ягве, але йому випала доля стати народним героєм. До того ж він був видатним дипломатом і державним діячем, поетом і музикантом. Він свідомо спирався на культ Ягве і возвеличив його. У 1050 р. до н.е. Давид був проголошений царем племені Іуди. Своєю столицею він обрав Єрусалим.

Царювання Давида було успішним. Він вів численні переможні війни. Особливу увагу він приділив розвитку іудаїзму. Насамперед він переніс ковчєг у Єрусалим і розмістив його в пишному шатрі поряд зі своїм палацом. Це перенесення супроводилося урочистою процесією зі співами і танцями, з численними жертвоприношеннями.

Давидову державу успадкував його син Соломон (965–926 рр. до н.е.). Він зміцнив державний апарат, побудував новий пишний палац і храм Ягве, встановив єдину податкову систему.

Після смерті Соломона єдина держава розпалася. Виникли дві нові держави. На півночі – Ізраїльське царство зі столицею Самарією, яке проіснувало близько двохсот років і в 722 р.

було завойоване асирійцями. На півдні – Іудейське царство зі столицею Єрусалимом; воно проіснувало до 587 р. до н.е. і впало під ударами вавилонян. Тоді з “вавилонського полону” і почалося розсіяння стародавніх євреїв по всьому світу.

В Іудеї та Ізраїлі остаточно склалася релігія, яка дістала назву іудаїзму. З побудовою Єрусалимського храму утворився постійний центр віровчення швидко міцніючої релігії.

Історія стародавніх євреїв у цей період відбилась у Біблії в історичних книгах. У цей час з'явилися й пророки, які володіли даром слова і передбачення майбутнього. Вони виступали перед своїми військами, надихаючи на перемогу, кляли ворогів, пророкуючи їм поразки. Пізніше, у VIII ст. до н.е., пророки стали цілою школою релігійно-політичних ораторів і проповідників.

Пророки стають виразниками почуттів нації – зазначає Е.Ренан. Вони виступали захисниками народних інтересів. Пророки вже були за один крок від цілковитого утвердження Ягве єдиним богом.

Пророцтво як релігійна професія виникло і розвивалось в іудаїзмі паралельно із жрецтвом. Пророки вважалися знярядям божества не через належність до певної соціальної групи, а лише за свій хист входити в контакт з божеством. За допомогою різних засобів, а більше – молитви, танцю і співів вони впадали в екстатичний стан і провіщали волю Божу, як оракули, чи передбачали майбутнє. Були серед них люди мудрі і досвідчені, з піднесеною душею і сильним характером. Добре розуміючи хід історичних подій, вони висунули нову концепцію віри в месію, тобто віри в єдиного, живого, всюдисущого і невмираючого Бога. Пророкам належить також і поглиблення ідеї договору (“Завіту”) між народом Ізраїлю і богом Ягве, а також кредо винятковості історичної ролі євреїв.

Серед ізраїльських пророків видатне місце посідає пророк Ілія, який закликав до миру і справедливості, викривав жорстокість царів та їх оточення, їх прихильність до фінікійського культу Ваала. В Іудеї серед пророків виділявся Ісайя, який мріяв про щастя всього людства, про вічний мир на планеті. Це йому

належать пристрасні слова, які прикрашають будови Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку: “І мечі свої вони перекують на лемеші, а списи свої – на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війні” (Іс. 2,4).

Біблія зафіксувала виступи трьох великих пророків: Ісайї, Єремії і Єзакіїля і дванадцяти малих пророків. Їх твори склали розділ пророцьких книг.

Історична доля давньоєврейських держав склалась нещасливо. Тривалі війни між собою та іншими державами виснажували їх і робили життя народу особливо тяжким. Соціальне напруження в суспільстві не спадало.

Ізраїльське царство (на півночі Палестини) проіснувало з 928 до 722 р. до н.е. Царювало 19 царів, з них 7 – близько одного року. Це свідчить про постійне внутрішнє напруження в державі. У 722 р. до н.е. ассирійський цар Саргон II руйнує столицю держави Самарію і забирає в полон десять ізраїльських племен.

Іудейське царство трималось довше. У ньому царювало 20 царів з династії Давида, з них короткочасно три. У 586 р. до н.е. Іудея була завойована вавилонянами. Тоді ж вавилонський цар Навуходоносор II переселив більшу частину іудеїв до Вавилонії, а Єрусалимський храм зруйнував, перетворивши іудейське царство на вавилонську провінцію. Під час “вавилонського полону” іудейська релігія зазнала впливу іранського маздоїзму. У Вавилоні активно виступав Єзакіїль. Він пропагував ідею поновлення Ізраїлю як теократичної держави, відбудови Єрусалимського храму. Все це мусила зробити месія з роду Давидового.

Вавилон був розгромлений персами в 539 р. до н.е. і увійшов до складу Ахеменідської держави. Іудеї в 538 р. до н.е. змогли повернутися додому з дозволу перського царя Кіра. Відроджена єврейська держава дістала назву Іудеї. Її очолював правитель, якого призначив перський цар.

Єрусалим одержав статус міста із самоврядуванням. Єрусалимський храм було відбудовано, а його первосвященик мав державну владу.

Цей період в історії стародавніх євреїв дістав назву Другого храму.

Цей період відзначений діяльністю писця Езури (Езри), який одержав повноваження від Артаксеркса I на ревізію Іудеї. Значну роль відіграв і вавилонський єврей Неємія, якого Артаксеркс I призначив правителем Іудеї. Вони домоглись неприйняття до Єрусалимської общини євреїв, які не були у “вавилонському полоні”. Ці євреї частково змішалися з іншими народами, яких асирійці оселили навколо Самарії, і вже називалися самаритянами. Ездра і Неємія виступали за посилення ізоляції євреїв від інших народів, вони вимагали анулювати змішані шлюби, через що немало родин було зруйновано. Від Ездри і Неємії залишилися книги в Святому Письмі.

З початку “вавилонського полону” почалося розселення євреїв за межі Палестини. Частина євреїв, що були вивезені до Вавилонії, не побажали повернутися до Палестини і цим поклали початок діаспорі – розселенню в інших країнах. Частина євреїв оселилися під час цих подій в Елефантині в Єгипті.

У часи існування Ахемідської держави поневолені країни перетворювались на підлеглі провінції типу сатрапій, де продовжували володарювати місцеві династії, але вже без будь-якої самостійності, під суворим наглядом метрополії. Тоді ж у західних сатрапіях Ахемідської держави утворилась особлива форма релігійного і місцевого політичного об'єднання, яка дістала назву “храмової громади”. Такою храмовою громадою була громада Єрусалимського храму. Вона складалася з 32 об'єднань, які звалися бетабат (“батьківський дім”). Кожну громаду очолював глава, який контролював життя родин, що входили до цієї громади. Земля належала бетабатові і була у спадкоємному володінні родин. Останні користувалися найманою землею. Бетабат сплачував належні податки державі і мав, хоч і обмежену, але власну юрисдикцію.

За таким зразком, правда, вже без громадської власності на землю, але з колективною економічною відповідальністю і обмеженою юрисдикцією виникли згодом в іудеїстів синагогальні громади.

Майже 100 років тому історик релігії А. Мензис, підсумовуючи наслідки першого періоду давньоєврейської історії, зазначав, що іудейська релігія після полону звузила свої рамки і, мабуть, забула про ті перспективи, які відкривались перед нею. Іудейство одяглося в твердий панцир суцільного богослужіння й індивідуального додержання обрядів. Євреї різко відмежувалися від усього світу, вважаючи, що їхня релігія дана лише їм, а не для всього людства. Історик слушно зауважує, що можливість стати світовою релігією була втрачена, склалася типова національно-державна релігія, яка дбала лише про свій народ.

Втім, це зробило євреїв народом недоторканим, поставило їх в особливе становище. Релігія євреїв стала тим панцирем, який захистив їх від асиміляції іншими народами. Від народів-сусідів стародавніх євреїв залишилася лише згадка, натомість євреї, хоч і невеликий, але впливовий народ сучасності з власною культурою і державністю зберегли себе, проіснувавши в діаспорі майже дві з половиною тисячі років! І в цьому велика заслуга іудаїзму.

Іудейська Біблія

У період біблійного іудаїзму відбувається активний процес складання (не написання) Тори: відбирають потрібні, найбільш вірогідні тексти (і було, мабуть, з чого вибирати), упорядковується сакральна і національна історія стародавніх євреїв.

Перші записи окремих частин Тори було зроблено у VIII ст. до н.е.; на початок VII ст. до н.е. вже були відомі чотири книги Тори.

У 640 р. іудейський престол у 8-річному віці посів Іосія. Коли він виріс, то вирішив дещо відновити в храмі Ягве. Під час ремонтних робіт у храмі в 622 р. до н.е. верховний жрець Хелкія знайшов книгу від самого Ягве – Второзаконня, яке увійшло п'ятою книгою в Тору. Так склалося П'ятикнижжя Мойсееве, чи Тора (Хумаш). Після повернення з “вавилонського полону” всі релігійні тексти Тори були об'єднані. Канонічний текст Тори складається з п'яти книг.

Книга перша – Буття розповідає про створення світу і людини, про життя перших людей у раю, їх гріхопадіння і вигнання з раю, про потомків Адама, їхніх учинках, про всесвітній потоп, Ноя та його потомків. Тут уже з'являються патріархи – засновники єврейського народу: Авраам, Ісаак і Яков, що мав ще ім'я Ізраїль. Його діти продали свого брата Йосипа до Єгипту, де останній зробив блискучу кар'єру і забрав євреїв до себе.

Книга написана за кращими зразками драматичного твору, події розгортаються стрімко і напружено, образи учасників подій окреслені чітко, виразно.

Книга друга – Вихід продовжує цю драматичну лінію. Вона розповідає про Мойсея, його життя і діяльність у Єгипті, про нелюбов, що виникла у фараона до євреїв; Мойсей приймає рішення повернутися на батьківщину. Бог веде їх Синайською пустелею, дає Мойсеєві Закони і укладає угоду з євреями на вірність – Завіт, повідомляє через Мойсея десять заповідей. Мойсей споруджує ковчег – скінію Завіту, в якій і розміщується Бог. Віднині він завжди з Ізраїлем.

Книга третя – Левіт уже не має драматичної насиченості. Це – релігійне законодавство.

Такий же характер має і книга четверта – Числа. Але, починаючи з 9-ої глави (з 36-ти), у ній продовжується історія ізраїльського народу, його мандрування по пустелі і завоювання Палестини.

Книга п'ята – Повторення закону має зміст, який цілком відповідає назві. Виклад основних положень релігії в п'яти книгах став традиційним для багатьох релігій стародавнього світу. Можна цілком припустити, що видатна пам'ятка індійської культури “Панчататра”, написана в жанрі “шаста” (навчання, порада), назва якої буквально перекладається “п'ять книг”, є відгуком на П'ятикнижжя Мойсея. У Конфуція теж є “П'ятикнижжя”.

До Тори прилягають також книга Ісуса Навина, помічника і наступника Мойсея, який по дорозі з єгипетського полону перевів євреїв через річку Йордан, завоював місто Єрихон, а

потім царство Ханаан, поділивши завойовану територію як спадщину Мойсея.

У 1753 р. французький дослідник Біблії Жан Астрик (1684–1766) висловив думку про те, що книгу Буття складено з текстів двох авторів, один з яких звав Бога Ягве, а другий – Елогімом. Так і назвали цих авторів: Ягвіст і Елогіст. Так звучать і відповідні тексти П'ятикнижжя. Подальше дослідження підтвердило це і висунуло ще нових авторів. Тепер вважають, що Ягвіст (J) складений у IX ст. до н.е. в Іудеї, Елогіст (E) – у VIII ст. до н.е. в Ефраїмі (північ Палестини). Ці обидва джерела називають Еговіст (JE). Повторення Закону (D) було складено в 621 р. до н.е., доопрацьовано близько в 560 р. до н.е. Книга Суддів (P) з'явилась у 500 чи 444 рр. до н.е. (є різні думки). Отже, П'ятикнижжя має чотири джерела: J, E, (чи JE), D і P. Їх знаходять у різних місцях канонічного тексту. Це важливо для наукового розуміння історії тексту Біблії. Але це не має ніякого значення для його релігійного сприйняття – текст Біблії абсолютно логічний і послідовний, він упевнено проводить свою релігійну ідею.

У VIII–VI ст. до н.е. іудейське Святе Письмо було доповнене книгами Пророків (“Небіїм”), що містили продовження історії стародавніх євреїв, і Писаннями (Ктувім). Усі ці документи разом становили книгу Танах. Це – аббревіатура слів єврейською мовою Тора (П'ятикнижжя), Невіїм (Пророки) і Ктувім (Писання), це сукупність головних книг єврейської традиції. “Тана” пізніше була названа християнами Старим Завітом, або Біблією. В іудейському і християнському канонах розміщення окремих частин Біблії дещо відрізняється.

Окремо слід зупинитись на тих релігійних творах, які мали поширення в часи написання Біблії, але з причин ідеологічного характеру не потрапили до канонічного тексту. Ці твори християнський богослов Ієронім у IV ст. назвав апокрифічними (несправжніми, фальшивими).

Серед апокрифічних авторів привертає увагу Перша книга Ездри, написана близько 150 р. до н.е. Вона розповідає про

повернення євреїв до Палестини з “вавилонського полону”. У ній є цікавий сюжет про трьох вартових, які дискутували, що є найсильніше в світі. Один назвав вино, другий – царя, третій – жінку та істину. Свої відповіді вони поклали під подушку цареві. Ранком той прочитав, прослухав дискусію і спільно було вирішено: “Істина несе в собі вищу, недосяжну силу”. Вартовий Зоровавель, який так відповів, одержав право на відбудову Єрусалимського храму.

Друга книга Ездри, датована 100 р. до н.е., розповідає про сім видінь. Коли протестантський реформатор Мартін Лютер прочитав цю книгу, то він викинув її в Ельбу.

Книга Товита, початку II ст. до н.е., суто фарисейська. В ній ідеться про необхідність суворого дотримання талмудичних правил. Є там також думка про те, що милостиня повністю спокутує гріх.

Книга Юдиф (середина II ст. до н.е.) розповідає про те, як чарівна єврейка під час облоги міста пішла в намет до військового керівника ворожої армії, зачарувала його, впоїла вином, а коли він сп'янів, відрубала йому голову і принесла в місто. Вивішена голова на стіні міста так вплинула на психіку ворога, що він не міг воювати і був розбитий.

Перша книга Маккавеїв (I ст. до н.е.) описує військові подвиги братів Іуди, Іонофана і Симона. Має певну історичну цінність. Друга книга Маккавеїв присвячена лише подвигам Іуди.

Крім того, були ще такі апокрифи: Доповнення до книги Есфір (бл. 100 р. до н.е.), Книга Премудрості Соломонової (40 р.). Книга Премудрості Ісуса, сина Сірахова (бл. 180 р. до н.е.), Книга Баруха (бл. 100 р. до н.е.) та ін.

Єврейська традиція не визнає апокрифи Біблії, але не заперечує їхнє історичне значення. Сучасний іудейський богослов, головний рабин Тель-Авіва І.-М.Лау вважає, що Танах містить п'ять видів літератури: законодавство (Галаха), прощтво, поезію, етику і прозу.

Один з авторитетів індуїзму Свамі Вівекананда підкреслює східну особливість Біблії, вважаючи, що всі символи, кар-

тини, сцени, пейзажі, притчі – це голос Сходу. Яскраве Сонце, пустеля, люди і тварини, що страждають від спраги, чоловіки і жінки з голови до ніг – усе це Схід, його проза і поезія. Справді, книжники відібрали до Біблії найкраще, що було в іудейській літературі того часу.

Із завершенням складання Біблії, власне, й починається існування іудаїзму. Можна вважати, що іудаїзм, як особлива релігійна система, народився у VIII–VII ст. до н.е.

Нагадаємо, що приблизно в цей же час поширилося вчення Заратуштри, а через століття – Будди. Це був час великих духовних пошуків. Історія іудейського народу стає історією, яка протягом багатьох століть лишається замкненою в самій собі, а потім, завдяки перемозі християнства, виходить у потік загальнолюдського руху, – пише Е.Ренан про дальшу долю іудейства.

Біблія має величезну історико-культурну цінність. Вона збереглася як жива спадщина живого народу, який творив її і вивчав десятки століть. Через християнство Біблія стала надбанням людства, джерелом натхнення для найвидатніших творів літератури і музики, живопису і скульптури, народної творчості. Біблія щедро увібрала в себе фольклор, ставши неоціненним джерелом приказок, притч, яскравих образів і характерів.

Безумовно, при написанні Біблії не обійшлося без впливу вже існуючих релігійних і літературних джерел. Ці запозичення проаналізовані в сучасній релігієзнавчій літературі, наприклад, у праці А.Рановича “Очерк истории древнееврейской религии” і в багатьох інших. Але вони не можуть бути запереченням оригінальності Біблії в цілому, тим більше її ідейної первозданності.

Іудейське віровчення

Основні принципи іудейського віровчення викладені в “13 засадах іудаїзму”, які ще в XII ст. сформулював Маймонід.

Перші чотири засади містять іудейське розуміння Бога:

“1. Я вірую неподільною вірою в те, що Творець, благословенне ім'я Його, творить усі творіння і керує ними, і що Він один створював, створює і буде створювати все, що є в світі. 2... Що Творець... єдиний і немає іншої єдності, подібної Йому в жодному відношенні, і що Він лише один – Бог наш у минулому, теперішньому і майбутньому. 3... що Творець... не має тіла, і що Він недосяжний для тих, хто осягає матеріальні форми, і що у Нього взагалі нема нікого схожого. 4... що Творець... є перший і Він же – останній”.

Ми бачимо, що, як і всяка інша релігія, іудаїзм в основі своєї системи містить анімістичні уявлення з вірою в надприродну, персоніфіковану істоту – Бога. Бога Ягве, якого називають також Елохаїм, Єгова, Адонаї та іншими іменами.

Наступним важливим положенням віровчення іудаїзму є твердження про вічність і непорушність Тори, абсолютність її змісту, її позачасовість і позаісторичність.

Ми читаємо у Маймоніда: “ 6. Я вірую неподільною вірою в те, що всі слова пророків – істина. 7... що пророкування Мойсея – істина, і що він духовний батько всіх пророків, як тих, що передавали йому, так і тих, що прийшли після нього. 8... що вся Тора, що перебуває в наших руках тепер, є та сама Тора, яка була дана на Сінаї Мойсею. 9... що ця Тора не буде замінена і що від Творця... не буде ніякої іншої Тори”.

Високий авторитет Тори аргументується посиланням на те, що сам Бог під час творіння світу дивився в Тору.

Віровчення іудаїзму включає в себе рішення проблем людини, її моралі і суспільства.

Іудаїзм високо цінує людську особу, адже людина – копія Бога, вона створена Богом за його подобою. Людина – єдиний носій творчої волі у світобудові, і це теж свідчить про її винятковість. І водночас людина в усьому підконтрольна Богові, пов'язана Божою волею.

Щосекунди в світобудові відбувається безліч змін, змінюється буття, переходячи з одного світу в інший, але сам Творець лишається абсолютним і незмінним.

Іудейські міфи твердять, що Бог Ягве жорстокий і мстивий, від людей він вимагає беззастережного підкорення і богобоязні. Іудей від народження і до смерті повинен відчувати страх перед своїм Богом. Тора і Талмуд так до дрібниць регламентують життя віруючого тому, що він завжди є порушником божих приписів і через це постійно винен перед Богом. З точки зору іудаїзму, всі нещастя та невдачі єврейського народу в його драматичній історії є наслідком неповаги до Бога.

Безпосередньо з тезою про віру в єдиного, монотеїстичного Бога співвідноситься теза про союз Бога з іудеями.

За іудейськими віруваннями пророка Мойсея начебто покликав до себе на гору Синай Бог і уклав з ним союз (“завіт”). У Біблії описується, як “... Мойсей увійшов до Бога. І гукнув на нього Господь з гори, сповістивши синам Ізраїлю... коли справді послухаєте Мого голосу і будете дотримуватись Завіту Мого, то станете Мені власністю більше всіх народів... ви станете Мені царством священиків та народом святим”). Як неодмінну умову цього союзу, ніби платню за ці пільги та привілеї, Бог зажадав від давньоєврейського народу визнання його виняткової влади: “Я – Господь, Бог твій... не буде тобі інших богів, крім Мене”. Стародавні євреї погодилися на умови цього союзу: “...усе, що Господь говорив, зробимо!”.

Ідею богообраності та історичної винятковості іудеїв аж ніяк не можна розглядати, як проголошення права на світове панування над усіма народами, як це розуміли і деякі критики іудаїзму, і націоналістично настроєні його прибічники.

У сучасному іудаїзмі євреї вважаються “обраним” народом лише в розумінні морального обов’язку їх удосконалити себе, а потім і весь світ. При цьому вважається, що ця “обраність” ніколи не була підставою привілеїв для євреїв, а лише накладала на них більш важкі обов’язки. І що ця готовність взяти на себе цю місію і такий тягар є великим національним досягненням євреїв.

Визначення іудаїзму єврейської обраності полягає в тому, що весь народ має бути народом священнослужителів, і життя

кожної общини, і дії всього народу в цілому має служити досягненням цієї мети – так вважає сучасний іудейський богослов А.Штайнзальц.

А Маймонід формулює п'яту тезу: “5. Я вірую неподільною вірою в те, що одному тільки Творцю, благословенне ім'я Його, належить молитися і що нікому, крім Нього, не належить молитися”.

Отже, монотеїстичний культ Ягве в іудаїзмі доповнюється вченням про союз Ягве з іудеями та історичну винятковість останніх. Ягве в обмін на релігійну відданість іудеїв проголосив їх своїми обранцями ще до “кінця світу”.

За Маймонідом: “Я вірую неподільною вірою в те, що Творець, благословенне ім'я його, знає всі справи людей і всі думки їх...”

Основні моральні послання сформульовані в Декалозі – десяти заповідях, які Мойсей одержав від Бога під час бесіди з ним на Синайській горі.

Перші з них повертаються до вихідної ідеї іудаїзму – монотеїзму Ягве: не май інших богів, крім Ягве; не поклоняйся іншим богам, не називай ім'я господнє надаремно, пам'ятай суботній день. Це – принципи релігійної поведінки, норми ставлення людини до Бога. Це – основа всієї моралі, бо без релігії мораль неможлива.

Далі йдуть норми ставлення людини до іншої людини, норми поведінки людини, яка живе серед собі подібних. Вони висловлені лаконічно, але піднесено: не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідчи неправдиво на свого ближнього, не бажай чужого. Це все норми загальнолюдської моралі, без якої неможливе ніяке суспільство. Це ті норми, які забезпечують нормальне існування людей, без яких суспільство перетворилось би на хаос, натовп убивць, злодіїв, насильників і грабіжників. У цих нормах ми бачимо гуманістичний кодекс суспільства. Саме на цих нормах і виріс потім принцип розумного егоїзму: “не роби нікому нічого, чого б ти не бажав, щоб тобі робили”. Це – виявлення “почуття ліктя” в

суспільстві, почуття поваги до прав і власності іншої людини, уваги до неї.

Маймонід, не повторюючи заповідей Тори, вважає: “Ш. Я вірую, неподільно вірую в те, що Творець... віддасть добром тим, хто виконує Його повеління і спитає з тих, хто порушує їх.”

Ідеї винятковості іудеїв підкреслені своєрідним іудейським месіанізмом: давньоєврейський народ, що постійно зазнає подвійної експлуатації (своїх поневолювачів та іноземних загарбників), сам визволитися від гніту не може, він мусить терпіти, його визволить Месія, уповноважений на це Богом. Він прийде врятувати тільки іудеїв, інші народи, що не звернулись до Бога, загинуть у полум’ї світової пожежі. Дванадцята теза Маймоніда сповіщає: “Я вірую неподільною вірою в те, що Машіах (спаситель, месія) прийде – і, хоч він затримується, я щодня чекаю, що він прийде”. Іудейський месіанізм виходить з визнання провіденціального божественного управління світом: людство врятує не його власна діяльність, а прихід Спасителя, саме з цього приходу й почнуться есхатологічні події: воскресіння мертвих, “тисячолітнє торжество” праведників, Страшний суд, Царство Боже тощо.

Іудаїзм, пише один із сучасних іудейських богословів Йосиф Соловейчик, вимагає, щоб людина реагувала криком на будь-який біль, відповідаючи на будь-яку несправедливість. Більше того, іудаїзм вважає, що людина, байдужа до болю і нещастя, яка змиралася з життєвим брудом і несправедливістю, не здатна цінувати красу і добро. Той, хто не наполягає на задоволенні своїх законних потреб, ігнорує і турботи інших людей. Людська мораль, яка ґрунтується на любові і братерстві, на співчутливому ставленні до чужих нещасть, неможлива при байдужості до власних потреб, до власного страждання. Ось тому іудаїзм відкидає спосіб життя, який не визнає законних людських потреб.

Нарешті, ще одне богословське положення. Залежність від бога Ягве і страх перед ним аргументується вченням про воскресіння з мертвих і наступний Страшний суд, на якому буде

визначена посмертна відплата кожній людині. Страх перед посмертною відплатою має примусити кожного віруючого бути покірним іудейському віровченню. У Маймоніда це звучить так: “13. Я вірую неподільною вірою в те, що відбудеться воскресіння мертвих...”

Ці основні положення, ця “троянда з тринадцятьма пелюстками”, як поетично назвав її один іудейський богослов, становлять основу єврейського світогляду.

Елліністичний іудаїзм

Еллістичний період в історії іудаїзму охоплює час від завоювання Іудеї Александром Македонським у 332 р. до н.е. і до виселення євреїв з Єрусалима римлянами в 135 р. н.е. Отже, назва цього періоду умовна, оскільки в той час було не тільки елліністичне панування в Іудеї, а й римське. Ця назва виправдана хіба що тим, що греки мали чим вплинути на стародавню релігію, а римляни – ні, вони самі жили елліністичною релігійною спадщиною.

З 301 р. до н.е. Палестина перебувала під владою єгипетських Птоломейів, а з 200 р. до н.е. – сирійських Селевкідів. У цей період Іудея була звичайною рабовласницькою державою. Населення займалося землеробством. Розвивалося ремісництво і торгівля. В суспільстві існувала майнова і соціальна нерівність. Основна маса населення – хлібороби і ремісники – відчували гніт як своєї національної верхівки, що складалася з великих землевласників, торговців і лихварів, чиновництва і жрецтва, так і іноземних загарбників. Соціальне гноблення доповнювалося національним.

Духовний розвиток суспільства відбувався, головним чином, у галузі релігії. А це досить консервативна галузь. Зміни тут відбувались незначні, панував догматизм. Як уже було сказано, складання основних документів Святого Письма було завершено, сувій Тори зберігався в Єрусалимському храмі. Але книги Святого Письма переписувались і нерідко дописувались, підправлялися. Ці книги були написані на івриті і арамейською мовою. Але згодом дедалі більше поширювалась грецька

мова, і євреї, які жили за межами Палестини, наприклад, у єгипетському місті Александрії, вже забули іврит і користувалися грецькою мовою.

За ініціативою Птолемея II Філадельфа (правив в 285–246 рр. до н.е.) Біблія була перекладена грецькою мовою. За легендою, 72 єврейських мудреці, запрошених Птолемеєм, протягом 70 днів працювали над перекладом, кожен окремо, не спілкуючись один з одним. Коли вони скінчили працю і порівняли зроблені переклади, то виявилось, що вони збігаються слово в слово. Це було чудо. Воно підтвердило божественність перекладеного твору. Так воно, чи не так, а Біблія, перекладена грецькою мовою, стала здобутком цивілізованого світу того часу.

Зроблений переклад дістав назву Септуагінта, тобто Переклад Семидесяти. В нього ввійшли твори, що й нині становлять канон іудейської Біблії.

Септуагінта була потрібна стародавньому світові тих часів, вона розширювала його культурний обрій. Була вона потрібна і стародавньому єврейству. І це не тільки тому, що євреї діаспори втратили знання івриту. Справа в тому, що іудейський світогляд не відповідав світогляду елліністичному. Євреї піклувалися насамперед про велич і вдосконаленість духу, їх ідеалом було служіння Богу і достеменно виконувати вимоги Тори. Ідеалом греків була фізична краса і гармонія, вони більше, ніж євреї, жили матеріальним світом. Духовний світ греків був у більшій владі розуму, ніж серця. Пред'явлення античному світові Септуагінти єврейський світогляд заявляв свої претензії на участь у світовому прогресі цивілізації.

Сучасний поділ Біблії на розділи встановлений на початку XIII ст. кардиналом Ленгтоном (Англія), на вірші – у 60-ті роки XVI ст. видавцем Етьеном Робертом (Франція). Іудаїзм сприйняв це вдосконалення.

Птолемеї і Селевкиди в III–II ст. до н.е. виселили значну частину євреїв до Єгипту, Сирії, Вірменії. Відбувалася міграція євреїв і в інші країни. В I ст. до н.е. населення Іудеї становило лише близько 400 тис. чоловік, тоді як за її межами проживало вже понад 4 млн євреїв.

Підсилення соціального і національного гніту завжди жило в Іудеї внутрішнє напруження. Особливо підсилювалося пригнічення євреїв Іудеї за сирійського царя Антіоха VI (175–163 рр. до н.е.), який навіть заборонив іудейську релігію. Реакцією на таку політику було повстання Маккавеїв, назване так, бо очолив його священик Мататія з роду Хасмонеїв, що взяв собі ім'я Маккавей (маккавет – молот), яке перейшло до п'яти його синів, що брали участь у повстанні. Особливо відзначився третій син Іуда Маккавей (пом. 161 р. до н.е.). Він очолив повстання в 167 р. до н.е., розбив армію Селевкідів, що значно переважала силами повстанців, у 164 р. до н.е. взяв Єрусалим, наново освятив Єрусалимський храм і поновив його діяльність. У 142 р. до н.е., незалежність Іудеї була поновлена.

Але в середині іудейського суспільства напруженість не спадала. Спалахнули суперечки про Усну, чи Неписану Тору, вона склалася давно, як коментарії до Тори в зв'язку із змінами в умовах існування іудеїв. Саддукеї в особі жерців і священиків храму наполягали на визнанні єдиним авторитетом Тори і запереченні Усної традиції. Їм заперечували фарисеї, які вірили у святість Усної традиції, тобто намагалися розширити межі іудейського віровчення. Вони домоглися підтримки народу й одержали владу в синедріоні – органі управління храмом.

З'явилися в іудаїзмі й інші течії. Серед них дуже впливовою була секта есеїв, які засуджували фарисеїв, пропагували ідеї соціальної рівності, аскетизму тощо.

У I ст. до н.е., як повідомляють стародавні джерела, євреї проникли вже в усі міста Римської імперії і важко було знайти таке місце на землі, де не було б євреїв, зазначав єврейський історик Йосип Флавій (37 – бл. 100).

Близько 100 р. до н.е. остаточно складається канон священних книг іудаїзму, зафіксованих Септуагінтою, вилучаються і знищуються апокрифи, твори, які не увійшли до канону, але якими продовжували користуватися деякі общини віруючих. Більшість із них була написана грецькою і арамейською мовами.

Тим часом держава Селевкідів переживає не кращі часи і поступово розпадається. На зміну грецького панування приходить римське, з 63 р. до н.е. в Іудеї встановлено римський протекторат, а в 5 р. н.е. вона стає римською провінцією з прокураторським управлінням.

Римське панування для Іудеї виявилось тяжким: тривало виселення євреїв з країни тепер уже в обширну Римську імперію.

Іудейська знать була втягнута в політичну боротьбу в Римі. Частина її на чолі з первосвященником Гірканом і його радником Антіпатром підтримували Цезаря. Перемігши, Цезар зробив Антіпатра прокуратором Іудеї. Згодом син Антіпатра Ірод стає царем Іудеї. Царювання Ірода було кривавим. Але він домігся економічного розквіту Іудеї і відбудував, уже в грецькому стилі, Єрусалимський храм.

Після смерті Ірода Іудея знову стає римською провінцією, якою управляв римський прокуратор. Ще більше погіршується становище народу.

У народі поширюються месіаністські настрої і разом з тим досить радикальні, виразниками яких стали зелоти (від грец. – ревнителі). Зелоти закликали до боротьби, навіть збройної, із загарбниками, вони були противниками фарисейських пошуків компромісу з ними.

Посилюється релігійні пошуки, з'являються нові секти і нові пророки. Серед них – секта есеїв, які чекали “кінця світу” і пропагували ідеї рівності й демократизму. З другої половини I ст. н.е. як секта іудаїзму починає функціонувати християнство, започатковане Ісусом Христом. Згодом воно стає самостійною релігією.

У такій ситуації спалахують народні повстання: Іудейська війна 66–73 рр. і повстання Симона Бар-Кохби 132–135 рр.

Римляни жорстоко придушили повстання. Під час Іудейської війни син імператора Веспасіана Тіт у 70 р. взяв Єрусалим штурмом і вщент зруйнував Єрусалимський храм. Сумну історію цієї боротьби євреїв за існування розповів римський історик Флавій у творі “Іудейська війна”. Після розправи імпе-

ратор Адріана з повстанцями Бар-Кохби римська колонія Елія Капітоліна, побудована на місці Єрусалима, була цілком зруйнована. згодом на його місці Андріаном було побудоване язичницьке місто з храмами на честь римських богів. Епоха елліністичного іудаїзму була завершена. Євреям під страхом смерті було заборонено жити в цьому місті. Раз на рік вони могли збиратися для плачу біля стіни храму, що був залишений у руїнах. Ця Стіна плачу зберігається дотепер.

Розправа Риму з іудеями стимулювала настрої антисемітизму в античному світі.

Іудейські обряди

Стародавній ізраїльський культ був нескладним – різноманітне поклоніння Ягве. Форми цього поклоніння могли бути запозичені в інших релігій, зокрема з культу Ваала. Головне в ньому – жертвоприношення. Це була своєрідна спільна трапеза з божеством. Вважалося, що Ягве живе на небі, тому його частка учти спалювалася, щоб у вигляді диму потрапити до споживача. Землероби і скотарі з радістю віддавали йому першу і кращу частину продукту своєї праці, яка розглядалась на-самперед як дар Божий.

Суворий образ Бога Ізраїлю вимагав і більш вагомих дарів. Авраам приносив Богові свого первістка (Буття, 22, 1–13), Ієвфай віддав на смерть свою дочку, Самуїл розрізує на шматки перед Богом Агава (I Сам. 15, 32), можливо, були й інші людські жертви. Але все це – винятки, судячи з Біблії. А взагалі культ жертвоприношення радісний, він відбувається в умовах піднесення і веселощів. Але згодом жертва, на якій лежить виразний відбиток первісного культу, поступається молитві і складній системі обрядів та приписів, через які релігійний культ глибоко проникає в побут, повсякденне життя.

Іудей через систему культових приписів і заборон стає пов'язаним з Богом весь час, кожної миті.

613 Заповідей Тори поділяються на дві категорії: 248 (це кількість частин тіла людини) мають позитивний характер, це

приписи щось робити, і 365 (це кількість жил у людському тілі) негативних заповідей, які забороняють певні дії. Виконання цих заповітів обов'язкове лише для євреїв. Для всіх інших досить 7 заповітів: не вклонятися ідолам; не проливати невинної крові; не вдаватися в розпусту; не їсти м'ясо, яке відрізане у живої тварини; не ганьбити Всевишнього; не грабувати; творити правосуддя.

Іудейські обряди дуже численні, вони заповнюють весь день віруючого з ранку до вечора.

Щоранку іудей, прокинувшись, мусить проголосити три благословення, в яких висловлюється подяка Богові за те, що він не створив цього віруючого неєвреєм, рабом і жінкою. А жінка в третьому благословенні дякує Бога за те, що він створив її за волею своєю.

Перед ранковою молитвою треба одягти таліт: малий – під одяг, щоб носити весь день, і великий, поверх одягу, на час молитви. Таліт – це чотирикутний плащ, по краях якого нашиті китиці з вовняних ниток – цицит. Вони мають нагадувати віруючому про 613 заповідей Тори.

Після одягнення таліту, накладають на себе, на ліву руку і голову, тфілін – футлярчики зі шкіри з вкладеним у них текстом молитви на пергаменті.

Найважливішою культовою дією є триразова молитва – тфіла. Текстів молитов є чимало, читання їх суворо регламентоване. Найважливіша серед молитов – молитва Кадіш, яка в чомусь схожа з християнською молитвою “Отче наш” – у ній прославляється Єдиний Всевишній. Кадіш має свої різновиди з додаванням ще двох-трьох речень і згадувань про мудреців Тори. Також особливе значення має молитва Шма (Слухай Ізраїль!), яка проголошує віру в єдність Творця Всесвіту і готовність іудеїв виконувати Його волю. По понеділках і четвергах після молитов читають Тору. Таким чином, за тиждень не проходить і трьох днів, щоб віруючий не звертався до Тори.

Крім триразової молитви, іудей мусить з приводу різних фактів свого життя проголошувати благословення твердо вста-

новленої форми: почувши і добру, і лиху звістку, надягаючи нове вбрання чи придбавши якусь річ тощо. Не кажучи вже про надзвичайні ситуації: врятування від загибелі, закінчення тяжкої мандрівки, одужання тощо. Змінилась погода, пішов дощ чи сніг, пройшла буря, настала весна, зустрів родича чи друга – усюди і за все благословляй Бога.

Численними обрядами супроводиться вживання їжі.

Іудаїзм засуджує аскетизм, дуже обережний у постах – їх небагато. Але й задоволення тілесних потреб не вважає за самоціль. Тіло потрібне лише для зберігання душі, для цього і вживається їжа. Тому стіл – це “жертovníк”, а споживання їжі – храмове служіння. Звідси велика кількість настанов: що, коли, скільки і як саме їсти, де і які благословення промовляти.

Закони про заборонену їжу у своїй сукупності звуться кашрут, їм треба підкорятись не роздумуючи, бо їхній смисл недоступний нашому розумові. Найменше порушення розглядається як гріх тяжкий.

Уся їжа поділяється на чисту і нечисту. Цілком зрозуміло, що можна вживати першу і забороняється вживати другу. Продукти підлягають певним правилам оброблення. М'ясо, наприклад, кашерують – чи просолюють його, чи просмажують на вогні. Так воно позбавляється крові, а в крові ж душа тварини і віруючий позбавляється небезпеки з'їсти її.

Коментуючи харчові дозволи і заборони, деякі іудейські богослови посилаються на їх раціональний зміст, мовляв, це корисно для здоров'я. Але, скажімо, заборона їсти свинину чи зайчатину – в чому тут раціональність? Мільйони людей вживають свинину, і багатовіковий досвід не знайшов у цьому шкоди. Але харчові заборони – це хукім, тобто закони, які виконуються без всяких роздумів.

Інші богослови вважають, що кашрут корисний для душі. Унікаючи вживати в їжу кров, ми звільняємося від жорстокості. Але погляньмо на історію стародавніх євреїв: і вони терпіли від жорстокості ворогів своїх, та й до ворогів не були дуже милостивими і добрими.

Більш слушним, на нашу думку, буде твердження, що кашрут був одним з дійових засобів проти асиміляції єврейського народу іншими народами, це один із факторів, які допомогли йому зберегти себе як націю під час нескінченних історичних випробувань.

Існує ряд приписів Тори, які пов'язані з сільськогосподарською продукцією і виконуються лише в країні Ізраїль. Цим підкреслюється святість цієї країни.

Це дари, які віддають бідняки на полі: пеа – край поля, який не зжинають, лекет – колоски, які впали на поле при жнивах. Залишають олелот на виноградному кущі і поаруна оливковому дереві. Це – ндака – заборона давати гроші в борг за відсотки, маасер ани – виділення десятої частини урожаю бідним раз за три роки, шміта – прощення боргів у суботній (сьомий) рік. У цей же рік забороняється обробляти землю, вона повинна відпочивати. А все, що виросте на ній, – є безгосподарне, належить усім, хто візьме.

Щодо боргів, то тут є важливе зауваження. Загроза втратити позичені гроші в рік шміта природно підштовхувала багатих до відмовлення в кредит бідним. Та й багатого слід було пожаліти. Отут і виник прозболь – документ, з яким кредитор передає право стягнення боргів суду, що називався “бейтдін”, і тоді рік шміта не скасовував їх.

Тора називає “законом”, тобто ознакою належності до іудаїзму, виконання трьох обрядів: святкування суботи, носіння під час молитви тфіліну і головний з них – брітміла (обрізання). Брітміла друга за рахунком з 613 заповідей Тори. Це обрізання – на знак союзу народу Ізраїлю з Богом.

Але чому Бог не змінив фізичної природи євреїв з цією “поправкою”? Адже для нього немає неможливого. Іудейські богослови кажуть на це, що сам Бог побажав, щоб людина сама засвідчила факт своєї належності до союзу з Богом, бо в устремлінні кожного єврея зберегти свою єврейську сутність лежить ключ до розуміння того факту, що народ Ізраїлю вічний. Зали-

шається при цьому зауважити, що не сам єврей себе обрізає, а його обрізають.

Бритмілу роблять на восьмий день від народження, здійснює цю церемонію спеціаліст своєї справи – моголь. При обрізанні новонародженій дитині, хлопцеві, дають ім'я. Дівчинці – коли її батька в перший раз після її народження викликають читати Тору. Якщо новонароджений первісток, то через 30 днів після його народження відбувається обряд його викупу – підбон габен – у синагогу сплачується 5 срібних монет вагою не менше як 117 г. Державний банк Ізраїлю з цією метою випустив спеціальну монету.

Наступним обрядом, який відзначає певні віхи життя, є відзначення вступу в свідоме життя, коли єврей стає повноправним і відповідальним членом Дому Ізраїлю. У цей час хлопчику виповнюється 13 років, і він стає “барміцва” (син, який виконує заповіді), а дівчинці – 12 років, вона – “батміцва” (дочка, яка виконує заповіді). Хлопчик одягає таліт, його викликають читати Тору, після чого його обсіпають дощем цукерок і горіхів. Відбувається урочиста трапеза, на якій новий чин громади має виголосити промову на честь батьків і виявити знання Тори. Дівчинці теж влаштовують свято, але у вузькому колі рідних і подруг.

Урочисто відбувається обряд весілля. Шлюб укладається обрядом кідущин – придбання жінки за гроші, з передачею жінці золотої обручки без прикрас. Для цього відбувається хупа – сам процес вінчання, під час якого наречений передає нареченій кту-бу – шлюбну угоду, де обумовлені зобов'язання чоловіка і права жінки. Колись, в умовах багатоженства у євреїв було право чоловіка оголошувати розірвання шлюбу без згоди жінки, що мало певний юридичний смисл. Тепер це має символічне значення.

І нарешті – поховання. За єврейським світоглядом – смерть це перехід від життя в матеріальному світі до життя в духовному світі. Але для тих, хто лишився живим, – це тяжка втрата близьких. Поховання (краще в день смерті) супроводиться читанням сином, батьком, братом чи кимось із роди-

чів-чоловіків молитви Кадіш і здійсненням обряду кріа – розривання скорботними одягу. Після поховання проходить семиденна жалоба в хаті покійного – шива. На тридцятий день по смерті влаштовується поминання. Це кінець жалоби. По батькові і матері жалоба триває рік.

Єврейські свята

Згідно з іудейською традицією, субота як святковий день була встановлена ще в єгипетському полоні за ініціативою Мойсея. В Десяти Заповідях сказано: “Пам’ятай день суботній, щоб святити його. Шість днів працєю і роби всю працю свою, а день сьомий – субота для Господа”. Субота – це універсальна національна цінність євреїв, вона проголошує рівність усіх, закликає до піднесення духу, до зміцнення родинних зв’язків.

Святкування суботи в іудействі – це цілий процес. Звичайний віруючий без духовного кваліфікованого керівника мало що в цьому зрозуміє.

Субота починається із заходу сонця в п’ятницю. Тоді хтось із жінок запалює суботні свічки: дві чи за числом членів родини. Після цього чоловіки йдуть до синагоги на молитву, а повернувшись додому, всі сідають за суботню трапезу, бо субота вже почалася. На стіл кладуть дві хали на згадку про два омара (це міра ваги) манни, що їх Бог давав євреям у пустелі Сінаю, читають молитву і з’їдають найкращу їжу, що є в домі. А потім знову читають молитви і Тору.

Уесь суботній день віруючий не може нічого робити, що привело б до створення чогось нового, запалювати вогонь, готувати їжу, користуватися транспортом і т. ін. Уесь день має бути присвячений читанню молитов і Тори. А увечері відбуваються проводи суботи – читання особливих молитов і Тори.

На початку кожного місяця євреї відзначають свято Рош-ходеш – день новомісяччя. У цей день влаштовують пишну трапезу, читають відповідні місця Тори. Це день прохання прощення за всі вчинки, зроблені в минулому місяці, врахування висновків і прийняття рішень напередодні нового місяця.

Головне свято річного кола – Песах (Пасха). У давнині це було свято скотарів, відзначалося воно в період приплоду худоби, потім стало святом початку збирання хліба, тепер воно присвячене виходу стародавніх євреїв з Єгипту. Свято триває 7 днів, з них перший і останній – неробочі; за межами Палестини святкують 8 днів. Пасха святкується після першого повного місяця, що настає після весняного рівнодення.

На п'ятдесятій день після другого дня Пасхи відзначається Шавуот. У давнину це було свято урожаю – “День перших плодів”. У діаспорі євреї втратили зв'язок із землеробством. Тоді Шавуот став святом на честь знаходження Мойсеєм Тори на горі Сінай. Песах і Шавуот символізують початок і кінець шляху – від виходу євреїв з Єгипту до дарування їм Тори. У ці свята працювати не можна.

У вересні іудеї святкують Рошрашана (Новий рік), він триває 2 дні. Під час цього свята сурмлять у баранячий рік, шафар, звідки ще одна назва свята – “свято сурм”. Звучання сурм проголошує владу Бога, дарування людям Тори, суд над людством, свідчить про майбутнього Месію і є символом мучеництва. Це накладає на свято характер смутку. У другій половині першого дня свята віруючі йдуть до якогось водоймища і здійснюють обряд “Ташлих” – струшують над водою поли одягу і цим скидають гріхи у воду. Під час Рош Гашана Бог оцінює життя кожного віруючого за минулий рік, а Судного Дня (Йом Кіпур) – “прикладає печать”, виносить рішення про долю кожної людини на майбутній рік: чи вона помре в цьому році, чи буде ще жити. У ці дні віруюча людина обов'язково має покаятися, помиритися з усіма, кого вона, можливо, скривдила, офірують гроші на бідних. У день Йом Кіпура триває піст. Завершується Йом Кіпур сурмлінням у шофар. Оскільки Йом Кіпур дуже відповідальний день у році, в цей день віруюча людина обов'язково має бути в синагозі – на очах у Бога.

Суккот (кущі, кучки) раніше був святом збирання плодів наприкінці року. Нині він знаменує мандри стародавніх євреїв у пустелі після виходу з Єгипту.

Святкується Суккот у кінці вересня – на початку жовтня, триває сім днів. Для святкування будується “куща” – халабуда, яку вкривають хвойними гілками, через які видно зірки. У цій кущі і треба прожити все свято на згадку про життя стародавніх євреїв у пустелі після виходу з Єгипту. І, безумовно, відвідувати синагогу. Працювати в Суккот не можна.

Ханука (“Оновлення”) святкується в листопаді–грудні і триває 8 днів. Це свято встановлено вже після утвердження Тори і в ній немає про нього згадки. А святкується воно на честь перемоги євреїв над царем Антіохом IV Єпіфаном з Селевкідів, який заборонив іудаїзм. Євреї під керівництвом Іегуди Маккавея (Маккабі) повстали, звільнили Єрусалим, відновили діяльність храму, спорудили новий жертвник. На свято Ханука запалюють свічки чи лампади від особливої свічки “шамаш”. Від неї запалюють щоденно одну свічку чи лампаду в дев’ятисвічному (разом із шамаш) світильнику, на восьмий день горять усі дев’ять свічок. Існують особливі правила запалювання ханукальних вогнів.

Пурім святкується у лютому–березні, це найвеселіше свято на честь перемоги євреїв над їх гнобителем Аманом.

Про це розповідається в біблійній книзі “Естер”. Могутній перський цар Ахашвероша, відомий в історії під ім’ям Ксеркса (пом. 465 р. до н.е.), що перетворив Вавилонське царство у свою сатрапію, вів дуже невдалі для нього війни з греками і навіть у розпачі наказав відшмагати море. З ним відбулася історія, про яку розповідає біблійна книга Естер.

Цариця Вашті, дружина Ахашвероша, проявила неповагу до нього, і за це він вигнав її, а собі обрав нову дружину, якою стала єврейка Естер. Вона була настільки розумна і красива, що швидко домоглася любові і поваги царя. Естер була сиротою, її виховував дядько Мордехай. Через Естер він доніс цареві про замах, що готувався на нього, і цар був врятований, за що наблизив Мордехая до двору. Але Мордехай, будучи наближеним до царського трону, не бажав коритися першому міністру Гаману, і той зненавидів Мордехая.

Гаман звернув увагу царя на те, що серед його народів є один, який не бажає коритись царським законам, а живе за своїми законами – іудейськими, і умовив царя дати розпорядження про скасування їх.

Мордехай звернувся до Естер по допомогу. Естер кинулася до царя, порушуючи дворівні порядки, за що загрожувала кара на горло, і запросила царя і Амана до себе на бенкет. Повертаючись з бенкету додому, Аман побачив Мордехея і знову запалився злістю на нього, наказав приготувати шибеницю, щоб наступним ранком повісити його на ній.

Але цар, страждаючи безсонням, наказав читати книгу пам'яток Хроніки, і там було записано про донос Мордехая, що врятував цареві життя. Цар згадав, що не нагородив його. Коли ж уранці прийшов Аман просити царя повісити Мордехая, започаткувавши цим страту іудеїв, цар спитав його, що треба зробити з чоловіком, якому цар хоче честі? Гаман, думаючи, що йому хочуть честі, докладно описав церемонію шанування. Цар погодився з ним і наказав зробити це іудеєві Мордехаяю. Так і було зроблено.

На другий день Аман знову прийшов на бенкет до Естер і царя Ахашвероша. Цар спитав, яке бажання має Естер. Він готовий виконати його. Естер почала просити царя врятувати іудеїв від їх ненависника і ворога – злого Гамана. Царя це збентежило, треба було обирати між Естер і Гаманом, він навіть вийшов до палацового саду подумати. Гаман у цей час кинувся до Естер з благанням за життя своє. Цар, повертаючись, побачив це і звинуватив Гамана у намірі збездестити царицю.

Гаман був повішений на шибениці, що готувалася для Мордехая. Накази Гамана про знищення іудеїв були скасовані, усі іудейські вороги покарані, на згадку про ці події встановлено свято Пурім – свято гостини і радості в пам'ять про те, як сум обернувся їм на радість, жалоба – на свято, (Див. Естер, 1–10).

Свята і пам'ятні дні потребують від віруючого цілого ряду дій, які дуже важко виконати, не порушивши їх. Якщо в Песах, Шавуот і Сукот особливо заборонено геть усе робити, то лю-

дина, стоячи під сонцем, все ж робить тінь і вже цим грішить. Але, каже іудейський богослов, якщо людина цілком зосередиться на ідеях і символах свята, тоді вимоги Тори перестануть бути для нього тяжкими. Єврейські свята дуже складні за своїм ритуалом, потребують знання цього ритуалу і чимало зусиль для його виконання. Вони приносять віруючим радості і задоволення тим більше, чим ретельніше виконуються.

Рабиністичний іудаїзм. Талмуд

У феодальну епоху іудаїзм увійшов як релігія народу у вигнанні, яке тривало майже 1800 років, аж до середини ХХ ст. н.е.

Весь цей час іудейське віровчення і культ зазнавали змін. Правда, не докорінних, не принципових, а таких, що уточнюють, удосконалюють іудаїзм.

Єдиний релігійний центр – Єрусалимський храм був зруйнований. Та й з далекої діаспори вже неможливо було прийти до нього і принести жертву. Жертва як така зникає з іудейського культу. Залишається її імітація (приміром, спалювання свічок) і заміна словесною жертвою – молитвою. Як мінірелігійні центри виникають синагоги (в перекладі з грец. – збори, місце зборів), окремі общини зі своїм молитовним будинком. Перші синагоги виникли в Палестині в IV ст. до н.е., в Єгипті – в III ст. до н.е. З поширенням діаспори вони з'явилися в усіх місцях розселення євреїв. Синагога є місцем богослужінь, виконання обрядів, проведення свят, читанн Біблії. Молитовні збори в синагогах проходили під керівництвом релігійних учителів – рабинів. Єврейські общини жили відокремлено, рабини керували не тільки відправленням обрядів, а й громадянсько-правовим життям общини. Звідси й інші назви цього періоду: рабиністичний, синагоїдальний.

Наявність синагог у місцях розселення євреїв не виключало намагань створити релігійні центри з більш широкою сферою впливу. Такі центри постійно виникали, навколо їх гуртувались видатні богослови, в них відбувався процес розвитку віровчення і культу.

Ще до руйнування Єрусалимського храму рабин Іоханан бен Заккай з дозволу Веспасіана створив у місті Явні школу, а при школі – суд (бетдін) для вирішення теологічних проблем, а потім і Синедріон, як у Єрусалімі. Він же був першим Насі – головою Синедріону. Іоханан і наступні покоління вчених Явни стали називатися танаї (ті, що повторюють вчення). Так виникла духовна столиця Іудеї, її авторитет був беззастережно визнаний євреями всієї діаспори.

У Явні було встановлено, що Тора і Невїім має читатись у синагогах щосуботи і в свята, а уривки з них – у понеділок і четвер, коли землероби приходять у місто на базар.

У тій же Явні було завершено кодифікацію Біблії, яка набрала тієї форми, яку вона має й тепер. Був зроблений новий переклад грецькою мовою, бо Септуагінта, на думку тодішніх учених, була не досить точною. На жаль, цей переклад втрачено.

Була перекладена Біблія і арамейською мовою, як найпоширенішою серед євреїв на той час. Цей переклад називають Таргум, він застосовується й нині. У Явні почалася і класифікація Усної традиції.

Проте на цьому робота над Біблією не закінчилася, її продовжували протягом XI–XII ст. вчені рабини, яких називали масоретами (від давньоєвр. “масора” – переказ, традиція), а відредагований ними текст Біблії, який дещо відрізнявся від Септуагінти, названо Масоретським текстом.

Римський імператор Андріан (117–138) після поразки повстання Бар-Кохби ліквідував богословський іудейський центр в Явні. Після припинення аурівнових гонінь такий центр було утворено в місті Уша в Галілеї, згодом – у місті Бет-Шеарім, а потім – у місті Ціппорі. Там рабі Ієхуда бар Ілай записав і відредагував усю Усну традицію. Цей запис одержав назву – Мішна. Це перша частина Талмуда.

Мішна складається з Галахи – коментарів до Тори у вигляді записів суперечок і дискусій мудреців і рішень по конкретних випадках, і Агади (переказ, розповідь) – це проповіді та-

наїв, оповідання і притчі з біблійної тематики. Те з Усної традиції, що не потрапило в Мішну, було оформлено в збірник, який дістав назву Тосефта. Це ніби доповнення до Мішни.

Після смерті Іехуди ще два століття існувала духовна школа і Синедріон. Останні роки цього періоду школа діяла в місті Тверії. Богослови цієї школи звалися амореями (“ті, що пояснюють, тлумачі”). Амореї зібрали нові матеріали, що нагромадились після написання Мішни, і написали її продовження, що зветься Гемара. Писали Гемару не тільки в Палестині, а й у Вавилоні.

Отже, Талмуд складається з Мішни і Гемари. Оскільки Гемару писали і у Вавилоні, то склалося два варіанти Талмуда: Палестинський і Вавилонський. Мішна в них однакова, а Гемара – різна. Палестинський Талмуд був написаний трохи раніше, Вавилонський – пізніше.

Талмуд у складі Мішни і Тосерти перекладений російською мовою орієнталістом Н.Я.Переферковичем у 6-ти томах у кінці XIX ст. Він викладений також у численних практичних керівництвах з іудейського культу.

Мішна має 6 розділів (63 трактати), які регулюють питання, пов'язані із землеробством, проведенням релігійних свят родинно-шлюбними взаєминами, нормами цивільного і кримінального права, здійснення пожертв, дотриманням ритуальної чистоти.

У 395 р. Римська імперія остаточно розпалася на Західно-Римську імперію і Східно-Візантійську імперію. Іудея отримала нового господаря – візантійського імператора. У 426 р. помер останній насі Гамліель VI. Імператор Феодосій II ліквідував інститут насі. Посилився виїзд євреїв з Палестини, вона перетворилась на християнську країну.

Після того як Палестина перестала бути центром єврейської релігії і культури, ця роль на певний час, до початку XII ст., перейшла до вавилонської общини. У VIII ст. там утворилася секта караїмів, її засновником вважають Анана бен Давида, який звів іудейську релігію до 10 заповідей Мойсея, абсолютизував Тору, категорично заперечував Талмуд.

Існування євреїв у межах Халіфату сприяло їх розселенню в Єгипті, Північній Африці, Іспанії та Італії. Історія існування євреїв у Європі в часи середньовіччя була трагічною. Вона була знаменна частими спалахами антисемітизму. Так, в Іспанії в IV ст. вже склалась велика єврейська колонія, та коли на початку V ст. туди вторглися вестготи, які в VI ст. прийняли християнство, становище євреїв погіршилося, їх насильно обертали в християнську віру. Завоювання Іспанії арабами у VIII ст. змінило становище на краще. З'явилися єврейські академії – ієшиви, вчені-талмудисти, поети, філософи.

Подальші гоніння на євреїв змусили їх вирушити до Франції, а звідти – до інших країн Європи. Але їх і там пригнічували. У 1215 р. Папа Римський установив, що всі євреї мусять носити жовтий клопоть тканини, як знак належності до єврейства. У 1242 р. в Парижі було вчинене публічне спалення Талмуду. З 1350 р. в Європі євреї змушені були жити в гетто. У 1394 р. євреї були вигнані з Франції, в 1492 – з Іспанії. Під тиском переслідувань євреї кочують з країни в країну: до Північної Африки, Туреччини, Португалії, до Східної Європи, частина повернулася до Ізраїлю.

В епоху Відродження настало полегшення в житті євреїв у Європі. Так, в Ізраїлі, в місті Фаті, виникла нова община, в якій розроблялись проблеми каббалістичної течії в іудейському богослов'ї. За Каббалою світ складається з 32 елементів, якими є 10 цифр і 22 літери єврейського алфавіту. За допомогою цих елементів і слід аналізувати Біблію; комбінуючи їх можна розкрити її потаємний сенс. Вчення Каббали підтримує послідовний монотеїзм, вважає, що людина може втручатися в божественно-космічний процес історії, бо кожному “збудженню знизу” відповідає “збудження зверху”.

Іудейська Каббала була заснована ще в Іспанії Моше де Леоном (1250–1305), який написав книгу “Зохар” (“Сяйво”) – алегоричне тлумачення Тори, де зібрано містичні прийоми впливу на світ.

У Цфаті лідером каббалістів був рабі Іухан Лурія (1534–1572), який розробив цілу систему каббалістичної теорії, яка

потім була сприйнята хасидизмом. Згодом туди приїхав рабі Йосеф Каро (1488). Він працював над створенням енциклопедичного зводу талмудичного права. Скорочена версія цього зводу зветься “Шулхан Арух” (Накритий стіл). Вона у стислій формі розкриває особливості єврейського життя, обряди і ритуали іудаїзму. Нею і тепер послуговуються рабини.

У Східній Європі євреї з'явилися ще в римську епоху як купці. У IX ст. тюркський народ хазари прийняв іудаїзм і навіть намагався передати його Київській Русі, але згодом самі прийняли християнство. Приблизно в цей час сюди прибули караїми з Вавилонії. Вони й тепер живуть у Причорномор'ї України і в Литві. Але основна маса східноєвропейських євреїв – це переселенці з Німеччини в часи середньовіччя. Заселення почалося з Польщі. Тут на основі іврити та німецької мови виникла мова ідиш. Рабі Моше Іссерлес (1520–1572) до Шулхан Аруха додав специфічні для цієї частини діаспори положення, які назвав Маппа (“Скатертину”).

Оскільки в XVII ст. у складі Польщі були українські землі, євреї опинилися в Україні. Це було століття бурхливих соціальних і національних подій. Боротьба українських селян проти польського гноблення зачіпала і євреїв, які розглядалися як співники поляків. Звідси – акт знищення євреїв: зруйновано близько 700 громад, вбито понад 100 тисяч євреїв. Ці соціальні потрясіння привели до поширення каббали і відродження месіонізму. У 1648 р. оголосив себе месією в синагозі Смірни в Туреччині Саббатай цзі (1626–1676); рух на його підтримку поширився по всій Європі. Але він кінчив переходом у мусульманство.

Коли польські землі увійшли до складу Російської імперії, значна частина євреїв опинилась в її юрисдикції. Катерина II дозволила їм проживати лише в Україні і Білорусі, відокремивши дозволені для проживання території межею осілості.

Хасидизм

В умовах самодержавної Росії життя єврейських громад було дуже обмежене – і матеріальними нестатками, і релігій-

но-політичними заборонами. Проте ідейний розвиток продовжувався.

Саме в Україні склалася одна із сучасних впливових течій в іудаїзмі – хасидизм (від давньоєвр. Хасид – благочестивий). Його засновником був Ізраель бен Еліезер (бл. 1700–1760). Він почав духовну кар'єру помічником учителя, потім 7 років жив з дружиною в Карпатах, де віддався релігійному спогляданню і дійшов пантеїстичного висновку – Бог існує в природі, в усьому живому, йому треба служити не тільки ритуалом, але й серцем. Книг проповідник не писав, його вчення передавалися усно. У нього з'явилося чимало учнів, які прозвали його Ваал-Шен-Тов (Володар благого імені), чи Бешт, себе – хасидами (благочестивими), а своїх керівників – цадиками (праведниками).

Хасиди додержувались законів Тори і Талмуда, визнавали Шулхан-Арух і доповнення Іссерлеса до нього. Вчення Бешта пізніше виклав його учень А.Шохет у книзі Шивхе-Хабешт (Молитва Бешта).

Хасиди розробили певні особливості іудейського релігійного культу, надавши йому екстатичного характеру. Під час обрядів вони застосовують співи і танці.

Проти хасидів спочатку виступив видатний богослов Еліягу бен Шлома (1720–1797). Боротьба була напружена, але згодом суперечності між ворогуючими сторонами втратили свою гостроту і тепер хасидизм мирно співіснує з іншими течіями іудейської релігійної думки.

Ще одним засновником хасидизму в Україні є раббі Нахман з Брацлава (1772–1810). Нахман народився в містечку Меджи-божі, вчився у Брацлаві, помер і похований в м. Умані. Він був правнуком раббі Ізраеля Баал Шем Това (того, хто носить добре ім'я) – засновника хасидизму. Суть його вчення полягає в тому, що Бог передбачає найдрібніші деталі життя і духовного розвитку кожного іудея, бо абсолютно все відбувається за Божою волею. Волю Божу ми визнаємо через одкровення, яке відбувається і в наш час. Наше прагнення до матеріального добробуту – наслідок відвернення Бога від нас. Ми не

повинні впадати в злобу, основа тешуви – повернення до Бога. Треба весь час усвідомлювати, що ти духовно зростаєш і тешува виникне в тобі. Хоч усе у волі Божій, але людина мусить свідомо діяти відповідно до вчення Бога. Все це можливе, якщо віруючий буде прихильником Цадина. Це і є Сім стовпів віри хасидів. Із цих Семи стовпів віри виходять практичні настанови для віруючого, які Нахман виклав у творі “День життя брацлавського хасида”.

Сучасний іудаїзм

З XVIII ст. починається новий, четвертий етап розвитку іудаїзму, етап його існування в сучасному суспільстві.

Його відкриває діяльність Моше Мендельсона (1729–1786). Він був сином переписувача Тори, в німецькому місті Десау самотужки добився високих знань. Він жив у гетто, але все життя прагнув вивести євреїв з гетто не тільки буквально, а й у розумінні виходу єврейства в світову культуру, починаючи з німецької. Він вважав, що до єврейської вченості слід додати європейську. Мендельсон переклав Тору німецькою мовою і видав її алфавітом іврити, щоб кожний єврей зміг читати її і вчити німецьку мову. Цей переклад був розповсюджений і в Росії. Так було започатковано гаскалу – рух Просвіти. До Росії, де жило чимало євреїв, цей рух дійшов лише в другій половині XIX – на початку XX ст. Його представляла творчість Іцхака Бер-Левінзона (1788–1860), Аврахама Ману (1808–1867), Ісхуда-Лейб Гордона (1830–1892), пізніше Шолом-Алейхема (1859–1916) та Іцхака Лейбуша Переца (1852–1915).

Розвиток капіталізму в Європі і Північній Америці, посилення демократизму і громадянських свобод висунули перед іудаїзмом ряд нових проблем. Сам процес історичного розвитку руйнував єврейську замкненість, піднесену іудаїзмом на висоту принципів. Посилилися асиміляційні процеси – і від них нікуди було дітися, – XIX ст. ставило вимогу змін.

Ці зміни насамперед проявилися в культурі. Талмудичні обмеження ускладнювали не тільки побут, а й продуктивну діяльність, участь у виробництві, комерції, культурі. Так, іудею

в суботу заборонялось користуватися транспортом. А як бути купцеві, який поспішав за кілька десятків кілометрів на ярмарок, що мав відбутися в неділю? Він мав виїхати в суботу. І мудрий рабе згадує, що в Талмуді є пояснення, що коли субота застає єврея мандруючим, тобто на кораблі, то “на воді” можна користуватися транспортом. І на пораду рабе єврей клав у свою бричку сулію з водою, сідав на неї і їхав “на воді”, куди йому треба. Але на таких хитруваннях не проживеш, потрібні були певні культові зміни.

Потреба радикальних змін у культурі спричинила появу реформованого іудаїзму.

Реформований іудаїзм насамперед вніс зміни до культурної та релігійно-побутової практики: богослужіння правиться національною мовою, для жінок і чоловіків одночасно, головний убір став не обов’язковим, до богослужіння включалася органна музика, спрощувалися молитви, змінився порядок святкування суботи. Цю роботу з реформування богослужіння очолив рабин Аврахам Гейгер (1810–1874). Було також піддано сумніву авторитет Талмуду і Шулхан Аруху. Скасовано чимало безглузких приписів і забобонів. Пізніше було здійснено спробу зробити догматику більш сучасною, зокрема висунуто іншу інтерпретацію месіанізму, що містила відмову від ідеї відродження Сіону.

Вперше ці реформи на початку ХХ ст. було проведено у Німеччині І. Якобсоном, потім їх підтримали євреї США. Перша синагога в реформатському стилі (“Темпль”) була освячена в 1818 р. в Гамбурзі. Пізніше реформи торкнулись усього світу.

Не лишалася байдужою до цих процесів та частина єврейства, яка такі зміни вважала зайвими і шкідливими, утворивши течію традиційного, або ортодоксального, іудаїзму. Він ґрунтується на буквальному розумінні Біблії, суворому виконанні усіх приписів Талмуду і Шулхан Аруху, категорично формулює культові, побутові, юридичні та інші норми. Ця історична форма іудаїзму залишається домінуючою в іудаїзмі і в наш час. Серед діячів ортодоксального іудаїзму ХІХ ст. слід виділити німецького рабина Шимона Рафаеля Гірша (1808–1888).

З'явилась група поміркованих релігійних діячів іудаїзму, які були за деякі зміни в іудаїзмі, але більше прагнули підкреслити важливість спадковості в розвитку єврейської релігійної і національної думки. Така концепція одержала назву історичної школи, її яскравим представником був голова Рачинської семінарії в Бреслау Захарія Франкель (1801–1875). На основі історичної школи, як реакція на суперечності між реформованим і ортодоксальним іудаїзмом, виникає консервативна течія. Консервативний іудаїзм відкидав і омертвілу ортодоксію, і занадто сміливі наміри реформістів, які підтримували асиміляторські тенденції в єврействі. Ідеологи консервативного напрямку поєднали культ ортодоксального і реформованого напрямів в еклектичну суміш, яка задовольняла найрізніші смаки. Так, богослужіння проводиться без поділу на чоловіків і жінок, але чоловіки повинні надягати головні убори. Іврит залишається мовою богослужіння, проте для проповіді можна використовувати національну мову. Цілком збережено ортодоксальне тлумачення догматики, проте допускалася її “індивідуальна інтерпретація”.

На початок ХХ ст. іудаїзм являв собою строкату суміш ортодоксальних, реформованих і консервативних общин, єдиного релігійного центру не було, територіальні органи, що виникали, були консультативними.

Історія нового часу для єврейства знаменна його поширенням у Сполучених Штатах Америки. Перші євреїпереселенці прибули до США в 1654 р. За час до американської революції 1776–1783 рр. євреї оселилися в більшості британських колоній. Масова еміграція євреїв до США почалася в ХІХ ст., в 1880 р. їх там проживало 260 тисяч.

Після 1880 р. посилювалися еміграція євреїв зі Східної Європи. За період 1881–1924 рр. у США з Росії і Польщі виїхало 2,3 млн євреїв. У США єврейські общини дістали всі можливості для вільного розвитку, тут вони надбали цілковиту релігійну свободу.

Нині в США проживає близько 6 млн євреїв, діють усі напрями сучасного іудаїзму.

Якщо в Західній Європі і США відбувався хоч повільний, але постійний процес емансипації євреїв, зникали гетто, розширювалися можливості їх громадянської діяльності, то в Росії збереглася “межа осілості” як у географічному, так і в суспільному розумінні. У 1844 р. були ліквідовані єврейські органи самоврядування – кагали. У 1827 р. була введена рекрутська повинність для євреїв і влаштовані школи кантоністів. Правда, в 1856 р. вони були скасовані. А в 1874 р. євреї були урівняні у ставленні до військової служби з іншими громадянами. Олександр II, який провів ці реформи, також послабив вимоги “межі осілості”.

Але вже при його спадкоємцеві, царі Олександрі III, в 1881–1882 рр., по Росії пройшла хвиля єврейських погромів, антисемітизм посилювався. А 1911 р. відзначився сумнозвісною справою Бейліса. За весь цей час синагоги діяли незаконно.

На початку ХХ ст. в царській Росії проживало близько 6,5 млн євреїв, 4/5 з них жило в маленьких містах і містечках. На території Росії діяли 6 тис. синагог. Допускаючи офіційне існування іудейської релігії, царський уряд піддавав євреїв не тільки національному, а й релігійному гнобленню, що не заважало разом з тим використовувати іудаїзм у політичних інтересах самодержавства. Уряд надавав релігійним іудейським общинам ряд прав, рабини навіть мали права і привілеї купця першої гільдії.

В утвореному після Жовтневої революції 1917 р. Радянському Союзу становище євреїв, порівняно зі становищем у царській Росії, стало набагато кращим. Але здійснення проголошеної політики національної рівноправності було вкрай непослідовним. Під приводом боротьби із сіонізмом (для цього теж не було ніяких розумних підстав) надавали підтримку розвитку єврейської культури лише на ідиші, спрямовували її розвиток лише в секуляризованому дусі, нав’язували їй комуністичний ідеологічний зміст, витравляючи зміст національний.

Біробіджанський проект, який передбачав переміщення євреїв у сферу землеробської праці, зазнав невдачі.

При кількості єврейського населення в Радянському Союзі близько 3 млн чоловік, причому переважна більшість їх

жила в Україні, кількість релігійних іудейських громад не перебільшувала 100 на всю колосальну країну. Налічувалось також близько 60 млн релігійних груп, які не могли домогтися статусу релігійних громад.

Друга світова війна привела до знищення значної частини єврейського населення і в Радянському Союзі, і Східній Європі в цілому. У гітлерівських таборах смерті знищили мільйони євреїв. І, незважаючи на це, як у воєнні, так і післявоєнні роки відбувались антисемітичні акції.

У кінці XIX ст. формується єврейський національний рух, який ставив своєю метою повернення на землю предків.

У Росії знаменними були вихід у 1882 р. брошури “Автоемансіпація” одеського лікаря Л.Пінскера (1821–1891) і утворення руху Ховевей Ціон (“Ті, хто любить Сіон”).

У Європі вийшла брошура Т. Герцля (1860–1904) під назвою “Європейська держава – досвід сучасного вирішення європейського питання” (1896). У 1897 р. в Базелі зібрався Перший сіоністський конгрес. Сіонізм не був і не є релігійним рухом. Це чисто політична організація, яка ставить метою утворення і розвиток єврейської національної держави в Палестині. Але її основоположні принципи беруть свій початок у Торі.

Уся перша половина XX ст. була тяжким випробуванням для єврейського народу. Періодичні сплески антисемітизму в Європі, єврейські погроми, всілякі обмеження і утиски, геноцид, який чинили німецькі фашисти, – усе це тільки підсилювало бажання євреїв знову мати свою історичну батьківщину. Складний перебіг історичних подій завершився утворенням у 1948 р. держави Ізраїль.

XX ст. не принесло особливих змін у догматичних побудовах іудаїзму, хоч розвиток дійсності, прогрес цивілізації не могли не впливати як на будь-яку релігію, зокрема і на іудаїзм.

У 30-х роках XX ст. виник модерністський напрям – реконструкціонізм, ідеологом якого виступив М. Каплан. Він проголосив, що іудаїзм – не релігія, а специфічна цивілізація,

яка століттями прокладає собі шлях у майбутнє. Історія, культура, побут, релігія євреїв – елементи цієї цивілізації. Ця нова форма іудаїзму покликана увібрати модернізм реформованого, фундаменталізм ортодоксального і двоїстість консервативного іудаїзму. Теологічні уявлення повинні бути реконструйовані так, щоб вони стали внутрішнім моральним переконанням євреїв. Обряди визнаються в ортодоксальній формі: це зв'язок з традицією, віровченням у будь-якій іудейській формі – зв'язок з головною ідеєю іудаїзму. Належність до іудаїзму визначається не обрядами і догмами, а практичною участю в діяльності іудаїстських організацій, поняття “євреї”, “іудаїст”, “сіоніст” проголошуються тотожними.

У 70-х роках у США виник релігійний рух “Євреї за Ісуса”, філіали якого діють тепер в багатьох країнах. Цей рух ставить за мету довести, що Ісус якраз і є той Месія, що був передбачений єврейськими пророками. На цій основі має бути поєднано іудаїзм з християнством.

Але у християн на першому місці – віра, а в іудеїв – справа. Різні у них і розуміння Бога. Богословські розбіжності настільки глибокі, що подолання їх найближчим часом навряд чи можливе.

Можна вважати, що весь цей час іудейська релігія в принципі лишалася незмінною.

Іудейські релігійні общини існують по всьому світу там, де проживають євреї. Функціонування ортодоксальних, реформованих, консервативних і хасидських общин давало можливість віруючим євреям задовольняти свої релігійні потреби згідно зі своїми уявленнями і релігійними переконаннями. Ніякої боротьби між цими течіями немає, вони співіснують взаємно поважаючи розуміння віровчення і культу один одного.

Організаційного духовного центру іудеїв, як в окремих країнах, так і в світовому масштабі, немає. Але синагоги столичних міст відіграють роль певного авторитету. Таким самим авторитетом користуються духовні школи і навчальні центри як в окремих країнах, так і в Ізраїлі.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Що вас вразило в біблійній історії стародавніх євреїв?
2. Що ви знаєте про Біблію?
3. У чому полягають основні принципи іудейського віровчення?
4. Які сучасні напрями існують в іудаїзмі?

Теми для рефератів, курсових, дипломних і конкурсних робіт

1. Археологія і Біблія.
2. Тора як компендіум мислення стародавнього єврейства.
3. Тора і сучасність.
4. Талмуд як логіка культового розвитку.
5. Каббала: історія і сучасність.
6. Хасидизм як особливе в іудаїзмі.
7. Сучасний іудаїзм в Україні.

Література

- Еврейские праздники.* – М.: Корона, 1990.
- Пфейфер Д., Телушкин Д.* Восемь вопросов об иудаизме. – СПб: Марина, 1988.
- Ранович А.* Очерки истории древнееврейской религии. – М.: ОГИЗ, 1937.
- Самюэлс Р.* По тропам еврейской истории. – Тель-Авив: Библиотека Алия, 1991.
- Штрайнзальц А.* Роза о тринадцати лепестках. – М.: Терра, 1990.

Розділ VIII.

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Індійська цивілізація – одна з найдавніших на планеті. На території Індії знайдено чимало пам'яток раннього палеоліту. Розкопки поселень Хараппської цивілізації (суч. Пакистан), початок середини III тис. до н.е., свідчать, що вже тоді міста мали регулярну забудову, водогін і каналізацію, кам'яне укріплення. Населення займалося зрошувальним землеробством і скотарством, використовувало знаряддя праці з бронзи. Держава за формою правління була рабовласницькою деспотією. Вважають, що Хараппську цивілізацію сформували предки дравідів – одного із сучасних народів Індії.

У III–II тис. до н.е. в басейні річки Інд існував ще один центр індійської цивілізації – культура Мохенджо-Даро, створена давніми дравідійськими племенами. Міста теж мали регулярну забудову. Розвивались металургія, землеробство.

Населення, що належало до цих цивілізацій, сповідувало первісну племінну релігію з елементами тотемізму і культу предків. Храмів не було.

У другій половині II тис. до н.е. в Індії з'явилися кочівники-скотарі арії (арья – благородний) з Північного Заходу (східний потік ірано-індійської міграції аріїв), які злилися з місцевим населенням. Тоді розпочалося формування каст. З аріями пов'язують ведичну релігію у Стародавній Індії.

Ведична релігія

Назва ведичної релігії* походить від назви збірника священних пісень, урочистих гімнів, жертовних заклинань Вед (веди із санск. – досл. “священне знання”).

* Для зручності користування підручником ведична релігія і брахманізм розглядаються разом з пізніми національними релігіями Індії.

Це – одна з найдавніших релігій світу, яку, як вважають, принесли у II тис. до н.е. в Індію кочові племена аріїв. То був період розпаду первіснообщинного ладу і формування класового суспільства.

У лоні ведичної релігії з часом сформувалися основні засади індуїзму.

Веди – священні книги давньоіндійських релігій

Початок створення найдавніших книг індуїзму – Вед припадає на II тис. до н.е. Послідовники індуїзму стверджують, що вони не є людським творінням, а були почуті мудрецями від усевідаючого Брахмана як священне знання. Тривалий час вони передавалися усно і тільки в I тис. були записані мовою санскрит. Вважається, що Веди існують у їх вічній досконалій формі. Насправді ж із плином часу вони зазнали багатьох змін.

Веди є складним, багатогранним літературним масивом, який утворюють чотири групи текстів, створених у різні історичні періоди: Самхити (“Зібране”), Брахмани (“Пояснення Брахмана”), Арах’яни (“Лісова книга”), Упанішади.

Самхити складаються з чотирьох книг: Рігведи (“Веда наспівів” – зібрання пісень, які славлять богів і звернених до них молитв), Яджурведи (“Веда жертвоприношень” – збірник жертвовних формул і заклинань, молитв і правил здійснення жертвоприношень), Самаведи (“Веда наспівів” – збірка співів, призначених для ритуальних цілей), Атхарваведи (“Веда заклинань” – збірник магічних заклинань проти злих духів). Спільна ознака їх – славослів’я мудрим, могутнім, милостивим божествам, звертання до них молитов, прохань, жертвоприношень.

Найдавнішою серед цих книг є Рігведа, з якої й починається давньоіндійська літературна традиція. Зафіксовані в ній міфи і сюжети живили не тільки давньоіндійський епос, а й класичну індійську літературу.

Брахмани – це книги, написані брахманами для брахманів. Вони містять коментарі до Самхитів, метою яких є зміц-

нення ролі та авторитету жерців, обґрунтування кастового поділу суспільства.

Араньяки й Упанішади – збірки правил для пустельників, старців, заглиблених у пізнання природи, буття. Упанішади (санскр. – сидіти біля вчителя задля пізнання істини) є своєрідним завершенням циклу. До них входять 250 богословсько-філософських творів, поданих у формі роздумів легендарних чи напівлегендарних мудреців. Вони засвідчили рівень духовного розвитку тогочасного індійського суспільства, особливості богословських та філософських поглядів. З певною умовністю Упанішади складають шість систем: Веданта, Міманса, Санкх'я, Вайшешика, Йога і Ньяя.

Один з провідних мотивів Упанішад – походження, розвиток і перспективи людства. У них ідеться й про те, чому людина існує то в стражданнях, то в блаженстві, хто спричинює це: час, природа, необхідність, випадковість чи Пуруша (особа, яка є Верховним Духом).

Веданта (“Кінець Вед”) і Міманса є суто богословськими творами, які розглядають співвідношення людської душі Атмана зі світовою душею Брахмою. Світова душа розсіяна в усьому світі. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід застережено прийняти все написане у Ведах і скурпульозно виконувати всі ритуали. У цьому мета і сенс життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують проблему пізнання світу: Всесвіт – це Брахман, пізнає його Атман, але для цього потрібно спочатку пізнати Атмана. Атман – це людське “Я”. Отже, пізнання світу має починатися із самопізнання, самовдосконалення. Самопізнання – вища форма знання, джерело щастя.

Санкх'я стверджує, що Брахма не розсіяна в природі, а природа існує незалежно від духу. Це засвідчує наявність матеріалістичної тенденції в розумінні світу. Вайшешика містить думки, близькі до атомістичної теорії.

Йога і Ньяя містять думки щодо практичних проблем самовдосконалення за допомогою релігійних і філософських принципів. Йога реалізує принципи Санкх'я для досягнення

психічного і фізичного самокерування: потрібно звільнити дух, душу від перероджень, перевтілень. Йога пропонує систему вправ, особливо дихання і правил поведінки, для очищення душі, яка після цього може досягти злиття з Атманом. Ньяя вдається до міркувань щодо логічних засобів самовдосконалення, розвитку аналітичного мислення, форм пізнання. Пізнанню піддане не тільки матеріальне, а й духовне, в тому числі й Атман. За допомогою логічних побудов Ньяя доводить необхідність перевтілення, досягнення мокші (спасіння).

Ведична література дає змогу простежити, як поступово увага народів давньої Індії переносилася з явищ зовнішнього світу на людину, її психіку, мислення. Вона мала великий вплив на розвиток індуїстських релігійно-філософських шкіл і релігійних течій. Ведичні книги вважають священними й пізніші ведичні релігії – брахманізм та індуїзм.

Головні особливості ведичної релігії

Ведична релігія містить яскраво виражені патріархальні риси, струнку ієрархію богів, напівбогів, які уособлюють сили та явища природи. Головними її особливостями є обоження сил природи, анімізм, первісна магія. За своїм характером вона була обрядовою: стрижневим моментом у ній було жертвоприношення богам. Велику роль відігравали співи, гімни, молитви, магічні заклинання. Святилищ, храмів, зображення богів у ній не було. Жертвопринесення відбувалися під відкритим небом на спеціально побудованих вівтарях. Посередниками між людьми вважали жерців-брахманів, які володіли священними знаннями – ведами.

Головними богами ведичної релігії вважались бог неба Варун, богиня матері-землі Притхіва, боги сонця Сур'я, Савитар, Мітра, Вішну, Пушан, бог місяця Сому, бог бурі Рундру, бог-громовержень Індра, бог вогню Агні та ін. Матір'ю богів вважалася богиня Адита. За тодішніми уявленнями, боги перебували у стані постійної війни зі злими демонами-асурами. І боги, і демони уособлювали відповідні сили природи. Найпо-

пулярнішим богом ведійського пантеону є Індра, якому з 1028 гімнів Рігведи присвячено 250. Його уявляли наділеним найбільшою силою, універсальним володарем світу, а його підтримку – запорукою перемоги в бою.

Важлива роль в обрядових діях відводилася богу вогню Агні, якого вважали посередником між небом і землею, який передає жертвопринесення богам. З часом боги стали уособлювати не тільки природні, а й суспільні сили. Наприклад, Індра почав уявлятися як цар богів і бог війни, Варун – як охоронець порядку.

Культ богів полягав у жертвопринесеннях, супроводжуваних гімнами і магічними формулами, які виражали конкретні прохання людей.

У пізньоведійській релігії з'являється практика аскези.

Аскеза (від грец. аскезіс – вправа, подвиг) – світоглядна концепція, спосіб життя, який передбачає відмову від життєвих благ і насолод.

В пантеоні богів з'являються Кала (час), Кама (любов, сексуальна практика), а найавторитетнішим серед усіх божеств стає Брахман.

Як цілісна система ведична релігія вже не існує, але її головні положення є серцевиною майже всіх релігій та релігійно-філософських вчень Індії.

Пізньоведичну релігію називають брахманізмом.

Брахманізм – давньоіндійська релігія, що сформувалась у процесі взаємодії ведійської релігії з місцевими культурами, намагаючись пристосувати ведійську духовну традицію до особливостей формування в давньоіндійському суспільстві ранньофеодальних відносин.

Назва її походить від назви збірника ведичних релігійних текстів Брахман (друга книга), написаних у VII–VI ст. до н.е. Вони були призначені інтерпретувати відповідні веди, а за змістом то були міфи, перекази про історію та культуру індійської давнини, віронавчальні та ритуальні настанови, а також обґрунтування важливої ролі жерців цієї релігії – брахманів.

Пізніше (VII–VI ст.) під їхнім впливом виникла філософська література Стародавньої Індії Упанішади, що означає – сидіти біля вчителя, слухати його одкровення, вивчати таємну суть тексту. У них ішлося про облаштування світу, взаємозв'язки людини і Всесвіту, життя і смерть, розмежування в людині духовного і тілесного, про переселення душ і перевтілення, про карму.

Виникнення брахманізму було зумовлене формуванням у I тис. до н.е. ранньофеодальних відносин, яке супроводилося розшаруванням його на чотири стани – варни (пізніше їх стали називати кастами). Кастова структура суспільства була зафіксована приблизно у V ст. до н.е. в збірнику “Закони Ману”.

Отже, в період становлення рабовласницького суспільства його соціальну структуру становили чотири касты (варни):

- брахмани – жерці, які тлумачили Веди, здійснювали жертвопринесення та інші релігійні церемонії, брали участь у керівництві державою;

- кшатрії – військово-племінна адміністрація. Її представники обіймали державні посади, були воїнами, володіли землями;

- вайшії – вільні члени общин, які займалися землеробством, скотарством, ремісництвом, торгівлею;

- шудри – неповноправні, залежні й підлеглі особи, раби. Сюди належали особи, які прибули до общин, або місцеві збіднілі ремісники, селяни, слуги, дрібні службовці. Вони були обмежені соціально, в тому числі щодо участі у релігійних церемоніях.

Зафіксований в “Законах Ману” міф так пояснює виникнення варн: Брахма для збереження Всесвіту створив з частин свого тіла людей: з уст – брахманів, щоб вивчали Веди, здійснювали обряд жертвопринесення, отримували і роздавали милостиню; з рук – кшатріїв, щоб охороняли підданих, роздавали милостиню, приносили жертви і вивчали Веди; із стегон – вайшіїв, щоб пасли худобу, роздавали милостиню, приносили жертви, вивчали Веди, займалися гондлярством, лих-

варством і землеробством; з ніг – шудрів, які повинні покійрно служити всім іншим варнам. Дотримання кожним свого закону забезпечує шлях на небо й у вічність, порушення – до загибелі від змішання варн.

Народжені в перших трьох варнах після досягнення певного віку (брахмани – семи років, кшатрії – десяти, вайшії – одинадцяти) відбували ритуал посвячення у свою варну й отримували шнур, який клали на ліве плече і пропускали під правою рукою. Ця церемонія вводила людину в коло своїх спільників по варні, її називали другим народженням, а членів варн – двічі народженими.

Віровчення брахманізму

Написання текстів Брахмана звичайно відносять до VIII–VI ст. до н. е. і вважають їх найяскравішими зразками давньоіндійської прози. У Брахмані містяться міфи і перекази, які мають ведичне коріння. Є чимало і про історію та культури індійської стародавності. Головне ж в них – це віроповчальні і ритуальні настанови, обґрунтування особливої ролі і становища жерців цієї релігії – брахманів.

Брахманізм – це нова, вища ступінь релігійної свідомості, оскільки він є новим кроком в опануванні людським розумом суті дійсності, має певний онтологічний і гносеологічний зміст. Як і ведична релігія, це культ природи і обожнення соціальних порядків. Про це свідчить пантеон брахманістських богів. Їх очолює тріада богів – трімурті. На чолі їх – Браhma, творець Всесвіту. Поруч з ним – добротворний бог-охоронець Вішну і грізний бог Шива. Ці боги мають багато різних імен, пов'язаних з їх властивостями і атрибутами або з їхніми подвигами.

Боги трімурті в минулому були племінними богами, вони потрапили у ведичний, а потім брахманістський пантеон по мірі утворення ієрархії богів. Вони антропоморфні, мають жінок, дітей, родичів. Наприклад, жінка Шиви – богиня Калі (Дурга), це племінна богиня-матір, вона уособлює народження і смерть, нагороджує і карає. Діти Шиви – бог Ганеша, людина з

головою слона, це бог мудрості і добробуту, успіху і розвитку; бог Сканда – бог війни, захисник від ворогів і злих духів.

Особливо слід зупинитися на брахманістському розумінні Вішну.

Вішну уособлює вічну благодійну природу, що доброзичливо ставиться до людини. Як бог-охоронець, він дбає про долю людства і в будь-який час може прийти йому на допомогу. У його образі закладено індійське розуміння рятівника, месії людства. Вішну здійснює свої рятівничі функції шляхом утілення в конкретну людину, тварину, явище чи річ природи і таким шляхом стає людині в пригоді в потрібний час. Це вчення потім детально і конкретно розробив індуїзм. Брахманізм називає десять втілень Вішну, зокрема в богорівних людей-героїв Раму і Крішну.

До пантеону брахманізму входять також і численні племінні боги, боги окремих місцевостей, сіл і навіть родин. Саме цим богам надається найбільш активна роль у боротьбі із злими духами, демонами.

Анімістичні погляди у брахманізмі досягають високого розвитку: уся природа одухотворена, всюди існують духи і душі. Душа людини вічна. Після смерті людини вона не вмирає, а перевтілюється в іншу людину чи тварину, навіть у предмети природи. Таке перевтілення зветься сансарою. Перевтілення людських душ відбувається як наслідок оцінювання людського життя, це нагорода чи відплата за добро чи зло в житті – карма. Для кожної людини є своя карма, це означає неминучість, збіг невідворотних причин. Ця карма має свій характер, свої правила для кожної варни, бо Брахма встановив для них дхарми – норми, закони життя. Виконання чи нехтування дхарми і є проявом карми.

У брахманізмі одержує застосування традиційна релігійна ідея потойбічної відплати. Після смерті людини бог Яма старанно оцінює життя людини. Якщо людина вела праведне життя, душа її переселяється в тіло більш “благородної” людини, а якщо грішила – в тіло “нижчої”, а то й тварини чи комахи. За найбільш

праведне життя людина може досягти мокші, тобто спасіння, або “звільнення”. Досягнення цього “звільнення” іменується нірваною. Досягнути нірвани, вчили ранні буддисти, можуть лише монахи, хоч прагнути до неї повинен кожен віруючий.

Брахманістський культ

Брахманізм як нова ступінь релігійного розвитку виявив себе і в розробленні релігійного культу.

Усі боги набирають націоналізований скульптурний вигляд. Так, Браhma зображується чотириликим і чотирируким, що має підкреслити його фізичну досконалість: він усе бачить, усе чує, все може, він набагато вищий за інших богів, не кажучи вже про людину.

Цей фантастичний вигляд Браhma брахманістська міфологія пояснює так: Браhma створив жінку Сарасваті і закохався в неї, але вона, вважаючи його своїм батьком, всіляко уникала його, ховалася від нього. Тоді, щоб бачити її всюди, Браhma став чотириголовим.

Сарасваті піднялась угору, на небо. Браhma надбав і п'яту голову. Сарасваті змушена була стати його дружиною. П'яту голову Браhma все ж утратив у боротьбі з Шівою.

Богиня Сарасваті є богинею мудрості, наук, письма, музики та співів. Це вродлива жінка з чотирма руками, які тримають книгу, квітку лотоса і барабан. Так унаочнювали сфери її діяльності.

До особливостей брахманістського культу слід віднести поклоніння тваринам. Це були залишки первісного тотемізму. Майже кожне божество ототожнювалося з якоюсь твариною. Вішну – з міфічним птахом Іарудою, Шива – з биком, його дружина Калі – з тигром і т. ін. Священними тваринами у брахманізмі є корови і мавпи, священною рослиною – лотос.

У період існування брахманізму культові споруди ще були примітивними. Здебільшого це були ритуальні майданчики з постійним чи тимчасовим вівтарем чи просто жертвним вогнищем. Цю ж роль могло виконувати і домашнє вогнище.

Головною культовою дією було жертвоприношення. Жертвоприношення, згідно з брахманістським віровченням, становлять сенс життя, вони є головним засобом досягнення кращого перевтілення, це якраз і є те добро, яке відкриває шлях до нього, а непринесення жертв – це і є те зло, яке непереборно перешкодить кращому перевтіленню. Отже, віруючий брахманіст весь час дбав про добрі жертви. Жертвоприношення супроводили всі більш-менш значні події в житті віруючого. Укладання шлюбу, народження дитини, посвячення в члени своєї варни, поховання – усі ці і багато інших подій потребували вкрай регламентованих пишних церемоній і жертвоприношень, і тут уже без брахмана не обійтися. Дехто з дослідників вважає, що в брахманізмі, принаймні в перші часи його існування, коли він особливо відчував вплив арійської родоплемінної релігії при своєму формуванні, були людські жертви. Арії своїм богам жертвували не тільки худобу, причому у великій кількості, сотнями голів, а й людей з місцевого населення. Брахмани утвердили пурушамедху – принесення в жертву людини. Без брахмана жертви були недійсні, вона має бути принесена у відповідний час, у відповідному місці і у відповідному порядку з застосуванням відповідних гімнів, молитов, магічних формул і дій. Ритуал жертвоприношень детально викладений у книзі Брахман. Оскільки ведичний ритуал був сприйнятий індуїзмом, цей виклад залишився священним і для індуїзму.

Одночасно з жертвоприношенням великого значення надавалося обрядам очищення. Дотримання ритуальної (а водночас і фізичної чистоти) було неодмінною умовою успішного жертвоприношення.

Ритуальна практика обов'язково включала в себе приготування та вживання соми. Для цього з рослини (назву якої точно ще не встановлено), вимоченої у воді, вичавлювали сік за допомогою давильних каменів, проціджували, змішували з водою та молоком і вживали під час релігійних церемоній. Вживання соми давало галюциногенний ефект, викликало

екстатичний стан. Згодом цей напій одержав свого бога тієї ж назви. Бог Сома – всезнаючий, небесний, все збуджуючий тощо. Його викликали і йому вклонялися при приготуванні священної соми.

З розвитком релігійного мислення особливо виросла роль жерців-брахманів. Вони монополізували практично всі сфери життя давньоіндійського суспільства. З утворенням державного апарату в дрібних феодальних державах брахмани виконували не тільки релігійні функції, а й світські, вони були чиновниками, суддями, управителями, утворивши основу індійської інтелігенції і цим відігравши певну роль у розвитку індійської культури. Ця традиція існує і в сучасній Індії.

У стародавні часи в релігійній практиці брахманізму виникає інститут гуру (від санскр. guru – духовний наставник, учитель). Для кожного брахманіста гуру є найвищим авторитетом, провідником і представником Бога на землі.

Ще однією особливістю брахманістського культу було пустельництво. Пустельник, який покидав свій дім, родину, свою діяльність, жив у самоті, був аскетом, для брахманіста був ідеалом закінчення життєвого шляху. Пустельництво було також необхідною умовою для одержання вищого знання, надбання слави святого мудреця.

Ці і багато інших культових положень брахманізму увійшли в індійський побут, набули стійкої традиції і живуть у сьогоденній Індії.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Проаналізуйте спільні та відмінні риси вчень, сформульованих в Авесті та у Ведах.
2. Яку роль відігравали брахмани в Стародавній Індії?
3. Проаналізуйте джайністське вчення про сансару, дхарму, карму, нірвану.

Теми рефератів

1. Морально-етичні засади джайнізму.
2. Спільне та відмінне в джайнізмі та буддизмі.
3. Священні тексти джайнізму, їх особливості.

Література

- Васильев Л.С.* История востока. В 2-х т. – М., 1998.
- Васильев Л.С.* История религий Востока. – М., 1988.
- Великие мыслители Востока.* Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / Под. ред. Я.П. Мак-Грилла. – М., 1998.
- Индуизм. Джайнизм. Сикхизм.* Словарь. – М., 1996.
- Лысенко В.Г., Терентьев А.А., Шохин В.К.* Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. – М., 1994.
- Ольденбург С.Ф.* Культура Индии. – М., 1991.
- Религии Древнего Востока.* – М., 1995.

Розділ IX. ІНДУЇЗМ

На початку нашої ери в Північній Індії утворюється могутнє Кушанське царство, в якому виникає буддизм. З розпадом цього царства підсилюється держава Маагадха, яка стає ядром імперії династії Гуптів. У IV ст. до цієї імперії входить майже вся Північна Індія, де в цей час утворюються свої менші, але досить міцні держави. У IV–V ст. держава Гуптів досягає найбільшого розквіту, в ній активно йде процес утвердження феодального ладу. Водночас це був процес витіснення буддизму з Індії і відродження індуїзму.

З V–VI ст. в Індії вже існує феодальний лад, в утвердженні якого виняткову роль відіграв індуїзм. Це вже був не той старий брахманізм кінця попереднього тисячоліття. Це був розвинений пізній індуїзм, який тепер цілком лежить в основі сучасного індуїзму. Отже, все що ми будемо бачити в індуїзмі, який відродився в Індії після згасання там буддизму, цілком відноситься, з невеликими поправками, до сьогоденного індуїзму в Індії (його нині сповідує понад 80% населення країни).

Індуїзм не має конкретного засновника, але його історія знає чимало видатних діячів, які весь час поглиблювали віровчення, впливали на його еволюцію.

Соціальні колізії в Індії середини I тис. до н.е. вели до гострих суспільних конфліктів, ускладнених етнічною строкатістю. Економічна і політична кризи в індійському суспільстві доповнювались кризою релігії. Брахманізм як аристократична релігія мав обмежені можливості впливу на народ, а його консерватизм гальмував назрілі фундаментальні зміни. Раптово (це “раптово” тривало кілька століть) лінія розвитку класичної релігії індійської старовини переривається. Ні, ця релігія не зникла раз і назавжди, не стерлася з пам’яті народної, не стала пам’яткою старовини. Вона просто відійшла в сутінки, поступилася місцем новій релігії індійської старовини, яка за-

говорила мовою, потрібною новому часу. Цією релігією був буддизм. Почавши свій переможний хід у VI ст. до н.е., він охопив усю Індію. Індія стала буддистською. А через тисячу років починається його занепад, до XII–XIII ст. він майже зникає, і лише один із сотні індійців називає себе буддистом. Проте стародавні індійські релігійні вірування зберігалися, особливо в західній частині Індії. Коли ж почався занепад буддизму, саме в Західній Індії відбулось їх нове народження. Із середини I тисячоліття починається відродження традиційної релігії Вед, на цей раз уже під ім'ям індуїзму, який став національною релігією індійців.

Наприкінці I ст. н.е. індуїзм переважав буддизм на території всієї Індії, він однаковою мірою задовольняв і широкі народні маси, і елітарну верхівку, поглинувши релігію Будди.

Зникнення з ацени духовного життя Індії буддизму і відродження індуїзму мали свої глибокі причини.

Буддизм виступав проти кастового поділу суспільства, в його розпорядженні були більш гнучкі засоби ідеологічного утвердження соціальних порядків. Але традиційно консервативному індійському суспільству ця гнучкість була непотрібна. Надзвичайно строкатому в соціальному і етнічному відношенні суспільству каста підходили більше. Індуїзм добре обґрунтував кастовий поділ, тому й здобув перевагу.

Щоб підсилити свою придатність обслуговувати феодальне суспільство, індуїзмові треба було використати досягнення буддизму, зокрема такі, як демократизм, звернення до кожної людини, а не тільки до вищих каст тощо. І слід віддати йому належне – він зробив це блискуче.

Насамперед індуїзм у процесі свого відродження демократизував культ. Він ввів його публічне відправлення з участю народу, запровадив масові церемонії та обряди. За прикладом буддистів індуїстське духовенство не шкодує сил і грошей на будівництво грандіозних і пишних храмів. Розвивається індуїстська іконографія і скульптура. Демократизується і значно розширюється пантеон індуїстських богів, про що мова йтиме окре-

мо. І головне – демократизується і дедалі більше набирає національних особливостей віровчення, індуїзм відновлює традиційні доарійські вірування, в тому числі тотемістичні, культ природи, зокрема води, містично-еротичні культури.

Це принесло індуїзмові незаперечні переваги перед буддизмом, прискорило поширення буддизму в інші країни Азії, створило індуїзмові неповторне національне обличчя і принесло перемогу. В індуїзмі нема священного канону, тобто комплексу книг, що формують віровчення за волею Бога. У ньому широко використовується епос, він має богословську літературу різного жанру, починаючи від філософських розвідок і закінчуючи жанром популярної літератури типу короткого оповідання, байки, приказки тощо.

Відродження індуїзму розпочалося з його проникнення в епос, це був один з найкращих шляхів проникнення в народну свідомість. Індійська культура законно пишається своїм народним епосом, серед якого перше місце посідають дві епічні поеми “Махабхарата” і “Рамаєна”, наскрізь просякнуті індуїстською ідеологією. Відомо, що в усіх народів у фіксуванні і збереженні релігійних ідей важливу роль відіграє створений народом епос. Так було і в Індії. Староіндійський епос є, як і всюди, енциклопедією життя того часу, містить він у собі й численні релігійні уявлення та ідеї.

Найстародавніший індійський епос – це Махабхарата (“Розповідь про великих Бхаратів”). Махабхарата бере свої витоки десь у 2-ій половині II тис. до н.е., але остаточного вигляду набрала в середині 1 тис. н.е. Записана вона на санскриті. Змістом Махабхарати є розповідь про братовбивчу міжродову і міжплемінну боротьбу. До складу цієї поеми входить, маючи особливе значення, ще одна поема “Бхагавад-Гіта” (“Пісня Славетного”, чи “Пісня Бога”). Вона розповідає про подвиги народного героя Крішни, потім оголошеного перевтіленням, Вішну, який здійснив це перевтілення щоб урятувати племена, що знищують один одного в міжособній боротьбі.

Другим видатним твором стародавньої Індії є “Рамаєна”. Її написав в IV ст. до н.е. поет Вальмікі у Східній Індії. У “Рама-

яні” розповідається про подвиги народного героя Рами. В основі її лежать події, пов’язані з просуванням аріїв у Північну Індію і на острів Ланка (тепер Шрі-Ланка). Рама – це не бог, це герой, який вступив у боротьбу з демоном Раваною, щоб звільнити свою дружину Сіту. Але вже і в “Рамаяні” Рама наближається до богів. Поема завершується розповіддю про те, як Рама зі своїми наближеними скупався у священній річці Сараю і відправився на небо в божественних небесних колісницях, де набрав вигляду Вішну.

Обожнення Крішни і Рами було обґрунтовано в особливих богословських текстах-пуранах, які виникли вже в 2-ій половині I тисячоліття. Кожна пурана присвячена тому чи іншому індуїстському богові і в комплексі з описом звершень цих богів викладає віроповчальні принципи індуїзму. Пурани теж зберігають форму епічних творів. Як і весь епос стародавньої Індії, він написаний на санскриті.

З “Махабхарати” і “Рамаяни” та з пуран ми черпаємо багату інформацію про релігійні новації індуїзму порівняно зі старим брахманізмом.

Віровчення та основні напрями індуїзму

Головним мотивом віровчення, як і в брахманізмі, в індуїзмі залишається концепція переселення, перевтілення людської душі. Вона ускладнюється міркуваннями про те, що індивідуальна людська душа Атман (це людське “Я”) весь час хоче з’єднатися з духовним Абсолютом – Брахмою (світовою душею). Це верховне божество, Брахма, Абсолют, є водночас і безсмертним духом і знаходиться в душі людини, остання – це часточка Абсолюту. Тобто бог живе і поза людиною, і в самій людині. Смісл життя людини – в осягненні цього Абсолюта, в злитті індивідуальної душі з ним. В Бхагаватхі вказується на три шляхи цього з’єднання: шлях добрих справ, шлях любові (бхакті) і шлях знання. На цих шляхах кожна людина мусить суворо додержувати правил життя своєї касті. Вона має в усьому покладатися на Бога, виконуючи ці правила, і Бог

приведе її до себе. В індуїзмі подальший розвиток одержало вчення про перевтілення (переселення) душ, яке зародилося ще в брахманізмі. Це перевтілення душі в тіло новонародженого відбувається після смерті. Кінцевою метою перевтілення є його повне припинення – мокша, злиття душі людини Атмана з Абсолютом.

Належність людини до тієї чи іншої касті пояснювалося поведінкою людини, в тілі якої, в попередньому перевтіленні, вона перебувала, наскільки вона додержувалася закону (дхарми) тієї касті, до якої належала. Після смерті людини діє карма і визначається перевтілення чи в краще – в тіло людини вищої касті, чи в гірше – в тіло людини нижчої касті або в тіло тварини чи навіть у якусь річ. Оскільки звинувачення будь-кого в порушенні дхарми в минулому житті довести неможливо, вони все-таки сприймаються як такі, що були, і віруючому не залишається нічого іншого, як ретельно дотримуватися норм поведінки, які встановлюються для нього його кастовим станом, щоб сподіватися на краще втілення його душі в майбутньому.

Поява нових професій, утворення нових каст шляхом включення до них цілих племен, зміна умов життя із суспільного на міське, міграції та ряд інших причин привели до виникнення великої кількості нових каст. У сучасній Індії їх налічується понад 2 тисячі. Непорушними залишились привілеї двох найвищих каст – брахманів і кштаріїв, у інших з'явилися специфічні права і обов'язки. Гострота кастової проблеми ускладнює життя індійського суспільства. Особливо це стосується каст так званих недоторканих – найнижчих шарів суспільства. Раніше індуїзм дбав лише про утримання їх під владою традицій і звичаїв, релігійно забезпечував збереження їх низького стану. Це, між іншим, створювало умови для успішного навернення їх в інші релігії. Тепер прогресивні кола індійського суспільства намагаються змінити релігійно-правовий статус нижчих каст. Звідси – нові релігійно-догматичні установки в цій галузі, хоч становище в цій справі в цілому істотно не змінилося. Вченням перевтілення душі індуїзм і тепер на-

магається вирішити кастову проблему. Індуїзм відновлювався поновленням авторитету давніх богів.

На відміну від ведизму, в якому не було чіткої ієрархії божеств, в індуїзмі на перший план висувається бог-творець. Особливу роль почали відігравати культу богів Брахми, Вішну і Шиви.

Анімістичні уявлення в системі індуїзму були надзвичайно різноманітні і досить розвинені. У цьому плані індуїзм виглядає як релігія універсального одухотворення природи і суспільства. Він успадкував всіх богів ведичної релігії і брахманізму, але вчинив, так би мовити, реконструкцію цього складного політеїстичного пантеону і ще більше ускладнив його, вводячи принцип аватари – перевтілення одних богів в інших. У пантеоні індуїзму, згідно з традицією, нараховується близько трьох мільйонів божеств. Інші індуїсти зводять їх кількість лише до трьох тисяч. А ще інші вважають богами тільки вже названих вище Брахму, Шиву і Вішну.

Брахма вважався творцем і управителем світу, але він, створивши світ, вичерпав свої функції. Індуїстський міф розповідає, що Одвічний Дух створив води, кинув у них сім'я, яке перетворилося на велике золоте яйце і сам народився з цього яйця у вигляді творця світу, Брахми, а разом з ним з'явилися зародки і всього світу, всіх живих істот. Таким чином, Брахма тільки реалізував творчі можливості Одвічного Духу, ставши його продовженням. Безпосередніми ж керівниками і упорядниками світу в індуїзмі вважають Вішну і Шиву. Таке вірування привело до появи двох основних напрямів в індуїзмі – вішнуїзму та шиваїзму.

Вішнуїзм

Початок виникнення вішнуїзму відносять до III–IV ст., коли з'явилися пурани – збірники міфологічних сюжетів та ритуальних приписів.

Бог Вішну згадується ще в Ригведі, там він виступає як скромний покровитель землеробства і скотарства, а також чоловічої сили для продовження роду. В боротьбі вищого ведич-

ного бога Індіри з його ворогом Врітрою Вішну надає Індірі вирішальну допомогу. Ім'я його також належить до одного з імен бога Сонця. Вважають, що він взагалі, так би мовити, “доарійського походження”, що це ім'я якогось дравідського божества. Поступово зростає авторитет Вішну в Упанішадах. І вже незаперечно вказується на його верховність серед богів у “Махабхараті”, там його допомога богам Індірі виступає як успадкування верховенства. Саме в “Махабхараті” висловлюється ідея аватари (зниження, спускання) – сходження божества на землю, втілення його в земну форму. Вішну перевтілювався 24 рази, десять з них вважаються найбільш важливими.

Перше перевтілення Матсья-аватора пов'язано із всевітнім потопом, який мав знищити всіх людей на Землі. Вішну, аби врятувати людство, надіслав благочестивому Ману ковчег. Зробив він це, перевтілившись у велику рибу, до рогу якої був прив'язаний ковчег. Разом із врятуванням благочестивого Ману були врятовані і Веди.

Друге перевтілення Вішну відбулося тоді, коли в боротьбі богів з демонами останні стали брати гору. Боги попросили у Вішну напій безсмертя (амриту). Для цього треба було збити океан так, як збивають молоко для одержання масла.

У третьому перевтіленні Вішну був вепром Варахаром, що врятував Землю, яка потопала в океані – він підняв Землю на своїх іклах.

Четвертого разу Вішну став людиною-левом Нрісінхом, який переміг демона, що нищив богів і якого не могли вбити ні Бог, ні людина, ні тварина. Нрісінх одночасно був трьома ними.

П'яте перевтілення було знову пов'язане з рятуванням світу від демонів. Демон Балі захопив усі три світи: підземний, земний і небесний. Жар охопив усіх богів, їм не було місця в світі. Тоді Вішну перетворився на вamana-карлика, прийшов до Балі і попросив у нього стільки землі, скільки вмістять його три кроки. Балі змилювався. Карлик, маючи надприродні можливості, ступив з неба на землю, а Балі змушений був оселитися під землею.

У шостому перевтіленні Вішну діє вже на землі. Між брахманам і кшатріями точилася боротьба за владу. Щоб допомогти першим, Вішну перетворився на брахмана Парашураму (“Рама з сокирою”), 21 раз він ставав на прю з кшатріями і на решті переміг. Далі Вішну перевтілюється у Раму, який переміг злого демона-ракшасу Равана (розповідь про подвиги Рами лягла в основу славнозвісної поеми “Рамаяна”).

У восьмому перетворенні Вішну постає в образі Крішни – героя племені удавів. Ця аватара – одна з найпопулярніших, а Крішна став улюбленим персонажем багатьох творів. Культ Крішни набув такої популярності, що його послідовники виділились у самостійну гілку – крішнаїзм.

Дев’ята аватара – в образі Будди – результат включення в індуїзм буддійських уявлень. Десята – у вигляді Калки – відображає уявлення про те, що Вішну в кінці віку Калі з’явиться у вигляді вершника і зруйнує всі нещастя, відновить лад і справедливість на землі.

У пізньому індуїзмі культ Вішну поступово набуває дедалі більшого значення, його образ витісняє не тільки дрібніших богів, а й самого Брахму. Брахма зробив свою справу – створив світ, тепер головна роль належить його охоронцеві – Вішну.

Розвиток вішнуїзму в середині I тис. до н.е. відзначився появою в ньому тенденції до монотеїзму, що знайшло вираз у пониженні авторитету численних нижчих богів. Внаслідок цього виник рух бхакті, ідея якого – особлива любов, довір’я до бога, внутрішня релігійність, яка не потребує старанного дотримання ритуальних положень, а якраз останнє так характерне для індуїзму. Можливість звернення до бога без допомоги жерців і жертв була демократичним проголошенням рівності всіх віруючих перед богом. Рух бхакті набрав значного поширення в XII–XVII ст. У XIV ст. було створено священну книгу руху – Бхатіратнавалі. Були й інші сектантські рухи. Так, у XII ст. релігійний діяч Рамануджа (пом. у 1137 р.) став засновником секти шрівайшнавів, яка додержувалась бхактійських принципів. Секта існує ще й досі серед численних вішнуїстсь-

ких спрямувань. Від вішнуїзму потім відокремилася ще одна впливова течія індуїзму, яка набрала особливої популярності в наші часи – крішнаїзм, який вшановує Вішну в образі обожнюваного героя народного епосу – Крішни.

Вішнуїзм відігав значну роль у розвитку індійської релігійної думки, майже тисячу років він вів лінію поєднання брахманізму з релігійною традицією доведених культів, які продовжували існування після злиття дравідської і більш ранньої культури з арійською.

Шиваїзм

Шиваїзм, як і вішнуїзм, має давнє коріння в індуїстській релігійній традиції. Деякі дослідники вважають Шиву одним з богів корінного населення Індії, яке жило в басейні Гангу ще до приходу арійців. Але шиваїзм, як напрям індуїзму, що набрав самостійного значення, утворився лише в перших століттях нової ери. З самого початку свого існування і протягом усього періоду його розвитку утворювались різні групи, течії і секти шиваїзму, таким роздробленим він лишається й тепер. Образ Шиви є продуктом індуїстського перероблення стародавньо-індійського бога родючості. І водночас він виступає як уособлення руйнівних сил природи. Соціальна функція Шиви – бог кари за гріхи. Таке подвійно ускладнене трактування Шиви в індуїзмі все ж в остаточному схиляється до підкріплення його позитивних рис. Саме значення слова “шива” в санскриті означає милосердний, доброзичливий. Сам Шива звичайно зображується у вигляді аскета, заглибленого у самоспоглядання, або ж у вигляді багаторукого бога, що танцює у вогняному колі.

Як то і годиться всемогутньому богові, Шива, як і Вішну, здатний перевтілюватися. При чому його здатність робити це теж надзвичайно універсальна: він може виступати у вигляді будь-якого божества, у будь-якому образі. Шива зображується у індійській іконографії у вигляді самітника з трьома очима і чотирма руками. Чотири руки показують його могутність. А третє око виникло так: Шива сидів на Гімалаях, глибоко зами-

слившись. Раптом ззаду до нього підійшла його дружина Ума (Калі) і закрила йому очі, від чого весь світ поринув у темряву. І тоді виникло третє око, яке запалало, мов Сонце, і спалило все живе на Гімалаях. Зображення Шиви мальовниче: крім третього ока у нього на лобі півмісяць, у волоссі жіноча голівка, з якої витікає Ганг, кобри обвивають руки, ноги і шию, а біля нього стоїть насторожі білий бик Нанду. Шива сидить на тигровій шкірі, на шиї у нього намисто з людських черепів, а в руках він тримає тризубець. Цей атрибут прийшов, мабуть, з далеких південних стародавньоукраїнських степів, з аріями, які декілька тисяч років тому вирушили звідти до Азії.

У нього три дружини: Калі – “Чорна”, Дурга – “Неприступна” і Парваті – “Дочка гори”. Вони то закохані, то кровожерливі.

Важливе місце в шиваїзмі посідає культ родючості. Бог Шива разом з однією із своїх трьох дружин Калі є носієм шакті – творчого початку, який забезпечує появу всього живого в природі. Калі розглядається також і як іпостась Шиви в жіночому вигляді. Друга стає об’єктом поклоніння як Богиня-матір, що контролює і стимулює всяке народження. Ось тому в шиваїстському культурі існують окремі церемонії вклоніння символічним зображенням чоловічих і жіночих геніталіїв (статевих органів). В індуїстському, точніше – шиваїстському пантеоні жінка Шива–Калі (Дурга, Деві, Парваті, її власне ім’я – Ума) має і самостійне значення. Якимось її батько зневажив Шиву, Калі на знак протесту спалила себе на вогнищі, за що отримала ще одне ім’я – Саті (Доброчинна). Згодом вона народилася вдруге як дочка Гімалаїв і отримала ім’я Хаймаваті – сестри Гангу.

Індуїстський культ

Вішнуїзм і шиваїзм мають практично спільний культ, відмінності лише в тому, якому богові йде поклоніння. Звідси – особливості магічних і молитовних формул. Звідси і різниця у фетишах, ідолах, зображеннях богів. А майже всі магічні прийоми тотожні. Незначність культових розбіжностей виклю-

чають антагонізми між вішнуїстами і шиваїстами, участь у культових церемоніях у них буває спільною.

У Ведах розроблені вимоги до мирського життя індуса від народження і до смерті. На будь-який випадок життя є свій обряд, і він має бути виконаний точно. Саме ці обряди, церемонії та ритуали роблять людину індусом. Саме вони об'єднали всі народи Індії, які перебувають під впливом індуїзму, в одну індійську цивілізацію.

Індуїстські положення про виявлення в кожному божестві сутності вищого божества давали можливість без ускладнень вирішити проблему ставлення до культів численних місцевих богів.

Усі місцеві релігії Індії утворились на основі найстаро-давніших племенних релігій. При поширенні ведичної релігії, а потім брахманізму вони не були знищені і не зникли самі по собі, а природно включилися в культу, що набрали над ними зверхності. Навіть буддизм не зміг їх уникнути, тим більше їх асимілював індуїзм. Ось тому в індуїзмі і виникла множинність культів, яка навіть іноді буває приводом відомих нам тверджень, що індуїзм сам по собі – просто комплекс різних релігій.

У кожній місцевій общині індусів існує своя система анімістичних уявлень: духи живуть всюди навколо селища людей, вони активно втручаються в життя своїх живих родичів, є духи-покровителі, є – лиховісні. Здебільшого вони жіночого роду; чоловічі божества – це їхні супутники. Багато з них мають власні імена і розрізняються за родом діяльності: наприклад, богиня холери, богиня віспи, богиня гончарів, богиня ковалів тощо.

Вигляд цих богів здебільшого умовний. Це каміння, горби, озера, але є й кам'яні чи глиняні ідоли. Храми такі самі примітивні, як і боги, дуже часто це проста хижа. Культ теж простий: прості жертви, прості молитви. Часто до богів звертаються тільки в разі потреби. Урочистими бувають богослужіння, коли в жертву приносять тварину; тоді м'ясо з'їдають учасники жертви.

У місцевих храмах звичайно відбуваються родинні обряди, пов'язані з народженням, укладенням шлюбу і похованням. У них звичайно бере участь велика кількість людей, щедро оплачуються різні магічні церемонії і жерці.

Як уже говорилося, поглиблення вчення про сансару в індуїзмі тривало весь час. Віками не змінювалось уявлення про те, що перевтілення душі померлого залежить від дотримання ними дхарми, карма визначає долю душі, яка перевтілюється, і зливається Атман з Абсолютом. Великого значення надавалось поховальним обрядам, зокрема спалюванню трупа на березі священної річки Ганг, куди потім кидають попіл від поховального вогнища.

Індуїзм – політеїстичний. І ця його риса особливо яскраво виражається в індуїстському культі. Майже кожен індуїстський храм має пріоритетне божество, свою систему церемоній і богослужінь, присвячених саме цьому божеству. І це зовсім не виключає поклоніння в цьому ж храмі іншим богам. Немає гори, скелі, річки, печери, незвичного дерева, які не мали б свого власного місцевого духа, немає найменшого села, яке не мало б свого особливого покровителя грамадевату, який навіть походячи з великого пантеону, має для місцевих віруючих особливі якості, невідомі іншим віруючим, – зауважує відомий знавець релігії Індії А. Барт.

Завершуючи обрядову характеристику індуїзму, звернемо увагу на обрядові норми, які викликають негативні явища в суспільстві.

Йдеться, по-перше, про ранні шлюби, коли дівчинка стає жінкою у 8–9 років, а звідси – фізіологічно небезпечне раннє материнство. По-друге, індуїзм забороняє повторний обряд шлюбу вдовам, що прирікало на довічну безшлюбність чимало жінок.

Для поклоніння індуїстським богам вищого рангу споруджено великі храми з величною архітектурою, деякі з них є витвором мистецтва. Обов'язковим атрибутом храмів є скульптури Вішни, Шиви, Калі, Крішни, вони пишно обставлені

й обслуговуються відповідною кількістю жерців та інших служителів.

Існує два загальноіндуїстські щорічні свята: веснхолі й осендівалі. Всі інші свята встановлені на честь окремих богів, у кожній місцевості своє. Свята індусів складаються з урочистих церемоній і жертвоприношень. Діють ці храми і в буденні дні. Жерці, що чергують у них, задовольняють релігійні потреби як прихожан, так і прочан, а останніх завжди чимало. Прочанство становить для віруючих цілу подію в житті, оскільки це пов'язане з тривалою мандрівкою і щедрим пожертвуванням.

Під терміном “індуїзм” раніше розуміли все нехристиянське і немусульманське в Індії. Потім цей термін уточнили: індуїзм стали розглядати як релігійний комплекс, а також певну соціальну структуру і духовну культуру, що виростає на цьому комплексі. Самі прихильники цієї релігії називають її “хінцу-дхарма”, розуміючи під дхармою не просто релігію, а закон, обов'язок у найширшому розумінні цього слова. Користуючись сучасною термінологією, можна сказати, що в такому аспекті індуїзм – це певний спосіб життя. Ми будемо користуватися терміном “індуїзм” для означення специфічної національної релігії з глибокою національною традицією, яка поширена в Індії. Прибічники індуїзму називаються індусами, цей термін слід відрізнити від терміна “індієць”, який означає певну національність. Проте фактично майже кожний індієць є індусом.

Історія індуїзму починається десь у другій половині II-го тис. до н.е. і триває в наш час. Майже три з половиною тисячоліття індуїзм відігравав позитивну роль у розвитку і збереженні національної духовної культури. Через міграції населення, війни, іноземне панування, внутрішні чвари, філософські і релігійні пошуки індуїзм проніс і зберіг індійський національний менталітет. У цьому його незаперечна заслуга.

Наявність в індуїзмі численних течій і напрямів, його релігійна розмаїтість полегшує його контактування з іншими релігіями. Він відкритий для всіх релігій, індуїст може молитися в будь-якому храмі разом з віруючим іншої релігії і щиро

вклонятися його богам. Цей універсалізм індуїзму дав йому багато переваг перед іншими релігіями, яким важко позбутися вікової спадщини релігійної нетерпимості. Одночасно слід згадати і про тяжке звинувачення індуїзму в тому, що релігійна неоднорідність, наявність численних сект і напрямів у ньому були негативним фактором у боротьбі з іноземними загарбниками. Це – обвинувачення індуїзму в тому, чого він не зробив. Воно дуже спірне.

Лише об'єктивний історичний аналіз може дати повну картину боротьби прогресивних і реакційних сторін індуїзму.

Другою незаперечною якістю індуїзму є його широкий духовний діапазон. Він зачепив і намагався осмислити найширше коло духовних проблем, проблем ставлення людей одне до одного, до суспільства, природи і Бога. Він заклав традиції філософської думки Індії, глибоко вплинув на мислення індійців, зробив вагомий внесок у розвиток філософської культури людства.

М. Ганді вважав індуїзм пошуками “істини в собі” без насильницького перетворення світу. Вихідним принципом філософської концепції Ганді є ідея божественної реальності, яка ототожнюється з істиною.

Беттані, англійський історик релігій Сходу, дуже влучно характеризував індуїзм, коли назвав його всеохоплюючою релігією. Він вважає, що термін індуїзм не означає ні віри, ні раси, ні церкви, ні народу. В нього входять і послідовники ведійської філософії, високородні брахмани, представники нижчих каст, що вклоняються різним богам індуського пантеону, напівварварські (за його виразом) аборигени, що не знають індуської міфології і поклоняються під час хвороби чи якої небезпеки будь-якому каменю.

Реформізм і індуїзм

Тенденція до реформування індуїзму, яка проявилася зокрема в сикхізмі, супроводилася невпинною появою великої кількості сект.

Утворення сект пов'язане з особливостями соціального і національного розвитку народів Індії, а також з поширенням

давно вже існуючого в індуїзмі інституту гуру. Цей інститут постійно вдосконалювався і набирав досвіду. Поступово роль гуру зростає. Він уже не тільки індивідуальний наставник, який навчав свого вихованця правил каст, він привласнює собі й певні жрецькі права, стає посередником між віруючими і богом, він сам є втіленням бога з належним у такому становищі авторитетом. Гуру стає вівровчителем, він коментує традиційне вчення і вносить свої доповнення. І ось він уже вівровчитель, пророк, глава общини зі своїми особливостями вівровчення і культу. Звичайно такі поправки дуже добре враховують усі соціально-політичні обставини, психологічні особливості віруючих, їх інтереси. Багато сект використовують містично-епотичні моменти індуїстського вівровчення, вони проповідують культ жіночого початку всього існуючого, культ шакті. Інші пов'язані з оргаїстичними культурами Калі.

Таких дрібних сект, часом розміром з общину, в індуїзмі безліч, часто вони існують стільки, скільки живе й провідує гуру. Але є й більш стійкі об'єднання, які утворюють цілі течії і мають певне суспільне значення.

Економічний і політичний розвиток Індії в XIX ст. в умовах англійської колонізації і включення країни в орбіту європейської цивілізації, зародження і розвитку національно-визвольного руху спричинили в індійській культурі реформаційні тенденції. Ці тенденції виявилися і в галузі релігії, в індуїзмі.

У 1828 р. філософ і релігійний діяч раджа Раммохан Рай (1772 чи 1774–1833) заснував у Калькутті Товариство Брахми (“Брахмо самадж”). Метою цього товариства було поширення релігійно-філософської системи, яка, виходячи з рівності усіх людей перед богом, проголошувала необхідність створення єдиної монотейстичної релігії.

Така релігія стане основою прогресу суспільства і утвердиться лише через освіту. Учасники “Брахмо Самадж” заперечували багато основних положень індуїзму: поклоніння ідолам, виправдання каст, самоспалювання вдів, дитячі шлюби тощо. До цього товариства пристало багато прогресивних дія-

чів індійської культури, свого часу його головою був відомий індійський письменник і громадський діяч Рабіндранат Тагор.

З початку ХХ ст. діяльність товариства поступово згасає.

Другим значним товариством індійських релігійних реформаторів було “Ар’я Самадж” (Товариство аріїв). Його засновником був релігійний реформатор і просвітитель Деянда Сарасваті (1824–1883). Традиційну для індійських просвітителів критичну платформу щодо індуїзму Сарасваті доповнив вимогою повернення до релігії стародавніх аріїв, до Вед. У зв’язку з цим склалась тенденція алегоричного розуміння Вед, пошуків у них зашифрованих передбачень тощо. “Ар’я Самадж” слід розглядати також як реакцію індуїзму на поширення в Індії ісламу і християнства. Це пояснює його активну місіонерську діяльність серед прибічників інших релігій. Намагаючись реформувати індуїзм, “Ар’я Самадж” залишається вірним його основним принципам, навіть поділяє індуїстське ставлення до каст.

Якщо в 1891 р. до товариства входило 40 тис. членів, у 1911 р. – близько 250 тис., то в 50-х роках їх уже було близько одного мільйона.

Одним з видатних реформістів індуїзму в 19 ст. був Рамакрішна (1834–1886). Справжнє ім’я – Гададхар Чаттерджі. Рамакрішна був вихідцем з брахманістської родини. Він успадкував від батьків ревний релігійний фанатизм, який створив йому авторитет серед віруючих і сприяв поширенню його вчення. Рамакрішна вчив, що Бог є єдиною реальністю, душа людини – частина Бога, а весь світ – це не більше, ніж ілюзія. Тобто, на його думку, всі релігії однаково істинні і заслуговують поваги, тому можна поклонятися різним богам, і це й буде поклоніння Богові.

Рамакрішна підкреслював, що метою земного життя людини є осягнення Бога через бхакті, але не шляхом аскетичного зречення від життя. Потрібна активна участь у житті, виконання своїх обов’язків. Служити Богові – це служити людині, бо в кожній із них є Бог. Таким чином Рамакрішна обґрунтував ідеї гуманізму, суспільної активності, зокрема в його часи – участі в національно-визвольному русі.

Створена Рамакрішною релігійно-філософська система була синтезом індуїзму та індійської філософії. Він використовував положення й інших релігій. А головне – він добре відчував характер і потреби індійського національного життя і відобразив їх у своїй системі. Вчення Рамакрішни продовжив його учень Нарендрант Датта (1863–1902), який взяв собі в чернецтві ім'я Вівекананда.

Біографія Вівекананди, який одержав ще за життя титул свамі (святого) добре розроблена в індійській літературі. Так, повідомляється, що він народився 12 січня 1863 р. о 6 годині 49 хвилин на сході сонця. Біограф перелічує безліч фантастичних пригод і випадків у житті святого, пов'язаних нібито з його зв'язками з потойбічним світом. Він всюди і завжди виступає як мудрий і справедливий гуру, ніколи ні в чому не помиляється. Вівекананда вважав учення Веданти найбільш досконалим досягненням індуїзму і всього релігійного розвитку в цілому, його логічним підсумком.

У Веданті поєднано суть усіх віровчень, вони цілком відповідають сучасній науці, між ними немає ніяких суперечок. Але людство цього не розуміє, воно ще перебуває в “дитячому садку” релігії. Людство має створити живу, міцну та істинну релігію “вклоняючися Духові в Дусі”. Релігії мають об'єднуватися.

Вівекананда чітко висловив своє негативне ставлення до каст, критикував ті релігійні положення, які виправдовували касту і ті релігійні обряди, які підкреслювали кастові відмінності. Він казав, що “наша релігія – на кухні, наш Бог – кухонний горщик, наша релігія в словах: “не доторкайся до мене, я святий”.

Своїм ученням Вівекананда осучаснив Веданту, будучи ідеологом національної і релігійної рівності, національного відродження індійського народу, що боровся за незалежність Індії, вважаючи головним у цій боротьбі ведичне виховання.

Вівекананда активно пропагував індуїзм за межами Індії. У 1893 р. він виїздив до Великобританії, Японії, США, виступав на Міжнародному релігійному конгресі в Чикаго. У 1897 р. Вівекананда заснував товариство “Місія Рамакрішни”, яке за-

початкувало чимало індуїстських общин і монастирів у Європі і США. Ця “Місія” активно діє і в наші часи, сприяючи поширенню неоіндуїзму як новітньої релігії в усьому світі. Індуїзм у реформованому вигляді активно підтримується прогресивними національними колами країн. До нього зверталися такі видатні діячі Індії, як М. Ганді, Д. Неру, Індіра Ганді та ін.

Індуїзм – поняття значно ширше, ніж релігія. Це й цілком оригінальний комплекс віровчення і культу, широкий філософський погляд на життя, і ціла соціологія, специфічний спосіб життя, який глибоко увійшов у суспільні відносини, в побут. Для індуїстів (індусів) їхня релігія охоплює все, цілком заповнює духовний світ, стає його синонімом. Будь-яке явище природи чи суспільного життя має сакральний характер – і це переконання індуїста апіорі відкидає будь-яке інше пояснення.

Відомий лінгвіст і дослідник Сходу Макс Мюллер ще в середині ХІХ ст. писав про індуїзм, що він як релігія розвалюється і йому лишилося жити зовсім небагато. Але передбачення великого лінгвіста не збулось.

Індуїзм вражає масштабністю свого впливу. 85% населення сучасної Індії сповідує індуїзм, він поширений у Пакистані, Бангладеші, Шрі-Ланці, Непалі, Індонезії, ряді країн Південної Африки. Є прихильники індуїзму серед європейців та американців, які сповідують його найчастіше в реформованих чи модернізованих варіантах.

Проте не все, що виходить з індуїзму, придатне всім і навіть індійському народові. Маленька ілюстрація. Д. Кінг-Хіл в книзі “Кінець двадцятого віку” пише, що систематичне голодування індійського народу поглиблюється релігійними заборонами. Їм було б досить, якби не було численних заборон. Тут заборонено вбивати пацюків, бо в ньому може жити те, що було колись людиною, а павуки заїдають майже третину врожаю зерна. А те, що не з’їли павуки, піде на їжу священним коровам.

Історичні масштаби індуїзму – 3,5 тис. років існування і етнографічні – він поширений серед кількох сотень націй, народностей і племінних груп, які розмовляють 845 мовами і ді-

алектами; демографічні – під його впливом перебуває майже 1/6 частина людства. Його виняткова релігійна відкритість дає підстави спитати: а чи не є індуїзм світовою релігією?

Справді, індуїзм разом з іудаїзмом та зороастризмом належить до найдавніших релігій світу, які заклали основу всіх віровчень і культових засад. Але відігравши вагому роль в історії релігії, індуїзм світовою релігією не став, оскільки з самого початку свого існування був призначений для духовного обслуговування одного народу – індійців. До того ж і не всього народу, бо представники касты недоторканих не мали права спілкуватися з Богом.

Індуїзм можна було б назвати світовою релігією індійського світу, бо світ цей немалий і йому ще, мабуть, доведеться сказати вагоме слово в історії цивілізації на нашій планеті. Принагідно відзначимо, що й наші прадавні українські предки – арії, що проживали в Причорноморських степах, нагадують нам про глибoku спорідненість українського та індійського народів.

Джайнізм

Деякі дослідники вважають, що джайнізм і буддизм виникли майже одночасно, навіть висловлюють думку, що в середині I тис. до н.е. джайнізм був поширений в Індії більше, ніж буддизм.

У VI ст. до н.е., як вважає індійський історик Н.К. Сінха, джайнізм вів конкурентну боротьбу з буддизмом і, маючи перевагу над ним, поширився навіть на Південну Індію. Засновник першої відомої династії Мар'я Чандагупта певний час сповідував джайнізм. Деякі дослідники вважають, що Будда і Махавіра – одна особа, а буддизм і джайнізм – різні гілки одного вчення.

Засновником джайнізму був Вардхаман Махавіра (599 – 527 рр. до н.е.). Більшість дослідників вважають Махавіру (“великий герой”) цілком достовірною особою. Він належав до варни кшатріїв. У тридцять років став пустельником і впродовж дванадцяти років жив без одягу і без їжі, після чого став відо-

мий як переможець пристрастей – нігрантх (“вільний від світу”). Його послідовники стали називатися нігрантхами, джайнами, звідки й походить назва нової релігії. Джайни вважають Махавіру двадцять четвертим тіртханкаром (засновником віри); першого звали Рімбаха, він жив у ранньому первісному суспільстві. У нього було одинадцять безпосередніх учнів – ганадхарів, яких джайни вважають святими.

Общину джайнів створив нібито двадцять третій тіртханкар Паршва, який проповідував чотири істини: не вбивай нічого живого (звідси – вегетаріанство джайнів), не кради, ігноруй мирські справи, будь правдивим. Характерним для джайнів був аскетизм.

Община джайнів складалася з монахів і мирян. Монастирів у джайнів не було. Монахи жили поблизу міст у лісах і печерах, так щоб миряни бачили їх аскетичне життя. Миряни, у свою чергу, змушені були дотримуватись шлюбної вірності, обмежувати свої потреби, раз на місяць жити як монахи.

Ще за життя Махавіри джайнізм набув значного поширення, яке не припинялося і після його смерті. У подальшому в ньому виникали все нові і нові течії. У III ст. до н.е. в джайнізмі сформувалися два напрями: светамбари (“одягнені в біле”) і дігамбари (“одягнені повітрям”), які ходили оголеними, як колись ходив Махавіра. Дігамбари своїх святих зображували без одягу і без прикрас, светомбари – навпаки. Перші заперечували канон, затверджений у III ст. до н.е. в місті Паталіпутрі, другі – визнавали. Перші вважали, що Махавіра не був одружений і завжди був цнотливий, другі – що був одружений, а став цнотливим аскетом у 30 років. Ці та інші розбіжності привели до утворення величезної кількості сект, груп і підгруп джайністів, які існують і досі. Вони активно спілкуються і підтримують один одного в складному вирі релігійних ворогів. Джайнізм поширений головним чином серед міського населення, тієї її частини, яка займалася лихварством і торгівлею (джайни давно відмовилися від землеробства, щоб при

обробці ґрунту не шкодити живому), тому релігійна згуртованість джайнів має і суто практичне застосування.

Общини джайнів очолюють ачар'ї – глави общин. У середині общин існує поділ на групи, підгрупи тощо. Багато з них мають окремі храми, каплиці, релігійні школи. Кожна група має своїх аскетів. Демократичність груп проявляється в тому, що за порушення релігійних правил, винного, навіть якщо це аскет чи ачар'я, виключають з общини. Вступ до групи вільний, без кастових обмежень.

У джайністів є ряд спільних з буддизмом віроповчальних положень. Це – віра в переродження душі, вчення про карму, те, що добрі справи врятують людину від подальших породжень і віра в обов'язковість періодичних появ пророків і богів, які будуть зміцнювати релігію і підсилювати її вплив.

Основою джайнізму є вчення про дживи (живі істоти), для яких є буття недовершене і буття довершене. Недовершене буття дживи – це поєднання душі з тілом, яке, оповиваючи душу, прирікає її на страждання. Різні ступені поєднання духовного з тілесним утворюють усю ієрархію живих істот, на вершині якої – люди і боги. Ще вище богів – дживи, вільні від тіла, від матеріального. Перехід від нижчих ланок ієрархії до вищих відбувається відповідно з аскетичними заслугами об'єднаних душі і тіла, коли знищується тілесний елемент. Можна і проминути якусь ланку, але через тіло людини перехід обов'язковий. Тут виявляється стан дживи в особі тіртханкари, їх було в історії Всесвіту лише 24, засновник теперішнього вчення джайнізму джайнізмуарахіра – останній з них.

Джайни заперечують авторитет Вед, жертвоприношення тварин, концепцію створення світу богами. Вони вважали, що весь світ одухотворений, все має свою душу і тому потребує дбайливого ставлення до себе. Важливим положенням соціального характеру у джайнів є заперечення варн – усі люди рівні, потрібно берегти людське життя.

Людині джайни приділяли особливу увагу. Вона є вмістилищем божественного. Бог є єдиним, найвищим, найблаго-

роднішим і найповнішим виразом сил, які є в душі людини. Душа може бути врятована за допомогою трьох цінностей: вірної віри, вірного знання і вірної поведінки. Джайнізм високо цінує аскетизм в усіх його проявах, він усіяко заохочує пустельництво.

Поважання людської особи знайшло вираз у гуманному ставленні до жінки. Джайністи допускають жінок до чернецтва, дозволяють їм читати священні книги і брати участь у молитовних зборах.

У джайнів, на відміну від брахманізму, набагато простіший культ. На молитовних зборах вони читають священні тексти, нескладні ритуали проводять оголеними. Предметами обожнення є статуї тіртханкарів. У дігамбарів – це зображення голих чоловіків, у светамбарів – статуї, вкриті тканинами, оздобленими коштовним камінням. Віруючі приносять їм у жертву квіти, плоди, солодоші, рис. Щодня жрець обливає статую молоком чи особливою ароматичною водою.

Джайнізм не вийшов за межі Індії, хоч він і програв змагання буддизмові. В Індії налічується кілька мільйонів джайнів. Єдиної джайністської церкви немає через численні культурні розбіжності, але внутрішньоджайністські зв'язки досить ефективні. На основі джайнізму виросла своєрідна культура із специфічним джайністським мистецтвом, літературою та архітектурою.

Сикхізм

Сикхізм виник наприкінці XV – початку XVI ст. на північному заході Індії в районі П'ятиріччя (“пандж аб” – “п'ять річок” – п'ять великих приток Інду). Сикхізм склався на ґрунті індуїзму, об'єднавши міські торговельно-ремісничі верстви: він синтезував у собі ряд як індуїстських, так і мусульманських (особливо властивих суфізму) положень. Фундатором сикхізму вважається гуру Нанак (1469–1539), послідовники якого стали називати себе сикхами – учнями. Після смерті Нанака його вчення проповідували ще дев'ять гуру, останнім з яких був Говінд

(1675–1708). Усі вони вважаються десятима втіленнями одного й того ж гуру, який проповідував єдине вчення.

Сикхізм – монотеїстична релігія. Індуїстські боги Брахма, Вішну, Шива та мусульманський Аллах – усі вони зливаються в єдиному Божестві, у якого немає власного імені. Наяк звертається до нього, використовуючи як індуїстські, так і мусульманські імена: Харі (цей вішнуйтський термін зустрічається найчастіше), Гопал, Рам, Парамешвар, Аллах, Сахіб і т.д.

Бог визначається поняттями “ніргун” (позбавлений якостей) і “сагун” (наділений якостями). Головний його стан – ніргун: це абсолютна суть, позбавлена будь-яких атрибутів. Але для того, щоб людина могла пізнати його, він перетворюється в сагуна (що ніяк не пов’язано з набуттям антропоморфного вигляду, він завжди невидимий і виявляється через свої діяння) – ту свою іпостась, до якої звертається людина у спілкуванні з Усевишнім у стані медитації, в співі гімнів.

У вченні сикхізму Бог втілює в собі Творця, Охоронця і Руйнівника (якості, властиві Брахмі, Вішну та Шиві), він всемогутній і все знає; створений ним світ мінливий і не вічний, а Бог вічний, він існує в минулому, теперішньому та майбутньому сам по собі; він не має початку, існує поза часом, “ненароджений”, “безсмертний”. Він поза метою перероджень, поза смертю, і тому у нього немає видимих (мінливих і недовговічних) перетворень – аватар (подібних аватарам богів індуїстського пантеону), він не має видимої форми, його неможливо описати, він перевершує можливості інтелекту, непізнаваний. Водночас він – Сат (Реальність, Істина, Правда).

Збагнути Бога та з’єднатися з ним можливо для кожної людини, що прямує шляхом любові, віри, відданості йому і розмірковує про його діяння. Служіння Богу ніяким чином не вказує на відхід від мирських справ, відлюдництво чи аскетизм, а навпаки, передбачає активне життя, сповнене працею, виконання дхарми (обов’язків) господаря. Неухильне дотримання цих принципів повинне привести, зрештою, до переривання ланцюга перевтілень і до злиття з божеством. Кожен може спілкуватися з Богом прямо, без посередників.

Викликом індуїзму виступає стрижнева ідея сикхізму про рівність усіх людей перед Богом, заперечення каст та кастової системи. За Нанака та наступників гуру було введено особливу форму богослужіння – сангат, яка передбачала спільну присутність сикхів, незалежно від каст, на проповіді гуру і спільне виконання ними гімнів. Дещо пізніше з'явилася практика проведення спільних трапез, де були присутні й передавали з рук у руки чашу з водою всі члени общини – також незалежно від каст та соціального статусу.

Еволюція сикхізму

За п'ятого гуру – Арджуне (1581–1606) була написана священна книга сикхів Адігрантх (“Початкова Книга”; вона також має назву Гурурантх – “Книга Гуру” і Грантхсахиб – “Книга-Пан”), до якої увійшли гімни п'яти перших, а згодом і інших гуру поряд з гімнами Кабіра (XV ст.), Намдева (XV ст.), Фарид-уддина Ганджишакара (XIII ст.), Джайядева (XIV ст.) та інших представників руху бхакти і суфізму. Написана в основному мовою нанджаби, книга зберігається в Золотому храмі – головній сикхській святині в Амритсарі.

З другої половини XVI і особливо у XVII ст. в міру феодалізації суспільної верхівки та зростання впливу великих землевласників посилювалося протистояння нанджабського селянства, насамперед сикхів, та монгольських правителів. На межі XVII–XVIII ст. воно вилилося у найбільший антимонгольський рух під прапором сикхізму в Пенджабі. Розширення соціальної бази сикхізму (опорою руху були джати-землероби, підтримувані міською громадою) змусило гуру Говінда внести ряд змін у вчення сикхізму і в організацію общини. У 1699 р. було проголошено, що вища духовна й світська влада переходить з рук гуру до хальсе (Ордену “чистих”). З цього часу і до наших днів у сикхів збереглася спеціальна церемонія посвячення в общинники, а також особливий кодекс поведінки – “п'ять к”, відповідно до яких сикхам наказується не стригти волосся та бороду (кеш), носити короткі шаровари (качха), волосся під тюрбаном закріплювати гребенем (кангха),

завжди мати при собі меч (кирпан) та залізний браслет (кара). До імені сикхів почали додавати військовий титул “сингх” – “лев”. Тоді ж лінія живих гуру була перервана, книга Адігрантх канонізована і стала предметом поклоніння у сикхських храмах – гурудварах. До початку XVIII ст. сикхізм остаточно перетворився на самостійну релігійну систему.

Найважливішою віхою в історії Пенджабу і сикхізму був період середини XVIII ст., коли після розпаду імперії Великих Моголів та успішної нейтралізації сикхами спроб афганського правителя Ахмадшаха Дуррані (бл. 1721–1773) включити цю частину Індії до своїх володінь була проголошена незалежність Пенджаба (1765). Сикхізм стає релігією самостійної держави, яку очолюють сикхські феодалі.

У XVIII ст. відхід від ряду принципів раннього сикхізму (засудження недоторканності, скасування обрядів самоспалення вдів – “сати” та вбивство новонароджених дівчаток у заможних сім’ях, відмови від антропоморфних зображень божества й обожнювання гуру, відмови від послуг брахманів тощо) спричинив рух за очищення сикхізму, що породило ряд сект, зокрема ніранкарі і намдхарі. Ідеї цих течій знайшли своє продовження через століття у русі за реформацію сикхізму, який відобразив нові тенденції кінця XIX– початку XX ст. у житті Пенджабу (анексованого англійцями лише в 1849 р.) – формування капіталістичних відносин, становлення буржуазного націоналізму, розвиток просвіти. Тепер відродження раннього сикхізму виражало інтереси класу буржуазії, що зароджувався, якому імпонували (особливо в умовах колоніалізму) початкові постулати сикхізму про загальну рівність перед Богом. У рамках реформації сикхізму і одночасно в руслі антианглійської боротьби на початку XX ст. відбувався й широкий рух за реформу управління гурудварами, спрямований проти махантів – настоятелів храмів, які користувалися прихильністю англійців та перетворилися внаслідок земельних внесків останніх на великих поміщиків-землевласників.

Сикхський фактор у суспільно-політичному житті

У міру формування самосвідомості сикхської буржуазії (а цей процес у Пенджабі почався пізніше і йшов повільніше, ніж в інших частинах країни) з'являються її суспільно-політичні організації. У 1926 р. на політичну арену Пенджабу виходить партія Акалі Дав ("Орден Безсмертного"), сформована за релігійним принципом. Вона виступала за рівність мусульман, індуїстів та сикхів (активно протистояла, зокрема, куріальній системі виборів, яку було введено Законом про управління Індією в 1935 р.). Вплив її помітно посилювався після поділу Індії у 1947 р. – після міграції мусульман до пакистанського Пенджабу, а індуїстів та сикхів – до індійського.

У житті незалежної Індії сикхський фактор відіграє важливу роль. Із середини 50-х років у сикхських колах поширюються націоналістичні спрямування. У 50–60-ті роки розгортається рух за створення на етнолінгвістичній основі штату Пенджаб, де переважало пенджабомовне населення. У 1966 р. такий штат був створений, і велика частина індійських сикхів (близько 80%) проживає саме там. Загальна чисельність сикхської громади на початку 90-х років становила близько 14 млн чоловік – це четверта за розміром конфесійна спільнота Індії (2% населення) після індуїстів, мусульман та християн. До середини 60-х років регіоналістські сикхські спрямування набули форми боротьби за автономію в рамках єдиної держави за створення сикхської держави Халістан. Загострення суперечностей між індуїстською та мусульманською общинами в 90-х роках дещо знизило актуальність "сикхського питання", проте він продовжує залишатися одним з істотних факторів, що впливають на розподіл партійно-політичних сил у сучасній Індії.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Що спільного і відмінного в ученнях Авести і Вед?
2. У чому полягають особливості індуїстського віровчення і культу?

3. Дайте загальну характеристику основних напрямів в індуїзму.

4. Якими найхарактернішими елементами відрізнялися основні напрями індуїзму?

Теми для рефератів

1. Сутність віровчення і культу індуїзму.
2. Витоки індуїзму.
3. Індуїзм: сучасні тенденції.
4. Духовність Махатми Ганді.
5. Роль індуїзму в розвитку індійського народу.

Література

- Бхагавад-Гіта* як вона є. – К., 1990.
- Васильев Л.С.* История Востока. В 2-х т. – М., 1998.
- Васильев Л.С.* История религий Востока. – М., 1988.
- Великие мыслители Востока. Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / Под ред. Я.П. Мак-Грилла.* – М., 1998.
- Гусева Н.Р.* Индуизм. – М., 1977.
- Иллюстрированная история религии: В 2-х т.* – М., 1996.
- Труды по ведийской философии: Тексты.* – М., 1986.
- Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. Словарь.* – М., 1996.
- Ольденбург С.Ф.* Культура Индии. – М., 1991.
- Религии Древнего Востока.* – М., 1995.
- Томпсон Мел.* Восточная философия. – М., 2000.
- Упанишади: В 3-х кн.* – М., 1992.

Розділ Х. БУДДИЗМ

У Північній Індії в VI–IV ст. до н.е. відбувалися складні історичні процеси. У виробничій практиці почали застосовувати залізо, були винайдені засоби поліпшення його якості додаванням вуглецю. Це, в свою, чергу привело до піднесення землеробства та ремесел. Посилюються торговельні зв'язки між общинами і племенами, між дрібними містами-державами, з'являється монетний обіг. У середині VI ст. до н.е. в Північній Індії існувало 16 махаджанад (“великих країн”). Крім них, було чимало й дрібних. Дослідники називають їх число – 175. Йшов процес їх об'єднання. Центром цього процесу була держава Магадха; в її історії особливу роль відіграла династія Маур'я. В історії стародавньої Індії цей період дістав назву Магадахсько-Маурійського, він охоплює другу половину I тис. до н. е. Цей час був періодом виникнення першої справді світової релігії – буддизму.

Середина I тис. до н.е. в Індії була часом остаточного розпаду сільської общини. Брахманізм, що освячував родоплеменні, але вже і рабовласницькі відносини, своє віджив. У суспільстві почалися посилені світоглядні пошуки, які виходили з того запасу ідей, якими оперував брахманізм.

Носіями цих пошуків були численні проповідники-мандрівники, блукачі (парівраджали, шамани). Шамани до певної міри підготували буддизм: вони заперечували авторитет Вед і тих соціальних та моральних норм, що виходили з них, посилено розробляли проблеми етики.

Привертає увагу релігійно-філософська течія санкх'я (“та, що перелічує істинні принципи”), перші згадки про яку вже є в Упанішаді IX–VIII ст. до н.е. Санкх'я виходить з того, що нову світу становить матерія (“пракріті”), яка проходить ряд матеріальних і психологічних стадій. Поряд з практирі існує окреме й незалежне духовне начало – пурушу, воно функціо-

нує в етичній сфері, в душі людини і разом з цією душею бере участь у тривалому процесі існування – сансарі, де зазнає страждань. Зіткнення пуршу з практигі викликає у неї прагнення вийти з сансари, набрати стану абсолютної свободи – мокші. Отже – вища мета людини, в якій існує душа, вийти з сансари.

Як цього досягти?

Брахманізм рятує душу людини перед Богом жертвами. Але як ми знаємо, до жертв у ведичному суспільстві допущені далеко не всі. Відомий історик Індії К.М. Паніккар зазначає, що, стародавня ведична релігія, яка ґрунтувалася на жертвоприношеннях, втрачала свій авторитет і вже не задовольняла духовних потреб народу. Більше того, навіть у найкращому перевтіленні, потрапивши в тіло якогось бога, душі не гарантоване відключення від сансари, адже боги теж змагаються, діють, перемагають і програють, теж страждають. І навіть загибель усього світу, яка періодично має відбуватись, не врятовує від страждань, бо із зруйнованого світу відроджується новий і знову з'явиться нова сансара.

Санкх'я проголошує новий шлях рятування – цілковиту відмову від чуттєвого світу і заглиблення душі в істину шляхом споглядання. Хай чуттєвий світ продовжує свою круговерть, душа, заглиблена сама в себе, вийде з неї і спасеться. Причому це спасіння можливе для всіх людей, усі люди рівні в стражданні і в спасінні. Раб стає рівним вільному, варни втрачають своє значення, заміна рабовласництва феодальними відносинами – вже не кінець світу, а його поліпшення.

Ці ідеї трапляються і в буддизмі, але в іншій інтерпретації. А сама санкх'я продовжувала існувати як оригінальна філософська течія аж до XV ст.; у ній співіснують матеріалістичні та ідеалістичні тенденції. Деякі дослідники підкреслюють навіть переважання першої. Згодом санкх'я зливається з ведантою у філософській її частині.

Санкх'я розглядають як важливого ідейно-філософського попередника буддизму. Мабуть, це вчення вплинуло на буддизм у плані його акцентування на філософських проблемах, про що мова йтиме нижче.

Будда – засновник нової релігії

Релігійні пошуки середини I тис. до н.е. привели до виникнення нової релігії – буддизму, якому судилося стати першою світовою релігією. Засновником її був давньоіндійський мислитель Сіддхартха Гаутама, якому дали ім'я Будда, що означає – “просвітлений”. У буддійській релігії це назва людини чи боголюдини, яка досягла найвищої святості; у пантеоні буддизму їх чимало.

Питання про реальне існування Будди дехто вважає спірним. Критики буддизму часто починають свої атаки на нього заявою, що ніякого, мовляв, Будди не було, тому й буддизм як релігія сумнівний. Але в такому міркуванні немає ніякої логіки. Без автора немає жодної людської думки, жодної ідеї. На початку будь-якої ідейної течії завжди стоїть видатна людина, яка бачить далі від всіх і мислить активніше від всіх. Інша річ, подобається його система думок комусь, чи ні.

Дослідник релігії Індії А.Барт не без підстав вважає, що буддизм є справою Будди так само, як християнство, є справою Христа, а іслам – Магомета, хоч разом з тим він твердить, що буддизм є явищем чисто індуським, він – природний продукт часу і середовища, в якому зародився.

І. Франко переклав з французької мови на українську твір буддолога Л. Фера “Будда” і Буддизм”, в якому рішуче заперечується відмова Будді в історичному існуванні. Проте висловлюється думка, що в його життєпису чимало міфічного. Важко також припустити, що він був автором усіх теоретичних положень і практичних діянь. Одне безсумнівне, він був автором чотирьох істин, про які мова йтиме далі.

За відсутністю документальних свідчень дуже важливою стороною справи є встановлення особи цього мислителя. Його реальна біографія зазвичай міфологізується, набирає рис фантастичності, щоб надати йому (а звідси – і його ідеям) більшого авторитету.

Тому, безумовно, не все, що пишуть біографи Будди, є незаперечним фактом. І це сумнівне – зовсім не підстава для

оцінювання його вчення, яке слід розглядати за його змістом і висновками, що з нього випливають.

Отже, Гаутама – реальна, історична особа, як здебільшого реальні й ті люди, серед яких, згідно з його біографією, він жив, хоч ми мало що знаємо про його життя.

Видатним біографом Будди є індуський поет Асвагоша, який написав поему “Життя Будди” у 28-ми піснях. Поема була перероблена і доповнена поетом Дгармаракаша. У такому вигляді вона перекладена російською мовою К. Бальмонтом. Автор підручника не наважується його перекладати й цитувати, тому відсилає читача до оригіналу.

Ще одним літературним джерелом, яке заслуговує на увагу, є поема Едвіна Арнольда (1832–1904) “Світло Азії, чи Велике Відродження”, в якій біографію Будди і його вчення автор викладає в поетичній формі від імені шанувальника Будди. Російською мовою цей переклад прозовий.

С.Рейнак навіть вважає, що, можливо, Будда походив від одного із скіфських племен, що постійно проникали до Індії з північного заходу.

Суперечності про час його життя не мають істотного значення. Можна сказати, що він жив і між 550 і 480 рр. до н.е. або 563 чи 566–486 рр. до н.е., чи 567 – 487 рр. до н.е. Такі розходження в датуванні нічого не змінюють.

Батько Будди Шуддходана був царем невеликого племені Шак’я в Північній Індії на кордоні з Непалом. Звідси ще одне ім’я Будди – Шак’я-Муні (“пустельник з роду Шайя”). Мати – старша дружина царя Махамаяя. Згодом міфи про Гаутаму розповідатимуть, що він народився від непорочної цариці Майї надприродним чином, що його чудесне народження передбачали мудреці, що на його народження відбулось 32 затемнення, прозріли сліпці, зцілилися каліки, урочистою стала вся природа, навіть у пеклі на деякий час припинилися катування.

Мати Гаутами померла тоді, коли він був дитиною, вихувала його тітка Гаутами Мага-Праджапаті, потім вона стає черницею. В нього був друг дитинства Ананда, його двоюрідний брат, який був відданий йому аж до смерті.

Був у Будди брат – Девадата. Між ними з дитинства склалися ворожі відносини. Перші непорозуміння виникли тоді, коли Девадата підстрелив лебедя, який вів свою зграю до Гімаляїв, щоб там вити гнізда. Царевич Сіддхартха підняв підстрелену птицю і зцілив її. Девадата зажадав віддати йому птицю. Але Сіддхартха сказав, що з цього починається його вчення співчуття, він зупинить потік страждань, і не тільки для людей. Девадата ворогував зі своїм великим братом до його смерті.

Біографи Будди розповідають, що дитинство його було щасливим. Коли він виріс, то оженився на царівні Ясодхарі, яка народила йому сина Рагулу.

Будда жив до 29 років щасливим життям у палаці свого батька. Але одного разу він поцікавився – що там за залізними брамами? Йому відповідали: місто, храми, сади, лани, інші володіння царя і обширні землі з сотнями тисяч людей. Сіддхартха сказав, що хоче їх бачити. І на другий день він на колісниці виїхав у світ. Незважаючи на те, що за наказом царя від царевича приховували будь-які ознаки горя і нещастя, все ж сталося так, що він побачив нещасного старого каліку. Вражений побаченим, царевич вернувся додому. Потім Сіддхартха вийшов на прогулянку ще раз і, побачивши хворого, який страждав у пилюці при дорозі, а потім похорон – він взяв, що таке смерть. Це так вразило царевича, що він повернувся додому і через деякий час потай покинув палац батька і пішов у світ, щоб рятувати його від страждання.

Залишивши сім'ю, він сім років мандрував, потім був пустельником. У пустелі бився з підступами демона Марі, розмірковував про світ.

Коли царевич Гаутама пішов у пустелю, щоб разом з п'ятьма вірними учнями віддаватися найтяжчим умертвлінням тіла, він вів виключно аскетичне життя. Бувало так, що він споживав одне зерно рису на день, затримував надовго своє дихання тощо. Через шість років він був ослаблений і схудлий, мов скелет. І раптом він зрозумів, що умертвлюване тіло не дає звільнення, що він на хибному шляху.

У день квітневого чи травневого повного місяця (за буддійським календарем це був місяць вайшакта) він раптом прозрів і став мудрим, “просвітленим” Буддою.

Іван Франко переклав термін “Будда” словами “збуджений”, “прояснений”, “такий, що дійшов до розуміння”.

Будда заснував першу чернецьку общину (сангху), почав творити чудеса і проповідувати. Вважають, що перші проповіді він проголосив у місті Бенаресі. Народження, прозріння і смерть Будди трапились у день травневого повного місяця. У буддистів це “тричі святий день”. Скульптурне зображення Будди у вигляді людини з’явилося лише на початку нашої ери, десь через 500 років після виникнення буддизму, в Гандхарі (область Пакистану).

Спочатку в Будди було всього п’ять учнів, вони й заснували буддійську общину. Коли Будда став главою общини, він вибрав собі долю мандрівника-проповідника. Він обійшов усі села і міста долини середнього Гангу. Релігійне вчення, якого він навчав, дістало назву “вчення Будди” (“буддихадаршана”, “буддхагама”, чи “дхарми”; тут під дхармою розуміється “праведний закон”). Його проповіді мали великий успіх, число його учнів невпинно зростало. Звали їх “буддхами” – “прибічниками Будди”, чи “шак’ями”.

К.М.Паніккар каже, що в Будди був співчутливий, людинолюбивий, м’який характер, енергія його була невичерпною, а вчення напрочуд простим. За Буддою пішли і прості, і знатні люди. Будда в своїх проповідях звичайно користувався мовою звичайних людей і з метою повчання часто розповідав про свої минулі існування, про минулі й майбутні перевтілення своїх учнів та інших людей. А головне – він відкрив можливість врятуватися кожній людині. Вчення його було для всіх.

Причина смерті Будди привертала увагу його численних біографів.

Англійський дослідник буддизму Беттані, посилаючись на твір “Книга про велику кончину”, яка, на його думку, написана через сто років після смерті Будди, повідомляє, що престарілий Будда, здійснюючи своє останнє мандрування по Індії, захво-

рів на дизентерію. Він стійко переносив страждання і до останньої хвилини життя навертав у свою віру нових учнів.

Будда помер у місті Кушінарі. Перед смертю він заповідав: “Усі складові буття минають; ретельно працюйте для вашого спасіння”.

Будду поховали з почесними, як царя царів. Його тіло загорнули в п'ятсот паперових і вовняних саванів, поклали у дві залізні скрині і спалили на духмяному вогнищі на березі Гангу. Після спалення не було ні попелу, ні сажі, а лише одні кістки. На останки кісток, як на реліквії, претендувало немало правителів і народів Індії. Було вирішено поділити їх на вісім частин. Вони зберігаються й тепер у буддійських каплицях – ступах, збудованих царями Ашока і Кацішка, які славилися як ревні послідовники Будди.

Історичні умови буддизму

Вчення, яке запропонував Будда, відразу знайшло відгук у бурхливому індійському суспільстві, бо воно заперечувало брахманістське освячення кастового ладу, приречене економічним і політичним розвитком країни на забуття. Ідея рівності всіх людей незалежно від каст і можливість спасіння для всіх зробила буддизм прийнятним для найширших мас, він відразу став народною релігією. Раби і вихідці з нижчих каст вбачали в буддизмі шлях до звільнення хоч і в нереальному майбутньому житті, так у наступних перевтіленнях (а буддизм цілком успадкував брахманістське вчення про перевтілення душ після смерті), а все ж таки звільнення. Водночас буддистська проповідь соціальної пасивності, відмова від боротьби, покірність долі, приреченість, цілковите нехтування дійсністю зумовили підтримку буддизмові вищих варн, що вже почали розвиватися завдяки ініціативі, яку давала приватна власність, що набувала чітких форм, звільняючись від первісних пережитків колективної власності общини на землю та іригаційні споруди. Буддизм виявився спроможним задовольнити потреби всіх верств суспільства, за Буддою пішли чис-

ленні учні, він швидко став найпопулярнішою особою, навколо імені якої ще за життя склалися легенди і міфи. Він помер у славі, оточений учнями, задоволений успіхом свого вчення.

Після смерті Будди поширення буддизму відбувалося в дуже сприятливих для цього умовах. Економічний розвиток вів до посилення товарно-грошових відносин, раби перетворювались на ефективну продуктивну силу, розквітало рабовласництво. Рівновагу в суспільстві могли забезпечити лише могутні держави, тож виникають рабовласницькі деспотичні держави. Серед них особливо успішні з'явилися на сході Індії, в долині Гангу. Це – Мага, Камі, Котала та ін. Вони вели активні війни для поповнення кількості рабів, розширення територій.

У VI ст. до н.е. держава Магадха володіла майже всією долиною Гангу, в ній правили династії Нандів, потім Маур'я.

У цей період Індія зазнала іноземного вторгнення. У 330–325 рр. до н.е. Александр Македонський здійснив похід до Північної Індії і повернувся річкою Інд до узбережжя Аравійського моря. Але вже близько 305 р. до н.е. цар Чандрагупта (317–293 до н.е.), засновник династії Маур'я, повернув землі, завойовані Александром Македонським, Індії. Цар Ашока (268–232 до н.е.) з цієї династії під своєю владою мав уже всю Індію і навіть частину нинішнього Афганістану. Він виявився ревним адептом буддизму, сприяв його зміцненню і поширенню в Індії. Ашока добре розумів здатність буддизму долати племінну роздрібненість, утверджувати державну єдність. За його царювання буддизм став державною релігією.

Але вже з II ст. до н.е. держава Маур'ї починає розпадатись. У I ст. н.е. на півночі Індії утворюється царство (кін. I–III ст. н. е.), в IV ст. знову зростає держава Магадхі, при династії Гуптів вона стає могутньою імперією. Але це вже був період початку наближення Індії до феодального ладу.

Увесь цей грандіозний історичний період з VI до V ст. н. е. індійської стародавності був періодом переможного розквіту і стрімкого занепаду буддизму в боротьбі з брахманізмом, джайнізмом, а потім – з індуїзмом, який усунув буддизм із суспільної арени Індії.

Буддизм виявився невідповідним до особливостей індійського національного мислення, яке вимагало більшої духовності і більших можливостей для уяви. Для індійців були потрібні етичні принципи, які ствердили б феодальне розшарування і одночасно вирішили проблеми багатоетнічного поділу народу, численність релігійних розгалужень. Уже з III ст. до н.е. активно діють буддійські місіонери, до середини I тис. н.е. вони поширили буддизм на Цейлоні, в Індонезії та в Індокитаї, в перші століття н.е. буддизм з'являється в Китаї і Тибеті, в IV–VI ст. – в Кореї та Японії, в XVI–XVII ст. в Монголії, у XVIII ст. – в Бурятії. У цих країнах буддизм надбав свою другу батьківщину, справивши колосальний вплив на долю їхніх народів. Він створив буддійську цивілізацію, вплинувши на політичну історію цих народів, на їх культуру, мистецтво, літературу, філософію, науку.

Однак у Китаї незабаром його серйозно потіснило конфуціанство, а в Японії – синтоїзм.

А на своїй першій батьківщині, в Індії, буддизм з початку I тис. н.е. поступово втрачав вплив, постійно відчувуючи і сприймаючи авторитет індуїзму і до XII ст. зливаючись із ним. Ортодоксальних буддистів стає все менше й менше, в сучасній Індії їх близько 1,7% всього населення.

Безумовно, що Будда – це непересічна особа в історії людства, а буддизм неперевірена релігія за своїми масштабами: грандіозне нагромадження ідей, колосальна кількість послідовників і географія поширення, вражаюча етнічна різноманітність віруючих, відмінна стійкість у часі – усе це робить буддизм світовою релігією достойною глибокого вивчення.

Махаяна і хінаяна. Тантризм

Ще за життя Будди його послідовники намагалися доповнити і прокоментувати його вчення. Були у Будди і явні противники. Так, колишній учень і навіть родич Будди Девадата відділився від Будди, створив свою секту, що вимагала більшої аскетичності в сангхі, суворіших вимог до бхікху. Згадується також і якийсь Кокаліко, який спочатку був разом з Де-

вадатою, а потім відокремився і від нього. Одне слово, ще за життя Будди сангху роздирали суперечки, існували певні нюанси нового вчення.

Проблема єдності у віровченні і культурі дуже непокоїла буддистських богословів, і вже в перші століття існування нової релігії відбулись два собори. Перший – у Раджагрихі (бл. 477 р. до н.е.), продемонстрував безперечно неоднорідність буддистського руху. Другий – у Вайталі (бл. 367 р. до н.е.) виявив активну діяльність секти махасангхиків, які вважали, що одержати краще переродження душі, а потім і досягнення нірвани (про це докладніше буде сказано далі) можуть усі, хто увійде до общини і вони були прибічниками принципу “великої общини”. Це вже був розкол у буддизмі. Понад п’ятсот років точилися богословські дискусії, релігійне вчення буддизму в цей час ускладнювалося, й виникала обширна буддистська література, буддизм поширювався поза Індією, зазнаючи впливу місцевих культур і національної ідеології. У наступні п’ятсот років склалися дві основні релігійно-філософські школи буддизму: хінаяна і махаяна. Пізніше в середині цих двох основних течій утворились більш дрібні і незначні.

У I ст. н.е. сформувалася хінаяна, що означає “мала колісниця”, або “вузький шлях спасіння”. Прибічники хінаяни вважали себе ортодоксальними послідовниками Будди і його першої общини. Хінаяну ще називають буддизмом тхеравади (“вчення старійших”, “істинне вчення”). За її вченням, врятуються тільки ті, хто цілком віддався релігії, служить лише їй. Це – ченці. Усі інші спасіння не матимуть. Але це обмежувало вплив буддизму, бо всі ченцями стати не можуть. До того ж якщо всі підуть жебракувати (а саме це – головна справа ченців), то хто ж буде працювати?

Хінаяна утвердилася на півдні Індії і в Південно-Східній Азії.

У середині I ст. утворилася друга течія – махаяна (“широка колісниця”, або “високий шлях спасіння”). За махаяною – врятуються всі, хто виконуватиме вимоги вчення Будди і житиме своїм звичайним життям. Але необхідна їй допомога ченців, якими керують святі і боги.

Махаяна міцно утвердилася на півночі Індії і звідти пішла в країни материкової Азії. Цар Кушанської держави Канішка (78–123) заохочував махаяну, для затвердження її принципів домігся скликання 4-го буддійського собору в Кашмірі. Засновником махаяни вважають буддійського філософа, поета і богослова Ашвагхоша (бл. 80–150), але найвидатнішим діячем махаяни був богослов Нагарджуна. Нагарджуна вважається засновником махаяни, дехто датує його життя приблизно II–III ст. н.е. Він вважається бодхісаттвой і канонізований буддійською іконографією. Буддійська традиція приписує йому авторство понад 200 праць найрізно-манітнішого змісту: від богословських до медичних та металургійних посібників. Мабуть, за цим ім'ям стоїть кілька різних авторів, до того ж розділених між собою майже шістьма століттями.

Махаяна набувала відмінностей від хінаяни об'єктивно, в ході поширення на північ і північний схід від Індії. Вона активно засвоювала місцеві вірування, вводила місцевих богів і демонів до свого пантеону і демонології. Будда особливо наполягав на шануванні чужих богів.

Особливе значення в махаяні набрало вчення про вищих анімістичних сутностей будд і бодисав. Святи буддизму, які завдяки глибокому знанню вчення і праведному життю стали архатами, тобто впритул наближалися до нірвани, але не дійшли до неї, стали називатися бодісатвами. Це щось на ранг нижче від Будди, тобто будди, що незримо присутні в світі, щоб рятувати інших. Особливо шанується бодісатва Авалокітешвара. А будд стало багато: найбільш поважний засновник вчення Будда Шак'ямуні, але він тепер в нірвані і ні в що не втручається; Будда Майтрейя – майбутній Будда, що має правити світом і ось-ось прийде; Будда Ваджарапана – останній з тисячі будд; Будда Адібудда – творець нашого світу; Будда Амітаба – володар раю та багато інших. Буддійські богослови нараховують 995 будд, які правили чи будуть правити світом, 35 будд, які прощають гріхи. Дехто вважає, що існує 1000 будд.

Буддами стали боги індуїстського пантеону Шива, Вішну, Ганеша, богиня Тара та ін. Буддизм упевнено набрав вигляду цілком закінченої політеїстичної релігії.

Широко стало практикуватися зображення цих будд, утвердилися їх канонічні образи. Розгорнулося будівництво храмів і ступ (каплиць) на честь богів цього дуже численного пантеону. Це, між іншим, стимулювало розвиток мистецтва і архітектури. Почався період розвитку буддійської цивілізації.

Махаяна активно розвинула буддійський культ: розширюється фетишизм, удосконалюється магія, з'являється безліч молитов, заклинань, обрядів і церемоній. Храми і монастирі набирають пишності.

Хінаяна поширювалась на південь і південний схід. В основному вона повторювала риси розвитку махаяни, може, тільки менш інтенсивно і в більшому пристосуванні до місцевого менталітету народів Індокитаю та Малайського архіпелагу. Але принципово підкреслюється пріоритет чернецтва в справі спасіння, стимулюється хоч би тимчасове перебування в стані ченця.

У середині I тис. н.е. у надрах махаяни зародилося і виникло ще одне вчення буддизму – варджаяна (“алмазна колісниця”). Ще одна назва цього вчення – буддійський тантризм чи тантраяна.

Основу варджаяни становлять тантри (санскр. – хитро-сплетіння, потаємний текст) давньоіндійського походження, спільні як для буддизму, так і індуїзму, а також специфічні буддійські. Вони містять у собі настанови до підготовки і проведення магічних обрядів, які забезпечують добре здоров'я, успіх у справах (що підкреслює їх практичне магічне спрямування), а також краще перевтілення і спасіння.

Користуючись спогляданням і дарані – особливими магічними заклинаннями, можна досягти нірвани відразу, без перероджень. Справа лише в тому, щоб знайти це дарані. Обряди тантризму звичайно виконують поруч з йогичною практикою.

Тантрійські обряди просякнуті духом еротики, відображають первісно-магічні уявлення про зв'язок родючості землі і плодючості худоби із статевою активністю людини, особливо з фун-

кціями жінки-матері. Саме слово “тантра” своїм початковим змістом означає – розмноження і акт, метою якого є розмноження.

Особливого значення тантризм надає створенню сансари в космічному аспекті, єдності чоловічого і жіночого енергетичних начал. Звідси у варджаяні еротичні обряди. Ці обряди здійснюють у комплексі з медитацією, самозаглибленням і самоспогляданням.

Хінаяна і махаяна зовсім не є ворогуючими протилежними релігійними течіями. Можна було б сказати, що махаяна є наступним етапом розвитку первісного буддизму порівняно з хінаяною. Свій зв'язок з первісним буддизмом махаяна пояснює тим, що начебто Нагараджуна силою своєї святості проникнув до палацу демонів і виніс звідти рукописи Будди. Офіційно буддистська біографія засновника вчення заперечує наявність записів вчення Будди за його життя. Але тим не менш трактування безпосереднього відношення махаяни до першовчення цей аргумент використовує без застережень. Насправді махаяна містить у собі чимало новацій, які є, по-перше, наслідком розвитку буддизму в часі, а по-друге, – наслідком поширення буддизму серед інших народів, де він вбирав у себе певні положення віровчення і культ місцевих вірувань.

Філософська концепція буддизму

Переходимо до розгляду богословсько-теоретичного змісту вчення буддизму. Але почнемо не з віроповчальних, як звичайно, а з філософських проблем.

Справа в тому, що порівняно з іншими, вже вивченими нами релігіями минулого, буддизм має виключно філософську насиченість. Серед дослідників буддизму навіть виникли суперечки з приводу того, що є буддизм – релігія чи філософія? І для таких питань є підстави.

У традиції індійської філософської думки існує постійне прагнення звертатися до релігії, цього не могли уникнути навіть матеріалістичні школи. Зі свого боку, кожна індійська релігія звертається до філософії.

Відомий дослідник азійської культури Ю.Реріх вважає, що філософія буддизму має два аспекти: вчення про природу

речей і вчення про шляхи пізнання. Отже, як філософія буддизму має свою онтологію і гносеологію.

Будда невизначено ставився до основного питання філософії, тобто він не заявляв себе ні матеріалістом, ні ідеалістом. Але висловив глибокі філософські міркування, і вони були предметом доробок та роздумів його учнів, які теж не приєдналися ні до матеріалізму, ні до ідеалізму. З точки зору догматичного поділу всієї філософії на матеріалізм та ідеалізм, буддизмові у філософії місця не знайшлося би.

Але поглянемо на те, про що писав Ю. Реріх.

У буддизмі існує концепція дхарм, яка обґрунтовує буддійське розуміння світу.

Реальний навколишній світ є ілюзорним виявом великого містичного начала, що представлене найдрібнішими духовними частинками, психофізичними елементами, дхармами. Зазначимо, що в буддійській, як і у ведичній та індуїстській літературі, термін “дхарма” багатоплановий, він вживається також для позначення поняття “закон”, “вчення”, “правило” тощо. Термін “дхарма” буддійський богослов Далай-лама XIV пояснює так: дхарма на санскриті означає “те, що тримає”. Все існуюче – це дхарми, які несуть у собі свою власну сутність, тобто все існуюче – з дхарм. Релігія – це теж дхарма, вона утримує людей і захищає їх від лиха.

У даному разі у філософії буддизму дхарма – це початковий момент світу матеріального і духовного, тобто з дхарм утворюється увесь світ.

Дхарми рухливі – і увесь світ рухливий. Вони то з’являються, то зникають, але не руйнуються, переходять в інший стан, в іншу річ, інше явище. Це зумовлює рухливість світу.

Буддійське вчення про дхарми нагадує нам атомістичну концепцію стародавніх греків. Але та концепція мала відкрити матеріалістичну спрямованість. У буддизмі дхарми – одухотворені елементи світу. На противагу матеріалістичному протиставленню матеріального і духовного буддизм зливає їх в єдиний нероздільний комплекс.

Ще одна цікава паралель індійського мислення з грецьким. Подібно гераклітовому розумінню світу, як вічно спалахуючого і згасаючого вогню, в буддизмі теж існує уявлення про світ як полум'я, свічадо і у зв'язку з цим підкреслюється, що важливо не те, що стало, а те що стає. А про вічність цих спалахів буддизм мовчить.

Отже, за буддизмом, з дхарм складається весь світ. А світ цей включає в себе і реальний, і потойбічний, надприродний світ. Сам Будда і його душа складається з дхарм. Він від народження, та ще й завдяки своєму прозрінню, є істотою надприродною. Надприродне, за буддизмом, навіть у нашому реальному світі є ще багато чого: святі, чудеса, будди, бодісатви (люди, в яких втілилися будди тощо). І природне, і надприродне утворюється з дхарм волею надприродного "Я". Це "Я" є духовною цілісністю, цілком звільнена від матерії, вона протистоїть матерії, творить матерію. Це – майже Бог, у інших буддистів – просто таки Бог Дхарми є продукт вольового рішення "Я". Буття – теж його продукт. Виходить, що ідеальне у буддизмі створює матеріальне.

Буддизм ніколи не розумів буття як чисто матеріальне. Це не є існування і рух матерії за об'єктивними законами. Матеріальне буття – це буття психологічного процесу в свідомості людини, яка невільна від матеріального світу, бо живе в ньому, пов'язана з ним. Як бачимо, і тут ідеальне передує матеріальному.

Отже, в онтології буддизму немає ні матеріалізму, ні ідеалізму. Не дивно, що філософія буддизму уникає розгляду співвідношення духу і матерії, суб'єкта і об'єкта.

Але Будда ніде не каже про творіння світу Богом. Світ наче існує довічно. Будда всю свою увагу зосередив на руху душі в матеріальному світі, який, можливо, і не потребує творця. А якщо й потребує, то у своєму функціонуванні не потребує керівника.

Отже, онтологічна проблема, тобто проблема про природу світу, його вічність чи творення у Будди не мали філософ-

ського рішення. Та він і не ставив собі такої мети. У центрі свого вчення він поставив душу людини.

А як стоїть справа з гносеологією (тобто вченням про пізнання світу) буддизму?

І гносеологічні проблеми в буддизмі пов'язані з буддійським вченням про душу. Буддійське вчення про душу викладено більш детально далі. За буддизмом, душа є не якоюсь нематеріальною окремою сутністю, як це є в іудеїв, християн і мусульман. Душа – це психологічна єдність, яка складається з дхарм, вона створює особистість людини. Вона пізнає світ і насамперед – людину через саму себе. Тому процес пізнання – це процес споглядання і самоспоглядання через самозаглиблення. І тут буддизм не є ні матеріалізмом, ні ідеалізмом.

Ці вихідні філософські положення буддизму мали згодом глибоке розроблення, але філософська єдність так і не була досягнута. Ще в I–V ст. н.е. в буддизмі склалися різні філософські школи: вайбхатиків, саутрантиків, маух'миків, йогосарів. Деякі дослідники визнають у буддизмі існування шести філософських шкіл.

Отже, буддизм мав свою філософську систему неабиякої оригінальності і заслуговує на велику увагу, незважаючи на досить критичне ставлення до неї філософських матеріалістичних систем.

Вчення Будди

Історію буддизму ми простежимо, розглядаючи суть і розвиток його віровчення. Центральною тезою буддійського віровчення є його оригінальна анімістична концепція.

Як відомо, в анімістичних побудовах усіх релігій основою виступає вчення про Бога і душу.

У буддійському вченні про Бога є чимало суперечностей.

З одного боку, в буддизмі Будда-Сіддхартха Гаутама не Бог. Він не творив світ і не керує ним. Він один з ряду будд, що були в минулому, засновували вчення, які потім зникали. Приходив новий Будда і “рухав колесо закону”. Будда вважав, що його вчення через 500 років зникне і прийде новий Будда.

Навіть називають ім'я наступного Будди – Майтрея. Будда не береться змінювати світ, хоч і бачить його вади. Закон відплати за гріхи – карму він скасувати не може. Він може лише сприяти людям уникнути жорстокої карми, зміненню їхньої поведінки. І до всього цього – він зовсім не безсмертний.

І разом з тим Будда – істота надприродна. Він нікому не підлеглий, він більш значний, ніж будь-які інші боги. Він не мав учителя. Він за своєю волею проходив ряд перевтілень, за своєю волею народився й помер. А вмер він, між іншим, від того, що з'їв багато сушеного вепрячого м'яса, гостюючи у коваля Чунди. Вмираючи, Будда наказав залишки м'яса, які він не з'їв, закопати в землю, бо він не бачить нікого ні серед людей, ні серед богів, які достойні з'їдати його недоїдки.

Коли він виголосив свою першу проповідь у Бенаресі і його перші п'ять учнів звернулись до нього зі схваленням і назвали його “друзе Гаутама”, він сказав, щоб його тепер звали Татхататою, тобто “той, хто вірно йде”.

Отже, Будда ставив себе найвищим серед богів. А про його послідовників і казати не треба, вони відразу, ті перші п'ять учнів, що пішли за ним, визнали його Богом.

Твердження про те, що ранній буддизм був релігією без Бога, може бути визнане лише через те, та ще й із застереженням, що в ньому не було єдиного Бога-творця. Та й це спірне твердження. Адже буддизм фактично сприйняв брахманський пантеон богів. Він тільки закликав утриматися від жертвоприношень цим богам, а також проголошував зверхність Будди над ними. А тих богів, що визнавав, не позбавляв творчих можливостей.

Будда вчив, що Бог є духовним началом усього існуючого, він перебуває в стані абсолютного спокою – в нірвані (у згасанні, зникненні). Поряд з богом існують численні дрібні божества: будди, бодхи-сатви, святі, які керують світом і допомагають людям врятуватися – досягти нірвани. Ось така загальна схема буддійського анімізму.

Буддійське розуміння Бога як безмежного небуття, найвищого начала, з якого все виходить і в яке все повертається,

не одержало в теології раннього буддизму достатнього розроблення. Звідси – твердження про “велике мовчання” Будди, яке дало привід навіть оголосити буддизм “атеїстичною релігією”, що насправді не відповідає дійсності, оскільки буддизм не обходиться без віри в надприродне і в нього є своє уявлення про Бога.

Недосконалість буддійського вчення про Бога з лихвою перебивається вченням про людину, всі аспекти його віровчення звертаються до людини, її особи, її душі, спасіння цієї душі.

Буддизм запозичив з брахманізму концепцію метемпсихозу – переселення душі з тіла однієї істоти в іншу. У цьому розумінні душа – безсмертна. Але в цю концепцію внесені істотні уточнення. Душа складається з окремих дхарм, які після фізичної смерті людини не зникають, а втрачають місце в існуючій композиції, яка просто зникає. І негайно утворюється нова композиція, доля якої визначена життям тієї людини, яка була носієм душі, яка зазнає змін. Залежно від того, як ця людина жила, виконувала карму, дхарму, джамму (у даному разі це все синоніми терміну “закон”, правила високоморального способу життя), буде відбуватися нове втілення перекомпонованої композиції дхарм. Якщо ж людина не виконувала вимоги закону, то її душа потрапить у тіло людини, що матиме гірше життя, ніж тіло попередньої людини, – тіло жебрака, раба. А то душа може вселитися і в тіло нижчої істоти – тварини. Коли ж людина виконувала усе як належить, то її душа вселяється в тіло людини вищого суспільного рангу – монаха, архата (святого).

Таким чином, проходить цілий ланцюг перетворень. Але ці перетворення не виводять людину із сансари. Лише в останній ланці цих перетворень – в існуванні душі в тілі архата – здійснюється підготовка до виходу із сансари, і після смерті архата душа припиняє перевтілення.

Звичайні люди не знають, які перевтілення мала їхня душа в минулому. Про це знав лише сам Будда. Але Далай-лама XIV, викладаючи основи буддійського вчення, припускає, що люди можуть зберігати пам'ять про попередні переродження.

Звернемо увагу на те, що буддійська інтерпретація метемпсихозу не відводить Богові ніякої ролі в цьому процесі. Перевтілення відбувається за законом карми, і ніхто, навіть Будда, не може його ні змінити, ні припинити. Може, цим і пояснюються нерозвиненість у буддизмі вчення про Бога? Бог виявився непотрібним Будді для побудови його системи.

Нірвана – це заспокоєння, згасання, це такий стан, коли віруючий уже звільнився від усього земного, від відчуттів, уявлень, свідомості. Така людина виходить із сансари.

Під нірваною буддійське богослов'я розуміє особливий стан, при якому немає ніяких бажань, зникають пристрасті, а тому зникає і страждання. А оскільки життя – це страждання, то зникає і життя, свідомість людини. Ланцюг перероджень переривається. Настає нове небуття.

Складне і важке для розуміння простому віруючому поняття нірвани в ході розвитку віровчення буддизму в махаяні було доповнене поняттям раю. Він знаходиться в країні Сукаваті. Там, у розкішних садах, знаходяться атмани праведників. Їм залишилося перевтілитися ще лише один раз, і вони потраплять до нірвани.

Поняття “нірвана” (“ніббана”) є одним з найважчих для розуміння у буддійському віровченні. Нірвана – це ніщо, а про ніщо важко щось сказати.

А тепер проаналізуємо, як буддійське вчення про душу і її перевтілення вирішує проблему особи й особистості.

Дехто вважає, що буддійське вирішення цієї проблеми має песимістичний характер. Практично, особистість не існує, принаймні, вона не має ніякого значення, вона – тільки мить у ланцюгу перетворень. Але це не зовсім так. Особа як конкретна комбінація сканд є носієм певних якостей і можливостей. Від особистостей залежить, як вони будуть реалізовані. Правда, ця особистість відсунена на задній план надприродною Надособою. Ця Надособа – Божественне буття. Безмежне море породжує хвилі, якийсь час ці хвилі існують і знову повертаються в товщу води. Бог народжує із себе світ і знову втягує його в себе. Людина тут ніщо. Перевтілюється лише божест-

венне – брахман. Разом з цим – це не приниження людини, бо виходить, що вона є єдиносущною з Божеством, вона – вияв Божества. Головна біда людини в тому, що вона не знає, що вона частина Божества. Це “авідья” – незнання. Ця концепція цілковито розходиться з християнською, де душа – творіння Боже, але зі своєю самостійною історією, має свободу вибору і відповідальність перед Богом. Людини не було, вона з’явилася внаслідок творчого акту. Бог створив її подібною собі. Це той камінь, який Бог створив, але не може підняти. Спасіння не в розчиненні в Богові, а в приєднуванні до нього.

Первісні релігійні вірування предків індусів відбивали колективістичні уявлення, вони не рахувалися з особистістю. Це цілком перейшло у ведичну релігію та брахманізм. З утвердженням приватної власності, коли незмірно зросло значення особистої ініціативи і діяльності, а у зв’язку з цим – її інтересів, постає проблема особистості в духовному житті. Буддизм вчинив революцію в духовному житті індійського суспільства, висунувши на передній план проблему буття особи і особистості в суспільстві.

У буддизмі людина – це комплекс реального матеріального тіла і духовної сутності – душі, яка через складну систему самоперетворень належить потойбічному світові, її перебування в єдиному комплексі з матеріальним тілом тимчасове.

Але буддизм не розумів душу як окрему духовну сутність всередині людини, яка потім виходить з тіла і мандрує в потойбічності, підкоряючись волі Бога. Душа – це органічна єдність комбінацій дхарм, які породжують і матеріальне, і духовне. Особливі набори дхарм становлять п’ять сканд (частин) душі: 1) почуттєве буття людського організму, його фізіологічне існування; 2) наслідки зіткнення людини у своєму фізіологічному існуванні із зовнішнім світом; 3) емоції, переживання, уявлення, елементи діяльності думки; 4) вольові імпульси, які породжені вимогами карми; це вже перехід діяльності душі в область моралі; 5) свідомість людини.

Сукупність сканд утворює душу людини – атман. Атман і становить особу людини та її особистість. Це розуміння особи в

буддизмі вигідно відрізняється від її статичного розуміння, як примітивним матеріалізмом, що розглядає її як прямий продукт рухливої матерії, так і об'єктивним релігійним ідеалізмом, який бачить у ній окрему, незалежну від матеріального світу сутність. Буддійське розуміння душі відкриває можливості її вдосконалення. Шляхи цього вдосконалення і містить учення Будди.

Буддизм заперечує Атмана (душу), як довічну одиничну цільність. А потік психофізичного існування, стверджує він, є довічним. Цей потік, як вважає Ф. І. Щербатський, є поступовим нагромадженням духовних заслуг через серію існувань, які прогресують. У цьому й полягав прогрес особистості.

Проблема особи в буддизмі зведена до проблеми вдосконалення душі через ряд перевтілень.

Атман як сума сканд у різних комбінаціях існує доти, доки існує зв'язок між цими скандами. Смерть цей зв'язок розриває. У цьому сенсі душа, в буддійському розумінні, смертна. Але коли виникає нове утворення, нова комбінація сканд, вона наслідує добро і зло з попередніх утворень і, таким чином, душа продовжує існувати у зміненому вигляді, вона безсмертна.

Буддійські концепції душі, її перевтілень, сансари і нірвани, що несуть на собі сліди брахманізму, стали основою цілком оригінального вчення, яке містить буддійське розуміння людини, умов і мети її існування, а звідси – вимог до людини. Вчення сформульоване у “Чотирьох благородних істинах”, виголошених Буддою у найпершій проповіді в Бенаресі чи Сарнаті. У ній міститься теоретичне обґрунтування доктрини звільнення, спасіння людини.

Перша з цих істин полягає в тому, що існує страждання, страждає все, стражданням заповнений весь світ, усе буття є стражданням. “Цей людський світ сповнений страждань. Життя – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання.” “Усяка прив'язаність до будь-чого – страждання”, – каже Будда. Причому, страждання – це не переживання певного стану, а чекання на нього, навіть чекання на наслідки страждання, це емоції, пов'язані з таким чеканням: страх, неспокій, напруженість, невдоволеність і т.п. До речі, усі ці емоції мають здебільшого соціальне походження.

Друга істина говорить: страждання має причину. Це – жадова, бажання буття, вони становлять зміст усіх життєвих процесів, усієї сансари. Бажання заповнює сансару протягом усього ланцюга перероджень. Щоб звільнитися від страждання, треба усунути їх причину – жадобу буття. Остаточне звільнення від страждань можливе лише в нирвані внаслідок ряду позитивних перероджень.

Звернімо увагу на те, що буддизм у принципі засуджує прагнення людини до задоволення своїх потреб, щастя і добробуту, до здоров'я, бо воно породжує страждання.

Третя благородна істина встановлює, що оскільки страждання має причину, воно має початок, а маючи початок, має й кінець, тобто може бути припинене і людина звільниться від нього. Ця благородна істина фіксує стан звільнення від страждання, шлях цього звільнення. Таким шляхом є знищення жадоби буття, припущення в людині самого бажання жити, знищення всіх бажань. А найбільший ефект досягається самим усуненням факту буття.

У зв'язку з цим слід зауважити, що ототожнення буддизмом буття із стражданням дає йому підставу виробити своє уявлення про смерть. Оскільки сансара вічна, ланцюг перетворень довгий до нескінченності. Ще краще уявлення про сансару як нескінченний кругообіг народжень і смертей, дає порівняння її з колесом, “колесом сансари”. Смерть – це перехід з однієї фази життя в іншу – або гіршу, або кращу, але це не кінець життя. Ось тому вона втрачає трагедійність і породжує чекання. Вона не кара і не нагорода. Вона – факт руху душі, рівноцінний факту народження людини.

Як бачимо, у перших “Трьох благородних істинах” йдеться про страждання і звільнення від нього як від певного суб'єктивного стану людини, як її переживання. Суть і рішення цих проблем обертається навколо людини. Пізніше в буддизмі з'являються і космічні мотиви страждань.

Четверта істина повідомляє, що є спосіб спасіння, це запропонований Буддою “Восьмискладовий шлях спасіння” – вісім ви-мог до віруючого, вісім настанов йому в практичному житті, а саме:

“праведне бачення”, “праведні погляди”, тобто тверда і беззастережна віра в Будду, засвоєння його вчення, особливо “чотирьох благородних істин”;

“праведні бажання”, які полягають у рішучості жити відповідно до вчення Будди і в прагненні до нірвани;

“праведна промова”, тобто не брехати, не зводити наклепи, не лжесвідчити, не грубити;

“праведна поведінка” – нікому ні в чому не шкодити, не вбивати;

“праведний спосіб життя” – працювати чесно, дотримуватися законів;

“праведне устремління” – постійність у протидії шкідливим думкам і порадам, самоконтроль у думках і діях;

“праведне мислення” – не відступати від засвоєних буддійських положень;

“праведне самопоглиблення” – відмова від усього земного, від усіх радощів, намагання бути спокійним, досягати глибокого медитативного трансу.

Цей “Восьмискладовий шлях спасіння” Будда звав серединним, бо він дозволяв уникнути крайнощів. І справді: він лежить між брахманізмом з його підкресленою аскетичністю і надмірним захопленням радощами життя.

Як бачимо, тут ніде немає мови про обряди, ритуали, культові вимоги. Вони, за буддизмом, зайві, як і зайві звернення за помилуванням і прощенням гріхів до богів, навіть до самого Будди: уся справа в самій людині, в її самовдосконаленні.

Не можна не помітити, що у “Восьмискладовому шляху спасіння” зафіксовано прості, елементарні норми моралі, без яких взагалі неможливе існування людського суспільства.

Захист цих загальнолюдських норм моралі є великою заслугою буддизму, він надає буддизмові виразної гуманістичної спрямованості.

Буддисти самі зазначають, що їх віровчення має три принципи, які чітко відрізняють його від інших релігійних попередників. Це анітъя – визнання змінності світу; анатта, анатман – відсутність вічної безтілесної душі; духкха – визнання

життя як постійного страждання. Ці принципи, які створюють релігійну індивідуальність буддизму, називають трілакшаною. Ми бачили всі три елементи трілакшани в розглянутих віроповчальних положеннях. І не можемо не відзначити певну логічну послідовність у їх розгортанні.

Буддійська космологія виходить з того, що світ – це породження спокою безконечного і безпочаткового стану, з якого виходять імпульси, які породжують активну природу. Ця активна природа складається з психічних (пуруша) і фізичних (пракріті) начал. З них і формується буття. Так виникають світи. Окремі частини буття мають обмеження в просторі і часі, вони згодом зникають, зануруючись у безпочатковий стан. Світи гинуть.

Аналогічно виглядають і буддійські космологічні уявлення. Вищою психічною субстанцією є космічне коло Будди-Адібудди. Це повсюдно існуюче тіло, це воно співчуває істотам почуттєвого буття, тим істотам, які живуть у сансарі. Воно може матеріалізуватися в особі, щоб допомогти людям подолати егоцентризм: гординю і пиху (“Червоного півня”), невігластво і всеїдність (“Чорну свиню”), злобу і підступність (“Зелену змію”). Так космологічні уявлення у буддизмі зливаються з моральними настановами.

Етичний аспект буддизму

Обґрунтування моральності Будда вважав своїм головним завданням, вся його теоретична філософія була лише підготовкою, обґрунтуванням філософії моральної, лише вона вела до спасіння людини.

З аналізу віровчення буддизму чітко видно, що головним у ньому є людина. Про людину йде мова у проповідях Будди “Про чотири благородні істини” і у “Восьмискладовому шляху спасіння”. Чітко визначилась мета людського існування: шляхом самовдосконалення домогтися припинення перевтілень, вирватися з обійм сансари і досягти нірвани. При цьому підкреслюється непотрібність жертвоприношення і складного культу, цілковита непотрібність жрецтва.

Звернення до людини – це релігійне новаторство буддизму. І це звернення має єдиний аспект – моральний.

До Будди моральність визначалась належністю до касті, соціальним станом людини. Будда оголосив усіх рівними в духовній сфері. Матеріальну сферу як вияв сансари він ігнорував. Ось тому Будда проголосив заперечення права приватної власності, заперечення національної обмеженості, загальне братерство всіх людей, позбавлених права приватної власності. Він був упевнений, що людство рухатиметься вперед і тільки вперед до самовдосконалення – незалежно від віри в Бога, наявності душі і свободи волі.

Етична система Будди містить у собі основні прості норми загальнолюдської моралі. Це теж велика заслуга буддизму. Але вчення Будди йде далі чисто релігійним шляхом. Смирненість, лагідність, любов до всього живого, терплячість, співчуття, готовність до взаємодопомоги та інші моральні якості – це все кроки до спасіння.

На підставі основних віроповчальних положень буддизм побудував цілу систему моралі, яка не містить прагматичних норм поведінки, не канонізує її зовнішніх норм (звідси йде нехтування, особливо раннім буддизмом, культових проблем), а визнає історичну і просторову різноманітність моральних норм, які часом парадоксально примирюють взаємовиключні моральні підходи. Наприклад, буддизм засуджує всяке вбивство не тільки людини, а й тварини, навіть комахи. І разом з тим дозволяє вживання в їжу м'ясо. Також розглядається проблема провини і відповідальності, злочину і відплати.

Але в цілому буддизм послідовно розвиває гуманістичну концепцію особи, відстоює її цілісність, вимагаючи поваги до неї. Моральна концепція буддизму ґрунтується на людинолюбстві, терпимості до людини. Буддизм домагається утвердження духовної рівноваги людини, внутрішньої віддаленості її від усього на світі, бо світ, сансара, – це найбільше зло. Буддизм, безумовно, бачить необхідність жити і діяти. Будда добре розумів, що людина не може жити в суспільстві, не будучи залежною від нього. Але при цьому він наполягав на акцентуванні

уваги людини на своєму внутрішньому бутті, психологічному стані, на самозаглибленні і на відповідному моралізуванні.

Поглиблюючи моральні настанови “Восьмискладового шляху спасіння”, Будда формулює “Десять величних чеснот”: щедрість у пожертвах; дотримання етичних норм, терпимість, щирість, лагідність, смирення, самообмеження, негнівливість, незаподіяння зла живим істотам, милосердя.

Найбільші п'ять гріхів: убивство, крадіжка, перелюбство, брехня, пияцтво. Крім цього, слід уникати також обжерливості, надмірної захопленості музикою, співами, танцями і театром, бо це розбещує слух; надмірної любові до намащувань, пахощів, квітів, коштовностей, бо це розбещує зір і нюх; пристрасті до м'якого ложа, бо це розбещує доторк; користолюбства.

Буддійську мораль сучасний буддійський богослов Далай-лама XIV трактує так:

1) є три фізичних гріхи: вбивство (від комахи до людини), крадіжка, розпуста;

2) чотири гріхи мови: брехня, лихослів'я, грубість, пустослів'я;

3) три гріхи розуму: заздрість, зловмисність, хибні погляди.

Водночас буддизм зовсім не проповідує аскетизму, хоч і не заперечує його. Він наполягає на стриманості стосовно матеріальних благ, рекомендує стосовно аскетизму дотримуватися серединного шляху: заперечувати чуттеві насолоди і умиртвіння плоті.

В етичних положеннях буддизму привабливим виглядає проповідь любові і милосердя до всього живого без різниці між добрим і лихим, корисним і шкідливим. Буддист п'є воду, обов'язково користуючись ситечком, щоб, бува, яка комаха випадково не постраждала. А йдучи по дорозі, гілкою розмітає шлях перед собою, щоб часом не наступити на щось живе. Певна річ, така любов переноситься і на людей: нікому не заважати, нікого не образити, нікому не заподіяти якоїсь шкоди! Але це все не дійова, активна, цілеспрямована любов, а доброзичливе ставлення, непротивлення злу насильством, поступливість. До всіх людей має бути однакове ставлення. Надання переваги в по-

чуттях будь-кому, виявлення особливого ставлення до когось вважається порушенням інтересів іншої людини, якій цих почуттів нібито недодано. Відповідаючи насильством на зло, ми його лише примножуємо. Парадоксально, але буддизм вважає зайвим захищати людину від насильства, карати людину за вчинене зло, навіть за вбивство. Буддисти рішуче виступають проти кари на горло. І, врешті, така позиція: треба дивитися на світ спокійно, не виявляти пристрасті до зла, треба тільки ухилитися від нього. І коли всі так робитимуть, зло зникне.

Вирішення моральних проблем, у тому числі й утвердження загальнолюдських моральних норм, у буддизмі набирає практичного характеру. Саме в розгляді моральних проблем виявляється практичність, засадничість буддизму. Буддизм не стільки претендує на новизну у формуванні моральних вимог, які були відомі й до цього, скільки на новизну практичних порад у її досягненні, причому особливо підкреслюється як мета не моральне вдосконалення, а вирішення основної проблеми метаспихозу – досягнення нірвани.

Ще одна особливість моральної концепції буддизму: він надає особливого значення не стільки зовнішнім силам удосконалення людини, скільки силам її особи. Людину врятує не жертва, не молитва, не чиєсь покровительство, не заступництво, а тільки вона сама шляхом самовдосконалення. Тут корисний приклад, корисна порада, незамінне знання вчення, але найголовніше – самовдосконалення. Звідси вирішення в буддизмі проблеми релігійного культу, духовенства і церкви.

Самовдосконалення в буддизмі пов'язане з уявленнями про істинне знання, яке спрямоване не на зовнішній світ, а на споглядання свого власного, внутрішнього світу. Воно досягається шляхом медитацій, практикою буддійської йоги – дх'яни. Шляхом медитативного трансю людина має досягнути чотири щаблі сходження, чотири вищих стани: доброзичливості, піднесеної радості, співчуття до близьких, цілковитої неупередженості. Щоб досягти праведності, людина повинна так удосконалити себе, щоб мати здатність постійно перебувати в

одному з цих станів. Це забезпечує її незалежне становище щодо сансари, це вже крок уперед, бо це є набуття чотирьох найвищих добродійностей.

Допоможуть людині в цій справі вісім досконалостей – це певні стадії зосередженого міркування і відповідні здатності: 1) відключення від зовнішніх подразників; 2) відключення внутрішніх подразників; 3) цілковите припинення розумово-емоційної діяльності; 4) екстатичний стан цілковитого відчуження; 5) подолання відчуття простору і часу; 6) усвідомлення хибності “я” і вихід за його межі; 7) усвідомлення “пустоти” всього сущого; 8) подолання антиномії “свідоме – несвідоме”. Інакше кажучи – досягнення цілковитої прострації.

Ці досконалості приводять до осягнення чотирьох вищих мудростей, які є ступенями дедалі глибшого споглядального самозосередження: радість, що виникає від відвернення від зовнішнього світу і концентрації мислення на якійсь важливій ідеї; спокій, який припиняє розумову діяльність; захоплення, що виникає від вимкнення почуттів; транс, який забезпечує цілковиту відірваність від будь-яких подразнень, повну ізоляцію душі від усього.

Медитативний перехід у транс наближує віруючого до надприродного, але не є переходом до потойбічного світу, що є протилежністю і запереченням світу реального. Бхікку (монах, який медитує) ще не покидає цей світ. Не настає і перевтілення, транс доводить, що бхікку вже мав певні заслуги і наблизився до припинення перевтілень, він ось-ось вийде з кола сансари, він впевнений, що нинішнє його народження – останнє, він впадає в стан нірвани, стає архатом (“достойним”). Його архатство підтверджується шістьма одкровеннями чи шістьма знаннями, особливими здібностями, які ставлять його вище від усіх людей. Він може творити чудеса (ширяти в повітрі, миттю переноситись у будь-яке місце і в будь-який час, тобто він долає проблему простору і часу); чути на будь-якій відстані; разом бачити все, що є навколо нього і за межами того простору, де він знаходиться; усе знати і все розуміти, все пам’ятати, в тому числі згадувати про свої минулі перевтілення, чого звичайні люди поз-

бавлені; більш того – він може згадувати про минулі народження усіх інших живих істот. Саме на цих архатських здібностях побудовані “Джатаки” – Будда розповідає про свої минулі народження і народження інших людей і цим пояснює сучасні ситуації і проблеми. Нарешті, шосте знання – це цілковита впевненість у досягненні архатом нірвани.

Звернемо увагу на те, що досягнення нірвани вже тут, у земному житті, є запереченням потойбічності визволення, спасіння. Нірвана – це певний психічний стан особистості, яка припиняє свою життєдіяльність, дхарми душі людини припиняють своє хвилювання, із стану духовного активного буття переходять у стан неактивного, невиявленого, яке є істинним буттям. Людина виключається з життя – і в цьому величезний соціальний смисл буддійського вчення, це і є його практичне спрямування.

Буддистські богослови намагаються всю суть буддизму викласти у трискладовій формулі, яка дістала назву тріратни: “Будда – дхарма – сангха.” У цьому є певний сенс: віруючий для спасіння має покладатися на Будду, старанно виконувати його вчення, додержувати правил вчення, поведінки в колективі, общині. Буддист має якнайчастіше повторювати формулу “ом маніподмехум”, що буквально означає “хвала коштовному каменю в лотосі”, алегорія до “хвала незрівнянному Будді”.

Буддійський культ

Ранній буддизм виступав з критикою і запереченням складного брахманістського культу з жертвоприношеннями, та ще й з допущеннями до нього лише вищих варн. Він практикував простий доступний усім культ. Але такий уже закон розвитку всякої релігії, що в неї неодмінно відбувається ускладнення культу як із широким запозиченням з інших релігій, так і зі створенням своїх оригінальних культових положень. Так сталося і з буддизмом.

Буддійський культ складався і розвивався разом із виникненням і розвитком сангхи – чернечої общини.

За Буддою, та й тривалий час після нього, на спасіння могли претендувати лише ті, хто переходив у ченці. “Людина, яка хоче

стати Моїм учнем, мусить залишити свій дім, своє товариство і свою маєтність. Той, хто все це залишить заради Мого вчення, Мій спадкоємець. Його звать монахом”, – каже Будда [33, 176].

Релігійна община (сангха) складається лише з монахів. Чернечі общини в Індії становлять могутню релігійну організацію, монастирі зосереджують у своїх рунах велику власність і є своєрідними політичними центрами.

Кандидатів у ченці готують з 8-річного віку. Вони завчають тексти священних книг і коментарі до них до 20 років. На двадцятому році, за згодою батьків, їх посвячують у ченці. Кандидат повинен бути здоровим, з правильною статурою, не мати боргів. Буддійському ченцю-бікшу (жебраку) може належати всього вісім предметів: одяг (три предмети), пояс, віяло, миска, бритва для гоління і ситечко для води. Їсти дозволяється тільки двічі на день, взагалі ж приписується аскетичний спосіб життя. У розмові з жінкою чернець може сказати тільки п'ять слів, закриваючись від неї віялом. Обов'язково слід голити голову, обличчя, навіть брови. Живуть ченці за рахунок пожертв, більшість із них бродяжить, однак кожний є членом певної сангхи.

Сангхи бувають як чоловічі, так і жіночі. Черниці зуться бікшуні (жебрачки).

Сангха мала демократичний характер, керувалася вона зборами. Будда ретельно розробив правила проведення цих зборів: мають бути присутні не менше десяти (у виняткових випадках – п'ять) монахів; новачки і жінки не мали права голосу, питання для обговорення вносилися у порядок денний, рішення приймалися більшістю голосів. Будда розробив детальні правила життя сангхи. Головним обрядом у ній була упосата – молитовні збори ченців, які проходили у мовчазній молитві всіх і в читанні священних текстів. Спочатку збори проходили у дні молодика і повного місяця. Потім ще з різних приводів. Особливими днями упосати були день народження Будди і день його першої проповіді.

Але якби буддизм обмежився своїм функціонуванням лише сангхою, вплив його був би незначний: адже не може все населення стати ченцями, треба комусь і хліб здобувати. Тому

утворилися буддійські общини і поза сингхою, з числа буддистів-мирян. Такі общини звичайно перебувають під наглядом і культовим обслуговуванням якоїсь сангхи.

Послідовники Будди, які залишилися жити мирським життям, але зобов'язалися виконувати мінімум буддійських вимог, зветься упасаками (послідовниками), жінки – упасіками. Вони мають матеріально підтримувати сангху.

Буддизм визнав необхідність шанування Будди та інших численних божеств. Звідси – складний культ поклоніння цим богам, що охоплює і особисте, і громадське життя віруючих. Це щоденні молитви і жертвоприношення статуям Будди Гаутами та іншим буддам, паломництво до святих місць, кругові обходи ступ (меморіальних і поховальних куполоподібних каплиць). Поклоніння буддам і бодхісатвам – це обов'язкова плата за допомогу у спасінні, без якого воно недосяжне.

Значне місце в буддійському культі належить поклоніння численним реліквіям. Це мощі Будди і святих, речі, що їм належали чи були виготовлені на їхню честь. До реліквій також належать предмети природи, дерева, гаї, річки, пагорби та споруди, які пов'язані з життям Будди і святих. Кількість таких реліквій необмежена. Але особливо священними є місця, де Будда народився (Капілавасту), де став просвітленим (Гайя), де він виголосив першу проповідь (Бенарес) і місце його смерті (Кушінар), де він перейшов у нірвану.

Згодом виникло поклоніння статуям і зображенням Будди, вони стали найбільш популярними об'єктами поклоніння як у публічних місцях, так і в садибах і будинках віруючих.

У Гонконзі, на острові Ванцао, споруджено статую Будди заввишки 34 м, вона важить 27 т. Це найбільша статуя Будди у світі.

У буддизмі розроблено специфічну форму культової практики бхавани – самозаглиблення у свій внутрішній світ з метою роздумів про вчення Будди.

Поширення буддизму

У буддизмі немає єдиної централізованої церкви, є об'єднання лише в національних чи державних межах. Але це не

виключає існування загально визнаних авторитетів і активно-го спілкування. Були намагання подолати теоретично-богословські розбіжності. Адже ще в V ст. до н.е. в буддизмі вже було 18 сект. Для подолання богословських і культових розбіжностей між ними були скликані собори: перший – у Раджагрихі (бл. 477 р. до н.е.), другий – у Вайшалі (бл. 367 до н.е.), третій – у Паталіпутрі (III ст. до н.е.). Ці собори повної єдності не досягли, як, власне, і церковної організації не створили, але, безумовно, сприяли активізації поширення нової релігії.

Після свого виникнення буддизм перші три століття мирно співіснував з брахманізмом і джайнізмом (про що мова йти-ме далі). Бувало, що в одній релігійній общині мирно уживалися віруючі трьох релігій. Але згодом все ж чітко визначилась перевага буддизму, що як релігія більше відповідав тому часові. Буддизм не був опозиційним до жодної влади. Швидко він став державною релігією багатьох впливових держав, на які була поділена в той час Індія. Розквіт державності Індії за царя Ашоку в III ст. до н.е. був початком розквіту і вдосконалення буддизму. За царя Ашоку відбувся буддійський собор у Паталіпутрі (це місто в той час було столицею держави Магадхі), який впорядкував Тіпітакі. Відтоді й почалося інтенсивне поширення буддизму.

Кінець II тис. до н.е. був періодом стрімкого поширення буддизму в Пенджабі, Сінді, Гуджераті, Кашмірі – територіях, які з розпадом держави Магадахи увійшли в межі Греко-бактрійського царства. Квітне буддизм і в Кушанському царстві. У ті часи хінаяна була витіснена з Північної Індії в Південну. Махаяна ж утвердилась і стала поширюватися за межі Індії.

Наприкінці I тис. до н.е. буддизм утверджується на Цейлоні (з 1972 р. – Шрі-Ланка).

Вже в перші століття нашої ери буддизм стає світовою релігією, охопивши території Середньої, Центральної і Передньої Азії. Починається переможний марш буддизму по Східній Азії: у I ст. н.е. – Китай; IV ст. – Корея; VI ст. – Японія; VII ст. – Тибет; XIII–XIVст. – Монголія; XVIII ст. – Бурятія і Тува.

У Південно-Східній Азії буддизм укорінюється з VIII–IX ст. У XIX–XX ст. він стає відомим у Європі і Америці як релігія, що має послідовників і храми.

Тріумфальна хода буддизму по азіатському континенту зумовлена його соціальним змістом – він виявився дуже потрібний людям і суспільству.

Буддизм високо оцінив особу людини. Він відкинув стару оцінку її за належністю до певного роду, племені, нації, варни так, як це робив брахманізм та індуїзм. Він став цінити людину як особистість залежно від її поведінки: ставлення її до природи, інших людей, до самої себе. Врятуватись могла будь-яка людина – від царя до раба. Для цього вона мусить суворо дотримуватися вчення Будди, поводитись відповідно до цього вчення. В умовах жорстокого рабовласництва гуманістичний зміст буддійського вчення в кінці I-го тис. до н.е. був справжнім одкровенням. І це відкрило йому шлях у душі людей. Будда поселив у цих душах надію на спасіння. Не в теперішньому земному житті, а у невизначеному майбутньому. Але все ж таки воно буде, його слід чекати, слід докласти зусиль у теперішньому житті, піти по шляху, який вказав Будда, виконувати його настанови, жити за його вченням.

Отже, Будда, засудивши сучасний людський світ, високо поставивши особу людини, переніс її спасіння в нереальний потойбічний світ.

Звернемо увагу на те, що Будда зовсім не був ні революціонером, ні навіть реформатором. Він ні в чому не збирався змінювати суспільство, він тільки підказував, як людині самовдосконалюватись. Він оголосив усіх рівними перед спасінням, але не закликав до руйнування кастового ладу. Лише брахманів він вважав зайвою Варною. Усі інші повинні були діяти в суспільстві так, як вони це робили й раніше. Будда відкрито закликав до покори володарям, а вони, зі свого боку, підтримували буддизм і як державну релігію, і в його поширенні за межами Індії.

На початку I тис. н.е. буддизм охоплює своїм впливом усю південну частину Євразійського материка. На кінець цього

тисячоліття він уже має територію впливу від Каспійського моря до Тихого океану, від Якутії до Індонезії. Цей масштабний вихід на історичну арену відбувається в умовах зіткнення з місцевими культурами, що не проходить для буддизму безслідно, бо супроводиться взаємними асимілятивними процесами. Цьому сприяють і пластичність віровчення буддизму і нерозробленість його культової сторони. Такий характер поширення буддизму сприяв утворенню досить чітких особливостей його напрямів, до того ж раніше запрограмованих наявністю течій хінаяни та махаяни.

Єдиного буддизму, як і єдиного християнства чи ісламу, не існує. Численні секти і напрями можна поділити на три течії:

- південний і південно-східний буддизм, тхеравада, індобуддизм (це все можливі синоніми), який виріс на хінаяні;
- далекосхідний дао-буддизм, який ґрунтується на махаяні;
- центральноазіатський тантричний буддизм, що має в основі ваджраяну.

Розглянемо їх детальніше.

Тхеравада, як нам уже відомо, надає в релігійній справі пріоритет нагромадження релігійних заслуг у повсякденному житті і не сподівається на досягнення духовного просвітлення віруючого. Духовенство виступає як необхідний наставник і керівник, а монастирі – як необхідні центри соціально-релігійного життя. Цей буддизм ніс індіалізовану культуру всім тим народам, серед яких він поширювався. Він дуже органічно поповнював політичні системи азіатського середньовіччя в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Камбоджі, Лаосі, В'єтнамі, Малайзії, на Філіппінах, в Індонезії.

Далекосхідний буддизм активно розроблював ідею бодси-хатви – мудреця, що веде людей до спасіння. У ньому релігійні общини автономні і відіграють певну соціально-культурну роль. У ньому утворилася велика кількість шкіл і течій, які, наполягаючи на загальному спільному духові вчення, деталі-

зують його, виходячи з особи вчителя. Він легко співіснує з місцевими релігіями. Цей вид буддизму поширився в Китаї, Кореї, Японії.

Центральноазіатський буддизм формувався вже на початку II тис. н.е., коли почався занепад буддизму. Головною метою релігійної практики він вважає вдосконалення особи під керівництвом гуру – вчителя, наставника. Він швидко реформувався в ламаїзм. Поширений у Тибеті і Монголії.

Хоч буддизм і зник в Індії, але його спадщина наклала довічний відбиток на культуру цієї країни. Індійський історик Д. Косамбі зауважує, що буддизм залишається на всі часи найважливішим відкриттям Індії, її внеском у цивілізацію Азії.

Один із засновників сучасної буддології О.О.Розенберг писав про те, що яким буддизм був спочатку, таким, по суті, він і залишився. Його основні положення, основний погляд на життя та його загадки лишилися такі самі, які були при його формуванні.

Існують численні релігійні організації буддистів, здебільшого вони мають національний характер. Єдиної буддійської церкви, як і єдиного вчення, немає. У Таїланді, наприклад, буддійську церкву очолює король, так само було раніше і в Лаосі, а в Бірмі і Шрі-Ланці взагалі відсутня централізація общин. Існують міжнародні організації буддистів. Найбільш впливова з них – Всесвітнє братство буддистів, утворене в 1950 р. на Міжнародному конгресі буддистів у Коломбо.

Розділення буддизму на численні течії і школи, які часто дуже неточно називають сектами, мають більше значення для вченого духовенства, буддійських філософів, ніж для широкого кола віруючих. Тому історія цих шкіл і течій збігається з історією буддійської філософії. Що ж до популярного, простонародного буддизму, то його течії і відтінки – не наслідки догматичного мислення, а пристосування загальнобуддійських положень до специфічних елементів, які породжені політичними, етнічними, культурними та іншими особливостями історичного розвитку.

Чим же, врешті, є буддизм? Релігією, філософією чи етикою? Одні кажуть – перше, інші – друге, ще інші – третє. На нашу ж думку, це і перше, і друге, і третє.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. У яких історичних умовах започатковувалися основні положення буддизму?
2. У чому різниця між махаяною і хінаяною?
3. Який зв'язок філософії та етики буддизму?
4. Як поширювався буддизм?

Теми для рефератів, курсових, дипломних та конкурсних робіт

1. Будда – історична особа.
2. Джатакі як матеріали для біографії Будди.
3. Поширення буддизму в Південно-Східній Азії (за окремими країнами на вибір).
4. Історія джайнізму.
5. Цзонкоба – реформатор чи революціонер у релігії?
6. Сучасний ламаїзм.

Література

- Джамнапада* / Пер. с палі. – М.: Изд. вост. л-ры., 1960. – 160 с.
- Джантаки.* – М.: Худож. л-ра., 1979. – 351 с.
- Кочетов А.Н.* Буддизм. Изд. 2-е. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
- Ильин Г.Ф.* Религии древней Индии. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – 47 с.
- Гусева Н.Р.* Джайнизм. – М.: Наука, 1968. – 125 с.
- Кочетов А.Н.* Ламаизм. – М.: Наука, 1973. – 198 с.
- Учение Будды.* – Элиста. МП “БОТХН”, 1992. – 256 с.
- Рампа Т. Лобсанг.* Третий глаз. – Л.: Лениздат, 1991. – 192 с.
- Далай-лама XIV.* Буддизм Тибета. – Москва – Рига: Нартанг-Угунс, 1991. – 103 с.

Розділ XI.

РЕЛІГІЯ В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

Перші проявлення цивілізації в Китаї звичайно відносять до XIV ст. до н.е. Це початок епохи Шан (Інь). Тоді існувала держава Інь в середній течії р. Хуанхе. Державу очолював спадковий монарх Ван, вже було майнове розшарування, зачатки рабовласництва, але збереглися залишки первісно-общинних відносин. Тоді з'явився місячний календар. Первісна релігія як культ природи і культ предків почала трансформуватися в системну релігію.

Кожна община мала своє божество – фанді, яке було покровителем і предком общини, воно підтримувало родючість землі і плодючість худоби. Місцеві божества очолював верховний бог Шанді. Своїм богам і предкам шанці приносили жертви, в тому числі й людські – чоловіками з полонених (жінок залишали живими як робочу силу). Людські жертвоприношення бували масовими. В епоху Шань виникає уявлення про Небо як верховну істоту, володаря всього існуючого.

В XI ст. до н.е. держава Інь завоював народ чжоу.

Епоха Чжоу тривала з XI ст. до н.е. Тут уже з'явилося боргове рабство, але основу суспільного рабства створювали вільні общинники, що одержували землі від Вана. Держава складалася з окремих царств, які поступово набирали незалежності і воювали між собою. До кінця епохи утвердилась приватна власність на землю. Значно поліпшилася технологія оброблення землі, утвердилось ремісництво, розквітала торгівля. У цей час виробляється специфічна стародавня релігія.

У чжоусців була богиня Праматір з роду Барана – Цзянь Юань, потім її місце посів Правитель-Просо (“Володар-Зерно”).

Коли ж унаслідок завоювання держави Інь та ряду сусідніх племен сюрмувалася держава Чжоу, виник і культовий міжплемінний союз, у якому поклонялися спільному богові Гуню.

Згодом у межах нижньої і середньої течії Хуанхе виростає ще більш впливова держава з тією ж назвою Чжоу.

У ній з'явився культ “Верховенство божества” – Неба, а чжоуський став “Сином Неба” – Тянь-цзи.

У VIII ст. до н.е. центр держави Чжоу переміщується на схід. Східне Чжоу – це період існування ряду роздроблених самостійних держав, їх було близько двохсот. З десяток їх найбільш значних, в тому числі і Східне Чжоу, утворили ядро держави, яку історична традиція вважала “центральною царствами” Всесвіту (Піднебесний Всесвіт – Чжун го).

Серед великої кількості царства Чжун го Східне Чжоу відіграло роль культового центру, а чжоуські вани стали номінальними правителями. Релігія в цей період залишилася культом природи і культом предків, особливо царських.

З V ст. до н.е. і до III ст. до н.е. триває період “царств, що ведуть боротьбу”. Царства Ці, Чу, Цін, Цзін, Хань, Сунь, У, Юе, Лу та інші змагаються за панування одне над іншим.

Саме в цей час і з'являються основні філософські й релігійні школи Китаю, і перша з них – конфуціанство.

Але перед викладом історії і суті конфуціанства коротко розглянемо зміст і форми релігії Стародавнього Китаю.

З розрізнених релігійних ідей в епоху Чжоу склалася до певної міри систематизована релігія. У кінці XIX ст. їй було дано назву стародавня державна релігія, чи синізм. Але ця назва в сінології не прижилася, релігія стародавніх китайців залишилася без назви, такою хай вона буде і в нас.

Стародавня китайська релігія

Як і в усякій релігії, у стародавній китайській релігії знаходимо насамперед анімістичні уявлення, пов'язані з уособленням природних і соціальних сил. Вони виявилися в обожнюванні неба, різних духів і душ предків.

Небо (Тіан, Тянь, Ті) – головне китайське божество. Це не дух неба, не якась сила, а саме живе небо, яке над нами, воно все бачить, усе знає, усе йому належить, воно всім керує. Воно

є Верховний Правитель, обожнений матеріальний предмет, а не вища істота.

Ніяких поглядів стародавні китайці в розуміння свого божества неба не вкладали. Це чисте поклоніння силам природи.

Небо не дає одкровення, чудес, божественного втручання в дії природи і людини. Але є доля, мінг, у кожного вона своя і стає відомою, лише коли здійснюється. Небо може висловити своє ставлення до природи, до людей через погоду, природні явища, воно може заявити про втрату гармонії між ними і землею. Тоді справа імператора – принести жертву, відрегулювати відносини. Якщо небо гнівається на імператора, тоді його треба замінити.

Старокитайське уявлення про духів (Шань) – це вже анімізм. Духів велика кількість, вони пов'язані з предметами природи, кожен з них має свого Духа. Існують вони спільно як якась корпорація, до них і треба звертатися не поодинці, а до всіх разом. Оскільки вони уособлюють конкретні речі (гори, річки, лани, небесні світила, явища природи тощо), то їх існування територіально обмежене. Культ щодо них здійснює вже не імператор, а місцевий правитель.

Духи існують під Небом, підвласні йому, але не представляють його. Всі вони добрі, злих духів немає. Зло йде не від злих духів, а від відсутності доброї волі добрих духів.

Культ духів обслуговувався запозиченим з первісної релігії шаманізмом. Шамани були фахівцями у стосунках з духами, вони знали, коли, де і як здійснювати їм жертвоприношення, як їх запросити для допомоги і як відвернути зло. Існування і авторитет духів підтримувалися тим, що шамани знали народну медицину, фізіологію і психологію клієнтів.

Культ предків був найбільш укорінений. Стародавні китайці вірили в існування душі людини після її смерті. Це не була віра в особисте безсмертя. Це була ідея продовження роду як вічної цінності.

Китайське уявлення про потойбічний світ зберігало риси первісних уявлень про це. Потойбічний світ був природним

продовженням земного життя. Покійник не вмирав остаточно. Він потребував їжі і догляду відповідно до того статусу, який він посідав за земного життя. Про нього треба було піклуватись, як про живого, замінюючи реальні речі і форми піклування відповідними символічними. Цьому і мав служити культ предків. Тому й немає в стародавньокитайському анімізмі ідеї потойбічної відплати, ідеї пекла і раю. Китаєць боїться не майбутньої кари, а осудливої думки духів предків, перед якими він несе відповідальність. Від предків залежить його теперішня доля, реальне життя. І до цього не можна бути байдужим.

Ось тому в кожному будинку влаштовувалася своя капличка чи молільня з дощечками, на яких були написані імена предків. Коли збирається родина – присутні й духи предків. Тоді духам предків приносять жертву – пряму чи символічну. Члени родини споживають їжу, а духи предків – жертву. На честь предків проголошують промови, в заклинаннях висловлюють свої прохання чи вдячність за допомогу тощо. Такий культ має тільки родинний характер, його здійснюють тільки чоловік і дружина. Тому шлюб – це релігійний акт, він відкриває можливість поклоніння предкам.

Вшановує своїх предків і імператор. І це пошанування вже має не тільки родинний, а й суспільний характер. Імператор приносить жертви своїм предкам і всім попередникам на престолі. А вони допомагають не лише йому одному і його родині, а всій державі в цілому, всьому народові. Звідси їх значущість, масштаби, публічність.

У Стародавньому Китаї виникли культові традиції. Жертви приносилися Небу, духам і предкам з різних приводів, навіть у разі зміни погоди. Ці жертви робилися не заради відкупу, а із вдячності і відданості. У китайських обрядах немає нічого аскетичного. Обряди часто супроводяться музикою. Жертвами є тварини, рослини, предмети вжитку – усе залежить від причини принесення жертв, від того, чого просять. Жертви приносить сам прохач, глава родини, ніяких спеціалістів із жертвоприношень немає. Але все повинно відповідати

ритуалу, нічого не може бути знехтуване чи спрощене. В очах китайця жертва – це вся сума відношень з надприродним, і нехтувати тут нічим не можна.

Стародавня китайська релігія була знаменна розквітом традиційної магії: маги, провісники, ворожбити, знавці рецептів чудодійних еліксирів, фахівці з добра і зла, любові і ненависті, життя і смерті мали необмежений простір для своєї діяльності. Особливого розмаху набрала магія досягнення безсмертя. Пошуки еліксиру безсмертя заохочувалися майже всіма імператорами всіх династій. Чому б не зробити безмежним чудове імператорське життя, в якому для Сина Неба не було ніколи, ніде, ні в чому відмови? Недосягненість цієї мрії очевидна. Але ці пошуки стимулювали створення знаменних для давньокитайської медицини фармацевтичних відкриттів.

Отже, стародавньокитайська релігія, яка безпосередньо народилася з первісної релігії їхніх предків, йшла звичайним для всіх релігій шляхом: перетворення первісного уособлення природи і суспільства в політеїзм, об'єднання елементарних фетишистських і магичних прийомів і дій у релігійний культ. Твердження про те, що стародавні китайці вже вклонялися Шаньді – Першому государеві, найвидатнішому з усіх духів, та ще й з натяком на те, що стародавні китайці під Шаньді розуміли Єдиного Бога, навряд чи можна вважати обґрунтованим.

Конфуцій

Великий китайський вчений, філософ і релігійний реформатор Конфуцій (Кунцзи, Кун Цю, Кун Фуцзи, Кунг Ксю, ще одне ім'я – Чхун Ні) народився в 551 р. до н.е. в місті Цюйфу князівства Лоо (Лу). Він походив із знатної, але збіднілої родини. Легенди розповідають про чудесні обставини його народження: дракони пророкували його матері Чінг Цай, що на неї чекає велика честь народити великого сина.

Конфуцій рано одружився, але шлюб його був нещасливим, згодом він розлучився. Спочатку служив на державній службі. Але вже в 22 роки покинув її і став учитись. Згодом

його знову запросили на державну службу, і він був намісником, потім церемоніймейстером, міністром юстиції. Але державна служба зновтаки не вдалася і він зосередився на проповідницькій діяльності.

Конфуцій мав понад три тисячі учнів, з них 72 стали видатними людьми Китаю, а 12 весь час були біля Конфуція.

Повчання Конфуція не завжди потрапляли на добрий ґрунт, марно шукав він правителя, який би зважив на його повчання. Але він користувався авторитетом і суспільною повагою.

Сама ідея китайського розуміння суті Неба виключала визнання будь-якого документа, який мав би характер одкровення. Книги Одкровення у китайців немає. Зате було чимало творів письменників, записів висловлювань государів, пісень, обрядових церемоній тощо. Конфуцію приписують упорядкування класичних книг: “Іцзін” (“Книга змін”) – запис висловлювань і тлумачень царів та імператорів XII ст. до н.е.; “Шуцзін” (“Книга Історії”) – промови і документи государів XIV–VIII ст. до н.е.; “Шікінг” (“Книга поезії”) – 300 пісень, які відібрав Конфуцій із значної кількості їх; “Леке” – перелік обрядів. Цю книгу склав герцог Чо в XII ст. до н.е., це релігійні і моральні настанови. Конфуцій відредагував цю книгу; “Чунь Цю” (“Чунь Тсе” – “Весна і осінь”) – літопис князівства Лоо від 721 до 480 р. до н.е.

Сучасна наука піддає сумніву не тільки авторство, а й редагування цих книг Конфуцієм, за винятком останньої. Але китайська традиція все ж міцно пов’язує ці книги з ім’ям Конфуція, а їх дух цілком відповідає вченню мислителя.

Вже після смерті вчителя послідовники Конфуція записали його бесіди і висловлювання перед учнями, зведені у трактаті “Луньюй” (“Бесіди і судження”), яка вважається найбільш оригінальним викладом його системи.

Конфуцію було 65 років, коли помер його син Лі; у наступному році помер його учень Ієн Хву. Потім його слуги зловили одного звіра Килина, який був схожий на того звірка, що його бачила матір Конфуція Чінг Цай перед народженням великого мислителя. Конфуцій прийшов до висновку, що його смерть бли-

зька, і промовив: “Моє вчення пройшло свій шлях, а я невідомий”. Він поспішав завершити свої праці, невтомно навчав.

Останні роки його життя були тяжкими для мислителя, його охопили песимістичні настрої, він сумував за минулим і не бачив нічого доброго в майбутньому. Але смерть була невблаганною. У 479 р. до н.е. Конфуцій помер у Цюйфу. Учні поховали його над річкою Си і три роки оплакували на могилі. Тепер там пантеон Конфуція і його учнів.

На тому місці, де стояв будинок Конфуція у Цюйфу, споруджено храм Конфуція. Він має вигляд імператорського палацу, його оперізує стіна з червоної цегли з чотирма вежами по краях. Симетрично розташовані ряд будинків, головний з яких Дачандянь – Палац вищої досконалості, у якому стоїть статуя Конфуція і здійснюються жертвоприношення. Храм Конфуція, побудований у XII ст., реконструйований у 1724 р. і є справжнім музеєм китайської культури.

Розробку вчення Конфуція продовжив його учень Менцзи (бл. 372–289 до н.е.). Він написав трактат, що носить його ім'я “Менцзи”, де виклав свої думки про “справедливого государя”, обґрунтувавши основу політичної концепції конфуціанства.

Одночасно в цьому творі Менцзи поглиблював конфуціанське релігійно-моральне вчення, вважаючи, що народ має право змінити небажаного правителя. Під народом Менцзи розумів зовсім не трудовий люд, а землевласників, чиновників, монахів.

Цілком природно, що разом із зростанням впливу й авторитету конфуціанства відбувався і процес канонізації особи Конфуція.

У 555 р. узаконюється обов'язкова наявність храму Конфуція в кожному місті. У храмі спочатку поклонялись поминальним табличкам Конфуція, а згодом – його скульптурам.

За часів династії Тан Конфуція почали вважати “першим святим”. При династії Сун була розроблена церемонія поклоніння Конфуцію на його могилі, а він одержав титул “наставник держави”. За часи династії Мін його називали “великим учителем нації”. У 1906 р. удова-імператриця Цісі замінила

“середні жертвоприношення” Конфуцію “великими жертвоприношеннями”.

Культ Конфуція зберігся і після падіння династії Цін у 1912 р., хоч жертвоприношення Небу, Сонцю і Місяцю були скасовані. Культ Конфуція припинив своє існування на державному рівні лише в Китайський Народній Республіці, але в побуті він зберігся і донині.

Філософські концепції конфуціанства та даосизму

До часів Конфуція стародавньокитайська релігія вже остаточно сформувалась, це було вчення про Небо, духів і душі предків. Було розроблено відповідну систему релігійного культу. Конфуцій усе це сприйняв як незмінну істину. Він не вважав себе релігійним реформатором. У систему анімістичних і фетишистських уявлень з дуже бідною міфологією, але з розвинутою магією він вніс ідеї, що їх конче потребувало суспільство, яке постійно відчувало соціальне напруження і гостроту соціальних протиріч. Його вчення не стільки філософське й релігійне, скільки етико-політичне. Інакше кажучи, в релігійно-філософському вченні він зробив наголос на етико-політичних проблемах.

Конфуцій нічого не змінив в обрядах тієї релігії, яка існувала до нього. Навпаки, він дбайливо збирав усі обрядові правила і норми до купи, поважно поставився до найменших дрібниць традиції, вважався знавцем культу, ревно виконував усі обряди сам і навчав цього інших.

Національний менталітет китайців, їх любов до порядку і нормування зробили релігійний культ добре впорядкованим.

Історик релігії А. Мензіс зауважував, що в жодній іншій релігії в світі не знаходимо такого зразкового порядку і, додамо від себе, стабільності, як у китайській.

Але, з іншого боку, рівень розвитку цієї релігії був невисокий. У неї застигли, дуже стародавні вірування, немає ніякої організації і духовенства, немає священного писання і богослов'я. Головне в цій релігії – зовнішні дії, які визначаються

звичаєм і переказом. Очевидно, її розвиток колись зупинився, вона застигла і в такому вигляді існувала в часи Конфуція. Але Конфуцій не вважав за потрібне вдосконалювати її. Віддаючи належне культу Неба, він нічого конкретного не сказав про духів, унікав проявів своєї релігійності. Він пунктуально виконував релігійні церемонії та обряди, підкреслював свою відданість традиції і дивився на це, як на суворе дотримання порядку. Історик А. Мензіс зауважує, що наприкінці життя він заявив, що не молився вже багато років. Можливо, це так. Але це зовсім не було запереченням релігії.

Віра в надприродне незмінно присутня в усіх міркуваннях Конфуція про природу, суспільство і людину. Він скептично ставився до деяких релігійних норм, які вважав за потрібне замінити.

Ніхто з китайських філософів стародавності чи середніх віків не створив такої вдалої картини суспільної гармонії, як Конфуцій, – зазначає відомий китаєзнавець С.Л. Тихвинський.

Релігійно-філософська концепція Конфуція має виразне соціальне спрямування, її центральна теза – співвідношення людини, держави і суспільства.

Початкове конфуціанство, на думку відомого сходознавця М.Й. Конрада, становить морально-політичне вчення.

Конфуцій визнає існуючий суспільний устрій непорушним і досконалим. Ніяких змін бути не може. Людина має пізнати існуючий лад і суворо дотримуватися його порядків.

Держава, яка організує цей лад, вища за все, особа – ніщо перед державою. Це й повинна утверджувати і підтримувати релігія.

Таким чином, конфуціанський консерватизм виступав за незмінність феодальних порядків, їх зміцнення.

Конфуцій не заперечував застосування війни у вирішенні міждержавних проблем, але він вважав можливою альтернативою їй – поширення на ці країни його вчення, які забезпечили б безконфліктну гармонію під егідою китайських імператорів.

Основою всіх суспільних відносин Конфуцій вважає Жень – гуманність. Дуже важливим, за Конфуцієм, є вчення “про імена”: будь тим, хто ти є за своїм становищем у суспільстві, – хлібороб має бути хліборобом, чиновник – чиновником, раб – рабом.

Для кожної соціальної групи є свої норми поведінки – лі, кожен повинен дотримувати свого лі. І треба поважати предків. Державу мають очолювати мудрі люди, щоб особистим прикладом виховувати підлеглих. При потребі вони мусять “виправляти імена”: ставити кожного на своє місце в суспільстві. Як бачимо, Конфуцій стояв за стабільність і незмінність суспільного життя.

Конфуцій не приховував соціального спрямування своїх поглядів. Він вчив, що різниця між аристократами і простим народом не може бути стерта, бо як же тоді показати велич і авторитет панства? Що то буде за держава, якщо не буде різниці між благородними і простими людьми?

Знатні люди – мудрі люди. Само Небо надало їм владу. А прості люди – нерозумні. Вони мають працювати на ланах і годувати благородних панів. За вченням Конфуція, суспільство поділяється на “благородних мужів” (цзюньцзи), які мають високі моральні якості, і “нікчемних людей” (сяожень), обов’язком яких є відданість першим – чжун.

Щоб суспільство було впорядковане, а держава діяла бездоганно, треба послідовно впроваджувати принципи гуманності – жень. Конфуцій детально розглядає сутність жень.

Це, по-перше, сяо – поважання батьків. Потім – ті – повага до старших за віком і суспільним станом. Далі йдуть: чжун – вірність, відданість; шу – прощення; лі – добротність; чжі – знання; юн – хоробрість; гун – шанобливість; куань – великодушність; сінь – вірність; мінь – кмітливість; чуй – доброта. Як бачимо, усе це зовсім непогані моральні якості, вони, безумовно, прикрасять людину, створять розумні умови людського існування. У них чітко виступають принципи загальнолюдської моралі. І це утвердження принципів загальнолюдської моралі є безсумнівним вагомим вкладом конфуціанства в людсь-

кий прогрес, у загальнолюдську цивілізацію. Саме це забезпечило конфуціанству стабільний успіх протягом двох з половиною тисяч років.

Релігійно-філософське вчення Конфуція за двісті–триста років міцно вкоренилося в свідомості китайського суспільства, але в нього були серйозні опоненти. Так, опонентом Конфуція був філософ наступного покоління (він народився в рік смерті Конфуція) – Моцзи (479–381 р. до н.е.). “Енциклопедія Нового Китаю”, видана у Пекіні в 1987 р., повідомляє інші роки життя Моцзи – 468–376 р. до н.е.

Моцзи заперечував вчення Конфуція про імена і про лі. Він учив, що в основі всього має бути принцип загальної любові – цзянь-ай. Але він також виправдовував суспільний поділ на бідних і багатих і визнавав владу Неба.

Послідовники Моцзи – моїсти (мочже), розвиваючи матеріалістичні тенденції його вчення в галузі теорії пізнання, вели ідейну боротьбу з конфуціанцями.

Критикували конфуціанство так звані законники, чи легісти. Один з них, Шан Ян (390–338 р. до н.е.) написав у IV ст. до н.е. трактат “Шан цзюнь Шу” (“Книга правителя області Шан”), яку присвятив обґрунтуванню принципів необмеженої монархії, засудженню народної освіти, схваленню війни як найкращого способу вирішення економічних і політичних проблем. Легізм став ідейною основою диктаторських імператорських режимів. Стародавній китайський імператор Цін Шіхуан (259–210 р. до н.е.), відомий як деспот, що правив державою за допомогою свавілля і терору, схвалював легізм і був запеклим антиконфуціанцем. У 213 р. до н.е. він закопав живцем 460 конфуціанців і спалив конфуціанські книги.

Та все ж конфуціанська проповідь покірності, суворого дотримання суспільної ієрархії, суспільного консерватизму забезпечувала йому відповідний авторитет в очах правлячої верхівки. Уже в II ст. до н.е. конфуціанство зближається з легізмом. У подальшому воно набирає абсолютно чітких ідеологічних рис, які зробили його офіційною ідеологією феодального Китаю.

За зберігання забороненої конфуціанської літератури в часи Цінь Ші Хуана злочинця піддавали карі на горло типу Цзу, тобто знищували весь рід злочинця.

Лаоцзи, згідно з переказом, жив одночасно з Конфуцієм, чи може трохи раніше. Сучасна історична наука не фіксує дати його життя. Вважають, що він народився в царстві Чу, що справжнє його ім'я Дань Лінер і він був архіваріусом при дворі чжоуських царів, навіть зустрічався з Конфуцієм. Але все це не має історичних підтверджень. Вважають, що саме він є автором праці “Дао децзи” (“Книга шляху і добродетності”), більш поширена її назва – “Лаоцзи” (“Старий філософ”). У цій книзі викладено вчення даосизму.

Аналіз мови та стилю трактату “Дао децзи” дає підстави припускати, що він створений у IV–III ст. до н.е.

Про те, що даосизм створений після конфуціанства, свідчить його чітко підкреслений моральний характер. Акцентування на моральному аспекті релігійного вчення – це риса другої половини I тис. до н.е.

Більш реальним даосистським мислителем був Чжуанцзи (бл. 369 – 286 рр. до н.е.).

Моральні принципи даосизму заслуговують на увагу. Вважають, що вони до певної міри навіть перевершують конфуціанство своєю гуманністю.

До наших днів дійшов переказ про дискусію між Лао і Конфуцієм. “Плати за кривду добротою”, – заявив Лао. Конфуцій на це відповів, що за доброту слід платити добротою, а за кривду – справедливістю, причому право на визначення справедливості він надавав державі. Такі повчання Лао, як: “Не бажай мстити за наругу”, “Той, хто перемагає себе – могутній”, “Той, хто знає, що в нього досить – багатий”, “Найбільш кволі речі в світі підкоряють собі найсильніші” – свідчать про високий моральний рівень відчуття добра, злагоди, миру в суспільстві, які наполегливо пропонує своїм послідовникам даосистське вчення.

Даосизм

Провідна ідея даосизму полягає в тому, що природа і суспільство, кожна людина окремо – усі вони підлягають не Небу, а загальному закону, дао, який вносить порядок у хаос речей. Дао має об'єктивний характер. Порушення дао викликає ненормальний стан, особливо це видно в житті суспільства, коли нерозумний правитель забуває про дао.

Дао – це не божество, а щось близьке до розуму, природи, шляху чи закону. Воно не має особистого характеру, але передувало всім особам. Дао – першопочаток всього, в тому числі і Неба, з нього все почалося, ним усе закінчиться, воно регулює все існуюче.

Отже, дао – це загальний закон природи, джерело матеріального і духовного буття, а разом з тим і їх мета.

Дао не сприймається безпосередньо, воно поза відчуттями людини. Тому можна сказати, що все, що ми відчуємо – це не дао, а лише його вияв. Пізнання дао може бути дано тільки самим дао.

Для людини надзвичайно важливо зрозуміти сутність дао. Оскільки воно спочатку існувало абсолютно, але невиразно, а тепер його сутність розкрита мислителями для людей, люди мусять пізнати дао і жити відповідно до його вимог. Це буде добро і для людей, і для держави.

Пізнання дао відбувається через наслідки його дій, а вони виявляються через “д” – добродіє, там де вона є, там діє дао, той, хто добродіє, той виконує закон дао. Через пізнання дао відбувається повернення людини до світової гармонії, до злиття людини з природою. Усі порушення нормального ходу речей у природі – посуха, повінь, буревій тощо – порушення її гармонії. Несправедливість, порушення суспільного порядку – теж порушення гармонії, але вже в суспільстві. Потрібна дія дао, щоб усунути ці порушення. Втручання людини тут недопустиме. Людина повинна дотримуватися принципу недіяння. Ось тому даосизм схвалює пустельництво, пасивне життя, яке віддає людину у владу природного ходу речей.

Якщо відкинути заклики до соціальної пасивності, які суперечать людській природі і просто неможливі в суспільстві, де людина не може не діяти, то моральні заклики даосизму заслуговують схвалення, це – продуктивний злет людської думки.

Складнішою постає справа з релігією, яка виникла на основі філософських міркувань Лаоцзи.

Даосизм тривалий час виступав лише як філософська концепція. Ідея дао більш-менш точно охоплювала загальний зв'язок явищ і предметів об'єктивного світу, наближалась до розуміння причинності, до визнання об'єктивності закономірностей світу. Але водночас дао розумілось і як духовна першооснова речей. Отже, філософію даосизму не можна цілком віднести ні до матеріалізму, ні до ідеалізму.

Невиразно виступає в даосизмі й ідея надприродного. Тому даосизм у тому вигляді, в якому він вийшов з поглядів безпосередніх учнів Лаоцзи, релігією ще не був. І справді, він зовсім не був пов'язаний з релігійним культом, тоді як Конфуцій своє вчення пов'язував саме з ним.

На думку дослідників історії китайської релігії, даосизм набрав релігійних рис не раніше, як через п'ятсот років після смерті Лаоцзи.

Перетворившись на релігію, даосизм увібрав у себе магію, алхімію, лікування, демонологію і фетишизм народних культів та шаманських вірувань.

Вищим божеством даосизму є нефритовий імператор Юйхуан. За даосистською міфологією, його походження земне – це імператор глибокої стародавності, який добровільно залишив престол, став пустельником, допомагав у всьому людям, а потім перетворився на нефритового імператора, який володіє раєм і пеклом.

Він має стежити за дотриманням справедливості, судити всіх після смерті. Усе, до чого доторкнувся Юйхуан і його послідовники, – безсмертні святі, священне. Лаоська міфологія перелічує цих святих, а потім святі гори, печери, річки, дерева тощо.

Ще однією важливою істотою даоського пантеону є богиня Західного неба Сіванму. Живе вона в палаці в горах Кунь-

лунь, на краю світу, де немає ніякого життя. Вона володіє персиковими садами. Це – плоди безсмертя. Усі, хто живе в її палаці, – безсмертні. Сіванму уособлює жіноче начало – інь, її чоловік, князь Сходу Дун Ванчун – ян. У Сіванму раз на рік збираються боги, щоб пригощатися персиками безсмертя, тоді відбувається урочистий бал.

Ідея безсмертя та вічної молодості, чи, принаймні, довголіття, посідає значне місце в даоському віровченні.

Людина є об'єктом дії 33 тисяч духів, їхню дію треба спрямовувати на довголіття, чому служать численні талісмани, легенди, замовляння, ворожіння тощо. На це спрямовані і спеціальні фізичні вправи, системи дихання, харчові норми, які містять раціональний досвід і заслуговують уваги, хоч у даосизмі вони оповиті містикою.

Коли в Китаї з'явився буддизм, даосизм запозичив у нього багато елементів культу: врочисті богослужіння, ведичні храми, численне духовенство з монашеством. Він набирає певної організаційної системи і стає церквою.

Про даоське духовенство слід сказати окремо. Якщо конфуціанський культ здебільшого мав родинний, домашній характер, то даоський, вимагаючи значної жрецької кваліфікації і складних технічних умов для свого відправлення, потребував для цього спеціального місця і фахівців. У великих монастирях і храмах складалося вище духовенство. Його представники проходили тривалий термін навчання, мали ґрунтовну духовну освіту, оволодівали також медичними й іншими знаннями, засобами психологічного впливу на людей. Вони вивчали стародавні книги, а також усну традицію. Це була добре підготовлена духовна еліта. Це вони ускладнювали і розвивали даоський культ. Вони ж робили і істотний внесок у розвиток китайської культури.

На відміну від них, нижче духовенство було далеким від даоського богослов'я, їх культові практики були на рівні ремесла. Вони знали безліч прийомів і засобів ворожіння, вдавалися до шаманства, не гребували містифікацією і обманом, спекуючи на марновірстві своїх клієнтів.

Буддизм у Китаї

Буддизм з'явився в Китаї за імператора Мін Ді династії Хань у часи посилення зв'язків західних земель Китаю із Середньою Азією, звідки й з'явилися перші буддійські ченці та буддійські книги. Він став поширюватися у формі хінаяни, але проіснував недовго. Друга хвиля поширення буддизму в Китаї мала місце на початку V ст. уже у вигляді махаяни. Згодом різниця між цими двома течіями експортованої релігії зникла внаслідок “китаїзації” буддизму, яка полягала у проникненні в буддизм конфуціанських даоських ідей і в практичному злитті культів цих трьох релігій.

Уже в кінці IV ст. буддизм набирає статусу державної релігії, але без переваг над іншими релігіями. Та для буддизму, щоб швидко поширити свій вплив, і цього було досить.

V–VI ст. часто називають золотим віком буддизму в Китаї.

У IV–VI ст. буддійські монастирі активно розширюють свої землеволодіння, особливо на півночі Китаю. До VI ст. там налічувалось близько 30 тис. буддійських монастирів з 2 млн ченців. На півдні Китаю в VI ст. було 2846 монастирів з 82 700 ченцями.

З політичних міркувань іноді буддизм обмежувався. Так, у 842–845 рр. за імператорськими указами було закрито 4600 монастирів, зруйновано 40 тис. буддійських храмів, розстрижено 260 тис. ченців.

Втім при першій же можливості він надолужував прогаяне. Зокрема, зріс авторитет буддизму під час панування монгольської династії Юань. У 1221 р. кількість буддійських монастирів і храмів становила понад 40 тис. з майже 500 тис. ченців.

Але поряд з буддизмом не здавало своїх позицій і конфуціанство. Імператор Чжу Юаньчжан, незважаючи на те, що сам був буддійським монахом, обмежив політичний вплив буддизму і даосизму і оголосив ідеологічною основою своєї держави конфуціанство. Коли після перевороту 1402 р. до влади прийшов уряд Чжу Ді, знову було підкреслено, що великі закони

управління державою були відкриті Конфуцієм і вони не можуть бути змінені.

Поява буддизму в Китаї не зустріла опору з боку конфуціанства і даосизму. Впевненість китайців у тому, що Піднебесна держава є центром Всесвіту робила непохитними їх переконання в тому, що їх релігії є найістинніші в світі. І вони охочейшли на зближення з “варварами”. Будда швидко був включений у даоський пантеон. Буддійських уявлень про душу, потойбічний світ, рай і пекло бракувало даосам. Щодо моральних принципів, то в усіх трьох релігіях вони були співзвучні. Відбувся процес взаємопроникнення пантеонів.

Буддизм у Китаї відчув на собі повагу китайців до свого добробуту. Злиденність ченців стала примарною. Пишність і врочистість буддійського культу знайшла розуміння. Буддійські монастирі були не тільки релігійними центрами культури, а й дбайливими господарями, з міцним господарством із великою кількістю рабів та залежних селян. При цьому це були не прийшли люди, а ті самі китайці, які тільки змінили віру, але аж ніяк не втратили свого національного менталітету. Тому в умовах уже існуючої терпимості двох релігій одна до одної проблеми відношень з третьою майже не виникало.

Якщо в галузі догматичній при вирішенні взаємовідносин ще доводилося зустрічатися з тими чи іншими проблемами, то в галузі практичного релігійного життя вони зникли відразу. Невдовзі віруючі, не дуже добре розуміючись на богословських тонкощах, дійшли до практичного отождоження всіх трьох релігій. У будь-якому храмі можна було звертатись до будь-якого бога з будь-яким зверненням. При чому конфуціанство брало на себе вирішення етичних, соціальних і політичних проблем віруючих, буддизм пропонував релігійну розраду, даосизм задовольняв бажане фантастично-міфологічне пояснення світу. Це підвищувало релігійний сервіс.

І все це не заважало буддизму продовжувати свій внутрішній розвиток. У буддизмі йшов процес утворення різних сект, відгалужень, шкіл, напрямів, течій, які знаходили важливі для себе нюанси трактування віровчень чи культових

положень, які відрізняли їх від інших, призводили до принципових розбіжностей, але зовсім не були приводом до релігійної боротьби, а спокійно сприймалися дискутуючими сторонами, не заважаючи їх мирному співіснуванню.

Серед численних буддійських сект у Китаї знайшла визнання секта Чань, учення якої поширив у Китаї в VI ст. індійський чернець Бодхіхарма.

Суть учення чань полягає в тому, що для звернення до Бога потрібен не розгалужений і розвинений культ, а відповідний внутрішній духовний стан людини.

Пошуки релігійної істини, за цим ученням, полягають не у винайденні культових хитрощів, не в молитвах, заклинаннях і обрядах. Чань вважає, що істину висловити людською мовою неможливо, слово безсиле перед глибиною істини, інтелект не може виявити себе в словах, потрібне внутрішнє розуміння без слів. Істина – у пошуках внутрішнього спілкування з божеством. Для цього необхідна внутрішня зосередженість, яка приведе до раптового осяяння. Таке зосередження дістало назву медитації, дхіани. Від цього санскритського слова і пішло китайське – чань.

Чань-буддизм оперує канонами “хитрих” запитань, які ставлять під сумнів можливість раціонального мислення. Наш розум здатний точно визначити предмети і явища світу, а коли у нього виникають утруднення в цьому, то це його неспроможність, а ознака того, що процес пізнання ще не завершився.

Але канон, на думку чань-буддистів, свідчить про неспроможність розуму. Тоді його замінить раптове осяяння дау, воно може бути висловлене в словах, але без відповідного смислу, бо цей смисл зрозумілий лише самому осяяному. Якщо людина вірить у такі побудови, то залишається побажати їй успіху в житті без розуму, бо це дуже нелегко.

Чань-буддизм пропонує різні форми дхіани, це вже справа культової психотехніки. Необхідним фактором успішної дхіани чень-буддизм вважає дотримання високої моральності,

гуманізму, відповідальності перед суспільством, старанної праці, прагнення до миру тощо. Це, безумовно, позитивні риси чань-буддизму.

Чань-буддизм не засуджує практичну нерелігійну діяльність, як це роблять багато буддистських шкіл. Навпаки, він намагається використати досягнення чаньської психотехніки для чисто практичних дій людини, для її безпосереднього існування в реальному світі. Це й тепер викликає інтерес до чань-буддизму (і його продовженню – японському дзену) як до способу вирішення сучасних практичних справ.

Релігія в історії Китаю

Війни китайських держав VI–III ст. до н.е. завершилися утворенням централізованої імперії династії Цинь (221–207 р. до н.е.). Потім існувала династія Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.).

Перехід Китаю від рабовласництва до феодальних порядків різними авторами датується часом від V ст. до н.е. до V ст. н.е. Мабуть, найбільш вірогідним є віднесення цього процесу до часу падіння династії Хань. Після більше трьохсот років виснажливих воєн устанавлюється царювання династії Суй (581–618), потім Тан (618–907). Сун (960–1279). У XIII–XIV ст. панували монгольська династія Юань. Китайська династія Мінь царювала з 1368 до 1644 р. З 1644 до 1912 р. царювала маньчжурська династія Цін. За ці часи Китай пройшов історію переходу від рабовласницької держави до феодальної і потрапив під іноземне панування як колоніальна держава. З 1912 р. розпочалися революційні перетворення, які охопили майже все століття. Весь час до 1912 р. конфуціанство було офіційною ідеологією всіх імператорських династій, але не втрачали свого впливу даосизм та буддизм.

У цілому релігійний процес у Китаї був консервативним. Він поступово став на курс зростання тенденції до релігійного синкретизму. Але процес релігійної творчості не припинявся. Він і не міг припинитися, оскільки релігія – живий організм у суспільстві. Суспільний розвиток неминуче веде до релігійстворення. Причому висхідною базою завжди є релігійні досяг-

нення народу. Так було і в Китаї. Це виявилось у виникненні другорядних релігійних сект.

Уже з II ст. н.е. в середньовічному Китаї виникають сектантські рухи. Такі секти даосистського напрямку, як створена Чжан-Цзюе організація Тайпіндао (“Шлях великої рівності”), що були детонатором повстання “Жовтих пов’язок” у 134 р., Чженідао (“Шлях істинного Єдиного”), Удоумідао (“Шлях п’яти доу риса”) та ін. Вони зберегли свій вплив до середини XX ст., а на Тайвані – й до нашого часу.

У 402 р. Гуей Юань створив релігійне Братство Ляньше (“Товариство Лотоса”), яке піддавало народному трактуванню буддійське вчення, демократизувало його. У кінці XV ст. відзначилася секта Лоцзяо (“Вчення Ло”) створена освіченим мирянином Ло Ціном (1443–1527), що вимагала від віруючих релігійного вдосконалення, виходячи з того, що рай, Небо та інше трансцендентне містяться в свідомості самої людини.

Пізніше, в XVI ст., впливовим був виступ філософа, державного діяча Ван Янміна (1472–1529), який теж акцентував на можливість досягнення мудрості окремою особою шляхом власних інтелектуальних зусиль, а також вважав, що свою долю людина повинна створювати сама, а не тільки Небо. На основі вчення Ван Янміна утворилось чимало різних шкіл релігійно-філософського плану.

Створення в Китаї централізованої імперії, яку очолювали кілька імператорських династій, наклало відбиток на процес історичної еволюції в країні, еволюції, яка розтягнулася на період від III ст. до н.е. до XX ст. н.е. Повільна економічна і політична еволюція час від часу переривалася гострими соціальними кризами, народними революційними рухами, династійними потрясіннями. У цей же час проходила еволюція культури і досягнення цивілізаційної зрілості.

За свою трьохтисячолітню історію Китай зробив вагомий внесок у науку і техніку, пізнання людини і суспільства. Деякі видатні винаходи та відкриття в Китаї зроблені на декілька століть раніше, ніж у Європі. Велике піднесення переживали в свій час література і мистецтво, філософія, логіка і психологія.

Але релігійний розвиток у Китаї не пішов по традиційному для світової спільноти шляху, шляху створення монотеїстичної релігії. Він пішов по шляху релігійного синкретизму, тривалому мирному співжиттю трьох основних релігій: конфуціанства, даосизму і буддизму з набранням етичних відтінків і досягнення віроповчальних та культових компромісів

Релігійний синкретизм неминуче прийшов і в китайське релігійне життя. Конфуціанство, даосизм і буддизм не могли не впливати один на одного. На вищому рівні серед ідеологів цих релігій ще зберігалася певна спеціалізація релігійних пошуків: конфуціанці мудрували, буддисти розмірковували над сутрами і вдавалися до тонкощів медитацій, даосисти винаходили обереги й еліксири вічного життя. Що ж до релігійних низів, то тут синкретизм був загальним явищем. При потребі китаєць звертався до будь-якого бога чи до всіх разом. В його уявленні всі боги були рівними, віротерпимість була головним принципом ставлення до них.

Але все ж при всьому цьому провідне становище в китайському релігійному житті посідало конфуціанство.

Конфуціанський культ предків був доповнений буддійським і даосистським вченням про рай та пекло. Буддизм і даосизм знайшли точки зіткнення у визнанні цінностей аскетизму, пустельництва та монастирського життя.

З кожного культу китаєць брав собі те, що відповідало його ідеологічним запитам, його релігійним потребам.

Відбулось поступове взаємопроникнення пантеонів трьох релігій. Одні й тісамі божества були об'єктом їхнього поклоніння, або відбувався процес ідентифікації різнойменних богів зі схожими функціями. Спільним для всіх трьох релігій було поважання імператорського культу.

Так поступово утвердилась релігія, яка об'єднала три релігійні вчення – сань-цзяо.

Імператорська влада, зі свого боку, надавала підтримку цим релігіям, накладала свій відбиток на релігійні культури.

Формалізовані відносини між владою і підданими виявлялися у відносинах віруючого і бога, до якого він звертався.

Приносячи жертву, віруючий подавав богові листа, в якому повідомляв, що він йому підносить (фактично і символічно, наприклад, клаптик паперу замість злитків срібла, про які він писав у листі), і що він просить чи просто вимагає від нього. Цей лист спалювався разом із жертвою і, таким чином, доходив до божества. При похованні в труну покійника вкладали опис предметів, які мали супроводити його на тому світі. Культовий обряд набирив, таким чином, звичну для віруючої офіційну форму.

Взагалі в розвитку релігійних культів у країні явно відчувалася тенденція до символізму, і держава цьому сприяла.

Втручалася державна влада в культові справи і безпосередньо. Так, опозиційні до офіційних релігій культу оголошувалися непристойними – їнґ си, вони підлягали виправленню чи навіть забороні. Поступово було усунено криваві жертвоприношення, екстатичні з ухилом до підсиленої сексуальності обряди зносин віруючих з божествами.

В імператорському Китаї склалася практика впровадження офіційних культів з урахуванням вчень трьох основних релігій. Ці культу йшли шляхом раціонального підправлення традиційних культів з наголосом на обслуговуванні нагальних політичних потреб. Цінська, а за нею певний час і Ушанська династії встановила особливе поклоніння і жертвоприношення п'яти божествам ді, наповнюючи містичним змістом розуміння цих ді як п'яти царів стародавності, п'яти кольорів, чотирьох сторін світу та їх центру, п'яти фаз світового кругообігу. Ханський імператор-диктатор Уді встановив поклоніння божеству землі Хоуту, яке здійснювалося на п'яти вівтарях на острові серед озера, що символізувало центр всесвітньої (за китайським розумінням) Піднебесної імперії.

Особливої пишноти і складності набирали імператорські культу, які мали характер вшанування не тільки родинних предків, а й предків політичних. Офіційна ідеологія тут втручалася в релігію. Релігія відверто використовувалася для виправдання і обґрунтування певних політичних претензій. Збоку релігійних діячів та ідеологів не було ніякого запереч-

чення, а навпаки, сам зміст моральної позиції усіх трьох основних релігій зумовлював активну підтримку духовенством цих вимог імперської влади до релігії.

Сучасний Китай є багатонаціональною країною, в ній проживає 56 етнічних груп, з яких власне китайці становлять переважну більшість (близько 93% населення). Звідси і надзвичайна релігійна строкатість. Більшість ханців сповідують даосизм (сюди офіційна китайська ідеологія включає і конфуціанство), народності хуей, уйгури, казахи, киргизи, татари узбеки, таджики, дунсяни, салари і баоань – іслам; тибетці, монголи, тай і юнгури – ламаїзм і буддизм; мяо і яо – християнство, орочі, евенки і даури – шаманство.

Складні політичні обставини розвитку демократичного Китаю постійно змінюють умови релігійного життя. Під час “культурної революції” (1965–1969) посилювалися релігійні гоніння, особливо на буддизм. Тоді було ліквідовано всі буддійські організації, монастирі, сплюндровано зруйновані монастирі, знищувалися унікальні скульптури і дорогоцінні манускрипти, старовинні і сучасні книги, ченці піддавалися “перевихованню працею” буддійських діячів.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. У чому полягають особливості релігійних систем Стародавнього Китаю?

2. Як здійснювалась регламентація поведінки в Стародавньому Китаї?

3. У чому полягав, за Конфуцієм, ідеал досконалої людини і як він вплинув на формування китайського суспільства?

4. Як ви гадаєте, чим є дао в китайській культурі – образом чи поняттям? Відповідь обґрунтуйте.

5. Наведіть приклади, які свідчили б про вплив китайських релігійних систем на західно-європейську культуру XVIII–XX ст.

6. Які віросповідальні, моральні принципи конфуціанства забезпечили йому пріоритетність серед інших релігій, сповідуваних населенням Китаю?

Теми для рефератів

1. Конфуціанство в системі стародавньокитайського світогляду.
2. Дао і даосизм в Китаї (філософсько-релігійний аналіз).
3. Вплив релігійних систем Китаю на західноєвропейську культуру.
4. Роль конфуціанства в розвитку китайського народу.
5. Особливості філософського даосизму.

Література

- Васильев Л.С.* История Востока. В 2-х т. – М., 1998.
- Васильев Л.С.* История религий Востока. – М., 1988.
- Великие мыслители Востока. Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / Под ред. Я.П. Мак-Грилла.* – М., 1998.
- Дао и даосизм в Китае.* – М., 1992.
- Дао де цзын. Книга пути и добродетели. Учение Лао-Цзы.* – К., 1992.
- Иллюстрирование истории религии: В 2-х т.* – М., 1996.
- Конфуцианство в Китае. Проблема теории и практики.* – М., 1982.
- Конфуций. Изречения.* – М., 1994.
- Конфуций. Я верю в древность.* – М., 1995.
- Лао-Цзы. Дао дэ цзин: Книга о пути к силе.* – Красноярск, 1998.
- Лобода Е.Б.* Даосизм: история возникновения и развития. – М., 1993.
- Религии Древнего Востока.* – М., 1995.

Розділ XII. РЕЛІГІЯ В ЯПОНІЇ

Китай здійснив сильний вплив, в тому числі і релігійний, на всі країни Азії, що його оточують.

Перехід японців від первіснообщинного ладу до цивілізації відбувся в другій половині I тис. до н.е. На межі IV–III ст. до н.е. в Японії з'являються культові предмети з бронзи, а трохи згодом – заліза, з якого виробляють знаряддя праці. У III ст. н.е. утворився великий племінний союз Ямато, який і став основою формування стародавньоїяпонської держави. Правителі в Ямато згодом стали називатися “тенно” – імператор.

У стародавніх японців з виникненням племінного союзу утворилась релігія синто – вчення богів, в основі якого лежало одухотворення природи і культ предків. Численні духи, а серед них найбільш впливові, які вважалися богами – Камі, відігравали роль керівників світу, а тому і потребували уваги до себе і поклоніння. Камі уособлювалися тваринами, рослинами, камінням, явищами природи і душ предків. Усі вони були об'єктами поклоніння, що привело до виникнення специфічного культу – синтоїзму. Релігійні церемонії цього культу склалися з очищення – сараї, жертвоприношення – сінсей, молитви – норіто і вливань рідин – наораї.

У предковичній японській релігії особливе значення мав культ предків, який вплинув на всю культуру Японії. Відразу в синтоїзмі склалося жрецтво, оскільки синтоїстський культ для його відправлення потребував професійної підготовки.

З того часу, як імператор став верховним жерцем, виробляється жрецька ієрархія. Відправлення культу, яке раніше здійснювали старійшини родів і вожді племен, стає професійною справою каннусі – хазяїв камі, жерців, які встановили спадковість на своє суспільне становище. У VIII ст. каннусі стають чиновниками департаменту в справах синто. Годі ж було проведено “облік” богів, яких виявилось 3132.

Поступово в синтоїзмі божества вишикувалися в ієрархічну систему на чолі з богинею Сонця Аматерасу. Вона була оголошена предком нації і особливо імператорської родини. Культ Аматерасу виявився досить стійким і зберігся до нашого часу

У VI ст. в Японію через Корею, проникає буддизм з Китаю, тобто буддизм уже китаїзований, у суміші з конфуціанством і даосизмом. Цей буддизм вів в Японії окреме існування, але й сам впливав на синтоїзм і зазнавав впливу від нього.

В початковому синтоїзмі не було Священного Письма, як не було й ідеї одкровення. Віровчення передавалося і відточувалося в усній традиції. З V-VI ст. синтоїзм став державною релігією, імператор набрав ролі верховного жерця.

Трохи пізніше, в VII–VIII ст., усна традиція була піддана письмовому оформленню, а разом з тим – відбору і редагуванню. Так утворилися міфологічно-літописні зводи “Кодзікі” та “Ніхонсекі” – пам’ятки ранньояпонської писемності, які дійшли до нашого часу.

За первісною японською міфологією, спочатку існували Небо і Земля, потім з’явилися три божества, до них додалися ще два, а потім – ще п’ять парних божеств. Отже, відразу – цілі сонми богів, які уособлювали різні сили природи. З останньої пари богів Ізанагі (він) та Ізанамі (вона) за допомогою списа з наконечником з коштовного каменю, який символізував фалос, створили в океані великий острів Оногоро, а потім ряд дрібних. Так виникла Японська країна. Створивши це, Ізанамі від осквернення померла і потрапила в пекло. Ізанагі, відвідуючи її, створює з лівого ока Аматерасу – богиню сонця, а з правого – Сузано, бога дощу і бурі. Сузано спустошує країну, від чого Аматерасу зникає в небесній печері і світ поринає в морок. Так тривало доти, доки з допомогою магічних прийомів боги не виманюють її з печери, а Сузано вбиває богиню їжі Цзюнь, з якої виростають хлібні злаки. Так починається життя на землі. Аматерасу, одна з численних богів, керуючи Сонцем, стає головним богом.

Релігійне вчення синтоїзму містить досить оригінальну анімістичну концепцію. Це – безумовний, послідовний політеїзм, це – цілий світ камі. Камі – це верховні божества, керівники стихій і світів, камі – це локальні божества, компетенція яких знижується навіть до окремих предметів: струмка, каменя, дерева, квітки тощо. Нарешті, камі – це душі предків, поклоніння їм – це поклоніння предкам. У синтоїзмі сплетено в єдине поклоніння космосу і предкам. Мета життя – злиття з космосом і служіння предкам. Такі анімістичні уявлення в синтоїзмі роблять всю природу богом. Звідси і своєрідність синтоїстського фетишизму – для синтоїста вся природа, увесь світ – суцільний фетиш, найбільший об'єкт поклоніння. Звідси і своєрідність синтоїстського містицизму: камі живуть тут же, разом з нами, в нашому світі, потойбічний світ втрачає свою актуальність, взагалі синтоїстові легко “забути” про нього, він не поспішає туди, нічого не чекає від нього, його турбує лише те, як його потомки дбатимуть про його дух після його смерті, а що дух його залишиться тут, серед своїх, у нього сумніву немає.

Один із засновників японської науки Мотоорі Норінага (1730–1801), коментуючи “Кодзікі”, писав, що серед японських богів є такі, яких поважають і яких зневажають, сильні і кволі, добрі і злі, люди, звірі, птахи, гори, річки, трава, дерева – усе незвичне викликає побожність і страх, вважається камі, все воно було наділено, в їхній уяві, надприродною силою.

Дослідники зауважують, що синто як релігія не набрала стрункої системи певних поглядів, остаточно опрацьованої системи ритуалів. Вона немовби розраховує на доповнення збоку інших релігій, зокрема буддизму. Цей розрахунок на релігійний синкретизм доповнюється і тією обставиною, що синто компенсує відсутність національного колориту у того ж таки буддизму. Синто – підкреслено національна релігія японців, в неї вірують лише японці, японець не може не бути синтоїстом. Камі – це тільки японські боги, до неапонців їм немає ніякого діла. Синтоїзм як вийшов з найстародавніших племінних культів, культів родини, так і залишився культом нації, культом загальної японської родини.

Такі специфічні особливості синтоїзму зробили його послідовно терпимим і готовим до взаємодії з будь-якою іншою релігією, щоб цим компенсувати свою релігійну незавершеність.

Синтоїстський культ

Синтоїстський культ теж має на собі відбиток незавершеності. Він майже цілком зведений до поклоніння конкретним камі і духам конкретних предків, які живуть у храмі.

Синтоїстський храм мав дві обов'язкові частини: хонден – святилище, де зберігається священний предмет, у якому перебуває божество – сінтай, і зал, у якому знаходяться ті, що прийшли молитися – хайден. Сама ж будівля храму споруджується за строго визначеним храмово-архітектурним стилем. Зображень самих богів немає, є тільки сінтай. Але трапляються і зображення тварин: лисиць, мавп чи оленей, які супроводять відповідних божеств. Біля вівтаря – скриня для пожертвувань. Треба кинути монети, сплеснути кілька разів у долоні, викласти словами чи мовчки свою справу – і вся церемонія.

Крім храмів, невеликі вівтарі споруджують і в домах віруючих, перед ними теж відбувається читання молитв – норіто і приносяться жертви. Бувають і складніші храмові обряди, які здійснюються за допомогою каннусі – жерця. Весь обряд, хоч би з якого приводу він здійснювався, має на меті викликати задоволення когось із конкретних камі і духів, доставити їм приємність, нагадати про свою повагу та відданість і принагідно попросити у них те чи інше. Для цього все годиться: молитва, заклинання, співи, музика, священні танці – кагура, жертви (реальні й умовні). Оскільки це справа делікатна, бо все треба зробити, щоб не викликати нарікань збоку божеств, а ще гірше – їхнього незадоволення і гніву, то вона має бути доручена фахівцям, зокрема каннусі. Тому в синтоїзмі ряд обрядів здійснюється так, що це має професійний характер.

Спочатку – очищення, символічне чи ритуальна миття роту і рук біля храму. Потім японець звертається до жерця, викладає йому свої потреби, той записує їх на спеціальну жертвну дощечку, одержує відповідну плату – і справи віруючо-

го закінчені, жрець сам дає їм хід надалі. Для надійності лише потрібна присутність; можна звернутися до богів іншої релігії, до того ж буддизму.

Як уже було сказано, каннусі – професіонал. Він мав закінчити відповідний навчальний заклад і одержати один з чотирьох ступенів святості й освіченості, тобто мати духовний сан. Жінка теж може бути каннусі, але це буває рідко. А ось в імператорському храмі обов'язково поруч з верховним жерцем є верховна жриця з принцес. У храмі каннусі носять спеціальний одяг: біле кімоно, біла чи кольорова спідниця-плісе, чорна шапочка. Поза храмом – одяг звичайний.

У системі синтоїстського культу є і свята – мазурі, що відбуваються раз чи два на рік і тривають від одного до кількох днів. Храм вичищають, вимивають і прикрашають. До місцевого каннусі прибуває підкріплення від служителів сусідніх храмів. Храмкові обряди в ці дні ускладнюються, набирають особливої пишноти, це вже цілі театралізовані вистави, відбуваються ритуальні процесії з паланкином о-мікосі, вони включають у себе карнавальні елементи, часто зовсім не релігійного значення. Обряди, які супроводять мазурі, мають традиційний і притаманний саме цьому храму місцевий характер, тут щедро виявляється національна ментальність жителів окремого села чи міста. Їх виникнення відносять аж до II–III ст., при чому у формуванні їх чимала роль належить первісному шаманству. Між іншим, відомий мандрівник і дослідник Азії М.Я. Мічурін (1777–1853) пише про японців, що вони вміють ворожити і особливо вірять шаманам і шаманкам.

Із синтоїзмом пов'язане повсякденне життя японця. Він має місце в усіх родинних подіях, народженні дитини, початку її навчання, її повноліття, заручинах, шлюбі, спорудженні будинку чи придбанні квартири, виїзді в мандрівку чи повернення з неї, всіляких родинних святах чи торжествах – в усюму мають взяти участь камі і духи предків. Отже, синтоїстські звичаї глибоко проникли в побут японця.

Дотримання японцями синтоїстського культу зовсім не заважає їм звертатись і до інших культів, зокрема буддійського.

Уже говорилося, стосунки між синтоїзмом і буддизмом у Японії склалися повсякому: були часи зближення, як у IX–X ст., і загострення. Так чи інакше, а процес релігійного культового синкретизму в Японії не минув, і ось уже майже тисячу років японці сповідують принаймні дві релігії. При народженні дитини, шлюбі, святкуванні місцевих свят – вони синтоїсти, а ховають померлих за буддійськими звичаями. Крім того, паралельно існують завезені з Китаю конфуціанство і даосизм, їхні культові елементи також проникають у щоденне життя японців.

Буддизм у Японії

З VI ст., поряд з становленням синтоїзму, відбувається процес сприйняття впливу конфуціанства в релігійній формі і буддизму. Ще до цього, в V ст., було сприйнято китайську писемність, посилився китайський культурний вплив. Конфуціанці і буддійські ідеї впали на сприйнятливий ґрунт, вони були потрібні державі, що йшла шляхом об'єднання земель. Кланова боротьба, яка супроводила це об'єднання, часом ускладнювала шляхи релігійного розвитку, але тенденція релігійного синкретизму невпинно пробивала собі шлях. Синтоїзм, конфуціанство і буддизм – усе визнавалося державою, владою, і державна влада при потребі коригувала відносини між ними. Поширювались у Японії і даоські ідеї, але без особливого успіху.

Оскільки конфуціанство не мало спеціальної церковної організації, воно не змогло виявитись у Японії інакше, як просто ідейним впливом без особливих наслідків. Даосизм був занадто китайським, щоб знайти собі ґрунт для розвитку в японському суспільстві.

А от буддизм з його досвідом активного прозелітства, з гнучкими організаційними принципами вперто шукав собі в Японії ще однієї батьківщини.

Своєрідність феодального розвитку Японії проявлялась у боротьбі окремих кланів за владу. Вона тривала століття.

У кінці VI ст. до влади прийшов клан Соґа, який уже визнавав буддизм і використав його для перемоги над іншими фе-

одальними угрупованнями. З початку VII ст. розпочалася переможна хода буддизму по всій країні.

Клан Сога в 545 р. втратив владу, це був відомий переворот Тайна (30, 64) (35,11), владу поділили клани Сумерачі і Накатомі. Перші одержали формальну владу, всі “імператорські прерогативи”. Накатомі, в особі свого глави Каматарі, одержують роль фактичного правителя (33, 11). Буддизм при цьому посилив свій вплив, храми і монастирі зміцнюють свою економічну могутність і стають центрами політичних інтриг. За указом імператора Сінму 741 р. в кожній провінції було споруджено буддійські храми. Імператриця Сетоку в 765 р. поставила буддизм на один рівень з релігією синто. Буддійські монастирі одержували щедрі пожертвування, ставали великими землевласниками, претендували навіть на владу, мали свої збройні сили і захищали свої привілеї і власність зі зброєю в руках.

Такий успіх буддизму пояснюється дуже просто: як зазначає М.Й. Конрад, буддійська церковна ієрархія надавала Японії готову модель феодального суспільства, буддійські храми і монастирі могли бути і стали опорними пунктами централізованої системи управління. Так і сталося. В Японії церковне і адміністративне районування збіглося, управлінню провінції (коку-фу) відповідав провінціальний монастир (коку-бундзі) (30, 67).

До часів міграції в Японію буддизм у Китаї вже роздрібнився на кілька великих і чималу кількість дрібних сект.

Поширення буддизму в Японії пов'язано з діяльністю двох значних буддійських шкіл – Тендай і Сінгон.

Школа Тендай – “Опора неба” ще в Китаї при своєму створенні ставила завдання об'єднати всі існуючі буддійські напрями. Її діячі активно синтезували вчення старих і нових шкіл на основі сутри Лотоса, яка твердила, що будь-яка людина, будь-якого соціального стану, рівня освіти тощо може здобути осяяння, нірвану і піднятися на рівень Будди. Безумовно, це не так просто. Треба людині перейти через 10 фаз віри, 10 – знання, 20 – релігійної практики, 10 – пізнання істини, а дві останні дадуть бажане осяяння.

Релігійний культ, який практикує Тендай, дуже складний. Адже Тендай вклоняється всім богам буддизму, а їх чимало. Жерці секти створюють собі особливе становище і високий авторитет. Школу Тендай у Японії започаткував Сайте (767 – 822), відомий згодом як святий Денге Дайсі. Він домагався створення єдиної державної церкви в Японії, включаючи і синто, яка мала стати підвалиною імператорської влади. Така політична тенденція забезпечувала школі Тендай належне суспільне визнання.

У 788 р. на горі Хіей поблизу Кіото було побудовано головний монастир школи Гненсай – Енрякудзі (35, 19). Ця школа і в наші часи найвпливовіша в Японії, вона має понад 4300 храмів, більше як 4 млн віруючих.

Школу Кінгон – “Істинні слова” започаткував буддійський ченець Кукай (774 – 835), (34, 159, 168), що також одержав посмертний статус святого з ім'ям Кобо Дайсі. Ця школа прийшла в Японію безпосередньо з Індії, а потім уже з Японії потрапила до Китаю, Тибету і на Яву. Це пізній індійський буддизм, який поступився індуїзмові і вже зазнав нашарування відкритого містицизму.

Сінгон вважає, що існує два вчення Будди: кенге – звичайне, для всіх віруючих і всім відоме, і міке – лише для посвячених, воно існує лише у формі усної традиції.

Вчення міке передусім сповідує найширший пантеїзм – увесь Всесвіт, що є тілом будди Вайрочани. У ньому є шість елементів: земля, вода, вогонь, повітря, ефір і свідомість, вони і становлять Всесвіт. У світі є три таємниці: думки, слова і дії людей. І тут усюди присутній Вайрочана. Людина може відчути цю присутність через містичні обряди, тоді вона здобуває осяяння. Обрядів три: хімміцу – складання пальців у символічні фігури, гоміцу – твердження містичних формул, гоміцу – глибоке споглядання і забуття. Ці обряди найкраще здійснювати перед малюнком мандали – графічним зображенням Всесвіту в різних стадіях його існування з різними елементами, які символізуються різними буддами і бодісотвами. Безумовно, мандали не охоплюють весь пантеон сінгонських богів, але вибір для поклоніння і прохань є.

Проханню до богів у школі Сінгон приділено належну увагу. На кожне бажання, прохання є своє божество і свої норми звернення до нього. Тож віруючий може подбати не лише про майбутнє досягнення нірвани, а й про свої земні справи. Релігія набирає корисного практичного значення – гендез ріяку, що зіграло позитивну роль у поширенні буддизму.

Школа Сінгон дожила в Японії до наших днів. Їй належить 12 тис. храмів, у неї 11 млн послідовників.

Між школами Тендай і Сінгон ніколи не було ворожих відносин. Вони також охоче йшли на зближення з синто. І головне – вони активно підтримували феодальні порядки.

Школа Сінгон спорудила на початку IX ст. монастир на горі Койя (Койясан), який відігравав значну не тільки релігійну, а й політичну роль. Як і монастир школи Тендей – Енрякудзі, Койя мав озброєні загони монахів з кількох тисяч чоловік, які брали участь у справжніх військових сутичках.

У кінці XII ст. феодальна боротьба в Японії посилюється. Влада імператора має формальне значення. Фактично влада перебувала в руках представника клану феодалів, який захопив владу і здобув звання сегуна – полководця. Сегун спирався на своїх васалів, а ті – на дрібне військове дворянство – самураїв. Поступово зміцнюється велика феодальна земельна власність. Буддизм ще з IX – XI ст. у феодальній Японії стає державною релігією, його сповідує вся феодальна верхівка, але він ще не стає загальнонародною релігією. Це завдання вирішив амідаїзм – буддійське вчення, яке проповідувало відродження в іншому житті в “чистій землі” – в раю, де править будда Амітаба (Аміда). Потрапити в рай до Амітаби дуже просто, треба лише ревно вірити в Будду.

Проповідували нове вчення дві школи: дзедо сю – школа чистої землі, яку очолював Хонену (1132–1212), та дзедо сін сю – школа істинно чистої землі проповідника Сінрапу (1173–1262).

Обидві школи надавали пріоритет віри перед релігійним культом, у жодному разі не заперечуючи останнього. Рятування людині може принести і принесе лише віра. Для цього не потрібні ніякі хитромудрі вчення, ніякі знання. Врятується

останній дурень, аби лише він щиро вірив – так любив повторювати Хонену.

Культовий обряд, який ввів Хонену, був досить простим. Слід було раз по раз повторювати заклик: “Наму Амідра буцу!” (“О Амідра Будда!”). Добре при цьому ще дзвонити в дзвін, щоб привернути до себе увагу Будди і заохотити його до акту спасіння. Ревні послідовники Хонену повторювали магічну формулу 70 тисяч разів на добу, використовуючи для лічби чотки.

Допомагають справі і кудоку – добродійні вчинки, що, безумовно, подобаються Будді. До них належало переписування буддйських сутр, які потім роздавалися іншим. Це був дієвий засіб поширення буддйської літератури. Кудоку вважалося і майстрування мініатюрних п’ятиповерхових буддйських храмів-пагод. Ці моделі часто бували справжнім витвором мистецтва і прикрашали храми. Таким же священним даром храму є і скульптурні зображення будд. Вони часто теж мали високохудожнє значення. Але частіше були продуктом масового тиражування, звичайного ремісництва. Отже, шлях завоювання симпатій божества був не такий уже й важкий. Це приваблювало до буддизму простих людей. Спростивши до мінімуму обряд, проповідники амідойзму вчили, що “чистої землі” може досягти кожен, незалежно від суспільного становища, бо перед Буддою всі рівні. Саме це й зробило буддизм у Японії масовим.

Ще одну спробу спрощення і пристосування буддизму до японських умов зробив проповідник Нітірен (1222 – 1282). Будда, за Нітіреном, має космічний характер, він розчинений у Всесвіті в будь-чому, що є в ньому. Ось тому і в кожній людині є Будда. І щоб звернутися до Будди, далеко ходити не треба, треба звернутися до людей, до себе. Така постановка питання робила вчення Нітірена більш демократичним. Разом з тим Нітірен спростив віровчення і культ буддизму, щоб зробити їх більш зрозумілими.

Нітірен вважав, що велика кількість течій і шкіл у буддизмі знижує його дієвість. Він рішуче засуджував амідайську формулу “Наму Амідра буцу” і вважав, що кожен, хто так скаже, неодмінно потрапить у пекло. Єдина рятівна формула – це

“Наму ме хо ренге ке!” (“О Сутро, лотос таємничого закону!”), яку пропонує він. Мабуть, ця категоричність і перешкодила Нітірену та його послідовникам домогтися єдності в буддизмі.

Дзен-буддизм

Як уже було сказано, буддизм прийшов у Японію з Китаю ще в VI ст. Але буддійський вплив з Китаю мав місце і в подальшому. І коли в період Суньської династії в X– XIII ст. в Китаї став інтенсивно розвиватися чань-буддизм, це відчувлось і в Японії.

Чань-буддизм (у Японії він дістав назву дзен-буддизм) з’являється на арені японського релігійного життя в період Камкура, коли буддизм інтенсивно поширюється, глибоко проникає в японську культуру і починає визначати її специфіку. Безумовно, дзен не міг змагатися з пропагандою буддизму Нітіреном, який відразу здобув найпоширенішу підтримку в низах. Дзен став надбанням серед самураїв, інтелігенції, міського населення. Відомі два його проповідники в Японії: Ейсай (1141–1215) і Доген (1200–1253). Ідейний зміст цих нібито різних за назвою течій абсолютно тотожний: заперечення пізнання раціональним шляхом і передачі знання через слово, пошуки пізнання в містичному осяянні.

Але в японського дзену є істотна відмінність від китайського дзенства: він увів китайську теорію в практику японського життя відповідно до соціальної ситуації в країні і до національного менталітету японської нації. У середньовічній Японії дзен став практичною ідеологією людей праці, він був методом діяльності (27, 11). Це забезпечило йому успішне пристосування до буржуазного стилю життя в XX ст.

Спочатку дзен у Японії поширився у варіанті школи Рінздай, потім – Сото, ще пізніше – Обану. Вони відрізнялися між собою і методикою досягнення просвітлення – саторі. Так, школа Сото акцентує увагу на суворих правилах поведінки. Під час вправ на досягнення саторі шлунок твій має бути ні порожнім, ні повним, регулюй години сну; щодня мийся, не думай ні про добре, ні про погане; не думай ні про минуле, ні

про майбутнє, сьогодні – це твій всесвіт і т.п. Це психологічний тренінг і зосередження на одній думці: ти поза дійсністю, сам у собі, нічого, крім тебе, в світі немає, є тільки твої внутрішні відчуття. Його можна назвати інтелектуальним обмеженням, пригніченням інтелекту заради досягнення особливого психологічного стану.

Школа Ріндзай головним методом досягнення саторі вважає вправи на коани, які мають примусити відійти від раціонального логічного мислення і покладатися лише на інтуїтивну реакцію. Інтелект тут зовсім не потрібний, істина має бути вгадана і при цьому незрозуміла іншим. Істина прийде згодом. Поза вченням дзен слова неспроможні передати істину, вона може бути лише відчутюю.

Отже, дзенівське вчення про особливі шляхи проникнення в суть світу у своїй основі орієнтується не на його реальне пізнання, а надають самому пізнавальному процесу містичного характеру.

Існує ще один метод досягнення саторі – це наполеглива праця і споглядання природи. Погодимось, що і перше, й друге справді мають психотерапевтичне значення. Так що використання їх для досягнення саторі цілком виправдане. Лишається з'ясувати, наскільки ефективно саме саторі.

Поширення впливу дзену спричинило появу при багатьох синтоїстських храмах і монастирях спеціальних шкіл для вивчення методів досягнення саторі. Вони побудовані на принципах цілковитої ізоляції від світу, жорстокої дисципліни, суворого режиму і аскетизму. Вони послуговували зразком для сучасних дзенівських шкіл, що виникли як наслідок моди на дзен в Європі і Америці. Громади дзен-буддизму є і в Україні.

Дзен сприяв поширенню монохромного живопису. Зображення, основу якого становлять почуття, емоції, барви, стало символом чисто духовного сприйняття дійсності за допомогою максимально абстрагованого малюнка, до того ж виконаного в одному, здебільшого чорному кольорі. Головними сю-

жетами такого живопису були релігійні. У XV ст. він відійшов від релігійної тематики.

Повертаючись до японського середньовічного дзену, значимо, що він, в умовах свавілля і насильства в політичному житті того часу, знайшов своє місце в духовному житті суспільства як виправдання цього свавілля і насильства. Дзен зробив свій внесок в ідеологію середньовічної Японії.

Посилення політичного значення дзену відкривало йому шлях впливу на мистецтво і літературу. Він сприяв виробленню в живопису так званого філософського пейзажу: простий і лаконічний у синтезі гармонії та краси, він водночас був здебільшого фантазією митця, абстрактною композицією реальних речей. Філософський дзенівський пейзаж виступає антитезою реалістичного мистецтва. Проявився вплив дзену і на літературу. Це знайшло вираз у появі жанру філософською та естетичного натяку в поезії. Вплинув дзен і на архітектуру, зокрема, паркову. У Японії з'явилися сади каміння, які спонукали до мовчазного споглядання, що стимулює самопізнання. А архітектура чайних будиночків, поєднана з вишуканою церемонією японського чаювання, навіть стала важливим елементом дзенівського впливу.

Слід сказати й про те, що виховна практика дзену була використана в системі підготовки самураїв середньовічного рицарства з його культом насильства і розбою. Дзен став релігійно-філософською засадою самурайського кодексу моралі бусідо – “шлях воїна”, який забезпечував спеціальну бойову підготовку відбірних феодалних військ, що відіграли значну роль у міжфеодалних війнах середньовіччя та у війнах наступних епох у Японії.

Ці та інші аспекти впливу дзену на культуру свідчать про великі потенціальні можливості релігії в становленні національних аспектів цивілізації. Англійський дослідник буддизму в Японії Ч.Еліот школу Дзен назвав найбільш японською з усіх течій буддизму в Японії.

Релігійний синкретизм у Японії

Синтоїзм і буддизм у Японії мирно співіснували в релігійному житті Японії. Час від часу співвідношення їх впливу зазнавало змін залежно від історичних і політичних ситуацій. І синтоїзм, і буддизм у феодальній імперії були ідейною основою імператорської влади.

Зближення буддизму і синтоїзму почалося в період, коли в державі з'явилася перша столиця в Нарі (710). Буддизм у той час був релігією феодальної верхівки, а синтоїзм – релігією народу (в 737 р. в країні було близько 3000 синтоїстських храмів).

Синтоїстські і буддійські храми будувалися поруч. Виникав рух убасоку – синтоїстські шамани сприймали буддизм і створювали щось подібне до “народного буддизму”. Зближення шаманської магії з буддизмом підтримки буддійської верхівки не одержало. А буддизм тим часом став централізованою державною релігією країни. Буддійські монахи в Японії дістають назву бозу, пізніше – бонзи.

У 794 р. столицею імперії став Хейан (сучасне Кіото) і був нею до 1868 р. Почався період “миру і злагоди”. Хоч якраз миру і не було, точилася боротьба феодальних кланів, яка завершилася в 1185 р. встановленням сегунату Міномота (1335–1373), згодом – Асінага (1335–1573).

Вже в період Хейан процес синкретизму буддизму з синтоїзмом проходив в умовах переваги першого. Камі оголошуються втіленням будд і бодхісатв, синтоїстські боги одержують свої зображення (раніше їх не було – вони ототожнювалися з предметами), синтоїстські святилища стають одночасно і буддистськими. Синтоїстичне духовенство чинило певний опір, але він був надто кволий. А буддизм користувався цим синтезом для проникнення в маси.

На долю синтоїзму істотно вплинуло те, що він як безпосередній продукт родоплемінного ладу не зміг швидко перебудувати себе на потребу особистості в цивілізованій державі того часу. Він був занадто консервативним, щоб швидко стати

феодалною ідеологією. А поряд уже існував буддизм з достатнім досвідом такої перебудови, він уже вмів служити новій державності.

Глибокий знавець японського духовного життя О.О. Розенберг вважав, що синтоїзм як примітивна народна релігія яка по суті не має системи, була безсила у відношенні до буддизму, який виступав у філософській всеозброєності. Незавешеність синтоїзму як релігії робила його певною мірою “відкритою системою” для інших релігій. І це було на користь буддизмові.

Утвердження в 1192 р. влади сегунів і перетворення імператорської влади на формальність підвищило соціальне значення буддизму, оскільки буддійська церква з її економічно-могутніми храмами і монастирями сама була великим феодалом.

Коли в XVI ст. імператорська влада знову посилилась, буддійська церква зазнала утисків. Прихід до влади клану Токугава в 1603 р. знову підніс буддизм як соціальний чинник. Зміцнення авторитету буддизму мало бути досягнуте не усуненням синтоїзму, історичні корені якого не можна було зруйнувати, а шляхом синкретизму двох релігій при підтримці і наданні переваги буддизмові. Токугави ввели практику будівництва храмів подвійного значення: храм був одночасно буддійським і синтоїстським.

Незважаючи на причетність до тієї чи іншої буддійської школи, не кажучи вже про їхні відтінки, все населення було приписане до буддійських парафій з установленням обов'язкового відвідування їх. Парафіяльне духовенство мало певні адміністративні права щодо віруючих, що межувало з відвертим втручанням у їхнє приватне життя.

Процес синкретизму синтоїзму з конфуціанством, яке йшло до Японії поряд з буддизмом, відбувався непросто, оскільки конфуціанство було більше домашнім, ніж храмовим культом. Але активна підтримка конфуціанством імператорської чи феодалної влади привертала до нього симпатії правлячих клів, і конфуціанство формально посіло статус державної релігії.

Так і йшло релігійне життя феодальної Японії: синтоїзм разом з буддизмом задовольняв релігійні потреби японців, конфуціанство – морально-політичні.

Процес синкретизму для вищого духовенства і правлячої верхівки країни був одним із засобів створити єдину японську релігію. Це завдання виникло перед ними ще в раннє середньовіччя, коли розвиток синтоїзму загальмувався і він, на відміну від буддизму, перестав бути претендентом на загальнонаціональну релігію.

У XIX ст. внаслідок розвитку буржуазних суспільних відносин феодальні порядки в Японії почали покидати історичну сцену. Вже тоді опозиційні сили намагалися протиставити буддизму і конфуціанству “справжній синтоїзм”, головним теоретиком якого був Ацутане Хірата (1776–1843), що значно підживив інтерес до синтоїзму.

Після революції Мейозі (1867–1868) синтоїзм став державною релігією. Його головні ідеї: проголошення “загальної родини” японців як особливої нації, твердження про божественне походження японців; обожнювання імператора як “сина Сонця” цілком відповідали інтересам буржуазної Японії.

Буддизм був трохи ущемлений, але все ж зберіг своє значення як паралельна релігія. Конституція Японії 1889 р. проголосила свободу совісті і релігійну рівність. Це створило умови для подальшого релігійного синкретизму. З 1946 р. синтоїзм втратив значення державної релігії.

У сучасній Японії буддистські школи мають таку кількість храмів: Сін – 19 тис., Содо – 14 тис., Сінгон – 12 тис., Дзедо – 18 тис., Рідзай – 6 тис., Нітірен – 4900, Тендай – 450. Отже, необуддистським школам належить більшість храмів.

Запитання і завдання для запитання знань

1. Назвіть конкретні вияви релігійного синкретизму в Японії.
2. Спільне та відмінне у релігійних системах Китаю та Японії.

3. У чому проявився вплив на західноєвропейську культуру?

Теми для рефератів

1. Вплив релігійних систем Японії на західноєвропейську культуру.
2. Роль синто в розвитку японського народу.
3. Синто в історії Японії.
4. Релігійні традиції Японії
5. “Кодзикі” – священна книга синтоїзму.

Література

Игнатович А.Н. Буддизм в Японии. Очерк ранней истории. – М.: Наука, 1988.

Изнага С. История японской культуры. – М.: Мысль, 1972.

Конрад Н.И. Очерки культуры средневековой Японии. – М., 1988

Сабуров И. История японской культуры. – М.: Прогресс, 1972.

Розділ XIII.

РЕЛІГІЯ АНТИЧНОГО СВІТУ

Релігія крито-мікенської культури

Наше дослідження історії релігії переноситься до Європи. Саме тут відбувся розвиток цивілізації, яка була безпосереднім предком сучасної Європи і безпосереднім ґрунтом розквіту християнств – релігії, яка наклала найбільший відбиток на історію людства. Це – антична цивілізація.

Південь Балканського півострова, острови Егейського моря і вузька смуга західного узбережжя Малої Азії, а пізніше – численні колонії навколо цих територій – це Еллада, колыска європейської цивілізації. Заселення Еллади почалося близько 100 тис. років тому.

Цивілізація в Європі народилася на межі IV і III тисячоліть до н.е. Уся Європа в той час ще переживала період переростання первісного суспільства в цивілізоване. Вкрита лісами і болотами, вона була ще дикою. Лише на півдні (теперішня Італія та Іспанія) і південному сході (Греція, Подунав'я, південноукраїнські степи) існували окремі вогнища землеробських і землеробсько-скотарських культур.

Але дослідження англійського археолога А.Еванса (1851–1943) відкрили на острові Крит найстародавнішу європейську культуру – критську, або мінойську (за ім'ям міфічного царя Міноса, найвидатнішого діяча того історичного періоду). А період цей немалий: від 3000 до 1200 рр. до н.е. – майже 18 століть.

Критська культура, яку представляли ранні рабовласницькі держави Кнос, Фест та інші, досягла значного розквіту в XX–XV ст. до н.е. і швидко згасла, починаючи з XIV ст. до н.е. У цих державах існувала теократична влада. Цар був одночасно і верховним жрецем. Управління державою і відправлення релігійного культу практично становили один процес. Мінорці (так

умовно називають населення цієї держави) вклонялися Великій богині – матері людей і тварин, і богам – бику, що уособлював руйнівні сили природи. Цим богам цар-жрець приносив жертви в палаці, що одночасно був і житлом, і храмом.

У кінці XV чи на початку XIV ст. н.е. на Крит з континенту вторглися греки (ахейці) і зруйнували мінойську цивілізацію.

Ще одним центром давньогрецької цивілізації була мікенська (ахейська) культура (1770 р. до н.е. – 1200 р. до н.е.).

Греки-ахейці з'явилися на Балканах майже одночасно з появою цивілізації на Криті. Вони прийшли з півночі, з долини Дунаю. Злившись з місцевим населенням, вони утворювали нові культурні вогнища. Розкопки в Мікенах, а потім у багатьох інших місцях Греції розповідають про войовничий народ, що створив могутню державу, яка домоглась особливого розквіту в XVI–XIII ст. до н.е. Існували й інші ахейські держави. Вони вели між собою безперервні війни.

Стародавні греки обожнювали природу. В їхньому уявленні надприродні особи були всюди: в струмках жили наяди, в галях – деревні німфи, дріади і сатири, в скелях – оради, в морі – nereїди і тритони, небо заселяли зірки і боги вищого рангу.

У 50-х роках минулого століття була розшифрована мікенська писемність. Щоправда, більша частина розшифрованих глиняних табличок містила різні господарські записи, але були відомості і про релігію. Так, виявилось, що були раби, які вважалися власністю того чи іншого бога. Може, було і щось подібне до храмового господарства. Принаймні, була якась колективна релігійна власність. Склався чималий список богів. Серед них Зевс, Гера, Посейдон, Афіна, Артеміда. У богів-чоловіків були жіночі “візаві”: у Посейдона – Посідея, у Зевса – Дівія. Існував культ Діоніса, але не бога, а людини.

Близько XII ст. до н.е. на мікенські землі вторглися дорійські племена з півночі півострова. Їхня культура злилася з мікенською, а суспільство дістало поштовх до розвитку в рамках розкладу общин.

Релігія грецького полісу

Наступний етап в історії Стародавньої Греції дістав назву архаїчного. Він тривав з VIII по VI ст. до н.е. У цей період стародавні греки колонізують північне узбережжя Егейського моря, узбережжя Чорного моря, південь Апеннінського півострова і навіть проникають на Африканське узбережжя Середземного моря. Колонізація активізує економічний розвиток країни: стимулюється ремісництво, ремесло остаточно відокремлюється від землеробства, торгівля зближує сусідні і далекі країни, греки чимало чого запозичують зі світу, що відкрився перед ними. У Стародавній Греції у VIII ст. до н.е. встановлюється полісний устрій: виникають міста-держави з класовим розшаруванням, з розвиненими товарно-грошовими відносинами.

З усіх полісів найбільшими були Афіньська і Спартанська держави.

Народ Афіньської держави складався з чотирьох філ (племен). Кожна філа в свою чергу поділялася на три фратрії, а кожна фратрія – на тридцять родів. Племя і рід були органами управління і релігійними общинами, функції фратрії обмежувалися шлюбами і реєстрацією народжень.

Суспільне життя в полісах набирало дедалі організованішого порядку, удосконалювалося створенням правових відносин.

У 621 р. до н.е. Драконт записав чинне звичаєве право в Афінах, що було деяким обмеженням інтересів аристократії, яка до цього не була зв'язана ніякими законами. І це до певної міри захищало інтереси народу. Але за законами Драконта було лише одне покарання – кара на горло. Тому вираз “драконтові закони” став крилатим.

За реформами Драконта ведення релігійних справ остаточно переходило до держави. Усі жителі Аттики мусили поклонятися богам і визнаним родами героям.

Особливо важливою була законотворча діяльність Солона (між 640–635 – бл. 559 рр. до н.е.), який в 594 р. до н.е. ліквідував боргове рабство, увів єдині для всієї країни міри маси і

гроші, встановив свободу заповітів. Солон дбав про економічну незалежність країни і розвиток ремесел. Залежно від майнового стану розділив суспільство на чотири класи і заборонив представникам самого бідного класу – фетам займати державні посади, але всі мали виборче право.

Незабаром після 509 р. до н.е. Клісфен ліквідував племінні філи і утворив нові, територіальні. Кожна філа поділилася на десять демів, які мали окремі храми з жерцем, якого обирали голосуванням або жеребкуванням. Філа теж була релігійним утворенням, храм філи був державною власністю, релігійними справами філи керувала держава. Так утворилася державна релігія. Але влада жерця вже відокремлюється від влади воєначальника, судді і адміністратора.

Трохи інакше розвивалася держава Спарта в південній частині Пелопоннесу. Це був аграрний поліс. На землі працювали лише ілоти (раби), торгівлею і ремеслом займалися періеки, а громадяни Спарти – лише військовою справою. Це була держава воїнів, влада належала військовій аристократії. Спартанське релігійне життя було схоже з афінським.

Релігія архаїчної Греції зберігала і навіть прирощувала численний пантеон гомерівських олімпійських богів, вносила зміни в їхню ієрархію.

Цей період був періодом подальшого розвитку старогрецької культури.

Ще в IX ст. до н.е. греки запозичили у фінікійців семітський алфавіт. Поступово на ньому створюється ряд культурних пам'яток. У VIII ст. була записана (чи написана) Гомером “Іліада” та “Одіссея”, які містять розгорнуту картину давньогрецького життя та інформацію про міфологічну релігію Еллади, якою ми користуємося й донині.

Ясний світ Гомера заселений богами і людьми. Вони мають багато спільного між собою. Ті й інші живуть у природі, вони мають походження від матері-землі, народилися, мають тіло, їдять, сплять, діють, мають своїх царів і владик. Але люди живуть у видимому вигляді, а боги – невидимі. Люди їдять плоди землі, а боги – нектар, амбросію, люди смертні, а боги – безсмертні.

У Гомера ще немає ідеї потойбічного осягнення. Померлі продовжують своє існування в підземному царстві, і лише деякі з них, за волею богів, стають безсмертними і живуть у земних формах.

Ідея потойбічної спокути виникає у грецькому полісі, причому її доля багато в чому визначається поховальними обрядами і піклуванням про душу померлого тих, хто залишився живим. Це свідчить про розвиток анімістичних уявлень на цьому етапі вдосконалення давньогрецької релігії.

Релігія стародавніх греків звеличувала фізичну працю, без якої неможливо було б досягти матеріального добробуту. Ось тому у греків така велика кількість богів-покровителів різних видів праці: Артеміда наглядала за полюванням, Гермес, Аполлон і Пан – за скотарством, Деметра з її елевсинськими містеріями дбала про землеробство, Діоніс – за виноградарство, Афінна Паллада – за ремісництвом, Гефест допомагав ковалям, Гермес – торговцям тощо. Були боги-покровителі і розумової праці.

Ще одним значним культурним явищем, тісно пов'язаним з релігією, були спортивні ігри, і головні серед них – Олімпійські. Перша з них влаштована в 776 р. до н.е. на честь Зевса Олімпійського. Ці ігри прославляли фізичні якості людини, заохочували фізичний розвиток, який потрібен був аристократії для панування над рабами і утвердження власної соціальної ваги. Це робилося з посиланням на богів.

У афінян і спартанців були спільні боги і спільні храми. Часто ця спільність використовувалась у політичних інтересах. Так, стародавній історик Фукидід у своєму творі "Історія" згадує, що при вирішенні питання про владу македоняни (спартанці) умовили жрицю в Дельфах зробити передбачення, вигідне їм.

Стародавньогрецька міфологія

Міфологія стародавньої Греції була одним з найяскравіших явищ, що відбилися на всій світовій цивілізації. Вона з'явилася уже в первісному світогляді давньогрецьких племен ще в період матриархату. Міфологія відразу увібрала в себе анімістичні і фетишистські уявлення.

Міфологічному обґрунтуванню були піддані культ предків і тотемів, без яких теж не обійшлися стародавні греки. Отже, релігія стародавніх греків почалася з міфології, знайшла свій кращий вияв у міфології, своєї довершеності досягла в олімпійській міфології.

Олімпійській міфологія – це вже загальногрецька міфологія періоду патріархату. Дослідники відзначили цікавий момент: імена місцевих богів чи місця їх шанування ставали епітетами загальних богів.

Олімпійський пантеон очолює “батько всіх богів і людей” Зевс, він живе на горі Олімп, усі боги цілком підлегли йому. Всі олімпійські боги антропоморфні не тільки як загальний образ, а, так би мовити, в деталях; вони фізично тотожні людям, мають усі людські якості, в тому числі й негативні, які іноді ганьблять цих богів. Вони їдять і п’ють, сваряться і милуються, народжуються і вмирають.

Поряд з олімпійським пантеоном богів виникає значна кількість міфічних героїв, які приборкують чудовиськ, які шкодять людям. Антропоморфізм давньогрецької міфології був усвідомленням людьми свого місця в світі, зростання їхньої влади над силами природи, відчуття її суспільної значимості.

Згодом антропоморфні грецькі боги дедалі більше й більше набирають значення уособлення абстрактних сил природи і суспільства.

В елліністичну, а потім і в римську епоху міфологія, крім релігійного, набирає також літературного і мистецького значення, вона дає матеріал митцеві для алегорії і метафор, створює сталі образи, типи і характери.

Але головним для стародавньогрецької міфології є її релігієутворююча функціональність – вона стає основою для формування анімістичних уявлень, зумовлює фетишизм і магію давньогрецької релігії.

Стародавньогрецька міфологія, сповнена гармонії і відчуття реального життя, стає підвалиною реалістичного мистецтва не тільки в часи античності, а й пізніше, в добу Відродження, аж до наших часів.

Виховані на суворому дотриманні законів і норм, стародавні греки ретельно ставилися до виконання культових положень. Великого значення в них набрав культ бога Сонця, світла, мудрості і мистецтва Аполлона, йому було присвячене святилище в Дельфах. Дельфійські жерці і оракули Аполлона мали великий авторитет, могли втручатися в державні справи і серйозно впливати на події.

Ще одним значним культом того часу був культ Деметри, богині родючості і землеробства, а також законодавства, оскільки землеробство вимагало осілості і стабільності в житті. Їй було присвячене святилище в Елевсіні, поблизу Афін. У цьому святилищі традиційно, сотнями років відбувалися містерії, таємничі обряди з участю лише посвячених. Першим ступенем освячення були пісні і танці вночі на свято Великих Елевсіній. На другому ступені збиралися в самому святилищі, де виконувалася драматична вистава про викрадення богом підземного царства Аїдом дочки Деметри – Персефони (Кори). Персефона стала дружиною Аїда. Але щовесни вона поверталася до матері, а потім – знову до підземного царства. Це була символізація вмираючого і проростаючого зерна, символічного акту родючості, таїнства вічного життя. Посвячені в культ Деметри здобували право на вічне життя після смерті. Правда, при цьому практичні греки не забували і про вимоги благочестивого, добродійного життя. До елевсінських містерій не допускали, наприклад, тих, хто пролив чиясь кров. Вимагалось також виконання державних і суспільних обов'язків. Згодом Великі Елевсінії були визнані загальнодержавним святом.

В архаїчну епоху істотно змінився культ Діоніса, який став богом рослинності, виноградарства і виноробства, його поставили нарівні з Аполлоном, він став уособлювати ідею безсмертя людської душі.

З культом Діоніса і Деметри пов'язана релігійно-філософська течія орфіків, яку начебто заклав міфічний співець Орфей, син бога річок Еагра і музи Калліопи. Міф розповідає про смерть його дружини Еврідіки, яку вкусив змії. Бажаючи повернути кохану дружину до життя, Орфей спустився в пі-

дземне царство. Грою на кіфарі і співом він зачарував стража підземного царства Кернера, а також Персефону, дружину Аїда. Орфею було дозволено забрати Еввідіку з собою з умовою, що, ведучи її нагору, він не повинен оглядатися назад. Проте цікавість перемогла, він таки оглянувся (чи не на красуню Персефону?) і втратив свою дружину. Але Орфей здобув знання про душу. Він розповів людям, що душа – це початок добра, часточка божества, а тіло – це темниця душі. Після визволення душі із смертного тіла вона продовжує існувати, перевтілюється. Орфею навіть приписують вчення про метемпсихоз – переселення душі з одного тіла в інше.

Вчення орфіків згодом було сприйняте філософами (піфгорійцями та неоплатоніками) і християнськими богословами.

Міфологія архаїчної епохи була пов'язана з філософією, про що свідчить давньогрецьке вчення про безсмертну душу. Міфологічна, пишно художньо оздоблена давньогрецька релігія не встигла набрати застиглих догматичних форм так, як це було, наприклад, в іудаїзмі. Вона не встигла різко відокремитися від філософії, та й від науки в цілому. Жрецтво не утворило окремої соціальної групи, не стало кастовим. Раціональне мислення, яке стало істотною ознакою культури того періоду, не минуло релігійної думки і проявилось у міфології. Внаслідок цього відбулося оригінальне поєднання космогонічних і теогонічних уявлень. Народження космосу і богів ототожнювалось. Творцем усього був бог Хронос, він з хаосу та ефіру створив срібне яйце, з якого вийшов бог Діоніс, він же – Ерос. Діоніс породив Ніч, Землю і Небо. Земля і небо породили Океан, Фетіту (одну з нереїд – морських німф), Крона і Рея. Син Крона – Зевс – домігся влади над усіма богами і людьми, поглинув Діоніса, увібравши в себе його силу. Але богиня Персефона народила від Зевса нового бога вина і радості, теж Діоніса. Так боги народжуються і переходять один в іншого, і з розвитком Космосу розвивається, переплітається, ускладнюється божественний пантеон. Безумовно, тут існує багато суперечностей. Адже цей міф, приписуваний Орфею, творився в

різних місцях, у різний час, доповнювався та уточнювався і, як усякий міф, набирив фантастичності. Але він відбив істотну рису мислення стародавніх греків: вони розуміли світ як такий, що розвивається, змінюється, що має певні закони цих змін. Вони шукали висхідні основи існуючого світу. Згодом це виявилось у філософській школі мілетців: Фалеса (бл. 625–547 р. до н.е.), Анаксимандра (бл. 610–546 р. до н.е.), Анаксімена (бл. 585–525 р. до н.е.), а потім Геракліта з Ефесу (бл. 540 – 480 р. до н.е.) і Піфагора (бл. 570–500 р. до н.е.). Так філософське, наукове і релігійне мислення йшли поряд. Іноді заважали одне одному, іноді доповнювали одне одного. Це був єдиний потік духовного розвитку, який кристалізувався в багатій духовній культурі стародавніх греків.

Релігійний культ стародавніх греків

Антропоморфне уявлення греків про своїх богів неминуче спричинило відповідне ставлення до них – у їхніх очах боги були зрозумілі і близькі людиноподібні істоти і бажали того самого, що й люди. Жертву богам грек приносив сам і сам висловлював, що бажає одержати: конкретну допомогу, чи, що реальніше, пораду або якусь гарантію на майбутнє. Жерці були більше адміністраторами, ніж священиками. Вони доглядали храм, організовували релігійні збори, процесії, церемонії. Дуже важливою була їхня роль у розшифруванні передбачень, наслідків ворожіння. Як уже сказано – спадкового стану жерців не було. Жерцями були окремі державні особи (архонт тощо), а також особи за вибором, на певний термін.

Дуже важливим елементом стародавньогрецького релігійного культу були храми. Найбільш стародавні храми у греків були побудовані ще в XII ст. до н.е.

Для стародавніх греків храм був житлом богів, які були уособлені в скульптурах. Своє походження грецький храм бере від мегарона – жилого будинку. Спочатку для богів виділяли звичайні жилі будинки. Вони були скромними і невибагливими. Потім спеціально будувалися у місцях традиційного поклоніння богам на гірських вершинах, біля священних дерев і

джерел, у священних гаях і дібровах. Оскільки храм розглядався як житло богів, то він обладнувався всім потрібним для цього, з певними змінами: домашнє вогнище набирало вигляду вівтаря, для зберігання храмового начиння і посуду відводилося невеличке приміщення позаду – опістодом (“задня кімната”), у передній частин виділялися сіни – пронос, центральна частина храму називалася наос, чи целла. Її великий розмір потребував застосування колон; згодом колони з’явилися на фасаді, утворився тип храму з колонами біля входу – тип простиль; храм з колонами і на задньому боці звався амфіпростиєм, з колонами з обох боків – периптером (“зусебіч окрилений”), а якщо було два ряди колон – диптером. Будівництво храмів, прикраса їх колонами і статуями стимулювали розвиток архітектури і скульптури, вони стали головними напрямками давньогрецького мистецтва і надовго визначили шлях розвитку всього мистецтва Європи в цілому.

Для стародавніх греків храм, що був місцем справляння релігійного культу, разом з тим був і важливим громадським приміщенням. У ньому зберігалися державні і приватні гроші й коштовності, твори мистецтва, різні документи, архіви, на кам’яних плитах були вирізьблені тексти законів, а також тексти, присвячені видатним подіям. У храмах і поруч з ними відбувались народні збори, оголошувались рішення царів, архонтів, інших керівних осіб. Храм був не тільки культурною спорудою, а й певним політичним символом. Звідси зрозуміло, чому в архітектурі стародавнього світу, зокрема у греків, їхньому спорудженні приділялась велика увага. Серед семи чудес стародавнього світу називають споруду цілком релігійного призначення: храм Артеміди Ефеської, статую Зевса Олімпійського і Колоса Родоського.

Однією з грандіозних культових споруд стародавнього світу була статуя бога Сонця, яку її побудував зодчий Харес на острові Родос бл. 290 р. до н.е. Статуя мала заввишки 32 м; такої споруди стародавні греки не знали. Але в 224 р. до н.е. землетрус зруйнував її. Уламки Колоса витягли з води, але Хареса вже не було в живих, поновити статую було нікому.

У 672 р. н.е. Мустафа – вождь турків-сарацинів, що володіли тоді островом, продав їх східному купцеві.

Релігія аттичної Греції

V і IV ст. до н.е. – це період класичної Греції. Головні події розгортаються в області, яку називають Аттика (грец. – узбережна країна). Щедро обдарована природою, населена енергійним і працелюбним, мислячим і хоробрим народом, що добре засвоїв історичний досвід, Аттика стає вузловим пунктом економічного, політичного і культурного розвитку, а її столиця Афіни – центром усіх подій. Ось тому цей період у розвитку Стародавньої Греції звуть ще й аттичним.

Роль Афін серед інших полісів дуже зросла внаслідок перемог афінян у греко-перських війнах (500–449 рр. до н.е.). Афіни тоді очолили Делоський союз держав. У самих Афінах зміцнилася демократія. Влада належала Раді п'ятисот (буле), народному суду (гелії) і народним зборам (еклесії). Це був суверенітет народу. Релігія була під наглядом держави. Так, нагляд за священним майном здійснювали архонти, які поступилися своїм впливом перед стратегами, але саме вони здійснювали керівництво релігійними процесіями, жертвоприношенням і спортивними змаганнями, які мали релігійне забарвлення.

Саме ці заходи і єднали афінське суспільство. Участь у релігійному культі для всіх громадян була обов'язковою, політичне безправ'я рабів і метеків (іноземців, що проживали в Афінах) автоматично виключало їх з участі в них.

У період правління стратега Перікла з 443 до 430 р. до н.е. (цей період вважають золотою епохою афінської демократії) вплив релігії лишається незмінним і дуже вагомим. На Акрополі в 447–438 р. до н.е. був збудований Парфенон. Архітектори Іктін і Каллікрат у величному храмі розмістили статую Афін, покровительки міста, яку виготовив скульптор Фідій. На щиті Афін Фідій зобразив себе і Перікла, за що був звинувачений у блюзнірстві, ув'язнений і помер у в'язниці. На Акрополі були змуровані мармурові сходи, сам храм оздоблений численними статуями. Храм вистояв усю античну епоху.

У V ст. н.е. він став християнським храмом, у XV ст. – мусульманською мечеттю, а в 1686 р. був зруйнований венеціанцями. Тепер ми можемо милуватися лише його залишками, але й вони вражають своєю красою.

У той час був перебудований храм Деметри в Елевсіні. Він простояв до 396 р. н.е. і був зруйнований готами.

Кінець V ст. до н.е. затьмарив розквіт античного світу. Суперництво двох могутніх держав Афін і Спарти призвело до тривалих міжусобних воєн, які дістали загальну назву – Пелопоннеські війни 431–404 рр. до н.е. У цих війнах Афіни зазнали поразки, але й Спарта не стала гегемоном. Війна загострила соціальні суперечності, послабила демократію і полісну мораль. Релігія стародавніх греків не вберегла їх від кривавих зіткнень, хоч у сторін, що воювали, були спільні боги і спільні храми.

Виникає затяжна криза стародавнього грецького полісу, яку спричинили дрібні військові сутички і війни, перевороти і деспотії. А на Сході тим часом виникає Перська імперія. З IV ст. до н.е. серед грецьких держав відбувається піднесення Македонії. Після Коринфського з'їзду 337 р. до н.е. Македонія починає панувати в Греції. У 334 р. до н.е. Александр Македонський розпочав свій похід до Азії. Блискучі перемоги на віки прославили ім'я видатного полководця. До часу його смерті в 323 р. до н.е. казково склалася світова імперія, яка так само казково розпалася після його смерті.

Релігія в епоху еллінізму

Сам по собі азійський похід Александра мав певне значення для розвитку світової цивілізації. Разом з військом у нові країни йшли філософи, історики, природознавці, жерці. Завойовані культури не знищувалися. Александр не заперечував релігії завойованих країн, брав участь у їхніх культурах, вів лінію на обожнювання своєї особи в усіх культурах. Він мріяв про створення греко-перської народності. Столицею нової держави він обрав Вавилон, там мав бути і головний храм нової держави. Але доля не дала часу Александрові Македонському на здійснення всіх його задумів: не склалася нова світова дер-

жава, не утворилася нова народність, не виникла нова релігія. Для таких процесів потрібні століття співпраці багатьох народів, потрібен особливий соціальний прошарок, який був би двигуном цих процесів. Однак походи Александра Македонського дали могутній поштовх процесам зближення культу і релігії античного світу і Близького Сходу.

Після Александра Македонського почалася епоха еллінізму, яка тривала до встановлення гегемонії Риму. У цей час відбувається занепад Греції, Македонії, Епіру, на Сході виникають держави Птолемеїв і Селевкідів, що несуть нові форми соціального прогресу.

У III ст. до н.е. на заході від Еллади починається розквіт нового державного об'єднання Римської республіки, яке веде активні загарбницькі і громадянські війни і яке напередодні своєї кризи 133–131 рр. до н.е. в 147 р. до н.е. перетворює Македонію на свою провінцію. Згодом уся Греція переходить під владу Риму.

Елліністична епоха має свої особливості релігійної історії. Насамперед це період повсюдної релігійної терпимості. Культ східних божеств поширюються в Греції, у грецьких богів з'являються нові прихильники на Сході, грецька міфологія стає загальновізною, вона набуває національного забарвлення в Малій Азії, у Східному Середземномор'ї, Єгипті і Дво-річчі.

Відбувається також оживлення місцевих культів, місцеві боги одержують імена загальновідомих богів і місцеві епітети. Це свідчить про об'єктивну необхідність релігійного синкретизму в процесі зміцнення зв'язків між народами.

Історик релігії стародавності І.С. Свеньницька зазначає, що в елліністичний період набули поширення міфи про богів-рятівників, які позбавлять людей думки про смерть, вселяючи надію на потойбічне спасіння. Таких рис набрали боги Осіріс, Діоніс, Аттіс. І одночасно зростає шанування богині Тіхе (Долі), що свідчило про соціальну нерівність, невизначеність.

В елліністичну епоху намітився відчутний зв'язок прогресу релігійної свідомості з іншими формами життя духовного суспільства.

Релігія стародавніх греків значною мірою одержувала поштовх від розвитку старогрецької науки і мистецтва. Про такий зв'язок можна говорити більш впевнено, ніж про зв'язок науки і мистецтва у Дворіччі та Єгипті. “Основи” Евкліда і “Альмагест” Птолемея зробили всі попередні математичні та астрономічні досягнення здобутком історії і започаткували нову епоху в науковому розвитку. Що ж до давньогрецького мистецтва, то про нього й говорити годі.

Започаткування римської релігії

Початок цивілізації на Апеннінському півострові пов'язують із започаткуванням Риму і навіть називають точну дату цієї події – 21 квітня 753 р. до н.е.

У VIII ст. до н.е. в північно-західній частині Апеннінського півострова утворилася держава, яка згодом дістала назву Стародавнього Риму. З 754/753 до 510/509 рр. до н.е. тривав царський період, під час якого відбувалось поступове злиття первісного населення цієї частини півострова.

У Стародавньому Римі суспільство складалося з трьох триб (племен). Це були латиняни, сабіняни і етруски. У кожній трибі було десять курій, а в курії – 10 родів, роди склалися з родин. Кожна курія мала спільну землю, спільних божеств і спільні обряди. Члени курії збирались у “священному місці”, де приносили жертву своєму богові і здійснювали культову трапезу. Виконував релігійні церемонії куріон, він же був військовим керівником курії.

Родину очолював “патер фаміліас”, він мав необмежену владу над життям і смертю будь-кого з родини. Члени родини, які брали участь у куріальних зборах, звалися патриціями, вони були повноправними громадянами. Крім них, у римському суспільстві були ще особисто вільні, але без політичних прав, плебеї. Можливо, це були вихідці із сусідніх з Римом общин. Крім того, існувала численна соціальна група – раби.

Уже тоді римляни шанували богів: Юпітера – бога неба, світла, володаря погоди і дощу, носія перемоги; Юнону – дружину Юпітера; Марса – бога війни; Мінерву – богиню родючості, покровительку мирної праці, наук і мудрості, а також ремесла, медицини, мистецтва. Вони також вірили в численних дрібних божеств, духів, що населяють весь світ, у духів предків, займались ворожінням і всілякими магічними діями.

Поступово відбувалося злиття культів курій і триб у відповідно загальну релігію міста-держави.

Особлива заслуга в утворенні початкової стародавньо-римської релігії належить другому із семи царів Риму – Нумі Помпілієві. Вважають, що саме він і є засновником релігії стародавніх римлян.

Стародавній історик Тит Лівій у творі “Історія від заснування Риму” повідомляє, що Нума Помпілій, коли одержав владу, вирішив у місті, яке було започатковане силою зброї, встановити порядки, що спираються на право і закони. Авторитет права і законів мав триматися на страху перед богами, який є “найбільш дієвим засобом для неосвіченого і, відповідно тому часові, брутального натовпу”.

Нума Помпілій встановив посаду верховного жерця бога Юпітера, мотивуючи це тим, що цареві, який теж був верховним жерцем, доводилось дуже часто залишати Рим, керуючи військами у походах, а без верховного жерця місту бути не годиться. Він дав йому також двох помічників, які були жерцями богів Марса і Квірина, призначив дів, що служили богині Весті – весталок, встановив посаду понтіфіка, якому доручив наглядати за всіма жертвоприношеннями, які сам розписав, визначивши жертви, дні і храми, де вони будуть здійснюватися. Отже, Нума Помпілій зробив перші кроки впорядкування релігійного культу, формальний бік якого потім набув у стародавній римській релігії надзвичайної ваги.

Тит Лівій пише, що всі свої дії з нормування релігійного культу Нума Помпілій пояснював тим, що він “ночами схилювався з богинею Егерією, за намовлянням якої нібито і встановлює він священнодійства, які богам більше до вподоби, приз-

начає для кожного бога особливих жерців”. Це певний натяк на одкровення, але все ж Нума Помпілій більше керується логічними аргументами своєї релігієтворчості.

Так уже й повелося, що старанне дотримання всіх обрядових норм мало для римлян велике значення. Найменше порушення їх могло розсердити божество, і вся церемонія ставала марною. Всі заклинання, магичні формули, звернення і заклики до богів були суворо регламентовані: їх мало бути не менше, бо це зневага до бога, якому вклоняються, і не більше, бо це зневага до інших богів. Треба було також суворо дотримуватись установленого календаря поклонінь. І що особливо складно – враховувати всі обставини поклоніння чи жертви, визначаючи, сприяють вони процесові, чи ні? Усі ці складності розв’язувалися з допомогою численного жрецтва, серед якого виникла спеціалізація. Жерці-фламіні обслуговували якогось одного бога. Жерці-авгури ворожили за характером польоту птахів. Жерці-гаруспики ворожили на нутрощах тварин. Жриці-весталки доглядали вогнище в храмах богині Вести. Посада жерця була виборною, вона не оплачувалася, але мала свою вигоду, до того ж досить велику.

Релігія в республіканському Римі

За царським періодом в історії Стародавнього Риму настав період республіки, який тривав з кінця 6 до 30 р. до н.е. Майже п’ятсот років тривав процес піднесення могутньої держави і продуктивної цивілізації.

Політична історія Риму періоду республіки була дуже буремною, а його політичний розвиток надзвичайно інтенсивний. Цілком природно, що це накладало відбиток і на розвиток староримської релігії, і на її функціонування в суспільстві.

Республіканський Рим успадкував стародавню релігію царської епохи. Але ця релігія не могла встояти перед впливом еллінської культури і вже в III ст. до н.е. почалася її еллінізація, в римській релігії з’явилися грецькі культури. Грецькі боги Деметра, Діоніс і Кора стали римськими Церерою, Лібером і

Ліберою, Меркурій – Гермесом, культ бога-цілителя Ескулапа – культом Асклепія тощо.

Згодом, до початку II ст. до н.е., остаточно склався культ 12 головних богів: Юпітера і Юнони, Нептуна і Мінерви, Марса і Венери, Аполлона і Діани, Вулкана і Вести, Меркурія і Цербери. Усі вони мали відповідних “візаві”. Були встановлені ритуальні трапези богів. У центрі Рима, де відбувалися збори римлян і всі державні події – Форумі, – були встановлені антропоморфні статуї богів. Усі релігійні справи вирішував сенат.

Наприкінці 2-ої Пунічної війни з Карфагеном (218–201 р. до н.е.) у Римі набрав значного поширення східний культ Кібелі, оскільки там з’явилися його прихильники зі Сходу. Стали поклонятися Кібелі і римляни. У 194 р. до н.е. на честь Кібелі були запроваджені Мегалезійські ігри.

Стародавня Римська держава майже постійно вела загарбницькі війни. Внаслідок цих воєн до кінця III ст. до н.е. римляни завоювали всі італійські землі. Потім римляни підкорили собі Карфаген, відібрали в нього Іспанію, вдерлися в Македонію і в Малу Азію. На це їм було потрібно 135 років (з 264 по 129 р. до н.е.). У II-I ст. до н.е. римляни були вже на південному узбережжі теперішньої Франції, завоювали східне узбережжя Середземного моря, нові землі в Малій Азії (Віфінію, Понт, Фрігію). В середині I ст. до н.е. підкорили землі аж до Ла-Маншу. Тоді ж були завойовані землі на північ від Балкан, Нумідія і Єгипет в Африці.

До початку нової ери Римська держава, безперечно, була світовою державою. Вона вбирала в себе військовий і економічний потенціал завойованих народів. До культури і релігії цих народів римляни ставилися терпимо, хоч і вважали їх варварськими.

В умовах широкої демократизації суспільства республіканського Риму релігія набирає вкрай політизованого вигляду. Безумовно, насамперед вона обслуговує суспільство духовно, задовольняє релігійні потреби громадян відповідно до їхніх запитів. Разом з тим вона стає зброєю боротьби за владу.

І це яскраво виявилось на заключному етапі існування Римської республіки. Той, хто приходив до влади, привласнював собі і зверхність у релігії, використовував її авторитет для закріплення влади за собою.

Із середини II ст. до н.е. політична ситуація у Стародавньому Римі значно загострюється. Не припиняються повстання рабів. Зростає соціальний протест сільського плебсу, а також населення італійських провінцій. У сенатській верхівці йде гостра боротьба за владу.

Швидко руйнуються демократичні порядки, одна за одною встановлюються диктатури. Піднесення політичного і військового діяча Гая Юлія Цезаря (100–44 р. до н.е.) після ряду його військових перемог привело до його одноосібної влади. Сенат визнав його довічну диктатуру, надав йому трибунську владу, титул “імператора”, проголосив “батьком вітчизни” тощо.

Светоній повідомляє цікавий факт ставлення римських імператорів до богів: коли буря знищила флот Юлія Цезаря, “він начебто вигукнув, що і Нептун не перешкодить йому здобути перемогу, а на найближчих святкуваннях усунув з урочистої процесії статую цього бога”.

Підкреслюючи свою причетність до богів, Юлій Цезар, виголошуючи промову з ростральної трибуни на похованні своєї тітки Юлії, говорив: “Рід моєї тітки Юлії сходить по матері до царів, по батьку ж – до безсмертних богів... Ось чому наш рід освячений недоторканністю, як царі, які могутністю вищі від усіх людей, та благоволінням, як боги, котрим підвладні і самі царі.”

Це відверте застосування релігії для досягнення політичних інтересів разом з тим було і обґрунтуванням політеїзму римської релігії – потрібна була множинність богів, щоб серед них утвердити і культ диктатора. Ось тому в Римській імперії природний процес розвитку релігії в напрямі до монотеїзму був пригальмований, і до того ж надовго.

Стародавня римська релігія в імперії

З 27 р. до н.е. починається період існування Римської імперії. Після вбивства в 44 р. до н.е. Юлія Цезаря через деякий час до такої ж необмеженої влади прийшов його спадкоємець Октавіан (63 – 14 р. до н.е.). З народження він мав ім'я Гай Октавіан Фурін, з 44 р. до н.е. після усиновлення Юлієм Цезарем – Гай Юлій Цезар Октавіан, із 40 р. до н.е. – імператор Цезар, згодом до його імені було додано “Август”, що означає “звеличений богами”, “рівний богам”.

У творі “Громадянські війни” історик Аппіан зазначає: “...Цезар перший став в очах римлян священним і одержав від них ще за життя титул Августа”.

Одержавши цей титул, він встановив державний лад принципата, фактично це була необмежена імператорська влада, погано замаскована під аристократичну олігархію.

Сам Август був помірковано релігійним і забобонним, він побоювався грому і блискавки, вірив у сни і прикмети. До часу встановлення його влади в римському суспільстві було панувало скептичне ставлення до традиційної релігії, поширювалася елліністична філософія, містичні вчення і східні культу. Август намагався в руслі свого загального консерватизму відродити староримську релігію. Він поновлював і будував нові храми. У “Діяннях Божественного Августа” від імені Августа пишеться: “...храм на Капітолії Юпітера Феретрія і Юпітера Громовержця, храм Квірина, храм Мінерви і Анони-цариці і Юпітера-визволителя на Авентіні, храм Лаврів на Священному шляху, храм богів Пенатів у Велії, храм Юності, храм Великої матері на Палантині я побудував”. Там же повідомляється про те, що він був верховним жрецем – великим понтифіком, авгуром (жрецем-птаховорожієм), членом колегії П’ятнадцяти (квіндецемвірів), що зберігали Сивіліні книги, членом колегії Семи епулонів (що організовували релігійні трапези), членом Аральського братства з дванадцяти жерців, що навесні обходили римську міську смугу з молитвами про врожай, членом колегії Тіціїв і феціалів (дванадцяти жерців, що вирішували

ли міжнародні проблеми). Це – в той час, коли він посідав усі вищі посади в начебто демократичному республіканському Римі. Август до культу Юпітера додав культ Венери, що вважалася праматір'ю роду Юліїв.

Про те, як Цезар Август поважав своїх божественних предків, свідчить повідомлення Светонія, який писав, що після здобуття Перузії Август “відібрав із тих, хто здався, триста чоловік усіх станів і в іди березня біля вівтаря на честь божественного Юлія перебив їх, як жертовну худобу”.

Клятва Генієм Августа (Геній був божественною силою – носієм усіх здібностей людини, її душею) вважалася найсвятішою поряд з клятвою Юпітером. Це ще раз свідчило про необмеженість і винятковість релігійної влади Августа.

Зміцнюючи авторитет римських імператорів, Август вніс поправки в римський юліанський календар: місяцю секстилію він дав своє ім'я (“август”), ще раніше місяць квінтілій одержав родове ім'я Юліїв (“іюль”).

Свій культ Август поширював і в підлеглих Риму країнах. У Єгипті Август вважався фараоном і сином бога Сонця – Ра. На честь Августа був присвячений храм Кесаріон в Олександрії. Численні храми були присвячені Августу в інших містах. День народження Августа святкувався в усій імперії.

Імператор Август посилено насаджував культ своєї особи. Тацит в “Анналах” наводить думки деяких римлян, що “богам не лишилось ніяких почестей, після того як він побажав, щоб його зображення в храмах були встановлені фламіними і жерцями як божества”. Після смерті Августа в 14 р. н.е. його спадкоємцем став Тіберій Клавдій Нерон (42 – 37 р. н.е.). Почалася боротьба сенатської опозиції з імператорами, спочатку династії родичів Августа і Тіберія – Юліїв (до неї належали ще Калігула, Клавдій і Нерон), а потім з династії Флавіїв та Антонінів.

Розповідаючи про події в Римі останніх десятиріч перед нашою ерою і початку нашої ери, які сповнені насильства, жорстокості, вбивства, ненависті, переслідувань, Тацит пише: “Ніколи ще боги не давали римському народові більш очевид-

них і більш жахливих доказів того, що їх справа – не піклуватися про людей, а карати їх”.

Стародавня римська релігія чудово обслуговувала римське суспільство. Особливо слід відзначити її комунікаційні якості. Римляни, під багатовіковим впливом демократичних принципів поважали колегійність не лише в управлінні державою, а й у повсякденному житті. Релігія давала їм можливості повсякденного спілкування. Принесення жертв, наприклад, завжди було колективним. Усі релігійні, суспільні, ділові, побутові справи вирішувалися спільно, відповідними групами. Релігійні збори полегшували спілкування. Ось тому релігія органічно входила в спосіб римського життя. Гастон Гоцасьє, характеризуючи римську релігію, зазначає, що порівняно з давньогрецькою вона привчає до дисципліни і підлеглих, вона моральна, краще піддається філософському тлумаченню, тому без неї римляни просто не уявляли свого існування.

Обожнювання імператора було головним змістом римської релігії. Зі свого боку імператорська влада здійснювала безпосереднє управління всіма релігійними справами, і в таких умовах потреби в сталій системі церковного управління, в церкві – не було.

В імператорському Римі посилюється вплив східних культів. Особливо активно вони сприймалися народними низами, які були пригнічені поневоленням і злиденністю. Ці східні культи обіцяли нужденним потойбічне щасливе життя, якого вони не могли одержати бодай в обіцянках від численних римських богів, які відверто покровительствували їхнім визискувачам. Шанувалися східні культи й у вищих колах. У I ст. до н.е. великої популярності зажив Аполлон Тіунський, якого вважали чи то філософом, чи то магом, чи просто шарлатаном. Астрологія, магія, ворожіння стали повальною модою.

Імператорська влада, намагаючись зберегти політеїстичну релігію стародавності, де і їй знаходилося місце в обширному пантеоні, намагалася обмежити вплив східних культів. Але природний процес релігійного взаємовпливу робив свою справу, і вже імператор Калігула, що правив з 37 по 41 р. н.е., будує богині Ісіді

храм на Марсовому полі, де римляни з ентузіазмом споглядали релігійну драму вбивства Осіріса Сетом і його воскресіння. Його спадкоємець Клавдій (41–54) звеличує фригійську Кібелу.

Друге століття нової ери характерне поширенням у Римській імперії мітраїзму. Прагматично мислячи, римляни захоплюються міркуваннями про добро і зло. Зло у них стає не наслідком невдоволення богів, а дією бога Арімана. Мітраїстські містерії, які відбувалися таємно, стають особливо привабливими. А за імператорів Діоклетіана (284–305) і Максиміана (286–305) культ Мітри входить до числа державних культів.

Серед східних культів з'явилась і нова релігія, яку чекало велике майбутнє. Це було християнство. Воно зародилося в першій половині I ст. н.е. в Палестині як одна із сект іудейської релігії. З огляду на цілий ряд якостей і специфічних історичних умов розвитку воно поступово набрало великого значення в центрі імперії – в Римі. Велику роль в утвердженні християнства в Римі відіграв проповідник Савл з Тарса, відомий згодом як апостол Павло. Процес поширення християнства в Римі був досить складний. Його то дозволяли, то забороняли, християни зазнавали жорстоких гонінь, до християнства приставали й імператори. А вплив стародавньоримської релігії тим часом ставав дедалі меншим. Нарешті, в 313 р. імператори Константин (306–337) і Ліціній (308–324) надали християнству офіційної рівності з усіма іншими релігіями. У 324 р. християнство було оголошене державною релігією Римської імперії. Почалося нищення релігійного попередника християнства – стародавньої римської релігії. Храми і святилища руйнували, статуї богів розбивали, сама стара релігія одержала назву язичества – тобто релігія “язиків”, народів, підлеглих Риму, оскільки поширення християнства з центру імперії Рима в провінції було не таким уже й швидким. Під гаслом боротьби з язичеством (ще вживається термін “поганство”, але він є виразом зверхності християнства над старими релігіями, презирливою назвою їх, тому вживання його має відверту ідеологічну спрямованість) відбувалося нищення античної культури, це були ідеологічні видатки ствердження нової релігії.

Але вплив стародавньої римської релігії на розвиток культури неоціненний. Як і вся культура Стародавнього Риму, вона залишила глибокий слід в історії всесвітньої цивілізації, її вплив ми відчуваємо і донині.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Обґрунтуйте взаємозумовленість спільних рис стародавньогрецької та стародавньоримської релігій.
2. Які культури були поширені в стародавньогрецькій та стародавньоримській релігіях?
3. Які елементи ранніх національних релігій наявні в релігійних системах, культурі, побуті, інших сферах сучасного світу?
4. Дайте порівняльну характеристику стародавньогрецької і стародавньоримської релігій.

Теми для рефератів

1. Боги та герої у міфології Стародавньої Греції.
2. Основні риси римської релігії.
3. Проблема людини і світу у стародавньогрецькій міфології.
4. Основні чинники становлення релігії Стародавнього Риму.

Література

- Лубський В.І., Козленко В.М., Лубська М.В.* Історія релігій. – К.: Тандем, 2002.
- Історія світової релігієзнавчої думки.* – К., 1997.
- Малерб М.* Религия человечества. – СПб., 1997.
- Религия: история и современность.* – М., 1998.
- Токарев С.А.* Религии в истории народов мира. – М., 1986.

Розділ XIV.

ПОХОДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Час і місце виникнення християнства

Почнемо вивчення християнства з розгляду проблеми його походження. Проблеми – тому що це питання було піддане значній фальсифікації збоку різних ідеологів; його тлумачення і нині становить предмет наукових суперечок. Протестантський історик християнства А.Юліхер взагалі вважає, що період виникнення християнства вкритий мороком невідомості. Але це – перебільшення. З історії раннього християнства ми знаємо чимало.

Християнство виникло на початку нашої ери в Римській імперії. На відміну від усіх релігій стародавнього світу, його виникнення і поширення було вибухоподібним, супроводжувалося активною релігійно-ідеологічною і політичною боротьбою, у ході якої значно постраждала історична істина. Наукові та ідеологічні суперечки навколо цієї проблеми тривають до нашого часу.

Проблема виникнення християнства насамперед торкається питання часу і місця цієї події чи цілого ланцюга подій. Факт незаперечний – християнство виникло на межі нашої епохи в імператорському Римі. Але коли саме, в якому десятиріччі, році? І в якому саме місці грандіозної імперії, яка охоплювала все Середземномор'я, значну частину Європи, Малу Азію?

Християнська традиція точно вказує дату: 28–33 рр. н.е., роки активної проповідницької діяльності Ісуса Христа. З цим можна погодитися, якщо мати на увазі ядро, основу християнського віровчення, але враховуючи те, що це віровчення записане вже після страти Ісуса Христа. Причому із канонічно визнаних авторів Нового Завіту лише два були безпосередніми учнями Ісуса Христа, бачили і чули його, тобто контактували з безпосереднім джерелом учення. Усі інші вже одержали

інформацію опосередковано. Очевидно, що становлення віровчення розтяглось у часі. І це цілком природньо. Після революційного вибуху ідей у Христа тривав еволюційний процес освоєння та розвитку його ідей учнями, які й надали цьому вченню завершеного вигляду. Це ми побачимо, аналізуючи Новий Завіт, написання якого тривало принаймні до середини II ст. Цього погляду (різні датування творів Нового Завіту) дотримуються більшість істориків християнства. Але християнська традиція обмежує написання новозавітних творів періодом у два-три десятиріччя по смерті Ісуса.

Відносно конкретного місця в Римській імперії, де було започатковано християнство, теж існують різні погляди. Такі дослідники, як А.Б.Ранович (1885–1945), М.О.Машкін (1900–1950), М.В.Румянцев (1812–1956) та інші, вважають, що воно виникло в діаспорі, в Александрії й Малій Азії, а не в Палестині. Звідси у них і цілковите заперечення історичності Ісуса Христа. У працях С.І.Ковальова (1886–1960), Я.А.Ленцмана (1908–1967), А.П.Каждана, І.Д.Амусіна, С.С.Аверинцева доводиться палестинське походження християнства. Немає сумніву, що цей погляд лежить в основі традиційного розуміння своєї історії самим християнством. Отже, є рація погодитися з ним і нам.

Щодо історичної періодизації процесу виникнення християнства, то він, звичайно, як і всякий історичний процес, має свої етапи розвитку. Існують і різні погляди на тривалість та зміст цих періодів. Деякі дослідники історії християнства вважають, що було допауліанське і пауліанське християнство. Відомий історик С.О.Токарев і філософ О.Левада навіть вживають такий термін – “іудейське християнство”, визначаючи той період, коли християнство тільки-но виникло й існувало майже в межах іудейства. Український дослідник історії християнства П.З.Козик викладає ґрунтовну концепцію, згідно з якою в процесі формування цієї релігії слід розрізняти етапи початковий, первісний (друга половина I ст. н.е.), потім – раннє християнство (з кінця I до початку IV ст.) і як завершення формування християнства – церковне, Нікоцареградське, Вселенське християнство (IV–VII ст.). Логічні ознаки у змісті й

формі християнства I–VII ст., які можуть становити основу такої періодизації, справді є. Ми будемо дотримуватися першої концепції, маючи на увазі, що перехід від християнства Ісуса до християнства Павла сам по собі був складним і багаташним. І головне – цей перехід приніс християнству неціненний соціальний досвід.

Виникнення християнства в Римській імперії слід розглядати як процес, що складається з двох стадій: власне виникнення його як релігійної школи, течії в Палестині й поширення в Римі, а потім і в усій імперії як нової релігії.

Історичні умови виникнення християнства

З 27 р. до н.е. в історії Стародавнього Риму почався п'ятисотрічний період Римської імперії. Перша його частина, до 193 р. н.е. – це період її піднесення, так званий принципат. Влада тоді належала династіям Юліїв – Клавдіїв з родичів Августа (27 – 68 рр.), Флавіїв (69–96 рр.) і Антонінів (96–192 рр.)). Принцепс сенату, якому належала верховна влада, мав імперій, тобто верховну військову владу, а також звання верховного жерця – понтифіка і одночасно посідав інші вищі посади (консула, проконсула, цензора тощо). В його титул входило звання імператора, ім'я Цезаря і Августа. Імператор утискував права та владу аристократії й виступав гарантом інтересів усього класу рабовласників.

У період принципату відбувається прискорений розвиток рабовласницької економіки Риму і змінюється державна влада. Зростає територія імперії, вона стає світовою: до неї входить Північна Африка, Єгипет, Іспанія, Галія, Італія, Далмація, Епір, Фракія, Данія, малоазійські держави, держави Східного Середземномор'я. Залежними від неї були землі Парф'янського царства, Великої Вірменії, Північного Причорномор'я.

Політичне життя Римської імперії як у метрополії, так і в провінціях було буремним. Ішла боротьба за імперську владу, вплив на неї, високі урядові посади, владу в провінціях. До вищих станів належали сенатори зі старої аристократичної землевласницької знаті чи з провінціальної верхівки, що ви-

служилися перед імператором, вершники з великих землевласників, чиновників і військових (з них вербувалися численні посадові особи); декуріони – місцеві землевласники, що займали вищі посади в міській магістратурі та в місцевих радах. Ці три стани протистояли плебсу, що складався з торговців, ремісників, дрібних землевласників і орендаторів, найманих робітників, а також великої кількості рабів.

Щораз виникали повстання рабів і пригноблених народів. Серед них найбільш значні повстання: у Британії в 61 р., у Галії в 68 р., в Іудеї в 66–73 рр. та ін.

Палестина між I ст. до н.е. – початком I ст. н.е. була однією з провінцій імператорського Риму і разом з ним переживала процес еволюції рабовласників. У ній частина вільних жителів одержувала права римського громадянства, займала урядові посади. Провінціальна аристократія мала свої привілеї. Ішов процес відмирання залишків родового общинного ладу. Римське військо, римський суд і римський податковий апарат визискували й грабували провінції в інтересах метрополії. Трудящі маси Палестини зазнавали подвійного гноблення: і збоку римських визискувачів, і збоку своїх – іудейських. Соціальне напруження раз у раз викликало збройні виступи пригноблених, які нещадно придушувалися. Постійні соціально-політичні негаразди потребували відповідного ідеологічного виразу, і в ті часи єдиною формою такого виразу була релігія.

У 63 р. до н.е. римський полководець Помпей підкорив Єрусалим, і Палестина перетворилася на римський протекторат. Державна незалежність Іудеї формально існувала (царювала династія Хасмонеїв), але всі державні справи вирішувалися римлянами. Від 37 р. до н.е. почалося царювання Ірода, який тримався на троні лише за допомогою відвертого терору. Після його смерті в 4 р. до н.е. імператор Август поділив Іудейське царство на три окремі держави. Більша частина Іудеї і Самарії дісталася одному із синів Ірода – Архелаю, але вже не як царство, а як етнархія. Архелай правив так, як і його батько: з кривавим насильством. За ініціативою іудейської і самаритянської аристократії Август у 6 р. н.е. позбавив його влади.

Підлегла йому територія була включена до складу Сирії. Державну владу в Палестині успадкував його намісник, який призначався імператором з числа римських вершників і був підлеглим імператорському легату Сирії.

Релігійні попередники

В Іудеї в цей час продовжується інтенсивне релігійне життя, утворюються нові релігійно-політичні течії. Навколо Єрусалимського храму групуються саддукеї з іудейської знаті. Вони займали жрецькі, військові та адміністративні посади, дотримуючись консервативної лінії в релігії і державі. Другу впливову течію становили фарисеї-торговці, лихварі, середні землевласники, середні і нижчі служителі культу. Вони ретельно вивчали і тлумачили Тору, визнавали усну традицію, яку заперечували саддукеї. Ставлячись із зневагою до простих віруючих (дрібних торговців, ремісників, селян), вони відмежовувалися від них під приводом дотримання релігійної чистоти.

Особливу релігійно-політичну течію представляли есеї. Вони жили окремими общинами; займалися, головним чином, землеробством; мали спільну власність на майно і спільне споживання. Есеї дотримувалися аскетизму, багато з них були безшлюбними. Особливу увагу вони приділяли ритуальній чистоті, перед спільними трапезами здійснювали обмивання, носили лише білий одяг. Загалом вони поважали Єрусалимський храм, надсилали до нього свої пожертвування, але заперечували жертву тварин, дотримувалися суботніх днів. Усі свої справи вирішували на зборах общини. Там же обирали свою старшину, якій корилися беззаперечно. Державну владу поважали і корилися їй як владі від Бога. Есеї вірили у всевладність Бога, божественне приречення, безсмертя душі та потойбічне життя. Вивчення священних книг було обов'язковим кожного з них. В общини есеїв здебільшого йшли знедолені люди. Цим вони висловлювали свій пасивний протест проти існуючого суспільства. Вважають, що есеїв було близько 4 тис. з 500-тисячного населення Іудеї.

Але досить стійка і розвинута релігійна традиція, яка панувала в Палестині, – сформований ортодоксальний іудаїзм. Він був основним релігійним витком християнства. Ще в ХІХ ст. відомий історик Ю.Велльхаузен (1844–1918) переконливо довів, що іудейство підготувало ґрунт, на якому утворилося християнство.

Від іудаїзму християнство запозичило міфологію, усі анімістичні уявлення, багато чого з іудейського фетишизму і магії. Образ Христа склався під впливом іудейського вчення про месію. Саме виникнення християнських сект відбувалося у межах іудейських общин, про що свідчать численні рукописи давньоєврейською і арамейською мовами, знайдені поблизу селища Хірбет-Кумран на узбережжі Мертвого моря.

Тепер у розпорядженні вчених знаходиться кілька десятків тисяч фрагментів стародавніх рукописів. Це кілька сотень книг, ціла бібліотека стародавньої думки, їх звать “кумранськими рукописами”, чи “рукописами Мертвого моря”; вони розповідають про релігію безпосередніх попередників християнства. Релігійно-філософські погляди кумранітів полягали в дуалістичному світобаченні, вченні про фатальність і приречення, у месіанських та есхатологічних уявленнях, у вченні про потойбічне життя [52,52].

Кумраніти жили общиною, схожою за способом життя на монастирську. Вступ до общини був добровільним, але умови відбору і прийняття до общини були досить суворі. Приймали на виховання також дітей. Життя в общині було суворо регламентоване: обов’язкова фізична праця, тривалі богослужіння, обов’язкове релігійне навчання. У них існувала колективна власність, практикувалося колективне споживання їжі. Усе це регламентувалося Статутом, порушення якого жорстоко каралося.

Ці відкриття породили нові загадки в історії християнства, оскільки документи датуються II–I ст. до н.е., тобто набагато раніше від визнаної дати виникнення християнства. Кумранські рукописи підтверджують, що вже у II ст. до н.е. у межах іудаїзму існувало вчення, дуже схоже на християнство. Є навіть уривки, які текстואльно збігаються з окремими місця-

ми Нового Завіту. Йдеться про якогось “учителя справедливості”, який загинув від рук ворогів.

Релігійну підготовку християнства здійснили також численні східні культури, насичені містичними ідеями: зокрема, культ перського бога сонця – Мітри (мітраїзм), сирійсько-фінікійський культ бога Адоніса і навіть зороастризм.

Філософська підготовка

Ідейна підготовка християнства була здійснена греко-римською філософією. До філософських попередників християнства належить Філон Александрійський (25 р. до н.е. – бл. 50 р. н.е.). Він об’єднав реалізм Платона з монотеїзмом іудаїзму. За Філоном, Бог-отець виступає як творець ідей, душі, світу, а посередником між Богом і людьми є Логос, Світовий Розум. Матеріальний світ, тіло людини Філон вважав грішним началом, темницею для божественної душі. Світ врятує месія, а до його приходу люди повинні все перетерпіти. Ці ідеї Філона і стали однією з філософських передумов християнства. У підготовку до християнства значний внесок зробили стоїки. Стоїцизм розробляв проблеми моралі, пропагуючи покірливе ставлення до навколишнього світу, відмову від радощів і насолод. Найвидатніший представник стоїків Сенека (бл. 5 р. до н.е. – 65 р. н.е.) критикував сучасне йому суспільство, проте не виступав проти багатства і рабовласництва (він сам був найзаможнішою людиною свого часу). Він вимагав, щоб раб був покірним рабовласнику, а останній – витриманим, справедливим і розсудливим. І раб, і рабовласник – рівні, але тільки у можливості морального вдосконалення. Сенека висунув ідею “промислу божого”. Християнство щедро запозичувало ідеї в Сенеки. Існує легенда про те, що він листувався з одним із засновників християнства – апостолом Павлом.

Важливим філософським джерелом для християнства була платонівська ідеалістична філософія. Саме вона обґрунтовувала поділ світу на матеріальний і духовний, одночасно надаючи другому пріоритет. До часів створення Нового Заві-

ту платонівський метафізичний ідеалізм був найпоширенішим в античному світі філософським поглядом. Християнство вдало скористалося цим. При формуванні філософської концепції християнства був широко використаний ірраціоналізм античної філософії, але християнське богослов'я не цуралося і раціоналізму.

Ідейний розвиток стародавнього світу в межах Римської імперії створив міцну релігійно-філософську традицію, і коли назріла потреба в новій релігії, необхідний філософський ґрунт уже був.

Проблема особи Ісуса. Євангельська концепція

Проблема походження християнства міцно пов'язана з проблемою особи Ісуса Христа – центральної фігури цього процесу. На сучасному етапі дослідження проблеми чітко визначилися три концепції її вирішення.

Перша – це євангельська ортодоксально-богословська концепція, яка вважає християнство наслідком надприроднього Об'явлення, Бог дарував християнство людству через свого Сина – Ісуса Христа. Його біографія і (що більш важливо) вчення викладені в Новому Завіті, кожне слово якого святе і не підлягає ніякому сумніву. Безумовно, найґрунтовнішим джерелом біографії Ісуса Христа справді є Новий Завіт. Така думка проникла навіть у радянську історіографію. Щоправда, серед християнських істориків є такі, що намагаються вдатися до раціонального тлумачення Нового Завіту. Так, сучасні протестантські історики релігії О.В.Карев (1854–1971) і К.В.Сомов (1920–1968) у своєму викладі історії християнства нічого не пишуть про земне життя Ісуса, про чудеса, які його супроводжували, хоч називають багатьох старозавітних і (ще в більшій кількості) новозавітних персонажів як цілком реальних. Ці історики навіть наближаються до наукового розуміння проблеми виникнення християнства. Але вони не можуть відмовитися від головного в богословській концепції – визнання цього процесу надприроднім, тому в цілому перебувають у

межах ортодоксально-богословської концепції походження християнства.

Богословська ортодоксія детально розробила євангельський образ Христа. Він сприйнятий всіма напрямками християнської релігії й підданий численним богословським тлумаченням. Навколо нього точилася тривала боротьба, яка привела до оформлення єресей. До цього образу зверталися мислителі й митці, письменники і вчені; він міцно увійшов у духовну культуру людства і є її величним здобутком. В образі Ісуса Христа чудово втілилися всі ідеали християнства, його надбання, що зробили цю релігію найвпливовішою світовою релігією в історії людства, і його втрати, які не дали можливості здійснитися цим надбанням.

Євангельська концепція надприродної боголюдини Ісуса Христа звичайно критикується шляхом розкриття численних суперечностей Нового Завіту логічного, історичного, етнографічного та іншого плану. Такі суперечності є. Церковні історики з ними або погоджуються, або старанно уникають їх. Але врешті-решт вони звертаються до аргументу, з яким важко сперечатися – це все справа віри: віра може суперечити здоровому глузду. Євангельська історія Христа утверджується вірою. Погоджуючись із віруючими у їх відданості вірі, лишимо осторонь цю критику і разом з тим визнаємо право на існування інших поглядів на походження християнства. Також визнаємо за необхідне використати євангельську концепцію Ісуса Христа, послатися на неї при викладі історії християнства, оскільки в ній яскраво втілені його ідеали.

Науковий підхід до питання історичності особи Христа спричинив ще дві концепції: міфологічну та історичну.

Міфологічна концепція

Міфологічна концепція, засновниками якої вважають французів К.Вольнея (1757–1820) та Ф.Дюпої (1742–1809), виходить з того, що образ Христа створено штучно на підставі східних астральних (особливо сонячних), а також стародав-

ніх землеробських культів умираючих і воскресаючих богів (Осіріса, Таммуза). Можливий також вплив культу Будди.

Міфологічний напрям визнає Ісуса Христа міфічним образом, який склався під впливом тотемістичних уявлень чи землеробських культів, або на основі солярно-астральних уявлень. Уся євангельська міфологія оцінюється як запозичення з більш стародавніх міфів.

Коли виникло християнство, творці нової релігії прикрилися авторитетом вигаданої надприродної особи, проголосивши її засновником християнства, і сконструювали образ Христа, користуючись міфологічним багажем східних релігій. Історія стародавніх релігій дає досить багато свідчень на користь такого припущення. У цьому сильна сторона міфологічної концепції, прихильниками якої були історики Дж.Робертсон (1856–1933), А.Древе (1865–1935), А.Немоєвський (1864–1920), І.О.Морозов (1854–1946), Р.Ю.Віппер (1859–1954), С.І.Ковальов (1886–1960), Я.А.Ленцман, М.М.Кубланов, Й.Л.Кривильов (1908–1987), Г.М.Лівшиць.

Англійський вчений Дж.Робертсон, наприклад, розглядає євангельську біографію Ісуса Христа як суцільний міф, запозичений у численних попередників християнства з кола релігій стародавнього світу. У книзі “Євангельські міфи”, що вийшла ще у 80-х рр. ХІХ ст., він розкладає євангельську оповідь на 30 біографічних міфів і, крім того, аналізує міфи повчальні. Заперечував історичність дванадцяти апостолів, а також апостолів Петра і Павла такий відомий дослідник історії християнства, як А.Древс.

Міфологічна концепція була сприйнята більшістю марксистських атеїстів. Вона широко використовувалася в колишній антирелігійній пропаганді. Вважалося, що довівши неіснування Ісуса Христа, можна спростувати все християнство в цілому. Але це була наївність. Войовничий атеїзм міфологічної концепції лише зашкоджував аналізу християнства.

Історична концепція

Історична концепція склалася в Німеччині під впливом історіософських ідей Гегеля: християнство – це релігія специфічного типу відкриття, релігія істини і свободи. Вона – третя стадія після природної (стародавніх китайської та індійської), а потім художньої (іудейської, грецької та римської) стадії історичного розвитку релігії. Гегелівська філософія історії релігії виходить із того, що ця історія – чиста філіація ідей, розвиток Ідеї самої по собі, незалежно ні від чого. Насправді ж історія релігії – це невід’ємна частина всієї історії людства, історії громадянської і політичної, історії матеріальної і духовної культури людства, історії людини і суспільства. Але Гегель відкрив можливість історичного підходу до релігії, її вчень і культу (тоді як до нього богослов’я припускало лише можливість історичного погляду на християнство, на його засновника). Ось чому учні Гегеля Ф.Баур (1792–1860), Д.Штраус (1808–1874) і Б.Бауер (1809–1882) розглядали ідею і образ Христа в історичному аспекті. Так само робили і протестантські богослови Ю.Велльхаузен, А.Гарнак (1851–1930), А.Луазі (1857–1940) та ін. Серед цих учених особлива роль належить лівому гегельянцеві Давиду Штраусу. У 1835–1836 рр. він видав історично-художній твір “Життя Ісуса”. Цим він поклав початок науковій розробці проблеми історії християнства. Він доводив, що Ісус Христос – це цілком історична особа, життя якої потім було міфологізоване. Його твір складається з двох частин, назва яких точно передає зміст твору і концепції Д. Штрауса: історичний нарис життя Ісуса, її походження і розвиток. Слідом за Штраусом пішла велика кількість різноманітних авторів. Методами історико-філологічного аналізу християнських та інших документів вони намагалися з’ясувати справжню історичну особу Христа, помітно заземлюючи цей образ. Згідно з історичною концепцією, існувала конкретна особа, не Бог, не надприродна істота, а геніальний проповідник, біографія якого згодом зазнала релігійно-міфологічного оброблення. Історичний напрям вважає, що в основі образу Ісуса Христа ле-

жить життя конкретної видатної історичної особи, біографія якої була міфологізована з метою надання його вченню містичного авторитету, і що саме цю традицію відображують твори, які входять до складу Нового Завіту.

Історичний напрям у 20-х роках ХХ ст. був скоригований екзистенціальним підходом до цієї проблеми Р.Бультмана (1884–1976) – у тому розумінні, що слід розрізняти “історичного Ісуса” (про якого ми практично нічого не знаємо) від “Ісуса віри”. Віра враховує тільки ситуацію екзистенціального вибору, для означення якого ми звертаємося до новозавітного міфу. Якщо ми відокремлюємо віру від цього міфу, “деміфологізуємо” її, сприймаємо її як факт, то ми повинні просто вірити в Христа, в його існування. І він стає реальним. Що ж до чудес, то їм можна дати реалістичне тлумачення, а тексти Нового Завіту вільно трактувати як іншомовні та умовні. Так, історична школа (це вже в наші часи) набирає нових можливостей. Праці Р.Бультмана “Теологія Нового Завіту” (1949), “Віра і розуміння” (1952) є значним кроком протестантського богослов'я у науковому розумінні християнства.

Очевидно, в основі і євангельського, і міфічного, й історичного погляду на особу Христа все ж лежать уявлення про конкретний персонаж. Християнство було продуктом релігійної творчості широких мас, що висунули багатьох осіб. Серед них був і той геніальний проповідник, який дістав ім'я Ісуса Христа. Містичні настрої, що охопили в той час маси, чекання спасителів, провісників, чудес створювали сприятливий ґрунт для обожнювання пророків, нових ідей. Та й ці пророки, “вчителі справедливості”, фанатичні й нестримані у своєму проповідницькому запалі були готові відгукнутися на настрої мас. Ось чому й склався образ боголюдини замість реальної особи, очевидно, геніальної, але, безумовно, не Бога, не творця чудес і не надприродного пророка.

Якщо довіряти євангеліям в описі історії виникнення християнства, то слід визнати, що фундатором нової релігії був якийсь Іоанн. Він раніше від Христа проповідував скорий прихід месії, закликав жити добродібно, практикував ритуальне

обмивання своїх новонавернених. Його називали “Хреститель”, “Баптист”, “Предтеча”. Іоанн хрестив Ісуса, звинувачував Ірода в розпусті й був страчений. Однак першовчителем християнства все ж проголосили Христа, а особу Іоанна було відсунуто на другий план. Певно, тут позначилася та обставина, що біля джерел християнства стояло чимало творців.

Цілком зрозуміло, що вичерпнішу інформацію з цього питання могли б дати незалежні джерела у вигляді свідчень римських хроністів середини I ст. н.е. Але їх немає. Чи вони не існували, чи з якихось причин втрачені (останнє, мабуть, вірогідніше), але прикрий факт є фактом.

Інша література теж не дає бажаних матеріалів. Сенека, видатний римський письменник і філософ, ідеї стоїцизму якого дуже близькі християнству, у своїх творах не згадує про християнство. Філософ і теолог Філон (бл. 25 р. до н.е. – бл. 50 р. н.е.) з Александрії, чиї погляди теж багато в чому були сприйняті християнством, ніде не називає його. Поет Лукіан (39–65 рр. н.е.) описує громадянську війну у Римі в середині I ст. н.е. і не згадує про Христа. Можна ще посилатися на Плутарха (46–127), Плінія Старшого (бл. 23 – 79), Ювенала (60–127), Марціана (40–104), Персія (34–62), які відзначалися сумнінністю, описуючи сучасний їм світ, теж нічого не говорять про таку відому постать, як Ісус Христос.

Щоправда, у творах Йосифа Флавія (37–105), який написав “Іудейську війну”, істориків Таціта (54–119), Светонія (70–160) і римського письменника Плінія Молодшого (бл. 62–114) є згадки про християнство. Проте є думка, що ці згадки були пізнішими вставками (інтерполяціями). Втім деякі історики та богослови ці сумніви в істинності названих свідчень відкидають і цілком визнають їхню достовірність. Але треба додати, що всі ці свідчення (крім Флавія) є документами початку II ст. н.е. – часу, коли вже існували деякі документи Нового Завіту, не кажучи вже про поширення на той час усної християнської традиції.

Зваживши на всі ці обставини, можемо сказати, що обмеженість історичних джерел про Ісуса Христа ускладнює побу-

дову уявлень про нього, але зовсім не виключає їх. Що ж до євангельської традиції, то вона має бути сприйнята по-науковому, критично. Треба лишити осторонь усе, що підлягає сумніву і може бути лише предметом віри, та зважити на те, що може відбивати реальні факти і події.

Ісус Христос, його біографія

Батьки Ісуса – Йосиф та Марія жили в Галілеї, у північній частині Палестини, у невеличкому місті Назарет. Народився ж Ісус в Іудеї, у Віфлеємі, місті, яке розташовано на південь від Єрусалима, куди Йосиф із дружиною прибув для проходження перепису населення [Мт. 2:1; Лк. 2:4–7].

Відбулося народження Ісуса незадовго до смерті Ірода в 750 р. за римським літочисленням. Рік, що почався після народження Ісуса, вважається першим роком літочислення, яке прийнято всіма цивілізованими народами. Це літочислення “від Різдва Христового” введене через 500 років після описаних подій, коли чернець Діонісій Малий за розпорядженням папи Іоанна I обчислював час святкування Пасхи і визначив, що Ісус Христос народився в 754 р. від заснування Рима. Старе літочислення від заснування Рима було відкинуте і введено нове, початок якого визначено з великими суб’єктивними допущеннями.

Ісус – син теслі, мав чотирьох братів, а також сестер (їх Євангелія не перелічують і не називають) [Мт. 13:55–56]. Дитинство і юнацтво його минули в глухому провінційному місті, до якого ледве-ледве доходив подих еллінської та римської культур. У дитинстві, юнацтві та в подальшому житті Ісус ніколи не виїздив за межі Палестини. Принаймні Євангелія про це не згадують. А Єрусалимський храм відвідував з батьками щорічно на Пасху. Очевидно, він знав грамоту, бо часто цитував Біблію, а дванадцятирічним хлопчиком вразив своєю мудрістю учителів храму [Лк. 2:41–51]. Іудейську традицію та культуру він знав добре, хоч формально й не одержав іудейської освіти, у нього не було вчителя.

Ісусу було десь близько тридцяти років, коли він одержав водне хрещення від Івана Хрестителя [Мт. 3:13–17; Мр. 1:4–11; Лк. 3:21–22]. Потім він проходив спокушання від диявола в пустелі [Мт. 4:1–11; Мр. 1:12; Лк. 4:1–13]. І після цього став активно проповідувати своє вчення, подорожуючи по Галілеї, але зарезервувавши собі як більш-менш постійну базу місто Капернаум [Мт. 4:12–14; Мр. 1:21–22; Лк. 4:31–32], бо в своєму рідному місті, як доречно сказав сам Ісус, важко бути проком [Лк. 4:24].

Ренан зображує галілеян, слухачів Ісуса, простими і довірливими людьми, які наївно вірили чуткам про чудеса, що їх творив Ісус, його твердженням, що він Син Божий. Людям, більшість яких зазнавали гноблення як від своїх національних поневолювачів, так і іноземців, він проповідував, що ось-ось настане царство Боже, під яким розуміли докорінну зміну всіх земних порядків. І щоб увійти в це царство Боже, слід визнати авторитет Єдиного монотеїстичного Бога, покаятися у вчинених гріхах і йти за Сином Божим, яким Ісус оголосив себе. Такі заклики знайшли плідний ґрунт. У Ісуса відразу з'явилося чимало послідовників.

Е.Ренан зауважує, що своїм численним проповідницьким перемогам Ісус зобов'язаний також чарівності своєї особистості, своїх промов. Переконливе слово, погляд, жест доходив до душі слухачів і привертав до нього відданих учнів. Широко користувався Ісус у своїх промовах притчами, в яких повчання висловлюються в алегоричній формі. Вислови його логічні та впевнені, формували категоричні.

Із числа галілеян Ісус вербує своїх учнів, а з них вибирає дванадцять апостолів: Петра і Андрія, Якова й Івана, Пилипа і Варфоломія, Матвія і Хому, Якова і Симона, Юду Якового і Іуду Іскаріотського [Лк. 6:13–16]. Їх він називав “сіллю землі, світом для світу” [Мт. 5:13–14]. Після зрадництва Іуди замість нього в число апостолів було добрано Матвія. Швидко проповідь Ісуса набрала широкої популярності. Він стає відомим чудотворцем. Головною темою його проповідей були соціальні

та етичні проблеми. Інших проблем (філософських, історичних, природничих, мистецьких тощо) він лише торкався.

Ісус мимоволі увійшов у конфронтацію з ортодоксальним іудейством, оскільки порушував ряд іудейських культових положень, зокрема про святкування суботи [Лк. 6:1–5], брав на себе право відпущення гріхів, яке у іудействі належало лише Богу [Лк. 7:49], спілкувався з грішниками, які у саддукеїв і фарисеїв були майже недоторканні [Лк. 7:36–39]. Протестантський історик християнства А.Юліхер зауважує, що Ісусу було властиве іудейське подолання іудейського: він веде боротьбу з фарисеями, але не зі Старим Завітом.

Ісус і його учні весь час жили на відкритому повітрі, чому сприяв чудовий клімат Галілеї. Проповідуючи, він завжди обирав для себе зручну позицію, щоб його могли краще бачити і чути: чи то з човна біля берега, на якому збиралися слухачі; чи то з гори, де повітря чисте й прозоре.

Яскравий взірець ораторського мистецтва – його проповідь з гори про блаженство (тобто щастя), яка дістала назву Нагірної проповіді:

“Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

Блаженні лагідні, бо землю успадкують вони.

Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагородовані будуть.

Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.

Блаженні вигнанні за правду, бо їхнє Царство Небесне” [Мт. 5:3-10].

Досягнувши великого успіху в проповіді свого вчення в Галілеї, Ісус переносить свою діяльність до цитаделі ортодоксального іудаїзму – Єрусалиму. Мабуть, у 32 р. він іде в це місто на свято Кущів. Там його зустріли недоброзичливо [Ів. 7:20, 25, 30, 32, 50]. А він відверто негативно ставився до іудейсько-храмового життя, зовсім не схожого на патріархальне галі-

лейське. Від єрусалимського галасу Ісус часто тікав до невеличкого селища Віфанії поблизу іудейської столиці [Мт. 21:17–18; Мр. 11:12]. Ісусу доводиться вести гостру полеміку із саддукеями і фарисеями, які в ненависті до нього забували про розбрат між собою. У цій полеміці Ісус незмінно перемагав. “Горе вам, книжники і фарисеї”, – запально пророкував він. Про Єрусалимський храм він сказав, що його він може легко зруйнувати і в три дні побудувати нерукотворний храм. [Мр. 14:58; 15:29; Мт. 26:21:27:40]. Ці слова потім стали приводом до засудження Ісуса.

Узимку з 32 на 33 рік Ісус мандрує берегом Йордану, до міста Єрихон, де відвідує митаря (збирача податків, людину жорстоку, тому – грішника) Закхея і цим підкреслює можливість урятування всіх, у тому числі й такого грішника. Перед Пасхою Ісус врочисто в’їздить до Єрусалима, приходять до храму і виганяє звідти торговців жертвними тваринами [Мт. 21:12–14; Мр. 1:1–15]. Ісуса врочисто зустрічають, коло його учнів збільшується.

Передпасхальний тиждень – останній у житті Ісуса. Іудейська верхівка вирішує віддати Ісуса на суд синедріону. Увечері, у четвер, Ісус разом зі своїми улюбленими учнями – дванадцятьма апостолами вчиняє обряд пасхальної вечері, яка дістала назву Тайної Вечері. (Зауважимо, на день раніше традиційної іудейської пасхальної вечері.) В очах фарисеїв це теж злочин. На Тайній Вечері Ісус пророкує, що один з учнів зрадить його, а інші відмовляться від нього. Він причащає учнів хлібом і вином як своїм тілом і кров’ю, бо себе вважає жертвним ягням [Мт. 26:21 сл.; Мр. 14:18 сл.; Лк. 22:21 сл.; Ів. 13:21 сл.].

Далі події розгортаються дуже динамічно. Вночі, після вечері, приходять прибічники іудейської старшини заарештувати Ісуса. Іуда цілує Ісуса і цим вказує, кого треба схопити [Мт. 26:47; Мр. 14:43; Лк. 22:47]. Ісуса привозять на суд синедріону, який того року очолював Йосип Каїафа, зять Анни, колишнього первосвященника, який цю посаду вже втратив, але фактично керував єрусалимською іудейською общиною. Анна

був вождем єрусалимських саддукеїв, він очолював зганьблення Ісуса, був його фактичним суддею і катом.

Синедріон звинуватив Ісуса в богохульстві та намаганнях зруйнувати іудейську релігію. Ісус не виправдовувався, бо розумів, що вирок уже ухвалено і він буде страчений [Мт. 23:16 сл.]. І справді, синедріон одностайно визнав його винним у намірі зруйнувати храм, за цю провину належала кара на горло. Але рішення синедріону мало бути затверджене прокуратором Іудеї, яким на той час був Пілат.

Пілат справу Ісуса прийняв з невдоволенням [Ів. 18:29]. Коли до нього привели Ісуса, він розмовляв з ним віч-на-віч, зміст цієї розмови навечно лишився невідомим, про нього не розповіла жодна зі сторін. Вважають, що Пілат був прихильний до Ісуса і шукав можливості виправдати його. Вже при народі Пілат спитав Ісуса, чи справді він є царем іудейським? [Ів. 18:23–40]. Пілат не бажав втручатися в іудейські релігійні суперечки і мав намір відпустити Ісуса. Він звернувся до народу і запропонував відпустити Ісуса за звичаєм милувати одного із злочинців перед святом. Але натовп, підбурюваний іудейськими священиками, зажадав волі Вараві, що був засуджений до страти за участь у збройному заколоті. Пілат вимушений був зробити це. Ісус був приречений до страти [Ів. 19:1–4]. Оскільки іудейські священики виставили Ісуса перед Пілатом не стільки руйнівником іудейської релігії, як політичним злочинцем, що претендує на владу “царя іудейського”, то він мусив бути страчений не побиттям камінням (як це бувало з віровідступниками), а римським військом через розп’яття. Саме цей спосіб страти був призначений для рабів, розбійників, убивць, усіх тих, кого, крім позбавлення життя, вважали за потрібне ще й зганьбити.

Десь опівдні п’ятниці Ісуса, разом з іще двома розбійниками, які чекали на страту, повели до її місця. Ісус, виснажений знущанням іудейського натовпу, яких він зазнав після згоди Пілата на страту, не міг нести свого хреста. Тоді римські воїни примусили зробити це землероба Симона з Кірен, що повертався з поля. Симон був очевидцем страти Ісуса, бо уч-

нів Ісуса в цей час з ним не було. На горі Голгофа відбулася жорстока страта. Ісуса прив'язали і прицвяхували до хреста, а зверху прибили напис грецькою, латинською і єврейською мовами: “Цар іудейський”. Невелика група прибічників Ісуса, головним чином з жінок, були присутні при його мучеництві. Вони співчували йому. Інші присутні та перехожі знущалися з нього. За кілька годин страждань великий засновник нової релігії помер.

На прохання Йосифа, члена синадріону, людини заможної і впливової, Пілат віддав йому тіло Ісуса. За допомогою ще одного прихильника Ісуса, Никодима, тіло було поховане за іудейськими звичаями в поховальному гроті в Гетсиманському саду поблизу Голгофи. Усе це було зроблено швидко, бо в іудеїв з вечора п'ятниці починалася субота, та ще й пасхальна [Мт. 27:57; Мр. 15:42; Лк. 23:50; Ів. 19:38].

Коли в неділю рано жінки прийшли до Гроба Господнього, тіла в печері вже не було. Учні Ісуса одностайно заявили, що він воскрес. Е.Ренан зауважує, що для історика життя Ісуса закінчено з його останнім зітханням. Але для віруючого це зовсім не так: Ісус воскрес для життя вічного.

Євангелія розповідають, що коли до Гроба Ісусового прийшла Марія Магдалина і побачила його порожнім, вона покликкала апостолів Петра та Івана, які оглянули печеру і пішли геть. Марії ж було видіння Ісуса, вона повертається до Єрусалима і розповідає всім, що бачила його воскреслим [Ів. 20:1–18]. Е.Ренан високо цінує дії Марії Магдалини. Це вона в якусь одну годину врятувала всю справу створення християнства і вирішила його майбутнє. Віра у воскресіння Ісуса Христа, яке було символічним сприйняттям Богом викупної жертви Ісуса за людей, а потім у вознесіння його на небо і в майбутнє друге пришествя – істотно вдосконалила християнство.

За євангеліями далі справи розгорталися так: Ісус кілька разів з'являвся своїм учням [Ів. 20:19–23, 24–29; 21:1–14], на сороковий день свого другого земного життя, після бесіди з учнями, Ісус вознісся на небо [Мт. 28:16–20; Мр. 16:19–20; Лк. 24:50–53], доручивши учням іти проповідувати його вчен-

ня. Але євангеліст Лука каже трохи інше – після вознесіння Ісуса на небо учні його постійно перебувають у храмі, славлячи Бога [Лк. 24:53]. На п'ятидесятний день після вознесіння Ісуса до апостолів, що зібралися разом, зійшов Дух Святий, вони заговорили різними мовами [Дії. 2:1–13] і, таким чином, одержали можливість проповідувати нову релігію різним народам.

Апостол Павло

Отже, учні Ісуса, виконуючи його волю, залишили Єрусалим і вдалися до проповідництва. Але переважна роль у поширенні християнства належала не першим учням Христа, а його послідовникам у кінці I ст. У “Діях святих апостолів” описана картина проповідництва двох апостолів – Петра і Павла. То була, мабуть, досить масова кампанія. Ці тексти свідчать про швидке поширення християнства в Малій Азії, Александрії, на Кіпрі, в Греції і, нарешті, в Римі та в інших місцях великої імперії.

У цей історичний період вже значна частина стародавніх євреїв жила поза межами батьківщини, у діаспорі. З різноманітних численних історичних свідчень можна зробити висновок, що в Єгипті проживало близько мільйона євреїв, у Сирії – трохи більше, а в Палестині – лише близько 500 тисяч, чи, може, і всі 700. А взагалі в цей час у Римській імперії, враховуючи всі її території, проживало 4–4,5 млн євреїв. У самому ж Римі в 20-х роках I ст. було всього 12–15 тис. євреїв. Саме це розселення євреїв по всій Римській імперії сприяло швидкому поширенню християнства, оскільки воно було спочатку єврейською сектою, але коли сформувалося, то все одно користувалося спільною з іудейством священною книгою – Біблією. Першими християнами в Іудеї та в діаспорі були стародавні євреї, й лише з поширенням у Римі християнство стало світовою релігією.

Але справа не тільки в тому, що єврейська діаспора була зручним каналом для поширення християнства. З християнством відбулися значні зміни, які виявили його позитив в обслуговуванні суспільства. Ці зміни пов'язані з ім'ям значного діяча християнства – апостола Павла. Історики майже одностайні у визнанні його історичності та видатної ролі в утворенні

християнства. Відомий протестантський богослов А.Юліхер зауважує, що “Ісус, Павло і Вселенська церква, що утворювалась, – це три дуже різні величини, однак тільки всі три разом вони є початком християнської церкви”. Павло народився в 10 чи 12 р. в місті Тарсі в багатій і знатній єврейській родині (батько його мав титул римського громадянина) і спочатку мав ім'я Савл. Савл був вихований у фарисейському дусі, знав грецьку мову, бо виріс, одержав освіту і виховання в елліністичному середовищі, що пізніше сприяло процесу елліністичного впливу на християнство. Батько його бажав, щоб він став рабином, і Савл добре знав Талмуд. Зовнішній вигляд його був непоказний, не міг він похвалитись і здоров'ям. Але в нього була схильність до фанатизму, і тут добре виявлялася міць його характеру. Коли він молодю людиною прибув до Єрусалима, то пристав до войовничих фарисеїв. Ісуса він не знав, його страти не бачив, але брав активну участь у гоніннях на християн [Дії. 7:58; 8:1–3].

На шляху з Єрусалима до Дамаска, куди він прямував, щоб взяти участь у переслідуваннях християн, йому начебто з'явився Ісус і обернув його в християнство [Дії. 9:3–6]. Згодом Савл змінює ім'я на Павла [Дії. 13:8], щоб цим підкреслити, що він став іншою людиною. Веде активну проповідницьку діяльність, активно подорожує Малою Азією, зокрема, досягає великих успіхів у поверненні до християнства в Антіохії [Дії. 11:27–30; 14:21–23, 43, 50–51], яка вславилася міцним пануванням еллінської культури та релігії і згодом стала однією з цитаделей християнства. Разом з апостолом Павлом християнство проповідували такі значні проповідники, як Петро і Варнава. Римська влада, занепокоєна успіхом християнства в малоазійських і єгипетських провінціях, відсилає Павла на суд до Рима [Дії. 26:24–32].

Діяльність апостола Павла в Римі десь із 61 р. спочатку серед римських євреїв успіху не мала. Він став проповідувати серед язичників і за два роки багато чого досяг. Невдовзі туди прибув і святий Петро. Е.Ренан вважає, що тісного співробітництва між ними не було. Апостола Петра супроводжував апо-

стол Марк, він записав проповіді Петра і переклав грецькою мовою, наводить їх у Євангеліях. Св. Павло плідно пише свої Послання, багато з яких втрачено, тож зміст їхній нам невідомий. Петро активно адмініструє і виступає в ролі першого єпископа Рима.

Еволюція християнства в процесі його формування

Головною ідеєю первісного християнства, яким воно вишло з уст Христа, було екзальтоване чекання видатних історичних подій, які змінять долю людства і покладуть початок новому світу. Ці події матимуть есхатологічний характер: настане кінець світу, відбудеться Страшний суд, на якому кожному доведеться відповідати за свої вчинки, за все своє життя. Ця есхатологічна драма відбудеться незабаром, про що свідчать наочні ознаки: повстане народ на народ, царство на царство, настануть місцями голод, мор і землетруси, віруючих переслідуватимуть, Єрусалим буде спустошений, з'являться лжепророки тощо [Мт. 24:3-28]. Християнська есхатологія була підставою для ідей ненависті до існуючих порядків, до Римської імперії. Здійснення цієї есхатологічної революції покладалося на Месію, якого вбачали в Ісусі, і він одержав ім'я Христа, що і означає грецькою мовою "месія". І вже тоді підкреслювалася приреченість, жертвний характер цієї месіанської особи. Саме ці ідеї лаконічно і метафорично висловив Ісус у своїй заяві, що він зруйнує Єрусалимський храм і за три дні побудує новий [Мт. 26:61; Мр. 14:58; Ів. 2:19]. І він же визнав своє месіанське покликання [Мт. 26:62-64; Мр. 14:58-61; Лк. 22:67-69]. Для іудаїзму ці ідеї були не нові, іудейській ортодоксії перечили не самі вони, а їхня крайня актуалізація, яка містила в собі прямий заклик до соціальних змін. Звідси – непримиренність і лють іудейської верхівки до Ісуса та його учнів. А за верхівкою, як ми бачили, пішла і більшість народу.

Революційно-демократичний дух був наявний у цьому самому первісному християнстві. Він виявився як у складі, так

і в характері перших християнських общин у Галілеї, а потім в Єрусалимі, в усій Малій Азії й тривалий час у Римі. За Ісусом Христом пішла найбільш знедолена частина іудейського суспільства: селяни, рибалки, ремісники, дрібні торговці, раби, люди малоосвічені й прості, їм нічого було втрачати, вони могли просто встати зі свого робочого місця, залишити свою хижку, човна чи заступа і піти за Христом, не питаючи, куди він їх веде. А якщо і траплялися серед них люди заможні, з освітою, то вони не завжди афішували свою причетність до руху або утворювали ближчий почет учителя.

Демократичний характер первісного християнства виявлявся в елементах спільнот власності [Дії. 2:44; 4:321], але не у сфері виробництва, а в сфері споживання. Це зовсім не був “християнський комунізм”, це були далекі ознаки майбутнього вчення, бо комунізм неможливий у злиденності більшості. З цією есхатологічно-месіанською революційно-демократичною ідеологією християнство і заявило про себе в другій половині I ст. н.е. у Римській імперії “Об’явленням св. Івана Богослова”, першим за часом документом Нового Завіту.

Апостолу Павлу і його спільникам належить виключна роль в історії християнства: вони обережно й поступово, ні на йоту не порушуючи віронавчального і морального авторитету Ісуса Христа, доповнюють і змінюють есхатологічну і месіанську концепцію вчителя. Насамперед вони пом’якшують його актуалізацію – це станеться, але не так швидко, як думалося, принаймні, не сьогодні. Коли? Цього нікому не дано знати. Врятування людства буде, але вже в другому пришестві Христа, у невизначеному майбутньому, до якого слід старанно готуватися. У доповнення до цього розробляється вчення про безсмертну душу і потойбічне життя. Вже йдеться не стільки про суспільні есхатологічні проблеми, як про особисті. Коло есхатологічних проблем звужується до інтересів окремої особи, до індивідуального спасіння, до вдосконалення, у заданих параметрах людської особистості дається воля задоволенню егоїстичних перспектив.

У зв'язку з цим змінюється соціальна орієнтація християнства. Від заперечення римської і всякої влади – до визнання їх, від бунтарства – до покори, від революціонізму – до примирення з дійсністю. Разом із цим (і поруч із цим) відбуваються зміни в складі християнських общин. В общини приходять представники верхівки суспільства, ширшає соціальна база християнства. Для християнства відкриваються цілком реальні можливості стати релігією не частини, а всього суспільства, надбати здобутки цього суспільства. У цьому і був головний внесок у розвиток християнства апостола Павла. Але римське суспільство не відразу оцінило цей внесок. Він був страчений близько 65 р. н.е. під час гонінь Нерона на християн. Проте є сумніви в тому, що Павло був страчений під час неронівських гонінь. Останні роки життя Павла не мають історичних свідчень.

Визначення часу виникнення пауліанського напрямку в християнстві – дуже важливе завдання для історика. Якщо вважати, що воно вийшло цілком готовим з вуст апостола Павла, то це сталося не пізніше третьої чверті I ст. Якщо вважати, що воно було висловлене після написання Апокаліпсису, то це сталося вже в кінці I ст. Якщо зважати на те, що на редагування християнства мали вплинути такі значні події в римському суспільстві, як ряд невдалих повстань рабів і пригноблених народів світу, у тому числі й іудеїв (повстання 66–73, 114–115, 132–135 рр.), то час його виникнення слід віднести на пізніше. Так чи інакше, але пауліанська редакція християнства виникає і роль св. Павла в цій справі не остання. Це було подальше вдосконалення християнства.

Сформульовані зміни у віровченні були в 1-му і 2-му посланнях апостола Павла до коринфян, посланні до галатів, посланні до римлян. Називають у зв'язку з цим і деякі апокрифи. Але нас цілком задовольняє офіційна версія цієї концепції. Поширюючи християнство, апостол Павло одночасно ґрунтовно перероблює його і фактично в тій частині ранньохристиянської літератури, яку звичайно приписують йому, зникає революційно-демократичний дух Ісусового християнства, бе-

зумовно, вдосконалюється моральне вчення Христа, починає панувати теософське вчення про Христа. Апостол Павло розроблює вчення про боголюдину Христа як про дух і образ Бога. Він підтверджує версію воскресіння Ісуса і твердить, що віра в це воскресіння дає вічне життя [Кор. 15:3–18]. Посилено розроблюється моральний бік вчення Ісуса. Павлові послання – це цілий моральний компендіум: не хвалися перед Богом і не хвалися людською мудрістю [Кор. 1:19–31; 2:18–23], не чванься [4:6–13], остерігайся перелюбу [5:1–5], утікай від розпусти [6:12–20], будь слугою для всіх [19:16–23] і багато інших положень.

З'являються рішучі акценти в соціальному вченні Ісуса. “Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе” [Рим. 13:1–2]. І далі: “Тож віддайте належне усім: кому податок – податок, кому мито – мито, кому страх – страх, кому честь – честь” [Рим. 13:7].

Новий Завіт

Ми вже знаємо, що християнство виникло в іудейських общинах. Від іудаїзму християнство запозичило його головний релігійний документ – Біблію, дещо переглянувши та доповнивши її. Християнство висунуло ряд нових принципів (без чого воно не стало б новою релігією), сформульованих у релігійному документі, що дістав назву Новий Завіт. Він становить другу частину християнської Біблії, а за іудейською, першою частиною Біблії, була закріплена назва Старий Завіт.

До Нового Завіту входять: чотири Євангелія, близька до них книга Діянй апостолів, двадцять одне Послання апостолів і Апокаліпсис, або Об'явлення Іоанна Богослова – усього 27 книг. Християнське богослов'я, виходячи зі змісту і спрямованості книг Нового Завіту, ділить їх на законоположні (Євангелія), історичні (Діяннія), навчальні (Послання) та пророчі (Апокаліпсис) [44, 13]. Склад Нового Завіту, тобто уста-

лений список творів, що його становлять (“канон”), формувався поступово. Офіційне остаточне визнання з 26 творів, які є тепер, було зроблено лише в 363 р. н.е. на Лаодикійському соборі (без Апокаліпсису). У 419 р. Карфагенський собор ввів у канон Апокаліпсис. Поза каноном залишилася велика кількість (кілька десятків!) творів, вони вважаються апокрифічними. Деякі апокрифічні твори були визнані церквою і увійшли до Священного переказу поряд із творами отців церкви, видатних богословів. Але все ж серед апокрифів переважають такі, що визнано єретичними, забороненими для церковного користування; їхретьельно знищувала церква. Причини, через які деякі твори не потрапили до канону (а деякі й знищувалися), мабуть, мають політичний характер: був не до вподоби автор (багато з авторів – це єпископи, що домагалися церковного впливу і влади) чи якісь ідеї були несприйнятливі або вони дуже вже суперечили визнаним творам тощо. Більшість апокрифів було написано у II ст.

У складі ранньохристиянської літератури перебувають і так звані Логії – вислови Ісуса Христа, що були знайдені в 1897–1904 рр. в Оксирінхі (Єгипет). Вони доповнюють і прояснюють віровчительні положення Нового Завіту, але до його канону, як бачимо, не потрапили.

Для висвітлення складу найстародавніших джерел новозавітного канону важливе значення мають нещодавно відкриті кумранські рукописи.

Навесні 1947 р. двоє арабських пастухів із племені Тааміра Мухаммед і Ахмед сповістили про знахідку в одній із печер на західному узбережжі Мертвого моря семи сувоїв стародавніх рукописів, які після кількох перепродажів за дуже великі кошти були куплені Єрусалимським університетом. Почалася лихоманкова кампанія розшуків стародавніх рукописів у печерах узбережжя Мертвого моря, особливо в період 1951–1957 рр., продовжується вона і дотепер. Район розшуків розширився, розкопані не окремі печери, а цілі поселення. Виявилось, що там жила община, члени якої відокремилися від

світу з релігійних міркувань (вони чекали “кінця світу”) і створили спільність із особливим релігійним побутом. Місцевість, де знайдені ці пам’ятки культури, називалася Ваді-Кумран, а члени общини дістали назву кумранітів, а рукописи – кумранських рукописів. Ці рукописи є записами текстів Старого Завіту, коментарі на духовні книги, богослужбові тексти, гімни і молитви, плачі, гороскопи, есхатологічні сказання тощо. Серед них Статут общини, Статут війни, Сувій скарбів, Сувій псалмів тощо. У великій кількості були знайдені твори, які входять у Старий Завіт, в іудейські релігійні книги і навіть твори нерелігійні. Усього було знайдено понад 800 манускриптів. Вони одержали назву “Рукописів Мертвого моря”.

Щоб уявити собі історичну цінність цих документів, досить сказати, що найстарішим із нині відомих єврейських документів є рукопис Старого Завіту Codex Petropolitanus, який відносять до 916 р. н.е. і який зберігається у Санкт-Петербурзі. З новозавітних пам’яток слід вказати на фрагмент Євангелія Матвія, який датується 65 р. н.е., він зберігається в Оксфорді. Найбільш стародавніми рукописами Нового Завіту є папірусні фрагменти, що мали застосування в безпосередній релігійній практиці звичайних віруючих. Найдавніший з них – папірус Райленда (у Манчестері) відноситься до першої чверті II ст. і містить уривок з Євангелія Івана.

Знайдений у Кумрані матеріал охоплює час від IV тис. до н. е. до VIII–IX ст. н.е., але найбільше його стосуються останні два століття до нової ери і I ст. н.е., тобто часи виникнення християнства. Це були залишки великої бібліотеки і книг, що існували окремо. До їх числа входили рукописи біблійних книг, що дуже багато значило для поглиблення історії Біблії, а також документи, що висвітлюють життя общини кумранітів, яка була певною мірою аналогом первісних християнських общин. Ці документи підтвердили революційно-демократичне спрямування первісного християнства.

Вважають, що всі новозавітні твори були написані арамейською (народним діалектом давньоєврейської мови) і гре-

цькою мовами. Уся термінологія Нового Завіту (віронавчальна, культова, церковна) – грецька, такою вона залишилася й дотепер. Жодного оригіналу документів Нового Завіту не збереглося. Є лише переклади грецькою, якою й записано канон. Безумовно, при перекладі й Perezаписах текст не міг не зазнати пошкоджень і втрат. Із “солідних” манускриптів найбільш давнім є Синайський і Ватиканський кодекси, які були написані в IV ст. У них поряд із текстом Старого Завіту є, хоч і неповні, тексти Нового Завіту і деякі апокрифи. Переклади Нового Завіту новими мовами, у тому числі й українською, здійснювалися разом із перекладом Старого Завіту, тобто Біблії в цілому.

Християнська традиція вважає, що всі документи Нового Завіту написані учнями Христа саме в тій послідовності, в якій вони розміщені у Новому Завіті. Створені вони нібито майже водночас, у першій половині I ст. в Палестині, де проповідував Христос. Але і час, і місце написання Нового Завіту проблематичні. Початок складання документів Нового Завіту слід шукати в другій половині I ст. Перші варіанти цих документів науці невідомі. За найсміливішими розрахунками можна допускати, що їх почали писати в середині I ст. Більш вірогідним є час їх завершення. Остаточні варіанти склалися в період до початку III ст. (вони нам відомі теж не з оригіналів). Отже, історія складання Нового Завіту ще й дотепер має багато білих плям. Що ж до остаточного варіанту документів, то після їх канонізації тексти лишалися без змін, хоч іноді псувалися під час перекладів. Вони й зараз є предметом ретельних історичних пошуків.

Євангелія

Центральним твором Нового Завіту є Євангелія (грец. – “блага вість”), в яких викладена біографія і вчення Ісуса Христа, історія його мандрювань і страждань. Християнська традиція вважає авторами Євангелій учнів Христа – Матвія й Івана та його найближчих послідовників – Марка і Луку (останні Христа знали особисто). Євангелія від Матвія, Марка і Луки багато в чому збігаються в описі подій і висловлювань Христа.

Їх називають синоптичними. Підраховано, що в Євангелії від Марка 93 % матеріалу збігається з матеріалами інших Євангелій, в Євангелії від Матвія – 50 %, від Луки – 40 %. Якщо зважити на те, що більшість істориків, у тому числі й християнських, вважають твір Марка найбільш стародавнім із цих чотирьох Євангелій, то слід визнати, що Матвій і Лука широко запозичували матеріал у нього. Так чи інакше, але автори Євангелій, безумовно, мали загальне спільне джерело, з якого вони могли запозичувати все, що їм потрібно, без будь-якого ризику в обвинуваченнях у тенденційності могли відкидати те, що суперечить їхнім поглядам на цю історію. Це спільне джерело – усна традиція, дуже мінлива і багатоваріантна, а тому й дуже зручна для користування. Євангелія мають тісний зв'язок із розвитком культури того часу. Певною мірою можна вважати, що Євангелія – продукт іудейської думки; там, в іудаїзмі, її висхідне джерело. Але потім, із самого початку існування Євангелій, під час збирання письмових документів, вони зазнали оброблення елліністичною культурою.

Починається Новий Завіт з Євангелія від Матвія. Воно має 28 розділів, його автор – митар, закликаний Ісусом в учні, про що пише й сам Матвій (Мт. 9:9]. Він постає добрим знавцем іудейської традиції. Про Євангеліє від Матвія сучасний його перекладач Л.Лутковський пише, що воно написано іудеєм і для іудеїв, він добре знає Палестину, іудейські звичаї, ревно ставиться до іудейського вчення. Головна ідея його твору – довести, що Ісус є Месією. Матвій наполягає на моральних проблемах вчення Ісуса. Чітко простежується іудейське походження християнства. Теологи датують написання Євангелія від Матвія 42 р. н.е., тобто негайно після страти Ісуса Христа. Більшість науковців – початком II ст. Вони вважають, що в основі Євангелія від Матвія лежить давно вже втрачений варіант арамейського Євангелія і Євангеліє від Марка. Цей варіант арамейського Євангелія А.Робертсон називає “єврейським Матвієм”.

Другим у Новому Завіті йде Євангеліє від Марка. Вважають, що воно є найдавнішим. Воно найбільш стисло викладає біографію Ісуса, починаючи її з його водного хрещення у Івана Хрести-

теля в річці Йордан, тобто охоплює останні шість років його життя. Написано Євангеліє в 62–63 рр. у Римі й для римлян. Його автор Марк мандрував з апостолом Павлом, а згодом – з апостолом Петром. Не виключено, що сам він із римлян. Євангеліє від Марка має лише 16 розділів і є найкоротшим з усіх.

Євангеліє від Луки, лікаря, живописця, мабуть, грека з Антіохії – найбільш докладне, має 24 розділи, написане як добротний літературний твір. Автор, безумовно, видатний гуманіст. Він писав своє Євангеліє для християн з язичників. Богослови вважають його ровесником Євангелія від Марка, але дослідження тексту говорять про його написання у II ст.

Трохи осторонь від синоптичних Євангелій стоїть четверте Євангеліє – від Івана, рибалки з Генісаретського озера, улюбленого учня Ісуса, який майже завжди був з учителем. Іван, опускаючи деталі попереднього життя Ісуса, зосереджує свою увагу на житті Ісуса в Єрусалимі, докладно передаючи його промови. Відчутно, що автор звертається до освічених людей, він хоче переконати їх у тому, що Ісус є сином та посланцем Бога і що головне в його вченні – любов до ближнього. Проте перше – переважає. Навіть чудеса, яких Іван описав сім, постають не тільки як акти людинолюбства, а й як засіб виявлення божественності Ісуса. Іван посилено розробляє христологію, і це свідчить, що його Євангеліє молодше синоптичних і, очевидно, написано в 90-х р. Чи не з нього слід було б починати новозавітний канон?

Крім визнаних церквою чотирьох Євангелій, що дістали назву канонічних, відомі ще близько тридцяти інших: Євангеліє від дванадцяти апостолів (Дідахе), Євангелія від єгиптян, сирійців, євреїв, назареїв, ебїонітів, від Марії, Єви та ін. Усі вони потім названі апокрифічними, і до нас дійшли або тільки їхні назви, або уривки. Річ у тому, що первісне християнство було представлене багатьма общинами різного соціального плану, нове віровчення складалося в численних Євангеліях, існували різні погляди. Як відомо, синоптичні Євангелія були завершені написанням на початку, а може, і в середині II ст. У них і фіксу-

ється остаточно паулінська редакція християнства, яка відрізняється від християнства ісусових часів.

Дії апостолів

За Євангеліями упорядники Нового Завіту розмістили Дії апостолів, яких в Ісуса було дванадцять. Після його смерті, коли почалося поширення християнства серед інших народів, апостолів стало сімдесят. У цьому ж творі йдеться про діяльність апостола Петра (розділи 1–12) в іудейських християнських общинах і апостола Павла (розділи 13–28) в язичеських країнах, по яких він довго мандрував. У Діях також висвітлені події, пов'язані з християнськими проповідниками Варнавою, Стефаном, Филипом та Аполосом, які до складу апостолів взагалі не входили. Отже, назва цього твору неточна.

Авторство Діань належить апостолу Луці [34, 99]. Писались вони майже одночасно з Євангеліями. Але є думка, що це колективний твір компілятивного плану. Це історична збірка, що мала висвітлити події історії християнства після страти Ісуса.

Послання

Наступні твори Новозавітного канону цілком зберегли свою індивідуальність, вони називаються Посланнями, їх двадцять одне.

Перші сім називаються соборними Посланнями. Вони присвячені актуальним на той час проблемам віровчення. Автори стурбовані появою численних єресей, гоніннями на християн збоку римської держави та іудеїв. У цьому вони вбачають ознаки другого пришествя Ісуса і тому розроблюють теоретичні деталі цієї події.

Серед авторів соборних Послань з'являється одна з ключових осіб нової релігії – апостол Петро, який вважається будівничим християнської церкви.

Послання апостолів написані на початку, а частина – в кінці II ст. Послання являють собою ряд листів інструктивного спрямування, вони також адресовані різним общинам і осо-

бам. Проте тут уже християнство відокремлене від іудаїзму, чітко формулюються специфічні християнські ідеї покірності й примирення з дійсністю. Ідеї месіанізму виражені значно слабше, прихід Месії і “Страшний суд” відкладені на невизначене майбутнє. Втім, з’являється нова ідея – спокутної смерті за гріхи людства і воскресіння божества. Це пояснюється зміною політичної обстановки в Римі – імператорська влада зміцнюється, народні повстання придушені. Судячи з усього, серед християн перемогли ті, хто стояв на позиціях примирення з існуючим ладом. Мабуть, це і є початок існування християнства як нової релігії. Як уже сказано, його пов’язують з діяльністю Павла, який “відредагував” християнство і остаточно витравив з нього демократичний дух. Цілком слушно багато дослідників у зв’язку з Посланнями говорять про “допауліанське” і “пауліанське” християнство.

Найдавніший документ Нового Завіту – Апокаліпсис. Доведено, що точною датою його написання є період між 9 червня 68 р. – 15 січня 69 р. Це період царювання імператора Гальби. Свого часу ці дати вирахував Ф.Енгельс, і вони досі вважаються найвірогіднішими.

Апокаліпсис являє собою ряд послань, адресованих семи християнським общинам у Малій Азії, кожній окремо. У посланнях зазначається, що всередині общин є свої групування, між общинами і всередині їх відбувається боротьба віровчень. Зрозуміло, що єдиного християнства ще немає, немає навіть назви його, йдеться про іудеїв, що перебувають у якійсь секті. Апокаліпсис свідчить про початок створення нової релігії.

Найбільше місця в Апокаліпсисі відведено пророцтвам “кінця світу”, приходу антихриста, битві з ним, встановлення після перемоги Бога Царства небесного. Ці пророцтва викладені у фантастичних образах і туманних висловах, що допускають найрізноманітніші тлумачення. А фактично Апокаліпсис, написаний під час повстання в Іудеї та боротьби за владу після смерті Нерона, відображає настрої пригноблених Римом народів і рабів, які чекають краху імператорської влади – “кінця світу”, “страшного суду” і встановленого месією царст-

ва праведних. Дух месіанізму, запозичений з іудаїзму, пронизує цей твір: за Апокаліпсисом, Месія повинен прийти негайно, якщо не сьогодні, то завтра – обов'язково.

За християнською традицією автором Апокаліпсиса вважається апостол Іван, якому нібито належить також авторство четвертого Євангелія і три соборних Послання. Але Послання написано значно пізніше, за час більший, ніж життя однієї людини.

Дослідження текстів Нового Завіту дає чимало свідчень про зв'язок їхнього змісту з іншими, попередніми джерелами у сфері анімістичних і міфологічних ідей та проблематик. Але вони можуть бути названі “запозиченими” лише з позицій вульгарної критики християнства. Насправді ж Новий Завіт постає як оригінальна світоглядна система, тісно пов'язана з культурним розвитком усього попереднього людства, певним наслідком духовного розвитку цивілізації, що успадковує досягнення попередників і робить крок уперед відповідно до нових етапів суспільного прогресу.

Утворення християнської церкви

Створення й становлення нової релігії відбувалися в специфічних релігійних організаціях – общинах первісних християн, які пізніше злилися в християнську церкву. З християнського погляду християнська церква є божественним встановленням самого Ісуса Христа, який доручив владу над нею апостолові Петру, а той передав божественну благодать усьому наступному духовенству.

Історичний аналіз свідчить, що утворення християнської церкви – це тривалий процес організаційного становлення нової релігійної структури.

Одні з послідовників Ісуса, залишивши свій дім та близьких, цілком присвячували себе служінню справі поширення нового вчення, інші – дотримували вірність йому, продовжуючи своє громадянське і родинне життя. Ні в тому, ні в іншому випадку ніякої сталої організації не було. Як не було жодних культових встановлень.

Потреба в сталій організації виявилася в період поширення християнства серед населення Іудеї та інших народів Римської імперії. Тоді поступово в різних містах з'явилися сталі християнські общини, різко зросла кількість проповідників (сталих і мандрівних). Про ці елементарні общини повідомляють нам Послання, Дії та Євангелія. Із них ми знаємо, що діяльність цих общин зводилася в основному до релігійних зборів і спільних трапез. Під час релігійних зборів будь-який член общини мав право виступити як виконавець релігійного культу. Окремого духовного кліру ще не було. Сам Ісус жодного духовного звання чи чину не мав. Він був Учителем, Спасителем, Господом. Общини не мали постійного зв'язку, кожна община існувала окремо. Вони обмінювалися проповідниками, але цей обмін був спорадичним, а не систематичним.

Зміцнення церковної структури ми бачимо і в період становлення пауліанських ідей у християнстві.

У Посланнях апостола Павла зазначається, що духовенство, зокрема апостол, має переваги перед мирянами, він “служить вітварю, з вітваря має частку”, тобто формується професійне духовенство, яке утримує общини [I Кор. 9:1–14; 16:10–18]. Про єпископів і дияконів згадується вже в I ст. у посланні Климента Римського, стверджується, що вони були поставлені апостолами, і звідси виходило, що вони несуть благодать Христову. Влада єпископів постійно зростає, общини стають більш заможними, особливо коли зміна соціальної платформи церкви зробила можливим звернення до нової релігії верхівки суспільства. Єпископи беруть у свої руки матеріальне життя общини, а потім і керівництво проповідницькою діяльністю, діяльністю у сфері віровчення і культу.

Необхідність у сталій організації общин особливо гостро відчувалась при поширенні християнства в столиці імперії – Римі. Християнські історики звичайно пов'язують це поширення з ім'ям апостола Павла. Його роль у цьому незаперечна. Але про християнство в Римі знали ще до нього. Інформація про успіхи нової релігії в Малій Азії, Єгипті, в інших місцях імперії не могла бути непомітною в столиці. Бурхливе еконо-

мічне і політичне життя столиці втягувало в себе і християн. Ось тому християни були в Римі й до Павла. Але поява талановитого проповідника і реформатора християнства, який проповідував саме таке християнство, яке було потрібне тому часу, одразу зробило християнство досить помітним явищем і в столиці, і в державі.

Очевидно, спочатку християнство знайшло майже готову суспільну організаційну форму, яка дала йому можливість охопити своїм впливом широкі народні маси, незалежно від їх етнічної належності. Такою формою були римські асоціації, колегії і братства, що створювалися здебільшого для поховання своїх членів. Ці колегії склалися з вільновідпущених, бідняків і рабів, їх метою було забезпечити своїх членів у разі смерті пристойною могилою. Люди, вступаючи до колегії, робили разовий внесок, а потім – періодичні внески. Коли хтось із членів колегії помирав, йому купували місце для поховання і ховали всією колегією. Це об'єднувало членів колегії, вони організовували спільні обіди, вечери та свята; ці зустрічі давали вихід суспільним настроям тієї доби. Члени колегії допомагали один одному, займалися благодійництвом. У колегії обиралися керівні особи, які вели її справи та фінанси. Ці колегії й стали прообразом християнських общин.

У Римі швидко ростуть християнські общини. У 251 р. у місті вже нараховувалось кілька десятків тисяч християн.

Поступово християнські общини вдосконалювалися. У них виділялися люди, що обіймали постійні посади: старійшина (пресвітер), вчитель (апостол), єпископ, який займався господарчими справами і фінансами. Формується професійне духовенство – клір, решта членів общини дістає найменування мирян. Перші становлять активну частину общини, другі – пасивну. Розробляється вчення про особливу благодать духовенства, близькість його до Бога, а тому – і про особливі його привілеї. Дуже впливовою була посада єпископа, адже її займали багаті, освічені люди, що мали досвід управління господарством. Незабаром єпископ очолює общину. У II ст. існу-

вання християнства (тобто в 130–230 рр.), на думку А.Гарнака, клір відокремлюється в окрему соціальну групу.

Внутрішній розвиток общин супроводжується встановленням зв'язків між ними. Відбувається об'єднання общин у територіальні групи під керівництвом старшого єпископа або архієпископа. З'являються інші духовні чини. Ось тоді й виникає християнська організація, утворюються церкви, які мають владу над общинами значної території. Зміцнюються зв'язки між групами общин. Виникають стійкі територіальні об'єднання общин – помісні церкви.

Помісну церкву очолює єпископ чи архієпископ, а то й митрополит, назва якого вказує, що він глава церкви вже цілої держави. Згодом з'являється такий титул, як патріарх – глава церковного світового на той час масштабу. Християнська церква набуває всесвітнього значення.

Організаційний розвиток церкви йшов у напрямі централізації. Якщо раніше проповідник, учитель обов'язково повинен був мати харизматичний дар, він навчав, лікував, рятував, прококував, то тепер він мав поступитися місцем єпископу, який керував, господарював у церкві. Харизматична община мала поступитися єпископальній церкві. Це відбулося в кінці II ст.

Єпископальна церква суттєво відрізнялася від ранньохристиянських общин. Запроваджуються обов'язкові внески до спільної каси, але відмова від власного майна вже не обов'язкова. Багатство не засуджується. Друге пришестя відкладається на невизначений час – церква має думати про своє становище у цьому світі. Вчення про рай і пекло має бути догматом для пастви. Аскетизм не в повазі. Це вже церква, яка може існувати для користі віруючих в існуючому суспільстві.

Перші віки християнства

Християнство в Римі

Появу християнства в Римі пов'язують із проповідницькою діяльністю апостола Павла. Але це ще нічого не говорить ні про перемогу, ні про визнання християнства. У той час до всесвітньої столиці збігалися всі струмки людської думки, тому

в ній були представлені всі релігійні та ідейні течії. Християнство одержало можливість порівнятися з багатьма іншими релігіями, конкурувати з ними і в ході цієї конкуренції вдосконалювати своє віровчення і культ у напрямі відповідного пристосування до нових умов існування. Заслуга апостола Павла і полягає саме в цьому пристосуванні. У Римі триває й завершується паулiнізація християнства, а разом з цим стає явним факт *всесвітньоісторичної перемоги християнства над усіма релігіями стародавнього світу, чи, користуючись християнською термінологією, над язичництвом, тобто над релігією інших народів, “язиків”*. Що цьому сприяло? Як же це відбулося?

Справа склалася так, що на початку нашої ери розвиток Римської імперії підійшов до етапу переходу до феодальних виробничих і суспільних відносин. Настав крах останньої світової держави рабовласництва – Римської імперії. Криза рабовласництва в цій імперії охопила економіку, політику та ідеологію. У сфері економіки це було руйнування продуктивних сил: зниження економічної ефективності виробництва і продуктивності праці. Рабська праця стала непродуктивною. Жакливі умови життя вели до фізичної деградації головної продуктивної сили – людей. У політичному житті це була криза державної влади, встановлення деспотичних режимів, таких як, наприклад, правління Нерона. Повсякчас спалахували повстання рабів, серед них і повстання в 74–71 рр. до н.е. під проводом Спартака. У сфері ідеології це був цілковитий моральний розклад римського суспільства, у панівних класів виникло почуття приреченості. Поразки рабів у класових битвах вели до поширення і серед них ідей безвихідності, безперспективності. Посилюються песимістичні настрої, маси впадають у містицизм. Характерними рисами римського суспільства часів виникнення християнства К. Каутський називає розгубленість, легковірність, лицемірство, гуманність, інтернаціоналізм, релігійність, монотеїзм. Поступово в рабів складалось уявлення, ніби в усіх їхніх бідах винні вони самі, що причина тяжкого життя – власна “гріховність”, за яку вони й від-

бувають покарання в земному житті. Поширюються ідеї, що позбутися життєвих негараздів допоможе Месія – ”божественний спаситель”, який спокутуватиме ”гріхи” людей.

Таким чином, криза римського рабовласницького суспільства поставила низку ідеологічних проблем. Вони могли бути розв’язані лише в релігійній формі, оскільки інші ідеологічні форми масам були недоступні.

Кінець II ст. для Римської імперії був часом певного спокою. За Марка Аврелія (161–180) був відбитий натиск варварів, і Рим переходить до оборони. Імператор Коммод (180–192) теж пішов на ряд поступок варварам. Після його вбивства доля імператорського трону опинилася в руках преторіанської гвардії. Відбувається процес ліквідації республіки. Рим, Італія і провінції зрівнюються в правах, виникають нові країни, виростає державна бюрократія. З’являється зовсім нове суспільство, якому потрібна нова релігія, насамперед геть позбавлена етнічних обмежень.

Але чому знадобилася саме нова релігія? Адже на території Римської імперії сповідувалося чимало традиційних національно-державних релігій. Справа в тому, що існуючі релігії не можна було використати для виразу ідей різних етнічних верств. Потрібна була релігія, спільна для всіх рабів, незалежно від їхньої етнічної належності. Такої релігії імператорський Рим не знав.

Робилися спроби створити єдину для всієї держави релігію у вигляді культу імператора. Так, Цезар, перший фактичний римський монарх, був ще за життя проголошений потомком богині Венери, на його честь споруджувалися храми, на його статуях вирізьблювали напис ”Напівбог”. Прийомний син Цезаря Август проголошувався сином Аполлона, його ім’ям назвали один з місяців року, день його народження вважався початком року. Введення культу імператора не завершилося успіхом, але багато в чому зумовило потяг майбутнього християнства до монотеїзму.

Збіг цих обставин відкривав ”зелену вулицю” тій релігії, яка відповідала б поставленим вимогам. Такою релігією було

християнство. Християнство народжувалося у зіткненні етнічних інтересів. Його створив народ нечисленний, але щедро розпорошений серед інших народів. Це й було джерелом космополітичності християнства, бо воно зверталось до всіх народів. Християнство завчасно позбулося революційно-демократичних ілюзій і навчилося враховувати інтереси всіх соціальних верств та держави. А головне – воно розвинуло і дало релігійне обґрунтування зростаючому гуманізмові, який був для народу ідеологічною засадою руйнування жахів рабовласництва. Ось чому головною причиною перемоги християнства слід вважати його високий гуманістичний заряд, створення системи ідей, потрібних і визнаних усіма членами суспільства, тобто вічних загальнолюдських моральних цінностей.

I ст. н.е. є початком історії християнської церкви. Цілком природно, що християнські церковні осередки за взірць своєї будови брали іудейські синагоги. Але вони чітко протиставляли себе їм і були підкреслено демократичними. Вважають, що взірцем для християнських общин були також римські асоціації та колегії, інші орієнтувалися на вільні релігійні союзи чи на своєрідні патронати. У Римській імперії діяли різні асоціації, колегії, товариства, братства, спілки. Це був один з виходів із приватного життя в суспільне. Вони мали здебільшого релігійний характер, переважна більшість їх створювалась для поховання її членів. Відомий дослідник історії Риму французький вчений Г.Буасье описує одну з колегій на підставі напису на храмі. Ця колегія складалася з вільновідпущених, бідняків, а також рабів, які мали дозвіл на це від своїх власників. Мета колегії – забезпечувати своїх членів у разі смерті пристойною могилою. При вступі до колегії для кожного був обов'язковий разовий грошовий внесок і пляшка доброго вина. Потім гроші вносилися щомісяця. Коли хтось із членів колегії помирав, йому купували місце для поховання і ховали всією колегією. Якщо це був раб і його власник відмовлявся видати тіло для поховання (за законами рабовласництва і труп раба належав рабовласнику), тоді відбувалися символічні похорони і споруджувалась порожня гробниця з відповідним напи-

сом. Члени колегії утворювали тісне коло спільників, часто зустрічалися, організовували спільні обіди, вечери, свята. Саме під час цих зустрічей знаходили вихід ті настрої, які складалися у них під впливом умов життя. Члени колегії допомагали один одному, займалися благодійництвом. Керівні особи – магістри, квестори – були виборними. Вони відали справами і фінансами колегії. Релігійне спрямування колегії, дуже часто етнічна спільність її учасників робили можливим вступ до них представників заможних верств, які відразу ж займали там керівні посади. Організаційний лад римських колегій у майбутньому послужив основою організаційної побудови християнських громад. Саме з них черпалися демократичні принципи їх структури.

Утворюючись як самостійна суспільна структура, християнська церква насамперед мусила визначити своє ставлення до держави та існуючого права. Ідеологія первісного християнства створювала відчуження перших християн від світу і, звісно, від держави. Вони вважали себе громадянами небесної держави, а земну державу – язичницькою, диявольською. Це відверто висловлено в Одкровенні Івана. Але разом з тим християни не могли не бачити регулюючу і організуючу роль держави. Римська держава як світова, що об'єднала народи з різними релігіями, взагалі була віротерпимою. Визнавши за іудейством право на існування, вона тим самим визнала право на життя і християнства, яке (не без підстав) вважалось на той час іудейською сектою. І християнам не раз доводилося шукати захист від своїх владних опонентів в органах держави. Це вело до утворення двоїстих поглядів християн на державу і право та засудження їх, визнання та впровадження. Але відчуваючи себе чимось особливим у державі, християни поступово будували свої громади. В основу життєдіяльності християнських громад були покладені такі принципи: регулярні спільні богослужіння за регламентованим обов'язковим порядком; утворення спільного грошового фонду; підкорення авторитету общинної влади, яка персоніфікувалася в певних посадових особах; владне втручання в проблеми шлюбу і ро-

дини; поступове утворення власного судочинства; підтримка і зміцнення міжобщинних відносин, без яких неможливо й думати про утворення єдиної церкви. Два передостанніх положення несли в собі зародки дедалі більшого протиставлення християнської церкви Римській державі.

Перше століття існування християнської церкви, коли вона тільки ще зароджувалася, було роками невинного організаційного дитинства. Кожна община існувала сама по собі, встановлювала свої порядки і не визнавала інших. Було навіть ворогування між громадами. Усередині громад вирувала боротьба навколо догматики, що вироблялась. Поступово зростали місцеві авторитети, і між ними теж велася боротьба, зв'язки між громадами були спорадичними. Церкви як сталої організації ще не було, тому для цього періоду історії християнства користуємося терміном “церква” з певними застереженнями. В II ст. відбувається більш активне організаційне оформлення. Близько середини II ст. в Римі оформлюються єпископат і колегії пресвітерів. У міру зміцнення церковних зв'язків і народження відчуття власної сили та впливовості християнські церкви в Римській державі потрапляють у ситуацію досить складних відносин з державою.

Гоніння

Імперський Рим поступово став ставитися до християнства вороже. Насамперед потрібно було з'ясувати відношення між християнством і державою. Але з'ясування відносин між християнською церквою (точніше – церквами) і державою дещо гальмувалося через ряд обставин. Серед них – багатотечійність нової релігії; наявність організаційних розгалужень, ворогуючих одна з іншою; постійна ідеологічна боротьба всередині релігії – боротьба з ересями. Це часто надавало невизначеності всьому рухові в цілому. І, безумовно, турбував чітко окреслений гуманізм християнства, оскільки новому суспільному ладу, який змінював рабовласницький, гуманізм не був потрібний. Ось тому в II–III ст. у відносинах християнської церкви і Римської держави виник ряд колізій, які в історії

християнства дістали назву гоніння на християнство. Питання про гоніння в історії християнства спірне.

У 1891 р. на лекції в актовому залі Київського університету св. Володимира професор Юліан Кулаковський прочитав на користь потерпілих від неврощаю лекцію “Християнська церква і римський закон протягом перших двох століть”, у якій розглянув питання про гоніння на християн у перші віки існування нової релігії. Він дійшов висновку, що жодних гонінь не було. Влада не переслідувала переконання віруючих, оскільки виявляла віротерпимість. Проти лектора виступив один з місцевих київських богословів – М.Г.Ковальницький з рецензією в журналі “Труды Киевской духовной Академии” (1892), де на 214 сторінках доводив протилежне. Різні думки з приводу гонінь висловлюються і в сучасній літературі.

Християнська література, присвячена цьому періоду, переповнена численними згадками про гоніння на християн з боку імператорської влади. Римська влада взагалі додержувалась такої-сякої віротерпимості, хоча відомий історик християнства А.Дніні називає релігійну терпимість Риму міфом. Але він трохи перебільшує. Завойовані народи та території несли в імперію свою віру, і якщо вона не суперечила культурі імператора, то жодних проблем не виникало. Але в християнському русі був вагомий соціальний елемент, адже це був рух рабів, поневолених, які виступили проти зла та насильства, готові до боротьби з ними, і це перетворювало християн на головну політичну силу, небезпечну для імператорської влади. Отже, в останньої були підстави для ворожості супроти християнства, і Рим не втрачав нагоди для переслідування християн.

Гоніння йшли хвиля за хвилею, залежно від політичної ситуації в державі, були одним із заходів, щоб вибратись із систематичних поглиблень кризи імперії.

Перше гоніння відбулося в часи Нерона (54–68), воно обмежилось Римом. Для організацій масових репресій проти християн був використаний привід – пожежа в Римі 64 р. Відповідальність за пожежу було покладено на християн. За на-

казом Нерона їх розпинали на хрестах, кидали на розтерзанні звірам на аренах цирків. На масових гуляннях з них робили палаючі смолоскипи. Потім гоніння Доміціана 81–96 рр. і Трояна 98–117 рр. Саме Доміціан у 95 р. вислав на острів-пустелю Патмос престарілого останнього на той час апостола Івана, де той нібито написав Апокаліпсис. Повернувся він у 98 р. вже за часів імператора Нерви, який припинив гоніння християн. Але його спадкоємець імператор Троян знову їх розпочав.

Вороже ставився до християнства Марк Аврелій (161–180), який висловлював велику схильність до античної, зокрема стоїчної філософії. Відомий у цьому відношенні його указ 176 р. У 202 р. новій хвилі для переслідувань дав поштовх едикт Септимія Севера (193–211). Потім були гоніння за часів правління Максиміна-Фракія (235–238).

Посилення гонінь відбувається за імператора Деція (249–251). Але вони були короткочасними і негайно припинилися після його смерті, хоч його едикт 250 р. про гоніння одержав статус документа, дійсного на тривалий час. Християн змушували у визначені дні в присутності спеціальної комісії приносити жертви язичеським богам і статуям імператора та одержувати про це спеціальне посвідчення. Зловживань і одержання фіктивних посвідчень було безліч. Дух цього документа відчувався при гоніннях, які були відновлені за Валеріана (253–260) – едикти 257-го і 258 років [5,420] та Авреліана (270–275) – едикт 275 р.

Гоніння проти християн спалахували за імператорів Діоклетіана (284–305) і Галерія (293–311). Укази 303 і 304 років змушували християн приносити жертви язичеським богам. Взагалі гоніння Діоклетіана були дуже жорстокими, вони тривали аж до приходу до влади Костянтина (306–337).

У християнстві, починаючи з III ст., розвивається особливий жанр літератури – агіографічний, тобто житійний, у якому зображуються життя і страждання мучеників. Видаються відповідні збірники “Діянь” (“Актів”) і “Страстей” (“Пансіонів”).

Отже, майже два з половиною століття йшло жорстоке нищення інакодумців. Рівень жорстокості переслідувань змінювався, іноді наставали часи легалізації, але загальна тенденція до придушення християнського руху не послаблювалась. Для християн це були часи природного добору: слабкі духом не витримували. Це було моральне та ідейне загартування християнства. І разом з тим ця боротьба змушувала християнство рухатись уперед в ідейному і віронавчальному напрямках, відбиваючи напади зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Значно небезпечнішою, ніж гоніння, для християнства була ідейна боротьба проти нього, що велась в освічених язичницьких колах римського суспільства. Для цієї боротьби були вагомні підстави. В інтелектуальному житті давньоримського суспільства поява християнства була видатною подією, це була істотна альтернатива античному світоспогляданню. Християнство вороже ставилось до античної культури і філософії, у яких вбачало вияв язичництва. Безумовно, це не був однобарвний процес, християнство багато чого взяло з античної культури і філософії.

Богослов Юстин (100–163) поважав античну філософію, а Сократу і Геракліту навіть знайшов місце в царстві небесному. Климент Александрійський (бл. 150 – 215) вважав доцільним зіставлення філософії та християнства. Оріген (бл. 185–254) вважав християнство завершенням античної філософії [6, 62]. Августин (354–430) взагалі заявив, що істинна релігія та істинна філософія тотожні. І вони мали рацію, коли брали до уваги ідеалізм, започаткований у стародавніх греків і римлян. Але щодо матеріалізму стародавніх, то він відкидався християнством без будь-яких застережень. У перші віки християнства проти нього були здійснені енергійні виступи. Лукіан (бл. 125 – після 180) пише памфлет “Про смерть Переграна”, Цельс (Кельс) (II ст. н.е.) – “Правдиве слово”, Порфірій (бл. 233 – 304) написав полемічний твір “Проти християн” у 15 томах. Значну літературно-полемічну діяльність вів імператор Юліан, названий Відступником (332–363). Не дивно,

що всі ці виступи проти християнства відразу піддавались нещадній критиці збоку представників останнього. Церква ретельно дбала про те, щоб в історії залишилось якнайменше літератури з критикою християнства.

Апологетика

Внутрішнім ворогом християнства була його невпорядкованість, суперечливість окремих положень, недосконалість. Усе це треба було усунути в ході його утвердження. В утвердженні християнства чималу роль відіграла група богословів II-III ст., які вже після написання Нового Завіту виступили з пропагандою християнських ідей і повели рішучу боротьбу з критиками християнства.

Саме тоді християнство робить рішучі кроки до врегулювання відносин з існуючим суспільством. Воно визнає боговстановлення державної влади і незмінність соціального ладу в обмін на визнання християнства рівноправним з іншими релігіями. Цю справу на себе взяли церковні письменники, які намагалися довести, що християнство не суперечить античній філософії. Створена ними література дістала назву апологетики, а ця група авторів – апологетів. Апологети розпочали боротьбу, захищаючи християнство від нападів ззовні. Це був початок теологічної битви, в якій християнство змушене було брати участь протягом I–II ст. і яка перейшла потім у внутрішні битви. Історіографія розглядає апологетів як початківців патристики – певної сукупності теологічних, філософських і соціально-політичних християнських доктрин, а авторів їх називає отцями церкви. Церква ж визнає отцями церкви лише тих, хто визнаний святими. Апостолів поділяють на східних, які писали грецькою мовою, і західних, які писали латиною. Найвидатнішими серед східних апологетів слід назвати Юстина Мученика (пом. бл. 165), який написав “Апологію” і “Бесіду з Трифоном-іудеєм”; Татіяна (пом. бл. 175), автора “Промови до еллінів”; Афіногора (пом. бл. 177), відомого своїм “Проханням на захист християн”. Серед інших: Мінуцій Фолікс (пом. 240) і особливо Тертулліан (бл. 160 – після 220).

Значний внесок до апологетики зробив Оріген (185–253), який з дитинства засвоїв християнські принципи від батька, страченого за християнські переконання. З юнацтва він проявив себе як талановитий богослов і викладач; написав близько 2 тис. творів, серед них: “Проти Цельса” і “Про початки”. Висунувши концепцію, згідно з якою Біблія має три сенси: тілесний, який висловлено в буквальному розумінні з її текстів; душевний, який полягає в моральних висновках з її тексту; і духовний, філософсько-містичний як вищий етап розуміння Одрокровення. Оріген вніс у богослов’я потужний заряд оптимізму, твердячи, що пекельні муки тимчасові, бо буде цілковите спасіння і злиття всіх душ із Богом. Оріген обстоював аскетизм і чернецтво, сприяв удосконаленню християнської догматики. Під впливом Орігена перебувала значна частина “отців церкви” після нікейського християнства.

Тертулліан народився у Карфагені. Там же проходила і його основна діяльність. Він займався юридичною практикою. Прийнявши християнство, згодом зійшовся з монтаністами, мав конфлікт із церквою, але вважався видатним християнським богословом і письменником. Він мав вищий рівень освіти свого часу, добре знав тогочасну богословську і філософську літературу, вільно володів грецькою і латинською мовами. Йому належить започаткування церковної латини, що стала більш ніж на тисячу років основою середньовічної освіти. Його богословські заслуги були оцінені вже пізніше, але до числа святих він не потрапив. Головна теза його вчення – утвердження безумовного примату віри над знанням. За натурою фанатичний і темпераментний, він вклав усі свої здібності в обґрунтування своїх переконань, часто вдавався до парадоксів. Загальновідомий його вислів про те, що віра в Христа має бути прийнята тому, що вона суперечить розуму: “Син Божий розп’ятий: не соромно, бо ганебно; і вмер Син Божий: це цілком вірогідно, тому що безглуздо; і похований воскрес: це вірогідно, тому що неможливо”. “Апологетика” Тертулліана присвячена захисту християнства від звинувачень у нелояльності щодо державної влади, аморальності, зневаги до інших богів

тощо. Автор твердить, що християни – гідні громадяни римського суспільства й імператор може цілком покластися на них. Цей твір багато в чому сприяв ствердженню змін, що відбулися в соціальній спрямованості нової релігії.

Апологетики практикували богословсько-політичні звернення до римських імператорів з метою довести, що християнство може піти на користь Римській державі. Так, у 124–125 рр. афінянин Кіндрат під час перебування імператора Адріана (117–138) у Греції звернувся до нього з апологією, в якій захищав християнство. До імператора Антоніна Пія (138–161) з такою самою апологією звертався афінянин Арістід. Цьому ж імператору вручив апологію Юстин у 138–139 рр. під назвою “Імператору, сенату і народу римському”. У 166 р. Юстин написав ще одну апологію, в якій з гнівом засуджував імператорське нерозуміння християнства, за що й заплатив своїм життям.

Апологетики зробили велику справу в історії християнської церкви: вони здійснили теоретичну підготовку її переходу від гнаної до пануючої.

Впорядкування християнського віровчення

Суттєвий зміст християнського віровчення вичерпно сформулював сам Ісус Христос. Його речення, думки, погляди, проповіді, промови, притчі, переказані його учнями в Новому Завіті, хоч і в несистематичному (а іноді – і в суперечливому) вигляді, дають майже вичерпне розуміння віровчення. Усі положення віровчення викладені там. Лишалось розвивати їх, розширювати їх межі, шукати потрібну аргументацію. А головне – віровчення необхідно було старанно впорядкувати, перетворити на струнку систему, яка хоч і мала не завжди обґрунтовану основу, але в ній була цілком логічна побудова. Це було справою богослов'я перших століть християнства.

Віровчення християнства склалось на основі засвоєння ним релігійного досвіду стародавнього світу. Християнське богослов'я вважає своє віровчення лише продуктом відкриття, тобто таким, що має надприродне походження. Сформульоване воно в ряді християнських документів, які називають-

ся джерелами віровчення. Їх два. По-перше, Біблія – це джерело називається Святим Письмом. Ще одним джерелом вважають Священний Переказ, що є коментарем Святого Письма; він включає рішення соборів, твори святих отців церкви, інших церковних авторитетів. Між основними течіями християнства є розбіжності: які саме документи слід вважати Священним Переказом.

Релігійним джерелом віровчення християнства слід вважати насамперед іудаїзм. Звідти воно почерпнуло свою першу підвалину – монотеїзм. Щедро запозичувало воно релігійні ідеї і в інших релігіях стародавнього світу: зоро-астризмі, єгипетській, ассіро-вавилонській тощо. Звідти були запозичені ідеї ревелаяціонізму (відкриття), креаціонізму (творення світу), дуалізму, провіденціалізму, профетизму тощо. Елліно-латинська культура була джерелом філософських і моральних ідей – платонізму, піфагорейства, стоїцизму, новолатонізму. Ідеологія римського суспільства дала християнству підстави для створення соціально-політичних і етичних концепцій.

Вивчення християнського віровчення за Святим Письмом і Священним Переказом – справа не проста, бо існує велика кількість джерел. Це було зрозуміло богословам ще на зорі християнства. Тому було вироблено коротке зведення найважливіших (з погляду християнства) віровченських положень – “Символ віри”. Цей символ був затверджений I Нікейським собором (325) і закріплений Константинопольським (381), а в завершеному вигляді прийнятий II Нікейським собором (787).

Розглянемо стисло зміст християнського віровчення, орієнтуючись на “Символ віри”. Як і всяка релігія, християнство ґрунтується на вірі у різні надприродні істоти, сили та явища. Християни, додержуючись анімізму, поклоняються величезній кількості надприродних персонажів. Бог і його антипод – диявол, безліч другорядних божеств, ангелів і чортів, святі становлять ієрархічний пантеон цієї релігії. Головною, центральною догмою християнського віровчення є віра у Бога-Вседер-

жителя, керівника всього “видимого й невидимого”, “Творця неба і землі”. Бог – могутня, надприродна, нематеріальна сила, непідвладна жодним закономірностям. Більше того, це така сила, що встановлює закони всьому світу, визначає долю кожної людини.

Християнство наполягає на своєму монотеїзмі, проте він не досить послідовний. На догоду віруючим Сходу (серед яких поширювалося християнство) за зразком їх традиційних релігій, які очолювалися божественною родиною, християнські богослови увінчали християнський пантеон Трійцею. Релігійні догмати вимагають вірити “в єдиного Бога-Отця, в єдиного Господа Ісуса Христа і в Духа Святого”. Вчення про Трійцю склалося не відразу. В Євангеліях Христос постає як Божий посланець, він вважає себе сином Бога, але ще не Богом. Лише в 325 р. Христос був проголошений Богом-Сином, а ще пізніше (у 381 р.) був прийнятий догмат про Святого Духа як третю “іпостась” верховного божества. Отже, Трійцю становлять Бог-Отець, Бог-Син і Дух Святий.

Наступним за значенням персонажем християнської анімістичної ієрархії є Діва Марія, Богоматір, що народила Христа через непорочне зачаття від Святого Духа. Культ жіночого божества був введений у 431 р. також на зразок східних релігій.

Перелік небожителів доповнюють ангели – надприродні безтілесні істоти, які передають людям волю Бога, безсмертні, могутні, наділені даром передбачення. Християнське богослов'я розподіляє всіх ангелів на 9 чинів, групуючи їх у три ланки: 1) серафими, херувими, престоли; 2) ангели панування, сили і влади; 3) ангели початку, ангели звичайні, архангели. Введення до християнського пантеону ангелів – ще одна поступка політеїзму.

Важливу роль у християнському анімізмі відведено діяволу, діяльність якого і в Старому, і в Новому Завіті весь час протиставляється діянням Бога. Він всесильний, як Бог, він усюди шкодить Богу, а Бог бореться з ним, однак чомусь не бажає перемогти. Наявність цього антипода зумовлена самою

ідеєю Бога. Без диявола вона зависає в повітрі: якби не підступи сатани, непотрібним було б і втручання Бога. Диявол очолює сонм негативних духів християнства – чортів, усіякої “нечистої” сили тощо.

І, зрештою, земний поверх християнського пантеону заповнюють святі – люди, що за особливі заслуги перед Богом після смерті дістали “вічне блаженство”, продовжують служити Богу й допомагають йому управляти світом. До числа святих віднесені місцеві боги релігій, які ввібрали в себе християнство у період його поширення, мученики, подвижники, аскети, церковні діячі, а також царі, князі та інші діячі, що зробили вагомий внесок у розвиток християнства. Культ святих, встановлений у IV ст., поступово був централізований. Зарухування до “лику святих” – канонізація відбувається за особливими правилами; в католицизмі та православ’ї вони різні (протестантизм формально не визнає культу святих). Вшанування святих розподілено за днями церковного календаря, а зображення святих на іконах є об’єктом поклоніння.

У християнському віровченні є своя міфологія. Згідно з джерелами віровчення, християнська міфологія поділяється на старозавітну і новозавітну. І в тій, і в іншій чітко простежуються запозичення з релігій стародавнього світу. Старий Завіт містить релігійні уявлення про “створення” світу і людини, про стародавню історію людства (міфи про Всесвітній потоп, Вавилонську вежу тощо), міфологізоване відображення справжніх історичних подій, міфи соціального змісту. Новозавітна міфологія розгортається навколо особи Ісуса Христа і присвячена насамперед соціальним проблемам, поглибленню й частковому перегляду соціальної концепції Старого Завіту відповідно до нових історичних умов.

Вчення про врятування іудеїв, які мали союз із Ягве, замінюється ідеєю спасіння Христом усіх, хто увірував у нього. Отже, значно розширюється сфера впливу нової релігії, усувається її етнічна обмеженість, вона набуває космополітизму. Войовничий месія Старого Завіту замінюється покірливим

месією, що відвідав землю, терпів насильства і страждав, був страчений ганебною смертю, а потім воскрес. Ісус приніс себе як спокутну жертву за “первородний гріх” людства, і такі ж самі покора, смиренність і жертвовність вимагаються й від віруючих. Люди мусять терпіти поневолення і страждання, завоювати вірністю християнським Завітам виправдання на Страшному суді, що настане у невизначеному майбутньому.

Соціальний зміст християнського месіанізму полягає у примиренні людей з дійсністю. Водночас у новозавітній міфології з особливою силою пролунали ідеї добра та милосердя, ідеї гуманізму, що мають незаперечну моральну цінність.

Ранні єресі

Початок історії християнства позначився активним розвитком богословської думки. Розвиваючи загальні риси віровчення, накреслені Ісусом Христом, богослови мусили відповісти на численні питання, які неодмінно виникали в зв'язку з поглибленням розуміння догматів, уточнення їх змісту. Висловлювалися різні думки, обумовлені історичними, економічними, політичними, філософськими і, мабуть, індивідуальними факторами. Частина їх була достатньо доведена і визнана ортодоксальними, вони увійшли у вчення церкви та висловлені у творах отців церкви. Інші стали об'єктом запеклих суперечок, богословських дискусій, багато з них були відкинуті й оголошені єрессю. У богослов'ї єрессю вважається свідоме і навмисне відхилення від догматів віри.

Боротьба з єресями в перші віки існування християнства була впертою і часом драматичною. Це були ранні єресі. Ми їх так назвемо на відміну від єресей наступних етапів розвитку християнства, яких було чимало. Ранні єресі сприяли утвердженню в християнстві ірраціоналізму. Тут вони неабияк прислужилися, доповнюючи Філона Александрійського. Вони, можна сказати, довершили філософську підготовку християнства при його утворенні. Хоч як парадоксально це звучить, але єресі зробили велику справу в християнстві – вони допомогли генеральному пауліністському напрямку, який став ор-

тодоксальним, відшліфуватися в логічну, сталу, всебічно зорієнтовану релігійну систему. До ранніх ересей у християнстві звичайно відносять іудео-християнство, монтанізм і гностицизм.

Перший крок в ідеологічному становленні християнства – остаточний розрив з іудаїзмом. Християнство виникало як секта в іудаїзмі, що мав чітко окреслені етнічні риси. Але воно домоглося визнання лише як космополітична релігія колосального конгломерату різних народів світової Римської імперії. Дуже швидко після початку нової релігії християни з язичників уже становили переважну більшість над християнами з іудеїв. Це дало підставу для подальшого відходу від іудейського віровчення і особливо – культу. Для характеристики цього процесу звичайно посилаються на твір Юстина-філософа “Беседа з Трифоном-іудеєм” (бл. 160 р.), де автор чітко протиставить себе, християнина, язичникам та іудеям.

Іудео-християнство в Палестині було релігійною концепцією тих, хто вже відійшов від іудаїзму, але ще не пристав до християнства. Такими були ебїоніти (від грец. ебїон – злидень). Ебїоніти здійснювали обрізання, святкували суботу, вживали лише кошерну їжу й не визнавали пророцьких книг Старого Завіту, а з новозавітних визнавали лише Євангеліє Матвія. Ісуса вважали месією, але заперечували його божественність і все, що пов'язано з нею, включаючи і надприродність народження. Вважають, що способом життя (общиною, зі спільною власністю тощо) вони дуже подібні до есеїв. До іудео-християн також відносять назареїв і елкесаїтів (елксаїтів). Християни вважають цю течію єретичною.

Монтанізм

Монтанізм (від імені засновника течії – Монтана) виник у Фрігії близько 156 р. Монтаністи виступали з позицій аскетизму і колективізму, проти церковної верхівки з позицій заперечення збагачування церкви і засудження примирення її з язичницькою державою. Общини монтаністів очолювали не

єпископи, а пророки. Чекали негайного приходу Ісуса у фрігійському місті Пепузі, де часто збиралися. Монтан проповідував у супроводі двох пророчиць Пріскіллі і Максимілли, які мали видіння і доводили святість Монтана. Український історик релігії П.К.Козик соціальні причини виникнення монтанізму вбачає в тяжкому визиску і непомірних поборах з населення Малої Азії, особливо у Фрігії. Це штовхало населення до радикалізму в релігійних пошуках. Звідси і фанатичність прихильників та керівників цієї течії.

Монтаністи широко практикували екстатичні моління, профетизм (пророцтва), говоріння невідомими мовами, чекали негайного пришестя Ісуса Христа. Можна сказати, що вони були прибічниками християнства, викладеного в Апокаліпсисі. Разом із тим вони заперечували створення єпископальної церкви. До монтанізму свого часу приставав Тертуліан. В Африці різновидом монтанізму в IV ст. був ідейний рух агностиків, які заснували донатистську церкву. Повною поразкою монтанізму завершився ранній період становлення християнства, хоч залишки монтанізму на сході Римської імперії проіснували до VIII ст.

Гностицизм

У стійкій і впертій опозиції в християнстві в часи його становлення перебував гностицизм (від грец. “пізнавальний”, “той, хто пізнає”), який намагався поєднати ідеї раннього християнства з ідеями релігій Стародавнього Сходу та античної філософії. Гностичні ідеї були відомі й до християнства – це ідеї містичного пізнання шляхом відкриття, із застосуванням особливих магічних обрядів. Гностики-християни пов’язали це пізнання із спасінням, з моральним удосконаленням, що властиве лише обраним. Гностицизм тривалий час існував поряд з християнством як його незримий конкурент.

Гностики вчили, що існують три начала: досконале божество, Бог-Творець і початкова матерія. Досконале божество – трансцендентна істота, абсолют, що виявляє милосердя, лю-

бов, добро. Бог-Творець – це старозавітній Ягве. Матерія утворює наш матеріальний світ. Між нею і Богом діють проміжні сили – еони, що уособлюють Логос. До еонів належить й Ісус. Світ має дуальну (подвійну) будову: добру відповідає зло, світлу – темрява, духу – матерія, душі – тіло, життю – смерть. Ці сторони ведуть боротьбу. Слід розумно обрати істину в цій боротьбі. Людство, за вченням гностиків, складається з пневматиків (вибрані люди, які володіють гносісисом), психіків (люди, які перебувають під владою Деміурга, виконують Закон, але не розуміють його) і хоїків (людей, які перебувають у владі плоті, матеріальних інстинктів і вони приречені на загибель разом із Сатаною). Отже, для гностиків характерними є:

- протиставлення матеріального світу духу, визнання матеріального світу наслідком дій злих сил або помилки Творця, але в жодному разі не творчості Божої;

- врятування мирського, тілесного, матеріального неможливе ні за яких умов; буде врятований лише той, хто є обранцем Божим, в душі кого є часточка божественного духу, пневми, світла; розкриття цього духу має відбутися не розумом, а інтуїтивним пізнанням, осяянням;

- це осяяння здійснить посередник між Богом і людьми – Христос.

До числа гностиків відносять Симона із Самарії (його вважають засновником християнського тлумачення гностицизму), його учня Менандра і учня Менандра – Сатурнина. Протестантський історик християнства А.Юліхер засновниками гностицизму називає Симона Волхва, самаритянина Менандру. Гностицизм розпався на велику кількість сект: офітів (які поклонялися змію), каїнітів (поклонялися Каїну, що звільнив людей від підлеглості Старого Закону), сетіан (поклонялися Сифу-Сету, третьому сину Ноя як прообразу Ісуса), послідовників Василіда (виступив у 125 р.), Валентина (виступив у 140 р.), Карпократа і, нарешті, Маркіона, який був яскравим представником цього руху.

Маркіон (85 – бл. 180) почав свою релігійну діяльність у себе на батьківщині, в м. Сіноп на Чорноморському узбережжі

Малой Азії. Багата людина, судновласник, син синопського єпископа добре розумів релігійні потреби свого часу. Коли він у 139 р. прибув до Рима, то зробив великий вклад (200 тис. сестерцій) у римську християнську общину. У Римі проявилась його схильність до гностицизму.

Гностицизм настільки віддаляється від суто християнських ідей, що дехто навіть не вважає його християнською єресю, а окремим релігійно-філософським напрямом, якимсь сплавом піфагорійства і східної релігійної мудрості. Богослов К.В.Сомов (1920–1968) вважав, що гностики настільки далекі від християнства, що про них не можна говорити, ніби вони – течія в християнстві. У цілому про гностицизм можна так сказати, але в маркіонівському виконанні гностицизму християнські ідеї настільки виразні, що маркіонізм нікуди не дінеться від еретичної причетності до християнського вчення.

Соціальною платформою гностиків була соціальна пасивність, консерватизм, примирення з існуючою соціально-політичною дійсністю. Зло – довічне, це властивість матерії. Перебудова світу неможлива, революційний демократизм Ісусового християнства – зайвий. Але дотримуючись вчення про Логос як посередника між Богом і людьми, вони високо цінували Ісусову діяльність, особливо діяльність антиіудейської спрямованості.

Маркіон перший намагався встановити канон Нового Завіту у складі Євангелія Луки і 10 послань Павла. Наближення Маркіона до Павла видно з того, що його вважають першим публікатором Павлових послань. Про це пишуть Р.Ю. Вінер, А. Древи, А.Б. Ранович. Але у Маркіона були й глибокі розходження з Павлом: він був занадто радикальним щодо іудейства, Старого Завіту, піддавав сумніву тілесне існування Ісуса. Для пауліністів це було послаблення авторитету нового вчення, яке спиралося все ж на старозавітну традицію. Щоб утвердити нове вчення, нову церкву, треба було знищити маркіонізм. І це було зроблено.

Антитринітаризм

Антитринітаризм – течія в християнському богослов'ї, яка поглиблено трактує божества монотеїстичного християнства.

Це була опозиція пануючій пауліністичній течії, яка виникла, на думку церковних істориків, із невміння зрозуміти сутність єдиногобожжя, мало не з неосвіченості, неуцтва ново-навернених язичників. Нам здається, що тут має місце невміння зрозуміти діалектичний характер християнського вчення про Трійцю, метафізичний підхід до цього поняття. П.А.Козик звертає увагу на наявність двох течій у тринітаризмі: патріпасіанізму, яке заперечувало самостійне існування Ісуса (Бог-Отець і Ісус Христос – це одна особа) і ввіонізму (чи монархіанства), яке визнавало існування Ісуса Христа, але заперечувало його божественність.

До антитринітаріїв відносять: Праксея (активно виступав у 170–180 рр.), Ноетаз Ефесу, Савелія, Феодота (кожум'яку з міста Візантії), Артемія, Асклепідота, Єрмофіла, Аполлонія, Берілла, Павла Самосатського.

Маніхейство

У своєму становленні як релігії греко-римського світу християнству довелось витримати конкурентну боротьбу ще з одним релігійним вченням – маніхейством. Маніхейство виникло в III ст. н.е. як суміш халдейсько-вавилонських, перських і християнських міфів та обрядів. Його автором вважають проповідника Мані (216–277), батьківщиною – територію сучасного Ірану. Мані визнав одвічне співіснування добра і зла, світла і темряви, духу і матерії, диявола і Бога. Людина також є подвійною істотою: її душа – породження світлого, доброго, а тіло – темного, злого начал. Така дуалістична концепція заперечувала християнство, і коли воно зіткнулося з маніхейством під час свого поширення на Схід, завойовуючи собі місце в римському суспільстві, то вступило в рішучу боротьбу з ним. Перша кара на горло, що була здійснена за вимогою хри-

стіянської церкви, була вчинена правителем міста Тріра Максимом у 385 р. над Прісціліаном на підставі звинувачення його в гностицизмі та маніхействі.

Новатіанство

Новатіанство – одна з християнських течій II–III ст., періоду становлення пауліанства на засадах Ісусового вчення. Його виникнення пов'язують із внутрішньоцерковною боротьбою за головну в Африці єпископську кафедру в Карфагені між Кіпріаном і Новатом, а потім – Феліціссімом. Кіпріан (пом. 258) одержав кафедру за 2 роки після повернення до християнства. Він рішуче відстоював ідею єдності церкви, міцної єпископської влади і права лише єпископа виявляти “милість до тих, хто провинився” (зробив поступку язичництву, римській владі, чим порушив християнські норми), правда, допускаючи при цьому великий лібералізм. Це відбулося за часів правління Деція (249–251), який вчиняв жорстокі гоніння на християн. Супротивники Кіпріана вважали, що милувати “тих, хто провинився” мають ті, хто самі постраждали за віру (мученики і сповідники), вони можуть давати відповідні довідки. Це підривало авторитет єпископа. Аналогічний рух виник і в Римі, на чолі його став пресвітер Новатіан (пом. 268), від імені якого рух і одержав назву.

Причиною виникнення новатіанства вважають боротьбу за посади, суперництво. Зовні це трохи (а може, й не трохи, а більше) є. Але в основі новатіанства було бажання зберегти в християнстві залишки революційно-демократичного руху, перешкодити проникненню до християнських общин заможних осіб, схильних до компромісу з римською владою, до віротерпимості. Християнські низи висловили це в новатіанських ідеях, вони чинили опір соціальній переорієнтації християнства, яке здійснювала церковна верхівка в I–III ст. Рух цей був приречений, соціальна переорієнтація християнства була неминуча. Але ідеї новатіанства залишили слід у розвитку християнської ідеології.

Аріанство

Вже в новозавітних текстах висловлено основні положення христологічного вчення, згідно з яким Христос є Боголюдиною, що одночасно має людську і божественну природу, що він є Логос (Слово), яке з'єднує людей з Богом. До цього христологічного уявлення включено вчення про троїстість божества, яка складається з Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого.

Повернувшись до питання про співвідношення Бога-Отця і Бога-Сина, Арій з Александрії (256 чи 280–336) висловив думку, що Ісус не був народжений Богом, але створений ним. Отже, він не єдиносущний Богу-Отцю, а подібносущий йому. У грецькій мові різниця в цих словах полягає лише в одній букві “і”). Але і в цю різницю було закладено дуже велике смислове значення: чи є Ісус Христос Богом? Адже він був лише подібний Богу. Йшлося про долю християнства. Арій одразу знайшов спільників: сім пресвітерів і дванадцять дияконів були його першими послідовниками. Не можна не помітити, що аріанство намагалося вирішити нерозв'язне – суперечливість поєднання іудейського послідовного монотеїзму із залишками язичницького політеїзму. Імператор Константин (306–337), який на той час уже достатньо визначився відносно християнства як майбутньої державної релігії Римської імперії, кинувся його рятувати. Це підлило олії у вогонь: до своїх виступів з релігійних питань єгиптяни привнесли політичні мотиви, що заперечували централізаторську політику імперської влади. Аріанство, проти якого виступив Константин, стало масовим рухом. Константинові для його подолання довелось створити і скликали вищий орган церковної влади – собор, який отримав назву Вселенського. Аріанство було засуджене собором, але не так послідовно і рішуче, як були засуджені інші ересі іншими соборами. Було прийняте рішення про рівність сутностей двох перших осіб Трійці, що стало великою поступкою аріанству. Почалися утиски аріанців і церквою, і державою.

Після смерті Константина в 337 р. імперія була поділена на три частини (на трьох його синів), але з 353 р. Констанцій II (337–361), який усунув своїх братів, знову стає єдиновладним імператором і реабілітує аріанство. Боротьба між ортодоксальним (нікейським) напрямом і аріанством ускладнюється. Новий імператор Юліан II Відступник (361–363) взагалі відмовився від християнства. Лише в 381 р. II Вселенський собор у Константинополі за імператора Феодосія I Великого (379–395) остаточно засудив аріанство і сформулював богословське положення “одна-єдина божественна субстанція в трьох особах”. Так завершилися “христологічні дискусії” IV ст., які потім ще довго відгукувалися в історії християнства.

Отці церкви

“Христологічні дискусії” IV ст. спричинили посилену теоретичну діяльність християнських богословів. У церкві складалася група видатних богословів, що вели плідну і активну богословсько-літературну діяльність. Вони писали трактати, листи, проповіді, молитви, вірші, перекладали латиною християнську літературу. Це було продовження патристики II–III ст., започаткованої ще апологетами. Більшість із найвідоміших богословів цього часу згодом були оголошені церквою святыми і віднесені до числа отців церкви.

На Сході це був єпископ Александрійський Афанасій (296–373), непримиренний борець з аріанством і прихильник незалежності церкви від імператорської влади. П’ять разів був усунений від кафедри, підданий вигнанню в Галію, Єгипет та в інші місця, він не переставав захищати нікейське християнство. Пізніше проявили себе Василій Кесарійський (бл. 330–379), названий Великим, його брат Григорій Нісський (бл. 335–394) і Григорій Назіанзін (бл. 330–390). Усі вони були родом з Малої Азії, з Каппадокії, звідки і дістали назву каппадокійців. Каппадокійці переносили в теологію платонівську діалектику, підкреслюючи ортодоксальні християнські ідеї.

Вони теоретично підготували скликання II Вселенського собору в Константинополі 381 р., де було засуджено аріанство.

Плеяду східних отців церкви прикрасив Константинопольський патріарх Іван Золотоустий (бл. 350–407), плідний автор богословських та історичних творів, блискучий промовець, полум'яний викривач пороків сучасного йому суспільства. Двічі був позбавлений патріаршого престолу, а згодом визнаний святим.

Східну гілку патристики завершив Іван Дамаскін (бл. 675–753), який разом з тим заклав основи схоластики в богослов'ї.

На Заході Римської імперії видатними отцями церкви були єпископ Мілана Амвросій, Августин, Єронім і Григорій I Великий.

Видатний християнський теолог і церковний діяч Амвросій Медиоланський (бл. 340–397) як єпископ виборював інтереси церкви в імператорській владі, започаткував церковну етику в творі “Про обов'язки священнослужителів”, розробив основи західноєвропейського ритуального співу (названий амвросієвським співом).

Помітне місце серед діячів патристики Заходу належить єпископу Гіппонському (північ Африки) Августину Блаженному (354–430) – беззаперченому авторитету в галузі богослов'я та філософії за часів Середньовіччя. Особливу увагу Августин приділив філософському обґрунтуванню християнства на основі неоплатонізму. Розглядаючи Бога як абсолютне буття, він виходить із самоочевидності людського мислення і виводить буття Бога із самосвідомості людини, бо Бог існує тому, що людина мислить про нього. Августин знову порушив у християнстві питання про людську особистість. У творі “Сповідь”, де він розповідає свою біографію, Августин розглядає процес становлення особистості, користуючись методом психологічного самоаналізу. Але особисті тенденції в Августина підлягають безумовному підкоренню теїстичного визначення.

У творі “Про Град Божий” Августин викладає християнську концепцію історії. Цей твір він почав писати в 413 р. під

впливом загарбання Риму вестготами Алариха в 410 р., закінчив у 427 р. За чотирнадцять років написано було двадцять дві книги. Перші десять присвячені аналізу історії Римської держави. Наступні дванадцять викладають загальну концепцію історії в розумінні Августина. Люди, вважає Августин, утворюють дві спільноти: “град земний”, державність, яка обслуговує суспільні інтереси людей; і “Град Божий”, духовну спільноту, в якій людина відчуває Бога, висловлює свою любов до Бога. У першій існує зло, насильство, це град Сатани. У другій – добро, благодать, це Град Бога. Ці дві основи є в кожній державі, в усьому світі, у будь-якому суспільстві. Августин, виходячи з такої конструкції держави і суспільства, викриває пороки Риму, але не для того, щоб їх негайно виправити. Теологічний детермінізм, який сповідає Августин, цього не передбачає. Просто треба надати право церкві вирішувати це питання. Людина повинна пристати до Граду Божого, бо діє божественне визначення. Вчення про благодать і визначення в суспільстві має визначити суспільну позицію людини. При цьому не може бути насильства, бо воно є виявом гріховності. Але насильство існує, бо воно теж передбачене та неминуче, хоч і заслуговує на осуд. Державну владу він називав великою бандою розбійників.

Августин був вищим богословським авторитетом на Заході аж до Томи Аквінського. Він вплинув на схоластичну орієнтацію християнського богослов'я, його вчення сприйняли католики і протестанти, його навіть вважають попередником екзистенціалізму.

Про Єроніма (пом. 420) відомо, що він був перекладачем Старого і Нового Завіту латинською мовою, унаслідок чого християнство одержало Біблію-Вульгату. Цей текст вважається канонічним для західної церкви. Григорій I Великий (бл. 540–604), Папа Римський з 590 р., завершив цей період розвитку західного богослов'я рядом творів і реформами церковних співів.

Розбудова християнського культу

У розпорядженні християнства, яке народжувалося, був добре розроблений і усталений іудейський культ. Первісні християни, як і всі іудеї, ходили до Єрусалимського храму, святкували іудейські свята, дотримувалися іудейських постів. Але вже відразу була заперечена іудейська жертва. Ісус навчав своїх послідовників новим молитвам, таким як молитва “Отче наш”, що наведена в Євангеліях [Матф. 6:9-13]. Поступово іудейський культ став істотно перероблятися і вже до початку вдосконалення віровчення Павлом мав цілком християнський специфічний характер.

Розробка обрядовості продовжується в посланнях Павла: підкреслюється рішуче заперечення язичницьких жертв [1 Кор. 8], категорично заперечується “служіння ідолам” [1 Кор. 10:14], у молитві жінка має поступитися чоловіку, бо “всякому чоловіку голова – Христос, а жінці голова – чоловік” [1 Кор. 11:3; 14:34-35], встановлюється порядок причащення [1 Кор. 11:23-27], впроваджується розуміння “сходження духовних дарів” [1 Кор. 12:14] тощо. Але цей культ не був абсолютно сталим. Відбиваючи умови поширення християнства як серед різних соціальних, так і етнічних верств суспільства, широко практикуючи запозичення з попередніх релігій, християнський релігійний культ дедалі більше вдосконалювався, відповідаючи християнському віровченню і своєму часу. Саме тоді й склалася система християнського культу, яка дожила до наших днів.

Сучасна система християнського культу складається із специфічних так званих таїнств і пов'язаних з ними обрядів, свят і постів. Магічні дії представлено у ній молитвами, а також богослужіннями з великою кількістю церемоній. Молитви ґрунтуються на стародавніх уявленнях про магічну силу слова і можуть бути як індивідуальними, так і колективними. Організоване проведення молитов здійснюється під час богослужінь. Богослужіння у свята називається літургією.

Система богослужіння визначається річним циклом, в якому кожний день присвячено поминанню найважливіших

подій із життя Христа або окремих святих. Крім цього, існує седмичний цикл богослужіння, в якому неділя асоціюється з воскресінням Христа, у понеділок згадують ангелів, у вівторок – пророків, у середу – зраду Христа Іудою, у четвер – святих християнства, у п'ятницю – розп'яття Христа, у суботу – всіх святих. І, нарешті, існує добовий цикл богослужіння, що складається з вечірні, всеношної, утрени та чотирьох денних служб. Християнський культ оперує величезною кількістю молитов, що відповідають певним службам і подіям людського життя, обрядам і святам.

У первісному християнстві богослужбовою мовою спочатку була арамейська і грецька, але в умовах поширення християнства серед народів Римської імперії молитви стали застосовуватися латинською мовою. У католицизмі латинська мова залишалася богослужбовою і в наші часи. У православ'ї діє тенденція до переходу в богослужінні на рідну мову. Під час літургійної служби практикуються колективні читання молитов, зокрема молитви-кредо “Вірую” і проголошення закликів віруючими.

У ході богослужінь і поза ними, у повсякденному житті віруючих-християн широко застосовується поклоніння святим предметам і явищам. Найпоширенішим об'єктом поклоніння є хрест. Він є символом страждань Ісуса Христа. Хрест як магічна емблема виник ще у первісному суспільстві, де він символізував здобування вогню за допомогою тертя двох схрещених паличок. Хрест як символ страждань Ісуса в культову практику християн увійшов у II ст. Його обрядове значення швидко зростає. У IV ст. мати імператора Константина I Гелена здійснює паломництво до Єрусалима і там знаходить хрест, на якому був розп'ятий Христос. З того часу виникає християнське свято Воздвиження Хреста Господнього, а Гелена була оголошена святою. Поклоніння хресту міцно ввійшло в християнський культ, розп'яття ж (хрест із постаттю Ісуса) з'явилося лише у VIII ст.

Досить поширеним об'єктом поклоніння є ікони. Виникло воно у християнстві наприкінці II ст. (чи трохи пізніше –

на поч. III ст.), але тривалий час заперечувалося багатьма общинами, аж до офіційного визнання іконопоклоніння в 843 р. Бога-Отця, відповідно до старозавітної традиції, зображувати було категорично заборонено. Це підтвердив Новий Завіт. “Бога ніхто ніколи не бачив” [Ів. 4:12]. Зображували Бога в образі Ісуса Христа, оскільки він є єдиним зримим явищем незримого Бога. Ця заборона чітко сформульована VII Вселенським собором 787 р., а потім ще раз для православних підтверджена Московським собором 1667 р. Але, незважаючи на це, у середньовіччі набула поширення іконографія Бога-Отця, Саваофа, першої особи Трійці, як сивого старого, що врочисто сидить на хмарах. Окремі ікони писалися видатними художниками і мають неабияку культурно-історичну цінність.

Виявом фетишизму, запозиченого з давнини, є віра у святу воду – відлуння первісних уявлень про цілющу, покутню силу води.

Таїнства і обряди

Християнське віровчення вважає спілкування з Богом і святими надприродним процесом, таїнством, недоступним раціональному розумінню.

Первісні християни знали лише два таїнства: хрещення і причастя, вони вже існували в кінці I – у II ст. і згадуються в Посланнях і Діях апостолів. Але потім кількість таїнств швидко зросла, бо встановився християнський культ, хоч остаточно система таїнств прийнята лише в XV ст.

Таїнств, чи “боговстановлених” священних дій, у яких у видимому вигляді віруючим посилається невидима Божа благодать, сім: хрещення, миропомазання, сповідь, причастя (євхаристія), священство, шлюб і маслосвяття (соборування). Кожному з них відповідають певні обряди.

Обряд хрещення означає залучення людини до церкви й передбачає очищення від “первородного гріха”. У перші віки християнства хрещення вважали “другим народженням”, протиставленням належності до громадянської общини, громадянського і політичного стану віруючого в країні, де його

віра якщо не переслідується, то все ж перебуває під підозрою. Оскільки йшлося про вибір, до кого приєднатися, то, природньо, хрещення здійснювалося у свідомому дорослому віці. До хрещення була потрібна відповідна підготовка: вивчення положень християнського віровчення, піст, промовляння магичних заклинань. Хрестили у спеціальних водоймах – баптистеріях, які будували неподалік від храму. Хрещення новонароджених бере початок з IV ст., коли Августин поширив ідею гріховності першої людини, яка переходить на її потомків, а хрещення виступає вже і як обряд очищення від цього гріха. Сучасні тлумачення та виконання обряду хрещення в різних християнських течіях неоднозначні.

Після хрещення відбувається миропомазання – частину тіла дитини змащують спеціально освяченою ароматичною олією (миром), яке “єдне дітину із Святим Духом”. Миропомазання проводять і під час здійснення деяких інших таїнств.

Сповідь (каяття) – найважливіше християнське таїнство, під час якого віруючий зізнається священику у своїх гріхах, за що дістає офіційне прощення церкви. На початку християнства сповідь була прилюдною і гласною, але були й винятки: можна було написати в записці свої гріхи та подати її єпископу. Однак з часом сповідь остаточно перестала бути гласною, поступившись місцем індивідуальній. Прощення гріхів відбувалось обов’язково, жодних викупних актів збоку віруючого не вимагали. Пізніше з’явився викуп за гріхи. Сповідь має певне виховне значення. Той, хто сповідувався, і чогось очікував, на щось сподівався, водночас чогось боявся. І отримував душевне полегшення. Між іншим – як і можливість грішити ще раз.

Сповідь може завершуватися причастям (євхаристією) – вкушанням хліба та вина, які символізують тіло і кров Христа. У християнстві цей обряд мотивується подіями Тайної Вечері перед судом і стратою Ісуса. Історичні корені його сягають первісної епохи.

Таїнство священства (ординації) ґрунтується на уявленні, згідно з яким людина після певної церемонії набуває властивості бути посередником між Богом і людьми. Обряд супрово-

диться покладанням рук архієрея на голову людини, яку висвячують (“рукопокладення”), унаслідок чого їй передається святість. Вона йде через усі покоління вищих ієрархів церкви від Ісуса Христа, котрий здійснив висвячення першого Римського єпископа апостола Петра. Це таїнство має обґрунтувати і підкреслити виняткове становище духовенства щодо віруючих.

Таїнство шлюбу полягає в релігійному освяченні шлюбного союзу за допомогою церемоній, що мають зробити цей союз міцним, плідним. Шлюбний обряд виник ще в глибокій давнині у процесі становлення самої родини. Християнський обряд вступу до шлюбу успадкував багато народних звичаїв і церемоній такого роду, тому в різних країнах існують специфічні особливості його проведення, однак усюди він дуже урочистий.

Таїнство маслосвяття (останнє помазання, соборування) здійснюється над умираючою людиною. Воно полягає у змащуванні певних частин її тіла спеціально освяченою маслиною олією – елеєм і супроводиться читанням спеціальних молитов.

До цього обряду дуже близьке й релігійне поховання, що супроводиться певними церемоніями для забезпечення успішної мандрівки душі померлого до раю. Для цього разом з покійником у труну кладуть “дозвільну грамоту”, могила освячується, читаються відповідні молитви.

Свята і пости

У пауліністський період формування християнства активно розробляється християнська святковість. Насамперед встановлюється святкування неділі, що необхідно для протиставлення іудейській суботі. Неділя оголошена святом як початок днів Божого творіння. Кожний день у християнському календарі присвячений певним подіям або пам'яті якогось святого. Кожний день є по своєму святковим чи жалобним. Порядок днів тижня християни запозичили у зороастрів, у яких день бога Сонця припадав на перший день іудейського тижня і став Неділею (Воскресінням).

Особливо шануються річні свята. Основні християнські свята пов'язані з біографією Ісуса Христа. Центральні серед них – Пасха (для православ'я) і Різдво (для католицизму).

Пасха (Великдень) присвячена воскресінню страченого на розп'ятті Ісуса Христа. Вона має єдині генетичні корені з численними землеробськими культурами вмираючих і воскресаючих богів давнини та пов'язаними з ними уявленнями про спокутну жертву і торжество всепереможного життя. Спорідненістю з язичницькими весняними святами пояснюються специфічні пасхальні обряди та звичаї: випікання пасок, фарбування яєць тощо. Нікейський собор у 325 р. встановив дату Пасхи: перша неділя після весняного рівнодення. Обов'язкова умова – має минути повний тиждень після іудейської Пасхи. Розрахунки святкових днів християнської Пасхи ведуться за спеціальними пасхаліями, що складаються на багато років наперед і публікуються в церковних календарях. Святкуванню Пасхи передує Великий Піст, що триває сім тижнів.

Після цього (першого за значенням) свята християнський канон називає такі дванадцять найважливіших свят (дванадцять свята): Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітня, Благовіщення, Вхід Господній в Єрусалим (“вербна неділя”), Вознесіння, Трійця, Преображення чи Спас, Успіння Богородиці (“перша пречиста”), Різдво Богородиці, Воздвиження Хреста, Введення в храм Богородиці. Великими церковними святами є також Обрізання Господнє, Різдво Іоанна Предтечі, апостолів Петра і Павла, Усікання голови Іоанна Предтечі та Покрова Пресвятої Богородиці. За 40 днів до Різдва починається різдвяний, або Пилипів, піст. Крім того, влітку проходять Петрівка, або Апостольський піст, і Успенський (Богородичний) піст.

Дуже поширені, особливо в сільській місцевості, свята, встановлені на вшанування християнських святих, ім'ям яких названо місцевий храм. Це місцеві храмові свята.

Храми

Розповімо про історію християнських храмів (не свят, а будівель), культових споруд. Стале місце для проведення зборів віруючих і виконання культових дій завжди було першою умовою існування християнської общини. Перші християни таким місцем обирали гаї, сади, пагорби. Христос дуже любив природу і всі проповіді проголошував у природних умовах. Потім християни стали будувати невеличкі храми і базиліки. У періоди гонінь широко влаштовували храми в підземних галереях і печерах, відомих як катакомби. Але невдовзі християнство перейшло до спорудження фундаментальних храмів, які були базою адміністративних і господарських справ єпископа. Споруджувались вони за греко-католицьким язичницьким храмовим зразком – базилікою. Це прямокутна будівля, поділена всередині колонами чи стовпами на окремі нефи чи кораблі (3 чи 5), з них середній є більшим і головним. У головному нефі з орієнтацією на схід влаштовується вівтар. Храми прикрашаються розписами, іконами, скульптурами, мозаїкою, вітражами.

Архітектура храмів має змістовну історію. Крім культових вимог, вона зумовлена рівнем розвитку будівельної техніки, національними рисами, соціальними факторами. Архітектурна символіка, внутрішній декорум храму мають ідеологічне навантаження, яке виходить далеко за межі релігійних уявлень, і матеріалізують естетичні та інші уявлення людей часу будівництва храму. При цьому виключного значення набувають ідеї неперехідні, загальнолюдські, загальнонародні. Зразками і пам'ятниками церковної архітектури є Софійський і Володимирський собори у Києві, храми Києво-Печерської лаври, Андріївська церква, чудові собори Чернігова та ряд інших.

Виникнення чернецтва

В останні десятиріччя III ст. виникає і починає активно розвиватись інститут чернецтва. Раннє християнство утримувалось від активного аскетизму. Євангелія змальовують Ісуса життєлюбною людиною, яка аж ніяк не уникала товариства. У

подальшому в християнстві складається уявлення про особливий стиль життя тих, хто прагне до вищого релігійного добродітства: цнотливість, безшлюбність, відмова від життєвих благ, бідність, аскетизм. Хто ж не хоче і не може вийти на цей рівень, хай живе звичайним життям. Про це пише Евсевій Кесарійський у 323 р. Серед християн з'являються перші анахорети, тобто ті, які живуть самотністю: св. Антоній, Павло із Фів, Іларіон, Аммоній. З'являються терміни “монах” (від слова “монос” – один, ізольований), “інок” (від “ін” – один), “пустельник” – той, хто живе в пустелі, “монастир” (пустинь).

Ініціатива організації першого монастиря належить св. Пахомію, який уперше створив таку установу у Фіванді на березі річки Ніл у 322 р.

Особливо високу оцінку аскетизм і чернецтво одержали в працях отців церкви римо-католиків: св. Амвросія (340–397), св. Єроніма (347–420) і св. Августина (354–430).

Християнська церква – державна

З 96 р. імператорський престол у Римі посідає династія Антонінів. У її часи Римська імперія в II ст. досягла найбільшого розширення своїх територій. На заході її кордони йшли європейським узбережжям Атлантичного океану; на півночі до території імперії входили Британія і землі сучасної Франції, уся Центральна Європа, на сході кордони вийшли за західне узбережжя Чорного моря. Уся Мала Азія, Іранське нагір'я, Месопотамія, східне узбережжя Середземного моря, на півдні – Єгипет, уся північ Африки – все це було територією Римської імперії. На той час це була світова держава.

Усе II ст. йшов інтенсивний економічний розвиток імперії. Загарбані країни, які перетворилися на провінції імперії, були включені в політичну систему розвиненої рабовласницької держави, їхнє населення одержувало суспільний поділ, тотожний метрополії. Римське право і римська культура поширювались у провінціях заселенням їх римлянами, головним чином із числа воїнів-завойовників, ветеранів. Розпочався про-

цес перетворення рабів на кріпаків-колонів. Зросло і вдосконалювалося виробництво. Мали місце й соціальні заворушення, час від часу спалахували повстання рабів.

Але в III ст. почалася тяжка і затяжна криза імперії. Сільське господарство, ремісництво і торгівля занепали, продуктивність праці знизилася. У провінціях почалися відцентрові процеси, посилюється відчуження їх від Риму. Активізуються зовнішні напади. Племена германців, сарматів, арабів з різних боків демонструють свою агресію до імперії. У війні з Персією римляни зазнали тяжкої поразки. Народне невдоволення час від часу веде до гострого соціального напруження. Це була “криза III століття”, яка істотно похитнула політичні підвалини імперії.

На цьому історичному тлі й відбувався розвиток християнської церкви як єпископальної.

У перші десятиріччя IV ст. християнство вже мало значне поширення в Римській імперії. А. Доніні визначає три зони його поширення. Перша – зона найбільш ефективного впливу на населення. Це Мала Азія до кордону з Кавказом, Вірменія, острови Егейського моря, деякі зони Едесси. Друга – зона, де християнство ще не набуло повної переваги над іншими релігіями. Це Греція, Македонія, Сирія, деякі грецькі міста Палестини, Єгипту, північ Африки і Нумідії. Сюди ж входив Рим і наближені до нього області, узбережжя північної Італії та Сицилії, Іспанія і значною частиною Галія. Третя зона, де переможна хода християн ще тільки почалася, – це Палестина, частина Аравії і Месопотамія, Епір, Далмація, Центральна і Північна Італія, дунайські провінції, Мезія і Паннонія, Кіреноїка, Лівія і Мавританія.

Завдання для учасників наукового гуртка

Складіть карту поширення християнства напередодні першого Нікейського собору.

Складена карта може бути зарахована як курсова робота.

А. Доніні також повідомляє про кількість єпископських кафедр: на сході імперії – від 800 до 900, на заході – від 600 до 700, разом – близько 1700. При цьому він зауважує, що більшість їх за своїми розмірами були подібні до теперішніх парафій. Єпископи столиць провінцій одержували титул митрополитів. У III ст. існування християнства (тобто в 230–311 рр.), на думку А.Гарнака, остаточно складається єпископська церква. Як зауважує Кіпріан, “церква – в єпископі, а не тільки єпископ у церкві”.

У IV ст. Діоклетіан (284–305) розділив імперію на чотири префектури. У східній префектурі утворились митрополії Антіохійська (Сирія, Палестина, Месопотамія, Аравія, Кілікія, південно-східна частина Малої Азії), Александрійська (Єгипет) і Константинопольська (останні провінції Малої Азії і Балканського півострова). Три західні префектури імперії (Італія, Галія та Іларія) увійшли до однієї Римської митрополії. З 451 р. утворились Палестинська митрополія, виділившись із Антіохійської. Так утворилось чотири центри християнства на сході і один – на заході імперії. За імператора Юстиніана (527–565) вже в VI ст. ці чотири митрополії – значні центри християнства – одержали назву патріархій.

У 311 р. імператор Галерій видав едикт (указ), згідно з яким християнство було оголошене дозволеною релігією. У лютому 313 р. імператори Константин і Ліціній видають Міланський едикт, у якому християнство урівнювалося в правах з іншими релігіями. У 325 р. Константин скликає I Вселенський собор у Нікеї, на якому закликав делегатів виявити єдність. Весь час роботи собору він наглядав за ним, головував на засіданнях, у цілому сприяв успіху собору. Але сам Константин на час проведення собору ще не був хрещеним, хрестився він лише в 337 р. перед смертю. Правда, існує легенда про те, що перед вирішальним боєм у жовтні 312 р. з Максенцієм, який теж претендував на імператорську владу, Константин мав видіння хреста з написом “сим переможеш” і переміг з ім’ям Христовим. А язичницькі автори повідомляють, що Константин

бачив уві сні бога Аполлона з богинею Перемоги. Так це було, чи ні, але він переміг. Підтримку ж християнства він здійснив свідомо, бо імператорська влада вже була готова спертися на християнство як загальну релігію імперії, а християнство теж готове було стати опорою імператорської влади.

У соборі брало участь від 250 до 318 єпископів – представників виключно східних церков (Малої Азії, Сирії, Палестини і Єгипту). Західна частина імперії вже почала свій шлях самостійного історичного розвитку і тяжіла до Римської єпархії як центральної. Римський єпископ Сильвестр (314–335) на соборі присутній не був, але були два його представники. По закінченні собору перед єпископами ще раз виступив Константин, закликаючи їх жити мирно, терпимо ставитися один до одного, дбати про поширення віри. “Внутрішнє сум’яття в Церкві Божій, на мою думку, більш страшне і обтяжливе, ніж війна і битва”, – сказав Константин, звертаючись до собору. У цьому й полягало значення соборності. Так чи інакше, але з 325 р. становлення церкви завершилося, як вважає історик християнства А.Юліхер.

Після Константина соборна практика набула сталого характеру. Починаючи з IV ст., спілкування місцевих церков уже відбувається у формі церковних соборів, які відобразили боротьбу між окремими напрямками первісного християнства. Церковні собори поділяються на вселенські, де присутні представники всіх самостійних місцевих церков, і помісні, куди входили представники вищого духовенства місцевої церкви або церковних ієрархів певної адміністративно-географічної території.

Вселенські собори відбувалися в період 325–788 рр. Християнські історики вважають ці собори виявленням розуму і “голосу Вселенської Церкви”. Собори підтвердили істину церковного переказу, сформулювали догмати віри, впорядкували культ, засудили всі відхилення від віровченських і культових положень, впорядкували управління церквою.

Сьомим і останнім Вселенським собором був I Нікейський (787), що засудив іконоборство й утвердив поклоніння іконам. Перші сім вселенських соборів визнаються всіма на-

прямами християнства, але зовсім не свідчать про якесь єдине християнство, що існувало в перші віки нової релігії. Серйозною обставиною, яка перешкоджала утворенню єдиного християнства на початку його існування, було те, що воно складалось у ході процесів феодальної роздрібненості. Дрібні єпископства та їх об'єднання відповідали територіальним утворенням, хоч і не були вільними від Риму. Сама імператорська влада часто була формальною, як і визнання релігійної єдності. Жодної релігійної та організаційної єдності у первісному християнстві не було, одразу намітилися розбіжності між його західною і східною частинами.

Остаточне утвердження християнства

Після Константина відносини християнської церкви з імператорською владою розвивалися в позитивному для нього напрямі. Тепер уже християнство в своїй боротьбі з язичництвом спиралось на державу. Едикти 341, 346 і 456 рр. забороняли язичницькі релігійні збори і жертвоприношення, твори язичницьких авторів і язичницькі релігійні документи спалювалися, храми і вівтарі руйнувалися, статуї язичницьких богів знищувалися. Тепер уже перехід із християнства до язичництва карався смертною карою. Лише в роки правління імператора Юліана Відступника (361–363) була здійснена спроба знову відтіснити християнство від державних справ і суспільного життя. Імператор Юліан, який народився в 331 р. і був племінником Константина I, був вихований у християнському дусі. Але в юнацтві зазнав впливу язичницької культури, з відразою ставився до християнських теологічних суперечок аріан і неаріан. Посівши імператорський трон після смерті Константина I у 361 р., він одразу взявся за відновлення язичництва. Йому належить авторство низки творів проти християнства. Після смерті Юліана в 363 р. його наступник Іовіан одразу поновив колишній статус християнства. Суперництво аріан з неаріанами тривало далі. Майже всі наступні імператори підтримували християнство.

Остаточне утвердження християнства в Римській імперії пов'язано з ім'ям імператора Феодосія I (379–395), якого назвали Великим. Здобувши владу, він поступово посилює тиск на залишки язичництва і починає впорядковувати християнські справи. У 381 р. аріанство оголошено поза законом, карається перехід з християнства в язичництво (у період релігійного суперництва переходи з одного культу у другий були досить поширені). Едикт Феодосія I від 8 листопада 392 р. забороняв усі жертвоприношення і культові обряди язичництва, храми дозволялося руйнувати чи переробляти на християнські. Почалося руйнування храмів та інших язичеських культових споруд. Було знищено Александрійську бібліотеку – один із центрів еллінської культури. У 415 р. в Александрії християнські фанатики-ченці жорстоко вбили вчену язичницю Іпатію. Феодосій I був останнім імператором світової Римської імперії. Після його смерті почалось остаточне розчленування імперії на Західну та Східну, і це визначило подальшу долю християнства, що розділилося на два протилежні напрями.

Несторіанство

Саме в цей заключний етап історії християнства в Стародавньому Римі у релігії розігралася сцена нової боротьби з ересями.

Продовжувалися суперечки про божественне походження Ісуса, тільки вже не безпосередньо його, а його матері – Марії. Константинопольський патріарх Несторій (пом. бл. 450), який правив з 428 по 431 р., стверджував, що Марія не є Матір'ю Божою, вона просто матір Христа, оскільки він був смертною людиною. Ця заява призвела до шаленого опору з боку монахів і священників. Феодосій II зібрав III Вселенський собор в Ефесі. На першій сесії собору, де були присутні лише 153 єпископи, несторіанство було засуджене.

Але боротьба не припинялася. З прибуттям інших єпископів більшість на соборі склалась на користь Несторія. Його супротивник Александрійський єпископ Кирило з монахом Євтихієм по-новому виклали христологічну доктрину: в Ісусі

є лише одна божественна природа. Це й поклато початок монофізитству. Тепер уже засуджували Євтихія. Знову скликали собор в Ефесі в 449 р., і за підтримки імператорської влади Євтихій був виправданий. Втім, Римський єпископ не визнав такого рішення. Релігійна боротьба тривала.

У 450 р. помер Феодосій II. Його сестра Пульхерія та її чоловік Марціан (450–457), що став імператором, виступили проти монофізитів. VI Вселенський собор у Халкидоні в 451 р., на якому було 500 східних єпископів, засудив і несторіанство, і монофізитство. Про Ісуса сказано: “Дві різні й неподільні природи в одній іпостасі”. Несторіанці і монофізити цього не визнали і утворили свої церкви. Послідовники несторіанства є й тепер в Ірані, Іраку та Сирії.

Монофізитство

У IV ст. виникла нова ересь – несторіанство. Цього разу на чолі єретичного руху став високий церковний діяч, Константинопольський єпископ Несторій (пом. 450). Він учив, що Ісус – це людина, яка лише зовні має уособлення в Трійці, в Богові-Сині, тому Діва Марія зовсім не Богородиця, а лише христородиця, видатна жінка, яка народила видатну людину.

Несторіани, як і аріани, стояли на позиціях дуалізму в розгляді проблеми особи Ісуса Христа, сперечаючись лише щодо природи цієї подвійності. Але в IV–V ст. народилася концепція, що заперечувала цю подвійність. Ісус Христос нібито має лише одну природу – божественну, він Бог і тільки Бог. Так виникло монофізитство, початок якого пов’язують з іменем архімандрита Євтихія. Монофізитство було засуджене VI Вселенським Халкидонським собором у 451 р.

Християнство в часи розпаду імперії

Протягом V ст. Рим тричі побував у ворожих руках, його захопили вестготи в 410 р., вандалі – в 455 і 472 рр. Кількість населення в місті зменшувалась. Влада імператора занепадала, натомість влада єпископа зростала. Так, місто було поді-

лено на сім районів, які управлялись дияконами, підлеглими Римському єпископу.

У 475 р. імператорський престол посів Ромул Августул. А вже в наступному році він передав владу Одоакру (бл. 431–493), який був спадкоємцем Аттіли (пом. 453), вождя гунів. Одоакр служив у римлян. Він командував римськими військами. Від їхнього імені він скинув Ромула, а атрибути влади передав східному імператору Зенону (474–491), вирішивши, що влади одного імператора буде достатньо. Він продовжував управляти Італією до своєї смерті, не вважаючи себе імператором. Отже, Римська Західна імперія поступово вмирала. Найбільш реальною владу в розваленій державі мав єпископ Рима. На Сході імперія ще трималась. У період 408–450 рр. трон посідав Феодосій II, при якому правили регенти, у тому числі його сестра Пульхерія. Вона брала участь в управлінні державою аж до його смерті. Феодосій II зібрав і кодифікував закони Римської імперії. Цей збірник включав у себе й антиєретичне законодавство. 26-та книга, що мала назву “Про універсальну, чи католицьку віру”, зафіксувала нові постулати в релігії епохи занепаду імперії. Це був “Кодекс Феодосія II”. Він був сприйнятий і на Заході імператором Валентиніаном III (425–455).

Імператор Юстиніан I (527–565) втрутився в богословські суперечки, підтримавши монофізитів. Це спричинило невдоволення більшості єпископату. Тоді в 533 р. він скликав новий Константинопольський собор, що став п’ятим Вселенським. Рішення собору, який підтримав імператора, внесли розкол у християнські церкви. У цих умовах Юстиніан I остаточно здійснив кодифікацію римського права. У його підвалини він заклавав християнські принципи. Себе, упорядника цього права, він розглядав як вищого правителя, монарха і священника.

“Сповідування віри”, яке так ретельно обробляли вселенські собори, знайшло практичний вихід у побудові громадянського суспільства з усіма його позитивними й негативними рисами. Склалася держава з уставленим бюрократичним апаратом на чолі з самодержцем. Єдиний цар перейняв владу Єдиного Бога. Життя людей (частково вільних і тому таких, що мають право

на особистість та гуманізацію) цілком визначалося державою. Церква запровадила режим цілковитої нетерпимості.

Це був кінець античності й початок середньовіччя.

Утворення сучасних напрямів християнства

Християнство ніколи не було єдиним за своїм віровченням, про що свідчать бурхливі вселенські собори у перші віки його існування. Ясна річ, не було й організаційної єдності. Але вже тоді, у IV–VII ст., явно визначилися два основні напрями – західний і східний, які відображали особливості історичного розвитку Римської імперії.

Наприкінці II ст. посилювався економічний розпад Римської імперії, активізувалися повстання пригноблених народів, а також боротьба серед верхівки експлуататорів за владу. З півночі на Рим насувалися германські племена, на сході йому загрожувала перська держава Сасанідів. За цих умов у 330 р. імператор Константин переніс столицю імперії в колонію на сході – Візантію, яка почала називатися Константинополем. У 395 р. імперія поділилася на Західну і Східну. Германські племена у 476 р. остаточно зруйнували Західну імперію; в Європі почався процес утворення численних феодальних держав. Візантійська імперія проіснувала до XV ст.

У такій ситуації вже з IV ст. визначилися два центри християнства: Західний – у Римі та Східний – у Візантії.

Серед західного духовенства особливе місце посів Римський єпископ, який згодом навіть вимагав імператорських прав. Із VII ст. титул Папи, який раніше мали майже всі єпископи, було надано лише Римському єпископові. Поступово він стає главою західного християнства.

На Сході владу в християнстві поділили патріархи Константинополя, Антіохії, Александрії, Єрусалима. Вони назвали себе “православними” і цілком підпали під владу імператорського двору, який вирішував усі найважливіші (у тому числі й кадрові) церковні справи. Східні патріархії були рівноправними, хоч з VI ст. Константинопольський патріарх унаслідок

свого столичного становища присвоїв собі титул “вселенського” і “найсвятішого” (решта є “блаженними”).

Східні церкви відразу стали частиною державного апарату Візантійської імперії; на світську владу вони не претендували. Між цими християнськими центрами розгорнулася конкурентна боротьба за верховенство в християнстві, за вплив на Балканах та інших землях Середземномор'я. Здебільшого вона проявлялась у вигляді богословських суперечок, зокрема з питання про те, чи Дух Святий є іпостассю лише Бога-Отця, чи й Сина (“філіокве”), як вважали західні єпископи. Ще одним пунктом офіційних богословських розбіжностей було питання про тісто для виготовлення причастя: у західній церкві вживали прісне, а у східних – квасне. Були й інші дрібні суперечки.

У 1054 р., за часів папи Льва IX і патріарха Константинополя Михайла Керуларія, відбувся остаточний розрив. Християнські історики називають його “розділенням церков”. Західна церква назвала себе “римсько-католицькою”, тобто Римською Всесвітньою Церквою, виказуючи цим свою претензію на цілковите верховенство в християнському світі. Східні церкви почали називатися православними. Щоб підкреслити свою ортодоксальність, вони також називали себе кафолічними, тобто також всесвітніми (грецькою мовою).

Крім православних церков, у східному християнстві є монофізитські церкви. Це вірмено-григоріанська церква у Вірменії, коптські церкви в Єгипті та Ефіопії, сирійська і малабарська (Індія) церкви – так звані стародавні східні церкви.

У XVI ст. в Європі від католицизму відкололася велика релігійна течія, яка відмовилася визнавати виключність авторитету і влади Римського Папи як намісника Христа, а також заперечувала ряд інших догматів католицизму. Так виник протестантизм.

У наш час християнство представлене більше як 400 течіями, напрямками, церквами, сектами тощо. Однак найбільшими є православ'я, католицизм і протестантизм.

Християнство, яке виникло на історичному зламі поступового розвитку людства, завершило цивілізацію Стародавнього світу і відкрило інший історичний етап нової християнської цивілізації. З виникненням християнства починається його історія. Ця історія може досліджуватись і вивчатися в двох аспектах: 1) історії християнства як релігійного вчення, тобто історії розвитку його віровчення і культу (це історія християнства у власному розумінні слова); 2) історії християнської церкви – історії організації та функціонування специфічної суспільної структури, що діє на основі релігійно-правових засад і чітко відмежовує конфесії і деномінації, виходячи з віровченських положень.

У нашому викладі історія віровчення і культу та історія церкви перших віків християнства не розмежовані й подані у спільному контексті, з якого видно, що в процесах становлення і вдосконалення віровчення та культу переважають процеси організаційного оформлення вчення, тобто процес утворення християнської церкви начебто є другорядним щодо утворення віровчення. І не дивно. Церква утворюється на принципах віровчення. Апостол Петро йде за апостолом Павлом. Коли ж уже віровчення остаточно склалося, тоді починається розбудова церкви. Творчовіровченські процеси значно уповільнюються, вкорінюється і панує догматизм. Але цілковитої незмінності немає, навіть відбуваються віровченські вибухи, що призвело до утворення окремих чітко розмежованих і навіть ворожих один одному напрямів християнства: православ'я, католицизму та протестантизму. І разом з тим відбувається активний і бурхливий процес церковної історії як історії окремих конфесійних та деномінаційних церков у зв'язку з історією етносів і держав.

Розкол у християнстві

Ще від свого зародження християнство не було ідеологічно та організаційно монолітним. Певні культурні особливості в різних общинах були зумовлені передусім їхнім дохристиянськими традиціями. І все-таки тривалий час воно збе-

рігало цілісність завдяки тому, що існувало й розвивалося в межах жорстко централізованої Римської імперії.

Але відцентрові політичні процеси, що розривали Римську імперію, певною мірою позначилися і на релігійному житті. Вони призвели до того, що в 1054 р. християнська церква розкололася на дві частини – Східну з центром у Візантії, яку в 330 р. імператор Константин зробив столицею своєї держави, назвавши її Константинополем (у 1453 р. був завойований турками), і Західну з центром у Римі, яка в 476 р. припинила своє існування, не витримавши внутрішніх соціальних потрясінь (повстань рабів) та ударів варварських (чужоземних) племен.

Наявність серед єдиновірного населення двох політичних центрів спричинила те, що в лоні християнської церкви на заході та сході почали формуватися різні традиції. Крім того, після перенесення столиці до Константинополя різко почав зростати його авторитет як політичного та релігійного центру. Константинопольський патріарх був наділений титулом “вселенський” як патріарх усєї імперії; до нього значно частіше почали звертатися духовенство, миряни за заступництвом перед імператором. Усе це живило намагання константинопольських патріархів добитися автокефалії – незалежності від Риму.

Римські єпископи явно не мали наміру миритися з таким розвитком подій, вважаючи Рим колыскою християнства, найсвятішим місцем світу, посилаючись на те, що сам апостол Петро заснував римську общину, був її першим єпископом, а до її розвитку багато зусиль доклав апостол Павло. Тому на початку XI ст. між Візантією та Римом розгорнулася боротьба за першість у християнському світі. Римські єпископи відкрито стали претендувати на особливий статус, який підвищив би їх над єпископами інших патріархатів. Крім того, почалося суперництво, пов’язане з авторитетністю глав Західної та Східної церков. На межі III–IV ст. серед єпископів Західної церкви став поширюватися титул “папа” (отець), а в VI ст. цим титулом почали наділяти їхнього главу, який був “єпископом усіх єпископів”, тобто очолював усе християнство. Зверхність Кон-

стантинопольського патріарха папство заперечувало, наполягаючи на тому, що домінувати у християнстві повинна Західна церква.

Між церквами виникли й богословські суперечки: східна дотримувалася Нікейського Символу віри, згідно з яким Святий Дух є іпостасю тільки Бога-Отця. Західна стверджувала, що походить він і від Бога-Сина (принцип “філіокве” – і від Сина). Східна церква не визнавала і причащення прісним хлібом, посту в суботу, заперечувала целібат (безшлюбність) священнослужителів та ін. Були суперечності й щодо територіальної сфери впливу обох церков.

У середині XI ст. ця боротьба переросла в гострий конфлікт, який завершився тим, що посланець Папи Льва IX кардинал Гумберт 16 липня 1054 р. піддав анафемі візантійського патріарха Михаїла Керуларія. У відповідь собор візантійських єпископів оголосив анафему папським посланцям, звинуватив Рим у тому, що він перекрутив Символ віри, коли прийняв постанову Вахенського собору (809 р.) про філіокве.

Так стався поділ християнства на Західну (Римську) церкву, яка пізніше стала зватися католицькою (грец. *katholikos* – загальний, вселенський) і Східну (Константинопольську), що стала іменуватися згодом православною (лат. – ортодоксальний).

Розкол (схизма – грец. *schisma*) у християнстві був породжений ще й різним становищем церкви у Західній та Східній Римських імперіях. Відсутність централізованої влади у Західній імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Східній імперії патріарх підпорядковувався імператору, який був і главою церкви. Західна церква була політично незалежнішою та централізованішою. Особливості історичного розвитку і функціонування Західної та Східної церков зумовили відмінності у церковній догматиці, церковній організації, богослужінні. Тому розкол 1054 р. лише організаційно оформив розбіжності, які століттями існували між християнськими церквами.

У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли в Західній Європі внаслідок Реформації від католицизму відо-

кремилися протестантські церкви. Так у християнстві виникли три основні течії: православ'я, католицизм і протестантизм.

Багато священнослужителів і мирян вважають ці розколи історичною недоречністю. Саме на цих засадах на початку ХХ ст. виник екуменічний рух (від грец. *oikumene* – заселена земля, світ), метою якого є об'єднання християнських церков, він має багато своїх прихильників серед протестантів, православних і католиків. У 1995 р. його підтримав і Папа Іоанн Павло II. Екуменізм є метою діяльності Всесвітньої Ради Церков, штаб-квартира якої знаходиться в Женеві (Швейцарія). До її складу входить понад 320 християнських об'єднань.

Водночас існує і сильна антиєкуменістична течія в Руській православній церкві.

Особливості календаря християнських свят

Календар християнських свят пов'язаний з християнським літочисленням, яке бере свій початок від народження Христа, дату якого (приблизно 525 р.) обчислив римський чернець Діонісій Малий. Воно запроваджене більшістю європейських країн у XVI ст. замість літочислення від “створення світу”.

Християнське літочислення тривалий час велося за юліанським календарем (старий стиль). Він був запроваджений у 46 р. до н.е. римським полководцем, державним діячем Юлієм Цезарем, а в 325 р. затверджений на Нікейському соборі. В основу його було покладено сонячний рік тривалістю 365,25 доби. Для зручності люди лічать у році 365 днів рівно. Тому із зайвих 0,25 год набігає ціла доба. Ця доба додається до кожного четвертого (високосного) року – в лютому додають 29-й день. Таке літочислення виявилось не зовсім точним, бо Земля обертається навколо осі за 365,25 доби, на 11 хв 14 с швидше. Впродовж століть така різниця в астрономічному часі становила до 10 діб. З огляду на це Папа Римський Григорій XIII наказав скоригувати календарне числення на 10 днів наперед. А для компенсації майбутніх відхилень кожний сотий рік, навіть якщо він і високосний, повинен мати 365 днів. Тому кож-

них 100 років юліанський календар відстає від григоріанського на 1 день. Натепер їх набігло 13.

Більшість православних церков календарі свят складає за юліанським календарем, католики – за григоріанським. Донині дискутується проблема єдиного календаря.

Християнське віровчення

Основні догмати – положення християнського віровчення, які склалися протягом багатьох століть, сформульовані у Біблії та постановках християнських вселенських соборів, їхня сутність викладена у 12 пунктах Символу віри, прийнятого на Нікейському (325 р.) та Антіохійському (381 р.) Вселенських соборах.

Символ віри – стислий виклад головних догматів релігійного напрямку церкви, які обов'язково повинні визнаватися віруючими.

Згідно із Символом віри християни повинні вірити в єдиного Бога, який виступає у трьох іпостасях (Свята Трійця): Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Бог-Отець є творцем світу видимого (природа і людина) та невидимого (ангели). Богом-Сином є Ісус Христос. Бог-Дух Святий походить від Бога-Отця, у католицизмі – і від Бога-Сина. Християнська “трійця” має в собі елементи політеїзму.

Найважливіше положення християнства – *догмат боговтілення*, згідно з яким Ісус Христос, будучи Богом, став людиною, народившись від Діви Марії. Цей догмат покликаний надати всім євангельським повчанням статусу “божественних істин”, представити християнство як “боговстановлену релігію”.

Значну роль відведено догмату спокутування, згідно з яким своїми стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе у жертву Богу-Отцю за гріхи людей і спокутував їх. Цим він відкрив людству шлях до “спасіння від влади гріха”. Одне з центральних місць посідає *догмат воскресіння Ісуса Христа*, яке проголошується запорукою майбутнього загального воскресіння всіх людей. *Догмат вознесіння* зобов'язує

християн вірити, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо – до Бога-Отця, підкресливши цим нікчемність земного буття порівняно з вічністю, яка чекає на людину в потойбічному світі.

Подібними є й інші положення християнства, багато з яких інтерпретують дохристиянські вірування, запозичені з давніх східних релігій. Серед них – віра в безсмертя душі, уявлення про потойбічні пекло та рай, ідея небесного вшанування та боговгодного життя на землі тощо.

Символ віри зобов'язує вірувати в “єдину святу соборну та апостольську церкву”, визнавати необхідність хрещення, покладати надію на майбутнє воскресіння мертвих, настання після цього вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників. Ці ідеї не є породженням християнства, а запозичені від дохристиянських вірувань і пристосовані до культу Ісуса Христа. Основи віровчення становлять настанови Біблії. Розглянемо їх.

Десять заповідей Божих

1. Я Господь, Бог твій, не будеш мати інших богів, крім Мене.

2. Не роби собі ідола або чогось подібного до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або у водах під землею, і не вклоняйся їм, і не служи їм.

3. Не ззивай даремно імені Господа Бога твого.

4. Пам'ятай день святій святкувати: шість днів працею і роби в них усі діла свої, а день сьомий – свято Господу Богу твоєму.

5. Шануй отця свого і матір свою, – добре тобі буде і довго житимеш на землі.

6. Не вбивай.

7. Не чини прелюбу.

8. Не кради.

9. Не свідчи ложно на свого ближнього.

10. Не жадай жони приятеля свого, не жадай дому ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані

осла його, ані всякої скотини його, ні чогось іншого, що є в ближнього твого.

Дві головні заповіді Божі

1. Возлюби Господа Бога твого всім серцем твоїм і всією душею твоєю, і всею мислюю твоєю.
2. Возлюби ближнього твого, як самого себе (Мт. 22, 37, 39).

Обов'язки християнина

1. Неділі і свята святкувати.
2. У неділю і свята відвідувати церкву і побожно брати участь у службі Божій та інших церковних богослужіннях.
3. Установлених святою Церквою постів додержувати.
4. Принаймні один раз на рік, у св. Великий піст, сповідатися і причащатися св. Тайн.
5. Весілля в заборонений св. Церквою час не справляти.

Сім святих тайнств, які визначають повноту і досконалість благодаті Божої

1. Хрещення.
2. Миропомазання.
3. Сповідь.
4. Євхаристія.
5. Священство.
6. Шлюб.
7. Єлеосвячення.

Основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати

1. Є один Бог, Який з любові Своєї все створив і всім керує.
2. Бог є справедливий Суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає.
3. Бог – Один у трьох Особах: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий, або Пресвята Трійця.
4. Син Божий став чоловіком, страждав, вмер на хресті і воскрес для нашого спасіння.
5. Господь Ісус Христос заснував Єдину Соборну і Апостольську Церкву, в якій здійснюється спасіння людини.

7. Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння.
8. Є вічне життя і воскресіння мертвих.

Плоди Духа Святого

1. Любов.
2. Радість.
3. Мир.
4. Довготерпіння.
5. Благодать.
6. Милосердя.
7. Віра.
8. Смиренність.
9. Стриманість.

Три головні християнські чесноти

1. Віра.
2. Надія.
3. Любов.

Сім дарів Духа Святого, якими духовно квітне і благоприкрашається церква Христова

1. Дух страху Божого (синівське благоговіння перед Богом).
2. Дух пізнання (дар пророчий і пастирський).
3. Дух сили (дар сили духовної, кріпость душі і сила волі).
4. Дух поради (дар духовного водительства, наставництва).
5. Дух розуміння (чуйність душі до всього доброго й святого).
6. Дух мудрості (уміння жити за заповідями Божими).
7. Дух Господній (дар благочестя й праведності).

Дари Духа Святого належить здобувати молитвою, вірою та добрими ділами.

Гріхи смертні з протилежними їм чеснотами

1. Гордість – Смиренність.
2. Жадібність – Щедрість.
3. Нечистота – Чистота.

4. Заздрість – Доброзичливість.
5. Нестриманість – Поміркованість.
6. Гнів – Лагідність.
7. Лінивість – Працелюбність.

Блаженства Євангельські

1. Блаженні вбогіі духом, бо їхнім є Царство Небесне.
2. Блаженні ті, хто плаче, бо вони втішаться.
3. Блаженні тихії, бо вони залишать слід на землі.
4. Блаженні голоднії й спраглі справедливості, бо вони вдовольняться.
5. Блаженні милостивії, бо вони помилені будуть.
6. Блаженні чистії серцем, бо вони Бога бачитимуть.
7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
8. Блаженні переслідувані за праведність, бо їхнім є Царство Небесне.
9. Блаженні, коли ганьбитимуть вас і проганятимуть, і наговорюватимуть всяке лихе слово на вас Мене ради.

Усі вони загалом формують систему принципів богоугодного життя віруючої людини, будучи водночас і важливими соціальними, моральними регуляторами.

Християнський культ

Одночасно із становленням віровчення відбувався процес формування християнського культу – сукупності таїнств, ритуалів, свят, звичаїв, обрядів. Релігійні свята і обряди походять від первісних вірувань та магічних дій. Безсилі перед могутньою природою первісні люди, намагаючись забезпечити собі успішне полювання або рибальство, приплід тварин або врожай, розраховували вплинути колективними обрядами, діями на надприродне. Так поступово склався календар свят і обрядів. Усі вони мають спільну функцію – зміцнюють віру в надприродне, безсмертя душі, загробне життя. Вони є важливим елементом релігійного культу.

Християнські таїнства

Найважливіші елементи християнської обрядовості називають таїнствами.

Таїнства – обрядові дії в християнстві, через які, за вченням церкви, віруючим передається Божя благодать.

Вони є своєрідними видимими ознаками, які передають віруючим невидиму благодать Богу. Вважається, що встановлені вони Ісусом Христом для забезпечення зв'язку між Богом і людьми. Тому передбачають особливу настроєність віруючого, дотримання відповідного ритуалу.

Таїнства можуть бути одноразовими – прийматися людиною тільки раз у житті (таїнства хрещення, миропомазання, священства) і багаторазовими – прийматися людиною більше одного разу в житті (таїнства євхаристії, сповіді, шлюбу, єлеопомазання); обов'язковими для кожного християнина (хрещення, миропомазання, євхаристія, сповідь, єлеопомазання) і необов'язковими (шлюб, священство).

У християнський культ таїнства запроваджувалися не відразу, першими були сприйняті хрещення і причастя. Більшість протестантських течій з усіх таїнств здійснює лише хрещення і причастя.

Хрещення. Це таїнство означає прилучення людини до християнства зануренням у воду або скропленням. Здійснюється священнослужителем. Слово “хрещений” рівнозначне слову “християнин”. Обряд хрещення символізує звільнення хрещеного від лихого впливу Диявола. В його основі – ідеї про злу силу непокірного Богові Диявола і про “первородний гріх”, від якого слід очищатися скропленням водою. Обряд окроплення водою як магічна дія виник дуже давно. Багато народів вважали, що вода має здатність відганяти від людини “нечисту силу”, тому ще до виникнення християнства існував звичай окроплювати немовля водою і при зануренні в неї давати йому ім'я. Раннє християнство не знало обряду хрещення. Він впроваджувався поступово, і тільки рішеннями перших вселенських соборів (IV ст.) хрещення було оголошене обов'язковим.

Форма обряду в різних християнських церквах різноманітна: католики обливають свяченою водою, протестанти – окроплюють або занурюють у воду. У православної церкви обряд хрещення здійснюють над немовлям, якого в перші дні після народження приносять до церкви, де священник тричі занурює його у “святу” воду. Цією дією він наче змиває “первородний гріх”, успадкований дитиною від “прабатьків людства”, і відкриває перед нею шлях до спасіння.

Причастя (євхаристія). Воно символізує співучасть віруючого в Таємній Вечері Господній. Формальним його виявом є частування віруючих, здебільшого після сповіді, хлібом та вином, які символізують тіло і кров Христа. Причащаючись, віруючий приймає “подячну жертву” і “прилучається до божественного єства”. Православні причащаються квасним хлібом, бо прісний вживали тільки на Пасху. Католики з огляду на те, що Христос роздавав своїм апостолам під час Таємної вечері прісний хліб, причащаються саме ним. Тих, хто причастився, вважають “співтілесниками Ісуса Христа”. У деяких протестантських церквах і сектах (адвентисти, меноніти, п’ятдесятники, євангельські християни-баптисти) специфічною формою причастя є хлібопереломлення – розламування і роздавання хліба (символу зраненого, замученого тіла Христового) і причащення вином. Але, на відміну від православ’я та католицизму, причастя у них вважається не таїнством, а обрядом, що символізує духовну єдність віруючих у їхній вірі в друге пришестя Христа.

Першоджерелами таїнства причастя також є давні вірування та обряди. З появою землеробства хліб і вино почали вважати кров’ю рослинницьких духів і божеств, до яких люди “причащалися”. Християни запозичили таїнство причастя з давніх релігій, пов’язавши його з ученням про жертвну смерть Ісуса.

Миропомазання. Означає воно передавання віруючому “благодаті Святого Духа” змащуванням його ароматичною речовиною – миром, що символізує освячення і зміцнення духовних сил на шляху до спасіння.

Обряд змащування тіла маслянистими речовинами виник значно раніше від християнства. Зумовлений він вірою людей у магічні властивості речовин. Пізніше помазання здійснювали, наприклад, в Індії, при хрещенні, на весіллях і похоронах. У Єгипті застосовували помазання при освяченні жерців.

Запозичивши з давніх релігій обряд миропомазання, християнство оголосило його таїнством. У раннях християнських церквах миропомазання здійснювали тільки на Пасху.

Таїнство миропомазання у православних і старообрядців-попівців здійснюють, як правило, над немовлям після хрещення, у католиків – над 7–12-літніми дітьми (конфірмація).

Сповідь. Символізує примирення віруючого з Богом, вона відбувається у формі його покаяння у власних гріхах перед священиком, який відпускає гріхи. Джерела таїнства сповіді (покаяння, спокути, примирення) – в первісних віруваннях у зло, гріх, “бісівські сили”, що переслідують людину і яких можна позбутися, розповівши про свої гріхи іншим людям або промовляючи слова закляття.

У християнстві сповідь спочатку була прилюдною і лише наприкінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого тільки священику, хоч у православ'ї поряд з таємною існує й загальна сповідь.

Якщо православ'я та католицизм вважають сповідь таїнством, то протестантизм використовує прилюдне покаяння і таїнством його не вважає.

Шлюб. Символізує освячення подружнього союзу іменем Божим, надання нареченим благодаті, єдинокористності в народженні та вихованні дітей.

Обряд одруження сформувався в первісні часи, коли люди зверталися до “добрих духів” з проханням допомогти їм народити дітей, відігнавши “нечисту силу”. Лякали її вогнем, димом, водою, шумом. Елементи цього ритуалу збереглися і в сучасному церковному шлюбному обряді.

У християнській релігійній обрядовості таїнство шлюбу утвердилося чи не найпізніше – в XVI ст.

Священство (хіротонія, рукопокладення). Це таїнство символізує передавання Божої благодаті для здійснення таїнств і богослужінь. Процедурно воно є посвятою у сан диякона, священика або єпископа. У православній і католицькій церквах священство є таїнством, у протестантизмі – обрядом. Рукопокладений служитель культу після цього визнається посередником між Богом і людьми.

Обряд священства існував і в дохристиянських релігіях, християни запозичили його в період утвердження перших релігійних громад. Роль цього таїнства зросла після проголошення християнства державною релігією Римської імперії, коли почалося становлення церковної ієрархії – священновладдя церковних чинів зверху донизу. Усі християнські релігії визнають божественне походження церковної ієрархії.

У християнстві священство здійснюється лише чоловіками і має три ступені: диякон, пресвітер (священик), єпископ. Диякон – священнослужитель першого ступеня. Він бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. Пресвітер може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств із семи, визнаних у католицизмі й православ'ї, крім рукоположення. Єпископ – священнослужитель найвищої категорії, здійснює всі сім таїнств і має право висвячувати у сан диякона і пресвітера.

Маслосвяття (соборування, оливопомазання, маслособорування, елеосвячення). Це таїнство символізує зцілення тіла і душі людини. Формально воно відбувається як помазання хворого освяченою оливою – елеєм. Згідно з ученням православної церкви маслосвяття зцілює духовні й тілесні хвороби, які є наслідком гріхів. Здійснюють його над особами, старшими 7 років, які хворіють на тілесні або душевні хвороби (відчай, скорбота тощо). Католицизм заперечує лікувальну роль маслосвяття, вважаючи його одним з останніх обрядів переходу людини у вічне життя.

Таїнство маслосвяття в православній церкві спочатку здійснювали сім священиків. Вони запалювали свічки, чита-

ли сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змащували елеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священник, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов.

Богослужіння. Це своєрідна форма звернення до Бога через обрядові дії, церемонії з метою одержання від нього підтримки. Воно є важливим елементом релігійного культу, під час якого священнослужителі, віруючі, вважається, “вступають у прямий контакт з Богом”. Богослужіння відправляють у культових приміщеннях.

Християнство виробило семирічне, річне, добове кола богослужінь. На кожен день призначені відповідні молитви і співи.

Характерними ознаками богослужінь є їхня урочистість і яскравість, емоційна виразність. Не тільки віруючі, а й далекі від релігії люди, відвідуючи культові споруди, переживають почуття втаємниченості, схвильованості, емоційного піднесення. Цій меті служать архітектура та оздоблення храмів, живопис, музика, співи.

Християнство відводить важливу роль і поховальному обряду, в основу якого покладено віру в існування душі та потойбічного життя. Його процедура є складною, охоплює панахиди, читання псалмів над небіжчиком тощо.

Християнські свята

Християнство, як і кожна релігія, у певні дні календаря вшановує святих або відзначає події в житті церкви. Християнські свята закорінені в давні обрядові традиції, пов'язані з конкретними етапами, видами господарської діяльності, річним астрономічним або календарним циклом. Умовно їх поділяють на всехристиянські (визнані православною, католицькою, більшістю протестантських церков) та конфесійні (відзначаються тільки окремими конфесіями). Найважливіші з них належать до дванадесятих свят – дванадцяти найважливіших після Пасхи свят, які церква відзначає урочистими богослужіннями.

Різдво Христове. Це одне з основних свят християнства, пов'язане з народженням Ісуса Христа. У католицизмі воно відзначається 25 грудня, у православ'ї (належить до дванадесятих свят) – 7 січня. Утверджуючись у різних країнах, це свято вбирало в себе обряди і звичаї інших релігій, народних свят, набуваючи нових рис, що відповідали християнським догмам.

Сама традиція Різдва своїми джерелами сягає у первісні культові дії. Головну роль у його догматичному змісті церква відводить вченню про народження Ісуса Христа, який з'явився, щоб спокутувати гріхи людей, вказати людству шлях до спасіння. Адже у Давньому Єгипті, наприклад, 6 січня святкували день народження бога води, рослинності, володаря потойбічного світу – Осіріса. У Стародавній Греції того ж дня святкували народження Діоніса. В Ірані 25 грудня відзначали народження бога сонця, чистоти й правди – Мітри.

До Київської Русі свято Різдва Христового прийшло разом з християнством у X ст. і злилося із зимовим давньослов'янським святом – святками [тривали упродовж 12 днів – з 25 грудня (7 січня) до 6 (19) січня]. Православна церква всіляко намагалася замінити їх святом Різдва Христового, але існуючі у східних слов'ян свята і звичаї вкоренилися настільки глибоко, що вона змушена була поєднувати церковні свята з народними. Так, колядки церква поєднала з євангельською оповіддю про віфлеємську зірку, що сповіщала про народження Христа. “Язичницькі” колядки перетворилися на ходіння христославів із зіркою по домівках. До прославляння Христа широко залучали дітей. Віруючі віддячували їм подарунками.

З 1990 р. день Різдва Христового є офіційним святковим днем на території України.

Хрещення Господнє (Водохрища, Водосвяття, Богоявлення). Воно є одним з найголовніших свят у християнстві. У православ'ї належить до дванадесятих свят. Католики відзначають 6-го, православні – 19 січня. Запроваджене воно в пам'ять про хрещення Ісуса Христа в річці Йордан Іоанном Хрестителем. Його ще називають Богоявленням, оскільки, згідно

з Євангелієм, під час хрещення на Ісуса зійшов з небес Бог-Дух Святий у вигляді голуба.

У християнстві воно було запроваджене у 2-ій половині II ст., і спочатку відзначалося разом з Різдвом Христовим. У IV ст. цей день почали святкувати окремо. Церква розглядає його як “свято просвіти” народів, оскільки, згідно з ученням, саме з хрещення Ісус почав просвіщати їх світлом євангельської істини.

Це свято завжди відзначали дуже урочисто. Головний його обряд – освячення води в церкві і в ополонках. До ополонки вирушав хресний хід, лунали урочисті молебні. Освячення води в храмах відбувається і в наші дні.

Окроплення водою існувало в багатьох дохристиянських релігіях. Одухотворяючи явища природи, люди одухотворяли й воду – важливе джерело життя. Християнство на ранніх стадіях свого розвитку обряду хрещення не знало, воно його запозичило дещо пізніше з давніх культів, які обряду “очищення” людини від будь-якої “скверни”, “нечисті” за допомогою води відводили важливу роль. Згідно з давніми віруваннями вода очищувала людей від “нечистої сили”, “злих духів”. Тому в давніх народів існував звичай окроплювати водою новонароджених.

Стрітєння. Відзначають його як одне з дванадесятих свят 15 лютого з нагоди зустрічі (стрітєння) праведника Симеона з немовлям Ісусом, якого батьки принесли в Єрусалимський храм на сороковий день після народження для представлення Богу. Саме тоді Симеон провістив Ісусові його посланницьку місію Спасителя людей. Про це йдеться в Євангелії від Луки. Запроваджуючи свято, церква дбала не тільки про поширення ідей християнства, а й про “надання правди фактам” біографії Христа, підкреслення обов’язку віруючих приносити до храму немовлят протягом 40 днів після народження. Крім того, церква намагалася відмежувати християн від давніх культів, оскільки римляни в лютому відбували “очищення”, покаєння, дотримувалися посту, вважаючи, що перед початком весняних польових робіт необхідно “очиститися від гріхів” і “нечистої

сили” жертвопринесеннями духам і богам. Головний очищувальний обряд припадав на 15 лютого, коли люди із смолоскипами в руках виганяли злих духів зимових холодів і хвороб.

Прихильники православ'я тривалий час не визнавали Стрітіння. Пізніше вони надали йому значення свята очищення. Саме таким воно постало на Русі, утвердившись, в основному, як церковне свято. У народній свідомості Стрітіння знаменувало кінець зими і початок весняних господарських турбот, про що свідчить і народне повір'я: “на Стрітіння зима з літом зустрічається”.

Вхід Господній в Єрусалим. Це дванадцять свято відзначають в останню неділю перед Пасхою. Побутова його назва – Вербна неділя, яка є передднем страсного тижня, приуроченого “згадкам про страждання Христа”.

За календарем воно безпосередньо примикає до Пасхи і не має постійної дати. Запроваджене воно в IV ст. як важливий етап підготовки до Пасхи. В основі його – біблейська легенда про в'їзд Ісуса Христа з апостолами в Єрусалим, супроводжуваний творінням див. Народ радісно вітав Сина Божого пальмовими гілками. За день перед тим Ісус здійснив одне з найбільших див – оживив Лазаря.

На Русі ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, які розпускаються на цей час, і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів. Святкування входу Господнього в Єрусалим покликане спонукати віруючих відкрити свої серця для вчення Христа про воскресіння та вічне спасіння, як це зробили жителі Давнього Єрусалима.

Вознесіння Господнє. Відзначають його на сороковий день після Пасхи. А сам момент вознесіння на небо воскреслого після страти Христа завершує його земну біографію. У побуті не дуже поширене і залишилося суто церковним. Своїм змістом породжує у віруючих думку про тлінність земного життя і націлює їх на християнське подвижництво заради досягнення “життя вічного”.

Християнська теологія запевняє, що вознесіння Христа відкриває праведникам шлях на небо, до воскресіння після

смерті. Ця ідея існувала ще задовго до виникнення християнства. Вірування у вознесіння на небеса людей, героїв і богів були поширені серед фінікійців, іудеїв та інших народів.

Трійця (П'ятдесятниця). Свято, встановлене на честь сходження Святого Духа на учнів Христа у п'ятдесятний день після його воскресіння, внаслідок чого вони заговорили різними мовами, яких раніше не знали. Покликане зосередити увагу віруючих на голосі церкви, яка несе "слово Боже", залучити їх до проповідування християнства іншими "мовами", тобто іншим народам. Відзначається на п'ятдесятний день після Пасхи. У православ'ї належить до дванадесятих свят.

Уявлення про божественну трійцю існували задовго до християнства. У процесі становлення християнської релігії виникла необхідність пов'язати її з оповідями Старого Завіту. Тому в новозавітних книгах Христа представлено як сина давньоєврейського бога Ягве, як іпостась єдиного Бога, що засвідчило крок християнства від політеїзму до монотеїзму. Відповідно християнство запозичило й багато іудейських свят, у тому числі свято П'ятдесятниці. У давніх євреїв воно виникло з переходом їх до землеробства і було пов'язане із завершенням жнив, які тривали "сім седмиць", тобто сім тижнів, супроводилося жертвоприношенням хліба з нового урожаю місцевим польовим духам і божествам. Християнство дало йому нове обґрунтування.

У більшості східних слов'ян свято Трійці злилося з місцевим святом – семиком (інша назва – "зелені свята"), запозичивши його побутовий зміст. Давні слов'яни семик пов'язували із завершенням весняних робіт, намагаючись задобрити духів рослинності у період цвітіння і жнив. Важливим елементом православного свята Трійці є поминання духів померлих родичів (поминальна субота). В Україні з 1990 р. Трійця є офіційним святковим днем.

Спас. Це одне з трьох свят, приурочених Спасителю Ісусу Христу. В його основі – євангельська оповідь про перетворення Христа, який наприкінці свого земного життя привів своїх учнів (Петра, Якова, Іоанна) на гору і під час молитви цілковито

то змінився: обличчя його засяяло, одяг його став білим, блискучим, а голос із неба підтвердив його божественне походження. Християнське вчення стверджує, що Ісус хотів закріпити в учнях віру і довести їм, що він справді Син Божий.

Саме з цією подією пов'язане свято Преображення (“яблучний” спас), яке відзначають 19 серпня. В цей день не тільки славлять Ісуса Христа, а й освячують яблука, інші фрукти (за народним звичаєм відтоді їх можна споживати).

Важлива особливість Спасу, як і багатьох інших свят, полягає в поєднанні християнського пафосу з календарною обрядовістю і звичаями очищення від злих духів. Наприклад, під час святкування “медового” спасу (“маковія”), яке відбувається 14 серпня, в церкві освячують свіжий мед. Його встановлено в 1164 р. на честь перемоги візантійців над мусульманами. Особливо шанований цей день у вітчизняному православ'ї, оскільки вважається, що саме 14 серпня хрестився великий київський князь Володимир. Третій – “хлібний” спас відзначають 29 серпня, приурочуючи його до закінчення жнив і початку озимої сівби. Християнство пов'язує його із вшануванням нерукотворного образу Христа, відбитого на рушнику і переданого ним Авгарю – царю Едесси.

У багатьох парафіях Спасові свята є і престольними (храмовими).

Воздвиження Хреста Господнього. Одне з дванадесятих свят, присвячених культу Хреста як символу християнської віри. З хрестом церква пов'язує кілька подій. За переказами, римський імператор Константин перед однією з найбільших своїх битв мав видіння: на небі осяяний хрест із написом “Цим перемагай!”. Тієї ж ночі імператорові з'явився уві сні сам Ісус Христос і порадив узяти в битву прапор із зображенням хреста. Константин так і зробив, крім того, наказав своїм легіонерам намалювати знак хреста на щитах. У битві Константин здобув перемогу і з того часу увірував у чудодійну силу хреста, хоч історичні факти свідчать, що на ознаменування перемоги Константин звелів викарбувати монети із зображенням

язичницьких богів, які, як він вірив, допомагали йому в битві з ворогами.

Церква встановила це свято в пам'ять про здобуття матір'ю римського імператора Оленою в IV ст. хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос. Щоб його бачив народ, хрест підняли (воздвигли) на горі Голгофі, де Христос був страчений, а на місці, де хрест було знайдено, збудували храм, освячення якого відбулося 13 вересня 335 р.

Воздвиження Хреста Господнього урочисто відзначається 27 вересня. Воно супроводиться пишними ритуалами. Під час богослужіння виносять прикрашений квітами хрест і встановлюють його посередині храму. Церемонія супроводиться дзвоном, церковними піснями.

Віруючі вшановують хрест як символ християнства – символ спокутування, страждання і спасіння, вважаючи, що кожна людина, як і Христос, повинна здолати свій “хресний шлях”.

Богородичні свята. Вони охоплюють свята на честь Діви Марії – матері Ісуса Христа (Богородиці). Це – Різдво Богородиці, Введення в храм Богородиці, Благовіщення Пресвятої Богородиці, свято Першої Пречистої, Покрова (перші чотири відносять до дванадесятих) і багато свят на честь “чудотворних” ікон Богородиці.

У вшануванні Марії Богородиці наявні сліди вшанування давніми народами богині землі, яка народила спасителя, божого сина – бога рослинності. На створення образу християнської Богородиці вплинули уявлення давніх єгиптян про богиню Ізиду. Християнство зображує Богородицю “царицею небесною”, крилатою небожителькою, “оповитою в сонце”. На голові в неї вінок з дванадцяти зірок. Давньоєгипетську богиню Ізиду також зображували небесною царицею, вважаючи, що вона народила божественного сина – спасителя Гора. Християнська Богородиця має спільні риси з богинею сирійців і фінікійян – Астартою. Давні народи поклонялися цим богиням, вважаючи їх божествами родючості землі і худоби, заступницями землеробства.

З дохристиянських релігій запозичила церква й ідею непорочного зачаття. Згідно з міфами народів Давнього Сходу від непорочних матерів народилися Мітра, Будда, Заратуштра. Саме ці міфи й прислужилися до створення християнської легенди про “непорочне зачаття” Діви Марії.

Різдво Богородиці (Мала Пречиста). Церква пов’язує його з давніми землеробськими осінніми святами, приуроченими до завершення збирання врожаю. У цей день підкреслюється, що Божа Мати є великою праведницею, помічницею і заступницею людей, покровителькою сільського господарства, яка “народженням Христа” зробила перший крок до їх “вічного спасіння”. Святкують 21 вересня.

Введення в Храм Богородиці. Пов’язане з відданням трирічної Марії на виховання в Єрусалимський храм. Встановлюючи це свято, церква переслідувала насамперед мету переконати батьків у необхідності приводити в церкву дитину в ранньому віці. Святкують 4 грудня.

Благовіщення Пресвятої Богородиці. Святкують його з нагоди одержання Марією звістки від архангела Гавриїла, що вона народить дитину від Святого Духа. На Русі це свято церква пов’язувала з початком весняно-польових робіт (“освячення” насіння тощо) і прикметами про майбутній врожай. Святкують 7 квітня.

Перша Пречиста. Церква відзначає його як день пам’яті Божої Матері. Церковне тлумачення цього свята багато чим нагадує давньосирійське сказання про смерть Кібели – богині родючості. На Русі свято Першої Пречистої злилося з давньослов’янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба й плодів у жертву духам. Святкують 28 серпня.

Покрова Богородиці. Це свято пов’язане з видінням Богородиці, яке начебто явилось в 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, прийнятий до сонму святих, і його учень Єпіфаній нібито бачили, як Богоматір, яку обступили ангели і

святі, з'явилася над ними, помолилась про спасіння світу від бід і страждань, розпростерши над усіма біле покривало.

На Русь свято прийшло разом із православ'ям, церква використовувала його для витіснення осінніх язичницьких свят, що влаштовувалися по закінченні польових робіт. Відзначають його 14 жовтня.

В Україні свято Покрови дуже шановане, воно ввібрало традиційне вшанування жінки, матері, жіночого начала загалом, уособленого в образі землі-матері. Особливим було ставлення до цього свята в українського козацтва, вояків УПА.

Пасха (Великдень). Це одне з найбільш значущих християнських релігійних свят. Встановлене воно першими християнами в пам'ять про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа.

Історично свято походить від звичаю деяких давніх народів Близького Сходу (вавилонян, єгиптян, євреїв), які займалися скотарством, приносили під час весняного свята в жертву духам ягнят, телят з першого приплоду. Вони вірили, що цим задобрюють злих духів, і ті вже не будуть нищити худобу й насилати на неї хвороби. З переходом до землеробства як спокутну жертву духам приносили випечені із зерна нового врожаю хліб, коржі, фрукти тощо. Ці землеробські свята злилися зі скотарською Пасхою і перейняли її назву. Їх об'єднувало сподівання на чудодійну добру силу божеств, які вмирають і воскресають.

Християнство запозичило цю традицію, втіливши її у вченні про жертвну смерть Ісуса Христа. Але основна ідея – самопожертва Бога заради людей – збереглася. Релігійна сутність обряду залишилася такою, як і тисячоліття тому: принесенням жертви очистити людей від зла, хвороб, нещастя і трагедій.

Ідея спасіння, хоч би після смерті, отримала значне поширення, особливо серед простолюду. Образ Христа, який добровільно прийняв мученицьку смерть, немовби закликає терпіти земні страждання. Утверджуючись і розвиваючись, християнське вчення розробило церемонію святкування Пасхи, і з II ст. це свято стало одним з найголовніших.

Тиждень перед Великоднем називається Великим, або Страсним, оскільки його дні пов'язані зі Страстями Господніми. Особливо важливі дні настають із четверга, який називають “чистим”. Він пов'язаний з Таємною Вечерею Ісуса Христа з апостолами.

Матеріальним утіленням воскресіння є пасхальні яйця (в Україні – крашанки, писанки) – символ життя, весни, сонця, у християнстві – символ спокути гріха людини.

У Київській Русі святкування Пасхи було запроваджено в X ст. Тут воно злилося з місцевими слов'янськими весняними святами. Давні слов'яни навесні перед початком сільськогосподарських робіт влаштовували свято сонця, що “воскресає”. У ті дні вони приносили жертви духам і божествам рослинності, прагнули задовольнити духів померлих предків. Християнська Пасха ввібрала в себе багато з давньослов'янських релігійних обрядів, зокрема громадські сімейні трапези, до яких готували хліб, сир, яйця, копчене м'ясо тощо.

Оскільки в ранньому християнстві святкування воскресіння Христа збігалося з іудейською Пасхою, на Нікейському (325 р.) та Антіохійському (381 р.) соборах було вирішено святкувати Великдень першої неділі після повного місяця, яка наставала або в день весняного рівнодення (21 березня), або після нього. Але обов'язковим було святкування Пасхи іншого дня, ніж в іудеїв. За місячним календарем весняний повний місяць припадає на одне й те саме число, за сонячним – на різні числа й навіть на різні дні тижня. Тому Великдень не має точно встановленого календаря. Відзначають його у межах 35 днів.

Для точнішого визначення дати святкування Пасхи на кожен рік були зроблені відповідні обчислення, які називають пасхаліями. У православ'ї вони залишилися незмінними дотепер. У католицизмі формула цих обчислень зазнала деяких змін, тому не завжди обидві церкви святкують Пасху одного й того самого дня.

Храмові свята

Значного поширення у православ'ї свого часу набули місцеві свята – храми, встановлені на честь Богородиці, святих, іменами яких названі місцеві парафіяльні церкви чи приділи в них.

Ця традиція зародилася на Русі, коли її було поділено на багато князівств, а князі й бояри намагалися мати своїх угодників і святих, яких вважали “небесними покровителями” своїх князівств і вотчин. Згодом їх почали вважати “небесними покровителями” віруючих парафії. В одній парафії могло бути кілька храмових свят, залежно від того, скільки бічних вівтарів мала місцева церква.

У храмові дні в церквах відбуваються особливо врочисті богослужіння на честь конкретного святого, Богородиці, чудотворної ікони. Працювати в цей день – великий гріх. Віруючі вважають, що місцеві “святі”, “чудотворці” є особливими покровителями саме їхньої парафії і що від них особливо залежать їхні справи, сімейне щастя.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Які соціально-політичні, ідеологічні та психологічні чинники сприяли виникненню християнства?

2. Схарактеризуйте основні критерії, за якими відбувалася канонізація Біблії.

3. Обґрунтуйте роль Ісуса Христа в заснуванні християнства.

4. У чому полягає значення Вселенських соборів?

5. Проаналізуйте передумови розколів у християнстві.

6. У чому полягають особливості церковного календаря у християнстві?

7. Проаналізуйте спільні й відмінні особливості християнства та інших релігій.

8. У чому виявляється історична обумовленість і релігійна особливість християнських свят?

Теми рефератів

1. Філософські основи ранньохристиянської догматики.
2. Біблія як культурно-історичний феномен.
3. Наукове і біблійне розуміння походження і суті життя.
4. Історична і міфологічна школи про особистість Ісуса Христа.
5. Вселенські собори та їх значення в історії християнства.
6. Розкол церков 1054 року.
7. Становлення християнської церкви.
8. Проблема екуменізму в християнстві.

Література

- Апокрифы древних христиан.* – М., 1989.
- Библейская энциклопедия.* – М., 1991.
- Біблія.*
- Болотов М.* Лекции по истории древней церкви. – М., 1995.
- Єленський В.* Християнство: ХХ століття // Людина і світ. – К., 2000. – №1–2.
- Донини А.* У истоков христианства. – М.: Политиздат, 1979.
- Кривелев И.* История религий. – Т.1. – М., 1988.
- Мень А.* Сын человеческий. – М.: Протестант, 1991.
- Ранович А.* Античные критики христианство. – М.: Политиздат, 1990.
- Ренан Э.* История веков христианства. Жизнь Иисуса. Апостолы. – М., 1991.
- Савельева М.Ю.* Біблія: спроба прочитання. – К., 1998.
- Свеницкая И.* Раннее христианство – страницы истории. – М.: Политиздат, 1987.
- Тальберг Н.* История христианской церкви. – М., 1991.
- Христианство.* Энциклопедический словарь. В 3-х томах. – М.: 1993–1995.
- Христианство.* Словарь. – М., 1994.

Розділ XV. ПРАВОСЛАВ'Я

Православ'я є одним з основних відгалужень у християнстві, що офіційно оформилося на території Візантії після розколу церкви в 1054 р. на Східну та Західну. Має мільйони послідовників, переважно в країнах Східної Європи, Близького Сходу. Отриманий у IV ст. статус державної релігії узалежнив його від імператорської влади (католицька церква дистанціюється від політичної влади, намагається перебувати над нею), зробив ревним прихильником традиційних догматики і культу. На відміну від католицизму, православ'я не має єдиного церковного центру. Якщо католицька церква є інтернаціональною щодо тлумачення канонів, обрядів і свят, то в православ'ї домінують національні особливості: кожна з церков виробляє свою традицію, має свої свята. Наприклад, для української церкви Покрова є великим святом, у російському церковному календарі нічим особливим не вирізняється, в грузинському – його немає взагалі.

В основі православного віровчення – Святе Письмо (Біблія), Святий Переказ (рішення вселенських і помісних соборів V–VIII ст., праці отців церкви), Символ віри (визнання триєдиності Бога, боговтілення, спокутної жертви Ісуса Христа, загробного ушанування, також визнання церкви як посередника між Богом і людьми). Відвідування храмів, молитва, дотримання постів, таїнств для православних віруючих мають особливе значення. Особлива роль належить культурі святих, церковним святам, ушануванню ікон. Православ'я визнає хрещення, причастя, миропомазання, сповідь, шлюб, священство, елеосвячення і богослужіння. Заперечує католицькі догмати про філіюкве, чистилище, про непогрішимість Папи Римського та ін.

Перші православні центри, які згодом стали контролювати діяльність віруючих на великих територіях, поставали як самостійні церковні утворення. З розпадом Римської імперії вони

сформувалися в Александрії, Антіохії, Константинополі та Єрусалимі. Відцентрові сили, що діяли у Візантії, прискорили ослаблення взаємозалежності між цими територіями, внаслідок чого кожний церковний центр став самостійним у православному світі. З часом православні церкви виникли і в інших регіонах, здобуваючи самостійність у релігійно-церковному житті.

У сучасному світі є п'ятнадцять автокефальних і кілька автономних православних церков. Відповідно до традиційного переліку (диптиху) кожна з них посідає точно визначене місце у структурі Вселенського православ'я. Крім них, існують і інші православні церковні утворення, з певних причин не внесені до цього переліку.

Церкви Вселенського православ'я

Вселенське православ'я охоплює всі православні церкви, які неухильно дотримуються принципів віровчення, норм церковних канонів, мають багато спільного в обрядово-культурній сфері, зберігаючи певну специфіку щодо мови богослужінь, культу й обрядовості, архітектури, структури та зовнішнього вигляду кліру. Формування автокефальних церков було спричинене їх намаганнями звільнитися від опіки Константинопольських імператора і патріарха. Першими домоглися автокефалії Константинопольська, Антіохійська, Александрійська та Єрусалимська православні церкви, що перебували тоді у східній частині Римської імперії (IV ст.).

Константинопольська православна церква. Традиційно вона посідає перше місце у структурі Вселенського православ'я. Згідно з рішенням другого Вселенського собору (Константинополь, 381 р.) Константинопольський єпископ посів друге місце по "честі" серед християнських єпископів після Римського. У православному світі й тепер його вважають "першим серед рівних".

Константинопольська кафедра виникла після заснування імператором Константином I нової столиці Римської імперії на місці малоазійського містечка Візантії (друга чверть IV ст.).

Поступаючись авторитетністю іншим християнським центрам, вона зміцнила свої позиції за рахунок того, що з 330 р. в Константинополі перебувала столиця Римської імперії. На час проведення четвертого (Халкідонського) Вселенського собору (451 р.) єпископ Константинополя вже володів патріаршим достоїнством. Особливо зміцнили позиції Константинополя після занепаду в VII ст. Александрійської, Антіохійської та Єрусалимської церков унаслідок завоювання їхніх територій арабами. Завдяки зусиллям місіонерів візантійський варіант християнства, а отже, і вплив Константинополя поширився на Східну та Південно-Східну Європу.

Однак наприкінці XI ст. позиції Константинопольської церкви у православному світі почали слабнути. Спочатку внаслідок утисків збоку західних християн, коли у 1240 р. Константинополем оволоділи хрестоносці. А після завоювання Візантії турками-османами становище церкви ще більше ускладнилося. Відтоді вона змушена була перебувати в мусульманському оточенні, дбаючи передусім про самозбереження. Лише в 1923 р., після укладення договору про греко-турецьку дружбу, її становище нормалізувалося.

Нині Константинопольська церква об'єднує до 65 тис. віруючих. На території Туреччини вона має 6 єпархій, у країнах Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії – 23, а також 10 чоловічих та 2 жіночих монастирі. Кадри духовенства, церковних діячів та богословів готують Вища богословська школа в Брукліні та академія в Гаррісоні (США). До юрисдикції Константинопольської церкви належать також Фінляндська автономна православна церква, Критська православна церква та гора Афон у Греції.

Очолює її з 451 р. патріарх, влада якого не поширюється на керівників інших православних церков. При патріархові діють Священний Синод і робочі комісії. Офіційним друкованим органом є журнал "Ортодоксія".

Входить до Всесвітньої Ради Церков. Часто між нею і Руською православною церквою виникають дискусії щодо неба-

жання Московського патріархату надати автокефалію чи автономію існуючим у ньому національним церквам.

Александрійська православна церква. Вона є однією з найдавніших церков, вважається батьківщиною чернецтва. Початок її історії сягає у II ст., коли в Єгипті було засновано єпископську кафедру. Як і глава Константинопольської, предстоятель Александрійської православної церкви на час IV Вселенського собору мав патріарший титул. Історичний розвиток її мало чим відрізняється від інших православних церков Сходу. У V ст. християни, які жили в Єгипті, поділилися на православних та монофізитів (коптів). Наприкінці першої половини VII ст. територію, на якій жили віруючі, що належали до Александрійського патріархату, завоювали араби, а в XVI ст. – турки-османи. Це скувало діяльність церкви, ослабило її вплив у християнському світі (в середині XIX ст. вона об'єднувала менше 2 тис. віруючих).

Нині Александрійська церква налічує до 30 тис. віруючих, її юрисдикція поширюється на весь африканський континент. У Єгипті має 5 єпархій, до 50 храмів, за його межами – 9 єпархій, понад 100 храмів. З 1956 р. в м. Одесі має подвір'я з храмом Трійці. До церкви належать 3 монастирі, Вища духовно-педагогічна семінарія, кілька шкіл, благодійне товариство. На основі бібліотеки Александрійського патріархату працює Інститут східних досліджень. Офіційний друкований орган – журнал “Пантенос”.

Александрійський предстоятель має титул Блаженнішого Папи, Патріарха Александрійського і всієї Африки. Його резиденція знаходиться в м. Александрії. При Патріархові діє Священний синод, до якого входять усі правлячі архієреї. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Антіохійська православна церква. Назва її походить від колишньої столиці Сирії м. Антіохії – свого часу визначного центру християнського богослов'я, місця таємних соборів перших християн. Після Халкідонського собору (451) єпископ Антіохії разом з єпископами інших християнських центрів Сходу одержав титул патріарха.

Історичний шлях Антіохійської церкви позначений бурхливими подіями, що негативно вплинули на її становище у православному світі. В V ст. від неї відокремилася Халдейська церква, у VI ст. – копти (монофізити). З VII по X ст. Антіохією володіли араби, а в 11–13 ст. вона потрапила під гніт хрестоносців. Ще одного удару завдали їй у XIII ст. єгипетські мамлюки (воїни-раби тюркського і кавказького походження, з яких складалася гвардія єгипетських султанів), а в XVI ст. поневолили турки. Саме тоді зникла й назва Антіохії, натомість з'явилася назва Антак'я. А перед тим патріаршу резиденцію було перенесено до Дамаска.

Постійні угиски та злиденність Антіохійської церкви призвели до того, що впродовж кількох століть вона була об'єктом тиску збоку Константинопольського та Єрусалимського патріархатів. Лише наприкінці XIX ст. її становище почало поліпшуватися. Нині Антіохійська церква має 22 єпархії: 6 – у Сирії, 6 – у Лівані, 1 – в Іраку, 3 – в Туреччині, 6 – на Американському континенті, до 400 храмів, 20 монастирів, Бельментську духовну академію (поблизу м. Тріполі), семінарію та кілька коледжів. Видає 6 журналів та бюлетенів. Офіційний орган – журнал “Ан-Нахра”.

Патріарх, який очолює церкву, має титул Блаженнішого Патріарха Великої Антіохії і всього Сходу. Його резиденція знаходиться в столиці Сирії – Дамаску. При Патріархові діє Священний синод, до складу якого входять правлячі архіереї. Антіохійська православна церква є членом Всесвітньої Ради Церков.

Єрусалимська православна церква. Її вважають матір'ю всіх християнських церков, бо її юрисдикція поширена в місцевості, де виникло християнство. З найдавніших часів на Єрусалимську церкву покладалися обов'язки щодо збереження місць поклоніння християн. З цією метою у 326 р. було створене Святогробське братство.

До XVI ст. православні були абсолютними володарями християнських святинь, поки на них не поширився вплив католиків і представників інших християнських церков. Нині до головної святині християн – храму Воскресіння – прихо-

дять православні, католики, копти, вірменогригоріани та ін. Однак за традицією настоятелем храму може бути лише представник Єрусалимської церкви. Крім храму Воскресіння, на території православного монастиря св. Гробу, що належить братству, знаходяться інші християнські святині. Найважливіші серед них – гора Голгофа та Гроб Господній. Тут розміщена й резиденція Патріарха, який має титул Блаженнішого Патріарха Святого Града Єрусалима і всієї Палестини.

При Патріархові діє Синод, до якого входять всі архієреї та кілька архімандритів: їх не може бути більше 18. До церкви належать дві митрополії та одна архієпископія, 23 храми, 22 чоловічі та 5 жіночих монастирів, Синайська архієпископія, яка має автономний статус і значну незалежність від верхньої влади, її центром є монастир св. Катерини, що уславився бібліотекою рукописів та найрізноманітнішими історичними пам'ятками. Ігумен монастиря має єпископський сан і титул архієпископа. Під його опікою 15 подвір'їв у Єгипті, Туреччині, Греції, Лівані та на о. Кіпр. Усього Єрусалимська церква має понад 50 тис. віруючих. Офіційне видання – журнал “Новий Сіон”. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Грузинська православна церква. Започаткувала вона свою історію в IV ст. Процес активної християнізації грузинського населення, а згодом і конституювання православної церкви пов'язують з іменами св. Ніни та царя Міріана. Вже на початку IV ст. в центральній частині Грузії – Картлі християнство було державною релігією.

До V ст. архієпископ церкви підпорядковувався Антіохійському патріархату. Політичне об'єднання Грузії в 487 р. царем Вахтангом I супроводилося проголошенням автокефалії Грузинської православної церкви. Главою її став католикос, кафедра якого знаходилась у тодішній столиці – м. Мцхеті. З IX до XVIII ст. у Грузії одночасно діяло кілька католикосів, однак найголовнішим серед них завжди був мцхетський. Політичні катаклізми, що потрясли країну, відчутно позначалися на житті церкви. Це проявлялося не лише у втраті нею централізованого

управління, а й у спробах запровадити вогнепоклонство – служіння богу вогню (VI–VII ст.) та іслам (XVI–XVIII ст.), в неодноразових руйнуваннях православних святинь та утисках православних віруючих збоку завойовників.

Відповідно до Георгіївського трактату 1783 р. Грузія опинилась у складі Російської імперії, а Грузинська православна церква була підпорядкована Священному синоду Руської православної церкви. Її глава одержав звання члена синоду. З часом посаду католикоса було скасовано, оскільки на території Грузії у 1811 р. було утворено Грузинський екзархат. Лише після Лютневої (1917) революції місцеве духовенство відновило автокефалію своєї церкви. Московська патріархія визнала автокефалію Грузинської православної церкви лише у 1943 р.

Нині церква має 15 єпархій, що об'єднують до 300 громад. Кадри духовенства готують семінарія та духовна академія (Мцхет). Керує церквою католикос із титулом Святійший і Блаженнійший. Він є Патріархом усієї Грузії, Архієпископом Мцхетським і Тбіліським. При ньому діє Священний синод з усіх правлячих архієреїв та патріаршого вікарія (заступника). Офіційний друкований орган – “Джварі Вазиса” (“Хрест виноградної лози”). Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Сербська православна церква. Її історія сягає IX ст., коли на прохання світських правителів до неї було направлено грецьких священників. Утворення Сербської єпархії датується останньою чвертю 9 ст. У 1219 р. Сербська церква була визнана автокефальною, а з 1346 р. – патріархією. Однак невдовзі вона занепала, оскільки наприкінці XIV ст. Сербія опинилася під владою турків. Сербська церква була підпорядкована Константинопольському патріархові до 1557 р. Проіснувавши самостійно у структурі Вселенського православ'я ще два століття, вона знову потрапляє в залежність від Константинополя як митрополія. Лише у 1879 р. повертає собі автокефалію.

Нарівні із Сербською православною церквою на території колишньої Югославії існували й інші православні церкви: в Чорногорії, Боснії, Герцеговині та Македонії. Після утворення

в 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенів починається формування єдиної Сербської православної церкви, що завершилося у травні 1919 р., а наступного року було поновлено патріаршество. В роки Другої світової війни Сербська православна церква дотримувалася послідовної антифашистської лінії.

Нестабільність політичного союзу народів, що входили до складу Югославії, у повоєнні роки позначилася і на справах церкви. У 50-ті роки ХХ ст. в її складі виникла автономна Македонська православна церква, що проголосила себе в 1967 р. автокефальною.

Сербська православна церква на території колишньої Югославії мала 21 єпархію в Югославії та 7 за її межами, майже 2,3 тис. храмів, понад 1,5 тис. священників, 180 монастирів та до 8 млн віруючих. Священників готують богословський факультет Белградського університету та чотири семінарії.

Очолює церкву Патріарх Сербський, архієпископ Печський, митрополит Белgrado-Карловацький. Його резиденція у Белграді. Вища церковна влада – Архієрейський синод у складі патріарха та чотирьох єпархіальних архієреїв. Офіційний друкований орган – журнал “Гласник”. Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Румунська православна церква. Це – одна з найбільших православних церков, що об’єднує майже 16 млн віруючих. Її історія пов’язана з іноземним поневоленням та залежністю від Константинопольського патріархату.

Християнство на території сучасної Румунії виникло в V ст., а в XIV ст. тут було дві митрополії. Автокефальною Румунська православна церква стала лише у 1865 р. завдяки об’єднанню князівств Валахії та Молдови, що завершилося в 1862 р. утворенням Румунської держави. Проте Константинопольський патріархат визнав автокефалію лише через 20 років. З 1919 р. Румунська церква має статус патріархату, а її глава – титул Блаженнішого Патріарха всієї Румунії, намісника Кесарії Каппадокійської, митрополита Ундро-Валахійського, архієпископа Бухарестського. Його резиденція знаходиться в

м. Бухаресті. При патріархові діє Священний синод з усіх архієреїв, який збирається один раз на рік, а також постійний синод, до складу якого входять лише митрополити.

Відповідно до церковного уставу та соборноправної традиції діють національні церковні збори у складі членів синоду та обраних віруючими представниками кліру й мирян з усіх епархій. Вищим адміністративним і виконавчим органом церкви є обрана на чотирирічний термін Національними церковними зборами Національна церковна рада, до якої входять три представники кліру та шість мирян.

На території Румунії церква має 13 епархій, об'єднаних у 5 митрополій, її юрисдикція поширюється на православних румунів, що проживають у країнах Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії та Нової Зеландії. Структурні підрозділи з різним статусом є у США, Угорщині та колишній Югославії. Церква має понад 8 тис. храмів, 133 монастирі. Офіційні друковані органи – журнали “Румунська православна церква”, “Православ'я” та “Богословські дослідження”. Крім релігійних, Румунська православна церква виконує й державно-політичні функції, оскільки юридично не відокремлена від держави. Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Болгарська православна церква. Християнство на території сучасної Болгарії почало поширюватися у найдавніші часи. Однак масове хрещення відбулося в 864 р. за царя Бориса – активного прибічника автокефалії Болгарської церкви. Спершу (у 870 р.) їй було надано автономію в межах Константинопольського патріархату. Автокефальною церква стала лише в 919 р. внаслідок зміцнення держави Болгарії періоду Першого болгарського царства. Константинополь визнав за Болгарською церквою автокефалію та патріарше достоїнство лише в 927 р., але політична залежність Болгарії від Візантії зумовила повернення її церкви у 1010 р. до статусу архієпископату та поновлення грецького засилля в ній. У період Другого болгарського царства наприкінці 12 ст. у м. Тирново було засновано патріаршу кафедру, що захищала національні інте-

реси. Поряд з нею діяла й архієпископська кафедра в Охріді, яка залишалася під грецьким впливом.

З XIV ст. Болгарська церква зазнає нових утисків, що було наслідком завоювання Болгарії турками-османами, які намагалися викоренити християнство.

Відродження Болгарської церкви стало складовою загального процесу національного відродження. Проте його пригальмовував надзвичайно сильний грецький вплив. Протистояння між віруючими болгарами та Константинопольським патріархатом закінчилося заснуванням у 1870 р. болгарського екзархату, а ще через два роки – відновленням автокефалії Болгарської православної церкви, яку Константинополь визнав лише в 1945 р. У 1953 р. глава церкви був наділений титулом Святійшого Патріарха. При ньому діє Священний синод у складі чотирьох митрополитів. Один із них очолює Вищу церковну раду з двох кліриків та двох мирян. До її компетенції належать питання міжхристиянських відносин та господарчої діяльності.

Болгарська церква налічує понад 6 млн віруючих. На території Болгарії має 11 єпархій, майже 3200 храмів, понад 120 монастирів. У Софії діють духовна академія та семінарія. За межами Болгарії у неї єпархії є в США і Канаді, Південній Америці і в Австралії, кілька парафій в Угорщині, Румунії та Австрії. У Стамбулі знаходиться Болгарське церковне намісництво, а в Москві – Болгарський двір. Офіційний орган церкви – журнал “Церковний вісник”. Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Кіпрська православна церква. Вона діє на території Кіпру поряд з ісламськими, католицькими та протестантськими релігійними інституціями. Належить до апостольських церков. Засновником її вважають апостола Варнаву, а початком існування – 47 рік н.е.

У процесі становлення Кіпрській православної церкви довелося боротися не лише з іудеями та язичниками, а й із Антіохійською церквою. Незалежність її церкви було визнано лише в 431 р. на Ефеському соборі й підтверджено Константинопольською церквою в 488 р.

Починаючи із середини VI ст., Кіпр перебував під владою арабів, що спричинило суттєвий занепад церкви. Після ліквідації в 965 р. арабського засилля Кіпр у 1191 р. завоювали хрестоносці, які разом із західноєвропейськими феодалами насаджували тут католицизм. Утиски православного населення та приниження церковної ієрархії римо-католицькою церквою змінилися жорсткими погромами збоку турків-османів, які володіли Кіпром з 1571 р. З часом турки змінили своє ставлення до Кіпрської православної церкви, надавши їй главі повноважень не лише керівника церкви, а й усієї грецької общини острова.

У період англійського владарювання на Кіпрі (1878– 1960) Кіпрська церква очолила визвольну боротьбу. В 1974 р. вона здобула повну незалежність та організаційну самостійність.

Глава церкви має титул Блаженнішого Архієпископа Нової Юстиніани і всього Кіпру. Його резиденція знаходиться у столиці республіки Нікосії. До складу синоду, що діє при патріархові, входять усі правлячі архієреї. Церква має понад 400 тис. віруючих. У її складі 6 єпархій, понад 500 храмів, 6 чоловічих та 9 жіночих монастирів, понад 40 шкіл різноманітного профілю та духовна семінарія. Офіційний орган – журнал “Апостол Варнава”.

Кіпрська православна церква є впливовою суспільно-політичною силою, володіє четвертою частиною сільсько-господарських угідь, монополією на виробництво мінеральних добрив. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Елладська (грецька) православна церква. Понад 1100 років вона перебувала у складі Константинопольського патріархату. Її автономний розвиток почався в XIX ст. із занепадом Османської імперії, що активізувало національно-визвольний рух поневолених нею народів. Повстання в Греції у 1821 р. очолила православна ієрархія, його благословив архієпископ Патраський – Герман.

Наслідком цих подій стала фактична автономізація елладських єпархій щодо Константинопольського патріархату. Після проголошення Греції незалежною державою (1822) їхня самостійність зміцнюється, а православ'я проголошується “па-

нівною релігією королівства грецького”. Тоді постало питання про статус Грецької церкви. Внаслідок складних політичних перипетій у 1833 р. її було проголошено автокефальною, однак при цьому порушено існуючі в церкві правила. У зв'язку з цим Елладська церква на 17 років була позбавлена можливості спілкуватися з іншими православними церквами, оскільки жодна з них не визнала її автокефалії. Ситуація нормалізувалася лише після Помісного собору Константинопольського патріархату 1850 р., який прийняв рішення про надання Елладській церкві автокефалії.

Згідно з Конституцією 1975 р., Елладська церква відокремлена від держави. Вона має 77 єпархій, які з 1922 р. іменуються митрополіями, а всі правлячі архієреї мають титул митрополитів. Їй належить 7,5 тис. храмів і майже 200 монастирів. Територіальна юрисдикція поширена на півострів Пелопоннес та материкову Грецію. Центр її знаходиться в Афінах. Вищий керівний орган – Священний синод у складі всіх правлячих архієреїв, Постійний священний синод і Генеральна церковна асамблея, до якої входять делегати єпархій. Постійний священний синод, що об'єднує 12 членів, очолює глава церкви, який має титул Архієпископа Афінського та всієї Еллади.

Церковні кадри готують на спеціальних факультетах Афінського та Фессалонікійського університетів, а також у семи богословських інститутах і восьми семінаріях. Церква випускає чимало періодичних видань. Офіційний орган синоду – журнал “Екклесія”. Входить до Всесвітньої Ради Церков.

В Україні є дві течії грецького православ'я – Грецька православна церква (2 громади) та Істинно православна церква Греції (1 громада).

Албанська православна церква. Перші згадки про християнство в Албанії належить до III ст. Однак утвердження християнства та формування тут церковних структур відбувалися повільно. Перша єпископська кафедра була заснована лише в X ст., пізніше вона була перетворена на митрополію, маючи у своєму складі кілька єпархій. З IV ст. її общини перебували під юрисдикцією Болгарської православної церкви, а з

другої половини XVIII ст. – під управлінням Константинопольського патріарха. Лише після здобуття Албанією незалежності в 1932 р. церква була проголошена автокефальною.

Тривалий час внаслідок проголошення колишнього керівництва Албанії “атеїстичною державою” церква існувала в пригніченому стані. Заборона її діяльності не була знята і в останні роки XX ст. З демократизацією албанського суспільства почали відроджуватися церковні структури. Помітну роль у цьому відіграє Албанська єпархія, яка перебуває в складі Автокефальної православної церкви в Америці.

Польська православна церква. Масове поширення християнства в Польщі почалося в 966 р. і пов’язане з ім’ям князя Мешка (Мечислава). Хрещення Польщі за латинським обрядом спричинило протистояння між католицизмом і православ’ям.

У XII ст. в містах Холмі та Перемишлі, які належали тоді до Галицько-Волинського князівства київської Русі, було засновано православні єпархії, а в 1840 р. – Варшавську єпархію. Перше проголошення автокефалії православної церкви в Польщі (1921 р.) мало політичні причини й не було визнане Руською православною церквою, під юрисдикцією якої перебувало православне населення Польщі. Лише в 1948 р. їй було надано автокефалію, яку визнали інші православні церкви. Сучасна Польська православна церква налічує 5 єпархій, 21 благочиння та понад 200 парафій, має три монастирі, 311 храмів і каплиць.

Церковні кадри готують Християнська богословська академія – вищий міжконфесійний навчальний заклад та духовна семінарія. Друковані видання – журнал “Відомості Автокефальної Православної церкви”, який є офіційним органом, та газета “Тижоднік Подлеські”. Очолює церкву архієрей, що має титул Митрополита Варшавського і всієї Польщі. Його резиденція знаходиться у Варшаві.

Православна церква Чехії та Словаччини. Виникнення православ’я на території сучасних Чехії та Словаччини пов’язане з діяльністю проповідників Кирила і Мефодія. Масове хрещення народів Великої Моравії почалося у 863 р. Згодом ці землі

стали ареною протиборства між католицизмом і православ'ям. На початку 20-х років ХХ ст. тут була утворена Чехо-Словацька православна церква під юрисдикцією Сербської церкви. У роки Другої світової війни фашисти розгромили її. Причиною була активна підтримка церквою антифашистського руху.

У повоєнний час почалося відновлення церковних структур та їхньої повноцінної діяльності. Спочатку було створено екзархат, а в 1951 р. проголошено автокефалію Чехо-словацької православної церкви. У наш час церква налічує понад 150 тис. віруючих, до 250 парафій, об'єднаних у 4 єпархії. Очолює церкву митрополит, якого обирає Собор. Він має титул Блаженнішого Митрополита Празького і всієї Чехії та Словаччини. При ньому діє синод та Митрополитська рада. Офіційний орган – журнал “Голос православ'я”. Резиденція митрополита знаходиться в Празі.

Автокефальна православна церква в Америці. У США проживає до двох мільйонів православних, які перебувають під юрисдикцією Константинопольського, Антіохійського, Румунського та Московського патріархатів. Існує також Румунська єпархія, Українська автокефальна православна церква, Руська зарубіжна православна церква та інші церковні структури, що не визнають над собою зверхності відповідних патріархів.

Поширення православ'я на півночі американського континенту пов'язане з іменами валаамських ченців, що прибули на о. Кадьяк у 1794 р. Один з них – старець Герман, який віддав місіонерству понад сорок років свого життя, вшановується як святий Герман Аляскінський.

Перша єпархія на землях Америки була заснована 1840 р. Її розвиток пов'язаний з ім'ям єпископа Камчатського, Курильського й Алеутського Інокентія, майбутнього митрополита Московського. Після продажу Росією Аляски (1867) обидві держави визнали юрисдикцію Руської православної церкви (РПЦ) над тамтешніми парафіями та церковними закладами. Перші православні парафії на території США виникли у 60-ті роки ХІХ ст. Зміцнення православ'я пов'язане з міграцією населення з європейської частини Російської імперії. У 1898–

1907 рр. Американську єпархію очолював майбутній Московський патріарх Тихон. Уже тоді постало питання про значне розширення її автономії.

Після 1917 р. православні церковні структури в Америці стали предметом суперечок між РПЦ та Вселенським патріархом Мелентієм IV, який намагався підкорити собі всі православні церкви діаспори. Однак згідно з рішеннями Всеамериканського собору в Детройті (1924) на основі колишньої американської єпархії було створено Тимчасовий митрополичий округ.

У 30-ті роки ХХ ст. у США формуються Американська єпархія Зарубіжної церкви та екзархат Московської патріархії, що перебував під духовною опікою РПЦ. Згодом, уже з політичних мотивів, було утворено третю церковну юрисдикцію, також підпорядковану РПЦ. У роки Другої світової війни намітилися можливості для об'єднання цих трьох центрів, однак Зарубіжна церква не пішла на це. Відроджена Американська митрополія одразу поставила питання про автокефалію, яку отримала від РПЦ у 1970 р. Це створило загрозу поглинання нею інших православних юрисдикцій, а відтак призвело до невизнання наданої автокефалії зацікавленими православними церквами.

Нині автокефальна православна церква в Америці має понад 500 парафій, 11 єпископів та 550 священиків, підготовку яких ведуть дві духовні семінарії та академія. Глава церкви має титул Блаженнішого Архієпископа Нью-Йоркського, Митрополита всієї Америки і Канади. Його резиденція – в Нью-Йорку. Офіційний орган – газета “Православна Церква”.

Руська православна церква. Вона є найбільшою серед сучасних помісних православних церков. В диптиху (традиційному списку церков) посідає п'яте місце. Початком своєї історії вважає запровадження християнства в Київській Русі наприкінці Х ст. Однак на той час діяла Київська митрополія, що перебувала у формальній залежності від Константинопольської церкви. Північно-східні території Київської Русі були християнізовані значно пізніше.

Перенесення церковного центру з Києва спочатку до Володимира-на-Клязьмі (1299), а згодом до Москви (1325) було пов'язане із занепадом Києва внаслідок монголо-татарської навали та зміцненням Московської держави. У 1354 р. Константинопольський патріарх дав згоду на перенесення центру Київської митрополії, але за умови, що Київ залишиться “першим її престолом і першою кафедрою”.

Внаслідок боротьби між Московською та Литовською державами у 1458 р. стався поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську. Весь цей час, аж до кінця перебування на кафедрі митрополита Йони, поставленого в 1448 р. без згоди Константинополя, московські митрополити носили титул “Київського і вся Русі”. Лише наступник Йони митрополит Феодосій почав іменуватися “Московським і вся Русі”. Саме 1448 р. вважають початком автокефалії Московської митрополії. Але митрополитів на Київську кафедру продовжував призначати Константинополь. Московська та Київська митрополії розвивалися незалежно одна від одної до кінця XVII ст.

Зі зміцненням Московської держави, особливо за Івана Грозного, почалися її претензії на особливе місце у православному світі, у зв'язку з чим було висунуто доктрину про Москву як третій Рим. У 80-ті роки XVI ст. світська влада зробила кілька спроб утвердити в Москві патріаршу кафедру. Цієї мети вона досягла у 1589 р.

Після політичного підпорядкування українських земель Росії Московський патріархат поглинув Київську митрополію, яка поступово стала рядовою єпархією РПЦ.

З 1921 р. українське православ'я існує як екзархат Московського патріархату. Паралельно діють і православні церковні структури національного спрямування, найвпливовішою серед яких була Українська автокефальна православна церква. Сучасне національно-релігійне пробудження в православному середовищі України змусило Московську патріархію надати православним структурам певну самостійність. В офіційній грамоті московського патріарха, переданій синоду УПЦ 28 жовтня 1990 р., йшлося, що бути УПЦ “незалежною й

самостійною у своєму управлінні”. Це надавало право УПЦ самостійно вирішувати кадрові, фінансові, господарські питання, створювати єпархії. Однак глава церкви – Митрополит Київський і всієї України повинен обиратися українським єпископатом, а Московський патріарх лише благословляє його.

Будучи незалежною в управлінні, УПЦ звернулася до священноначалія РПЦ з проханням надати їй повну канонічну незалежність – автокефалію. Однак, як відомо, архієрейський собор РПЦ відмовив УПЦ в її намаганні отримати цілковиту самостійність. При цьому РПЦ постійно демонструє намагання втримати УПЦ у сфері свого впливу.

Очолює Руську православну церкву патріарх, який має титул Патріарха Московського і всієї Русі. При ньому діє Священний синод. Предстоятель УПЦ є постійним членом Священного синоду РПЦ. Адміністративний устрій церкви включає в себе чотири ступені: парафія, благочиння, єпархія, патріархія. Винятком є лише УПЦ та Білоруський екзархат. Закордонні єпархії, окремі благочиння та парафії, починаючи з 1990 р., також підпорядковані патріархії. Церква має триступеневу систему духовної освіти: парафіяльні училища, семінарії та академії. Місцезнаходження центральних керівних органів РПЦ – Святоданилів монастир у Москві. РПЦ є членом Всесвітньої Ради Церков.

Давні вірування та християнство в Україні Дохристиянські вірування українського народу

Вірування давніх українців були політеїстичними: вони поклонялися річкам, німфам, різноманітним божествам, жертвуючи їм усячину та ворожачи під час жертвоприношень. Серед усіх божеств найвищим визнавали бога, який, за уявленнями, посилав блискавку, уособлювали його з вогнем. Він фігурує під різними назвами: Перун – бог грому і блискавок, Хорс – бог сонця, Сварог – бог вогню. Поклонялися вони Велесові (Волосові) – богові достатку, опікунові багатства, торгівлі, худоби; Стрибогові – богові вітрів. Невідомо, які з них

були власне слов'янські, а які слов'яни перейняли від інших народів. Цілком можливо, що Перун є інтерпретацією давньо-германського Донара, що прийшов до слов'ян від варягів, а Хорс, очевидно, перейнятий від давніх іранців.

Жертви божествам приносили у річках, болотах, колодязях, у гаях, під деревами, при вогнищах. Купці, переправляючись через дніпровські пороги, зупинялися на острові Хортиця і там під дубом клали жертвні хліб і м'ясо, а деколи й птицю, причому жереб вирішував – зарізану чи живу.

Окремих святинь не було. Небагато було й зображень богів. Лише в Києві перед княжим двором стояли статуї головних божеств (Володимирових богів). Для відправи релігійного культу не потрібні були жерці – кожний вчиняв жертвопринесення сам. У великій шанобі були знахарі й чаклуни, які займалися лікуванням людей, ворожінням. Називали їх волхвами, потворниками, обавниками, відунами, зілійниками.

У багатьох народних обрядах збереглися елементи давніх слов'янських свят і пов'язаних з ними ритуалів. Прихід весни вітали веснянками й весняними іграми, в яких прославляли розквіт природи. Елементи цього свята пізніше було інтегровано у християнські Великдень і Трійцю, яку ще називають Зеленими святами. Русальний тиждень був присвячений русалкам, що виходили з води й гуляли на березі. Свято Купала, що злилося з Різдом Іоанна Хрестителя (7 липня) – це ніч чарів: коли цвіте папороть, можна побачити заховані скарби й зрозуміти мову звірів. Молодь плела вінки, розкладала вогнище, влаштовувала довкола нього хороводи, перестрибувала через вогонь, переганяла через нього худобу, щоб уберегти її від чарів. Під осінь приходило свято Коструба (прощання з літом): тоді ховали ляльку, що символізувала смерть. Потоїбічний світ уявляли раєм, вирієм, чарівним садом, де по смерті щасливо проживали праведники. Тому до могил приносили страви та різні ужиткові речі. Люди, які зажили недоброї слави, мали бути прокляті і по смерті стати вічними рабами.

Головні дохристиянські боги

Остаточного не встановлено, чи мали давні слов'яни єдиного бога, але багато відомостей свідчать про них як про багатобожників. Грецький письменник VI ст. Прокопій у праці “Про готську війну” розповідав, що слов'яни та анти шанували “єдиного бога, що посилає блискавку”, визнаючи його “владикою всіх”. У літописах ідеться про одного бога в киян.

Предки українців обожнювали небо, оскільки бачили, що воно дає їм світло й дощ. За їхнім уявленням, небо є місцем, де живуть боги, палата божа, а зорі – то вікна, через які вони дивляться на світ. Усе найкраще – на небі, бо то – боже, звідси давня приказка: живе, як у бога за дверима.

Сварог. Можливо, спершу слов'яни головним богом вважали Сварога – бога неба, сонця, небесного вогню. Його назва, ймовірно, походить від санскритського *svar*, *svarga* – небо, сонце, сонячне світло (хорватський дослідник В.Ягич виводить його із слов'янського – варити). Сварога вважали основою всього, прабогом, владикою світу. Від нього пішли всі інші боги – Сварожичі, які правлять світом.

Свого часу були намагання довести, що Сварог не був найвищим богом у слов'ян і в давніх пам'ятках з'явився випадково або що він взагалі не був богом, його назва походить від слова – сварожич, що означає священний вогонь біля стодоли. Тому він відсутній серед Володимирових богів, хоча хлібороби його поважали. Але не всі погоджуються з цими твердженнями, визнаючи Сварога найголовнішим богом – володарем українського Олімпу. Сварога вважали й опікуном ковальства і ковалів, винахідником плуга, під чиєю опікою перебували ремесла, шлюб та родинне щастя. У грецькій міфології аналогічні йому боги – Гефест і Прометей.

Перун. У X ст. українська міфологія визнавала найголовнішим не Сварога, а бога родючості, грому й блискавки, володаря неба Перуна, відомого й іншим слов'янським народам, а також литовцям. Його вважали і творчою силою, що оживляє все, дарує дощ, а пізніше і богом-воїном, покровителем війська, яке завжди присягалось Перуном. У Києві на од-

ному з пагорбів стояв його дерев'яний бовван (статуя) зі срібною головою та золотими вусами.

За уявленнями, він їздив по небу на вогненній колісниці, запряженій крилатими вогнистими кіньми. На зиму замикав небо й засинав, а навесні зозуля, прилетівши з вирію, будила Перуна від зимового сну, і він одмикав небо, пускав на землю тепло, і все знову оживало.

У літописах Перуна згадано кілька разів. У договорах з греками 945 й 971 рр. русичі клянуться Перуном як найголовнішим серед богів. У давньослов'янському перекладі грецького оповідання про Александра Македонського ім'я бога Зевса перекладено словом Перун, що свідчить про його місце в давньоукраїнському пантеоні. Це підтверджує і чеський Глосарій 1202 р., в якому слово “Перун” потрактовано як “Юпітер”. Перуна згадують і багато інших пам'яток.

Перун, вважалось, на всіх наводить страх, метаючи свої вогняні стріли в демонів, лихих людей. У деяких областях України дотепер збереглося давнє прокляття “Бодай тебе Перун побив!”. Уявлення і повір'я про грім та блискавку мають дуже давню історію. Під час грому заборонялося свистіти, співати, їсти, спати, щоб він не забив. Злі сили бояться грому й шукають собі порятунку під деревами, тому там не слід ховатися, щоб ненароком не постраждати разом з ними.

Перун, виїжджаючи після зими на небо, своїм першим громом воскрешає землю. Цей грім дає силу й людям. Дотепер збереглося повір'я: коли гримить, слід перехреститися й опертися спиною об дерево чи якийсь предмет, і вона не болітиме весь рік, а людина буде щасливою. Перун посилає блискавки, які навесні будять землю до життя й запліднюють її дощами, проганяють хмари, злих демонів і випускають на волю Світло. Те, що запалила блискавка, гасити не можна, хіба що козиним молоком або сироваткою.

З прийняттям християнства культ Перуна відходив дуже поволі й був перенесений на святих Іллю, Михайла та ін. У липні відзначають кілька пов'язаних з громом свят: Гавриїла –

13, Кирика – 15, Іллі – 20, тріскучої Анни – 25, Паликопа (Пантелеймона) – 27. Найпопулярніший громовик – Ілля. Він їздить небом на вогняному возі, полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі на Гуцульщині звать “громовим”. Володарем блискавки часто вважають Паликопа. Під час грози, коли Перун чи Ілля женуться за нечистою силою або за демоном, треба заткнути комини, щоб вони не вскочили до хати.

Існує твердження, що Перун був головним богом тільки київських князів та їхніх військ, а купецтво і селянство мали своїх богів, тому й не боронили Перуна, коли його скидали в Дніпро. За іншими версіями, він був богом всенародним. Та й літопис згадує, що народ плакав, коли скидали Перуна в Дніпро.

Даждьбог (Дажбог). Як богові Сонця (син Сварога і Неба), йому поклонявся весь слов'янський світ. Уперше згадується про нього у південно-слов'янському перекладі візантійського хронографа VI–VIII ст. Іоанна Малали. Іпатієвський літопис (1114) подає з цього хронографу уривок, де Геліоса названо Даждь-богом. Він – сонячний бог, визначає сили й дію сонця як основу життя. Пізніше його стали вважати родоначальником руського народу.

В історичних пам'ятках це ім'я подано в давньослов'янському (Даждьбог) і давньоукраїнському (Дажбог) варіантах. До нього входять слова “даждь” – дай, і “бог” – “багатство”.

Хорс. Як бог Сонця він належав до Володимирових богів, про що йдеться в літописі від 980 р. Можливо, його ідентифікували з “нічним світилом” – Місяцем. Дехто з учених твердить, що Хорс і Даждьбог – одна особа. Але пам'ятки подають цих богів окремо.

Назва Хорс фігурує в різних варіантах – Харс, Хурс, Хурьс, Хорс, Хьрс, Хрос. У “Слові про Ігорів похід” Хорс – бог Сонця зветься Великим. У слов'янських перекладах грецьке ім'я Аполлон часом подано як Хорс. Був він добре відомий і західним слов'янам, що засвідчують непоодинокі згадки про нього у давніх пам'ятках.

Велес (Волос). Одним з найважливіших богів Київської Русі був і бог достатку Велес (“скотній бог”). Спершу він теж був сонячним богом, але пізніше набув іншого значення. Слово “скот” у давнину означало багатство, гроші при міновій торгівлі, тому Велес, як і римський Меркурій, вважався богом багатства, достатку, торгівлі, опікуном купців, охоронцем череди на землі й пастухом небесних стад. Значущість його підтверджується тим, що князь і дружина клялися Велесом, як і Перуном, у договорах з греками. Починаючи з 907 р., щодо нього вживають назву “скотній бог”. У Літописах домінує форма Волос, а в інших пам’ятках – Велес. У “Слові про Ігорів похід” поета і співця Бояна названо Велесовим онуком: “Віщий Бояне, Велесов внуче”. Це свідчить про те, що Велеса вважали і богом поезії, музики, богом мистецтв загалом.

У переліку богів, яким Володимир поставив боввани у Києві, Велеса немає. Але відомо, що його ідол стояв у Києві на Подолі, а на початку XI ст. – у Ростові. Пізніше Велес був широко відомий, його ім’я збереглося у східнослов’янських топографічних назвах. У Новгороді також стояв ідол Велеса і цю вулицю довго звали Волосовою. Були там монастир Волотов, церква Богоматері на Волотові. Поблизу Санкт-Петербурга є місцевість, що зветься Волотово, а в Болгарії є місто Велес, у Боснії – гора Велесова, що свідчить про поклоніння йому південних та західних слов’ян.

Слово “велес” відоме й іншим народам Східної Європи. У чехів *veles* – нечиста сила, латиське *vels* – біс, литовське *velis* – небіжчик, *vele* – душі померлих. Припускають, що Велес був раніше духом предків, що дбав про свійську худобу, а тому й став “скотнім богом”.

За християнських часів Велеса заступив св. Власій Мабуть, не тільки через фонетичну співзвучність. У його життєписі йдеться, що св. Власій був добрим пастухом, тому й замінив пастуха Велеса, покровительствуючи чередам (стадам). Деякі вчені готові навіть викреслити бога Велеса з давньоукраїнської міфології, вважаючи, що він постав із св. Власія. У Греції св. Власія здавна вважають охоронцем худоби, таким його вшанову-

ють і в Європі. На іконах зображують його з кіньми, худобою, а під час хвороби худоби йому моляться. У Новгородському літописі (1187) Волос уже виступає як Власій.

Стрибог. Його вважали богом вітру, покровителем погоди. Він часто згадується у давніх пам'ятках. У “Слові про Ігорів похід” йдеться про “вітри Стрибожі”. А княгиня Ярославна звертається до вітру, як до бога: “О Вітре, Вітрило, чому, Господине, насильно вієши?”. У 980 р. князь Володимир поставив у Києві Стрибогів бовван для поклоніння.

Серед дослідників були спроби трактувати його як бога-нищителя, бога війни. Одні вчені шукали у його назві чеський слід (шетржити) – берегти, милувати, інші – іранські корені: високий бог (Всевишній). Відомі й намагання взагалі викреслити його з переліку давньоукраїнських богів, видаючи це слово за назву якогось племені. Цілісної міфологічної історії Стрибога не встановлено.

Мокоша. Ця богиня теж належить до Володимирових богів. Відомостей про неї небагато. Східні слов'яни, очевидно, вважали Мокошу сестрою Сонця, богинею дощу. Початковий літопис називав її “Мокошь”, інші пам'ятки подають ще форму “Макош”, пізніше “Мокоша”. “Слово св. Григорія Богослова” згадує її серед першорядних богів: “І нині по країнам (по окраїнах) моляться єму, проклятому богу Перуну, і Хорсу, і Мокоші”.

Походження цього слова не з'ясовано, у ньому є елементи, споріднені з мордовським “Мокоша”, черемиським “Мокш”.

Існують припущення, що Мокошу вважали й богинею пряжі. Коли вона до когось ставилася добре, то й пряла йому або за нього. У християнстві Мокошу замінила Параскева-П'ятниця.

Лада (Ладо). Ця богиня належить до східнослов'янської та давньоукраїнської міфології, її вважали матір'ю-благодійницею, що оберігає лад у сім'ї, пізніше – богинею весни, кохання, добробуту; її чоловік Лад (Ладо) – бог вірного подружнього життя, любові, веселощів, щастя. Слово “лада” означає “вірна дружина”, “любка”, “полюбовниця”, а “лад” чи “ладо” – “вір-

ний чоловік”, “полюбовник”. Вони часто трапляються в географічних назвах усіх слов’янських народів.

Деякі дослідники доводять, що бога Лада зовсім не було. В українських весільних піснях згадується “ладо”, тобто молодий чи молода. Збереглося це слово й у приспівках веснянок: “Ой, лад-ладо виорем”.

Лель (Полель). Згідно з міфологією, він – син Лади, бог кохання. Уявляли його вродливим юнаком, який закохував у себе дівчат. З’являвся він навесні й жив (за деякими версіями) зі своїм братом у лісі. Разом вони виходили вранці зустрічати Ярила. Його ім’я часто згадується у фольклорних піснях. Не виключено, що іменами Лель і Полель давні слов’яни називали одне й те саме божество. Значення слова не з’ясоване. Згадується воно і в польському фольклорі.

Ярило. Відомий він із давнини як бог весняної родючості, літнього розквіту творчих сил природи, дітонародження. Ярило – яр, ярий – означає сильний, особливо в любовній пристрасі, завзятий, весняний, гнівний.

У давніх пам’ятках згадок про Ярила нема, але традиція його святкування дуже сильна. Свято це припадало на запус-ти (останні дні перед постом, коли ще дозволялося вживати скоромне) перед Петрівкою або відразу по Петрі. Цей бог більше знаний у середній та східній Росії, Білорусі. В Україні звичаї, пов’язані з Ярилом, виявилися менше живучими, але свято похорону Ярила (3 червня) ще подекуди пам’ятають.

Купало (Купайло). Його вважали богом літнього сонця, плодючості, радості, згоди та любові. Часто його пов’язували з Ярилом. Представлений він і жіночою постаттю – Купала. Густинський літопис XVII ст. подає Купала богом достатку та врожаю, а архімандрит Інокентій Гізель у “Синописі” 1674 р. стверджує, що це бог земних плодів, якому приносять жертви на початку жнив. З приходом християнства свято Купала злилося зі Святом Різдва Івана Хрестителя (7 липня) і стало зватися Івана Купала.

Див (Діва). Це – демонічний персонаж східнослов’янської міфології, який жив у верховіттях лісових дерев. Уночі

він спускався вниз і лякав подорожніх своїм страшним виглядом і грізними вигуками. Слова “див”, “диво”, “дивний” одного походження з санскритським і перським Deva – божество, латинським Deus – бог, грецьким Zeus – Зевс. Його уявляли драконом, змієм, велетом, чудовиськом. Крик Дива вважався недобрим знаком, про що є свідчення у “Слові про Ігорів похід”. Тут згадується й богиня Діва, але дослідники здебільшого Діву приймають за Дива.

Висловлювались міркування, що Див – лиховісний птах, пугач, лісовик. Побутують твердження, як і заперечення, що він належав до божків.

Тур. Серед інших богів історичні пам’ятки згадують і бога Тура, але що це за бог – невідомо. Інколи його ототожнюють із сонячними богами. Слово “тур” здавен існує як епітет хоробрості. Князь Всеволод у “Слові...” зветься Яр-тур, Буй-тур або просто Тур. У Галичині (Подністров’ї), згідно з дослідженнями, під час святкування Тура (Туриці) на честь бога Тура водили по селу бичка й приспівували: “Ой Туре, небоже, ой обернися та й подивися”. А самі тури (чорні лісові бики) водилися в Україні до XVI ст.

Слово “тур” є елементом багатьох географічних назв: Турія, Турійськ, Турковичі, Турів та ін. Активно використовується воно в народних приказках.

Род. Рожаниці. Давні пам’ятки згадують про них як про богів, але не окреслюють їх значення. В “Питаннях” Кирика з XII ст. йдеться: “Аже се Роду і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед”. Отже, цим богам приносили жертви. За деякими версіями, Род – бог долі, доля, талан, суд-присуд. А Рожаниці – богині долі, як грецькі Мойри чи латинські Парки; феї, що з’являються при народженні дітей.

Устав св. Сави в “Сповідальних питаннях” зараховує Рода і Рожаницю до головних богів. В Україні Рожаниці відзначали на Другу Пречисту.

Як свідчить “Слово Данила Заточника”, Родом лякали дітей: “Діти бігають Рода”. Дехто сприймає Рода за лісовика.

Троян. Давні пам'ятки часто згадують бога Трояна, але що це за бог, не пояснюють. За словами автора “Ходіння Богородиці по муках” (XII ст.), “грішники” поробили собі ідолів – Трояна, Хорса, Велеса, Перуна. У рукописі XVI ст. “Слово і откровеніє св. Апостола” зазначено, що люди сприймають “богів Перуна і Хорса, Дия і Трояна”.

Бог Троян добре відомий і в сербів. В одному з оповідань ідеться про те, що він мав три голови, воскові крила й цапину вуха.

Доля. Про бога Долю пам'ятки не згадують, але пізніші дані свідчать про його належність до давньоукраїнського пантеону. За повір'ям, кожен має свою долю, призначену Богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в небі одразу після народження людини, а з її смертю зірка падає з неба додолу. Пізніше Доля поставала у двох, тобто добрій і лихій іпостасях – Доли й Недолі.

Серед українського народу віра в долю здавна надзвичайно сильна: “Кожному доля визначає шлях від колиски”, “Від долі не втекти, але ніхто не знає, яка доля його чекає”, “Його спіткала зла доля”, “Що має бути, того не минути”, “Що Бог дасть, те й у вікно подасть”.

На свято Катерини справляють обряд кликання своєї долі: дівчата вилазять на ворота й кличуть долю.

Таке розуміння долі дійшло ще з Чорноморсько-Дунайських часів від римлян. Римська Фортуна була тісно пов'язана з релігією. Поняття фаталістичної долі відоме всюди, де були поширені римські впливи: у східних слов'ян, сербів, румунів, греків, іспанців.

Переплут. У “Слові св. Івана Златовушого” (1407 р.) ідеться про те, що люди “вірують у Стрибога, Даждьбога і Переплута”. Але детальніших відомостей про нього немає. Етимологічне значення слова свідчить, що, можливо, це було зле божество, яке змушувало людину до невивіренних вчинків, плутання, блудіння.

Марена. Слов'яни шанували її як богиню весни. Свято Марени постало ще за родового ладу. Відзначали його над во-

дою (в Галичині мареною називають один з видів риб), звідси пішла, певне, і її назва. Відомі й інші фонетичні форми – Морена, Морина, Моряна. В Україні Мареною вважали підступну жінку-чарівницю, а то й смерть.

Початок християнства на українських землях. Хрещення Київської Русі

Християнство утверджувалося на українських землях протягом багатьох століть. Історичні джерела засвідчують його присутність у заселених греками містах Північного Причорномор'я ще на початку нашої ери. Звідси воно знайшло собі шлях до Східної Європи. “Повість минулих літ” містить апокрифічний сюжет (інших підтверджень немає), за яким апостол Андрій Первозваний благословив гори, на яких був заснований Київ, а на місці, де тепер Андріївський собор, поставив хрест. За іншими переказами, поширював християнство на наших землях і учень апостола Петра Папа Климент IV. Є свідчення, що українських теренів на початку 60-х років IX ст. сягали й дороги солунських братів Кирила і Мефодія.

Більш-менш системне освоєння християнством причорноморських земель у VI–VII ст. пов'язують з геополітичними інтересами до них візантійських імператорів. Але не тільки в Причорномор'ї знали його в ті часи. При археологічних розкопках поблизу Чернівців було знайдено формочку для відливання натільних хрестиків, датовану IV ст. Це дало підстави стверджувати, що вже тоді там жили християни. Певний вплив на цей процес справили військово-політичні й торговельні зносини наших предків зі своїми християнізованими сусідами.

Побутують версії, що хрещеним був князь Кий. А те, що на могилі Аскольда було поставлено церкву, теж свідчить, що він був християнином. Стверджують, що хрестився він у 860 р. Тоді в списку Константинопольського патріархату з'явилася ще одна єпархія – Руська. Значилася вона під номером 61. Очевидно, вона опікувалася християнізованим населенням слов'янського світу.

У 882 р. внаслідок державного перевороту, здійсненого противниками християнізації країни, владу в Києві захопив Олег. На Русі почалася антихристиянська реакція. Але церковна організація збереглася, а після смерті Олега в 912 р. вона значно зміцніла.

Договір князя Ігоря з греками (944 р.) свідчить про те, що на Русі існували поряд язичество і християнство, діяли церкви. Ольга, яка княжила після Ігоря, була християнкою. Під час суперечок з Візантією вона звернулася в 959 р. до імператора Римської імперії Оттона I, щоб він прислав єпископа, та згодом відмовилася від опіки римської церкви. До кінця свого життя Ольга підтримувала християнську церкву.

Новий етап християнізації Русі настав за князювання онука Ольги – Володимира. Наприкінці X ст. Русь уже знала про іудейську та мусульманську релігії. Але внаслідок багатьох обставин Русь частіше спілкувалася з християнськими державами, що й зумовило вибір київських князів прийняти християнство. Крім того, Володимирові більше до душі був християнський обряд. Мало значення і те, що християнство у багатьох державах виявилось ефективним чинником у налагодженні внутрішньополітичного життя. А на Русі тоді родоплемінний лад і його язичеська релігія переживали кризу, утверджувалися феодальні відносини. Постаła необхідність у релігії, яка сприяла б консолідації родоплемінних об'єднань, трансформації їх в етнічну і політичну цілісність, освячувала б централізовану владу. Християнська віра в царя небесного та його намісника на землі – князя, царя більше сприяла централізації держави, ніж язичницька релігія з її місцевими культами. Про це свідчила ситуація в державах, де християнство стало панівною релігією. До запровадження християнства на Русі спонукала й потреба у розвитку економічних, політичних та культурних зв'язків із сусідніми християнськими державами. А язичеська релігія певною мірою цьому перешкоджала. До того ж, християнство пропонувало гуманнішу мораль, ніж язичеські вірування.

Відносини великого київського князя з Візантією були тоді дуже складними. У 986 р. візантійський імператор Василій II, який опинився в скрутному становищі після поразки в Болгарії, звернувся до Володимира з пропозицією укласти воєнний союз між Візантією і Руссю, попросив на допомогу військо з Києва. Володимир на союз погодився, проте зажадав руки сестри імператора, грецької царівни Анни. Василій II йому відмовив.

Влітку 987 р. проти Василя II виступив його воєвода Варда Фока, який проголосив себе імператором Візантії. Володимир вирушив у Крим – тодішню візантійську колонію, і облогою взяв місто Херсонес (Корсунь), тепер це околиця Севастополя. Василій II змушений був погодитися на шлюб Володимира з Анною за умови, що він прийме християнську віру.

Військо Володимира розгромило заклотників у Візантії, а влітку 988 р. він був охрещений в церкві св. Якова в Херсонесі й одружився з Анною. Наприкінці літа князь повернувся до Києва, маючи намір зробити християнство вірою своєї держави. Хрещення киян, за літописом, відбувалося 14 серпня 988 р. в Києві на р. Почайні, притоці Дніпра. У перший по хрещенні день Володимир велів скидати, рубати й палити ідолів. Перуна прив'язали коневі до хвоста й тягнули до Дніпра, б'ючи його залізом. Коли ідола кинули в річку, князь наказав: “Як де пристане, відбивайте його од берега, аж перейде пороги – тоді лишіть його”. Перун затримався далеко за порогами. Пізніше це місце назвали Перунова ринь. На місцях, де стояли ідоли богів, побудували християнські церкви. Їх ще називали божницями.

Відтоді почалося хрещення людей в інших містах і селах Русі. Це був болісний процес. Активно противилося християнізації населення Новгород, Ярослав, інших міст, але ці виступи Володимир жорстоко придушував. Християнство як державна релігія Київської Русі остаточно було закріплене силою державної влади у 988–991 рр. Але населення ще довго не сприймало нової віри.

Побутують різні версії з приводу того, до якого християнського обряду – західного чи східного – схилився Володимир. Традиційно домінує версія, що вибір східного обряду був задалегідь продуманим і цілеспрямованим. Водночас не позбавлені аргументів міркування, що метою Володимира було утвердження на землях Києворуської держави слов'янського варіанту християнства, ідея якого виношувалася Кирилом і Мефодієм.

Очевидно, запроваджуючи християнство, Володимир намагався максимально використати усі політичні, економічні можливості від зносин з Константинополем, проте не міг цілком ігнорувати достатньо впливового в західному світі Риму. Будучи амбітним і далекосяжним політиком, він розумів, що розрив з Римом навряд чи сприятиме відносинам з державами, володарі та населення яких перебували під крилом західної традиції. Чи не тому в першій побудованій Володимиром у Києві церкві – Десятинній був приділ святого Климента, якому віддавали шану, як Римському Папі.

Крім того, будь-яка, навіть пряма релігійна підпорядкованість вдарила по авторитетові Київської Русі як однієї з наймогутніших на той час європейських держав, що теж, очевидно, не входило до планів Володимира. У цьому контексті досить цікавим є міркування, “що хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь церкви, а самостійно, керуючись ідеєю створення незалежної церкви”.

Проповідниками християнства, першими священиками були греки, болгари. Пізніше духовенство почали формувати з місцевих людей. У ті часи священики та особи, які виконували певні обов'язки або яких церква прийняла під свій захист, жили при храмах. Називали їх церковними людьми; вони не підлягали світському судові, судив їх єпископ. Згідно з церковним уставом Володимира до них належали ігумен, піп, диякон, попада, ігуменя, чернець, черниця, проскурниця, паломник, лічень, прощеник, задушний чоловік, прибічник, сліпець тощо. Сини священика ставали також священиками; попович, який не вчився і не висвятився на попа, залишався ізгоєм,

людиною без стану. Від духовенства вимагали вміння читати, писати і знати церковні обряди.

Але рішучі спроби Володимира, який був слабо обізнаним з особливостями церковних відносин, розбудувати церкву, незалежну від будь-якого християнського центру, були марними. Бо жодна з існуючих на той час церков не могла визнати Руську церкву. Тому вже Ярославі Мудрому довелося вступити в переговори щодо створення на Русі церковної ієрархії. Наміри київського князя щодо церковної автокефалії Візантія відкинула, погодившись згодом послати в Київ митрополита. Ним був присланий у 1039 р. грек Феопемпт, який внаслідок протистоянь з місцевим духовенством змушений був у 1042 р. втекти до Константинополя, що спричинило війну між Візантією та Києвом.

Згодом сформувалася централізована релігійна організація на чолі з митрополитом, якого призначав константинопольський патріарх, а затверджував імператор Візантії. Київська митрополія вважалася частиною Константинопольського патріархату. Тим часом Ярослав завдяки династичним шлюбам, в орбіті яких опинилися чи не всі правлячі двори європейських країн, у тому числі й Візантії, успішно утверджував міжнародний авторитет своєї держави. У 1051 р. після смерті митрополита-грека князь без погодження з імператором і Константинопольським патріархом уперше призначив митрополитом руського священика Іларіона, автора відомого “Слова про закон і благодать”, а пізніше – ученого-книжника, філософа Кліма Смолятича. Це були спроби вивести Руську церкву з-під прямого впливу Візантії. Але згодом Константинополь відновив своє право присилати митрополитів до Києва.

Оскільки тривалий час християнство існувало на українських теренах поряд з язичеством, прибічники якого, еволюціонуючи до нової віри, нелегко розлучалися зі своїми богами, це породило своєрідний релігійний феномен – двовір’я. Воно виражалося у перенесенні особливостей, функцій язичеських богів на Ісуса Христа, святих мучеників, у наданні язичеській побутовій звичаєвості християнської символіки, у па-

ралельному виконанні християнських і язичеських обрядів, поєднанні свят. Двовір'я відоме багатьом народам – єгиптянам, германцям, римлянам. Цей термін в Україні вперше застосував Феодосій Печерський (XI ст.).

Хрещення сприяло об'єднанню Русі в єдину феодальну державу, дало поштовх розвитку економіки, освіти, духовності й культури. Русь зрівнялася з монотеїстичними державами в цивілізованому світі, зріс її міжнародний авторитет. Про це свідчать, зокрема, династичні шлюби: Ярослав Мудрий був одружений з дочкою шведського короля, сестра Ярослава стала королевою Польщі, три його дочки – королевами Угорщини, Норвегії та Франції. А київський митрополичий престол обіймали в IX–X ст. ієрархи то греко-, то латинофіли. Тоді ще християнський схід і захід співіснували відносно гармонійно. Та в другій половині XI ст. між ними розпочалася боротьба за вплив на Русь.

Митрополія Київська і всієї Русі

Християнство на Русі мало особливу підтримку держави. Митрополити були керівниками церковної організації в релігійно-канонічних справах і радниками князя у справах громадських. Після поділу церков (1054) на православну і католицьку руські священнослужителі залишилися в підпорядкуванні Візантійської церкви. Толерантними були їх відносини з наверненими до католицизму західними сусідами, про що свідчать військово-політичні, торговельні, родинні зносини, обопільний обмін посольствами з Римом тощо.

До 1036 р. резиденцією Київського митрополита був Переяслав, а пізніше Київ, де на настояння Візантії було збудовано храм Святої Софії. На межі X–XI ст. було засновано єпархії (єпископські кафедри), як правило, в межах удільних князівств з центрами у Білгороді (нині – с. Білогородка на Київщині), Юр'єві (нині – м. Біла Церква), Володимирі-Волинському, Чернігові, Ростові, Новгороді, Переславлі, Перемишлі, Полоцьку, Туровську, Смоленську, Галичі, Рязані, Луцьку,

Суздали та ін. У різні часи існувало до 20 єпархій. З XI ст. єпархії отримували у власність землю, а соборні храми (головні храми єпархій) ставали навіть власниками окремих сіл. Церква почала привласнювати особливу данину – десятину (десяту частину від доходів), яку збирали церковні чиновники – десятники. Хоч у X–XI ст. митрополити й архієреї (керівники єпархій) були греками (лише двічі ними були не греки) і їх призначав Константинопольський патріарх, Київська митрополія фактично була автономною, а митрополит користувався багаттяма патріаршими правами.

Єпископства ставали центрами поширення культури, оскільки разом з єпископами туди прибували переписувачі книг, іконописці, церковні зодчі. Активно поширювалися переклади Біблії, твори отців Церкви, тестодневи (коло тижневих богослужінь), історичні праці.

Духовенство поділялось на “біле” – парафіяльні священники, що не давали обітниць безшлюбності, та “чорне” – ченці, здебільшого високі духовні ієрархи. У XIII ст. на Русі було до 50 монастирів, 17 – у Києві. Потреба мати місцевих священників спонукала до створення навчальних закладів. Уже за Володимира у Києві, Новгороді та інших містах були засновані школи для підготовки священнослужителів та переписувачів церковно-богослужбових книг. Згодом вони стали центрами освіти, поширення грамоти. Започатковується робота над першими руськими літописами.

Тоді сформувався один з релігійних феноменів – київське християнство, яке, запозичивши візантійські обрядові та культові форми, не сприймало її теократії (форма правління, за якої повнота влади в державі належить духовенству), цезаропапізму (коли главою церкви є фактично правитель держави, до компетенції якого належало і призначення ієрархів). Київське християнство виступало за розмежування функцій церкви і держави, стриманіше ставилося до багатьох ритуалів і догм, визнавало принцип рівноцінності всіх народів, однакової відповідальності кожної людини перед Богом, вболівання

про державу. Ці основні його засади були обґрунтовані у “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона.

За Володимира могутність Руської держави досягла найвищого рівня. А вже за Ярослава Мудрого починався її поступовий занепад, головною причиною та ознакою якого було дрібнення єдиної держави на численні удільні князівства, що часто ворогували між собою. Нащадки Ярослава, змагаючись між собою за київський стіл, прагнули бачити і на митрополитській кафедрі свого ставленика. Ослаблений чварами Київ почав втрачати значення загальноруського державного центру, а жодне інше місто такої ролі не відігравало. За цих умов лише церква зберегла централізовану єдність і певною мірою компенсувала відсутність державної єдності Русі. На зміцнення авторитету церкви впливало й те, що вона була наділена певними судовими правами не тільки стосовно священнослужителів і осіб, що проживали при церквах, а й щодо мирян (у справах про розлучення, двоєженство, позацерковні форми шлюбу, успадкування майна дітьми, чародійство, марновірство та ін.). Наглядала вона за торговими мірами і вагами.

Під час монголо-татарської навали Руська церква зазнала великих втрат, багато храмів було зруйновано, пограбовано, церковні книги знищено, священників і монахів піддано гонінням, багатьох страчено, що спричинило занепад релігійного життя. У 1240 р. хан Батий захопив і зруйнував Київ, який ще перед тим втратив значення загальноруського церковного центру.

Усі ці руйнації здебільшого відбувалися після битв, коли захоплені міста піддавалися пограбуванню. Цілеспрямованого релігійного переслідування татаро-монголами, які спершу були язичниками, не було, оскільки для язичників не такою гострою є проблема, хто якому богу поклоняється. Релігійна нетерпимість до християн з'явилася після прийняття ординською владою мусульманства. А до того митрополити, як і князі, щоб приступити до реалізації своїх повноважень, повинні були отримати ярлик (дозвіл) у ханській столиці. Ярлик гарантував особисті і майнові права духовенства, звільняв його від данини.

І все-таки монголо-татарська навала спричинилася до того, що кафедра митрополитів київських, формально перебуваючи в Києві, фактично діяла у Володимирі-на-Клязьмі (з 1299 р.).

Оскільки центр релігійного життя змістився на північ, перед Галицько-Волинським князівством, яке перебрало від Київської Русі державотворчу традицію, постала необхідність створити свою митрополію. Це вдалося здійснити у 1303 р. стараннями князя Юрія Львовича – внука Данила Галицького. Вона поширювала свій вплив на південно-західні руські землі, непідвладні Золотій Орді, але її неодноразово скасовували й відновлювали. Перший митрополит Ніфонт очолював її всього два роки. Після нього Юрій Львович послав на висвячення у Константинополь ігумена Петра Ратенського, якого патріарх Афанасій поставив митрополитом Київським і всієї Русі. Передбачивши зростання ролі тоді ще селища Москви як майбутнього центру, П.Ратенський без офіційного дозволу Константинополя переносить туди з Володимира-на-Клязьмі митрополичу кафедру (1325 р.) і стає духовним натхненником московського князя Івана Калити. Дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва до Володимира було надано значно пізніше – в 1354 р. тільки за умови, що Київ буде “першим її престолом і першою кафедрою”.

Київська митрополія ще понад сто років по тому зберігала свою першу назву – митрополія Київська і всієї Русі. Словосполучення “Руська церква” і “Київська митрополія” тоді ще виражали різні назви однієї й тієї ж релігійної організації. Але в 1448 р. Руська церква фактично, хоч і без канонічного оформлення, стала автокефальною, самоврядною, незалежною від Константинополя. Митрополит Іон останнім мав титул “Київський і всієї Русі”. Наступний уже звався митрополитом Московським і всієї Русі.

Тим часом (на початку XIV ст.) українські землі опинилися під владою литовських князів, а за вплив на Руську православну церкву змагалися московські і литовські влади, прагнучи мати на київській митрополичій кафедрі свого ставленика. Оскільки кожна сторона у 1354 р. надіслала на висвячення сво-

го претендента, Константинопольський патріарх висвятив двох митрополитів: Алексія – Митрополитом Київським і всієї Русі (з центром у Москві) та Романа – Митрополитом Литовським (Київським), під опіку якого було віддано єпархії Білорусі та України. Романові не вдалося утвердитися в Києві, а московсько-литовське протистояння спричинило розкол Київської митрополії, яка тривалий час перебувала без митрополита.

Лише в 1458 р. Константинополь, не без допомоги Папи Римського, висвятив на Київську митрополічу кафедру Григорія Болгарина, якого Москва визнати не захотіла. Але він був визнаний великим князем литовським Казимиром IV. Це засвідчило остаточний поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську. Охоплюючи десять єпископств України та Білорусі, новоутворена митрополія фактично припинила церковні зв'язки з Москвою, повернувшись під верховенство Константинопольського патріарха. Насправді українське православ'я опинилося під владою литовських князів і польських королів, які прибрали собі право вирішувати церковні справи, призначати єпископів і навіть самого митрополита. А митрополити, хоч і називалися київськими, фактично перебували у Вільно.

Якщо на перших порах литовські князі підтримували православ'я, то після Кревської унії (1385) князь Ягайло перейшов у католицизм, наverkaючи до нього населення держави. Православ'я, відповідно, опинилося в дискримінованому становищі. До того ж захоплення у 1453 р. турками Константинополя теж підірвало авторитет православ'я, ослабило вплив Константинопольського патріарха.

А тим часом Москва у 1589–1593 рр. офіційно оформила автокефальні права своєї церкви, висунувши претензії на роль “третього й останнього Риму”.

З прийняттям у 1569 р. Люблінської, а в 1596 р. Берестейської унії православна ієрархія в Україні зазнала особливої дискримінації. Відновлення православної ієрархії в її правах відбу-

лося в 1620 р. стараннями Єрусалимського патріарха за підтримки братств, міщан і запорозького козацтва. Тоді митрополитом Київським було обрано ігумена Києво-Михайлівського монастиря Йова Борецького. Патріаршою грамотою дозволялося єпископам самим обирати митрополита за неможливості узгодити це питання з Константинопольським патріархом.

Після укладення в 1654 р. російсько-українського політичного договору постало питання про перехід Київської митрополії з-під юрисдикції Константинопольського патріарха до Московського. Така перспектива влаштувала далеко не всіх ієрархів. Одних непокоїла ймовірність втрати українською православною церквою національних особливостей, інші більше хилилися до Польщі, треті вважали неможливим вирішувати такі питання поза волею Константинопольського патріарха. Але в 1685 р. на православному соборі в Києві Луцького єпископа Гедеона Четвертинського за підтримки гетьмана Івана Самойловича було обрано митрополитом Київським, який присягнув на вірність Московському патріархатові. Роком пізніше Константинополь погодився на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату. Цими подіями на довгі роки обривається літопис Київської митрополії. Натомість зароджується рух за автокефалію православної церкви в Україні.

До 1990 р. православні парафії та інші церковні утворення в Україні належали до Українського екзархату Московського патріархату.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)

Після запровадження християнства на Русі церква підпорядковувалася Константинополю, що певною мірою скоувало політичну владу в державі. Саме в намаганні дистанціюватися від Константинополя Ярослав Мудрий ініціював обрання на митрополиту кафедру Іларіона. Цим було зумовлене і його рішення щодо канонізації Бориса і Гліба, яке відбулося

вже після їхньої смерті – у 1072 р. Ще одна спроба проголосити автокефалію Київської митрополії відбулася за великого князя Ізяслава Мстиславича в 1147 р., коли собор єпископів віддав митрополічу кафедру його ставленику Климентові Смолятичу. Однак усі спроби здобути автокефалію були невдалими. А згодом на тривалий час проблему автокефалії заступила проблема виживання православ'я, переслідуваного то монголо-татарськими, то польсько-литовськими (унія) завойовниками.

Автокефалія (від грец. *autos* – сам, *kephale* – голова) – самоврядування та адміністративна незалежність помісних православних церков.

Після відновлення у 1620 р. православної ієрархії православна церква набирає рис національної української церкви, особливо за діяльності митрополита Петра Могили. У народно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького вона була однією з найвпливовіших сил.

З утвердження Московського патріархату, а особливо після 1654 р., роль Київської митрополії почала згасати, єдиним помітним у Європі центром духовного життя залишалася Києво-Могилянська академія, та згодом кращі її кадри були рекрутовані до Москви. Зі скасуванням у 1721 р. Петром I патріаршества і заснуванням Священного синоду – бюрократичної установи для нагляду за справами церкви, позбавленням волею Катерини II в 1764 р. земельних володінь Руська православна церква стала цілковито залежною від самодержавства, елементом державного бюрократичного апарату, знаряддя русифікаторської політики. Тоді український єпископат, який формувався здебільшого з українського панства, на догоду волі Москви відчутно доклався рук до процесу нівеляції специфічних національних рис православ'я в Україні. Про це свідчить хоч би той факт, що в українських церквах проголошувалася анафема гетьману Іванові Мазепі.

Зрощення верхівки Руської православної церкви із самодержавством загострило проблему автокефальності української церкви.

нської церкви. Серед нижчого українського православного духовенства, інтелігенції українофобська політика церковної ієрархії неодноразово наштовхувалася на опір. У середині XIX ст. національно-демократична громадськість, насамперед діячі Кирило-Мефодієвського братства, знову почала порушувати питання про автокефалію православної церкви в Україні.

Цей рух значно посилювався внаслідок першої російської революції 1905–1907 рр., коли в Руській православній церкві зароджувалася внутрішня криза. Тогочасні українські ліберальні газети систематично друкували матеріали про злидений стан українського духовенства, байдужість до нього церковного керівництва. Непоодинокими були заклики до національного оновлення, демократизації церковного життя. Проте рух за суверенізацію православної церкви в Україні так і не набув широкого розвитку аж до Лютневої революції 1917 р., коли на пастирських зібраннях у березні було створено ініціативний орган з відокремлення українських єпархій від РПЦ – Виконавчий комітет духовенства і мирян, який заявив про свою лояльність до Тимчасового уряду і підтримав Центральну Раду. До Центральної Ради були делеговані протоієрей Нестор Шараївський, 3 священники. Мали вони свого представника й у виконкомі Центральної Ради.

Однак не всі українські священники приєдналися до національного руху. На пастирських зборах, патріарших з'їздах, що відбувалися з березня 1917 р., більшість становили світські прихильники перетворень – парафіяльний актив (миряни). Рішуче виступили за відокремлення української церкви Українська партія соціалістів-федералістів, Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників та ін. У багатьох парафіях віруючі вимагали замінити священників-росіян українцями, надати Україні церковну автономію, але ці виступи не були масовими. Робітники церковним перетворенням не надавали великого значення. А селяни, які становили більшість віруючих, недостатньо орієнтувалися в тодішній швидкоплинній політичній ситуації.

Для утвердження автокефалії православної церкви в Україні передусім потрібна була воля вищого духовенства, єпископату. Таку волю міг заявити тільки церковний собор. Ідея скликання його була сформульована вже влітку 1917 р., але Тимчасовий уряд його заборонив.

Ініціатори автокефалії, розраховуючи на підтримку Центральної Ради, яка особливого інтересу до цієї проблеми не виявила, в листопаді 1917 р. створили комітет зі скликання Всеукраїнського церковного собору, який невдовзі без погодження з єпископатом проголосив себе Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР) – найвищим органом церковного управління в Україні. ВПЦР готувала заклики до віруючих про скликання Всеукраїнського церковного собору та розсилала в єпархії листи щодо представництва на ньому. Боячись поглиблення церковного розколу і маючи певність у тому, що більшість єпископів РПЦ в Україні не підтримає ініціаторів відокремлення, патріарх Тихон погодився з його проведенням. На соборі, який розпочав свою роботу 7 січня 1918 р., прихильники єдності з РПУ намагалися дати відсіч автокефалістам. Назривав реальний конфлікт. Запобігаючи йому і розраховуючи в перспективі взагалі зняти з порядку денного питання про автокефалію, 19 січня Соборна рада оголосила перерву в роботі.

За Гетьманату влада була зацікавлена в компромісному вирішенні церковного питання, підтримуючи ідею автономії української церкви, яку й було тоді проголошено. У рішеннях Всеукраїнського церковного собору (січень 1920 р.) було записано, що “богослужбовою мовою в православній церкві в Україні залишити, як і раніше, церковнослов'янську”. Українською було дозволено користуватися лише після богослужіння, в проповіді, якщо цього побажають парафіяни. Багато учасників собору розцінили його рішення як такі, що не відповідають національно-демократичним соборним основам церковного будівництва. Комісія в церковних справах на чолі зі священником Ю.Жевченком – одним з майбутніх єпископів УАПЦ – вимагала “звільнення української церкви від зовнішньої інодержав-

ної, іонаціональної церковної влади московського патріарха та надання українській церкві незалежності (автокефалії)”.

Реальні можливості для здобуття автокефалії з’явилися лише після краху Гетьманату. Соціально-політична орієнтація уряду Директорії на українську національну буржуазію, прагнення відмежуватися від радянської Росії збіглися з курсом на утворення незалежної православної церкви в Україні. Прихильники автокефалії одержали доступ до політичної влади: Володимир Чехівський став прем’єр-міністром, а міністром віросповідань – Іван Липа.

Оскільки становлення Української автокефалії було ускладнене опозиційними діями ієрархів Руської православної церкви, 1 січня 1919 р. Директорія видала “Закон про Українську автокефальну православну церкву”, в якому було заявлено, що церковна влада автокефальної церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з державної скарбниці, а Українська автокефальна церква з її синодом і духовною ієрархею в жодній залежності від Всеросійського патріарха не перебуває.

Нова церковна організація, дії якої були спрямовані на досягнення автокефалії, зазнала переслідувань збоку денікінців, які влітку 1919 р. захопили майже всю територію України. Боротьбу проти автокефалії очолив митрополит Агапіт, затверджений у 1918 р. митрополитом Київським і Всеукраїнським. Велено було перевести богослужіння, церковне листування на російську мову та поминати на всіх службах “Богохраниму Державу Російську, її верховного вождя з градоправителями і христолюбиве воїнство”. Було ліквідовано автокефальні парафії, відібрано храми, в тому числі храм св. Софії у Києві.

Поразку денікінщини прихильники автокефалії використали для відновлення своїх позицій у Правобережній Україні, яку в травні 1920 р. окупували поляки. Вже 5 травня ВПЦР своєю постановою відмовилася від підпорядкування ієрархії Руської православної церкви і вдруге проголосила себе вищим органом церковного управління в Україні, відновивши чинність “Закону про Українську автокефальну православну це-

ркву". Єпископів, які виступали проти автокефалії, ВПЦР оголосила такими, які відкололися від української церкви.

З метою визнання канонічності УАПЦ розпочалися енергійні пошуки ієрарха. Ще за часів Центральної Ради було надіслано прохання до Грузинського та Константинопольського патріархів, щоб вони висвятили єпископів для УАПЦ. Перший нічого не відповів. А 6 березня 1920 р. надійшла офіційна відмова від місцєблюститєля Константинопольського патріаршого престолу митрополита Дорофея. У грудні 1920 р. ВПЦР запросила на кафедру єпископа Руської православної церкви Антоніна (Грановського), але той відмовився. Так вчинив і полтавський архієпископ Парфеній, пославшись на нездужання. Усе це поставило під загрозу канонічне оформлення автокефальної церкви в Україні.

У травні 1921 р. було скликано Київський єпархіальний церковний собор, який став одним з етапів підготовки Всеукраїнського собору. Він закликав ВПЦР домагатися українізації парафій, ліквідації старорежимного церковного устрою. Впроваджувалася виборність духовенства, доступ в архієрейський сан був відкритий особам з білого духовенства, мирянам. Водночас відбулася спроба канонізувати УАПЦ в обхід церковних канонів. 14 жовтня 1921 р. у храмі св. Софії Києва розпочався Всеукраїнський православний церковний собор у складі до 500 представників духовенства і мирян. Були запрошені екзарх України митрополит Михаїл, усі православні єпископи. Та оскільки собор був скликаний всупереч постановам Всеукраїнського православного собору 1918 р., на якому домінували противники автокефалії, і без узгодження з вищою церковною владою, то ніхто з єпископів участі в ньому не взяв. А екзарх України, митрополит Київський Михаїл, хоч і прибув на зібрання, заявив, що його він за собор не визнає і прохання поставити єпископа задовольнити не може.

Головуючий на Всеукраїнському православному церковному соборі В.Чехівський закликав звільнитися від залежності від Московської церкви, тому що вона здійснює русифікаторську пропаганду. Собор визнав акт 1686 р. про підпо-

рядкування Української церкви Московському патріарху не-дійсним і аморальним, як і постанови Московського (1917) та Київського (1918) соборів, ухвалив автокефалію української православної церкви, її аполітичність, використання української мови в богослужіннях, проголосив собороправність УАПЦ. Затвердив він і канони нової церкви. Доцільними і “єдино можливими” було визнано правила церковного устрою, встановлені вселенськими та помісними соборами, із зауваженнями, що “вимоги життя церкви можуть... виключити їх зо жжитку”. Було висунуто ідею про утворення Всесвітньої єдиної соборної апостольської православної християнської церкви, у якій “ніякого підлягання церкви окремого народу церкві другого народу бути не повинно”.

Було обрано і висвячено пресвітерським чином (через рукопокладення священиків і мирян) на первоієрарха Української автокефальної православної церкви Василя Липківського, а на архієпископа Київщини Нестора Шараївського. Вони вже традиційним чином висвятили ще чотирьох єпископів.

Після собору УАПЦ 1921 р. почався активний процес утворення церковних структур, передусім на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей.

Проголошення Української автокефальної православної церкви викликало протидію традиціоналістського напрямку в Руській православній церкві, а обновленське крило РПЦ розглядало УАПЦ як споріднену течію. На підготовленому обновленцями Помісному соборі РПЦ 1923 р. в Москві було визнано автокефалію православної церкви в Україні. У відповідь на рішення собору екзарх України, митрополит Київський Михаїл звернувся до православного населення із закликом не піддаватися “омані автокефалістів”, не визнавати постанов “їхнього неканонічного собору”, не йти за ними.

Автокефальний рух в Україні на початку 20-х років ХХ ст. мав кілька напрямів. Група обновленців РПЦ “Жива

церква” виступала за створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою церкви в душі первісного християнства, заснування шкіл і курсів для підготовки священнослужителів, перекладачів релігійної літератури українською мовою, видання періодики, створення спеціальних підприємств (свічкарень, книгарень, церковних крамниць), читання лекцій і рефератів на релігійні теми тощо.

У жовтні 1923 р. обновленці на помісному соборі в Харкові проголосили створення Української православної автокефальної церкви (УПАЦ). Очолив її митрополит усієї України Пимен (Пегов). На початку 1925 р. новоутворена церква налічувала 1497 парафій і 920 880 віруючих. Синод УПАЦ видавав часопис, спеціальну літературу. УПАЦ приваблювала віруючих демократичними засадами внутріцерковного життя (правом вільного вибору мови богослужінь), канонічністю своєї ієрархії. Деякі її позиції збігалися з орієнтацією УАПЦ, але спроби їх злиття не мали успіху. УАПЦ вимагала розкаяння та зречення від ересі, УПАЦ – визнання своїх канонів, у тому числі й соборного висвячення єпископів.

На початку 20-х років УАПЦ, незважаючи на те, що заявляла про своє лояльне ставлення до радянської влади, потрапила під ідеологічний прес органів НКВС. Були створені перешкоди в реєстрації її статуту, а керівництво церкви – митрополита Василя Липківського та благовісника Володимира Чехівського стали переслідувати. Під час інспірованої НКВС кампанії проти Спільки визволення України у 1929 р. за ґрати потрапили й діячі УАПЦ. За таких обставин у січні 1930 р. III Всеукраїнський православний собор оголошує про саморозпуск УАПЦ. Почалося масове закриття парафій, до кінця 1936 р. їх не залишилося жодної.

У західноукраїнських землях, які у 20-ті роки відійшли до Польщі, діяла ПАПЦ (Польська автокефальна православна церква), яка дотримувалася відвертих антирадянських, антикомуністичних поглядів і перебувала в напружених стосунках з УАПЦ. Її кадровий, організаційний ресурс прислужився для відновлення автокефалії в Україні в роки Другої світової війни.

Після війни керівники, активні діячі церкви змушені були емігрувати. Саме в цей час було утворено кілька формувань УАПЦ у США, Канаді, Англії, Австралії, країнах Латинської Америки та Західної Європи, де проживали українці.

Новий імпульс отримала ідея відродження УАПЦ зі створенням у 1989 р. Ініціативного комітету за відновлення УАПЦ. У червні 1990 р. відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, а в листопаді – інтронізація патріарха, яким було обрано митрополита Мстислава (Скрипника).

У червні 1992 р. у Києві відбувся об'єднавчий собор, на якому представники тієї гілки Української православної церкви, яка підтримала лінію митрополита Філарета на повну канонічність, незалежність (автокефалію), і УАПЦ утворили Українську православну церкву – Київський патріархат. Проте рішення цього собору не знайшли підтримки серед частини кліру і мирян УАПЦ. Після смерті глави УАПЦ митрополита Мстислава на соборі УАПЦ 1994 р. було обрано митрополитом Володимира Ярему (Дмитрія). Громади УАПЦ діють в основному в західних областях України. Всього їх до 1200.

Рішуче виступила проти УАПЦ Руська православна церква. Недовго підтримувала її й Українська греко-католицька церква. Не визнала її й жодна з автокефальних православних церков, не підтримав Константинопольський патріарх.

У процесі історичного розвитку й тепер український автокефалізм не є монолітним у своїй основі. Існує і два його центри – Київ і Львів. Автокефалія в західних областях породжена наступом греко-католицької церкви на православ'я. У східних областях до автокефалії більш схильне міське населення, особливо інтелігенція. Їх ще називають віруючими секулярного (світського) типу.

Прихильники автокефалії цілком визнають православне віровчення. Суперечність полягає лише в тому, хто очолюватиме церкву, де бути її центру, якою мовою правити богослужіння.

Нині православні віруючі України об'єднані навколо Української православної церкви – автономного церковного утворення при одночасному канонічному підпорядкуванні Мос-

ковському патріархату (УПЦ МП) та Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), утвореної в 1992 р. на об'єднавчому соборі.

Українська греко-католицька церква

Ідея відновлення християнської єдності не покидала окремих представників як католицизму, так і православ'я з часу церковного розколу в 1054 р.

В Україні подібні спроби робилися ще в XIII ст., а двома століттями пізніше, після Флорентійського собору (1439), ця ідея була близька до її втілення. Головною перешкодою були взаємна підозріливість і недовіра. Представники православ'я передусім побоювалися бути підпорядкованими римській курії (сукупність установ, що правлять католицькою церквою). І небезпідставно, адже методи, одним з яких була унія – об'єднання церкви католицької та православної шляхом церковного союзу, реалізовувались нерідко там, де Римові не вдавалося утвердитися через пряме окатоличення населення.

Перші спроби проникнення латинського обряду на Русь припадають на часи князювання Володимира. Існуючі тоді два християнських центри – грецький (візантійський), очолюваний Вселенським патріархом у Константинополі, і римський на чолі з Папою Римським намагалися через віросповідання наблизити до себе багату і сильну Київську державу. Щоправда, спроби римських місіонерів проникнути на Русь ще до офіційного запровадження християнства виявилися марними. Німецький імператор Оттон I, який намагався підпорядкувати собі слов'янські країни, послав у Київ монаха Адальберта з титулом “єпископа руського”, але княгиня Ольга не прийняла його, і він змушений був рятуватися втечею. Латинський обряд на Русі був маловідомий і ментально чужіший. Попри те, окремі представники католицького духовенства вважають, що Русь хрестили римські місіонери, і саме тому багато руських єпископів прагнули до унії. Але цього погляду не поділяють навіть представники греко-католицького духовенства.

У 988 р., після того як князь Володимир прийняв християнство і готував хрещення Русі, Папа Римський під приводом передачі князеві мощей з Риму знову направив послів з дорученням схилити його до латинського обряду. Однак послам і цього разу не вдалося виконати свою місію. Після поділу церков у 1054 р. один із головних учасників цього процесу кардинал Гумберт одразу ж виїхав з Константинополя до Києва, щоб повернути князівський двір до католицизму, але марно.

У 1204 р. Папа Інокентій III через своїх послів запропонував галицько-волинському князеві Роману Мстиславовичу прийняти католицизм, обіцяючи за допомогою “меча Петрового” затвердити князя королем усієї Русі. Князь відхилив пропозицію, але після його смерті Галич захопив угорський король Андрій II, який почав насаджувати католицьку віру. Андрій II, вимагаючи королівську корону Галичини для свого п’ятирічного сина, запевняв, що цього прагнуть вельможі та народ підкореної ним країни, які начебто бажають поєднатися з Римською церквою. Однак навіть греко-католицькі історики називають цю унію “історичною ефемеридою”, укладеною лише з політичних мотивів. Коли у 1219 р. біля стін Галича з’явився князь Мстислав, до нього потягнулося змучене знущаннями населення. Із загарбниками втекло багато бояр-угрофілів і владика Артемії, а унія втратила усіх своїх прихильників.

Папа Інокентій IV з метою поширення католицизму на Русі намагався використати Тевтонський орден. Згідно з договором між цим орденом та Швецією, укладеним під опікою римської курії, обидві сторони одночасно розв’язали війну проти Північно-Західної Русі. Але після того, як князь Олександр Невський розгромив шведів на Неві у 1240 р., а 1242 р. в Льодовому побоїщі завдав поразки тевтонсько-литовським хрестоносцям, Інокентій IV налагодив з Руссю мирні відносини і прислав у 1248 р. своїх легатів (послів) до О. Невського з пропозицією підкоритися Римській церкві. Князь рішуче відмовив і припинив відносини з папським престолом.

У цей час по Русі котилася руйнівна хвиля монголо-татарської навали. Монголо-татарська загроза змусила Інокентія IV внести питання про захист від загарбників у порядок денний Ліонського собору Римської церкви, скликаного 24 липня 1245 р. За кілька тижнів до його початку Папа послав в Орду посольство на чолі з досвідченим дипломатом Джованні-Паоло дель Карпіні, який мав передати ханові пропозицію прийняти католицьку віру та встановити мирні відносини з католицькими державами Західної Європи. Перед тим послі мали зустрітися з князями і представниками церковної ієрархії Русі й переконати їх у необхідності єднання з Римською церквою. У лютому 1246 р. галицький князь Данило Романович вів переговори з Інокентієм IV про організацію хрестового походу проти монголо-татар разом з європейськими державами за умови підпорядкування місцевих єпархій Римові.

Складне становище Галицько-Волинської Русі, на яку з одного боку тиснули татари, а з іншого – польсько-угорські феодалі, схилило Данила до прийняття пропозиції Папи Римського про спільні дії. Інокентій IV буллою від 27 серпня 1247 р. проголосив єднання галицьких князів з римською церквою, але Данило, переконавшись у намірах Папи, припинив відносини з римською курією. Приблизно у 1254 р. Папа вдруге пропонує Данилові королівську корону, обіцяючи організувати хрестовий похід проти монголо-татар. Данило коронувався в Дорогичині (на Західному Бузі) в 1254 р., але, зневірившись, знову розірвав відносини з папою.

Керуючись політичними мотивами, візантійський імператор і римські первосвященники уклали Ліонську (1274 р.) і Флорентійську (1439 р.) унії. Однак на Русь вони не були поширені.

У першій половині XV ст. зав'язалася вперта боротьба між Москвою і Литвою за митрополичий центр на Русі. Після смерті митрополита Фотія (1432 р.) митрополитом Київським і всієї Русі було обрано рязанського єпископа Іону. А литовський князь Свидригайло послав у Константинополь свого кан-

дидата на Руську митрополію – смоленського єпископа Герасима, якого в 1433 р. було затверджено митрополитом, але тільки Литви. Коли Іона прибув у 1436 р. до Константинополя на утвердження, йому відмовили, повідомивши, що митрополитом усієї Русі вже поставлено грека Ісидора – активного прихильника унії. Іоні пообіцяли митрополію після нього.

Константинополь віддав перевагу Ісидору, розраховуючи на допомогу Папи у боротьбі з турецькими завойовниками. Рим вимагав за це вступити до унії з ним і визнати верховенство римського первосвященика. Візантійський імператор Іоанн Палеолог і церковні ієрархи погодилися на унію, а на угоду Римові готові були втягнути до неї і Русь.

У квітні 1437 р. Ісидор прибув до Москви, де його зустріли не дуже прихильно. Пробувши там до чотирьох місяців, почав збиратися на Флорентійський собор, який мав вирішити питання про унію Константинополя з Римом. Із собору, який проголосив унію (1439 р.), Ісидор їхав до Москви як кардинал і “легат від ребра апостольського в землях лівонських, литовських і руських”, тобто як фактичний намісник Папи Римського в руських князівствах. Коли Ісидор у березні 1441 р., відправляючи літургію, оголосив акти Флорентійського собору, то викликав гнів великого князя, духовенства й віруючих. Його було тавровано як зрадника православ'я та ув'язнено. Собор єпископів 1441 р. визнав підпис Ісидора під актом унії недійсним, осудив його як єретика і позбавив сану. Він був останньою особою грецького походження на чолі Руської церкви. Саме Флорентійський собор став однією з основних причин, через які Руська церква почала добиватися автокефалії.

Унія, як відомо, не врятувала Візантію від катастрофи. У 1453 р. турки пограбували Константинополь. Невдовзі Константинополь відмовився від унії. Проте Рим не відмовився від своїх планів. Коли Московське князівство, що вело затяжну Лівонську війну, опинилося під загрозою нашествия шведів з півночі, військ поляків – із заходу, турків і ногайців – з півдня, Іван IV (Грозний) звернувся по допомогу до римської курії. У

відповідь папа Григорій XIII пропонує царю підкоритися “наміснику Бога на землі” та прийняти умови Флорентійського собору. Але ця пропозиція була відхилена.

Політичний та економічний занепад України в XIV ст. супроводився ще одним неприємним для неї чинником: зростанням могутності сусідніх держав – Литви, Польщі, Московії, які виношували свої експансіоністські плани щодо українських земель. У цей період Литва взяла під свою владу кілька дрібних князівств Лівобережжя, зайняла Київ, згодом – Поділля, частину Волині. Польща захопила Галичину й частину Волині. Проникнення їх в Україну супроводилося збройними протистояннями між ними. Але в 1385 р., відчуваючи загрозу Тевтонського ордену, Литва і Польща уклали Кревську унію – політичний союз двох держав, скріплений одруженням литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою. Галичина, як і значна частина території Південно-Західної Русі, опинилася в межах єдиної Польсько-Литовської держави. Польська шляхта, яка переселялася на схід, витіснила литовців і українців від управління державою.

Розпочався процес окатоличення та колонізації. Позиції православ'я ослаблися, оскільки після нашестя монголо-татар резиденцію митрополита було перенесено до Володимира-на-Клязьмі, а згодом до Москви.

Політичний союз Польщі та Литви зміцнів після Городельської унії 1413 р., за якою литовське боярство і шляхта були урівнені в правах і привілеях з польською шляхтою. З цього часу кожен литовсько-руський князь мав визнавати зверхність польського короля. На державні посади претендували тільки римо-католики. У Галичині почався наступ на “схизматів” – відступників, розкольників (так католики називали православних). Православна церква зазнає нищівних ударів, її становище ускладнюється тим, що в Польщі відпала потреба оглядатися на Константинопольського патріарха.

У 1568 р. до Польщі для зміцнення католицької віри було направлено велику армію єзуїтів – членів католицького чер-

нечого ордену, які невдовзі стали домінувати в релігійному та державному житті. Це було зумовлено тим, що серед польської знаті, готової “вогнем і мечем” утверджувати хрест католицької церкви “на кресах східних”, набувала поширення ідея незалежності від Риму. Проте єзуїти поклали край цим настроям, створили ефективну систему окатоличення литовського, білоруського та українського народів, насамперед шляхти і православного духовенства. Вони почали наполегливо і спішно готувати унію православної та католицької церков, яка, зберігаючи на певний час традиційні для народу східні звичаї та богослужбові обряди, повинна була стати засобом поступового навернення уніатів до віри, обряду й звичаїв Римської церкви.

Ця підготовка передбачала дезорганізацію та дискредитацію православної церкви. Польсько-литовська феодальна верхівка, щоб ослабити вплив православ'я на українців і білорусів, намагалася створити незалежну від Москви митрополію з центром у Києві, сприяла призначенню на вищі духовні посади осіб, що своїми вчинками дискредитували православ'я. Так, у 1583 р. Київським митрополитом був Онисифор Дівочка, який всупереч канонам православної церкви дозволив одружитися усім своїм єпископам, навіть призначав священниками багатоженців, що обурювало віруючих.

Унія в Речі Посполитій розглядалася Римом як компенсація втрат, завданих йому Реформацією, і помітний крок до підкорення східної православної церкви. Єзуїт Антоній Поссевін якось висловився, що, лише прилучивши Західну Русь до католицизму, можна досягти єднання з Римом і Русі Московської.

Ідею зближення з Римом підтримували і деякі представники вищого православного духовенства. У 1590 р. львівський єпископ Гедеон Балабан, роздратований суперечками з братством, втручанням у справу збоку Константинопольського патріарха, порушив питання про унію на таємній зустрічі єпископів у Белзі. Його підтримали луцький єпископ Кирило Терлецький, холмський – Дионісій Збируйський, пінський – Леонтій Пелчицький. Крім певних особистих мотивів, вони

сподівалися, що унія урівняє в політичних і соціальних правах як православне духовенство, так і віруючих міщан, знать.

Після кількох таємних переговорів з представниками королівського двору, папським нунцієм (послом, представником) вони погодилися на унію, якщо буде збережено традиційні православну літургію, обряди, а також деякі звичаї (право священників на шлюб). Натомість вони приймали верховенство Риму в усіх справах віри та догматики. Передбачалося, що новоутворена церква не входить до польської католицької церкви, а підпорядковуватиметься Риму. Крім того, єпископи сподівалися на деяке послаблення тиску польського короля.

Умови щодо прийняття унії єпископи обговорювали на таємних зібраннях у Сокалі, Красноставі, Кобрині, Бресті протягом 1594–1595 рр. Так були підготовлені докладні артикули (статті) унії, що виражали згоду та умови її прийняття.

Звістку про підготовку унії православна громада сприйняла з глибоким обуренням. Різко виступив проти неї авторитетний у Галичині князь Костянтин Острозький. Назвавши єпископів “вовками в овечій шкурі”, він закликав віруючих до протесту, погрожуючи збройним повстанням. За цих обставин Г. Балабан зрікся своїх намірів щодо унії, перейшов в опозицію до неї. Єпископ перемишльський Михайло Копистенський вимагав передати питання про унію на розгляд собору за участю всього духовенства, шляхетства і братств.

Однак король Сигізмунд III, побоюючись, що православні можуть зруйнувати процес підготовки унії, не погодився на скликання собору, відправивши єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького до Риму. У грудні 1595 р. вони подали прохання єпископів православної церкви в Речі Посполитій щодо унії з Римською церквою, ознайомилися й підписали Символ віри (філіокве), визнали верховну владу Папи, постанови Флорентійського та Тридентського соборів. Папською буллою уніатській церкві забезпечувалося збереження східних обрядів, право священників на шлюб, дозвіл київським митрополитам призначати єпископів на місцях. З цього приводу навіть було викарбувано медаль: з одного боку зображено портрет

Папи, з іншого – Папа на троні, що благословляє уніатського посла, який стоїть на колінах. Листами про укладення унії, датованими 7 лютого 1596 р., Папа просив Сигізмунда III та католицьких ієрархів допомогти унії, а митрополиту Михайлу Рогозі велів скликати собор єпископів для такого самого сповідання віри, яке продемонстрували в Римі І. Потій та К. Терлецький.

Православні скористались дозволом короля і запрошенням митрополита на собор, добивалися, щоб він став собором і православної церкви. Члени уніатського собору не допускали й думки про можливість спільного собору з противниками унії. Уніатський синод у складі митрополита, п'яти єпископів і трьох архимандритів під керівництвом трьох папських легатів і трьох королівських послів виконав волю Папи: його учасники вчинили сповідання римо-католицької віри і віддали послушенство Папі Клименту VIII та його спадкоємцям. Акт про це з печатками був вручений папським послам, а 8 жовтня 1596 р. було видано соборну грамоту.

Постанови двох соборів – уніатського і православного, які відбувалися одночасно в Бресті 6–10 жовтня 1596 р., були подані королю Сигізмунду III, але постанову православного собору король проігнорував. Так православ'я в Речі Посполитій фактично опинилося поза законом. Усі права, що належали православній церкві, передавалися уніатській; для православних кліру та мирян настали тяжкі часи.

Рішення Брестського собору спричинили розкол в українському суспільстві, породили гостру суспільну полеміку (Іван Вишенський, Касіан Сакович, Стефан Зизаній), антикатолицький козацький рух під проводом Северина Наливайка, а згодом гетьмана Петра Сагайдачного. Проти унії активно виступили братства Львова, Перемишля, Слуцька, Мінська, Могильова та інших міст. Вони ще до Брестської унії були органами оновлення церковного устрою, але у своїх намаганнях до очищення і піднесення рівня релігійного життя і церковних відносин невдовзі опинилися у напружених стосунках з єпископами. Ці стосунки загострювалися ще й тим, що константино-

польські та інші патріархи займали позицію братств. Зі Львова та Вільно центр боротьби було перенесено до Києва. За підтримки козацтва київське духовенство і міщанство неприховано ігнорувало уніатську ієрархію. Київська лавра стараннями Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського перетворюється на центр церковно-національної діяльності. У 1615 р. засновується Київське братство, до якого вступив і козацький гетьман П. Сагайдачний з усім військом запорозьким.

Уряд Речі Посполитої тільки в 1632 р., після смерті короля Сигізмунда III, визнав за православними права на Київську митрополію і чотири єпархії: Львівську, Луцьку, Перемишльську і Мстиславську.

За роки існування Брестської унії зміцнила свої позиції в Україні польська шляхта, посилювався процес денаціоналізації української шляхти, яка, навчаючись в єзуїтських школах та колегіях, переходила в латинство, полегшуючи собі доступ до чинів і багатств. Так, сини І. Потія здобули освіту в латинських школах і стали католиками.

Водночас не припинялася боротьба проти унії, чому сприяла зростаюча роль Києва. Розіслані в травні 1648 р. відозви гетьмана Богдана Хмельницького містили заклик до тих, кому “мила віра благочестива, поляками в унію обернена”, боротись проти унії, згуртовуватися “на добрих конях, зі справною зброєю невідкладно і встати мужньо і безбоязно, при всемогутній допомозі Божій проти своїх грабіжників, гнобителів і супостатів”.

Визвольна війна 1648–1654 рр. спричинила фактичний розпад уніатської церковної організації. Вона поволі відновлювалася тільки на землях, що залишилися під польською владою. А отримавши, згідно з Андрусівським договором 1667 р., Правобережну Україну, крім Києва, Польща зобов'язалася не обмежувати “грецько-руську” релігію. Тільки в Галичині, на Волині та Поділлі її позиції були відносно міцнішими, однак і тут унія до кінця XVII ст. не мала значного поширення. Наприклад, Перемишльська єпархія перейшла до унії в 1692 р., Львівська – в 1700 р., Луцька – в 1702 р., до 1720 р. – Холмська, Полоцька, Пінська єпархії.

З часом католицизм намагався глибше проникнути у сферу обрядовості та культу. Уніатський собор у Замості (1720 р.) скасував чимало православних обрядів, прийняв рішення про видання богослужбових книг, виправлених в уніатському дусі. Пізніше уніатські священники отримали розпорядження переймати зовнішні риси католицьких ксьондзів.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, за яким Галичина опинилася під Австрією, що зумовило інший державний уклад і дещо інше ставлення до католицизму та унії. Безмежну сваволю шляхти було втиснуто в жорстокі межі австрійських законів, ліквідовано значну частину польських костелів і монастирів, а їхні землі конфісковано. На основі конфіскованих земель було створено релігійний фонд; греко-католицька (так вона стала йменуватися в 1774 р.) церква здобула рівні права з римо-католицькою. Уніатське духовенство одержало не тільки реальне право, а й щомісячну платню з релігійного фонду. Йому було відкрито реальний доступ до вищої освіти у Львові, Відні, Інсбруку та Римі. У Львові було засновано греко-католицьку семінарію, яка гарантувала студентам-богословам повне матеріальне забезпечення, що уможливлювало здобуття освіти здібною бідняцькою молоддю.

Запровадження унії спричинило пробудження національної свідомості українців. Невдовзі під тиском обставин і представники греко-католицького духовенства дійшли висновку, що їхня церква повинна стати однією із сил, які б протидіяли б денационалізації та полонізації українського народу. Польські власті дуже скоро переконалися, що “унія їм не вигідна”, бо не виправдовує покладених на неї надій, і почали переслідувати уніатів. Вони намагалися латинізувати, полонізувати уніатські школи, але за першої нагоди ці школи знову українізувалися, ставали осередками української духовності, сприяли збереженню української мови.

Наприкінці XVIII ст. греко-католицька церква складалася з чотирьох епархій: Брестської, Віденської, Полоцької та Луцької. Керувала нею римо-католицька колегія в особі спеціального департаменту. Членом його був протоієрей Й. Семаш-

ко (згодом єпископ Литовський і Брестський), який став одним із визначних діячів об'єднання західноукраїнських уніатів. У березні 1838 р. він був призначений головою греко-уніатської колегії. Ще в грудні 1837 р. він подав записку про необхідність возз'єднання уніатської церкви з Руською православною церквою. Внаслідок його діяльності греко-уніатська колегія в 1839 р. перейшла в підпорядкування Священного синоду, отримавши назву Білорусько-Литовська. Головою її став Й. Семашко, рукоположений у сан архієпископа.

30 березня 1839 р. у синодальному храмі возз'єдналися західноукраїнські уніати з православною церквою. Таким був фінал Брестської унії в Білорусі, Литві, на Волині й Поділлі. А в 1875 р. Холмська єпархія увійшла до складу Руської православної церкви. Брестська унія залишилася лише в Галичині. Тут вона поширилася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Згодом чернечі обителі в Галичині були облаштовані за католицьким зразком. Галичину заповнили польські монахи, які принесли із собою католицькі звичаї й колонізацію.

Рух за очищення богослужбового обряду від латинських нашарувань розпочався на хвилі національного відродження в Галичині в середині XIX ст. під впливом “Руської трійці”, революційних подій 1848 р. Але суттєвого значення він не мав. На Львівському синоді (1891 р.) були затверджені всі уніатські зміни в богослужінні, зроблена спроба всупереч усім папським обіцянкам узаконити цілібат уніатського духовенства.

Друга польська окупація Галичини в 1919–1939 рр. посилила політичний та економічний тиск на українське населення: ліквідація шкіл, надання роботи тільки тим, хто свою метрику про хрещення передав до костелу, тощо. Переслідувань зазнавали і представники уніатського духовенства, греко-католицька церква.

За Ризьким договором 1921 р., Польща одержала, крім Галичини, великі простори західноукраїнських земель з православним населенням – майже 4 млн осіб (1200 єпархій). За таких обставин могло відбутися зближення греко-католиків з

православними як на релігійному, так і на національно-визвольному ґрунті. Тому польські власті повели наступ на обидві церкви. Спершу православні Польщі були відлучені від Московського патріархату наданням православної церкві статусу автокефальної, визнаного Константинопольським патріархом. Одночасно почалося руйнування православних храмів: 400 було закрито, 140 знищено.

Наступною акцією, яка повинна була блокувати можливий союз православних і греко-католиків, була Пінська унія – щорічні зібрання єзуїтів після 1921 р., де обговорювався процес навернення православних Західної України і Західної Білорусі в католицьку віру. Духовні та світські владика Польщі, врахувавши досвід Брестської унії, навіть на словах не допускали прямої унії православної церкви з Римом, що формально поставило б греко-католицьку церкву у рівне становище перед Римом з польським костелом. Категорично виступали вони і проти збереження східного обряду, що давало змогу греко-католикам значною мірою зберегти свою самобутність.

Греко-католицька церква перешкоджала проведенню великодержавної політики польським шовіністам, а тому атаки на неї не припинялися. Засвідчують це і матеріали Львівського собору: “З акцією нищення православної церкви йшла в Польщі одночасно акція на ослаблення і нищення греко-католицької церкви”. Існував навіть перелік заборонених книг, до якого було внесено понад 100 назв творів української, російської та світової класики, серед авторів яких були Є. Гребінка, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Л. Мартович, Панас Мирний, Леся Українка, Т. Шевченко, В. Короленко, М. Лесков, Л. Толстой, А. Чехов та ін. Проте, незважаючи на утиски, церква сама готувала собі духовенство. Розросталася мережа українських гімназій і видавництв, тривала боротьба з полонізацією народної освіти. Було відновлено, реформовано і створено нові політичні, місіонерські та культурно-просвітницькі структури.

До 1946 р. в Західній Україні існувало 3 тис. греко-католицьких і 250 православних парафій. Але після фашистської окупації, особливо після Великої Вітчизняної війни, на Укра-

їнську греко-католицьку церкву посилювалися нападки з боку радянської влади. Її звинувачували у співробітництві з фашистами й підтримці повоєнного повстанського руху, у стосунках з Ватиканом. Дратувало владу й те, що вона діяла передусім як церква національна.

Після смерті митрополита Андрея Шептицького (1944) почалися репресії, що нерідко закінчувалися засланням до Сибіру греко-католицького духовенства, в тому числі й новообраного митрополита Йосипа Сліпого, а студентів богословських факультетів було рекрутовано в армію.

Одночасно під впливом державних органів відомий у Галичині священник Гаврило Костельник організував групу греко-католиків, які виступили за розрив з Римом. У березні 1946 р. у Львові було скликано синод (через відсутність на ньому єпископів – неканонічний), який прийняв заздалегідь підготовлене рішення про скасування Брестської унії 1596 р., про розрив з Римом і “воз’єднання” греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Внаслідок цього всі греко-католицькі парафії автоматично було оголошено православними. На початку 50-х років було знищено греко-католицьку церкву на Закарпатті.

Під тиском влади багато священників змушені були перейти до православ’я; хто не погоджувався – опинявся в сибірських казематах. Але остаточно викоренити прихильність населення до греко-католицької віри радянській владі так і не вдалося. Чотири десятиліття греко-католицька церква на західно-українських землях перебувала на нелегальному становищі, а її віруючі та духовенство сповна пізнали, чого варта тоді була конституційна свобода совісті.

Починаючи з 1987 р., рух за відновлення греко-католицької церкви став організованим. Створений Комітет захисту Української католицької церкви звернувся до державних органів влади, зарубіжних релігійних центрів, зокрема Ватикану, міжнародних організацій, вимагаючи визнання існуючої Української греко-католицької церкви на території західних областей України. 30 листопада 1989 р. Рада в справах релігії при Раді Мініст-

рів УРСР зробила заяву про реєстрацію релігійних громад греко-католиків. З квітня по липень 1991 р. Українська греко-католицька церква взагалі і окремі церковні структури були зареєстровані як юридичні особи. Головою церкви став кардинал Мирослав Любачівський, який до 1991 р. перебував у Римі. Після його смерті УГКЦ очолив кардинал Любомир Гузар.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. Українська греко-католицька церква мала 76 монастирів, 9 навчальних закладів, 11 єпископів, 3 єпархії (Львівську, Івано-Франківську і Мукачівську, крім Закарпаття), понад 3 тис. єпархій, навколо яких об'єднано більше мільйона віруючих. Громади греко-католиків діють майже в усіх областях України. Відродження греко-католицьких парафій нерідко супроводилося конфліктами з православними за право використання храмів.

Відновлюється структура традиційних чернечих орденів греко-католицької церкви. Серед них чоловічі ордени – василіани, редемптористи, студити; жіночі – василіанки, йосафатки, св. Вікентія (бельгійки), Пресвятої Родини, сестри-служебниці. Вони покликані проводити місіонерську діяльність серед населення. Кожен з орденів має свої особливості. Наприклад, черниці ордену св. Вікентія здебільшого працюють сестрами милосердя, нянями; йосафатки займаються релігійним вихованням дітей; черниці ордену Пресвятої Родини обслуговують хворих і людей похилого віку; редемптористи, студити здійснюють місіонерську діяльність та підготовку кадрів для церкви. Діють семінарії, де загалом навчається майже 600 семінаристів. Засновано видавництво, газети й журнали.

Відроджуючи довоєнні традиції соціального служіння, греко-католицька церква відновила у Львові діяльність Народної лікарні ім. Андрея Шептицького, яку митрополит заснував у 1903 р., взяла на себе утримання новоствореного у Львові греко-католицького ліцею, де навчається 240 учнів.

Важливу роль у житті Української греко-католицької церкви відіграв синод єпископів УГКЦ, що відбувся в травні 1992 р. – перший після багатьох десятиріч, під час якого єпис-

копи з України та зарубіжних громад виробили план діяльності церкви в нових умовах.

Головною рисою релігійного життя в Україні на межі II і III тисячоліть є стрімке зростання різноманітних конфесій і культів. Кількість їх сягає 100. Загальна чисельність релігійних громад в усіх конфесіях зростає з 10,8 тис. у 1991 р. до 19 тис. у 1998 р.

Між православними церквами триває змагання за лідерство, віруючих, майно. На початку XXI ст. УПЦ МП мала понад 6 тис. громад, УПЦ КП – понад 1750, УАПЦ – понад 600.

Українці й надалі залишаються поліконфесійним народом. Активні намагання багатьох їх представників до створення єдиної національної церкви поки що успіху не принесли. З великими труднощами утверджується на українських теренах християнський плюралізм. Багато в чому перешкоджають йому ідеологізація церковного життя, надмірне зближення церкви й політики, різноманітні зовнішні впливи. І надалі складною залишається проблема екуменізації (об'єднання) українських християнських церков. Усе це певною мірою простежувалося під час візиту у 2001 р. до Києва і Львова Папи Римського Іоана Павла II

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Проаналізуйте спільні та відмінні риси античної та української міфології.

2. Які політичні, духовні чинники сприяли запровадженню християнства на Русі? Чому, на вашу думку, Русь була хрещена за східним християнським обрядом?

3. Наведіть аргументи на користь того, що Володимир, дбаючи про християнізацію Русі, мав намір утвердити його слов'янський варіант.

4. Чому, на вашу думку, Київ утратив у певний момент статус центру Руської православної церкви?

5. Анафема Іванові Мазепі є актом справедливої оцінки його політичної діяльності чи наруги над цінностями українського народу?

6. Чим було зумовлено те, що активний спротив греко-католицькій церкві на українських землях з часом переріс у не менш активну підтримку її значною кількістю населення України?

7. На чому базуються аргументи за і проти утворення в Україні єдиної помісної православної церкви? На перехрестях яких політичних інтересів перебуває ця проблема? Яка ваша думка з цього приводу?

Теми рефератів

1. Особливості української міфології.
2. Роль християнізації Русі в прилученні її до європейських цінностей і традицій.
3. Особливості становлення православної церкви в Україні.
4. Історичний досвід і перспективи автокефалії української церкви.
5. Проблеми християнського екуменізму в Україні.

Література

- Балагушкин М.Н.* Православие в наши дни. – М., 1990.
- Булгаков С.* Православие. – М., 1991.
- Власов В.Г.* Двухтысячелетие христианства и его распространение на Руси. – М., 1992.
- Дмитриев Д.В.* Православие и реформация. – М., 1990.
- Протоирей Зноско-Боровецкий М.* Православие. Римокатоличество. Протестантизм. Сektанство. – М., 1998.
- Начала православия.* – М., 1991.
- Православие.* Словарь. – М., 1989.
- Скурат К.В.* История поместных православных церквей. – 1, 2 т. – М., 1994.
- Старообрядчество.* Опыт энциклопедического словаря. – М., 1996.
- Субботин Ю.К.* Православные таинства. – М., 1990.
- Шлеман А.* Исторический путь православия. – М., 1990.
- Яннарс Х.* Вера церквей. Введение в православное богословие. – М., 1992.

Розділ XVI. КАТОЛИЦИЗМ

Католицизм як один з головних напрямів у християнстві остаточно сформувався внаслідок першого великого розколу (поділу церков) у християнстві в 1054 р. Поширений він переважно у Західній (Франція, Бельгія, Італія, Португалія) та Східній (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, частково Латвія і західні області України) Європі, в більшості країн Південної Америки; його сповідує майже половина віруючих Північної Америки. В Азії, Африці також є католики, але вплив католицизму тут незначний.

Він має багато спільного з православ'ям (віра в два джерела віровчення – Священне Письмо, Священний Переказ, у божественну Трійцю, спасительну місію церкви, у безсмертність душі, потойбічне життя) і водночас відрізняється від інших напрямів у християнстві системою віровчення, культу, своєрідним пристосуванням до стрімкої зміни соціальної діяльності і нової релігійної свідомості. Він доповнив Символ Віри новими догматами, яких не знає православна церква.

Основними догматами католицизму, що відрізняють його від інших течій у християнстві, є догмат про сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, а також про непогрішимість Папи Римського. Прийняття цього догмата папство домоглося тільки у 1870 р. Вселенським собором у Ватикані. В боротьбі за духовну та світську владу папи вступали у численні союзи з королями, користувалися опікою могутніх феодалів, посилювали політичний вплив.

Ще один догмат католицизму – про “чистилище” – прийнятий у 1439 р. на Флорентійському соборі. Сутність його полягає в тому, що душа людини після смерті потрапляє в “чистилище” – місце між пеклом і раєм, має змогу очиститися від гріхів, після чого переходить у пекло чи рай. Очищення дат здійснюється шляхом різноманітних випробувань, Рідні та

близькі покійного за допомогою молитв і пожертвувань на користь церкви можуть полегшити випробування душі, що перебуває в “чистилищі”, прискорити її вихід звідти. Отже, долю душі визначала не тільки поведінка людини в земному житті, а й матеріальні можливості близьких покійного.

Дуже важливим у католицизмі положення про особливу роль духовенства, за яким людина не може заслужити Божої милості самостійно, без допомоги духовенства, яке має значні переваги перед мирянами і повинно володіти особливими правами та привілеями. Зокрема, католицьке віровчення забороняє віруючим читати Біблію, оскільки це є винятковим правом духовенства. Католицизм вважає канонічною лише Біблію, написану латинською мовою, якою не володіє переважна частина віруючих. Духovenство має особливі права на причастя. Якщо миряни причащаються лише “тілом Божим” (хлібом), то духовенство – його кров’ю (вином), що підкреслює його особливі заслуги перед Богом. Для всіх церковнослужителів обов’язкова безшлюбність (целібат).

Католицька догматика встановлює необхідність систематичної сповіді віруючих перед духовенством. Кожен католик повинен мати свого духівника і регулярно звітувати йому про свої думки і вчинки; без систематичної сповіді спасіння неможливе. Завдяки цій вимозі католицьке духовенство проникає в особисте життя віруючих, кожний крок яких перебуває під контролем ксьондза або монаха. Систематична сповідь дає змогу католицькій церкві впливати на суспільство, особливо на жінок.

Віровчення твердить, що Христос, Богоматір і святі мають таку кількість заслуг, що їх вистачить для забезпечення потойбічного блаженства всьому існуючому і майбутньому людству. Весь цей потенціал Бог надав у розпорядження католицької церкви; вона на свій розсуд може делегувати певну частину цих справ віруючим для спокутування гріхів і особистого спасіння, але за це віруючі повинні платити церкві. Продажем Божественної благодаті відав спеціальний трибунал при

папі. Там за гроші можна було отримати індульгенцію – папську грамоту, яка давала віруючим відпущення гріхів або визначала час, протягом якого можна було грішити.

Багато своєрідного є і в католицькому культі, якому прищеплені пишність і урочистість. Богослужіння супроводжується органною музикою, сольними та хоровими співами. Відбувається воно латинською мовою. Вважається, що під час літургії (меси) відбувається перетворення хліба і вина на тіло і кров Ісуса Христа. Саме тому поза таїнством євхаристії (причастя), а отже – поза церквою спасіння неможливе.

Надзвичайно велику роль відіграє культ Богородиці, або Мадонни. Християнство запозичило його у давніх релігій, які Богородицю шанували як Богиню-матір. Богиню родючості. У християнській релігії Богородиця представлена непорочною дівою Марією, яка Народила від Святого Духа дитину Ісуса, Сина Божого. В католицизмі шанування Богородиці піднесено до догмата, а її культ певною мірою навіть відсунув на задній план культ Бога-Отця і самого Христа. Католицька церква твердить, що в діві Марії жінки мають свою заступницю перед Богом, що вона може допомогти їм у всіх життєвих ситуаціях. На третьому Вселенському соборі (Ефес, 431) відбулося визнання Марії Богородицею, а в 1854 р. було прийнято доказ про її непорочне зачаття та тілесне вознесіння на небо. Католики вірять, що Марія вознеслася на небо не лише душею, а й тілом. Навіть сформувався спеціальний теологічний напрям – маріологія.

Значного поширення набув культ святих, поклоніння реліквіям та мощам. За час існування католицької церкви було проголошено до 20 тис. святих і майже 200 тис. блаженних. Цей процес пожвавився в останні десятиріччя. Папа Пій XI оголосив за 17 років свого понтифікату 34 святих і 496 блаженних, а Пій XII проголошував щороку в середньому по 5 святих і 40 блаженних.

Католицька ідеологія надзвичайно рухома. Це чітко простежується в рішеннях другого Ватиканського собору, який переглянув чимало уявлень, що перестали відповідати завдан-

ню збереження релігії, прийняв 16 документів, в яких розкрито сутність сучасного католицького модернізму.

Соборна конституція про літургію дозволяє спрощення багатьох обрядів і їх пристосування до місцевих умов. Зокрема, дозволено частину меси проводити не латиною, а місцевою мовою з використанням національної музики; рекомендовано більше часу відводити проповідям, а богослужіння проводити декілька разів на день, щоб особи, зайняті на виробництві, могли відвідати їх у зручний час.

Собор виніс рекомендації щодо включення до католицького культу елементів місцевих релігій, зближення з іншими християнськими церквами, визнання таїнств і обрядів, здійснених над католиками в інших християнських конфесіях. Зокрема, визнано дійсним хрещення католиків у православних храмах, а православних – у католицьких. Католикам Китаю дозволялося поклонятися Конфуцію, вшановувати за китайським звичаєм своїх предків тощо.

На відміну від інших напрямів у християнстві, католицизм має міжнародний центр управління – Ватикан і главу церкви – Папу Римського, якого обирають довічно. Ще в 756 р. на невеликій території сучасної Італії виникла церковна держава – Папська область. Вона проіснувала до 1870 р. У процесі об'єднання Італії її було включено до Італійської держави. Після Першої світової війни папство вступило в союз з існуючим в Італії режимом. Пій XI у 1929 р. уклав з урядом Муссоліні Латеранські угоди, згідно з якими відроджувалася папська держава – Ватикан. Її площа – 44 га. Має всі державні атрибути (герб, прапор, гімн, збройні сили, гроші, тюрму), дипломатичні відносини із 100 країнами світу. При папі існує уряд (римська курія), який очолює кардинал – статс-секретар (він і міністр закордонних справ), а також дорадчий орган – синод. Ватикан керує 34 міжнародними політичними позацерковними об'єднаннями, координує діяльність багатьох газет і журналів, закладів освіти.

Ворожі католицизму релігійні вчення називали ересями, а їх прихильників – еретиками. Церква вела з ними надзви-

чайно жорстоку боротьбу. Для цього було запроваджено спеціальний церковний суд – інквізицію. Тих, кого звинувачували у відступництві від учення церкви, кидали у в'язниці, піддавали тортурам, засуджували до спалення на вогнищі. З особливою жорстокістю інквізиція діяла в Іспанії. Затверджений нею перелік “релігійних злочинців” був таким великим, що мало хто з людей не потрапляв під його дію (не тільки еретики, а й ті, хто захищав і переховував їх).

Ієрархія католицької церкви спирається на сувору централізацію і безумовну підлеглість нижчих церковних органів вищим. Очолює католицьку ієрархію Священна колегія кардиналів. Кардинал – вища, духовна особа після папи. Деякі з них постійно живуть у Римі й очолюють ватиканські установи, інші перебувають в різних країнах, де від імені Ватикану керують місцевими організаціями. Кардиналів призначає папа. Постійною установою Ватикану є державний секретаріат. Він відає дипломатичними справами з країнами, з якими Ватикан має відносини. Постійні послы – папські нунції. Італія і Ватикан також обмінюються послами. За відсутності постійних дипломатичних відносин Ватикан надсилає тимчасових представників – легатів.

Ордени ченців діють за особливими статутами, мають суворо централізовану структуру. Очолюють їх генерали, генеральні магістри, яким підпорядковані провінціали (провінціальні пріори), магістри, а магістрам – абати і конвентуальні пріори. Над усіма ними главенствує генеральний капітул – зібрання керівників різних рангів, яке відбувається раз на кілька років. Ордени підпорядковані безпосередньо Папі Римському, в якій би країні вони не перебували. Одним з перших серед них є орден бенедиктинців, заснований в Італії в VI ст. Бенедиктом Нурійським. Особливим впливом користувався він у X– XI ст. Нині бенедиктинці існують у країнах Європи і Америки, мають свої школи й університети, періодичні видання.

У XI–XIII ст. виникло багато чернечих орденів. Серед них важливе місце належить так званим жебрацьким орденам:

францисканському, заснованому в XVIII ст. святим Франциском – 27 тис. осіб; домініканському – 10 тис. осіб. Щоб вступити в ордені кармелітів, августинців, слід було відмовитися від особистого майна і жити на подаяння. Орден францисканців отримав певні привілеї від папи – право проповіді та здійснення таїнств, вільного викладання в університетах. У його руках опинилася інквізиція. Орден домініканців (братів-проповідників), заснований у 1215 р. Домініком, був покликаний розгорнути боротьбу проти середньовічної ересі, насамперед проти альбігойців – учасників єретичного руху XII-XIII ст. у Франції, спрямованого проти панівного становища католицької церкви в економічному й духовному житті середньовічного міста.

У 1534 р. виник орден єзуїтів (Товариство Ісуса), заснований Ігнатієм Лойовою (1491-1556) для боротьби з Реформацією. Будучи однією з войовничих організацій католицької церкви, переслідував учених, присікав вільнодумство, складав індекс заборонених книг, сприяв закріпленню необмеженої папської влади. Єзуїти крім трьох чернечих обітниць (безшлюбність, послух, бідність), зарікаються в абсолютній покорі Папі Римському, навіть подумки не можуть піддавати сумніву його вимоги. Статут ордену гласить: щоб не помилитися в житті, необхідно біле називати чорним, якщо того вимагає церква. На основі цього положення орден єзуїтів розробив норми моралі. Єзуїтський орден відрізняється від інших тим, що не вимагає від своїх членів жити в монастирях і носити монастирський одяг. Вони можуть бути і таємними членами ордену. Тому дані про його чисельність приблизні (до 90 тис. чоловік).

Нині існує майже 180 чернечих орденів. Об'єднуючи майже півтора мільйона ченців, вони відіграють важливу роль у здійсненні політики Ватикану, місіонерській діяльності.

Вся територія поширення католицизму поділяється на області (архієпархії). У даний час завдяки країнам Африки й Азії кількість їх зростає. У великих єпархіях є вікарні єпископи (помічники єпископів). У країнах з великою кількістю епа-

рхій і з автономією національної церкви старший над усіма єпископами – припас. За відсутності такої автономії кожен єпископ безпосередньо підпорядкований Риму.

Установи Ватикану об'єднують 9 конгрегацій, 3 трибунали й декілька секретаріатів. Конгрегації – своєрідні міністерства, очолювані групою кардиналів (3-4чол.) і главою – префектом. Найважливіші з них: Конгрегація священної канцелярії та Конгрегація пропаганди віри (здійснює місіонерську діяльність здебільшого у країнах Азії, Африки). Це найзаможніша конгрегація, ЯКА отримує різноманітні дотації від бізнесменів-католиків, навіть представників інших релігійних напрямів (баптисти) на створення мережі семінарій, університетів, шкіл, у яких виховують місцеве населення в дусі католицького віровчення. Конгрегація має своє видавництво, богодільні, школи.

Католицтво успішно “вписалося” в індустріальне та постіндустріальне суспільства. Пристосовування церкви до умов зрілого капіталізму було започатковано Папою Львом XIII в енцикліці “Про нові речі”, яка була, власне, першою соціальною енциклікою. В ній сформульовано ставлення католицької церкви до нових реальностей індустріального суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона засуджувала класову боротьбу, проголошувала недоторканість приватної власності, заступництво щодо осіб найманої праці тощо.

Нові соціальні реалії, що склалися в середині XX ст., вплинули на діяльність Папи Іоанна XXIII. У намаганнях відвернути загрозу загибелі людства у ядерній війні неабияку роль відіграла підтримка католицькою церквою принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Папа виступив за заборону ядерної зброї, підтримав спільні дії віруючих і невіруючих на захист миру. Більш далекоглядну і реалістичну позицію Ватикан почав займати і щодо проблем Африки, Латинської Америки, Азії. Своєчасне відмежування від класичного колоніалізму благотворно вплинуло на поширення католицизму в країнах Африки, Латинської Америки.

Адаптація католицтва до реалій постіндустріального суспільства, врахування соціальних процесів, що розгорнулися в

останній чверті ХХ ст., пов'язані з ім'ям Папи Іоанна Павла ІІ, у діяльності якого чітко простежуються три напрями: перший стосується внутрішньої політики церкви; другий – соціальних питань; третій – зовнішньої політики. У внутріцерковній політиці він дотримується традиційних позицій: категорично осуджує розлучення, аборти, спроби зрівняти у правах жінок-монахинь зі священниками, участь діячів церкви у політичній діяльності тощо. Папа різко засудив тенденції до плюралізму, що виявлялися в єзуїтському ордені. Згідно з його вказівками, Конгрегація у справах віровчення (в минулому – інквізиція) засудила окремих єзуїтів США, Швейцарії, Німеччини, Нідерландів. Водночас на засіданнях Папської академії у Ватикані на вшануванні сторіччя від дня народження видатного вченого Альберта Енштейна з промовою виступив сам Іоанн Павло ІІ, визнавши помилковим і несправедливим засудження свого часу Галілео Галілея інквізицією.

Поza увагою католицької церкви не лишається і сім'я. Широке коло її проблем розглядає передача "Сім'я і віра", розрахована на подружжя, батьків і дітей. У них сформульовано погляд католицької церкви на причини кризових явищ в сім'ї, відчуження дітей від батьків.

Наприкінці 50-х років починається переорієнтація європейської політики Ватикану: ідею "малої Європи" змінює прагнення до розширення "об'єднаної Європи". З приходом на престол Іоанна Павла ІІ в основу такого розуміння було покладено тезу про спільні християнські, корені європейських націй. Для пропаганди концепції "неоевропеїзму" використовується трибуна ЮНЕСКО, міжнародні культурні форуми.

Європа, згідно з твердженнями Папи Римського, – комплекс націй, які стали такими завдяки євангелізації. Внутрішня єдність Європи є не лише культурною, а й соціальною необхідністю. Європі належить і провідна роль у світовому контексті, завдяки її специфічній культурній традиції і невичерпності сил. У справжній Європі не існує суперечностей між Сходом і Заходом, вона – єдина сім'я народів з різними взає-

модоповнюючими особливостями. Зближення, інтеграція європейських націй повинні розвиватися одночасно і в релігійному, і в культурному аспектах.

Для обґрунтування неоевропеїзму Іоанн Павло II створив власну концепцію нації. На передньому плані у ній – народ, потім вітчизна, релігія, мистецтво, національна культура. Європа, об'єднана спільністю походження, культурної історії і традицій, цінностей і фундаментальних основ організації життя, може врятуватись від внутрішніх небезпек та апокаліптичних конфліктів.

Європейська: культура заснована на великій спадщині – іудейській, грецькій, римській, християнській. Але ця спадщина переживає глибоку кризу. Тому створення “нової Європи” пов'язане з надією на релігійне відродження. За словами Іоанна Павла II, “відродження у християнському дусі є одним засобом врятування Європи”. У 1985 р. папа видав енцикліку “Апостоли слов'ян”, провідна думка якої полягає в необхідності об'єднання європейських країн на основі християнської культури. Шлях до єдності між Сходом та Заходом, стверджує Ватикан, в об'єднанні християнських Церков у вселенську церкву і загальній евангелізації, суть якої – встановлення передусім моральної вищості католицької церкви. У цьому чітко простежуються політичні цілі. Пропагуючи єдність Європи, Іоанн Павло II підкреслює перевагу римо-католицької церкви, оскільки “апостоли слов'ян” нібито Працювали з благословіння і під контролем Пап Миколи I, Андріана II та Іоанна VIII, будучи підданими Великої імперії. Історичні документи свідчать, однак, що Кирило та Мефодій зверталися до Риму лише з дипломатичних питань.

80-ті роки XX ст. стали етапними для католицизму. На Надзвичайному синоді єпископів, присвяченому 20-річчю II Ватиканського собору, було проаналізовано церковні справи за 20 років після собору у контексті еволюції сучасного суспільства. Серед проблем було названо ускладнення відносин церкви зі світом. Багаті країни пізнали секуляризм, атеїзм,

практичний матеріалізм. Цим спричинена глибока криза фундаментальних моральних цінностей. У країнах, що розвиваються, панують бідність, голод, злидні. Синод дійшов висновку, що прагнення до оновлення лише зовнішніх структур призвело до забуття церкви Христа. У декларації “Заклик бога до всіх людей” синод закликає всіх (не тільки католиків) до участі у створенні “цивілізації солідарності та любові”, бо тільки шляхом релігійного відродження можна подолати апокаліптичний стан сучасної культури.

Католицький теолог Карл Ранер так оцінює сучасне становище католицької церкви: “Сьогодні від церкви можна чути багато заяв від імені “духу” II Ватиканського собору, які не мають нічого спільного з цим духом. У сучасній церкві панує надто великий Консерватизм. Церковні власті Риму, здається, більше схильні до повернення у добрі старі часи, ніж до реального розуміння ситуації сучасного світу і людства. Ми не досягли ще синтезу між істинною духовністю і реальною відповідальністю перед світом, якому загрожує катастрофа. На порозі третього тисячоліття серед католиків постійно зростає прагнення до створення найширшої платформи для об’єднання всіх людей доброї волі на основі загальнолюдських цінностей для врятування і збагачення духовної культури людства”.

Після проголошення державної незалежності, в Україні почалось відродження католицьких громад і храмів, дещо поклавалися відносини з Ватиканом.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Схарактеризуйте головні догматичні і канонічні розбіжності між

католицизмом і православ’ям.

2. У чому виявлялися особливості боротьби католицької церкви з єресями?

3. Чим відрізняється ставлення католицької і православної церков до тенденцій у розвитку людства?

4. Наскільки, на вашу думку, відповідає структура, система управління католицькою церквою вимогам централізації й свободи національних релігійних утворень?

5. Якими були позиції католицьких громад на різних етапах історії України?

Теми рефератів

1. Соціально-політичні орієнтації в католицизмі.
2. Католицькі чернецькі ордени: історія і сучасність.
3. Соціальна доктрина католицизму, етапи її розвитку.
4. Каріологія як напрям католицької теології.
5. Історія папства.
6. Понтифікат Папи Іоанна Павла II.
7. Католицизм в Україні.

Література

- Боргом Ю.* Фома Аквинський. – М., 1975.
- Гергей Е.* Історія папства. – М., 1996.
- Войтыла К.* Іоанн Павел II. Любовь и ответственность. – М., 1993.
- Второй* Ватиканский Собор. Конституции. Декреты. Декларации. – М., Брюссель, 1992.
- Іоанн* Павел II. Единство в многообразии. – М., 1994.
- Іоанн* Павло II. Переступити поріг надії. – Львів: Свічадо, 1995.
- Католицизм.* Словарь. – М., 1991.
- Карташов А.В.* Вселенские соборы. – М., 1994.
- Ковальський Я.В.* Папы и папство. – М., 1991.
- Лозинський С.Г.* Історія папства. – М., 1986.
- Рашкова Р.Т.* Ватикан и современная культура. – М., 1998.
- Рожков В.* Очерки по истории Римско-католической церкви. – М., 1994.
- Церква і соціальні проблеми:* Енцикліка “Сотий рік”. Міжнародна наукова конференція. – Львів, 1993.

Розділ XVII.

ПРОТЕСТАНТИЗМ

Реформація в Європі. Розклад феодального способу виробництва й поступове визрівання капіталізму в надрах феодального ладу спричинило в Європі ідеологічний рух у формі боротьби проти католицизму. Феодальні відносини освячувалися католицизмом і, цілком природно, “для того щоб можливо було нападати на існуючі суспільні відносини, треба було зірвати з них ореол святості”. Однак релігія була звичною формою ідеології і для буржуазії, і для трудящих. Так виникла потреба в реформації християнства, внаслідок якої виникла нова течія – протестантизм.

У русі Реформації релігійні мотиви тісно перепліталися з політичними, дуже швидко визначилися два табори: плебейсько-революційний, представлений Томасом Мюнцером (бл. 1490–1525), ідеали якого були близькі соціалістичним і фактично вели до заперечення не тільки католицизму, а й релігії в цілому, та бюргерсько-поміркованим на чолі з Мартіном Лютером (1483–1546), який далі реформаторства в галузі релігії не пішов; з останнього й розпочався протестантизм.

Він увібрав цілий ряд течій. Їх поріднюють такі релігійно-догматичні особливості: заперечення верховної влади Папи, а звідси – заперечення авторитету “Священного переказу”, акцентування на внутрішній релігійності як основі особистого спасіння (“виправдання вірою”), позбавлення духовенства привілейованого статусу “посередника між людиною й богом”, спрощення обрядів і культу (відмова від поклоніння іконам і мощам, заперечення культу богоматері і святих, зменшення кількості свят та ін.), ліквідація чернецтва, здешевлення церкви, надання їй національного характеру (богослужіння національною мовою).

У XVI–XVII ст. склалися релігійні напрями, умовно названі раннім протестантизмом: лютеранство, цвінгліанство, кальвінізм, англіканство, квакерство, унітаризм, соцініанство, анабаптизм і менонітство.

Ранній протестантизм. У 1517 р. німецький теолог М.Лютер на дверях Замкової церкви в м.Віттенберзі вивісив тези проти торгівлі індульгенціями. У цих тезах він виклав основний зміст нового релігійного вчення, що заперечувало багато догматів католицизму й пристосовувало християнство до умов життя буржуазного суспільства. Лютер висунув принцип “виправдання вірою”, за яким духовенство не є посередником між людьми та Богом, не може давати “відпущення гріхів”. “Спасіння” людини залежить не від виконання обрядів, дотримання свят і пожертвувань на церкву, а лише від віри у “спокутну жертву” Христа. Були відкинуті християнські таїнства, за винятком хрещення та причащення. Заперечення верховної влади Папи тягло за собою визнання як авторитетного джерела віри тільки Святого Письма, особливо Євангелій (звідси назва лютеранської церкви – євангелічна).

Під наглядом М.Лютера богословом Ф.Меланхтоном був складений документ “Аугсбурзьке віросповідання”, яке Ф.Енгельс назвав “конституцією реформованої бюргерської церкви”, оскільки він скасовував пишну обрядність, спрощував церковну ієрархію, запроваджував богослужіння національною мовою. Захищаючи основні положення цього документа, Меланхтон написав “Апологію” – теологічне обґрунтування сповідання. Потім були складені Великий і Малий катехізиси. Усе це разом з деякими іншими творами увійшло до “Книги згоди” (1580), яка й досі є головним джерелом лютеранського віровчення.

Лютеранство відразу ж виявило свій соціальний зміст, зайнявши праве крило буржуазної опозиції феодальному устрою. К.Маркс писав про Лютера, що той “переміг рабство з набожності тільки тим, що поставив на його місце рабство з переконання. Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри; обернув попів у мирян, обернувши мирян у попів; звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини; емансипував плоть від кайданів, надівши кайдани на серце людини”.

Лютеранство поширене у ФРН та НДР, Швеції, Данії, Фінляндії, Норвегії, Ісландії та США, число його прихильни-

ків становить близько 70 млн чоловік. Лютеранські церкви діють в Естонії, Латвії й Литві. З 1947 р. існує Всесвітня лютеранська федерація.

У Швейцарії боротьбу з католицькою церквою спершу очолив Ульріх Цвінглі (1484–1531), який проголосив ще в 1522 р. основою християнства тільки Святе Письмо. Цвінгліани заперечували всі християнські таїнства і всі обряди католицизму, визнавали цілковиту самостійність кожної общини і ввели виборність духовенства. Цвінглі загинув в одній із битв у релігійній війні. Його справу продовжив Жан Кальвін (1509–1564), який у 1536 р. опублікував “Настанову в християнській вірі”. Він висунув фаталістичне вчення про “абсолютне приречення” та мирський аскетизм, заклав теоретичні підвалини ще однієї течії раннього протестантизму – *кальвінізму*.

За кальвіністичним ученням, Бог ще при створенні світу наперед визначив долю кожної людини у справі спасіння, і воля його незмінна. Та це не означає, що треба пасивно сприймати свою долю – людина ділами повинна довести, що вона є “божою обраницею”. Успішна професійна діяльність, добропорядність, набожність, працелюбність, покірливість владі – все це вияви обраності. Тут маємо релігійне обґрунтування буржуазної підприємливості, корисливості й гендлярства – таким є кальвіністське “мирське покликання”. Підкорення наживі, скнарості в поєднанні з обмеженням потреб і відмовою від багатьох свят для збільшення числа робочих днів становили “мирський аскетизм”.

Кальвіністи кардинально спростили релігійну організацію: общину очолює обраний віруючими пресвітер, а професійна проповідники (пастори) – це не більше і не менше, як службовці общини. Пресвітер і пастор входять до консисторії – органу управління общинами на певній території. В общині панують сувора дисципліна, релігійна нетерпимість. Община контролює громадське та особисте життя віруючих.

Сучасний кальвінізм представлений трьома напрямками: *реформаторством* (кальвіністи Європи: у Франції, Голландії, ФРН, Угорщині, скандинавських країнах, частково в країнах

Балтії та на Закарпатті), *пресвітеріанством* (англо-шотландські кальвіністи “Вестмінстерського віросповідання”, пуритани) й *конгрегаціоналізмом* (кальвіністи, які визнають цілковиту незалежність общин, відсутність спільного для них керівництва). Пресвітеріанство й конгрегаціоналізм дуже поширені у США.

Реформатори й пресвітеріани об’єднані у “Всесвітній альянс реформаторських церков”, діє також “Інформаційний конгрегаціоналістський собор”. Число кальвіністів у всьому світі становить 45 млн чоловік.

В Англії історичні обставини боротьби з католицизмом зумовили створення ще одного специфічного напрямку протестантизму – *англіканства*.

Реформація в Англії проходила з ініціативи дворянства та буржуазії. Конфлікт англійського абсолютизму з папством завершився актом 1534 р. про суперматію (верховенство), згідно з яким церква Англії оголошена незалежною від Рима; її главою став король, а сама вона – державною. Пізніше, в 1671 р., парламент прийняв “39 статей”, які формулюють англіканський символ віри, що містить принципи протестантизму. Однак зберігалось повне значення таїнства хрещення й причащення, багато католицьких обрядів, єпископська ієрархія, звідси ще одна назва цієї церкви – *єпископальна*.

Єдиної церковної організації немає, усі церкви поділяються на три групи: висока, близька до католицизму, низька – пуритансько-пієтичного спрямування, і широка – панівна, яка прагне до об’єднання з усіма християнськими течіями.

Консультативний орган сучасного англіканства – Ламбетські конференції, які скликаються раз на 10 років його примасом – архієпископом Кентерберійським. У 1968 р. створено Англіканську консультативну раду з 50 членів, яка виконує функції синоду. Англіканство, крім Англії, поширене в Шотландії, Ірландії, Канаді, Індії, Австрії, США. В усьому світі налічується близько 30 млн англіканців.

В Англії в XVII ст. виникає секта квакерів (від англ. quake – трястися), які заявили, що істинна віра полягає не в церковно-вченні, а у “внутрішньому осяянні”, яке свідчить про те, що в

кожному віруючому присутній Христос і він виявляє себе цим осяянням. Квакери відмовилися від обрядових атрибутів і духовенства, проповідь читає той, хто в даний момент “осяяний”, вони вимагають дотримання високих норм моралі, схильні до аскетизму, проповідують пацифізм. Квакерські общини діють нині в Англії, США, Канаді, країнах Східної Африки, чисельність їхніх послідовників становить близько 200 тис. чоловік.

Водночас з основними напрямками протестантизму в XVII ст. з’явився *анабаптизм* – система релігійних переконань “селянсько-плебейської ересі” лівого крила Реформації, представленого Т.Мюнцером. Анабаптисти вимагали повторного хрещення з метою свідомого прийняття віри, підкреслювали пророцтва близького другого пришествя Христа (есхатологія) і встановлення його тисячолітнього царства (хіліазм). Під час селянської війни в Німеччині в 1524–1525 рр. анабаптисти підтримували Мюнцера, навіть намагалися на принципах зрівняльності створити “Царство Боже” в Мюнстерській комуні, але зазнали поразки.

На основі анабаптизму після поразки Мюнцера з’явився ряд дрібних сект: мельхіоритів, гуттерських братів, меннонітів та ін. Менноніти (за ім’ям засновника Менно Сімонса, що виступив у 1632 р. з “Декларацією головних статей нашої спільної християнської віри”) проповідували примирення з дійсністю, відмову від насильства і моральне самовдосконалення. Секта збереглася до нашого часу з чисельністю близько 300 тис. чоловік; існує Всесвітня конференція менонітів. У колишньому СРСР об’єдналися з баптистами.

У XVI ст. відродилася секта *унітаріїв*, які заперечують догмат про троїстість Бога, вважають, що Бог єдиний, Христос не є Богом. Бог – щось на зразок “світового розуму”, тотожний природі. Тут унітаризм близький до пантеїзму та деїзму. Крім трійці, унітарії заперечували вчення про гріхопадіння людини, проголошували невтручання релігії у справи науки, віротерпимість, заперечували зв’язок моралі з релігією. До унітаріїв приєднувався М.Сервет (1511–1553), спалений згодом кальвіністами, які вважали унітаріїв єретиками.

Ранній протестантизм відобразив буржуазне прагнення реформувати релігію феодального суспільства для пристосування її до виконання охоронної соціальної ролі в нових умовах. Утвердившись, він набув консерватизму.

Пізній протестантизм. Баптизм. Євангелізм. Розвиток капіталізму висував перед релігією дедалі нові завдання, це й спричинило появу нових протестантських напрямів, які умовно можна назвати пізнім протестантизмом. До нього належать *баптизм з євангелізмом, адвентизм, єговізм, п'ятидесятництво та інші дрібніші течії*.

З переходом капіталізму в стадію імперіалізму буржуазна ідеологія звертається до відкритої реакції, посилюється її увага до релігії. Усі релігійні трансформації всередині традиційних напрямів християнства в ХІХ–ХХ ст. визначені ідеологічним розвитком буржуазного суспільства. У післяжовтневий період на релігію покладалося особливе завдання – протистояти марксизмові-ленінізмові й прямим осудом, і перекрученням, і навіть релігійною фальсифікацією. Звідси – поява нових релігійних течій і напрямів у християнстві, зокрема в протестантизмі.

Серед цих напрямів найзначнішим є *баптизм*. Баптисти цілком поділяють основні принципи протестантизму, але особливого значення надають таїнству хрещення: вважають, що включення в релігійну общину має здійснюватися за свідомого ставлення до віри, тому хрещення здійснюють над дорослими; того, хто переходить у баптисти з інших християнських церков, перехрещують. Право тлумачення Біблії, на їхню думку, належить усім членам общини.

Частина баптистів вважає, що головним джерелом віровчення є євангелія, вони називають себе *євангелістами*, або євангельськими християнами (в межах баптизму). До сучасних баптистів дуже близькі квакери.

До баптистського напрямку примикають і *методисти*. Методизм відокремився від англіканства ще у ХVІІІ ст. Його засновниками були брати Веслей, Джон і Чарльз. Назва цієї течії пішла від головного принципу: методично виконувати релігійні вимоги. Особливістю методизму є широка пропаганда

терпіння й покори. Організація будується на основі суворого централізму: громада складається з класів по 12 чоловік, громади об'єднані в округи, на чолі яких стоїть суперінтендант або єпископ. Систематично відбуваються окружні конференції. Існує Всесвітня методистська рада, яка включає 55 національних церков, найбільша – методистська церква США. Численні громади в англійських країнах, колишніх британських колоніях. В Україні методисти мають 8 громад.

У Росії баптизм був першим протестантським напрямом, що поширився серед місцевого населення. В 1867 р. німецький баптист Кельвейт заснував громаду в Тбілісі. Тоді ж проповідник Унгер організував громаду в с.Карпівка на Херсонщині. Незалежно від них у 1888 р. проповідник Мюллер з Англії заснував громаду в Петербурзі. Російська буржуазія, що народжувалася, купецтво та заможне селянство охоче сприймали баптистські ідеї як форму опозиції самодержавству.

Наприкінці XIX ст. в Росії пустив коріння і євангелізм. Він знайшов собі притулок у колах аристократії. Засновниками євангелічних груп були лорд Редсток, поміщик Пашков, граф Бобринський, графиня Шувалова та ін. Пізніше в російському євангелізмі з'явився інженер із купецтва Проханов, який разом з Пашковим виявив велику організаторську активність. Ось чому євангелістів у Росії часто називали пашковцями або прохановцями.

Баптистський рух у Росії тривалий час був роз'єднаним. Оскільки баптизм був критичним стосовно руського православ'я, церква й самодержавна влада ставилися до нього вороже, баптистів утискували, а церква вела серед них “місіонерську” діяльність, часто супроводжувану насильством. Але для багатьох віруючих – трудящих баптизм був релігійною формою вираження опозиційності самодержавству, і це сприяло його зростанню. Баптистські громади з'явилися в Україні, на Кубані, Дону, в Закавказзі та Поволжі, в північних і центральних губерніях Росії поширювався євангелізм.

У 1884 р. в с. Нова Василівка на Таврії відбувся перший з'їзд російських баптистів, що утворив “Всеросійський бапти-

стський союз”, який з 1905 р. увійшов до “Всесвітнього союзу баптистів” при його заснуванні. У 1908 р. перший з’їзд евангелістів утворив “Всеросійський союз евангельських християн”. Між двома союзами розгорілася жорстока боротьба на ґрунті віронетерпимості. Ці організації створили мережу общин, видавали релігійну літературу, в тому числі журнали й газети, готували свої кадри проповідників. До 1910 р. в Росії налічувалося близько 37 тис. баптистів.

З поширенням баптистського руху в Росії відбувалися серйозні еволюційні процеси, в ході яких відживали опозиційні настрої щодо самодержавства, посилювалася реакційність політичної платформи баптизму. В результаті він став цілком терпимою для царизму релігією й використовувався в боротьбі з революційним рухом.

Керівництво баптистів вороже сприйняло Жовтневу революцію 1917 р. Користуючись встановленою радянською державою свободою совісті, а також кризовим станом православ’я в 20-х роках, баптизм помітно розширив свій вплив серед віруючих. У 1926 р. баптистське керівництво заявило про лояльне ставлення до радянської влади й зобов’язало баптистську молодь служити в Червоній армії, однак на ділі баптистські керівники чинили опір соціалістичному будівництву.

У роки Великої Вітчизняної війни баптизм перейшов на позиції лояльного ставлення до радянської влади. У 1944 р. баптисти і евангелісти об’єдналися в *Союз евангельських християн-баптистів* (ЄХБ). При цьому ніяких складних проблем розв’язувати не довелося: йшли суперечки про те, необхідно при хрещенні покладати руки на голову, чи ні? При хлібопереломленні освячений хліб відразу ділити на дрібні частини, чи спершу на дві-три частини? Вирішили, що можна й так, і так. Боротьба йшла за керівне становище в релігійній організації. Це питання погодили компромісом, що було закріплено створенням Всесоюзної ради евангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). У 1945 р. до ВРЄХБ на підставі “серпневої угоди” приєдналася частина общин п’ятидесятників (“християн віри евангельської”), в 1963 р. до союзу вступили меноніти.

У 1986 р. в складі церкви ЄХБ було близько 3 тис. громад. Однак наприкінці 80-х років явно визначилася тенденція виходу п'ятидесятників з баптистських громад і створення власних незалежних. ВРЄХБ має управлінський апарат, здійснює зв'язки з іншими релігійними організаціями, видає журнал "Братский вестник" та іншу релігійну літературу, молодіжна редакція ВРЄХБ видає "Информационный бюллетень", зокрема в Україні видається газета "Християнське життя", скликає наради і з'їзди, здійснює контакти з міжнародними та національними організаціями баптистів, готує необхідні кадри на дворічних Біблійних курсах.

Баптистська церква побудована нібито на відновлених демократичних принципах первісного християнства. На відміну від католицьких і православних громад, баптистські мають фіксоване членство. До громад, створених за територіальним принципом, входять лише повнолітні, що пройшли хрещення за баптистським обрядом; вони вважаються "братами" й "сестрами". Ті, хто готується до вступу в громаду й проходить відповідну підготовку та перевірку, називаються "наближеними", по завершенню підготовки їх хрестять.

Більше половини членів баптистських громад – це люди старшого віку; усі вони пережили труднощі війни й післявоєнного часу. До громади прийшли з різних причин: під впливом релігійних ідей, не витримали психологічної напруженості важкого часу й т.ін. Але їхні політичні позиції залишилися такими самим, як у всіх радянських людей. Осіб середнього віку (30–40 років) в громадах мало. Останнім часом дещо збільшився приплив молоді. Вона має вищий освітній рівень, веде активну соціальну діяльність поза громадою.

У зв'язку з міграційними процесами прискорилося зростання міських баптистських громад, які ведуть повсюдну релігійну пропагандистську діяльність. Особливу увагу баптисти приділяють зміцненню релігійної сім'ї та релігійному вихованню дітей. З'їзд ЄХБ (1985, Москва) йшов під девізом: "Хай світить світло ваше перед дітьми". У 1989 р. відбулася Всесоюзна молодіжна конференція ЄХБ, яка розглядала проблеми етич-

ного виховання молоді, християнської сім'ї, милосердя, музично-хорового служіння і баптистської літературно-поетичної творчості. У лютому 1990 р. був скликаний XLIV з'їзд ЄХБ, цього разу під девізом "Наслідуйте Бога як улюблені діти". У 1988 р. до громади ЄХБ вступило понад 10 тис. чоловік.

Громада має сильні соціально-психологічні засоби закріплення релігійного впливу, виробленого в сім'ї. Духовенство володіє відпрацьованими прийомами психологічного впливу на віруючих, воно навчилося управляти їхніми почуттями й помислами. Богослужіння та зібрання в громадах, обряди й церемонії з участю віруючих включають механізми навіювання, наслідування, конформізму. Збудження страху, погрози чергуються з утішанням та заспокоєнням, психологічна напруженість знімається радісним почуттям надії, створюється ілюзія спілкування з Богом, негативні емоції витісняються позитивними.

У баптистських громадах широко практикуються заходи взаємного контролю, до порушників релігійних норм застосовуються різні форми покарання (викриття, умовляння, зауваження, відлучення від церкви), які змінюють статус віруючого в громаді (відсторонення від проповідей, від спільного співу тощо).

Особлива роль у баптистській громаді належить пресвітерові, посвяченому в духовний сан пожиттєво, його влада аналогічна владі єпископа в православ'ї чи католицизмі. Він веде богослужіння, проповідує, здійснює обряди, керує життям общини. Його опора – вчитель церкви, диякони й диякониси. Перші двоє висвячуються в духовний сан, але не пожиттєво, а на певний час. Диякониси права на сан не мають. Учитель церкви – це помічник пресвітера, він веде пропаганду і роз'яснення віри, допомагає вивчати Біблію, здійснювати активну виховну діяльність. У разі необхідності може заступати пресвітера.

Диякони переважно виконують господарські функції, вони – обов'язкові члени церковної ради. Диякониси ведуть роботу серед віруючих жінок, займаються матеріальним забезпеченням громади. Крім матеріальних проблем, на дияконів і дияконис покладається контроль над життям віруючих, відвідування їхніх домівок, поради й т.д.

У кожній баптистській громаді обираються проповідники, які під керівництвом пресвітера або вчителя церкви готують і проголошують проповіді. За наявності хору й оркестру в громаді обирають регента й диригента, після обрання вони підлягають пресвітерському посвяченню. Дуже важливим у баптистській громаді є посада керівника молоді, що обирається нею за представленням пресвітера. Він зобов'язаний доводити до пресвітера необхідну інформацію про духовні настрої молоді. Є також посада церковного касира, який зберігає та веде облік грошових коштів, підлягає пресвітерові та дияконам. Охоронець порядку регулює процес богослужіння, розсаджує віруючих і всіх відвідувачів, стежить за освітленням, вентиляцією, дисципліною.

З усіх посадових та інших осіб складається церковна рада общини, цілком підпорядкована пресвітерові, який має право скасувати її рішення навіть розпустити раду з тих чи інших міркувань. Часто ці ради узурпують функції виконавчого органу, зареєстрованого владою.

Богослужіння у баптистів складається з трьох частин. Перша – підготовча: спільні співи, читання літератури, привітання, розсаджування присутніх. Пресвітер або проповідник вирішують питання про послідовність богослужіння та його учасників. Друга частина – основне богослужіння: спільна молитва, кілька проповідей (3–5), індивідуальні молитви з місць, співи, декламація віршів, театралізовані виступи, напучування пресвітера, привітання від інших громад, оголошення. У заключній частині богослужіння пресвітер бесідує з окремими членами громади, гостей влаштовують на ночівлю в сім'ї членів громади, віруючі спілкуються, гуртом прибирають приміщення. Святкові богослужіння особливо урочисті. Молитовні зібрання включають проповіді, спільні молитви, співи, читання літератури. Їх можуть проводити групи віруючих. Практикуються спеціалізовані зібрання: членські (тільки членів громади для вирішення особливо важливих питань), молодіжні, жіночі, дитячі, батьківські і т.д.

Одним із способів посилення релігійного впливу на віруючих у баптистів є активізація міжгромадських зв'язків. Об-

мін делегаціями, спільні богослужіння, вечори-зустрічі молоді з метою міжгромадських шлюбів, гастролі виїзних півчих груп, хорів та оркестрів – усе це об'єднує віруючих, активізує релігійний конформізм.

Для сучасного баптизму характерний новий підхід до нерелігійного світу: не ізоляція, не протиставлення себе світові, а прийняття його на основі нібито наявності своєї духовно-моральної переваги.

Починаючи з 1961 р., Союз ЄХБ переживає серйозну кризу, спричинену появою екстремістської течії “ініціативників”. Останні утворили Раду церков ЄХБ, яка проводить обструкціоністську діяльність серед місцевих громад. У ініціативників важливу роль відіграють “благовісники”, обрані з'їздом пресвітерів. Це – роз'їзні наглядачі за громадами певного регіону. Вони дбають про посилення найреакційніших сторін баптистського вчення, підігрують містико-есхатологічні настрої, закликають віруючих до відмови від участі в громадсько-політичному й культурному житті, провокують порушення законодавства про релігію, збуджують релігійну ворожнечу й нетерпимість, їх заохочує частина зарубіжних реакційних баптистських діячів. Ця кризова ситуація в баптизмі поступово долається. Громади ЄХБ в Україні утворюють Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів, який має свої друковані органи, навчальні заклади.

Адвентизм. Адвентизм в основі свого віровчення має твердження про близькість “другого пришестя” Христа, який встановить своє “тисячолітнє царство” і здійснить “Страшний суд”, при цьому душі грішників загинуть, а душі праведників знайдуть вічне блаженство. Це вчення з'явилося в 1833 р.: баптист Вільям Міллер (1782–1849) у США опублікував свої “дослідження”, в яких через тлумачення пророцтв Старого Завіту визначив, що “друге пришестя” Христа відбудеться в 1843 р. Соціальні умови життя дрібної буржуазії у США стимулювали песимістичні настрої, очікування “кінця світу”, приреченості. Тому у Міллера знайшлося чимало послідовників. Невдовзі стала очевидною абсолютна неспроможність цього про-

роцтва, довелося призначати нові строки “кінця світу”. Однак адвентистський (від лат. *adventus* – пришествя) рух вижив, бо в містичній формі відображав реальний страх дрібної буржуазії і трудящих перед стихійною дією економічних законів антагоністичного суспільства. Найбільша течія адвентизму виникла в 1863 р. – це адвентисти сьомого дня, які вважають святковим днем тижня суботу. Вони надають особливого значення творам американської пророчиці Г. Уайт (1827–1916), яка обстоює положення “санітарної реформи” (досягнення віруючими фізичної досконалості до “другого пришествия” Христа), церковної десятини й активної місіонерської діяльності.

Адвентисти об’єднуються в громади, які утворюють “союзи”, що входять до 10 дивізіонів, розподілених по європейському, азіатському та американському відділеннях. На чолі всієї структури – Генеральна конференція, яка обирає Виконавчий комітет, розташований у Вашингтоні (США). Вважають, що число адвентистів становить близько 4,5 млн чоловік. Ця організація швидко зростає, в 1978–1982 рр. вона збільшилася на 800 тис. чоловік. На 54-й сесії Генеральної конференції (1985) прийнято програму “Жнива-90”, за якою за п’ять років організація має збільшитися на 2 млн чоловік.

У нашу країну адвентизм проник із США ще в ХІХ ст., але тривалий час він був релігією тільки для німецьких колоністів, потім поширився серед місцевого населення. У 1908 р. створено самостійний союз російських адвентистів. Жовтневу революцію 1917 р. й соціалістичне будівництво в СРСР адвентисти зустріли вороже, але в 20-х роках сталася їхня політична переорієнтація.

В Україні нині діє Уніонна конференція Церкви АСД (близько 500 громад, понад 40 тис. членів) – складова Євро-Азійського дивізіону. Адвентистські громади дуже активні. Проповідник – довірена особа для управління громадою – призначається старшим проповідником області без обмеження строків і наділяється якнайширшими повноваженнями. Для керівництва проповідниками проводяться консультативні наради. Пресвітер та інші служителі культу в громаді висвячуються проповідником.

Єговізм. Єговізм відокремився від адвентизму в 1872 р. Проповідник Ч.Руссель почав твердити, що пришестя Христа відбудеться невдовзі, що до його приходу необхідно готуватися вже тепер. У 1884 р. Верховний суд штату Пенсільванія (США) зареєстрував релігійне “Товариство Сторожової вежі, Біблії та брошур”. Це поклало початок рухові єговістів. Згодом їм було дозволено вербувати послідовників, проводити зібрання, мітинги, створювати навчальні заклади, засоби інформації й т. ін.

Назва єговістської організації кілька разів видозмінювалася й уточнювалася. Один час вона називалася “Міжнародним товариством дослідників Біблії”. Його послідовники вважають метою й змістом свого життя проповідь Біблії, вони “свідчать істинність” слова Єгови й тому називають себе “свідками Єгови”.

Єговістське богослов'я полягає в модерністському, соціально-політичному коментуванні Біблії, в тлумаченні її сюжетів і міфів відповідно до мислення сучасної людини. Таке тлумачення втілене у “Перекладі Біблії Нового світу” (1963).

Єговізм заперечує християнське вчення про Трійцю, безсмертну душу, пекло й чистилище, всі християнські таїнства та обряди. На думку єговістів, Христос і дух святий – породження Єгови, але Христос виконував лише покутну місію. Єгова – центр Всесвіту, від нього походить увесь світ, що розвивається за законами еволюції. Сучасний світ – арена боротьби Єгови й Христа із Сатаною, вона виявляється у війнах, політичних, економічних та екологічних кризах, катастрофах, міжнародній напруженості, злочинності, занепаді моральності і т.д. Ця боротьба завершиться всесвітньою битвою – “армагеддоном”, після чого настане Царство Боже – для праведників і єговістів, решта – “сатаністи” загинуть.

Усі труднощі суспільного розвитку й пороки суспільства єговісти пояснюють гріховністю людей і підступами Сатани. Вони виключають наукові шляхи вдосконалення суспільства, його революційне перетворення і, що дуже важливо, боротьбу за мир. Зразком державності вони визнають США.

Центр єговістської організації міститься в Брукліні (США). На чолі її стоїть “керівна корпорація” з її членів і комітет директорів на чолі з президентом та секретарем. Йому підпорядковані численні окружні бюро та філіали в багатьох країнах світу. Видаються журнал “Сторожова вежа” тиражем кілька мільйонів примірників, інша література 163 мовами світу. Місцеві організації здебільшого нелегальні, добре налагоджені конспіративні зв’язки з керівництвом, використовується величезна інформація від низових ланок.

Общинами свідків Єгови керує “корпорація старійшин” у складі затвердженого Бруклінським центром голови громади, служителя території (контролює місіонерську діяльність членів общини), керівника піонерського служіння (пошуки й залучення до єговізму неофітів), керівника повторних відвідувань (завершення вербувальної роботи), служителя теократичного навчання (контроль за вивченням і правильним трактуванням віруючими єговістської літератури), служителя літератури (бібліотекаря). Кожен член єговістської громади має конкретні завдання у тих чи інших галузях діяльності, щороку всі, у тому числі й старійшини, звітують про свою роботу, одержують оцінку, потім нове призначення чи завдання.

Є припущення, що кількість свідків Єгови в усьому світі становить близько 6 млн чоловік.

В Україні перші громади свідків Єгови з’явилися в 20-ті роки ХХ ст. У західних областях українські емігранти, що повернулись із США й Канади, започаткували поширення цього віровчення. З 1991 р. є зареєстрованою, вільно діючою релігійною організацією. Кількість громад – понад 500, членів – до 60 тис.

П’ятидесятники. Дуже близькі до баптизму християни євангельської віри, які утворили релігійний напрям, названий п’ятидесятництвом. Він виник у США в 1901 р. Його догматичною особливістю є віра в те, що, подібно до того, як на 50-ий день після “воскресіння Христа” на його учнів-апостолів “зійшов Святий Дух”, вони заговорили різними мовами й пішли в усі країни проповідувати християнство, так і тепер невпинною й ревною молитвою можна добитися сходження на віру-

ючого Духа Святого й “говоріння іншими мовами”, а це означає, що Святий Дух дарує людині одкровення. Це – друге, після водного хрещення в дорослому віці, “духовне хрещення”. Досягається воно груповими багатогодинними моліннями, нестямним вигукуванням, що призводить до істерії, яка й видається за осяяння Святим Духом.

Крім сходження Святого Духа, п’ятидесятники вважають свою обраність підтвердженою наявністю у них дев’яти “духовних дарів”: слова мудрості (знання Біблії), слова знання (мистецтво проповідувати), віри (яка дається Святим Духом), зцілення (лікування хворих), чудотворення (в буквальному розумінні слова), пророцтва, розрізнення духів (уміння розпізнавати в людині нечисті духи й виганяти їх), говоріння “іншими мовами” (глосолалія), витлумачення “інших мов” (як найвищий дар).

Серед п’ятидесятників значне поширення мають ідеї швидкого “другого пришествя” та хіліазму, практикується пророцький культ, у громадах є пророки і зцілителі.

П’ятидесятники проповідують релігійну і громадську ізольованість, вимагають відмови від активного суспільного життя, визнання вічної й неокупної провини перед Богом, абсолютної покірності пресвітерам.

У сучасному п’ятидесятництві немає ідейної та організаційної єдності. Існує багато різних напрямів: воронаївці, смородинці, мурашківці, трясуні, сіоністи, асамблеї Бога, Церкви Бога та ін.

Общину п’ятидесятників очолює пресвітер, якого висвячують ієрархи вищого рангу – єпископи, котрі за своєю “святістю” є апостолами, вони володіють усіма “дев’ятьма дарами”. Пресвітери підлягають єпископам, котрі висвятили їх, незалежно від територіальної належності общини.

В общині є також диякони й диякониси, проповідники, пророки, зцілителі (останні дві посади виконуються анонімно). Існують адміністративні посади: секретарі, касир, помічник касира, керівник і секретар місіонерського відділу, керівники секції сім’ї, відділу молоді. У кожній общині функціонують жіночі відділи, або сестринські ради, які контролюють при-

ватне життя віруючих, подають допомогу їхнім сім'ям, займаються благодійництвом (відділ Тавіфи).

У сучасних великих общинах діють хори й оркестри, є регенти, диригенти, органісти.

В Україні більшість п'ятидесятників (близько 900 громад) об'єднано в Союз християн віри євангельської України, що має церковну будову. Загальна кількість віруючих п'ятидесятників у світі – понад 50 млн.

Інші протестантські напрями. В ХІХ ст. триває поява нових протестантських течій і церков у результаті деталізації, уточнень, різних тлумачень окремих положень віровчення.

У 1830 р. у США виникла Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, заснована Джозефом Смітом (1805–1884). Її представники – мормони оселилися й досі живуть у м.Солт Лейк-Сіті (штат Юта).

Віровчення мормонів полягає в тому, що Смітові начебто явився ангел Мороні і вказав, де знайти золоті платівки з письментами Мормона, останнього ізраїльського пророка, якому Христос, нібито побувавши після воскресіння в Америці, заповів заснувати общину й виклав особливе вчення. Було складено “Книгу Мормонів” – книгу ізраїльтян, що перебралися колись до Америки. Вона містила витяги з Біблії, в яких нібито викладається історія першожителів Америки. У книзі стверджується, що світ прагне досконалості за “законом прогресу” (найвищий його вияв – капіталізм), заперечення цього прогресу є непокорюю Богові. Скоро грядуть кінець світу і битва Бога з сатаною, спасенними будуть тільки мормони. Ці мотиви успадкувало багато інших сучасних протестантських течій. Згідно з ученням мормонів релігія повинна нести людям радість, вчити працелюбства, бути розвагою. Тому в їхньому культі поєднуються і молитва, й пісні, і навіть танці у церкві. Насправді ж учення мормонів, як і всяка інша релігія, несе людям жорстку життєву регламентацію. Мормонську церкву очолює президент, він же пророк, при ньому діє президентська рада й апарат управління церквою. Активно використовуються засоби масової

інформації, мистецтво. В останні десятиріччя мормони поширюють своє вчення в багатьох країнах світу.

У 70-х роках XIX ст. у США виникла релігійна течія – християнська наука. Її основоположниця Мері Бекер-Едді (1821-1910) опублікувала книгу “Наука і здоров’я” (1875), що містить концепцію “божественного зцілення хвороб” без медицини, за допомогою віри, як це робив Христос. Ця течія рішуче заперечує матеріалізм, вважає все матеріальне ілюзорним. Справжньою реальністю, основою й причиною всього є дух. М.Бекер-Едді заснувала “Першу церкву Христа-вчителя” (1879), тепер рух очолює правління директорів. Зібрання його послідовників включають вивчення праць Бекер-Едді, співи гімнів та вислуховання звітів про зцілення від хвороби молитвою.

Своєрідним відгалуженням методизму, яке набуло характеру загальнопротестантського руху, є “Армія спасіння”. Проповідник У.Бутс у Лондоні в 1865 р. організував рух за моральне відродження суспільства, який набрав специфічних форм: у ньому є свої генерали, офіцери й солдати, вони об’єднані в дивізії, корпуси, форпости, носять уніформу. “Армія спасіння” діє як релігійно-філантропічна організація, активно викриває соціальні пороки. На свої кошти вона утримує школи, виробничі компанії, їдальні, лікарні, різні благодійні установи тощо. “Армія спасіння” налічує понад 30 тис. членів і має свої організації майже в 100 країнах, в т.ч. в Україні. Керує організацією Міжнародний штаб, Верховна і Консультативна Ради.

У релігієзнавчій літературі до протестантів також зараховують старокатоликів – течію, що відкололася від католицизму в 1871 р. на ґрунті невизнання непогрішності Папи, його верховної влади в церкві, догмату про непорочне зачаття діви Марії та “філіокве”. Однак старокатолицизм правильніше було б вважати однією з католицьких сект.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Які історичні передумови Реформації?
2. У чому полягають релігійно-догматичні особливості протестантизму?

3. Схарактеризуйте ранній протестантизм.
4. Виникнення й поширення баптизму.
5. Що являє собою адвентизм?

Теми для рефератів

1. Вчення М. Лютера.
2. Соціально-політичні орієнтації в сучасному протестантизмі.
3. М. Вебер. “Протестантська етика і дух капіталізму”.
4. Сучасний протестантизм в Україні: динаміка і тенденції розвитку.
5. Зародження Реформації.
6. Історія протестантизму в Україні.
7. Основні течії, деномінації і конфесії в протестантизмі.

Література

- Адвентисти* сьомого дня в Україні. – К., 1996.
- Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / Избр. произведения. – М.: Прогресс, 1990.
- Гараджа В.И.* Протестантизм. – М.: Политиздат, 1971.
- Еленский В.* Современный протестантизм: динамика, процессы, тенденции. – К.: Знание.
- Історія баптизма.* – Одеса, 1996.
- Каретникова М.* Протестантизм. – СПб., 1995.
- Книга Мормона.* – М., 1988.
- Любашенко В.* Історія протестантизму в Україні. – К., 1996.
- Лютер М.* Избр. произведения. – СПб., 1993.
- Митрохин П.Н.* Баптизм: история и современность. – СПб., 1997.
- Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Л.М.* Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні. – К., 1999.
- Очерки истории западного протестантизма.* – М., 1995.
- Протестантизм: Словарь.* – М.: Политиздат, 1990.

Розділ XVIII.

СХІДНІ ХРИСТИЯНСЬКІ ЦЕРКВИ

Асирійська церква сходу

Коли з'явилося християнство у верхній Месопотамії точно не відомо, але достовірно можна сказати, що християни присутні в Месопотамії вже з середини II століття. В III столітті ця територія була завойована персами. Не дивлячись на те, що Церква тут була багатонаціональною, найважливішу роль в ній традиційно виконували ассірійці. Її географічне положення виявилось причиною того, що вона стала відома просто як Церква Сходу.

Біля 300 року єпископи були вперше об'єднані адміністративно під управлінням католікоса-єпископа царської столиці персів Сельовкиї-Ктесіфон. Пізніше він одержав додатковий титул патріарха.

У V столітті Церква Сходу тяжіла до радикальної антиохійської форми христології, сформульованої Феодором Мопсуєтським і Несторієм, і відпала від спілкування з Церквою Візантійської імперії. Частково це було викликано великим впливом несторіан до Персії після засудження несторіанської христології Єфеським Собором в 431 році і вигнання несторіан з Візантійської імперії імператором Зеноном (474–491). До того ж персидським християнам доводилося відокремлювати себе від офіційної Церкви Візантійської імперії, з якою Персія часто воювала. Завдяки цьому вони могли зберігати свою християнську віру і разом з тим не дозволяли запідозрити себе в співпраці з ворожою імперією.

Собори цієї Церкви в V столітті ухвалили рішення про необов'язковість безшлюбності для духівництва, включаючи єпископів. Багато єпископів і навіть патріархів знаходились в шлюбі навіть до початку VI століття, коли було вирішено при-

свячувати в єпископи тільки тих, котрі дали обітницю безшлюбності. Священикам, проте, навіть після висвячування дозволялося одружуватися.

Церква Сходу завжди залишалася по перевазі зороастрійської Персії в меншині, що не заважало їй процвітати впродовж багатьох століть і прославитися своєю різноманітною науковою діяльністю, зосередженою в знаменитій Нисибінській школі. Церква розширялася завдяки місіонерській діяльності в таких віддалених країнах, як Індія, Тібет, Китай і Монголія, навіть після того, як Месопотамія була завойована в VII столітті арабами-мусульманами.

Патріарх перебрався в нове місто Багдад, яке в 766 році стало столицею. В 1318 році в Церкві налічувалося 30 митрополічних кафедр і 200 єпархій, але під час нашествия Тамерлана в кінці XIV століття майже всі християни були знищені. До XVI століття від них залишилася невелика община ассирійців на території сучасної східної Туреччини. Ослабленню Церкви сприяла поява паралельної католицької організації, так званої Халдейської Католицької Церкви (див. IV. У. 1).

Під час Першої світової війни ассирійці стали жертвами масових депортацій і страт, турки підозрювали їх в співпраці з англійцями. Загинуло біля третини населення Ассирії. Більшість, які залишилися в живих втікали до Іраку, сподіваючись на заступництво Англії, але в 1933 році після закінчення терміну дії англійського мандата в Іраку конфлікт між ассирійцями і іракськими військами закінчився новою різаниною і подальшим розсіюванням общини. Іракські власті, позбавивши патріарха Ассирії Мари Симона XXIII громадянства, вислали його з країни. Він емігрував в Сан-Франциско (США).

У 1964 році в Церкві виникли розбіжності, пов'язані з рішенням Мари Симона прийняти григоріанський календар, але їх істинною причиною була особа Мари Симона і багатовіковий звичай, у згоді з яким його вибрали. Біля 1450 року увійшло до звичаю передавати патріаршество в межах одного роду,

як правило, від дядька до племінника, внаслідок чого на чолі Церкви нерідко виявлялися недосвідчені молоді люди. Сам Мари Симон став патріархом у віці 12-ти років. Супротивники цього звичаю наполягали також на тому, щоб патріарх жив разом з своєю общиною в Іраку.

Опозицію Мари Симону підтримав митрополит Асирії Індії Мари Хома Дармо. У 1968 році він прибув з Індії до Багдада і висвятив тут трьох нових єпископів. Незабаром вони зібрали собор, на якому вибрали його патріархом замість Мари Симона. Мари Хома Дармо помер наступного року, в 1970 році його змінив Мари Адай Багдадський.

У 1973 році Мари Симон склав з себе сан патріарха і оженився.

Оскільки про його наступника так і не змогли домовитися, пов'язані з ним єпископи Асирії спробували умовити Мари Симона знов зайняти своє місце, не дивлячись на те, що він одружився. Поки велися переговори, 6 листопаду 1975 року Мари Симон був вбитий у Сан-Хосе, штату Каліфорнію. В 1976 року патріархом був вибраний єпископ Тегерана (Іран), який прийняв ім'я Мари Дінкха IV і оселився в США.

Мари Дінкха дав зрозуміти, що з його обранням із спадковою передачею патріаршества буде покінчено, що усунуло головну причину протистояння двох угруповань. Хоча розрив дотепер не подоланий, недавні зустрічі єпископів обох сторін, здається, привели до помітного прогресу в подоланні розбіжностей. В даний час Мари Дінкху підтримують одинадцять єпископів, а Мари Адая – п'ять.

Скликаний в липні 1994 року в Австралії Священний Синод Церкви Асирії ухвалив декілька важливих рішень, що стосуються її життя. Єпископи заснували комісію по міжцерковних зв'язках і розвитку освіти на чолі з єпископом Бавай Соро для підготовки до богословського діалогу з іншими Церквами і реалізації програми релігійної освіти. Синод офіційно затвердив місцем перебування патріарха Мортон-Гров, штат Ілінойс (США).

Важлива віха у відносинах з Католицькою Церквою була досягнута 11 листопаду 1994 року, коли Мари Дінкха IV і папа Іоанн Павло II підписали у Ватикані Сумісну Христологічну Декларацію. У ній затверджується, що католики і асирійці єпископів і навіть патріархи були одруженими людьми аж до початку „об'єднані нині в загальному сповіданні Сина Божий”, і передбачено обширну пасторську співпрацю між двома Церквами, зокрема, у області катехизації і навчання майбутніх священників. Папа і патріарх заснували двосторонню комісію по богословському діалогу, покликану усувати перешкоди на шляху до повного літургійного спілкування. Комісія збирається щорічно, починаючи з 1995 роки.

Міжнародний богословський діалог між Асирією і Католицькою Церквою супроводжувався поліпшенням відносин між Церквою Асирії Сходу і її католицьким двійником – Халдейською Католицькою Церквою. У листопаді 1996 року Мари Дінкха 4 і халдейський патріарх Рафаїл I Бідавід зустрілися в Саутфілде, штат Мічиган, і підписали «Сумісну патріаршу заяву», яка доручає обом Церквам налагодити спільну роботу по возз'єднанню і закладає основу співпраці в таких пасторських питаннях, як написання загального катехізису, відкриття семінарії в районі Чікаго-Детройта, збереження арамейської мови і інші загальні пасторські програми для приходів і єпархій у всьому світі.

15 серпня 1997 року два патріархи зустрілися в Розелле, штат Ілінойс, і прийняли «Сумісну синодну ухвалу, сприяючу з'єднанню», яке підписали члени обох Священних Синодів. Були підтверджені області пастирської співпраці, згадані в «Сумісній патріарш'їй заяві», вказано, що асирійці і халдеї повинні визнати законність обрядів кожної Церкви, встановлена ассиро-халдейська «Змішана комісія возз'єднання» і проголошено, що кожна із сторін визнає апостольське спадкоємство, таїнства і християнське свідоцтво іншої сторони. В ухвалі особливо виділені моменти, що викликають заклопотаність того або іншого учасника діалогу. Так,

обидві Церкви хотіли б зберегти арамейську мову і культуру, але асирійці наполягають на збереженні своєї незалежності і самоврядуванні, а халдеї ратують за повне спілкування з Римом.

У середині 1997 року було оголошено, що Церква Асирії Сходу і Сірійська Православна Церква (див. II, Про) готові почати двосторонній богословський діалог. В ім'я поліпшення відносин з Орієнтальними Православними Церквами Священний Синод Асирії в 1997 році вирішив видалити з богослужбних текстів анафеми, направлені проти інших Церков.

Не дивлячись на те, що асирійці визнають рішення тільки двох перших Вселенських Соборів, учасники недавніх екуменічних зустрічей, що проходили під егідою «Pro Oriente Foundation», дійшли до висновку, що, по суті, віра Церкви Асирії узгоджується з христологічним навчанням Халкидонського Собору 451 року. Офіційно Церква користується термінологією, характерною для антиохійської школи богослів'я, згідно якої в Христі – дві природа і дві «*qno*ma» (це сірійське поняття не має грецького еквівалента і відноситься до конкретної природи, що індивідуалізується, але не до особи); причому обидва „*qno*ma” – в одній особі Христа. Проте, Синод єпископів зажадав, щоб їх Церкву перестали називати несторіанською, оскільки у минулому ця назва використовувалася як образлива. В даний час асирійці не підтримують літургійне спілкування ні з однією іншою Церквою.

Східно-сірійський обряд Церкви Асирії походить від стародавньої сірійської літургії, яку колись служили в Едесе.

Можливо, він містить також втрачені нині елементи стародавньо-персидського обряду. Служби проходять переважно на сірійській мові.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ІРАК, ІРАН, СІРІЯ, ЛІВАН, ПІВНІЧНА АМЕРИКА, АВСТРАЛІЯ, ІНДІЯ

ГЛАВА: МАР ДІНКХА IV (НАРОДИВСЯ В 1935 РОЦІ, ВИБРАНИЙ В 1976 РОЦІ)

ТИТУЛ: КАТОЛІКОС-ПАТРІАРХ ЦЕРКВИ СХОДУ
ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 400 000
РЕЗИДЕНЦІЯ: МОРТОН-ГРОВ, ШТАТ ІЛІНОЙС (США)
АДРЕСА В ІНТЕРНЕТІ: Н ТТР://WWW. CIRED. ORG

Християни Апостола Хоми

Коли португальці з'явилися в XV столітті в Індії, вони зустріли там християн, що затверджували, що їх общину заснував Апостол Хома, благовествовавший в Індії про неділю Христа. Община розташовувалася на південно-західному бережжі нинішнього штату Керала і цілком вписувалася в індійське суспільство на положенні особливої касти. Християни Хоми знаходилися в літургійному спілкуванні з Церквою Асирії Сходу, яка з давніх пір регулярно посилала до Індії епископів для висвячування дияконів і священників. У VIII столітті Індія одержала власного митрополита, що займав десяте місце в ієрархії асирійців. Звичайно митрополити не знали місцевої мови, і реальна влада знаходилася в руках індійського священника, іменованого архідияконом вся Індії. Він залишався фактично цивільним і релігійним главою общини до появи португальців.

Португальська колонізація пов'язана з сумною історією насильницької латинізації, що викликала небудови і розколи серед християн Хоми. Нині їх нащадки, що налічують близько 5 мільйонів віруючих, розділені на п'ять орієнтальних Церков, включаючи 15 000 віруючих, що належать Церкві Асирії Сходу.

Про інших див. Сирійська Православна Церква (11.D), Сиро-Малабарська Католицька Церква (IV. В. 2) і Сиро-Маланкарська Католицька Церква (1У.С.5).

Цікава особливість християн Хоми – існування етнічної общини «південців» або «кнанайа». Згідно переказу, вона сходиться до групи з 72 іудео-християнських сімей, що переселилися в 345 році до Індії з Месопотамії. Є історичні свідоцтва,

підтверджуючі цей переказ. Нащадки переселенців, що не одружувалися поза своєю общиною, нині налічують близько 200 000 чоловік і утворюють дві етнічні єпархії в штаті Керала. Одна відноситься до Сиро-Малабарської Католицької Церкви, інша – до Сирійського Православного патріархату.

Термін “Орієнтальні Православні Церкви” звичайно використовується для позначення шести древніх східних Церков. Хоча вони перебувають у спілкуванні одна з одною, кожна з них зовсім незалежна і має характерні тільки для неї традиції.

Загальним для всіх шести Церков є заперечення христологічного визначення Халкідонського Собору 451 року, відповідно до якого Христос є одна особистість у двох природах, нероздільних і несумісних. Для них сказати, що Христос “у двох природах”, значить надмірно акцентувати в Христі подвійність на шкоду єдності особистості. Проте, вони заперечують класичне монофізитство Євтихія, вважавшого, що людство в Христі було поглинено його єдиною Божественною природою, і віддають перевагу формулі Св. Кирила Олександрійського, що говорило про “одну природу Бога Слова втіленої” (*mia phisis tou theou logou sesarkomeni*).

Відразу після Халкідонського Собору кількість християн, що відкидали його вчення у Візантійській імперії, було досить багато. Сьогодні їхнє число невелике. Деякі із шести Церков існували сторіччями в умовах, де більшість населення не було християнами, а в недавній час окремі Церкви перетерпіли найжорстокіші гоніння при комуністичних режимах.

Цих християн, оскільки вони відкидали Халкідонське визначення про дві природи у Христі, нерідко помилково називали “монофізитами”, у перекладі із грецької – “одноприродниками”. Цю групу Церков іноді називають “Малі Східні Церкви”, “Древні Орієнтальні Церкви”, “Не-Халкідонські Церкви” й “До-Халкідонські Церкви”. Сьогодні багато богословів і церковних лідерів по обидва боки визнають, що христологічне розходження між Східними Православними й тими, хто

прийняв Халкідон, були всього лише словесними, і що обидві сторони фактично сповідають одну віру в Христа, використовуючи різні формули.

Вірменська Апостольська Церква

Стародавня Вірменія перебувала на території східної Туреччини та у прикордонних районах колишнього Радянського Союзу й Ірану. Ця країна першою прийняла християнство як державну релігію після того, як Св. Григорій Просвітитель на початку IV століття перетворив у християнство пануючого Тіридата III. Незабаром був побудований собор в Ечміадзині, що донині залишається центром Вірменської Церкви. Як прийнято вважати, близько 404 року Св. Месроп Маштоц винайшов вірменську писемність, зробивши в такий спосіб можливим переклад Біблії на вірменську мову. В 506 році собор вірменських єпископів Відкинув христологічне вчення Халкідонського Собору 451 року, на якому не був присутнім жоден вірменський єпископ. У цей час Вірменська Церква куди більше була стурбована протиборством несторіанським тенденціям сусідньої церкви в Перській імперії.

Протягом багатьох років Вірменія залишалася вибухонебезпечною буферною зоною між Візантійською й Перською імперіями, але в XI столітті вона була повністю захоплена. Багато вірменів бігли тоді в Кілікію (південна центральна Мала Азія), де виникло нове вірменське царство. Вірмени встановили тут тісні контакти із хрестоносцями-латинянами. Хоча нове царство перестало існувати вже в XIV столітті, а вірменський народ був розсіяний по всьому світу, воно вижило, незважаючи на те що перебувало під чужою владою. Самобутність вірменів корениться в їхній мові й Церкві.

Наприкінці XIX – початку XX століття вірмени в Туреччині піддалися геноциду, багатьом з них довелося бігти, причому від 1,5 до 2 мільйонів вірменів загинуло. Ті, що залишилися живими, перебралися в сусідні країни й у Стамбул.

У цей час центр Вірменської Апостольської Церкви перебуває у Вірменії, що 23 вересня 1991 року проголосила свою незалежність. Святе місто Ечміадзин, резиденція вірменського католикоса, розташоване недалеко від вірменської столиці Єревана. Розпад Радянського Союзу створив умови для відродження цієї древньої Церкви на батьківщині. Були засновані нові єпархії, з'явилися нові громади й організації, стали видавати нові релігійні періодичні видання й викладати релігію в школі. В 2001 році святкували 1700-т річчя прийняття Вірменією християнства як державної релігії. На святкуванні ювілею в Єревані було освячено багато нових церков. Разом з тим, Церква відчуває гостру потребу в утворенні священиків і стурбована активністю інших релігійних груп, які сьогодні функціонують у країні. Відповідно до опитувань, більше 10% населення в 1997 році належало до швидко зростаючих сект, і уряд змушений був вжити заходи по обмеженню діяльності релігійних об'єднань, що протистоять Вірменській Апостольській Церкві.

У вірменській літургії є елементи сирійської, ієрусалимської й візантійської традицій. Хоча властива вірменській літургії традиція виникла в V – VII століттях, вона випробувала на собі вплив Сирії і Єрусалима. Потім вона пережила період візантійзації, а в Середні віки багато чого прийняла від латинян.

Католикос всіх вірменів в Ечміадзині визнається всіма православними вірменами духовним настоятелем Церкви, але існують ще три вірменські юрисдикції, що виникли протягом багатовікової історії вірменів. Два католикосата перебувають у літургічному спілкуванні, хоча адміністративно незалежні, а два патріархати залежать у духовному відношенні від Ечміадзина. Католикосат Ечміадзина включає у свою юрисдикцію вірменів, що живуть на території колишнього СРСР, а також багатьох вірменів з діаспори, що проживають в Іраку, Індії, Єгипті, Сирії, Судані, Ефіопії, Європі, Австралії й Америці. Він нараховує близько 5 мільйонів віруючих. Резиденція ієрусалимського патріархату знаходиться в монастирі Св. Апостола

Іакова в Єрусалимі й опікує святі місця, що належать Вірменській Церкві. Патріархат нараховує близько 10 000 вірменів в Ізраїлі, Йордані й на Палестинських; автономних територіях. Його очолює патріарх Торком II Манугян (народився в 1919 році, обраний в 1990 році).

Константинопольський патріархат має у своїй юрисдикції вірменів, що живуть у Туреччині й на острові Крит. В 1914 році патріархат поєднував 12 архієпископій, 27 епархій, шість монастирів й 1350000 віруючих. У цей час патріархат нараховує тільки близько 82000 віруючих. Патріарх – Месроп II Мутаф'ян (народився в 1956 році, обраний в 1998 році).

Килікійський католикосат, нині розташований в Антіл'ясі (Ліван), має під своєю юрисдикцією Ліван, Сирію, Кіпр, Іран і Грецію й поєднує близько 800 000 віруючих. Килікія перебуває в давньому позові з Ечміадзином, і обидва католикосата мають під своєю юрисдикцією Північну Америку, Грецію й Сирію. В 1997 році представники обох католикосатів зустрілися в Ечміадзині для того, щоб побороти розбіжності й зміцнити єдність Вірменської Церкви. Розробляється документ про загальне влаштування Вірменської Церкви, що покликаний нормалізувати відносини між Ечміадзином і Килікією. Католикос Арам I Кешишян (народився в 1947 році) був обраний в 1995 році.

Нині у Вірменській Апостольській Церкві діють чотири духовних семінарії: семінарія Кеворкяна в Ечміадзині, Килікійського католикосата в Бікфайя (Ліван), семінарія Св. Іакова в Єрусалимі й Св. Нерсеса в Нью-Рошеллі (штат Нью-Йорк), що тісно співробітничає зі Святою-Владимирською Православною семінарією із сусіднього Крествуда (штат Нью-Йорк).

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ВІРМЕНІЯ Й ДІАСПОРА

ГЛАВА: КАТОЛИКОС КАРЕКІН I (НАРОДИВСЯ В 1932 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1995 РОЦІ)

ТИТУЛ: ВЕРХОВНИЙ ПАТРІАРХ І КАТОЛИКОС ВСІХ ВІРМЕНІВ

РЕЗИДЕНЦІЯ: ЕЧМІАДЗИН (ВІРМЕНІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 6 000 000

Коптська Церква

Появу Церкви в Єгипті пов'язують зі Св. Євангелістом Марком, що прийняв, як говорить переказ, мученицьку смерть в Олександрії в 63 році. Згодом Єгипет став християнським, а Олександрія – найважливішим центром християнського богослов'я й науки. Єгипетські ченці під керівництвом древніх «отців-пустельників» першими заклали основи християнського чернечого життя.

Проте, христологічне вчення Халкідонського Собору 451 року в якомусь ступені через протистояння пануванню Візантії було відкинуто більшістю єгипетських ієрархій і віруючих. Спроби насильно нав'язати рішення Собору тільки підсилили опір. В остаточному підсумку виникла особлива Коптська Церква («коптами» араби й греки називали єгиптян) зі своєї літургічною і богословською традицією. З V по IX століття резиденція грецьких патріархів перебувала в Олександрії, а коптських – у монастирі Св. Макарія.

Після арабського вторгнення в 641 році копти повільно зменшувалися в числі й до середини IX століття виявилися в Єгипті меншостями. В VIII столітті офіційною мовою країни замість арабського стала коптська. Ісламське панування супроводжувалося нерідкими переслідуваннями коптів, але були й періоди відносної волі, і тоді Церква знову розцвітала й створювала видатні богословські й духовні здобутки арабською мовою.

Копти – сама численна християнська громада на Близькому Сході, помітна й активна меншість у Єгипті. Не виключено, що чисельність коптів, що наведена нижче, сильно занижена: папа Шенуда III заявив у лютому 1995 року, що Коптська Церква нараховує вісім мільйонів віруючих.

У Єгипті є чимало коптських шкіл, шириться рух недільних шкіл. У цей час відбувається явне відродження чернецтва, і чимало молодих ченців, що займаються сільським господарством і видавничою діяльністю, знову заселяють древні

монастирі. У Церкві є дванадцять чоловічих монастирів з 600 ченцями й шість жіночих монастирів з 300 черницями. Найбільше монастирів зосереджено у Ваді-ен-Натруне, в 60 милях до північно-заходу від Каїра.

Головна духовна семінарія Коптської Церкви розташована в Каїрі неподалік від собору Св. Марка. Майже половина священників закінчило цю семінарію.

Багато хто вивчає тут на вечірніх курсах Священне Писання й богослов'я. Заснований в 1954 році Коптський інститут вищих досліджень розташований на території патріархату і є важливим екуменічним центром по вивченню коптської християнської традиції.

Ріст мусульманського фундаменталізму в Єгипті створює для Коптської Церкви нові проблеми. Слідом за антикоптськими виступами фундаменталістів наприкінці 1970-х років президент Садат в 1981 році уклав папу Шенуда III під домашній арешт в одному з монастирів і не випускав до 1985 року.

Вважається, що уряд пішов на цю міру, щоб продемонструвати свою неупередженість стосовно конфліктуючих сторін. Проте, такого роду втручання в справи Коптської Церкви стурбувало багатьох християн у Єгипті. В 1997 році почастишали напади ісламських збройних груп на коптів.

Коптська літургія походить від грецького олександрійського чину й уже в ІУ столітті почала здобувати свої характерні риси. Цей процес відбувався, в основному, у монастирях, коптська літургія дотепер має чимало особливостей монастирської служби. Її служать на коптській й арабській мовах.

19 липня 1994 року Коптський православний патріархат прийняв невелику Православну Церкву Британських островів під свою юрисдикцію як окрема єпархія, що поширюється на Великобританію й Ірландію. цю Церкву перейменували в Британську Православну Церкву, а її предстоятель, митрополит Серафім Гластонберійський, одержав нове ім'я авва Серафім Ель Сурнані.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЄГИПЕТ, ДІАСПОРА В ЄВРОПІ, АФРИЦІ, АВСТРАЛІЇ Й АМЕРИЦІ

ГЛАВА: ПАПА ШЕНУДА III (НАРОДИВСЯ В 1923 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1971 РОЦІ)

ТИТУЛ: ПАПА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ, ПАТРІАРХ ПРЕСТОЛУ СВ. МАРКА

РЕЗИДЕНЦІЯ: КАЇР (ЄГИПЕТ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 3 900 000 (7)

Ефіопська Церква

Відповідно до древнього переказу, першим великим християнським просвітителем ефіопів був Св. Фрументій, римський громадянин з Тиру, що зазнав корабельної аварії на африканському узбережжі Червоного моря. Він отримав довіру імператора Аксума і незабаром привернув до християнства його сина, майбутнього імператора Езану, що й оголосив у 330 році християнство державною релігією. Фрументій був згодом посвячений у єпископи Св. Панасом Александрійським і повернувся в Ефіопію, де продовжив євангелізацію країни.

Близько 480 року в Ефіопію прибуло «Дев'ять Святих» і почали тут свою місіонерську діяльність. Відповідно до переказу, вони були з Рима, Константинополя й Сирії, яким через опозицію христології Халкідона довелося покинути. Якийсь час вони перебували в монастирі Св. Пахомія в Єгипті. Їхній вплив (поряд із традиційним зв'язком з коптами в Єгипті), пояснює чому Ефіопська Церква відкинула Халкідон. «Дев'ять Святих», як думають, остаточно покінчили із залишками язичництва в Ефіопії, прищепили монастирську традицію й внесли величезний вклад у розвиток релігійної літератури: вони перевели Біблію й інші релігійні твори на класичну ефіопську мову. По всій країні поширилися монастирі, які швидко стали важливими духовними й інтелектуальними центрами.

Ефіопська Церква досягла розквіту в XV столітті, коли з'явилося багато талановитої богословської й духовної літератури, а Церква активно займалася місіонерською діяльністю.

Край негативний досвід контактів з католиками-португальцями в XVI столітті (див. Ефіопська Католицька Церква, Г/. С. 3) привів до багатовікової ізоляції, з якої Ефіопська Церква тільки недавно почала виходити.

Ця Церква унікальна тим, що вона зберегла деякі іудейські обряди, такі як обрізання й дотримання біблійних законів про вкушання їжі, а також святкування, поряд з Воскресінням Суботи. Імовірно, це пов'язане з тим, що християнство прийшло в Ефіопію прямо з Палестини через Південну Аравію.

Існує думка, що іудаїзм був відомий в Ефіопії ще до приходу християнства. В Ефіопії існували й незвичайні христологічні теорії, включаючи вчення про те, що з'єднання Божественної й людської природи в Христі відбулося тільки після Його помазання при Водохрещенні. Ці навчання ніколи офіційно не визнавалися й здебільшого зникли.⁰

Ефіопська літургія має олександрійське (коптське) походження, але вона піддалася впливу сірійської традиції. Донедавна літургію служили древньою мовою геез. Нині в приходах все частіше використовують сучасну амхарську мову. Зберігся потужний чернечий рух.

Із давніх часів всі єпископи в Ефіопії були єгиптянами-коптами, призначеними Коптським патріархатом. Більше того, протягом багатьох століть єдиним єпископом в Ефіопії був митрополит-копт. З початку XX століття Ефіопська Церква стала вимагати більшої автономії й обрання місцевих єпископів. В 1929 році були посвячені чотири місцевих єпископи-ефіопи в допомогу коптському митрополитові. У 1948 році за допомогою імператора Хайле Селайсі (правив з 1930 року по 1974 рік) було досягнуто згоди з коптами про обрання після смерті митрополита Кирила, місцевого митрополита. Коли в 1951 році він умер, збори кліриків і мирян обрало митрополитом ефіопа Василя. Так була встановлена автономія Ефіопської Церкви. В 1959 році Коптський патріархат затвердив митрополита Василя першим патріархом Ефіопської Православної Церкви.

В університеті в Аддис-Абебі існував ефіопський православний факультет богослов'я (Коледж Св. Трійці), однак в 1974 році уряд його заклав. У тому ж році Церква заснувала в Аддис-Абебі Коледж Св. Павла для навчання богослов'ю майбутніх священиків. Бажання стати священиком серед православних ефіопів – справа звичайна; в 1988 році в країні налічувалося 250000 священнослужителів. Щоб дати їм належне утворення, недавно в різних районах Ефіопії було відкрито шість «Центрів навчання священиків». Майже в кожному приході є недільна школа.

Після падіння в травні 1991 року комуністичного уряду патріарх Меркурій (обраний в 1988 році) був обвинувачений у співробітництві з режимом Менгісту й був змушений зняти із себе повноваження патріарха. 5 липня 1992 року Святійший Синод обрав п'ятим патріархом Ефіопської Православної Церкви Абуна Павла. При марксистському режимі він сім років провів у в'язниці після того, як патріарх Феофіл (зміщений в 1976 році, убитий у в'язниці в 1979 році) посвятив його в 1975 році в єпископи без дозволу держави. В 1983 році Павло був випущений з в'язниці й кілька років провів у США. Патріарх Меркурій, що емігрував у Кенію, відмовився визнати обрання Павла. Архієпископ Іезехак, ефіопський архієпископ США, також не визнав це обрання й в 1992 році перервав літургичне спілкування з патріархатом. Як відповідна міра Ефіопський Священний Синод позбавив його повноважень і призначив архієпископом США й Канади Абуна Маттпаса. Оскільки архієпископ Іезехак користується підтримкою багатьох православних ефіопів в Америці, в ефіопській громаді цієї країни відбувся розкол.

У жовтні 1994 р. у присутності патріарха Павла був зано-во відкритий Богословський Коледж Св. Трійці в Аддис-Абебі. 50 студентів, що навчаються в цьому коледжі, одержать богословський ступінь, а 100 — дипломи.

Відомості, що наведені нижче, про чисельність віруючих дані Всесвітньою Радою Церков, ефіопськими джерелами, що

згідно заслуговує довіри, ця чисельність оцінюється в 30 мільйонів чоловік, тобто православні ефіопи становлять близько 60% від загального числа населення в 55 мільйонів чоловік.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЕФІОПІЯ, НЕЧИСЛЕННА ДІАСПОРА

ГЛАВА: ПАТРІАРХ ПАВЕЛ (НАРОДИВСЯ В 1935 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1992 РОЦІ)

ТИТУЛ: ПАТРІАРХ ЕФІОПСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

РЕЗИДЕНЦІЯ: АДДИС-АБЕБА (ЕФІОПІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 16 000 000

Сірійська Церква

Сірійська Церква зводить своє походження до ранніх християнських громад Антиохії, згаданих у Діяннях Апостолів. На початку християнської епохи Антиохійська Церква була одним з найбільших центрів християнства. Проте, Халкидонський Собор 451 року викликав у громаді розкол. Навчання Собору було нав'язано візантійською владою в містах, але сільське населення здебільшого його відкинуло.

В VI столітті єпископ Едесси Яків Барадай, незважаючи на протидію Візантійської влади, висвятив велику кількість єпископів і священників для оформлення тих, хто відкинув Халкідон. Згодом цю Церкву стали називати «яковитською», вона мала свою власну літургію (так звану «західносірійську» або «антиохійську») і інші обряди. У богослужінні ця Церква використовує розмовну сірійську мову. Деякі громади Церкви виникли за межами Візантійської імперії, у Персії.

Завоювання цієї області персами, а потім арабами поклали кінець гонінням з боку Візантії й створило умови, що сприяють подальшому розвитку Сірійської Церкви. У Середні віки мало місце велике відродження сірійського православного утворення, процвітали богословські, філософські, історичні наукові школи. В апогеї свого розквіту Церква нараховувала двадцять митрополичих кафедр й 103 єпархії що поширювалися аж до Східного Афганістану. Відомо про громади сірійсь-

ких православних християн, які проживали в цей період у Туркестані й Сінцзяне.

Навала Тамерлана наприкінці XVII століття, при якому більшість сирійських церков і монастирів було зруйновано, поклало початок довільному занепаду Церкви. Жорстокі удари нанесли Церкви гоніння й різанина в Східній Туреччині під час Першої світової війни, що привело до розсіювання громади по усім світі.

Ефіопська Церква, особливо в останні роки, діяльно допомагає нужденним. Вона робить допомогу біженцям і потерпілим від посухи, під її заступництвом засновано безліч сирійських притулків.

До соціалістичної революції 1974 року, скинутої імператора й, що поставила в главі уряду полковника Менгісту Хайле Маріама, Ефіопська Православна Церква була державною Церквою. Незабаром після революції Церква була відділена від держави й більшість церковних земель були націоналізовані. Це послужило сигналом для початку антирелігійної кампанії по всій країні.

Донині сирійські православні продовжують свою мандрівку. В 1950-60-х роках багато хто з них емігрували з Іраку й Сирії в Ліван. В Іраку вони рухалися з північного міста Мосул у Багдад. Найбільші втрати громада понесла в південній Туреччині, де проживає незначне число сирійців. На початку XX століття багато православних сирійців емігрували по політичних й економічних причинах у Західну Європу й Америку.

У сирійців сильна чернеча традиція. Кілька монастирів збереглося в провінції Мардін у Туреччині й в інших районах Близького Сходу. Недавно був заснований монастир у Нідерландах, єдиний у діаспорі.

До 1034 року сирійські патріархи перебували в Антіохії, потім вони перебували в монастирі Мар Барсаума (1034–1293 р.), у монастирі Дер еЗапфаран (1293–1924 р.), Хомсе, Сирія (1924–1959 р.) і, нарешті, у Дамаску (з 1959 р.).

Богословське утворення в істотному ступені пов'язане з монастирями. Головний богословський інститут патріархії – Сірійська Православна Семінарія Св. Єфрема, заснована в 1939 році в Мосуле (Ірак), але в 1960-х роках перебравшася в Ліван. В 1968 році були відкриті нові факультети в Атшане, біля Бейрута, але громадянська війна в Лівані змусила перенести заняття в Дамаск. Нові відділення семінарії Св. Єфрема в Сайдная, біля Дамаска, минулого освячені сірійським патріархом 14 вересня 1996 року.

Із середини XVII століття до сірійського патріархату належить автономна Церква в Індії, частина якої називається нині «Маланкарська Сірійська Православна Церква». Її настоятель, католикос Мар Василь Павло II, помер у вересні 1996 р. До початку 1998 року його спадкоємець не був обраний. Див.:П. Е. Маланкарська Православна Сірійська Церква.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: СИРІЯ, ЛІВАН, ТУРЕЧЧИНА, ІЗРАЇЛЬ, ІНДІЯ, ДІАСПОРА

ГЛАВА: ПАТРІАРХ ІГНАТІЙ ЗАККА І ІВАС (НАРОДИВСЯ В 1933 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1980 РОЦІ)

ТИТУЛ: СІРІЙСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ПАТРІАРХ АНТІОХІЇ Й УСЬОГО СХОДУ

РЕЗИДЕНЦІЯ: ДАМАСК (СИРІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 250 000 Й 1 000 000 В ІНДІЇ

Маланкарська Сірійська Церква

У середині XVII століття в більшості християн Апостола Фоми в Індії (див. І. Ассірійська Церква Сходу) латинізація Церкви португальцями викликала все зростаюче обурення. Це призвело до того, що 16 січня 1653 року тисячі віруючих зібралися в Кунан-Кросса, у місті Маттанчері, і заприсягли більше ніколи не підкорятися Риму. Лідер групи, що відпала, можливо, намагався встановити спілкування з Ассірійською Церквою Сходу, однак це йому не вдалося. В 1665 році Сірійський патріарх погодився послати єпископа очолити громаду за умови, що її намісник і його послідовники погодяться прийняти сірійську христологію й західно-сірійський

обряд. ця група стала автономною Церквою в рамках Сірійського патріархату.

В1912 році в громаді відбувся розкол: численна група віруючих оголосила себе автокефальною Церквою й відновила древній католикосат Сходу в Індії.

Інші зберегли вірність Сірійському патріархату. Примирення обох сторін відбулося в 1958 році, коли Верховний Суд Індії оголосив, що правовий статус має тільки автокефальний католикос й єпископи, що перебувають із ним у спілкуванні. Однак в 1975 році Сірійський патріарх відлучив від спілкування й змістив католикоса й призначив іншого, що привело до нового розколу громади. У червні 1996 року Верховний Суд Індії видав постанову, відповідно до якої а) церковне Укладення 1934 року обов'язково для обох сторін, б) в Індії існує одна Православна Церква, розділена на дві частини й с) Сірійський православний Антіохійський патріарх є духовним предстоятелем всесвітньої Сірійської Церкви, а автокефальний католикос законним главою автокефальної Церкви, відповідальним за її громади й майно.

Важко встановити точну чисельність кожної громади, обидві сторони гаряче про це сперечаються. Відповідно до оцінки зовнішніх спостерігачів, біля половини Східних православних в Індії, загальне число яких становить 2 мільйони віруючих, належить автокефальній Церкві, а інша половина автономної Церкви під заступництвом Сірійського патріархату (див. ІІІ. Сірійська Церква).

У штаті Керала є ще дві Церкви, які походять від Маланбарської православної громади. Почасти під впливом англіканських місіонерів у цій Церкві в ХІХ столітті виник реформаторський рух, прихильники якого зрештою сформували Маланбарську Сірійську Церкву Мар Фоми, у значній мірі зберігши східну літургічну практику й особливості. ця Церква, чие єпископське приємство сходить до Сірійської Православної Церкви, схильна до реформістського богослов'я й з 1974 року перебуває в спілкуванні з Англіканською Церквою. У цей час

вона нараховує близько 700 000 членів. Наприкінці XVIII століття прелат-сирієць із Єрусалима присвятив місцевого ченця в єпископи, але той не був визнаний Маланбарським митрополитом. Тоді єпископ перебрався на північ і заснував там у селі Тхожийор громаду своїх послідовників. Сьогодні ця Церква, що одержала назву Маланбарська Незалежна Сирійська Церква Тхожийора, нараховує близько 10 000 віруючих. Зберігаючи східну спадщину, Церква має тісні зв'язки із Церквою Мар Фоми й англіканською громадою.

У Маланбарської Православної Сирійської Церкви є Православна Богословська Семінарія в Котгяйме, що була заснована на початку XIX століття й у якій навчається зараз близько 140 студентів. Недавно тут були відкриті нові факультети, включаючи «Центр Софія» для навчання богослов'ю мирян, як чоловіків, так і жінок, і школа літургічної музики при Котгяймському університеті Махатми Ганді. Церква патронує деякі коледжі, школи, лікарні й сирітські притулки.

Церква підтримує й свою чернечу традицію: є чотири чоловічих громади, для священників-целібатів і мирян, що не прийняли чернечий постриг, десять жіночих монастирів, де черниці присвячують себе праці й молитві.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ІНДІЯ, НЕВЕЛИКА ДІАСПОР А

ГЛАВА: ВАСИЛЬ МАР ФОМА МАТФЕЙ II (НАРОДИВСЯ В 1915 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1991 РОЦІ)

ТИТУЛ: КАТОЛИКОС Сходу; КАТОЛИКОС АПОСТОЛЬСЬКОГО ПРЕСТОЛУ Св. ФОМИ I МАЛАНБАРСЬКОГО МИТРОПОЛИТУ

РЕЗИДЕНЦІЯ: КОТТАЯМ, ШТАТ КЕРАЛА (ІНДІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 1 000 000

Еритрейська Церква

На території Еритреї на південно-західному узбережжі Червоного моря колись перебувало християнське царство Аксум. Воно занепало в VII столітті після мусульманської навали, і на його місці виникло нове Ефіопське царство. Цей регіон зберігав певною мірою незалежність, поки в XVI столітті не потрапив під Османське панування. З 1890 по 1941 роки Ери-

трея була італійською колонією, потім захоплена Великобританією. В 1952 році вона вступила у федерацію з Ефіопією, а в 1962 році була анексована як ефіопська провінція. Тривала боротьба за незалежність Еритреї закінчилася :венапроголошенням 24 травня 1993 року.

У липні 1993 року єпископи Еритреї за підтримки уряду подали прохання папі Коптської Православної Церкви Шенуде III про відділення від Ефіопської Православної Церкви й статусі автокефалії. 28 вересня 1993 Коптський Священний Синод задовольнив це прохання і взяв на себе зобов'язання підготувати в коптських монастирях десять єпископів для Еритрейської Церкви. 19 червня 1994 року папа Шенуда посвятив п'ять із цих єпископів у Каїрі.

Установлення незалежної Еритрейської Церкви відбувається за згодою Ефіопської Православної Церкви. У вересні 1993 року патріарх Павло й архієпископ Пилип (головний єпископ в Еритреї) схвалили поділ Церков, проголосивши разом з тим бажання працювати в тісному співробітництві. У лютому 1994 року була підписана угода в Аддис-Абебі, що підтвердила автокефальний статус Ефіопської й Еритрейської Церков і перевага, що визнала, честі серед Східний Православних Церков в Африці за Коптською Церквою.

У квітні 1998 року, після гарячих суперечок в урядових і церковних колах, єпископ Асмерський авва Пилип був обраний першим патріархом Еритрейської Православної Церкви. 8 травня 1998 року в Каїрі він був поставлений коптським папою Шенудой III патріархом. Був підписаний протокол між Священними Синодами Еритрейської і Коптської Православних Церков, що забезпечує їхню тісну взаємодію. Сюди ставиться скликання загального спільного Собору не рідше чим раз у три роки, поминання наставників обох Церков на літургіях, формування єдиної делегації на богословських диспутах з іншими Церквами й установа постійної комісії двох Синодів для забезпечення взаємодії в області богословського утворення, соціального служіння й проектів розвитку.

В Еритрейській Православній Церкві близько 1 500 храмів, 22 монастиря й 15 000 священиків.

Еритрейську Православну Церкву у Великобританії представляє єпископ Марко, секретар Священного Синоду.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ; ЕРИТРЕЯ

ГЛАВА: ПАТРІАРХ ПИЛИП (НАРОДИВСЯ В 1905 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1998 РОЦІ)

ТИТУЛ: АРХІЄПІСКОП ЕРИТРЕЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: АСМЕРА (ЕРИТРЕЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 1 700 000

Українська Православна Церква — Київський патріархат й Українська Автокефальна Православна Церква

Незважаючи на те що Церква в Києві пережила руйнування міста монголами в 1240 році, київські митрополити незабаром улаштувалися в Московському князівстві. Ця ситуація тривала до 1448 року, коли в Києві, що перебував під владою Речі Посполитої, була заснована особлива митрополія під юрисдикцією Константинополя. З 1461 року московські єпископи стали іменувати себе митрополитами Московськими, а не Київськими. Нарешті Москва стала центром Російської держави, і Київ виявився під її владою. В 1686 році православний митрополит Києва був підкорен Москві (Константинополем акт цей ніколи не був визнан).

Отже, Православна Церква на Україні залишалася частиною Російської Православної Церкви аж до проголошення Україною незалежності в той неясний період, що пішов за Першою світовою війною й російською революцією. В 1919 році уряд молодого республіки видало закон, що дозволяє установу автокефальної Української Православної Церкви. Серед християн на Україні почався рух за створення автокефальної Церкви, що, була заснована на соборі, що зібрався в 1921 році. Оскільки в русі не брало участь жодного єпископа, собор вирішив поставити свого лідера пресвітера Василя Ліпківського в митрополита Київського і всія

України за допомогою покладання на його рук присутніх на соборі священників і мирян. Через настільки неправославний спосіб установлення ієрархії й через зневажливе відношення до канонічних правил ця Церква не була визнана ні однією православною Церквою. Проте, в 1924 році в неї вже було 30 єпископів й 1500 священників і дияконів, що служили в 1100 приходах, і біля 6 мільйонів членів. Через активну участь мирян Церква стала відома як «соборноправная», тобто керована соборно.

Коли Україна стала частиною Радянського Союзу, нові влади спершу позитивно поставилися до Української Православної Церкви, але наприкінці 1920-х років доглянули в ній небезпечне вираження українського націоналізму. Під тиском влади Церква оголосила про саморозпуск й в 1930 році влилася в Московський патріархат. Проте, під час німецької окупації України Українська Православна Церква була тимчасово відновлена єпископами, рукопокладеннями канонічно законними польськими православними єпископами. Згодом це дало підставу говорити про апостолічності цієї Церкви, що деякими Церквами як і раніше заперечується.

Як би те не було, після повернення радянської влади Українська Православна Церква була знову подавлена. Ситуація залишалася такою доти, поки в останні роки існування Радянського Союзу не була гарантована релігійна воля. У нових умовах у червні 1990 року в Києві зібрався собор Української Православної Церкви, що обрав патріархом Мстислава, що перебував в еміграції в США. У жовтні 1990 року він повернувся на Україну, щоб очолити Церкву, що відроджується.

Після 21 травня 1992 року, коли Московський патріархат змістив митрополита Філарета Київського, позбавивши його 11 червня священства, ситуація ще більше ускладнилася. Філарета обвинуватили в тім, що він хотів відколоти свою Церкву від Москви. Тоді він примкнув до автокефальної Українсь-

кої Православної Церкви й оголосив себе місцєблостителем патріарха Мстислава, що повернулося в США. Спроби Філарета заснувати Українську автокефальну Церкву були підтримані українським урядом. Все це відбулося, однак, без ведення патріарха Мстислава, що у листопаді перервав усі зв'язки з Філаретом.

Це, у свою чергу, привело до розколу автокефальної Церкви на прихильників Мстислава й Філарета. Останні стали називати себе «Українська Православна Церква — Київський патріархат». Після смерті 11 червня 1993 року патріарха Мстислава кожна із двох Церков обрала свого предстоятеля. 7 вересня 1993 року патріархом Української автокефальної Церкви став 77-літній батько Володимир Ярема, що одержав ім'я Дімітрій I, а 21 жовтня 1993 року патріархом Української Православної Церкви Київського патріархату — 67-літній батько Василь Ромашок, що одержав ім'я Володимир I. В 1995 році він умер, і його місце зайняв Філарет, що прийняв патріаршество 22 жовтня 1995 року. У лютому 1997 року Філарет був відлучений від Церкви собором єпископів Московського патріархату. У результаті на Україні в цей час є три православні юрисдикції. Сама численна українська Православна Церква Московського патріархату, очолювана митрополитом Володимиром Сабоданом. Відповідно до офіційної статистики, обнародованої в березні 1998 року, вона нараховує 7541 приход. Її керівництво розміщується в печерному монастирі Києво-Печерської Лаври в Києві.

Наступна по чисельності — Українська Православна Церква Київського патріархату, очолювана патріархом Філаретом I; у неї 21 єпархія, 14 монастирів, 4 семінарії й 1977 приходів. Її керівництво розміщується в церкві Св. Володимира в Києві.

Українська Автокефальна Церква є третьою по чисельності, її 1085 приходів перебувають, в основному, у Західній Україні. Наприкінці 1996 року собор єпископів Автокефальної Церкви змістив патріарха Дімітрія за приписувані йому

фінансові зловживання, що привело до поділу Церкви на два угруповання, що суперничають. Багато членів Української Православної Церкви належать до діаспори, всі вони перебувають під юрисдикцією Константинопольського патріархату.

Білоруська Автокефальна Православна Церква

Протягом сторіч Білорусія була частиною Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Все це час більшість її православних віруючих входило в Російську Православну Церкву. Коли влада Москви ослабнула в часи хаосу після революції 1917 року, були початі (в 1922 й 1927 роках) безуспішні спроби заснувати автокефальну Білоруську Православну Церкву. Під час нацистської окупації німці підтримували відродження релігійного життя й відкриття православних церков, для того щоб послабити зв'язок місцевого населення з Москвою. У цій ситуації в 1942 році група білоруських єпископів проголосила Білоруську Православну Церкву автокефальною. До 1944 року в Церкві було 10 ієрархів в 9 єпархіях – митрополит, 2 архієпископа, 7 правлячих єпископів і один вікарний єпископ. Коли радянські війська зайняли Білорусію, автокефальний статус Церкви був відмінений. Єпископи емігрували на Захід, і більшість із них примкнуло до Російської Православної Церкви Закордоном, однак в 1949 році група білоруських єпископів-емігрантів оголосила свою автокефалію. Ця група існує тільки в діаспорі й не визнана ні однією православною Церквою.

В 1991 році, після знаходження Білорусією незалежності, Автокефальна Церква тут так і не виникла. Наприкінці 1970-х років після смерті архієпископа Андрія Криту в Білоруській автокефальній Церкві, що має зараз 12 приходів, відбувся розкол. Одну групу очолює архієпископ Михайло Мацюкевич (один прихід у Канаді, один в Австралії і 5 у США), іншу – митрополит Ізяслав Бруцький (2 приходи в Австралії й 3 в Англії). Загальна чисельність Білоруської Православної Церкви оцінюється в 140 000. Є ще 4 приходи Білоруської Право-

славної Церкви в США й один у Канаді під юрисдикцією Всесвітнього Патріархату.

Македонська Православна Церква

Віддавна Македонія є важливим геополітичним центром на Балканах, за який вели боротьбу Туреччина, Сербія, Болгарія й Греція. У часи перебування Македонії під керуванням Османської імперії Православна Церква в Македонії була частиною Константинопольського Патріархату. Після закінчення Балканських війн (1912–1913) турецькому правлінню був покладений кінець, і південна Македонія стала частиною Греції. При цьому північна Македонія, населена слов'янами, які по імені країни називають себе македонцями, увійшла в новостворене Югославське королівство. За згодою із Всесвітнім Патріархатом православні віруючої північної Македонії об'єдналися в Сербський патріархат й утворили в ньому три єпархії. Коли після закінчення Другої світової війни до влади в Югославії прийшли комуністи, вони вирішили реорганізувати Югославію на федеративній основі й сприяли появі в її складі Македонської республіки. Комуністи підтримали сподівання македонців, які хотіли затвердити свою національну самобутність, для того щоб ті підтримали новий уряд. Тоді ж уряд схвалив зусилля македонців, що мріяли створити окрему Македонську Православну Церкву.

У жовтні 1958 року в Охриді відбувся Церковний і Національний собор, що зібрав 220 священників і мирян, на якому було вирішено відновити древню архієпископську кафедру в Охриді і автономію Македонської Православної Церкви. На Соборі були обрані 3 нових єпископа для трьох нових єпархій Церкви. Це обрання було розцінено як неканонічне, оскільки на ньому був присутній усього один єпископ. Проте нова Церква заявила, що перебуває в канонічній єдності із Сербською Православною Церквою в особі Сербського патріарха. У червні 1959 року Сербський Священний Синод визнав здійснений факт, і в наступному місяці обрані єпископи були хиротони-

совані сербськими православними єпископами. Восени 1966 року Македонська Православна Церква офіційно звернулася до Сербського Патріархату із проханням надати їй автокефальний статус, але в травні 1967 року собор єпископів Сербської Церкви відкинув це прохання. Македонці наполягали на своєму й 17–19 липня 1967 року скликали собор в Охридї. 19 липня, ґрунтуючись на резолюції собору, Священний Синод Македонської Церкви проголосив автокефалію Православної Церкви Республіки Македонія. Митрополит одержав новий титул «архієпископ Охридський і Македонський». Все це відкрито підтримувалося урядом Македонії, члени якого були присутні на поставленні архієпископа і віддали йому належну честь.

У вересні 1967 року Синод Сербської Церкви оголосив Македонську Православну Церкву раскольничією релігійною організацією і порвав з її ієрархією всі литургічні й канонічні відносини, хоча й зберіг їх із простими віруючими. Це рішення було підтримано іншими Православними Церквами: жодна з них не визнала канонічності Македонської Церкви.

Розпад Югославії в 1991 році привів до проголошення незалежної Македонської Республіки, але назва цієї республіки заперечується Грецією, і вона не одержала визнання більшості країн миру. У грудні 1991 року архієпископ Гаврило покинув свій пост предстоятеля Церкви, як думають, через розбіжності серед ієрархії щодо канонічного статусу Церкви, однак його впросили відмовитися від відставки після того, як Священний Синод заявив про солідарність із ним.

У середині 1992 року Сербський патріарх Павло прийняв делегацію єпископів Македонської Православної Церкви й обговорив з нею канонічний статус Церкви, але переговори так і не привели до відновлення литургічного спілкування. І якщо нинішній уряд колишньої Югославської Республіки Македонія рішуче виступає за церковну автокефалію, то Константинопольський патріарх Варфоломій заявляє, що цей статус не може бути визнаний, оскільки мотиви його вимоги чисто

політичні. Вчасно оголошення в 1967 році про автокефалії Македонська Православна Церква нараховувала 334 священика, що служили в 400 приходах. Чернецтво перебувало в найсильнішим занепаді: в 1992 році в Церкві було всього-навсього 10 черниць, які жили при громадах Бітоли й Прилепа, тоді ж виникла громада ченців у стародавньому монастирі Св. Наума на озері Охрид. Біля двох третин населення Македонії — православні.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: КОЛИШНЯ ЮГОСЛАВСЬКА РЕСПУБЛІКА МАКЕДОНИЯ,

ДІАСПОРА В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ Й АВСТРАЛІЇ

ГЛАВА: АРХІЄПІСКОП МИХАЙЛО (НАРОДИВСЯ В 1912 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1993 РОКУ)

ТИТУЛ: АРХІЄПІСКОП ОХРИДСЬКИЙ І МАКЕДОНСЬКИЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ: СКОПЛЕ (КОЛИШНЯ ЮГОСЛАВСЬКА РЕСПУБЛІКА МАКЕДОНИЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 1 200 000

Старостильні Православні Церкви

Після Першої світової війни деякі Православні Церкви, починаючи з Константинопольського Патріархату, по різних причинах стали переходити з юліанського календаря на григорианський (названий на Сході «новим стилем»), що випереджає перший на 13 днів. У цей час більшість Православних Церков (за винятком Єрусалима, Росії, Сербії й Гори Афона) використовують «новий стиль» для неперехідних свят, а юліанський календар — для Великодня й пов'язаних з нею перехідних свят. Подібні розбіжності є й серед католиків східного обряду: наприклад, українські греко-католики у США використовують юліанський календар.

Коли в 1924 році Священний Синод за підтримкою уряду проводив реформу календаря в Грецькій Церкві, вона викликала серед простих кліриків і мирян найсильніший опір. Вони затверджували, що такого роду реформу можна проводити тільки після скликання Всесвітнього Собору. Хоча розбіжності виникли із приводу календаря, опозиція доглянула в

прийнятті «нового стилю» один з наслідків впливу що народився екуменізму й неправославних Церков, що, з її точки зору, порушувало чистоту православної віри.

У травні 1935 року 3 єпископи Грецької Церкви повернулися до старого календаря й очолили виниклий рух. Незабаром вони присвятили ще 4 єпископів, але потім один з ініціаторів і двоє знову присвячених повернулися в Грецьку Церкву. Священний Синод негайно змістив 4 інших «старостильних» єпископів, позбавив їхнього єпископського сану й на п'ять років заслав у віддалений монастир. Крім того, Священний Синод призвав уряд або вжити суворих заходів проти опозиції, або погодитися на повернення до юліанського календаря. Влада, однак, відмовилася від рішучих мір – почасти тому, що ті, хто перебував в опозиції реформам, підтримували монархію, що була тоді слабкою.

Через кілька місяців чотири зміщених єпископи повернулися в Афіни.

Супротивники нового календаря відомі як «старостильники», або Істинно Православна Церква Греції. Спочатку їх очолював митрополит Флоринський Хризостом. Незабаром у цій групі почалися розколи через суперечки про дійсність таїнств у Грецькій Православній Церкві: меншість наполягала на тому, що таїнства офіційної Церкви безблагодатні. Після смерті Хризостома в 1955 році старостильники залишилися без ієрархів, поки в 1960 році єпископи Російської Православної Церкви Закордоном не присвятили для них декількох нових єпископів. В 1970 році виник новий розкол, що призвів до того, що в 1979 році утворилися два суперничих Синоди: очолюваний архієпископом Гардікским Оксентієм і митрополитом Корінфским Каллістом справжньому. В 1983 році Калліст пішов на спочинок, і його перемінив митрополит Мегарський Антоній.

В 1984 році від Авксентієвського Синоду відпала група, очолювана митрополитом Пірейським Геронтиєм. У тому ж році Синод митрополита Антонія саморозпустився й при-

мкнув до Синоду митрополита Геронтія, тобто до тих, хто заперечує благодатність таїнств Грецької Церкви. Главою Синоду був обраний архієпископ Хризостом II. До цього часу з єпископів-старостильників таїнства Грецької Церкви визнавали тільки митрополит Оропосський і Філейський Купріян і митрополит Сардінський Іоанн. В 1985 році вони хиротонисовали нових єпископів і знайшли підтримку в старостильників Румунії й Болгарії. В 1994 році архієпископ Оксентій вмер, і до середини 1998 року новий глава його Синоду обраний не був. У цей час Синод, очолюваний архієпископом Хризостомом II, – самий численний серед груп старостильників у Греції. Другий по чисельності синод на чолі з митрополитом Купріяном. Число прихильників Синоду, раніше очолюваного архієпископом Оксентієм, у Греції помітно скоротилося, але досить велико за її межами, зокрема, у США.

Існує невелика група крайнього толку, так званих «матфеївців», що має в Греції близько 40 священників і сильну чернечу традицію в жіночому Введенському монастирі в Кератеа (300 черниць) і чоловічому Преображенському монастирі (60 ченців). Кілька десятків тисяч прихильників цієї групи впенені, що вони єдині православні, що залишилися у світі.

Незважаючи на всі ці поділи, грецькі старостильники сприймають себе як єдиний рух. Хоча в Греції, особливо в 1950-і роки, старостильники піддавалися сильним гонінням, сьогодні вони існують цілком вільно. Вони затверджують, що їхньої сотні тисяч, що в них більше 200 священників в 120 приходах, 38 з яких перебувають навколо Афін, і близько 100 монастирів. Церкви старостильників можна довідатися по відсутності в них електричного висвітлення й ослонів, і по таких особливостях богослужіння, як традиційний візантійський спів і часті цілонічні пильнування.

Подібний рух старостильників виник в Румунії після того, як в 1924 році патріарх Мирон Крістя ввів григорианський календар. На чолі опозиції стояв настоятель молдавського Покровського Скиту ієромонах Гликерії. До 1936 року він по-

будував 40 церков, в основному, у Молдавії. Румунський уряд вжив строгих заходів по припиненню руху: перед початком Другої світової війни всі старостильні церкви були закриті. Після війни Глікерій відновив свої зусилля, і більше половини церков було знову відкрито. Комуністи дозволили руху вижити, хоча час від часу й піддавали його гонінням. В 1955 році збіглий на спочинок румунський православний митрополит Галактіон Кордун примкнув до старостильників, поставляючи їм священиків. Він самостійно поставив трьох нових єпископів, установивши, таким чином, безперервну ієрархію. Румунські старостильники, на відміну від грецьких, не перетерпіли розколів. Сьогодні, як думають, румунські старостильники нараховують 500 000 віруючих. В 1998 році в цій Церкві було 6 єпископів, 119 священиків, 30 дияконів, 218 ченців, 427 черниць, 110 приходів й 13 більших чернечих громад (6 чоловічих й 7 жіночих). Першоієрарх митрополит Власій (обраний в 1992 році) має резиденцію в Преображенському монастирі в Слэтьоарі, духовному й адміністративному центрі Церкви.

Старостильна Православна Церква існує й у Болгарії, де патріарх в 1960-х роках ввів новий календар. Болгарських старостильників очолює єпископ Тріадицький Фотій (народився в 1956 році, хіротонісован в 1993 році), це досить велика громада. До неї ставляться 19 священиків, 3 диякона, 17 приходів, 9 каплиць, один жіночий монастир (25 черниць) і один чоловічий (20 ченців). Адміністративний центр Церкви – у Софії.

Старостильники Румунії й Болгарії, помірні старостильники Греції, очолювані митрополитом Кіпріаном, і Російська Православна Церква Закордоном перебувають у повному літургічному спілкуванні.

Східно-католицькі церкви

Розрив між латинською й візантійською Церквами, символом якого виявилось взаємне відлучення єпископів Риму й Константинополя в 1054 році, простим людям на Сході став очевидний після захоплення в 1204 році латинянами-хресто-

носцями Константинополя. Спроби відновити єдність вживали на II Ліонському соборі 1274 року й на Ферраро-Флорентійському соборі 1439 року, але жодна з них не увінчалася успіхом.

Згодом у Римі було розроблене навчання про Церкви, по якому всі помісні Церкви повинні перебувати під безпосередньою юрисдикцією папи Римського. Це, у свою чергу, мало на увазі, що Церкви, що не перебувають під його юрисдикцією, можуть стати об'єктом місіонерської діяльності, націленої на те, щоб привести їх у спілкування з Римською Церквою.

Одночасно із цим розроблялося поняття «обряд», відповідно до якого групи східних християн, що підтвердили свою єдність із Католицькою Церквою, вправі були зберігати свою літургічну традицію й канонічну дисципліну.

Такого роду місіонерська діяльність, що нерідко підтримували католицькі уряди країн, де православні перебували в меншостях, була спрямована на всі Православні Церкви. У результаті, невеликі групи віруючих практично всіх цих Церков приєдналися до Риму. Слід зазначити, що далеко не всі приєднання були плодом діяльності католицьких місіонерів. Наприклад, виникнення Болгарської Греко-католицької Церкви поязано зі спонтанним рухом православних до Рима, а ліванські мароніти стверджують, що їх літургічне спілкування з Римом взагалі не припинялося. Залежно від обставин, ці приєднання так чи інакше були пов'язані з латинізацією, тобто із прийняттям ряду практик і поглядів, характерних для латинської Церкви. Як наслідок, що приєдналися Церкви найчастіше втрачали зв'язок зі своїми духовними коріннями.

Так, настільки важлива для православної духовності чернеча традиція зникла в більшості Східно-католицьких Церков, хоча релігійне життя тривало у формі конгрегації, що беруть за зразок латинські апостоличні громади. Після II Ватиканського собору вживають зусилля виправити таке положення.

Всі ці Церкви ввійшли в юрисдикцію папи Римського через Конгрегацію для Східних Церков, одне з відділень Римсь-

кої курії. Вона виникла в 1862 році в рамках служби Propaganda Fide (Поширення Віри), що займається місіонерською діяльністю Церкви, і в 1917 році була перетворена папою Бенедиктом XV в автономну Конгрегацію. Стосовно духовництва й мирян у Східно-католицьких Церквах вона грає таку ж роль, яку іншої служби курії грають відносно латинської Церкви.

Східна Конгрегація патронує відомий Папський Східний Інститут у Римі (the Pontifical Oriental Institute), що перебуває під керівництвом єзуїтів і має одні із кращих у світі бібліотек по Східному християнству.

Необхідно згадати, що в минулому Східно-католицькі Церкви звичайно називалися «уніатськими», але цей термін сприймається сьогодні як образливий, а тому його більше не використовують.

Для більшості православних ці Церкви – перешкода на шляху примирення Католицької й Православної Церков. Вони думають, що одне вже їхнє існування свідчить про заперечення католиками Православної Церкви як Церкви, що таке об'єднання православних з католиками породжено бажанням розколоти місцеві православні громади. Вони бачать у членах Східних Церков або православних, чие перебування в Католицькій Церкві – ненормальне явище, викликане зовнішнім насильством, або католиків, що причиняються православними для того щоб звернути православних у католицтво.

Один з документів II Ватиканського собору *Orientalium Ecclesiarum* стосується Східно-католицьких Церков. Він затверджує їхню рівність із латинською Церквою й призиває Східних католиків заново відкрити свої самобутні традиції, а також підкреслює особливе покликання східних католиків у справі встановлення екуменічних відносин із православ'ям.

Церковне життя в Східно-католицьких Церквах управляються відповідно до Кодексу канонів Східних Церков, обнародованому папою Йоанном Павлом II 18 жовтня 1990 року й набувший силу закону 1 жовтня 1991 року. Відповідно до

нового Східного Кодексу, Східно-католицькі Церкви підрозділяються на 4 категорії:

1) патріарші (Халдейська, Вірменська, Коптська, Сирійська, Маронітська й Мелькітська Церкви);

2) головні архієпископальні (Українська й Сіро-Малабарська Католицькі Церкви);

3) ті що мають статус митрополій (Ефіопська, Сіро-Маланкарська, Румунської й Американська Русинська Церкви);

4) інші (Болгарська, Грецька, Угорська, Італо-Албанська й Словацька Церкви, а також діоцез, що поширюється на всю колишню Югославію). Білоруські, Албанські, Грузинські й Російська Східно-католицькі Церкви не мають духовної ієрархії.

Кожна зі Східно-католицьких патріарших Церков має право мати свого патріарха. Він обирається синодом єпископів даної Церкви й негайно проголошується і інтронізується, після чого просить церковного спілкування в папи. Синоди патріарших Церков обирають єпископів для діоцезів на території патріархії із числа кандидатів, затверджених Римом. Якщо обраний єпископ не був попередньо схвалений курією, необхідно одержати згоду папи на його твердження безпосередньо перед поставлянням.

Головний архієпископ обирається так само, як і патріарх, але перед інтронізацією його обрання повинне бути підтвержене Римським первосвященником. Митрополити призначаються папою, що вибирає їх із трьох кандидатів, представлених йому собором єпископів даної Церкви.

Нижченаведена інформація про Східно-католицькі Церкви згрупована по їхньому походженню. Список відкривають Церкви, які не мають прямих некатолицьких корінь, потім впливають Католицькі Церкви, які відокремилися від Ассирійської Церкви Сходу, від Древніх Східних Церков й, нарешті, від Православної Церкви.

Конгрегація для Орієнтальних Церков

ПРЕФЕКТ: КАРДИНАЛ СІЛЬВЕСТРІНІ (НАРОДИВСЯ В 1923 РОЦІ, ЄПИСКОП З 1979 РОКУ, КАРДИНАЛ З 1988 РОКУ, ПРЕФЕКТ ІЗ 1991 РОКУ) СЕКРЕТАР: АРХІЄПИСКОП МИРОСЛАВ СТЕФАН МАРУСИН ІV

ЦЕРКВИ, ЩО НЕ МАЮТЬ ПАРАЛЕЛЕЙ У ПРАВОСЛАВ'І

До цих Церквам ставляться дві Східно-католицькі Церкви, у силу особливих історичних обставин не мають паралелей серед Східних Церков.

Маронітська Католицька Церква

Історія ліванських маронітів сходиться до кінця IV століття, коли навколо Св. Марона зібралася група учнів. Пізніше вони побудували на півшляху з Алеппо в Антіохію монастир. В V столітті монастир рішуче підтримувало христологічне навчання Халкідонського Собору.

На початку VIII століття ченці разом із групою своїх послідовників перебралися у віддалену область гірського Лівану, де декілька століть проіснували у відносній ізоляції. Саме в цей період вони усвідомили себе особливою Церквою й стали йменувати свого єпископа патріархом Антиохин і всього Сходу.

В XII столітті, коли хрестоносцями було засноване латинське князівство в Антіохії, мароніти ввійшли в контакт із латинської Церквою. В 1182 році мароніти формально підтвердили свою єдність із Римом, однак більшість маронітів вважає, що вони ніколи й не переривали спілкування з Римською Церквою.

Патріарх Ієремія I Аль-Амшитті (1199—1230) став першим маронітським патріархом, що відвідав Рим, де в 1215 році він брав участь у роботі Латеранського собору. Цей візит поклав початок тісним зв'язкам з Римом і тенденції до латинізації Церкви. В XVI столітті батьківщину маронітів завоювали турки, і почався тривалий період панування Османської імперії.

В 1736 році на горі Ліван був скликаний головний собор цієї Церкви, провівши важливі реформи. На соборі прийняли звід канонів Маронітської Церкви, згідно яким Церква вперше була розділена на діоцези, були встановлені правила церковного життя, головні з яких збереглися донині. З початку ХІХ століття західні держави, особливо Франція, стали підтримувати маронітів, що входили до складу Османської імперії. Різанина маронітів, що турки вчинили в 1860 році, викликала збройне вторгнення французів. Після Першої світової війни Ліван і Сирія потрапили під контроль Франції.

Коли в 1944 році Франція надала Лівану повну незалежність, вона спробувала гарантувати безпеку маронітської громаді, ввівши конституцію, відповідно до якої президентом Лівану повинен бути мароніт. Однак громадянська війна, що вибухнула в 1975 році в Лівані, виявила, що майбутнє громади залишається проблематичним. Кілька тисяч маронітів покинули Ліван й оселилися на Заході.

Починаючи з 1790 року, резиденція маронітського патріарха перебуває в Бкирки, в 25 милях від Бейрута. Нині в Церкві 10 єпархій, 770 приходів й 7 інші юрисдикції на Близькому Сході. Маронітська Церква – сама численна у Лівані, до неї входить 37% християн й 17% населення Лівану.

У маронітського патріархату є духовна семінарія в Газире і єпархіальна семінарія в Карм-Садде, біля Тріполі. Вище богословські утворення можна одержати в Університеті Св. Духа в Касликі. В 1584 році в Римі був заснований Маронітський Коледж.

Маронітська літургія має западно-сірійське походження, але зазнала впливу від східно-сірійської й латинської традицій. Євхаристичний канон Церкви сходить до сірійської літургії Св. Іакова. Літургію служили спочатку по-сірійськи, але після арабської навали стали використовувати арабську мову.

Постійна еміграція маронітів з Лівану привела в останні роки до появи громад у діаспорі.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЛІВАН, СІРІЯ, КІПР, БРАЗИЛІЯ, США, КАНАДА, АВСТРАЛІЯ

ГЛАВА: ПАТРІАРХ НАСРАЛЛАХ КАРДИНАЛ СФЕИР (НАРОДИВСЯ В 1920 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1986 РОЦІ, КАРДИНАЛ З 1994 РОКУ)

ТИТУЛ: МАРОНІТСЬКИЙ ПАТРІАРХ АНТІОХІЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: БКИРКИ (ЛІВАН)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 3 220 000

Італо-Албанська Католицька Церква

У стародавності Південна Італія й Сицилія мали тісний зв'язок із Грецією, довгий час багато їхніх мешканців говорили грецькою мовою. На початку християнської епохи (хоча більшість християн належало до візантійської традиції) ця область виявилася в межах Римського патріархату, і почався процес її поступової латинізації.

В VIII столітті візантійський імператор Лев III перевів цю область із юрисдикції папи під юрисдикцію Константинопольського Патріархату, після чого тут почалося відродження візантійської традиції. Завоювання цих місць норманнами в XI столітті привело до поверненню в латинський патріархат. У цей час місцева візантійська Церква процвітала, їй належали сотні монастирів на узбережжя Південної Італії. Норманни заборонили служити візантійську службу, грецькі єпископи були замінені на латинські.

Почався процес, що привів до повного розчинення віруючих у латинській Церкві. Кінець цьому занепаду був покладений в XV столітті, коли сюди прибули дві більші групи албанських емігрантів, що бігли від турків. Жителі північної частини Албанії, християни латинського обряду, швидко змішалися з місцевим населенням, але жителі південної, православної частини Албанії, залишилися вірні своїй візантійській спадщині. Спочатку місцеві латинські єпископи зустріли це без розуміння, і хоча в XVI столітті папи підтримали візантійців (в 1595 році їм був даний свій єпископ), криза в громаді тривала. Ситуація стала поліпшуватися лише в XVIII столітті. В 1742 році папа Бенедикт XVIII обнародував буллу Etsi

Pastoralis, покликану поліпшити положення італо-албанців. Булла проклала шлях більше прогресивному законодавству й визнанню рівності візантійського й латинського обрядів, що відбулося в наступному столітті.

В 1732 році у Калабрії і в 1734 році в Палермо були відкриті італо-албанські духовні семінарії. Вище богословські утворення в цій Церкві можна одержати в Римі в Грецькому Коледжі (заснований в 1577 році).

Нині в Церкві дві єпархії, що мають однаковий статус. Єпархія Лунгро (у Калабрії) була заснована в 1919 році й має 27 приходів, у її юрисдикції вся континентальна Італія. Єпархія П'яна-дел'і-Альбанезі, заснована в 1937 році, поширюється на всю Сицилію і має 15 приходів.

Поряд із цими єпархіями в Церкві є заснований в 1004 році в декількох милях від Рима монастир Санта-марія-ді-гроттаферрата; це все, що залишилося від ніколи квітучої італо-грецької чернечої традиції. В 1937 році монастир одержав статус територіального абатства, відповідно до якого його настоятель має таку ж владу над ченцями й місцевими віруючими, як й єпископ.

В італо-албанців немає приходів в англomовному світі, але невеликі громади в цих країнах зберігають свою традицію за допомогою таких груп, як Суспільство італо-албанців візантійського обряду Богородиці Що Милує, що перебуває на острові Ставний, штат Нью-Йорк (США).

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ПІВДЕННА ІТАЛІЯ, НЕВЕЛИКА ДІАСПОРА ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 64 000

ЩО ВІДОКРЕМИЛИСЯ ВІД АССІРІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ СХОДУ

Халдейська Католицька Церква

Уже в XIII столітті католицькі місіонери — головним чином, домініканці й францисканці — активно діяли серед віруючої Ассирійської Церкви Сходу. Це привело до обігу декількох єпископів і визнання короткочасних уній, але постійної громади ассіро-католиків не виникло.

У середині XV століття в Ассирійській Церкві затвердилася традиція спадкування патріаршого престолу від дядька до племінника, у результаті чого в Церкві панувало одне сімейство й на патріарший трон часом сходили неповнолітні.

Коли в 1552 році був обраний такий патріарх, група ассирійських єпископів відмовилася його визнати й вирішила шукати унії з Римом. Вони обрали своїм патріархом настоятеля монастиря Юханнана Сулаку й послали його в Рим для визнання унії з Католицькою Церквою. На початку 1553 року папа Юлій III проголосив Сулаку «патріархом халдеїв» Симоном VIII і 9 квітня 1553 року рукопоклав у соборі Св. Петра в Римі в єпископа.

Наприкінці 1553 року новий патріарх повернувся на батьківщину, де задумав провести ряд реформ, але зустрів найсильнішу протидію місцевого ассирійського патріарха. Незабаром Симон був схоплений пашею Амадії, його піддали катуванням і у січні 1555 року був страчений. Зрештою група, що очолювалася Сулакою, повернулася в Ассирійську Церкву Сходу, але протягом 200 років у Церкві тривала смута й боротьба між про- і антикатолицької партіями. Положення стабілізувалося тільки в липні 1830 року, коли папа Пій VIII затвердив митрополита Іоанна Горміздаса главою всіх халдейських католиків, привласнивши йому титул Вавилонського патріарха халдеїв з резиденцією в Мосулі.

В час Першої світової війни халдео-католики піддалися жорстоким гонінням, до 1918 року загинули 4 їхні єпископи, багато священників і близько 70 000 віруючих.

Протягом століть резиденція патріарха неодноразово мінялася, поки в 1930 році не був обраний Мосул. В 1950 році, після значної міграції халдео-католиків з Північного Іраку в Багдад, патріарх також перебрався в столицю, де перебуває й у цей час.

Після підписання в листопаді 1994 року в Римі христологічної угоди між папою Римським й Ассирійським патріархом відносини між Халдейською Католицькою Церквою й Ассирійською Церквою Сходу стали швидко поліпшуватися. У серпні 1997 року Священні Синоди обох Церков заснували комісію з діалогу для обговорення питань пасторського співробітництва на всіх рівнях.

Кандидати у священники вчаться в Багдадській патріаршій семінарії Св. Петра. Семінарія нині не дає вищого богословського утворення. У Багдаді і Мосуле є центри по духовному утворенню мирян. Розглядається питання про відкриття в Іраку католицького університету.

Найбільше халдео-католиків живе в Багдаді (Ірак). Усього в Іраку є 10 халдейських діоцезів, 4 в Ірані й ще 4 в інших країнах Близького Сходу. У Церкві використовується халдейська (або східно-сірійська) літургія з елементами латинської. Мова богослужіння – сірійська.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ІРАК, ІРАН, СІРІЯ, ЛІВАН, ТУРЕЧЧИНА, ІЗРАЇЛЬ,

ЄГИПЕТ, ФРАНЦІЯ, США

ГЛАВА: ПАТРІАРХ РАФАЇЛ І БІДАВІД (НАРОДИВСЯ В 1922 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1989 РОКУ)

ТИТУЛ: ВАВИЛОНСЬКИЙ ПАТРІАРХ ХАЛДЕЇВ

РЕЗИДЕНЦІЯ: БАГДАД (ІРАК)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 304 000

Сіро-Малабарська Католицька Церква

Ця Церква походить від християн Апостола Фоми, яких португальці зустріли в 1498 році, відкриваючи для себе Малабарське узбережжя Індії (нині штат Керала). Як говорилося (див. І. Християні Апостола Фоми), ці християни перебували в повнім спілкуванні з Ассирійською Церквою в Персії. Вони з радістю зустріли португальців як братів-християн і представників Римської Церкви, особливий статус якої вони продовжували визнавати, незважаючи на роки ізоляції.

Однак португальці в цілому не визнали законності Малабарської традиції й стали нав'язувати християнам Апостола Фоми латинські обряди й канони. На Синоді 1599 року під головуванням португальського архієпископа Гоаського був прийнятий ряд латинізуючих змін, зокрема, про призначення єпископів з португальців, змін у літургії, використанні латинських одягань, безшлюбності духівництва й, нарешті, про установу, інквізиції. Все це викликало загальне невдоволення, що привело до того, що в 1653 році більшість християн Апостола Фоми вирішилася порвати з Римом. У відповідь папа Олександр VII послав на Малабарське узбережжя монахів-кармелітів, щоб вони сприяли врегулюванню ситуації. До 1662 року більшість, що відпала, відновило спілкування з Католицькою Церквою.

Європейці-кармеліти залишалися єпископами в Сіро-Малабарській Церкві до 1896 року, коли Рим заснував для християн Апостола Фоми три апостоличних вікаріати (Тричур, Ернакулам й Чанганачеррі) під початком місцевих сіро-малабарських єпископів. В 1911 році з'явився четвертий апостоличний вікаріат-коттаям. В 1923 році папа Пій XI установив церковну ієрархію, що повністю складається з сіро-малабарців.

Посилення автономії сприяло відродженню Церкви. Якщо в 1876 році налічувалося 200 000 сіро-малабарських католиків, то в 1931 році їх число подвоїлося. В 1960 року в Церкві було майже 1,5 мільйона віруючих, у цей час їх близько 4 міль-

йонів. Серед віруючих є сильним бажання стати священником або ченцем. У листопаді 1994 року у Сіро-Малабарської Церкви налічувалося 27 869 ченців вдобавок до 20 022 сіро-малабарських ченців з латинських громад.

У Церкви є 16 конгрегацій черниць, 5 з яких перебувають під заступництвом папи Римського.

Головні духовні семінарії розташовані в Альваї (двох-обрядова), Коттаямі, Сатні, Бангалорі й Удджайні.

В 1934 році з ініціативи папи Пія XI у Церкві почалися літургічні реформи, покликані відновити східну природу сильно латинізованого сіро-малабарського обряду. Відновлена літургія, заснована на своєрідній східно-сирійській традиції, в 1957 році була схвалена Пієм XII й в 1962 році введена в побут. Незважаючи на те що в 1985 році Східна Конгрегація знову схвалила введену в 1962 році літургію, ці реформи зустріли сильний опір. Як наслідок, у більшості сіро-малабарських єпархій дотепер використовується обряд, що майже не відрізняється від латинської меси.

У січні 1996 року папа Іоанн Павло II головував у Римі на спеціальному синоді єпископів Сіро-Малабарської Церкви, намагавшимся перебороти розбіжності між групами, які дотримуються різних обрядів. В 1998 році папа Іоанн Павло II надав сіро-малабарським єпископам повну самостійність у літургічних питаннях, щоб вони самі вирішували виниклі розбіжності.

Відносини Сіро-Малабарської Католицької Церкви і Латинській Церкві в Індії були завжди напруженими, особливо у зв'язку з питанням про поширення сіро-малабарської юрисдикції в інші частини Індії заради окормлення емігрувавших з родних місць малабарців.

Тільки в 1977 році Римська курія почала засновувати сіро-малабарські єпархії в тих частинах Індії, де вже існували латинські діоцези.

Дотепер у Сіро-Малабарської Церкви був відсутній єдиний предстоятель, були два рівночасних митрополити в діо-

цезах Ернакулам і Чанганачеррі. 16 грудня 1992 року папа Іоанн Павло II привласнив Сіро-Малабарської Церкви статус Головної Архієпископії й призначив кардинала Ернакулам-Ангамальського Антонія Падіяра першим головним архієпископом. Після того як у середині 1998 року він пішов на спочинок, його місце залишалося вакантним. Архієпископ Варкей Витхаятхил був призначений апостоличним адміністратором Церкви *sede vacante et ad nutum Sanctae Sedis*.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ІНДІЯ, ПЕРЕВАЖНО ШТАТ КЕРАЛА
ГЛАВА: [АРХІЄПІСКОП ВАРКЕЙ ВИТХАЯТХИЛ, АДМІНІСТРАТОР]

ТИТУЛ: ГОЛОВНИЙ АРХІЄПІСКОП ЕРНАКУЛАМ-АНГАМАЛЬСЬКИЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ: ЕРНАКУЛАМ (ІНДІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 3 886 000

Вірменська Католицька Церква

Хрестоносці-латиняни встановили тісні контакти з Вірменською Апостольською Церквою в XII столітті, коли проходили через вірменське царство в Киликії на шляху у Святу Землю. Союз між хрестоносцями й вірменським царем привів в 1198 році до підпису між двома Церквами унії. Ця унія, що не була прийнята вірменами поза Киликії, закінчилася із завойованням в 1375 році Вірменського царства татаро-монголами. 22 листопада 1439 року на Флорентійському соборі був обнародований декрет *Exultate Deo* про поновлення унії з Вірменською Апостольською Церквою, і хоча ніяких негайних результатів він не дав, декрет послужив догматичною підставою для майбутньої Вірменської Католицької Церкви.

Місіонерська діяльність католиків серед вірменів почалася ще раніше, проводили її так називані «брати унії» – заснована в 1320 році (нині не існуюча) вірменська чернеча громада, пов'язана з домініканцями. Із часом розкидані, але чисельно зростаючі вірменські католицькі громади стали просити для себе церковної ієрархії й власного патріарха. В 1742 році папа Бенедикт XIV затвердив колишнього вірменського апостоли-

чного єпископа Авраама Ардзівяна (1679–1749) патріархом Килікійської Вірменії з резиденцією в Лівані і юрисдикцією над вірмено-католиками в південних провінціях Османської імперії. Вірмени, що жили на півночі, як і раніше окормлялися латинським апостоличним вікарієм у Константинополі. Новий патріарх став іменувати себе Авраам П'єр I, і всі, хто успадковував йому, також вводили у свій церковний титул ім'я П'єр (Петро).

Політико-адміністративна система турок надавала національним меншостям адміністративну автономію під керуванням релігійних лідерів (система міллетів), у результаті всі вірмени-католики опинилися під цивільним керуванням вірменського апостольського патріарха в Константинополі. Це привело до цілого ряду труднощів для вірменів-католиків і навіть до гонінь, що продовжувалися до 1829 року, коли під тиском Франції турецький уряд дозволило їм організуватися у вигляді окремої адміністративної одиниці (міллета) зі своїм архієпископом у Константинополі. В 1846 році цей архієпископ був наділений правами цивільного керування.

Ненормальне положення речей, при якому архієпископ у Константинополі представляв цивільну й церковну владу, а патріарх – духовний лідер Церкви – перебував у Лівані, було усунуто в 1867 році, коли папа Пій IX об'єднав два престולי і перевів резиденцію патріарха в Константинополь.

Учинена наприкінці Першої світової війни турками різанина нанесла жорстоку втрату вірменській католицькій громаді: загинули 7 єпископів, 130 священників, 47 черниць і більше 100 000 мирян. У зв'язку з різким зменшенням вірменської громади в Туреччині, Вірмено-католицький Синод, що зібрався в Римі в 1928 році, ухвалив знову перенести патріархат у Ліван (у Бейрут), а Константинополю (Стамбулу) дати статус архієпископії.

Декілько громад вірмено-католиків проживало в тій частині історичної Вірменії, що в 1823 році ввійшла до складу Росії. В 1850 році Пій IX заснував Артвінську єпархію для всіх вірме-

но-католиків, що проживають на території Російської імперії. Однак протидія царського уряду східному католицизму привело до того, що ця єпархія з'явилася тільки через 40 років.

В1912 році вірмено-католики Російської Імперії виявилися під юрисдикцією латинського єпископа, що перебував у далекому Тирасполі. При комуністах вірмено-католики були зовсім подавлені, і тільки після знаходження Вірменією в 1991 році незалежності знову виникли громади вірмено-католиків. 13 липня 1991 року папська курія заснувала ординаріат для вірмено-католиків у Східній Європі в Гюмрі (Вірменія).

У листопаді 1992 року в Римі зібрався Синод вірмено-католицьких єпископів, він розглянув потреби Церкви в новій ситуації. У червні 1997 він знову зібрався в Римі для підготовки нового уставу Вірменської Католицької Церкви.

Важливий зразок релігійного життя вірмено-католиків — братерство мечитаристів, засноване в 1701 році в Константинополі. В 1717 році громада перебралася на острів Сан-Лазаро у Венеції. Ще одна група мечитаристів влаштувалася в 1811 році у Відні. Обидві громади вже довгий час займаються науковою діяльністю в Європі і на Близькому Сході. Братерство священиків у Бзуммарі (Ліван) має в розпорядженні велику бібліотеку й духовну семінарію, відкритої в 1771 році. Вище утворення можна одержати в Римі в заснованому в 1883 році Вірменському Коледжі.

У цей час найбільше вірмено-католиків проживає в Бейруті (Ліван) і Алеппо (Сирія). У Церкви 7 єпархій на Близькому Сході: 2 — у Сирії й по однієї — у Лівані, Іраку, Ірані, Єгипті й Туреччині. Є апостоличний екзархат для вірмено-католиків у США.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЛІВАН, СІРІЯ, ІРАК, ТУРЕЧЧИНА, ЄГИПЕТ, ІРАН, ДІАСПОРА

ГЛАВА: ПАТРІАРХ ЖАН ПЬЕР ХVІІІ КАСПАРЯН (НАРОДИВСЯ В 1927 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1982 РОЦІ)

ТИТУЛ: ПАТРІАРХ КИЛІКІЙСКОЇ ВІРМЕНІЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: БЕЙРУТ (ЛІВАН)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 344 000

Коптська Католицька Церква

Формально унія між Католицькою й Коптською Церквами була укладена на Флорентійському соборі, де коптська делегація підписала 4 лютого 1442 року документ *Santate Domino*. Однак цей документ у Єгипті не підтримали, і тому ніяких практичних наслідків він не мав.

Католицькі місіонери, у першу чергу, францисканці, почали активно діяти серед коптів з XVII століття. В 1630 році в Каїрі була заснована місія капучинів, в 1675 році в Єгипті з'явилися єзуїти. Протягом XVII століття мали місце декілька тривалих, але марних богословських діалогів між Римською й Коптською Церквами.

В 1741 року Амба Панас, коптський єпископ Єрусалима, прийняв католицизм. Папа Бенедикт XIV призначив його апостоличним вікарієм невеликої громади єгипетських копто-католиків, що нараховувала близько 2 000 чоловік. І хоча сам Панас повернувся в Коптську Церкву, почата їм лінія коптських апостоличних вікаріїв була продовжена.

В 1824 році, виходячи з помилкової думки про те, що турецький паша не стане проти установи копто-католичного патріархата, Рим його заснував, але патріархат залишився лише на папері. Тільки в 1829 році турецькі влади дозволили копто-католикам будувати свої церкви.

В 1895 році папа Лев XIII повторно заснував патріархат, а в 1899 році призначив єпископа Кирила Макарія «Олександрійським патріархом коптів» Кирилом II. Патріарший вікарій єпископ Кирило головував в 1898 році на Синоді копто-католиків, на якому були прийняті деякі латинські богослужбові практики. Через протиріччя в Церкві Кирилу довелося в 1908 році піти на спочинок. Місце патріарха залишалось вакантним до 1947 року, коли нарешті обрали Управління патріархату перебуває в Каїрі, але найбільше копто-католиків проживало завжди у Верхньому Єгипті. Останнім часом вони стали переїжджати й в інші частини країни.

Кандидати у священники одержують утворення в патріаршій семінарії Св. Лева в Мааді, біля Каїра. Крім того, є невеликі семінарії в Мааді, Тахті й Олександрії. Понад 100 копто-католических приходів мають при собі початкові, а деякі й середні школи. Церква містить лікарню в Асьюте, кілька медичних диспансерів і поліклінік і сирітських будинків.

У копто-католиків немає монастирів, здатних суперничити із древньої коптською чернечою традицією, але є релігійні ордена, які влаштовані за зразком західних апостолических громад і займаються освітньою, медичною й добродійною діяльністю.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЄГИПЕТ

ГЛАВА: ПАТРІАРХ СТЕФАН II ГХАТТАС (НАРОДИВСЯ В 1920 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1986 РОКУ)

ТИТУЛ: ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ ПАТРІАРХ КОПТІВ

РЕЗИДЕНЦІЯ: КАЇР (ЄГИПЕТ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 197 000

Ефіопська Католицька Церква

Католицькі місіонери добралися до Ефіопії в XIV столітті, а 28 серпня 1439 року папа Євгеній IV у посланні імператорові Ефіопії запропонував йому укласти унію з Католицькою Церквою, однак унія укладена не була. В XVI столітті через мусульманське вторгнення, пік якого довівся на 1531 рік, було поставлено під питання саме існування християнської Ефіопії. Імператор звернувся по допомогу до португальців, які послали підкріплення з Гоа, що дозволило йому в 1543 році розбити мусульманську армію.

Разом з португальцями в Ефіопію прибули місіонери-езуїти, які стали схиляти Ефіопську Церкву до унії з Римом. Їхня активність була спрямована в першу чергу на політичну верхівку країни, включаючи імператора. Багато в чому завдяки зусиллям батька Педро Паеса імператор Сусеній звернувся в 1622 році в католицизм і оголосив католицизм державною релігією. У наступному році папа Григорій XV призначив пор-

тугальця-езуїта Афонсо Мендеса патріархом Ефіопської Церкви. Формально унія була укладена в 1626 році, коли Мендес прибув в Ефіопію, але тривала вона всього 10 років. Мендес намагався латинізувати ефіопську літургію, звичаї й церковний устав, а Сусеній насаджував зміни в Церкві шляхом насильства й кровопролиття, що викликало з боку народу відповідне насильство. В 1632 році Сусеній загинув. В 1636 році його спадкоємець вигнав Мендеса, розірвав унію, стратив багатьох католицьких місіонерів. 200 років Ефіопія була закрита для католицьких місіонерів.

В 1839 році лазаріти й капуцини спробували відновити місіонерську діяльність, але народний опір був занадто сильним. Тільки після коронації в 1889 році пануючи Менеліка II католицькі місіонери змогли вільно працювати в країні. Їхня діяльність активізувалася в період італійської окупації Ефіопії з 1935 по 1941 роки, як уже раніше трапилося в Еритреї, опинившись з 1889 року під італійським контролем.

Нинішня ієрархічна структура Ефіопської Католицької Церкви сходить до 1961 року, коли був заснований митрополичий престол в Аддис-Абебі й вікарні єпархії в Асмері й Адиграті. Найбільше ефіопо-католиків проживає в Аддис-Абебі й Асмері. Після встановлення 24 травня 1993 року незалежності Еритреї біля половини віруючі Церкви виявилось в новій країні. В 1995 році в Керані і Баренту були засновані дві нових єпархії, що відокремилися від діоцеза в Асмері.

Ефіопська Католицька Церква має семінарії в Аддис-Абебі й Адиграті (Ефіопія), в Асмері й Керені (Еритрея). В 1919 році папа Бенедикт XV відкрив у Ватикані Ефіопський Коледж, відновивши для нього церква Св. Стефана, розташовану безпосередньо за собором Св. Петра.

Кардинал Павло Цадуа, що як архієпископ Аддис-Абеби з 1977 року очолював Церкву, 11 вересня 1998 року залишив своє служіння. У той же день папа Іоанн Павло II призначив єпископа Берхане-Йезус Демереу Сурафаїла апостоличним

адміністратором на той час, поки буде обраний новий архієпископ.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЕФІОПІЯ Й ЕРИТРЕЯ

ГЛАВА: БЕРХАНЕ-ЙЕЗУС ДЕМЕРЕУ СУРАФАЛ, АПОСТОЛИЧНИЙ АДМІНІСТРАТОР

ТИТУЛ: ЕФІОПСЬКИЙ АРХІЄПІСКОП АДДИС-АБЕБИ

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 203 000

Сірійська Католицька Церква

В епоху хрестових походів між католицькими й сірійськими єпископами нерідко встановлювалися теплі відносини. Деякі сірійські єпископи, схоже, прихильно ставилися до ідеї унії з Римом, хоча нічого конкретного тут досягнуто не було.

Відомий декрет про унії між Сірійською Церквою й Римом (*Multa et Admirabilia*), підписаний 30 листопада 1444 року на Флорентійському соборі, але й він залишився на папері.

Місіонери єзуїти й капуцини почали свою діяльність серед сирійців в Алеппо в 1626 році. При цьому в католицтво перейшло так багато сирійців, що в 1662 році католицька партія зуміла обрати патріархом свого представника Андрія Ахиджяна. Це привело до розколу громади, і після кончини Ахиджяна в 1677 році було обрано два патріархи (дядько й племянник), що представляли дві конкуруючі групи. Однак в 1702 році, після кончини католицького патріарха, лінія сірійських католицьких патріархів перервалася.

Турецький уряд підтримувало східних християн проти католиків, і протягом XVIII століття сіро-католики перетерпіли чимало гонінь і страждань. Відомі часи, коли жодного діючого сіро-католического єпископа не залишалося, і громада існувала підпільно.

В 1782 році Сірійський Священний Синод обрав патріархом митрополита Алеппського Михайла Джарвиха. Незабаром після цього він оголосив себе католиком, біг у Ліван і побудував (і нині існуючий) монастир Богородиці в Шарфі. Піс-

ля Джарвіха лінія сіро-католических патріархів вже не переривалася.

В 1829 році турецький уряд офіційно визнав Сіро-Католицьку Церкву, в 1831 році резиденцією патріарха стало Алеппо. Відновилася католицька місіонерська діяльність. Через жорстокі гоніння на християнську громаду в Алеппо патріархат перебрався в 1850 році в Мардин (нині Південна Туреччина).

Постійний приріст чисельності сіро-католиків за рахунок нехалкідонітів припинився в результаті гонінь і різанини під час Першої світової війни. На початку 1920-х років резиденцію патріарха перенесли в Бейрут, куди перебралися й багато сіро-католиків.

Сіро-католицькі патріархи завжди додають до свого імені ім'я Ігнатій. На Синоді 1888 року в Шарфі була прийнята постановка про безшлюбність духовенства, однак у цей час у Церкві було чимало одружених священників. Патріарша семінарія й видавництво розташовані у Шарфейському монастирі (Ліван).

Найбільше сіро-католиків проживає в Сирії, Лівані й Іраку. Їхня загальна мова – арабська, хоча подекуди в східній Сирії й північному Іраку дотепер говорять сирійською.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ЛІВАН, СІРІЯ, ІРАК

ГЛАВА: ПАТРІАРХ ІГНАТІЄВІ МУСУ І ДАУД (НАРОДИВСЯ В 1930 РОЦІ, ОБРАНИЙ В 1998 РОЦІ)

ТИТУЛ: СІРІЙСЬКИЙ ПАТРІАРХ АНТІОХІЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: БЕЙРУТ (ЛІВАН)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 129 000

Сіро-Маланкарська Католицька Церква

В XVIII столітті відомо не менш чотирьох спроб возз'єднання Католицької й Маланкарської Сирійських Церков (див. І.Е), але всі вони провалилися.

В 1926 році група з п'яти сіро-маланкарських єпископів, що стали в опозицію до сирійського патріарха в Індії, уповноважила одного зі своїх членів, Мар Іванія, почати переговори

з Римом про возз'єднання. Вони лише наполягали на збереженні літургії й на тім, щоб за єпископами залишилися їхні єпархії.

Рим завважав достатнім, щоб єпископи сповідали католицьку віру, а їхнє хрещення й священний сан за ними зберігався.

В остаточному підсумку, нові відносини з Римом прийняли тільки двоє з 5 єпископів, включаючи Мар Іванія, що основали перші чернечі громади в Маланкарській Сірійській Церкві. Ці два єпископи, священник, диякон й один мирянин були прийняті 20 вересня 1930 року в Католицьку Церкву. В 1930-х роках ще два єпископи, які спочатку віддали перевагу юрисдикції Сірійського патріарха в Індії, були прийняті в спілкування з Римом.

У результаті виник помітний приплив віруючих до нового Сіро-Маланкарської Католицької Церкви. До 1950 року в ній налічувалося 65 588, в 1960 році – 112 478, а в 1970 – 183 490 віруючим. Нині в Церкві 3 єпархії й більше 325 000 вірних у штаті Керала (Індія).

Сіро-Маланкарська Католицька Церква грає в штаті Керала помітну роль у галузі освіти: крім коледжу Мар Іванія в Тривандрумі, Церква управляє 270 школами й 6 коледжами. Крім того, вона містить 13 лікарень. Головна духовна семінарія Церкви в ім'я Св. Марії була заснована в Тривандрумі в 1983 році. Перший камінь будинку семінарії благословив папа Іоанн Павло II в 1986 році, будинок було побудовано в 1989 році, а богословські курси відкрилися в 1992 році. У семінарії вчиться 160 студентів, викладає 30 викладачів.

Церква веде в Індії різноманітну екуменічну діяльність. Єпархії Тирувалла належить Екуменічний дослідницький інститут Св. Єфрема в Каттаямі. В інституті працюють католики й християни Св. Фоми, що вивчають спільне літургічну спадщину й національну традицію. Мар Василь, новий глава Сіро-Маланкарської Католицької Церкви з 1988 року, є чле-

ном комісії з діалогу між Католицькою Церквою й двома Давньо-східними християнськими юрисдикціями в Індії.

Цікаве починання цієї Церкви – підстава в 1958 році Курисумалського ашрама. Ця чернеча громада заснована на строго цистеріанському тлумаченні уставу Св. Бенедикта, дотриманні сирійською-сирійській-західно-сирійської літургічної традиції й окремих елементів індуїстського аскетизму. Ашрам став духовним центром як християн, так й індуїстів.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ШТАТ КЕРАЛА (ІНДІЯ)

ГЛАВА: АРХІЄПІСКОП КИРИЛО МАР ВАСИЛЬ МАЛАНЧАРУ-ВИЛ І (НАРОДИВСЯ В 1935 РОКУ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1995 РОЦІ)

ТИТУЛ: СІРО-МАЛАНКАРСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ТРІВАНД-РУМА

РЕЗИДЕНЦІЯ: ТРИВАНДРУМ, ШТАТ КЕРАЛА (ІНДІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 327 000

ЦЕРКВИ, ЩО ВІДОКРЕМИЛИСЬ ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ

Найбільша група Східно-Католицьких Церков – Церкви, що дотримуються візантійської літургічної, духовної і богословської православної традиції, з якої вони походять. У зв'язку з грецьким походженням цієї традиції багато Церков воліють називати себе «греко-католицькими» — така була їхня офіційна назва в Австрійській і Османській імперіях і в інших державах Східної Європи. Хоча цей термін майже вийшов із вживання в США, де багато приходів іменують себе «візанто-католицькими», поняття «греко-католики» широко використовується на батьківщині цих Церков.

Мелькитська Католицька Церква

«Мелькит» по-сирійськи і арабськи означає «цар», відповідно словом «мелькитська» позначали ті Церкви древніх Патріархатів Олександрії, Антиохії і Єрусалима (див. IIIA.2–4), що прийняли христологічне вчення, яке сповідувалось візан-

тійськими імператорами після Собору в Халкідоні 451 року. Проте нині цим словом позначають, як правило, візанто-католиків, що історично відокремилися від цих Патріархатів.

Єзуїти, капуцини і кармеліти почали свою місіонерську діяльність в Антиохійському православному Патріархаті в середині XVII століття. Окремі звертання мали місце, але місіонери в першу чергу намагалися організувати прокатоличну партію в самому Патріархаті. До початку XVIII століття Антиохійська Церква поляризується, центром прокатолическої партії стає Дамаск, а антикатолическої—Алеппо.

· Думка автора про те, що ці члени Католицької Церкви дотримуються православної духовної і богословської традиції, розділити важко, оскільки Православна Церква у свій час саме на духовних і богословських підставах відкинула унію з Римом. У той же час деякі з цих Церков, наприклад, мелькити, нині відчують сильний потяг до православ'я, тоді як інші різко відштовхуються від нього. (Прим. перек.)

Померлий 5 серпня 1724 року патріарх Панас призначив своїм спадкоємцем ченця-кіпріота Сильвестра. Його кандидатуру підтримала алепська партія і Константинополь. Але 20 вересня 1724 року дамаська партія обрала в патріархи кандидата, прокатолически налаштованого, він став іменуватися Кирилом IV. Тиждень потому Константинопольський патріарх призначив Антиохійським патріархом Сильвестра. Турецький уряд визнав Сильвестра, Кирило був усунений і відлучений Константинополем, йому довелося шукати притулку в Лівані. У 1729 році папа Бенедикт XIII визнав Кирила патріархом Антиохійським. Так поляризація, що мала місце, перетворилася в розрив, католицьку частину патріархату стали називати Мелькитською Греко-католицькою Церквою.

Спочатку ця католицька громада обмежувалася територією сучасної Сирії і Лівану. Однак незабаром католики-мелькити почали переїжджати в Палестину, де здавна існували мелькитські громади, і в Єгипет, де відбулося повстання про-

ти турецької влади. У новій демографічній ситуації в 1838 році мелькитський католицький патріарх отримав додаткові титули патріарха Єрусалимського і Олександрійського.

Спершу турецький уряд відносився до нової Церкви різко негативно, але згодом ситуація стала поліпшуватися. У 1848 році уряд визнав Мелькитську Католицьку Церкву, і патріархат перемістився зі Свято-Спасова монастиря біля Сидона (Ліван), що був заснований Кирилом VI після його втечі, назад у Дамаск. Почався період росту Церкви, що супроводжувався загальним відчуттям, що Мелькитська Церква є центром арабського опору туркам. З іншого боку, православний Антиохійський Патріархат сприймався як залежний від Константинополя, а значить, і від турецького уряду.

У XIX столітті у відносинах Мелькитської Церкви з Римом існувала певна напруженість, оскільки багато мелькитів розуміли, що латинська традиція ставить під питання їхні візантійські корені. Символічним втіленням цієї напруженості став епізод на I Ватиканському соборі, коли мелькитський патріарх Григорій II Юсеф залишив Рим до початку голосування за документ *Pastor Aeternus*, що затверджує папську непогрішність і поширення його юрисдикції на увесь світ. За вимогою Рима патріарх підписав документ пізніше, але додав при цьому: «При дотриманні усіх прав, привілеїв і прерогатив Східних Церков».

На II Ватиканському соборі мелькитський патріарх Максим IV Сайєх активно виступав проти латинізації Східних Церков і говорив про необхідність повернення в східно-християнську традицію, особливо в еклесиології. В даний час мелькитські єпископи, включаючи патріарха Максима IV, думають, що у випадку примирення між Православною і Католицькою Церквами, їхня Церква повинна влитися в православний Антиохійський Патріархат. У 1995 році була заснована двостороння комісія з діалогу між мелькитами й антиохійськими православними. Обидві сторони виразили тверду рішучість пере-

бороти розкол 1724 року (див. Ш.А.З. Антиохійський Патріархат).

До свого закриття в 1967 році (через політичну ситуацію, що змінилася,) духовна семінарія Св. Ганни в Єрусалимі, керована «білими отцями» (нині іменованими «місіонерами Африки»), була головною семінарією Мелькитської Церкви. Зараз у Мелькитській Церкві 3 головні семінарії: Св. Ганни в Рабуе (Ліван), Свято-Спасова семінарія в Бейт-Сахурі (Ізраїль), що готує духівництво для єпархій в Ізраїлі, Йордану, на Західному березі Йордану і у Газі, і семінарія Св. Григорія Богослова в Ньютоні, штат Массачусетс (США), що готує духівництво для США й інших англомовних країн. Мелькитські отці-паулісти керують відомим богословським інститутом у Хариссі і видавництвом.

Після маронитів Мелькитська Католицька Церква – найбільша і процвітаюча католицька громада на Близькому Сході. Більшість її віруючих живе в Сирії, Лівані, Ізраїлі, на Західному березі й у Йордані. Значна еміграція з Близького Сходу призвела в останні роки до виникнення процвітаючих мелькитських громад на Заході.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ : СИРІЯ, ЛІВАН, ІЗРАЇЛЬ, ЄГИПЕТ, ЙОРДАН, ЗАХІДНИЙ БЕРЕГ ЙОРДАНУ, ПІВНІЧНА ТА ПІВДЕННА АМЕРИКИ, ЄВРОПА, АВСТРАЛІЯ.

ГОЛОВА: ПАТРІАРХ МАКСИМ V ХАККИМ (НАРОДИВСЯ У 1908 РОЦІ, ОБРАНИЙ У 1967 РОЦІ).

ТИТУЛ: МЕЛЬКИТСЬКИЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ПАТРІАРХ АНТИОХІЇ І ВСЬОГО СХОДУ, ОЛЕКСАНДРІЇ І ЄРУСАЛИМУ

РЕЗИДЕНЦІЯ: ДАМАСК (СИРІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 1 190 000

Українська Католицька Церква

Українці одержали віру від Візантії, і їхня Церква була з самого початку пов'язана з Константинопольським Патріархатом. До XIV століття більшість українців опинились під владою католицької Литви. Митрополит Київський Ісидор був присутній на Флорентійському соборі і підписав акт унії 1439 року між православними і католиками. Багато українців

у Литві спочатку прийняли цю унію, але протягом наступних декількох десятиліть її відкинули.

У 1569 році, коли Литва і Польща об'єдналися в єдину державу, велика частина України відійшла до Польщі. У цей час на українській землі швидко поширювався протестантизм, і єзуїти направили свої зусилля на досягнення унії між католиками і православними, щоб протистояти протестантському впливу. Незабаром багато православних стали більш схильно ставитися до унії, маючи на увазі поліпшення становища українського духовенства і збереження візантійської традиції в часи активного розповсюдження польського католицизму.

Такий розвиток подій завершився Синодом православних єпископів у Бресті (1595–1596), що оголосив унію між Римом і Київською метрополією. Прийняття унії викликало жорстокий конфлікт між її прихильниками і противниками. Єпархії західних провінцій Галіції, нині головної опори українських греко-католиків, приєдналися до унії пізніше (у 1692 році Пшемисль, у 1700 році – Львів). До XVIII століття дві третини православних Західної України стали греко-католиками.

Однак у міру посилення контролю православної Росії над Україною унія була поступово подавлена. У 1839 році цар Микола I скасував унію у всіх областях, що знаходилися під управлінням Росії, за винятком Холмської єпархії (на польській території), яка приєдналася до Російської Православної Церкви в 1875 році. Таким чином, до кінця XIX століття греко-католики в Російській імперії фактично зникли.

Тим не менш, українські католики зберіглися в Галіції, яка в 1772 році опинилася під владою Австрії і наприкінці Першої світової війни відійшла до Польщі. Церква процвітала під енергичним керівництвом митрополита Андрія Шептицького, архієпископа Львова з 1900 по 1944 рік. Становище різко змінилося перед початком Другої світової війни, коли більша частина Галіції була анексована Радянським Союзом.

Радянська адміністрація рішуче прийнялася за ліквідацію Української Католицької Церкви. У квітні 1945 року всі її єпископи були арештовані, а в наступному році засуджені до тривалих термінів ув'язнення в трудових таборах. У березні 1946 року у Львові був скликаний так званий «синод» цієї Церкви, що оголосив про її приєднання до Російської Православної Церкви. Ті, хто відмовилися приєднатися, були заарештовані, включаючи більш ніж 1400 священників і 800 черниць. Голова Церкви митрополит Йосиф Сліпий був заключений у в'язницю в Сибірі. Після звільнення в 1963 році його вислали в Рим, де він одержав титул головного українського архієпископа Львова. У 1965 році він став кардиналом, а в 1984 помер.

Неможливо точно сказати, яка була роль Московського патріархату в придушенні католиків на Україні, однак події 1946 отруїли атмосферу відносин українських греко-католиків з православними. Усе це вийшло на поверхню, коли в 1980-х роках президентом Михайлом Горбачовим була введена свобода віросповідання, що дозволила українським католикам залишити підпілля.

1 грудня 1989 року українським католикам було дозволено отримати офіційну реєстрацію. За підтримкою місцевої влади вони поступово повернули у володіння церкви, які колись належали їм. Усе це стало початком католицького відродження на Україні. Московська патріархія виступила з заявою, що при поверненні окремих церков застосовувалася сила (католики це заперечували) і що українські греко-католики поширюють свій вплив за рахунок православних. Ситуація ускладнюється присутністю на Західній Україні Української Автокефальної Церкви (див. III. D. 3 Українська Православна Церква — Київський патріархат і Українська Автокефальна Православна Церква). До кінця 1990-х років, хоча й не всі майнові розбіжності були вирішені, встановилися більш-менш мирні відносини.

Останнім часом Українська Католицька Церква повернулася до нормального церковного життя. 30 березня

1991 року голова Церкви, який знаходився у вигнанні в Римі, кардинал Мирослав Любачивський, переніс свою резиденцію до Львова. У травні 1992 року, уперше за багато десятиліть, українські католицькі єпископи з усіх кінців світу зібралися у Львові на Синод. У серпні 1992 року останки кардинала Йосипа Сліпого були перенесені з Риму до Львова і поховані поруч з могилою митрополита Андрія Шептицького. У липні 1993 року на Україні були відкриті 4 нові єпархії: на території Львова, Івано-Франківська й української частини єпархії Пшемисля (Польща). До кінця 1997 року Церква мала 2 363 приходи, 11 єпископів, 1 526 священників, 590 ченців, 729 черниць і 1 298 семінаристів. У квітні 1996 року був заснований Києво-Вишгородський Архієпископський Екзархат заради пастирського оформлення віруючих у Центральній і Східній Україні. Офіційні особи у Львові вважають, що їхня Церква нараховує близько 6 мільйонів віруючих, що проживають по всій Україні. Відкрито семінарії у Львові, Івано-Франківську, Тернополі і Дрогобичі. У вересні 1994 року була відкрита (закрита радянською владою в 1946 році) Духовна Академія у Львові.

Після відновлення Церкви на Україні почав регулярно збиратися Синод її єпископів. У жовтні 1996 року у Львові пройшов перший Загальний Собор Української Греко-католицької Церкви. Цей собор, на якому були присутні 40 єпископів і по 6 кліриків і 6 мирян від кожної єпархії, буде збиратися щорічно аж до 2000 року. У 1996 році на Загальному соборі Церкви через хворобу кардинала Любачивського адміністратором Української Греко-католицької Церкви був призначений один з її вікарних єпископів Любомир Гусар.

Чимало українських католиків є й у Польщі. Коли на початку другої світової війни Радянський Союз анексував Галіцію, у Польщі залишалося близько 1,3 мільйона українців. У 1946 році нова Польська комуністична влада депортувала більшість українців до Радянського Союзу і приду-

шила Українську Католицьку Церкву. Залишені в Польщі і розкидані по всій країні близько 145 000 українських католиків могли брати участь тільки в латинській месі. У 1957 році з'явилися центри для церковного оформлення власне греко-католиків. У 1989 році папа Іоанн Павло II призначив українського єпископа помічником польського прimate. 16 січня 1991 року єпископ Іван Мартиняк був призначений єпископом Пшемисля візантійсько-українського обряду, завдяки чому у греко-католиків в Польщі вперше після війни з'явився свій єпархіальний єпископ. Після реорганізації церковної структури в Польщі в 1992 році Пшемисль став вікарною єпархією Варшавської ариєпископії і був відділений від Львівської провінції, до якої він належав з 1818 року, а пізніше був безпосередньо перепідкорений Риму. У 1996 році папа Іоанн Павло II підвищив статус Пшемисльської єпархії до митрополії і змінив її назву на Пшемисль-Варшавську. Крім того, була створена Броцлав-Гданська українська католицька єпархія, вікаріат нової Пшемисль-Варшавської митрополії. На даний час у Польщі проживає близько 85 000 українців-католиків.

Існує велика діаспора українців-католиків, особливо в Канаді, США, Бразилії та Австралії. Головні українські семінарії знаходяться у Вашингтоні (округ Колумбія), Стамфорді (штат Коннектикут), Оттаві (Канада), Куритибі (Бразилія). З 1897 року в Римі існує Папський Український Коледж.

Місцезнаходження: Україна, Польща, США, Канада, Бразилія, Аргентина, Австралія, Західна Європа
Голова: кардинал Мирослав Любачивський (народився у 1914 році, обраний в 1984 році, кардинал з 1985 року)

ТИТУЛ: ГОЛОВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХИЄПИСКОП ЛЬВОВА
РЕЗИДЕНЦІЯ: ЛЬВІВ (УКРАЇНА)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 5 182 000

АДРЕСА В ІНТЕРНЕТІ: [HTTP://WWW.UGKC.LVIV.UA](http://www.ugkc.lviv.ua)

Русинська Католицька Церква

Батьківщина Русинської Католицької Церкви знаходиться на заході України в південно-західній частині Карпат. У минулому цю землю називали Карпато-Україною, Карпаторосією, Прикарпаттям, Закарпаттям. Хоча поняття «русинський» раніш розумілося ширше, тобто відносилось і до українців, і до білорусів, і до словаків, нині церковні влади використовують його в більш вузькому значенні — для позначення визначеної греко-католицької Церкви. Русини-католики етнічно близькі до українців і говорять на одному з діалектів української мови. Батьківщина русинів простирається від Закарпаття до північної Словаччини і Лемківщини на південному сході Польщі.

У IX столітті велика частина цієї землі виявилася під владою католицької Угорщини, що набагато пізніше розгорнула місіонерську діяльність серед православного населення, включаючи русинів. Ця діяльність завершилася прийняттям 24 квітня 1646 року в Ужгороді 63 священників-русинів у Католицьку Церкву. Ужгородська унія охопила православне населення в нинішній східній Словаччині. У 1664 році була укладена унія в Мукачеві, що втягнула православне населення Закарпаття й угорської єпархії Хайдудорог. У 1713 році була укладена третя унія щодо православних у нинішньому повіті Марамуреш (Румунія) до сходу від Мукачева. Через 100 років після Ужгородської унії Православна Церква в цьому краї практично зникла.

Здавна питання про те, кому буде підкорятися Русинська Католицька Церква, викликало конфлікти. Незважаючи на бажання русинів-католиків мати власний церковний устрій, русинський єпископ Мукачевський більше сторіччя відіграв ритуальну роль вікарія латинського єпископа Егерського, а русинські священники служили католицьким у латинських приходах. У 1771 році проблема була вирішена папою Клементом XIV, що на прохання імператриці Марії-Терези заснував

русинську Мукачевську єпархію, що підкорялася примасу Угорщини. У 1778 році в Ужгороді відкрили семінарію для русинів-католиків.

Після Першої світової війни Закарпаття стало частиною Чехословацької республіки. У Церкві існувало дві єпархії — у Мукачеві та Прешові. У 1920-х роках група русинів-католиків повернулася в Православну Церкву (див. III.A.14. Православна Церква в Чеській та Словацькій республіках), однак етнічне самовизначення русинів невід'ємно пов'язано з Русинською Католицькою Церквою.

Наприкінці Другої світової війни Закарпаття, включаючи Ужгород та Мукачево, було анексовано Радянським Союзом і стало частиною УРСР, але Прешов залишився в Чехословаччині (див. IV.D.8. Словацька Католицька Церква). Незабаром радянська влада накинулася на Русинську Церкву з жорстокими гоніннями. У 1946 році була закрита Ужгородська семінарія, а в 1949 році Русинська Католицька Церква була поглинена Російською Православною Церквою. Русини в Чехословаччині були насильно приєднані до православ'я, а ті, хто жили в Польщі в Лемківщині, були в 1947 році депортовані або в Радянський Союз, або в інші частини Польщі. В усіх трьох країнах намагалися викоринити русинів як етнос: їх називали то українцями, то православними.

Розпад комунізму в цьому регіоні мав важливі наслідки для русинів-католиків. Зміни почалися в середині 1980-х років в Польщі, де русини Лемківщини відкрито заявили про себе, відстоюючи права й офіційне визнання. У листопаді 1989 року помітно скорочена русинська меншість у Чехословаччині, стала домагатися визнання, у першу чергу — у Словацької Греко-католицької єпархії Прешова. 16 січня 1991 року Рим підтвердив, що два єпископа і два вікарія, що раніше діяли в підпіллі, є офіційними єпископами Русинської Католицької Церкви Мукачевської єпархії. До 1997 року в єпархії було 264 приходи і 140 священників. У 1995 році в Ужгороді знову відкрилася Духовна семінарія.

У русинів-католиків так і залишилася не вирішеною проблема їх відносин з численною Українською Католицькою Церквою. Вперше в історії Мукачевська єпархія відкрито існує в одній державі з Українською Католицькою Церквою. Незважаючи на те, що русини не є її частиною і підкоряються безпосередньо Риму, русинські єпископи були присутні недавно на синодах Української Католицької Церкви. При цьому Мукачевський єпископ дав ясно зрозуміти, що він — противник злиття своєї Церкви з Українською і бажає зберегти етнічні і релігійні особливості русинського народу.

У 1996 році папа Іоанн Павло II заснував апостольський Екзархат для католиків візантійського обряду в Чеській Республіці і призначив його першим єпископом батька Івана* Лявинця, синкелла Прешовської Словацької католицької єпархії. Одна з причин виникнення цієї юрисдикції, офіційно визнаної приналежному русинському обряду, — необхідність налагодити ситуацію з одруженими латинськими священиками, таємно зарученими при комуністичному режимі. 60 таких священиків були прийняті Церквою, але їм дозволялось лише послужити дияконами в латинському богослужінні. У 1997 році 18 з них були підтверджені єпископом Лявинцем як греко-католицькі священики. У Чеській Республіці налічується близько 40 000 католиків східного обряду.

Наприкінці XIX — на початку XX століття багато русинів-католиків іммігрували в Північну Америку. У 1929 році через напружені стосунки з латинською ієрархією, що вимагала від священиків безшлюбності, багато русинів-католиків повернулися в Православну Церкву. У 1982 році із 690 000 русинів, що перебралися в США і їхніх нащадків, 225 000 належали до русинів-католиків, 95 000 — до Карпатороської Православної єпархії (див. Ш.С.1. Американська Карпатороська Греко-католицька Єпархія), 250 000 — до Православної Церкви в Америці (див. Ш.А.15), 20 000 відвідували приходи під юрисдикцією Московського патріархату,

100 000 належали різним православним, україно-католицьким, румуно-католицьким і протестантським деномінаціям. В даний час русини в США утворюють окрему церковну структуру з 4 єпархіями, 243 приходами і 170 000 віруючими. Митрополичну архієпископію Пітсбурга очолює архієпископ Джадсон Процик. Ця Церква називається візантійсько-католицькою. На підтвердження її американського характеру літургія в ній служиться, в основному, англійською мовою. Кандидати у священники отримують утворення в Пітсбургській семінарії Свв. Кирила і Мефодія. У 1998 році русинський митрополит Пітсбурга оприлюднив новий статут, відповідно до якого шлюб не перешкоджає вступові у священницький сан. Новий статут набрав чинності 1 вересня 1998 року, але на прохання Риму термін був перенесений.

В інших країнах (Австралія, Великобританія і Канада) русинів-католиків не відрізняють від українських католиків.

Отже, існують три русино-католицькі юрисдикції: 1) Русинська Візантійсько-Католицька митрополія в США, митропольська Церква *sui juris*, 2) Мукачевська єпархія на Україні, безпосередньо підпорядкована Риму, 3) Апостоличний Екзархат у Чеській Республіці. Відносини між ними ще не прояснилися. Нижче Мукачевський єпископ зазначений главою Церкви, але в дійсності він не має влади і над двома іншими юрисдикціями. Наведена чисельність – загальне число віруючих усіх трьох юрисдикцій.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: УКРАЇНА, США, ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

ГОЛОВА: ЄПІСКОП ІВАН СЕМЕДІЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ: УЖГОРОД(УКРАЇНА)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 533000

АДРЕСА В ІНТЕРНЕТІ: [HTTP://WWW.BYZCATH.ORG](http://www.byzcath.org)

Румунська Католицька Церква

На початку XI століття Трансільванія, нині одна з головних (поряд з Валахією і Молдавією) провінцій Румунії, стала частиною Угорщини. На цій території жило чимало угорців і німців латинського віросповідання, більшість населення скла-

дали православні. У XVI столітті, після захоплення цієї провінції турками, серед угорців став поширюватися кальвінізм, а серед німців — лютеранство.

У 1687 році австрійський імператор Леопольд I вигнав турків із Трансільванії й анексував цю територію на користь імперії. Його політика була спрямована на те, щоб повернути місцевих православних у католицизм. У 1693 році в Трансільванії почали місіонерську діяльність єзуїти. Їхні зусилля, підкріплені відмовою у наданні громадянських прав православним, а також поширенням протестантизму, що викликало тривогу в православних священників, привели до того, що в 1698 році православний митрополит Трансільванський Панас погодився на унію з Римом. Він зібрав Синод, що підписав 4 вересня 1700 року формальну угоду.

Спочатку унія поширювалася на православних румунів цієї області. Але в 1744 році православний чернець Віссаріон очолив народне повстання, з якого почався масовий рух за повернення в православ'я. Незважаючи на всі зусилля уряду нав'язати унію з Римом, навіть використовуючи військову силу, опір був настільки сильним, що імператриця Марія-Тереза неохоче погодилася в 1759 році на призначення єпископа Румунської Православної Церкви в Трансільванії. У кінцевому рахунку, біля половини трансільванських румунів повернулося в православ'я.

Новій візантійсько-католицькій громаді, що одержала назву Греко-католицька Церква, було нелегко одержати релігійні і цивільні права, обіцяні їм при укладанні унії. Єпископ Іон Иночентье Мику-Клайн, настоятель Церкви з 1729 по 1751 роки, рішуче боровся за права Церкви і всіх румунів, що проживали в імперії. Він помер у вигнанні в Римі.

Румунські греко-католицькі єпархії були підлеглі латинському угорському примасові Естергома, але в 1853 році папа Пій IX заснував для греко-католиків Трансільванії окрему митрополичну провінцію. Єпархія Фегераш-Альба Юлія стала митрополією з трьома підлеглими єпархіями. З 1737 року

єпископи Фегераша перемістилися в Блаж, що став адміністративним і культурним центром Церкви.

Наприкінці Першої світової війни Трансільванія була приєднана до Румунії, і греко-католики уперше опинились в країні з переважно православним населенням. До 1940 року в Церкві було 5 єпархій, понад 1 500 священників (90% з них одружені) і біля мільйона віруючих. Головні духовні семінарії знаходилися в Блажі, Ораді, Марі і Герлі. У 1936 році відкрився Папський Румунський коледж у Римі.

Прихід в Румунії до влади комуністів після Другої світової війни виявився справжнім нещастям для Румунської Греко-Католицької Церкви. Під натиском уряду 1 жовтня 1948 року 36 греко-католицьких священників зібралися в Клуж-Напоці і висловились за скасування унії з Римом і за возз'єднання з Румунською православною Церквою. 21 жовтня унія була офіційно скасована на церемонії в Альба-Юлії. 1 грудня 1948 року уряд видав указ про розпуск Греко-католицької Церкви і передачу більшої частини її майна Православній Церкві. У ніч з 29 на 30 грудня були арештовані 6 греко-католицьких єпископів, 5 з яких згодом померли у в'язниці. У 1964 році єпископа Клуж-Герли Юліу Хоссу випустили з в'язниці, помістивши під домашній арешт у монастир, де в 1971 році він помер. У 1973 році папа Павло VI публічно заявив про те, що в 1969 році він присудив Хоссу титул кардинала.

Після повалення в грудні 1989 року режиму Чаушеску доля греко-католицької Церкви в Румунії різко змінилася. 2 січня 1990 року був відмінений указ 1948 року про розпуск Церкви. Греко-католики знову стали молитися відкрито. Три таємно посвячених єпископи залишили підпілля. 14 березня 1990 року папа Іоанн Павло II відновив ієрархію Церкви, призначивши єпископів усіх 5 єпархій.

На жаль, відновлення Греко-католицької Церкви супроводжувалось зіткненнями з Румунською Православною Церквою з питань повернення церковних будинків. Католики настоювали на тому, що все церковне майно по справедливості

має бути повернуте їм, тоді як православні думали, що при розподілі майна слід взяти до уваги насущні потреби іншої громади. До середини 1998 року конфлікт так і не був вирішений. Греко-католики стверджують, що одержали назад всього лише 97 із 2 588 церков, що їм належали, в основному, у районі Банат, православний митрополит якого Микола з належним розумінням ставиться до повернення майна греко-католикам.

У Церкви є духовні семінарії в Клуже, Бая-Марі і Орадї; у Блаже, Клуже і Орадї планується відкриття богословських інститутів. У серпні 1997 року останки єпископа Іона Иночентье Мику-Клайна були повернуті в Румунію і віддані землі в Блаже. У 1998 році в Римі почалася підготовка до канонізації греко-католицьких єпископів, що загинули в часи комуністичних гонінь. У Румунії ця Церква іменує себе «Румунська Церква, об'єднана з Римом».

Помісні собори Румунської Католицької Церкви проводилися в Блаже 5–14 травня 1872 року, 30 травня – 6 червня 1882 року і 13–26 вересня 1900 року. Собори оприлюднили церковний статут і канони і були схвалені Римом. З 17 по 21 березня 1997 року в Блаже проходила перша сесія ІV Помісного Собору Церкви. Цей собор буде засідати п'ять разів протягом чотирьох років аж до 2 000 року.

Чисельність Румунської Греко-католицької Церкви — тема, що гаряче обговорюється. Самі греко-католики офіційно називають цифру, що перевищує мільйон (вона наводиться нижче), згадується і про 3 мільйони. Проведений в Румунії в 1992 році перепис населення дав цифру в 228 377 чоловік, що греко-католики рішуче відкидають.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: РУМУНІЯ, США, КАНАДА
ГОЛОВА: МИТРОПОЛИТ ЛУЧІАН МУРЕШАН (НАРОДИВСЯ В 1931 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1994 РОЦІ)
ТИТУЛ: АРХІЄПІСКОП ФЕГЕРАША І АЛЬБА-ЮЛІЇ
РЕЗИДЕНЦІЯ: БЛАЖ (РУМУНІЯ)
ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 1 120 000

Грецька католицька Церква

Виникнення католицької громади візантійського обряду в Османській імперії стало можливим тільки після 1829 року, коли султан Мохаммед II скасував старі заборони.

У 1856 році латинський священик батько Іоанн Марангос почав місіонерську діяльність серед православних греків у Константинополі і зібрав навколо себе невелику групу візанто-католиків. У 1878 році він перебрався в Афіни (де в 1885 році і помер), а його справа була продовжена батьком Полікарпом Анастасіаді, випускником Православного Богословського училища в Халкі. У 1880-х роках візанто-католицькі громади виникли в двох селах у Фракії.

У 1895 році французькі отці-ассумпціоністи прибули в Константинополь, де заснували семінарію і два невеликих візанто-католицьких приходи. Окрім того, вони стали відомі видатними науковими працями по історії Східних Церков.

11 червня 1911 року папа Пій Х створив ординаріат для греків-католиків Османської імперії, 28 червня того ж року призначив отця Ісайю Пападопуло першим його єпископом. У 1920 році його змінив єпископ Георг Калавассі (помер у 1957 році), на долю якого випало окормлення католиків-емігрантів, що бігли з Константинополя в Афіни, а також тих, хто залишив двох згаданих вище сіл у Фракії й оселився в одному з македонських містечок. Цей процес був частиною загального обміну населенням між Туреччиною і Грецією на початку 1920-х років. У 1922 році єпископ Калавассі переїхав в Афіни, з у 1923 році ординаріат був підвищений у статусі до Апостольного Екзархату. У 1932 році екзархат розділили: єпископ Калавассі залишився в Афінах, інший екзарх був призначений у Стамбул.

Незважаючи на те, що місцеві православні ієрархи з відомою ворожістю ставилися до греків-католиків, останні були повні рішучості служити своїм єдиноплемінникам

справами милосердя і благодійності. У 1944 році вони за-
снували в Афінах лікарню „Паммакаристо”, що стала одні-
єю з кращих в країні.

Грецька Православна Церква — різка противниця існу-
вання цієї Церкви, у якій вона бачить агента Католицької Цер-
кви на православної території. Дотепер католицьким священ-
никам у Греції забороняється носити одяг, типовий для пра-
вославною священника. У 1975 році, незважаючи на протести
православною архієпископа Афін, в Афіни був призначений
новий єпископ візанто-католиків.

Громада греко-католиків як і раніше невелика. У Греції
більшість її членів проживає в Афінах, у Туреччині невеличка
громада без священника перебуває в Стамбулі. У Греції в Церкві
налічується всього 7 священників, усі вони безшлюбні і колись
служили в латинській Церкві.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: ГРЕЦІЯ, ТУРЕЧЧИНА

ГОЛОВА: ЄПИСКОП АНАРГІРОС ПРІНТЕСІС (НАРОДИВСЯ В
1937 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1975 РОЦІ)

ТИТУЛ: АПОСТОЛИЧНИЙ ЕКЗАРХ ДЛЯ КАТОЛИКІВ ВІЗАН-
ТІЙСЬКОГО ОБРЯДУ В ГРЕЦІЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: АФІНИ (ГРЕЦІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 2 345

Греко-католики в колишній Югославії

Першими греко-католиками на території, що у майбут-
ньому стала частиною Югославії, були на початку XVII століття серби, що проживали в керованій Угорщиною Хорватії. У 1611 році вони одержали свого єпископа — візантійського вікарія латинського єпископа Загреба. Його резиденція зна-
ходилася в Марчеському монастирі, що став, оплотом діяль-
ності щодо залучення православних у Хорватії до спілкуван-
ня з Римом.

17 червня 1777 року після періоду напружених відносин
з місцевими латинськими єпископами, указом папи Пія VI
хорватські серби-католики одержали свого єпархіального єпи-

скопа з резиденцією в Крижевцях, біля Загреба. Спочатку він був підлеглий примасу Угорщини, пізніше (з 1853 року) — латинському архієпископу Загреба.

Коли після Першої світової війни виникла Югославія, Крижевицька єпархія поширилася на всіх греко-католиків цієї країни. Вона містила в собі п'ять різних груп: сербів у Хорватії; русинів, що емігрували в 1750-і роки зі Словаччини; українців, що емігрували в 1900-і роки з Галичини; слов'ян-македонців, що проживали на півдні країни і перейшли в католицизм в ХІХ столітті в результаті місіонерської діяльності католиків; невеликого числа румунів у Югославському Банате. Незважаючи на те, що вони належать до Крижевецької єпархії, греко-католики колишньої Югославської республіки Македонія перейшли під юрисдикцію латинського єпископа Скопле, їх апостоличного окормителя. Вони нараховують 6 100 віруючих і розділені на 5 приходів.

Крижевецька єпархія офіційно включає всіх греко-католиків колишніх республік Югославії. Це положення не змінилося і після розпаду Югославії.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: РЕСПУБЛІКИ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

ГОЛОВА: ЄПІСКОП СЛАВОМИР МИКЛОВШ (НАРОДИВСЯ В 1934 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1983 РОЦІ)

ТИТУЛ: ЄПІСКОП КРИЖЕВЕЦЬКИЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ: ЗАГРЕБ (ХОРВАТІЯ)

ЧИСЛО ЧЛЕНІВ: 49 000

Болгарська Католицька Церква

При османському правлінні болгарські православні християни (див. ІІІ.А.8. Болгарська Православна Церква), що вже двічі в історії мали свого патріарха, поступово потрапили під контроль грецьких єпископів, що призвело до еллінізації їхнього церковного життя. В 1767 році вони опинились під безпосереднім управлінням грецького патріарха Константинополя.

У ХІХ столітті, коли наростала боротьба за церковну незалежність з-під Всесвітнього Патріархату, деякі впливові православні болгари в Константинополі задумалися про можливість унії з Римом. Вони думали, що, будучи католиками, зможуть відродити свої національні церковні традиції, у яких відмовляв їм Константинополь.

У 1861 році вони відправили до Риму делегацію на чолі зі старим архімандритом Йосипом Сокольським для переговорів зі Святим престолом. Переговори пройшли успішно: 8 квітня 1861 року папа Пій ІХ особисто посвятив Сокольського в єпископи і присвоїв йому титул єпископа для болгарських католиків візантійського обряду. У червні того ж року він був визнаний в якості архієпископа османським керівництвом, але відразу ж після повернення Сокольський зник при загадкових обставинах; він був насильно вивезений в Одесу на російському пароплаві і провів 18 років життя, що залишилися в Києво-Печерському монастирі. Подобиці цього епізоду так і залишилися нез'ясованими.

Проте, вдало ототожнивши себе з болгарським національним рухом, Болгарська Візантійсько-католицька Церква відразу ж заручалася підтримкою близько 60 000 віруючих. Тим часом, російський уряд став підтримувати відродження на території Османської імперії Болгарської Православної Церкви. Ці зусилля завершилися заснуванням у 1870 році Болгарського Православного екзархату під юрисдикцією Константинопольського Патріархату, що швидко звело нанівець звертання болгар до католицизму. На рубежі ХХ століття три чверті болгарських католиків знову стали православними.

Із тих візантійських католиків, що залишилися, більшість проживала в македонських та фракійських селах. У 1883 році Рим створив для них нову церковну організацію: заснував апостольські вікаріати у Фессалоніках для Македонії і в Андріанополі для Фракії, при цьому в Константинополі залишився апостоличний адміністратор з титулом архієпископа. Громада болгар-католиків сильно постраждала під час Балканських

війн 1912–1913 років; невелика кількість тих, хто залишився в живих, тікали в тільки-но засноване Болгарське царство.

У цій новій ситуації Рим реорганізував у 1926 році Болгарську Візантійсько-католицьку Церкву: колишні церковні структури були скасовані, у Софії заснований новий апостоліческий екзархат. Активну участь у перетвореннях брав апостолічний візитатор (1925–1931), а потім апостолічний делегат (1931–1934) у Болгарії архієпископ Анджело Ронкаллі (згодом папа Іоанн XXIII). Він же підтримав заснування в 1934 році в Софії семінарії з декількома типами обрядів, якою до самого закриття в 1945 році керували єзуїти.

Болгарська Візантійсько-католицька Церква сильно постраждала в перші роки правління комуністів: у 1951 році єпископ загинув при загадкових обставинах, багато священників були кинуті до в'язниць. Ситуація дещо покращилася після обрання папою Іоанна XXIII. На відміну від більшості візантійсько-католицьких Церков у Східній Європі, ця Церква офіційно не була заборонена, хоча і діяла з безліччю обмежень.

Після повалення комуністичного режиму в Болгарії Візантійсько-католицькій Церкві була повернута частина її власності. У 1998 році в Церкві налічувалось 20 приходів, 5 священників і 4 чоловік, що готувалися до рукоположення. Крім того, у самому екзархаті служить 9 ієромонахів і 33 черниці.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: БОЛГАРІЯ

ГОЛОВА: ЄПИСКОП ХРИСТО ПРОЙКОВ (НАРОДИВСЯ У 1946 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1995 РОЦІ)

ТИТУЛ: АПОСТОЛІЧНИЙ ЕКЗАРХ ДЛЯ КАТОЛІКІВ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛАВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ В БОЛГАРІЇ

РЕЗИДЕНЦІЯ: СОФІЯ (БОЛГАРІЯ)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 15 000

Словацька Католицька Церква

Релігійна історія греко-католиків у Словаччині тісно пов'язана з історією русинів (див. IV.D.3. Русинська Католицька Церква). Дійсно, віками їхні історії перепліталися, оскільки Ужгородська унія 1646 року була майже одностайно прийнята на території сучасної східної Словаччини.

Після Першої світової війни більшість греко-католиків русинів і словаків опинились на території нової Чехословацької Республіки, у Мукачевській і Прешовській єпархіях. Між двома війнами серед греко-католиків виник рух за повернення до православ'я. В 1937 році візантійсько-католицька Прешовська єпархія, створена 22 вересня 1818 року, була передана з юрисдикції угорського примасу в безпосереднє підпорядкування Риму.

Наприкінці Другої світової війни Закарпаття з Мукачевською єпархією було анексовано Радянським Союзом. Прешовська єпархія вміщувала в собі в той час усіх греко-католиків Чехословаччини.

У квітні 1950 року, незабаром після комуністичного перевороту в Чехословаччині був скликаний так званий «синод» у Прешові, на якому 5 священників і кілька мирян підписали документ про розірвання унії з Римом і повернення під юрисдикцію Московського патріархату (пізніше в Православну Церкву Чехословаччини). Греко-католицький єпископ Прешовський Гойдич і його помічники були арештовані. У 1960 році єпископ Гойдич помер у в'язниці.

Такий стан зберігся до 1968 року, коли на хвилі Празької весни, проведеної Олександром Дубчеком, колишнім греко-католицьким приходом була надана можливість повертатися в католицизм. З 292 приходів, що брали участь у цьому процесі, 205 проголосували за відновлення єдності з Римом. Це була одна з небагатьох реформ Дубчека, що вижили після радянського вторгнення в 1968 році. Проте, більшість церковних будинків, що належали греко-католикам залишились у

православних, і тільки після 1993 року при новому некомуністичному словацькому уряді багато хто з них були повернуті Словацькій Греко-католицькій Церкві. У 1997 році папа Іоанн Павло II створив апостоличний екзархат у Кошиці (Словащина), частково на території Прешовської єпархії.

У 1880 році в Прешові був заснований греко-католицький богословський коледж, переданий у 1950 році православним. У 1990 році після падіння комунізму греко-католицький богословський коледж відродився і приєднався до університету ім. Шафарика в Кошиці. 1 січня 1997 року факультети університету ім. Шафарика, що знаходились в Прешові, у тому числі і греко-католицький богословський факультет, відокремилися й утворили новий Прешовський університет. Греко-католицький богословський факультет навчає священників для двох візантійсько-католицьких юрисдикцій Словащини, а також мирян візантійсько-католицького і латинського обрядів.

Прешовська єпархія містить чимало карпаторосів. В останні роки вони помітно асимілювалися в словацькій культурі, оскільки літературу рідною мовою дістати важко, а літургія правиться або на церковно-слов'янській, або на словацькій мовах. Згідно перепису населення 1990 року, у Словащині проживає 17 000 карпаторосів.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: СЛОВАЧЧИНА, КАНАДА
ГОЛОВА: ЄПИСКОП ЯН ГИРКА (НАРОДИВСЯ В 1923 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1989 РОЦІ)
ТИТУЛ: ЄПИСКОП КАТОЛИКІВ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ОБРЯДУ ПРЕШОВА
РЕЗИДЕНЦІЯ: ПРЕШОВ (СЛОВАЧЧИНА)
ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 222 000

Угорська Католицька Церква

У Середні віки в Угорщині існувала досить велика за чисельністю візантійсько-католицька Церква. У XI–XII століттях у неї було кілька монастирів, але усі вони були зруйновані в XIII столітті під час татаро-монгольської навали.

У XV–XVI століттях через турецьке вторгнення, що обумовило переселення народів, сюди переселилось чимало православних сербів, русинів, словаків і греків. Багато хто з них згодом стали католиками, зберігши візантійські обряди. У XVIII столітті деякі угорці-протестанти прийняли католицизм і візантійський обряд, поповнивши ряди візантійських католиків і опинившись під юрисдикцією візантійських єпископів не угорців.

У міру того як греко-католики інтегрувалися в угорське суспільство, дехто став наполягати на застосуванні в літургії угорської мови, хоча церковна влада подібним нововведенням не суперечила. Перший угорський переклад літургії Іоанна Златоуста був виданий особисто лише в 1795 році. У XIX столітті в Угорщині з'явилося декілька богослужбових книг угорською мовою, але церковна влада їх не схвалила.

Важливим рубежем в історії цієї Церкви став 1900 рік, коли велика група угорських греко-католиків, відзначаючи ювілейний рік, відправилась з паломництвом у Рим. Вони подали петицію папі Леву XIII, випрошуючи благословення на використання в літургії угорської мови і створення для них особливого діоцезу. Це питання довго обговорювалось в Римі і Будапешті, і нарешті 18 червня 1912 року папа Пій X створив Хайдудорогський діоцез для 162 угоромовних греко-католицьких приходів. Застосування угорської мови дозволялося лише поза літургією: літургія проходила грецькою мовою, і священникам було дано 3 роки, щоб вивчити її. Однак вибухнула Перша світова війна, і вимога про грецьку мову вже не повторювалась. У 1930-х роках необхідні літургічні книги вийшли у світ угорською мовою.

4 червня 1924 року в Мишкольці був заснований апостолічний екзархат для 21 русинської громади, що дотепер перебували в Прешовському діоцезі і залишилися після виникнення Чехословаччини на території Угорщини. Їх виділили в особливу організацію, оскільки вони використовували на літургії церковно-слов'янську мову. Однак уже до 1940-го року

вони перейшли на угорську мову, і апостоличним екзархатом став з цього часу керувати єпископ Хайдудорогський.

Хайдудорогський діоцез спочатку поширювався на східну Угорщину і Будапешт. У 1980-х роках під його юрисдикцією опинились всі греко-католики Угорщини. У Церкві є духовна семінарія в Ньиредьхазі.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ: УГОРЩИНА

ГОЛОВА: ЄПІСКОП СЦІЛАРД КЕРЕШТЕС (НАРОДИВСЯ В 1932 РОЦІ, ПРИЗНАЧЕНИЙ В 1988 РОЦІ)

ТИТУЛ: ЄПІСКОП ХАЙДУДОРГСЬКИЙ, АПОСТОЛЬСЬКИЙ АДМІНІСТРАТОР МИШКОЛЬЦЬКИЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ: НЬИРЕДЬХАЗА (УГОРЩИНА)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ: 279 000

Східно-католицькі громади, які не мають ієрархії

а) Росіяни.

З початку ХІХ століття до 1905 року греко-католицизм в Російській імперії був поза законом, але після того як цар Микола ІІ оприлюднив маніфест про віротерпимість, виникли невеликі громади греко-католиків. У 1917 році для них був заснований апостоличний екзархат. Однак, незабаром відбулася комуністична революція, після якої ця група практично зникла. 28 травня 1928 року в Харбіні (Китай) був заснований другий апостоличний екзархат (див. ІІІ.В.4. Китайська Православна Церква), крихітна громада, члени якої нині живуть у різних місцях. У 1929 році в Римі під керівництвом єзуїтів був заснований коледж “Руссікум”, що готує священників для роботи з російськими емігрантами і в Росії. Апостоличні екзархати в Росії і Китаї до цих пір формально існують; до середини 1998 року вони практично не діяли. Є дві російські візантійсько-католицькі громади в США, одна в Монреалі (Канада) і одна в Мельбурні (Австралія).

б) Білоруси

Подібно своїм сусідам українцям (див. ІV.D.2. Українська Католицька Церква), білоруські католики з’явилися після укладення Брестської унії (1595—1596), але в ХІХ столітті Біло-

руська Греко-католицька Церква разом з Українською Греко-католицькою Церквою були придушені російським урядом. Після Першої світової війни громада білоруських греко-католиків, що налічує 30 000 чоловік, емігрувала в ту частину Білорусії, що нині належить Польщі. У 1931 році для них був призначений католицький візитатор, у 1940 році — екзарх. Після Другої світової війни і приєднання до Радянського Союзу цієї території Церква була знову придушена і приєднана до Російської Православної Церкви.

Після розпаду комуністичної системи і здобуття Білорусією у 1991 році незалежності білоруські греко-католики вийшли з підпілля. У 1992 році діяли 3 священники і 2 диякона, які, на відміну від своїх римо-католицьких і православних колег, проводять літургію білоруською мовою. Незважаючи на те що офіційно зареєструватися дуже непросто, не менш як десять громад подали заяву про реєстрацію. Дослідження релігійної належності, проведене в 1992 році Білоруським Державним університетом, показало, що майже 100 000 білорусів вважають себе греко-католиками.

Близько 5 000 білоруських греко-католиків живуть у діаспорі. У них є свої приходи в Чикаго, штат Іллінойс (США) і культурний центр в Лондоні (Англія).

в) Грузини.

Католицькі місіонери вже в XIII столітті почали діяти в Грузинському царстві, де їм вдалося створити невелику латинську громаду. Латинська єпархія існувала в Тбілісі з 1329 до 1507 року. У 1626 році місіонери почали особливу роботу з православними грузинами (див. III.A.9). У 1845 році російський уряд, що керує з 1801 року Грузією, вигнав католицьких місіонерів, але в 1848 році цар Микола I погодився на створення латинської єпархії в Тирасполі, під юрисдикцією якої знаходилися католики, що проживали на півдні Російської імперії, включаючи Грузію.

Невелика група вірменів-католиків існувала в Грузії з XVIII століття. Оскільки російські царі забороняли католи-

кам використовувати візантійську літургію, а Рим не сприяв її поширенню серед грузинів, організованої грузинської католицької Церкви так і не виникло. У 1920-х роках в Грузії нараховувалось близько 40 000 католиків, 32 000 з яких латиняни, а інші дотримувались вірменського обряду. Разом з тим, у Стамбулі здавна існувала візантійсько-католицька грузинська громада (у даний час без священика). У 1861 році в громаді виникло два чернечих ордени (чоловічий і жіночий) в ім'я Непорочного зачаття Божої Матері, які зараз практично зникли.

Після того як Грузія здобула в 1991 році незалежність, католицька Церква змогла діяти вільно, а численна вірменська католицька громада повернулася до нормального церковного життя.

г) Албанці.

Першою громадою албанських візантійських католиків була невелика місія на березі Епіра, що проіснував з 1628 по 1765 рік. Другу громаду заснував у 1900 році колишній албанський православний священик батько Георг Германос. У 1912 році його громада, що налічувала 120 чоловік, поселилася в селі Эльбазан. У 1938 році їй на поміч прийшли ченці з італо-албанського монастиря Гроттаферата, у 1939 році був призначений апостоличний адміністратор, і громада була передана в окормлення апостоличному делегату в Албанії архієпископові Леону Джованні Нигрису. У 1945 в громаді було 400 членів, але в тому ж році архієпископа Нигрису вигнали з країни. Група припинила своє існування після 1967 року, коли Албанія оголосила себе атеїстичною країною. У 1996 році першим після 1945 року єпископом апостоличної адміністрації став Хил Кабаши. Віруючих цієї громади нараховують понад 2 000 чоловік і майже цілком вони належать до латинського обряду. У 1998 році в Албанії не було жодного приходу і жодного священика візанто-католицького обряду.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Які основні причини розриву між латинською і візантійською Церквами?
2. Як обирається головний архієпископ?
3. Які церкви відносяться до східних православних церков?
4. Коли і де була утворена церква Християн Апостола Фоми?
5. На якому соборі виник розкол внаслідок чого відійшла Вірменська Апостольська церква від Вселенського православ'я?
6. Хто є засновником Коптської Церкви?
7. Де і коли була заснована Єфіопська церква?
8. Основні догмати Сирійської церкви?

Теми для рефератів

1. Маланкарська Сирійська Церква: історія та сучасність.
2. Релігійне вчення Еритрейської Церкви.
3. Історичні причини виникнення Македонської Православної Церкви.
4. Старостильні Православні Церкви.
5. Загальна характеристика східно-католицьких церков.
6. Маронітська Католицька Церква.
7. Соціально-історичні причини виникнення Італо-Албанської Католицької церкви.
8. Церкви, що відокремились від Ассирійської Церкви Сходу. (Халдейська католицька церква).
9. Сіро-Малабарська католицька церква: історія і сучасність.
10. Виникнення Вірменської Католицької церкви.
11. Загальна характеристика коптської, єфіопської, сирійської католических церков.
12. Основні соціально-політичні та історичні причини відокремлення від православної церкви.
13. Східно-католицькі громади, які не мають ієрархії.

Література

Религиоведение. / Энциклопедический словарь. – М.: Академический Проспект, 2006. – 1256 с.

Кучер О.Н. Христианство. История и современность. – Ростов Н/Д. 2004. – 320 с.

Кубланов М.М. Возникновение христианства. Эпохи. Идеи. Искания. – М. 1968.

Христианство: навч. посібник. За редакцією проф. Лубського В.І. – Київ. Фітосоціоцентр. 2006. – 524 с.

Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій. К. – 2004. – 694 с.

Яблоков И.Н. История религии. В 2-х т. М. 2002.

Розділ ХІХ. ІСЛАМ*

Виникнення і поширення ісламу

Іслам, як християнство і буддизм, належить до числа світових релігій.

Іслам сповідують країни Близького та Середнього Сходу, Азії, Африки. За даними Всесвітньої ісламської ліги, в різних країнах світу налічується приблизно до 1 млрд послідовників ісламу.

Мусульмани мешкають більше ніж у 120 країнах. У 35 країнах вони становлять 95–99 % населення, в 15 державах – впливова меншість, у 28 країнах іслам – державна релігія.

В “ісламському” світі є заможні й бідні країни. Заможні – країни-експортери нафти, де національний дохід на душу населення вищий, ніж у багатьох розвинутих країнах. Це Саудівська Аравія, Лівія, Кувейт. Бідні – які за класифікацією ООН віднесені до розряду найбідніших країн, наприклад Бан-гладеш. Багаті нафтовидобувні країни арабського світу (Іран, Пакистан) утворюють центр “ісламського світу”. Тяжіє до центру “ісламського світу” і Єгипет. Його авторитет у багатьох випадках пояснюється тим, що тут знаходиться ідеологічна цитадель ісламу – мусульманський університет Сель-Аль Азхар блискучий (мечеть та мусульманський університет у м. Каїрі). Мечеть збудована в 972 р., а в 996 р. створено медресе. У ХІ ст. – навчальний заклад університетського типу.

Основна маса віруючих мусульман зосереджена у двох великих країнах сучасного світу.

Перший регіон охоплює район Близького та Середнього Сходу, який включає в себе всі країни від Марокко та Мавританії по берегу Атлантичного океану до Еміратів у зоні Перської затоки,

* Розділ підготував кандидат філософських наук І.В. Куліш.

Туреччина, Іран, Афганістан, Пакистан та деякі інші країни. Тут знаходиться країна ісламу – аравійські степи та напівпустелі, мешкають в цьому регіоні близько 60% мусульманського населення планети.

Другий регіон охоплює частину Південно-Східної Азії – Бангладеш, Малайзію, Індонезію, південну частину Філіппінського архіпелагу (о.Манденас). Тут мешкають близько третини мусульман. За межами цих регіонів більш менш значні групи мусульман трапляються в країнах Чорної Африки (Сенегал, Малі, Нігерія та ін.), на Балканах (Албанія та Югославія, Боснія та Герцеговина, частково Болгарія), у Китаї – серед національних меншин.

На території СНД іслам поширений в Азербайджані, автономних республіках гірського Кавказу, Башкортостані, Татарстані, республіках Середньої Азії та Казахстані, останнім часом – на території України в Автономній Республіці Крим.

Розподіл 900 млн мусульман між різними течіями ісламу в цілому приблизно такий:

- суніти – 800 млн;
- шіїти – 96 млн;
- хариджити – 3 млн.

Найбільше мусульман мешкає в таких країнах:

Індонезія 160 млн;	Єгипет 43 млн;
Пакистан – 97 млн;	Іран – 39 млн;
Бангладеш – 88 млн;	кол. СРСР – 32 млн;
Індія – 88 млн;	Марокко – 24 млн;
Нігерія – 47 млн;	Афганістан – 23 млн;
Туреччина – 45 млн;	Алжир – 23 млн.

У цих країнах налічується 707 млн мусульман земної кулі, тобто 80 % від загальної кількості.

У 19 країнах з арабською мовою мешкає 180 млн чоловік, з яких 90 % мусульман.

Три країни є переважно шіїтськими: Іран (93%) Бахрейн (66%) та Ірак (бл. 60%).

Шіїти мешкають в Ірані (26 млн), Індії (22 млн), Пакистані (16 млн), Іраку (7,5 млн), Афганістані (6 млн).

Хариджити мешкають у Султанаті Оман.

Іслам – наймолодша із світових релігій. Його батьківщиною є Аравійський півострів, точніше – північно-західна його частина – область Хіджаз зі священними містами Мекка та Медина. Формально заснування ісламу датують 26 липня 622 р., коли його засновник релігійний реформатор Магомет змушений був утекти з Мекки в Медину, оскільки аристократична верхівка племені корейшитів не прийняла його вчення.

Цей рік називається хиджра. 26 липня 622 р. є початком мусульманського літочислення. Непарні місяці мусульманського календаря складаються з 30 днів, парні – з 29 (354 днів). Кожний третій рік – високосний (355 днів). Місячний календар використовують у більшості мусульманських країн, які у 1980 р. широко відзначали 1500-ліття хиджри та 1400-ліття ісламу.

Час виникнення ісламу (кінець VI – початок VII ст.) позначений гострою соціально-політичною боротьбою, руйнуванням первісно-общинного ладу та формуванням ранньокласового суспільства на Аравійському півострові. На відміну від християнства, виникнення ісламу відбувалося в процесі боротьби багатьох економічних укладів. З одного боку, в арабських племенах тривала боротьба між могутньою родовою аристократією племені корейшитів, з іншого, – масами вільних бідняків, ремісників, хліборобів, конярів-пастухів, розхитувала первісно-общинний лад, готувала перехід до класового суспільства.

Водночас в економічному житті арабських племен проростали нові класові відносини, утверджувалося рабство, особливо боргове. Але рабство на той час історично вичерпало себе, воно сковувало розвиток рабовласницького устрою. Тому вже наприкінці VI ст. зароджуються елементи феодального устрою.

А р а в і я д о і с л а м у. Іслам виник у середовищі арабів, корінних жителів Аравії. Доісламські араби – один з багатьох семітських народів, що мешкали в цьому районі Близького Сходу з давніх давен. Найпізніша традиція, що була зафіксована в Корані, виходить з того, що легендарний біблійний першопредок євреїв Авраам був праатьком не тільки іудеїв, а й арабів: два

народи пішли від його синів Ісаака та Ізмаїла, що були народжені його різними дружинами. У перші століття нашої ери араби (хлібороби та кочівники-бедуїни) вже широко розселилися не тільки по всій Аравії, а й на сусідніх з нею землях – у Месопотамії, Сирії, Палестині. Вони були вже знайомі з ранніми державними утвореннями, частина яких перебувала у сфері політичного та культурного впливу Візантії чи Ірану.

Невеликі держави Південної Аравії (Ємен, Мекка, Ятриб та ін.) у IV–VI ст. були об'єктом пильної уваги з боку Візантії та сасанівського Ірану, які змагалися одне з одним. Розташовані на узбережжі жвавого торговельного шляху, ці міста-держави існували в основному за рахунок торгівлі, частково також – ремесла та лихварства. Через Мекку та інші торгові центри йшли каравани з індійськими солодошами, екзотичними фруктами та винами, коштовним одягом та каменями, товарами далекого експорту, включаючи китайський шовк. Торговельні шляхи перетинали й Північну Аравію, але там вони знаходились під наглядом сильних держав-суперниць. Південна дорога, менш залежна від політичної кон'юнктури, була спокійнішою і надійнішою, тому й процвітала. На караванній торгівлі розбагатіли й міські араби (торговці та ремісники), й кочові племена бедуїнів, шейхи яких збирали свою частку за безперешкодний прохід караванів.

У IV ст. розширилась південноаравійська держава Хім'яритів, що об'єднало весь Ємен. На початку VI ст. ця держава була завойована ефіопським царством Аксум, а в 570 р. ефіопи були вигнані іранцями. Із захопленням Ємену та перетворенням його на свою сатрапію Іран практично взяв у свої руки всю транзитну торгівлю, направивши її північним шляхом. Південноаравійська торгівля призупинилась, її торговельні центри опинились у стані серйозної кризи, що зачепила також інтереси кочових арабських племен, в середовищі яких виділилася родоплемінна верхівка, що звикла до розкошів. Напруженість кризової ситуації знайшла своє вираження, як це нерідко траплялось в історії, в духовній сфері, в ідеологічних суперечках, що й слугувало безпосереднім поштовхом до виникнення нової релігії.

Араби, особливо кочовики, були язичниками. Йдучи за стародавніми семітськими традиціями, що походили з вавилонської та навіть довавилонської Месопотамії, вони поклонялися сонцю та місяцю, різним богам та духам, силам природи, померлим пращурам. На півдні Аравії розквітав фетишизм, що знайшов своє відображення в культурі великого, поставленого на ребро, каміння. Найбільшим з них був знаменитий чорний камінь у храмі Кааба в Мецці. Оточений багатьма меншими кам'яними фетишами, що символізували інших племінних божеств та духів, цей чорний камінь сприймався всіма арабами як найвищий божественний символ. Можливо, це якоюсь мірою відображало уявлення про існування найвищого духовного божества, що складалося серед арабських племен.

Такого типу уявлення в Аравії були поширені давно. З ними були знайомі араби в Мецці, в Ятрибі та в містах Ємену. Їхнє джерело відоме – це монотеїстичні релігії, іудаїзм та християнство. Іудаїзм існував в Аравії вже протягом ряду століть, особливо в містах. Великі іудейські громади євреїв, які там жили, насамперед європейських торговців, активно функціонували в південноаравійських торговельних центрах і досить охоче розповсюджували своє вчення, особливо в Ятриб-Медині та в Ємені, де на межі V–VI ст. іудаїзм на короткий час став офіційною державною релігією. Завоювання Ємену ефіопами (християнами) помітно зменшило вплив іудаїзму, натомість посилило роль християнства.

Християнство, в тому числі несторіанського типу, поширилось у той час серед арабів Сирії, Палестини, Месопотамії, не кажучи вже про те, що територіально Аравія була буквально оточена християнськими державами (Візантією, Єгиптом, Аксумом), а в південно-аравійських містах існували християнські громади та храми. Крім монотеїзму іудео-християнського типу, на південно-аравійських арабів мав певний вплив й проникаючий сюди з Ірану зороастризм, а також пізніші його модифікації, що склалися під впливом християнства (маніхейство-маздакізм).

Усе це складне переплітіння вірувань та релігій з їхніми відчутними монотеїстичними тенденціями не могло не вплинути

на арабські племена, що жили на межі кількох потужних релігійних потоків. Спокійне і довготривале опанування чужого культурного впливу та вироблення на його основі власного релігійно-культурного потенціалу (або просто приєднання до однієї з перелічених систем) могло б відбутися без потрясінь. Але в умовах різкого спаду в торгівлі та змушеного перегляду структури економіки, руйнування традиційного життєвого побуту все складалося інакше. На півдні Аравії араби, що втратили звичні джерела збагачення, гостро відчули свою слабкість, розпорошеність, нездатність протистояти ударам, що на них посипались. Історія сповнена прикладами занепаду й навіть загибелі багатьох народів, що опинилися в аналогічному стані. Але араби знайшли в собі сили виробити могутній інтегруючий імпульс, причому генератором цього імпульсу виявилась нова релігія.

У VI ст. у Південній Аравії помітно активізувався рух ханіфів, пророків-проповідників, що закликали відмовитися від язичеського бога. Докладних відомостей про ханіфів не збереглося, окрім їхніх проповідей досить невиразні. Але відомо, що новий бог (арабською мовою – Аллах), ними запропонований, відрізнявся й від іудейського Яхве, й від християнської Трійці.

Кожний з ханіфів проголошував себе довіреною особою нового бога, проте до певного часу проповідь кожного з них успіху не мала, хоч діяльність кожного робила певний внесок у накопичення тих нових якостей, які рано чи пізно повинні були якось виявитися. Успіх випав на долю Мухаммеда – людини, що увійшла в історію ісламу як великий та головний пророк. Мухаммед виступив з проповіддю, зміст якої зводився до того, що існує лише один великий Аллах і що всі повинні коритися його волі. За короткий час Мухаммед став повним і загально-визнаним владикою величезної, добре згуртованої та організованої громади “правовірних”, що прагнула активної діяльності в ім’я Аллаха та нової релігії.

Мухаммед народився в 570 р. в збіднілому роді Хашим могутнього мекканського племені курейш. Рано втративши своїх батьків, він спочатку пас худобу свого дядька Абу Таліба, а потім

пішов на службу до заможної вдови Хадідже, де вів її торговельні справи, що сприяло його активному спілкуванню з представниками різних народів і релігій. Згодом Мухаммед одружився на Хадідже, і, незважаючи на різницю у віці, шлюб їхній був щасливим. Протягом 27 років їхнього подружнього життя Хадіджа народила дітей, але тільки улюблена дочка пророка Фатіма пережила батька й залишила потомків. Після смерті Хадіджі у пророка було багато дружин, включаючи й малолітніх, але жодна з них, наскільки це відомо, не залишила йому спадкоємців.

Після одруження на Хадіджі Мухаммед залишив торгівлю і цілковито вдався до релігійних пошуків. Його стали відвідувати “видіння”, він почав чути “голоси”. Приблизно з 610 р. Мухаммед почав виступати як релігійний провідник, новий пророк.

Вчення Мухаммеда полягає в тому, що він зумів добути з усіх знайомих йому релігій те головне, що в конкретних умовах Аравії початку VII ст. було так необхідне, – заклик арабів до об’єднання під знаменом єдиного бога. Цей заклик і дав імпульс небаченої сили.

На початку Мухаммед взагалі не наполягав на тому, що його вчення нове. Він виступив за визнання єдиного Бога, у чомусь спорідненого з іудейським та християнським, хоч водночас близького й до вищого божественного символу Кааби. Усю догматику свого вчення, включаючи пророків від Авраама до Ісуса, він відверто запозичив з Біблії. Авраам при цьому ототожнювався з “володарем Кааби” як прабатько всіх арабів. Євреїв і християн Мухаммед не тільки охоче запрошував включитися до общини правовірних, а й вважав своїми духовними братами. У перші роки поширення нового вчення Мухаммед навіть молився, ставши обличчям до святого міста іудеїв та християн – Єрусалима. Тільки після того, як євреї почали відверто висміювати теологічні та догматичні помилки Мухаммеда, пророк вимагав ставати обличчям під час молитви до Мекки, яка до того часу стала духовним центром ісламу.

Створивши культ єдиного Аллаха, Мухаммед закликав своїх послідовників щодня молитися йому, супроводячи молитву

омовінням, дотримуватись посту та вносити в загальну касу правовірних податок на користь бідних (приблизно 2,5 % загальної вартості майна). З Біблії Мухаммед запозичив ідею Страшного суду, уявлення про рай (населеного гуріями) та пекло, про Сатану (шайтана), бісів (джинів) та багато ін. Не чужим Мухаммеду виявився й дух ранньохристиянського егалітаризму: у всякому разі він спочатку активно виступав на захист бідних, проти утисків (“обмірювань”) заможними купцями.

Першими послідовниками пророка були Хадіджа, син Абу Таліба Алі – двоюрідний брат Мухаммеда, що одружився на Фатімі, купець Абу-Бекр, Омар та деякі інші, менш відомі діячі раннього ісламу. Усі вони увірували в божественність пророка, підтримували його й орієнтувалися на зв'язки з іудеями та християнами.

Кількість послідовників Мухаммеда в Мецці зростає, і це зустрічало опір заможних купців-курейшитів, найбільш впливових жителів міста. Курейшити, що опиралися на святилище та богів Кааби, не бачили сенсу в новій релігії і навіть боялися посилення її послідовників. Смерть Хадіджі та Абу Таліба (він хоч і не став мусульманином, але підтримував племінника) позбавила Мухаммеда внутрішньої опори в Мецці, і в 622 р. пророк разом зі своїми послідовниками вирушив до сусідньої Медини, що суперничала з Меккою.

Ворожі курейшитам мединці охоче прийняли Мухаммеда, а наявність у Медині великої іудейської общини зробило їх більш підготовленими до прийняття його вчення. Незабаром після прибуття Мухаммеда в Медину майже більшість населення цього міста поповнили ряди правовірних. Це був великий успіх, майже тріумф, тому 622 рік, рік переселення (по-арабськи – хіджра) став вважатися першим роком нової мусульманської ери.

Мединська громада мусульман виробила свій статут, свої організаційні форми, перші закони та розпорядження в галузі не тільки ритуалу та культу, а й норм повсякденного життя. У нових законоположеннях, відмінності між ученням Мухаммеда і вченням християн та іудеїв вже набагато глибші, що цілком

природно: культурні традиції арабів не могли не вплинути на норми сімейного життя (багатожонство, упокорення жінки) та на сферу права (чітке відстоювання інтересів приватної власності, природне для торгового народу), та навіть на характер харчових заборон (не пити вина) тощо. Усе це дало змогу Мухаммеду в Медині зробити значний крок на шляху відособлення нової релігії від інших, нехай навіть і споріднених з нею.

Невдовзі під впливом ісламської громади в Медині опинилась майже вся Південна та Західна Аравія. Де переконанням, а де й силою послідовники Мухаммеда досягали свого. Довше за всіх трималася Мекка, хоч мусульманські загони, запалені ідеєю джихаду (війни за віру), грабували її каравани та завдавали їй відчутних ударів. Найбільш далекоглядні з курейшитів почали переходити на бік пророка. Дні незалежної Мекки закінчувалися, у 630 р. Мухаммед урочисто вступив у це місто. Тепер уже курейшити не тільки прийняли його, а й схилилися перед ним. Приймаючи іслам, вони швидко зайняли помітні місця серед найближчих послідовників пророка. Мекка була офіційно оголошена священною столицею ісламу. Мухаммед не став жити в ній, а повернувся в Медину, а в 632 р. він здійснив паломництво (хадж) до Мекки. У тому ж році він помер і був похований у Медині. Після його смерті в Аравії деякі кочові племена намагалися повстати проти нових порядків, але невдало.

Спадкоємці Мухаммеда швидко й рішуче поклали край внутрішнім заворушенням, і всю свою енергію спрямували на поширення й утвердження ісламу. Мухаммед зробив головне, чого потребували на початку VII ст. араби: він об'єднав їх, дав їм єдине вчення і визначив шлях, по якому вони мали йти. Цей шлях передбачав дотримання норм ісламу та військову здобич, яка вже при Мухаммеді стала основним джерелом прибутків мусульманської громади: чотири п'ятих її розподілялась між воїнами, а одна п'ята йшла пророку та призначалась, в усякому разі спочатку, для потреб бідних.

Після смерті Мухаммеда постало питання про те, хто очолить мусульман. При цьому йшлося не стільки про духовного,

релігійного лідера, скільки про лідера новоутвореної величезної держави з населенням та територією, що постійно збільшуються. У межах арабської ісламської громади обидві верховні посади, духовна та світська, злилися в одній особі, яка під найменуванням халіфа повинна була очолити правовірних.

Найближчим до пророка був його кузен та зять Алі, батько двох улюблених внуків пророка, Хасана та Хусейна. Першим халіфом обрали не його, а Абу-Бекра, найстарішого однодумця Мухаммеда. Абу-Бекр правив недовго (632–634), але зробив немало: при ньому було врегульовано внутрішні смути в Аравії і започатковано знамениті арабські завоювання (походи на Сирію та зайняту сасанідським Іраном Месопотамію). Після смерті Абу-Бекра другим халіфом став Омар, якого обрав спадкоємцем Абу-Бекр. За десять років влади (634–644) Омар досяг величезних успіхів. Використовуючи слабкість та чвари усередині сасанідського Ірану, він не тільки відвоював у нього Месопотамію, а й просунувся далі, приєднавши до своїх володінь Закавказзя. Активно діючи проти Візантії, арабські полководці завоювали Сирію та Палестину аж до стін Константинополя. У 639 р. до халіфата був приєднаний і Єгипет.

У 644 р. Омар був убитий рабом-іранцем. Халіфом став Осман – також мухаджир (учасник хіджри, тобто найближчий прибічник пророка), що належав до заможного мекканського курейшитського роду Омейядів. Сам Осман не був особистістю, але завоювання, що тривали при ньому, мали успіх. До халіфату були приєднані Вірменія та Мала Азія, ряд північноафриканських територій (Лівія – аж до самого Карфагена, який щойно відкупився від арабів, що підійшли до його стін). При Османі на перший план почали виходити Омейяди, які поступово прибирали до рук усі прибуткові посади, що приводило до незадоволення багатьох, хто відчував себе обділеним. Це були головним чином прибічники Алі, які отримали назву шіїтів (шиа – група, партія, секта). Шіїти вважали, що не Осман, а Алі, найближчий родич і прибічник пророка, повинен був зайняти місце халіфа.

Висунення Омейядів дало поштовх для посилення їхньої активності. Пропаганда шіїтів, яка стверджувала, що халіфи повинні бути з роду пророка, приваблювала багатьох, невдоволених підвищенням Омейядів. У їх числі опинилися не тільки араби, а й жителі більш віддалених країн, наприклад Ірану. Шіїтів підтримували й багато арабських племен кочовиків-бедуїнів. Справа закінчилася тим, що в 656 р. юрби шіїтів, які зібралися в Медині під виглядом паломників з Єгипту, Месопотамії та інших районів халіфату, вдерлися до палацу Османа і вбили його. Халіфом був проголошений Алі. Новий халіф переніс столицю з Медини в Куфу (Месопотамія) і усунув усіх призначених Османом намісників різних районів Арабського халіфату. Лише один з намісників – Муавія з роду Омейядів – відмовився підкоритися Алі й фактично відірвав Сирію від халіфату. Муавія почав готуватися до війни з Алі, а його прибічники, спираючись на текст Корану, виступили проти ідеї шіїтів про право на владу лише потомків Алі. Перевага сил була явно на боці Алі. Але у вирішальний момент бою з військами Муавії Алі завагався і погодився на вирішення суперечки про право на владу третейським судом.

Це було помилкою, якою скористалися противники Алі та шіїтів. З одного боку, нерішучістю Алі були невдоволені прибічники твердої політики, що зневірилися у новому халіфі й перестали його підтримувати; з іншого – у самому таборі шіїтів опинилася значна група мусульман, які схилилися до того, що халіф не повинен бути спадковим правителем, його слід обирати “за волею Аллаха та народу”. Ця група почала називатися харіджитами. Харіджити обрали свого халіфа, і тому саме проти них, своїх колишніх прибічників, Алі був вимушений направити головний удар.

Боротьба з харіджитами тривала багато років і дуже ослабила позиції Алі, який так і не встиг вирішити на свою користь суперечку з Муавією. У 661 р. Алі помер від кинджала харіджита. Шіїти втратили владу. Новим халіфом був проголошений Муавія, що став родоначальником династії Омейядів, яка правила халіфатом до 750 р.

Разом з Омейядами, що перенесли столицю у розкішно відбудований Дамаск з величними мечетями, головною течією в ісламі став протиставлений шійзму сунізм. Суна – це священна легенда, що складалася з розповідей (хадисів) про життя та діяльність пророка, про його вислови тощо. Суна, що склалася протягом перших двох століть ісламу, увібрала в себе багато історичного матеріалу та ще більше легендарних перебільшень. Суна стала чимось на зразок коментаря та пояснення до Корану. Усі, хто визнавав святість Суни, стали називатися сунітами. Починаючи з Омейядів, що опікали сунітів та протиставляли їх прибічникам Алі, цей напрям в ісламі почав вважатися ортодоксальним, у відношенні до якого всі інші, насамперед шіїти, були в явній або прихованій опозиції.

Особливо яскраво це проявилось після того, як Муавія, який знову відновив єдність арабо-ісламського світу, виступив проти змовників-шіїтів. Відразу ж після смерті Алі, його старший син Хасан віддав престол Муавії, забезпечивши при цьому певні привілеї для себе. Нейтралізувавши таким чином шіїтів, Муавія усі сили спрямував проти харіджитів. Придушивши повстання і примусивши таким чином визнати свою владу, він ще за життя призначив своїм спадкоємцем сина, започаткувавши практику престолонаслідування халіфів. Але після смерті Муавії була організована змова шіїтів, на чолі яких став другий син Алі та Фатіми – Хусейн. У бою з військами халіфа Хусейн загинув. Повстання шіїтів було придушене, але в особі похованого в Кербеле Хусейна шіїти отримали дуже важливого для них мученика, ім'я і пам'ять про якого з тих пір стали лозунгом і прапором шіїтів у їхній боротьбі з ненависними їм сунітами. Після загибелі Хусейна представники обох напрямів в ісламі стали непримиренними суперниками й дуже часто – запеклими ворогами.

Складна внутрішня боротьба навколо престолу халіфа не послабила наступального руху ісламу. Ще при Муавії араби завоювали Афганістан, Бухару, Самарканд, Мерв. На межі VII–VIII ст. вони підкорили значну частину Візантії, знову побувавши біля стін Константинополя. Була завойована частина Грузії,

не припинялися напади на Хазарію. На початку VIII ст. намісники халіфа, придушивши ряд повстань, приєднали до халіфату майже всю Середню Азію, діставшись кордонів Індії та Китаю. У Північній Африці до халіфату було приєднано Лівію, потім Туніс, Марокко. Перейшовши через Гібралтар, араби завоювали Іспанію і через Піренеї вторглися до Франції, де лише в битві при Пуатьє (732 р.) їх переможний рух було зупинено.

Арабські завоювання ґрунтувались на міцній основі, що й дало змогу халіфату проіснувати немало століть. Цією основою був іслам. Справа в тому, що завоювання йшло паралельно з ісламізацією завойованих народів. Якщо на початку, у часи пророка, одним з найважливіших причинних стимулів для завоювання були перегони за військовою здобиччю, яка одна тільки могла відшкодувати збитки, що понесли арабські міста від спаду торгівлі, то пізніше обставини змінилися. В умовах халіфату, у межах якого релігія була об'єднана з політичною адміністрацією і навіть відігравала провідну роль у цьому симбіозі, на перший план вийшла ісламізація. Намісники пророка, халіфи, вважали своїм обов'язком приєднати до імперії нові землі, обертаючи при цьому в мусульманство їхнє населення. У районах, де протягом століть мешкало багато арабів або близьких до них семітських племен – у Месопотамії, Сирії, Палестині, ісламізація практично звелася до арабізації. Місцеве населення за допомогою ісламу було порівняно легко асимільоване і згодом фактично стало арабським за мовою, культурою та загально етнічною ознакою. Складніше було становище в Лівані, де сильне коріння пустило християнство, але й там процес ішов досить успішно. Приблизно такою самою була ситуація в Північній Африці, з тією лише різницею, що місцеве населення тут не було семітським. Але процес асиміляції єгиптян, лівійців (берберів) та іншої частини місцевих народів привів до асиміляції місцевого населення, заміщення місцевої мови та культури арабською.

Інакше було з тими народами та районами, де арабів було небагато, – в Ірані, Афганістані, Закавказзі, Середній Азії, не кажучи вже про Іспанію. Тут ісламізація йшла не стільки шляхом

арабізації, скільки за рахунок економічних привілеїв, які були встановлені для тих, хто прийняв іслам. Ці привілеї, у всякому разі спочатку, відіграли дуже вагому роль.

Уся земля в халіфаті була проголошена державною власністю, при чому від імені держави нею розпоряджався халіф, а на місцях – його намісники у завойованих районах, еміри. Як правило, всі землі залишали їхнім колишнім власникам. Рента-податок майже з усіх земель надходила до казни халіфа. Але мусульмани як податок платили ушр – одну десяту частину прибутку, а всі останні – харадж, розмір якого коливався від одної до двох третин врожаю, а також подушну подать (джизію). Торгове мито для мусульман також було пільговим. Результати такого роду економічної політики були очевидні: потужні економічні важелі стали безвідмовним стимулом для ісламізації підкорених арабами народів. Прийняття ж ісламу завойованими народами, в тому числі й країнами високої та стародавньої культури (Єгипет, Іран), тягло за собою різку зміну культурних традицій. Ісламізація сильно трансформувала та уніфікувала побут, систему сімейних та суспільних відносин, етику, право на всій території халіфату. В одних випадках це супроводилося арабізацією, в інших – ні (Іран), але всюди те, що суперечило догмам ісламу, не вписувалося в його суворі норми, поступово відходило на задній план або зовсім забувалося. Іслам в усіх районах Арабського халіфату виходив на перший план і саме його норми визначали подальший напрям розвитку культури ісламізованих народів.

Влада Омейядів впала у 750 р. у зв'язку з повстанням Абу-Мусліма у Мерві та в Ірані. До повстання приєдналися хараджіти та шіїти. До влади прийшли халіфи з нового роду – Аббасидів. Аббасиди перемогли з допомогою шіїтів, проте вони визнали офіційною державною релігією сунізм і перенесли столицю в Багдад. Аббасиди не вели активної зовнішньої політики – за багато століть їх володарювання до халіфату були приєднані лише Сицилія, Кіпр та ще кілька незначних за розміром територій. Загальною їхньою метою було збереження завойованого. А зробити це було нелегко. Намісники-еміри з плином часу дедалі біль-

ше відособлювались у країнах, що ними управлялися. В Єгипті, Марокко, Лівії, Ірані, в Середній Азії протягом IX–X ст. виникли фактично власні емірати зі спадковою владою. До середини X ст. під владою халіфа залишився один Ірак, причому в самому Багдаді влада з рук халіфів перейшла до гвардійських військових начальників. Халіфи перетворилися лише у духовних керівників, “пап ісламу”; ім’я наступного халіфа все ще називалося під час головної молитви по п’ятницях усіма правовірними, його зображення було викарбувано на монетах. Халіф також мав право інвентури – тільки після його формального утвердження спадкоємець того чи іншого емірату отримував право на місце свого попередника. У 945 р. Багдад був захоплений західноіранським шахіншахом-шиїтом з роду Буїдів, після чого халіф остаточно втратив політичну владу. Ця влада була частково відновлена лише після захоплення Багдада в 1055 р. турками-сельджуками.

На початку XI ст. напівкочові племена огузів-туркмен на чолі з керівниками з роду Сельджуків вторглися на територію Ірану і за короткий час завоювали Іран, Ірак, значну частину Малої Азії. Приймавши іслам, тюркські племена осіли біля Візантії. На початку XIII ст. під ударами хрестоносців із заходу, а потім монголів зі сходу сельджуцька держава розпалася. Навала монголів поклала кінець й існуванню халіфату Аббасидів; монголи були зупинені на Близькому Сході лише мамлюцькими султанами Єгипту. Під владою монгольських ільханів опинилися Іран, Ірак, Закавказзя та значна частина Малої Азії, включаючи колишній сельджуцький султанат.

У західній частині Малої Азії на початку XIV ст. невелика тюркська (турецька) держава бей Османа. Походи проти сусідньої Візантії були успішними: невдовзі велика частина Малої Азії опинилась під владою османських турків. У другій половині XIV ст. турки вторглися на Балкани і завоювали значну її частину. Крім того, турецькі султани розповсюдили свою владу на схід, аж до Іраку. Зіткнення з армією непереможного Тимура, наприкінці XIV ст., який розгромив монгольську державу ільханів та об’єднав під своєю владою Середню Азію, Іран

та значну частину Близького Сходу, відкинуло турецьких султанів на вихідні позиції.

Але після розпаду імперії Тимура турки продовжили свою експансію. Утворивши регулярну армію з яничар, султани зруйнували Візантію, завершили завоювання Малої Азії та Балкан і на початку XVI ст., сильно потіснивши іранських Сефевидів, приєднали значну частину Вірменії та Північний Ірак. Повернувши потім війська на південний захід, турецькі султани завоювали Єгипет і Сирію, встановили свою владу в Аравії та примусили останнього з халіфів уступити турецькому султану прерогативи повелителя правовірних. Після цього влада турецького султана була поширена на всю арабську Північну Африку, а в Європі турецькі війська штурмували Відень. Крім того, васалом турецького султана вважався кримський хан, під владою якого перебувала значна частина Причорномор'я.

Об'єднавши під своєю владою більшість мусульманських країн і народів, турецький султан став фактичним повелителем правовірних, спадкоємцем верховної влади арабських халіфів. Але він уже не міг претендувати на релігійну владу в межах усього ісламського світу. Самостійним політичним утворенням у пізньому середньовіччі був сефевидський Іран з його переважно шиїтським населенням, не кажучи вже про Індію.

Ще наприкінці XII ст. воїни ісламу вторгалися в Північну Індію і, скориставшись міжусобною війною раджпутських князів, зайняли район Делі, потім Біхар та Бенгалію. На початку XIII ст. на завойованих землях виник Делійський султанат, а іслам став офіційною державною релігією Північної Індії. Разом з ісламом виникли характерні для нього форми землеробства та податків; усі впливові посади в державній адміністрації були надані мусульманам. Іслам швидко розповсюджувався, особливо серед міського населення, у середовищі торговців. Правителі султанату енергійно розширяли свої володіння на схід та на південь, але були зупинені на межі XIV–XV ст. вторгненням Тимура.

У 1526 р. Північна Індія була завойована Бабуром, засновником імперії Великих Моголів, що призвело до зміцнення там

позицій ісламу. У XIV ст. торговці арабських країн та Індії познайомилися з ісламом індонезійців. На півострові Малакка, а потім на острові Ява виникли ісламські громади. Їхня коаліція в 1519 р. розгромила махараджу Маджапахіта, після чого іслам став широко розповсюджуватися на островах Індонезії. Торговці ще у VII–VIII ст. познайомилися з ісламом і Китай. Правда, там іслам глибокого коріння не пустив, але мусульмани, як частина населення країни, з'явилися й існують там і нині.

Складними й різними шляхами проникав іслам до Африки. Мусульмани Єгипту розповсюдили його у Східному Судані, потім внаслідок контактів з арабськими купцями з ісламом познайомилися на узбережжі Східної Африки (Сомалі, Еритрея). Народи Західного Судану, що перебували в сфері впливу північноафриканських арабів Магрибу, сприйняли іслам від них. Від північноафриканських арабів іслам проник і в державу Малі – одну з найбільших і найдавніших в історії Африки. Процес ісламізації негритянської Африки триває й досі.

На території СНД іслам поширений в Азербайджані, автономних республіках гірського Північного Кавказу, Башкортостані, Татарстані, країнах Середньої Азії та Казахстану, а на території нашої країни іслам був поширений в Автономній Республіці Крим.

Соціально-історичні передумови поширення ісламу в Україні

Історія контактів України з ісламським світом налічує багато століть. Спершу – боротьба, але водночас побутові й культурні взаємини зі степовиками – носіями “релігії пророка”. Згодом – драматичні відносини з Оттоманською імперією і Кримським ханством. У плині тривалих взаємозв'язків окремі елементи мусульманської цивілізації сусідніх народів увійшли до мови українців, художньої культури, побуту. Тюрксько-мусульманські впливи на українське козацтво зафіксували вчені Григорій Халимоненко, Костянтин Тищенко та ін. Отже, мусульманська релігія відома Україні здавна.

Втім іслам для України не є релігією традиційною. Українське населення ознайомлювалося з ісламом, його суттю, віровченням, обрядами, звичаями мусульман протягом століть. Але через комплекс соціальних, культурних, світоглядно-конфесійних причин іслам за цей час не був сприйнятий більшою частиною населення України, внаслідок чого в наш час постають проблеми, пов'язані з мусульманським рухом в Автономній Республіці Крим. Знову актуальними стають питання історії ісламу на теренах України. Іслам у незалежній Україні піднявся на новий рівень розвитку.

Усе це й зумовило вибір саме цієї теми, бо дослідження історії, сучасного стану та динаміки поширення ісламу в Україні є актуальним і в теоретичному плані, даючи можливість спрогнозувати майбутнє і уникнути багатьох негараздів, приклади яких бачимо у взаємовідносинах Росії та Чечні.

Україна і мусульманські країни. Їхній зв'язок

Перші відомості про мусульманський світ, про мусульман, перші знання про іслам предки сучасних українців отримували в ході торговельних операцій, подорожей і військових походів.

Про існування інтенсивних торговельних зв'язків між русичами і арабами та іншими мусульманськими народами свідчать середньовічні арабські автори ібн Фадлан аль-Масуді, Ібрагім ібн Якуб. Про те саме свідчать численні знахідки на землях колишньої Київської Русі арабських монет, карбованих на південному узбережжі Каспію. Доведено, що арабські купці бували в Болгарії, звідки добиралися до Києва. Є свідчення аль-Масуді (X ст.) про те, що до міста Діра (Київ) "приїжджають мусульманські купці з усякими товарами". Видатний український історик М. Грушевський пише, що в період найбільшого розквіту східної торгівлі в першій половині X ст. арабські купці дійсно часто їздили до Києва, і з київськими купцями подорожували ще далі на північний захід. Правда, в Києві постійної арабської колонії не було.

За повідомленням ібн Фадлана, русини подорожували в Ігіль найчастіше через Ясна, Сейм і Оскол. Так налагоджувався

прямий контакт з країною, що випробовувала могутній вплив арабсько-мусульманської культури. Є всі підстави вважати, що основний масив первісних відомостей про іслам русичами був отриманий саме від болгар.

Ознайомленню наших предків з ісламом сприяли і військові походи русичів на Схід, де вони вступали в контакти з мусульманською цивілізацією. Це, зокрема, похід київського князя Володимира на “срібних” (волзьких) болгар у 985 р. Початковий етап ознайомлення Київської Русі з ісламом має своєрідну кульмінацію, осьову точку в духовній історії наших предків. Мова йде про вибір віри великим київським князем Володимиром (Х ст.), внаслідок якого шлях ісламу на землі Київської Русі був практично перекритий на кілька століть. Згідно з літописними відомостями правитель Київської Русі провів велику релігійну реформу. У ході підготовки до цієї реформи він опинився перед вибором віри серед знайомих йому монотеїстичних релігій. Особливе місце серед них по праву займав іслам. У полі зору Володимира перебували також християнство та іудаїзм. Володимир почав “випробування віри” через особливі посольства. За допомогою одного з таких посольств і відбулося початкове знайомство київського владика з ісламом. Відбулося воно на землях Булгарстану, який на той час уже прийняв іслам. “Життя Володимира” прямо свідчить про поїздку посольства до “срібних” болгар, тобто на Волгу.

Про серйозність первинного наміру князя Володимира ввести іслам свідчить також аль-Марвазі, згідно з повідомленням якого з Києва в Хорезм прибули послы з проханням допомогти ввести іслам на Русі. Хорезмшах нібито прийняв це прохання прихильно і послав до Києва вчителів ісламу. Відомості про конкретні результати їхньої діяльності до нас не дійшли.

Київське посольство, відправлене в Булгарію для оцінювання ісламу, виявилось неспроможним розібратися в його суті, а оцінило його за зовнішніми, суб'єктивними враженнями. Саме тому князь Володимир і відкинув цю релігію.

Не виключно, що іслам міг бути прийнятий Київською Руссю. І для цього вибору існувало багато підстав, іслам був молодю релігією, що бурхливо розвивалась. Іслам давав русичам знання про Єдиного, Всемогутнього Бога-Творця усього суцього. Русичам напевно імпонувала б ідея централізованої багатонаціональної держави, зразком якої в той час був халіфат. Іслам міг принести свою писемність на Русь, що не мала тоді власної розвиненої системи письма. Іслам міг би відкрити Київській Русі шлях на південь для торговельних, дипломатичних і культурних контактів з народами, що належать до мусульманської цивілізації. Світ міг би стати іншим, однак, сталося все інакше.

Прийняттю Київською Руссю ісламу перешкодили такі основні причини. По-перше, хоч як це здається парадоксальним, суворий і послідовний монотеїзм ісламу. Релігійна свідомість русичів розвивалась в напрямі монотеїзму кількома шляхами – через культ божества небесного грому і блискавки Перуна, а також через культ головного джерела усього живого – Роду. Однак до справжнього монотеїзму нашим предкам було ще дуже далеко. Реально свідомість східних слов'ян була політеїстичною. Видатний україніст В. Щербаківський писав, що для осідлих хліборобів того часу в релігійній сфері був характерний саме політеїзм.

Внаслідок цього у предків українців не було ще внутрішньої готовності, щоб прийняти тої високий монотеїзм, який вимагає від людей віри в Аллаха. Це була головна причина, з якої іслам не міг бути прийнятий слов'янами як їхній власний світогляд.

По-друге, багато що у виборі віри вирішили політичні причини. Християнство в його східному варіанті представляла Володимирі Візантія – могутня в економічних і військових відношеннях держава – близький сусід Київської Русі. Союз із Візантією, скріплений спільною релігією, обіцяв Володимирі безліч переваг. Іслам же був представлений князеві Володимирі Булгарстаном – далекою, внутрішньо нестійкою державою, релігійний союз із яким не відкривав перед Володимиром і правлячою вер-

хівкою негайних економічних, дипломатичних та військових перспектив. Тому вибір був зроблений не на користь ісламу.

Третя причина – це та інформація про іслам, яку отримувала Русь за князівських часів. Ця інформація була неповною і неточною, а тому й непереконаливою. До того ж, на те, що відбувалося напевно, накладав відбиток своєрідний “синдром переможця” київського князя і його оточення. Чи було для нього привабливим і престижним приймати релігію переможених у 985 р. болгар?

З огляду на ці причини іслам не був прийнятий Київською Руссю. Мусульмани час від часу з'являлися на землях України. Першими мусульманами на території Київської Русі були представники народів, що кочували від Приазов'я до Дону. Середньовічні літописи недвозначно повідомляють, що предки сучасних осетин – алани, вже на початку VIII ст. прийняли іслам. Саме їхні поховання, зроблені за мусульманським обрядом, знаходять у значних кількостях сучасні археологи на південному сході України.

Численні тюркські народи, що селилися на землях Київської Русі ще задовго до нашестя орди, також у масі своїй до VIII ст. ще не були мусульманами. Про їхню належність до ісламу в цей період немає ні археологічних, ні письмових, ні достовірних етнографічних відомостей.

Точні свідчення про постійне перебування мусульман у Київській Русі відносяться до XI ст., коли на службі у київського князя була кіннота з мусульман-печенігів. Є відомості, що основ ісламу їх навчав араб з Андалузії Абу Хамід аль-Гарваті. Літописи повідомляють про поселення в Україні, коли вона була в складі Великого князівства Литовського, значного числа татар-мусульман з Криму, приведених звідти по військовому праву князем Вітовтом. Перша мечеть, що достовірно існувала в Україні, була зведена в м.Острог на веління князя Костянтина Острозького (XVI ст.) для татар-мусульман, що перебували в нього на службі. Важлива звістка про мешкання мусульман в Україні пов'язана з перебуванням тут хана Золотої

Орди Тохтамиша зі своїм двором. Він проживав у Києві і його передмісті в 1396–1399 рр., тікаючи сюди після невдалої спроби завоювати незалежність від Тамерлана. Після офіційного прийняття ісламу Золотою Ордою в 20-х роках XVI ст. у Києві ще протягом сорока років постійно перебувала група мусульман у складі загону ординців на чолі з Баскаком. Про це повідомляє Новгородський літопис. Мусульманський загін залишив Київ після перемоги литовських військ Ольгерда в 1363 р.

Цими подіями завершився перший етап історичного буття ісламу на українських землях. Слідом за цим могло б відбутися більш ґрунтовне знайомство народу Київської Русі із суттю ісламу, його духовними цінностями, зі священним Кораном. Однак усе сталося інакше. Сусідні народи, сповідуючи християнство й іслам, часто не жили мирно. У подальші сторіччя між ними виникла конкуренція за землі, пасовища, мисливські і риболовецькі угіддя, за худобу, за земні багатства. Боротьба українців і їхніх південних сусідів за реальні земні блага мала зовнішню форму релігійного зіткнення. Однак насправді релігійні питання і суперечки на наступному етапі історії (XV–XVIII ст.) відійшли на другий план. Завдання поширення ісламу серед українців у той період мусульманами практично не ставилася. З обох боків ішла боротьба за виживання, за території, за владу над людьми. Другий етап історичного буття ісламу на землях України пов'язаний з Кримом. Саме Кримський півострів став основним ареалом поширення ісламу на землях, що ввійшли нині до складу незалежної України. Саме тут зародилася і зміцніла унікальна мусульманська цивілізація. Саме тут іслам став державною релігією кримського ханства, що зберігало свою повну або часткову незалежність понад 300 років. Знаменно й те, що практично з перших років свого існування на Кримському півострові іслам найбільше вплинув на формування кримсько-татарського народу – одного з двох автономних народів України (тобто тих, які тут сформувалися і не мають іншої батьківщини). Саме на землях Криму в період з XIII по XVI ст. відбувається формування татар як окремого етносу зі своєю релігією – ісламом. Кримсь-

кий півострів тривалий час був основним південним каналом, яким населення Подніпров'я отримувало відомості про іслам та мусульман.

Поява ісламу в Криму пов'язана з приходом сюди монголо-татар у 1223 р., коли тут був утворений улус (область, намісництво) Золотої Орди. Саме місцевий тюркський етнос прийняв дещо пізніше іслам. Приплив тюрків на півострів історично йшов двома шляхами: із суходолу – кочові татари та з моря – тюрки-сельджуки. Ще задовго до приходу в Крим, перебуваючи в кочовому стані, татари дотримувалися шаманізму – багатобожжя (ширк). Втім, стикаючись із мусульманським світом, татаро-монгольські хани побачили в ісламі істинну релігію, могутній духовний засіб для консолідації народу і побудови на основах шаріату системи політичної влади.

Ще син Чингісхана Угедей почав прихильно ставитися до мусульман. Персидський історик Аль-Джуз-Джані прямо назвав хана Батия “другом мусульман”. У його таборі в улусі Джучи була побудована мечеть з імамом і муедзином, навколо яких об'єднувалася велика громада мусульман. Усе це підготувало ґрунт для прийняття золотоординцями ісламу.

Одним з перших поборників ісламу став молодший брат хана Батия – золотоординський хан Берке (1209–1266). Прийнявши іслам особисто, він почав активно запроваджувати його в Кримському улусі, всіляко сприяючи мусульманізації населення півострова. Цей процес особливо посилювався з того моменту, коли Берке віддав у частку турецькому султану Ізед-Дину фортецю Судак і турки-мусульмани почали освоювати південне узбережжя.

Однак остаточна перемога ісламу в Криму пов'язана з ім'ям хана Узбека (1313–1342), який офіційно ввів іслам як державну релігію на півострові і зробив адміністративним центром нового улусу Золотої орди місто Крим (нині Старий Крим). Сам він деякий час жив у Криму, являючи підданим взірець дотримання догматів ісламу. Завершив процес ісламізації населення Криму легендарний Тамерлан (1336–1405). Скинувши золотоордин-

ського хана Тохтамиша, “залізний кульгавий” включив півострів до складу своєї неосяжної імперії. Але при цьому в своїй політиці він завжди спирався на мусульманських духовних осіб і всіляко сприяв зміцненню позицій ісламу та неухильному дотриманню Суні пророка Мухаммеда своїми підданими.

Після завершення золотоординського періоду своєї історії Кримський улус виділився в самостійне державне утворення, на основі якого й виникло незалежне татарське ханство. З 1427 р. панівною стала династія ханів з роду Гирейів (Гераїв).

Зміцнення ханського престолу до стану, що дозволяв утримувати жорстку владу, сталося при першому з нової династії Чингизидів-Гирейів на кримському престолі – Хаджи-Девлет-Гирейі, що правив аж 39 років.

Новий хан, що провів юні роки при дворі литовського князя Вітовта (Литва, до речі, і допомогла йому утвердитися на престолі), здійснив масштабну зовнішню політику, незрівнянну з типово регіональною політикою своїх попередників. Девлет-Гирей зміцнив міжнародне становище Криму союзом з Польщею і встановленням дружніх зв'язків з російським князем. Завоювавши престол, він багато зробив для консолідації ханства, намагаючись витіснити з Криму генуезців.

Уклавши союз із магупським князем Олексієм, він швидко заволодів Чембало. У відповідь Генуя в 1433 р. послала для відновлення статускво ескадру з 6 тис. солдатів і матросів, які вигнали татар з Балаклави і Каламіти (Інкерман); згодом хан завадав поразки генуезцям при Карагозі (поблизу Солхата).

З цього моменту татарсько-генуезькі відносини змінюються на краще. Консули намагаються не дратувати своїх небезпечних сусідів і навіть задобрюють їх подарунками. Хан же, що відтепер потребував італійського торгового посередництва, послуг купецького флоту і позик, у такому розвитку відносин був тільки зацікавлений.

Однак через 20 років становище змінилося. За ці роки генуезькі міста-фортеці значно ослабли; захоплення турками обох берегів Босфору майже покляло край контактам кримських іта-

лійців з метрополією. З іншого боку, ханство за десятиріччя зміцніло, потреба його в генуезькій підтримці поменшала. Тому, коли в 1454 р. під стінами Кафи з'явилася турецька ескадра, Девлет уклав з її командувачем договір про спільний напад на місто. Проте пункти договору до смерті хана виконані не були.

Кримське ханство

У 1475 р. почався новий період в історії ханства. У цьому році турки-османи, напавши на Кримський півострів, підпорядкували собі кримсько-татарську державу. Правителі Криму стали підвладними Стамбулу.

Прийшовши в Крим, османи заволоділи його південно-східною береговою і передгірською частиною – від Інкермана до Кафи, що становила ледве 1/10 території півострова, навіть враховуючи зайняті турецькими гарнізонами фортеці Перекоп, Гельзов, Арабат і Єнікале. Отримавши, таким чином, у своє володіння найважливіші прибережні стратегічні пункти, султан не міг силою невеликих яничарських гарнізонів контролювати всю військово-політичну ситуацію в ханстві.

Менгли-Гирей підкорився султану добровільно, на умовах, які, очевидно, були обумовлені з Мухаммедом II. Навряд чи мають слухність деякі автори, які вважали, ніби тут був укладений формальний договір про васалітет Криму. Швидше васальні відносини встановлювалися більш-менш спонтанно залежно від конкретного становища обох держав на даний момент. Так, при перших Гиреях – васалах Туреччини – вони проявлялися в постійному безкарному порушенні турками чингизидської тере – права успадкування престолу.

У своїй кримській формі цей ординський кодекс передбачав обрання нового хана суворо за старшинством. Отже, частіше таким кандидатом ставав не син, а брат колишнього хана. Турки ж, що дотримувалися шаріату в його чистому вигляді, нерідко висували на цей пост якого-небудь з ханських синів. Вони постійно тримали у себе в Стамбулі одного або навіть кількох з них під приводом здобуття освіти і взагалі виховання при дворі на-

місника Аллаха. На ділі ж вони розпалювали в юних принцах прагнення влади, знаджуючи їх цілком реальною можливістю рано чи пізно покуштувати “халву владарювання”.

Не можна сказати, щоб кримчани сприймали впровадження законів шаріату покірливо. І якщо турки, розуміючи небезпеку національного єднання татар в заморській провінції, всіяко йому перешкоджали, обравши знаряддям шаріат, то татари з не меншою затятістю чинили цьому опір. І навіть якщо на бахчисарайському троні виявлявся слухняний хан Порте, що покірливо обіцяв їй будь-яку підтримку, то взамін він просив, як правило, дозволу зберегти освячений часом і традицією закон тере, зокрема порядок вибору хана, калги і нуредина.

Там же, де тере не суперечила шаріату, хани, звичайно, залишалися правовірними мусульманами. Більше того, оцінюючи цю релігію як опору своєї влади, обґрунтування її законності і необхідності, вони приділяли чимало уваги тому, що нині називають “релігійною пропагандою”. Здавалося б, дрібниці, але кожний новий хан, прибуваючи від султана з атрибутами влади, ступав на кримську землю в одному й тому ж місці в Гельове.

Що стосується першого кримського калги, потім хана Мухаммед-Гирея, то він, немовби на глум над прагненням Менглі укріпити таким чином престол Гиреїв, був у 1523 р. убитий разом з черговим калгою. Причому здійснили це подвійне вбивство самі кримські аристократи, що створили з цієї метою оплот з беїв-опозиціонерів. Не виключено, звичайно, що вони були пов'язані із Стамбулом, звідки одразу був присланий інший, що виховувався до того при султанському дворі, новий хан Сеадет-Гирей. Те, що він був сином загиблого в Криму Мухаммеда, ніякої ролі, звичайно, не відіграло: його постфактум “обрали” на трон ті ж беї, що вбили батька. Про почуття Сеадет-Гирея до свого дивану можна тільки здогадуватися.

Як бачимо, “обрання” хана беями стало відтепер простою формальністю. Але й вона була відмінена трохи пізніше, в 1584 р., при утвердженні на троні Іслам-Гирея, до речі, першого, при кому на урочистих службах у мечетях ім'я султана стало здода-

ватися до імені володаря Криму. Відтепер султану було досить прислати із-за моря одному з бейів ханські аксесуари (почесну соболіну шубу, шаблю і шапку), а також хаттишериф (указ), як правлячий хан покірливо поступався місцем обранцеві Порти і готувався в далеку дорогу. Здебільшого за все на о. Родос – звичайне місце заслання опальних васалів султана.

Чим же керувалися турки, влаштовуючи подібну нескінченну чехарду? Передусім тим, щоб при владі не опинився хан, який би користувався одностайною підтримкою татар і популярністю серед кримчан. Так, Мюрад-Гирей (1678–1683 рр.), який був вельми авторитетний як серед дворян, так і серед простого народу завдяки своїй вдалій незалежній політиці, а також через прихильність до стародавніх традицій (він підтримував чингизські звичаї, причому відкрито), був знятий Стамбулом саме за це. Проте, коли з'ясувалося, що місце правителя не насмілюється добровільно зайняти жоден бей, турки вирішили призначити наступника силою. Обрали вони Хаджи-Гирея I, керуючись єдиною важливим для них аргументом на користь останнього – крайньою неприязню до нього кримчан, які, між іншим, і скинули його через півроку.

Це далеко не єдиний приклад порушення населенням Криму встановленого Стамбулом порядку. Таких випадків було багато, хоч дійові особи мінялися (ними могли бути і аристократи, і маси простого народу), як мінявся і сценарій переворотів.

Релігійне життя населення півострова також виявилось під протекторатом Стамбула. Усі вищі духовні особи призначалися за участю представників султана, ім'я якого було священним і щодня вихвалялося в кримських мечетях. Впливовою силою в ханстві стали вищі духовні особи. Головним серед них був муфтії. Він вважався другою персоною після намісника султана і входив до складу Державної ради – дивану.

Це був сан духовенства, верховний тлумач законів шариату. У його руках було призначення і заміщення суддів (кади), що давало йому прерогативу необмеженого впливу на все суспільне економічне життя населення. І якщо в Крим надсилалися цінні

подарунки від зарубіжних правителів, то муфтії отримував їх нарівні з ханом. Самостійно міг він вести і листування з закордоном.

Муфтію, його найближчим помічникам (сеїтам) і менш значним духовним особам належали за їхнім станом території в різних частинах півострова, що входили в духовний домен (ходжалик). Число сіл ходжалика досягало двадцяти. Іншою формою духовного нерухомого майна були вакуфні землі. Прибуток з кожної такої ділянки повністю йшов на утримання якоїсь певної мечеті, медресе, мектебе, притулку для самотніх старих, іноді навіть цілком світської споруди – дороги, мосту, фонтану.

Муфтії здійснював верховний нагляд за використанням вакуфних коштів суворо за призначенням і стежив за тим, щоб пожертвування ханів, мурз, купців ішли на розширення вакуфу – цієї економічної основи всіх культурно-релігійних установ, а також частини суспільних інститутів держави. Завдяки діяльності муфтіїв розмір земель вакуфу (до нього входили не тільки землеробські виробничі одиниці) досяг 90 тис. десятин.

Під благотворним впливом ідей і норм ісламу сформувалася національна культура кримсько-татарського народу, його побутові і сімейні традиції, мова, спосіб життя, система виховання дітей, література, книжкова справа, музика, різьблення по каменю і дереву, орнаментальне мистецтво, архітектура. На території Криму залишилися сліди мусульманської цивілізації.

Цінними пам'ятниками архітектури періоду Кримського ханства багатий Старий Крим з мечетями Узбека і Бейбарса, Куршун-Джамі і Тахтали-Джамі, медресе, караван-сараям і фонтанами. Надзвичайно багатий пам'ятками мусульманської культури Бахчисарай – адміністративний центр ханства з його палацом, мечетями, фонтанами, найціннішою бібліотекою. Центрами мусульманської культури середньовічного Криму були також Карасу-базар, Кафа, Євпаторія з унікальною мечеттю Джума-Джамі.

Видатним діячем мусульманської культури був хан Ходжа-Девлет Гирей. Він активно підтримував іслам, при ньому було

побудовано безліч мечетей з мінаретами, медресе. Відомим культурним діячем був Реммаль-ходжа, що жив пізніше. Він був літератором, ученим, медиком. Літописцем і істориком був Сеїд-Мухаммед-Риза, що написав книги “Рожевий квітник ханів” і “Сім планет відносно відомостей з історії татар”.

У ті далекі часи зародилася і сторіччями існувала місцева традиція відвідування особливо шанованих місць. Хоч іслам і засуджує такі форми вшанування, все ж протягом сторіч у Криму існувала традиція відвідування мусульманських святинь. Їх було багато, але особливо шанованими були “азиз Інкерманський” у межах нинішнього Севастополя, “азиз Сагликсу” поблизу Бахчисарая і Чуфут-Кале, шанувалися також “тюрге Мелек-Гайдер” і “Гази-Мансур”. Місцева традиція шанує перших мусульман-сахаба, сподвижників пророка Мухаммеда. Неповдалік від Сімферополя знаходився “Кирк-азиз”, де у великій печері шанувалося поховання сорока шахидів-мучеників, що віддали своє життя за іслам. Паломництво здійснювалося також до іншого азизу поблизу Сімферополя “Салгир-баба”, а також до азизу біля лиману Мойнаки в Євпаторії. Біля азизів звичайно селилися, зустрічали паломників і відправляли обряди шейхи і дервіші. Шанування місцевих святинь зберігалося дуже довго, практично до середини ХХ ст.

Крим як форпост мусульманської цивілізації на землях майбутньої незалежної України відіграв значну роль і в поширенні ісламу на південноукраїнських землях, і в складних взаємовідносинах мусульман Криму з їхніми північними сусідами. З ним пов’язані чимало яскравих сторінок історії ісламу на землях нинішньої України.

Мусульмани систематично почали з’являтися на південноукраїнських землях більш як 500 років тому, сприяючи розповсюдженню ісламу. Із входженням земель Київської Русі до складу Великого князівства Литовського (XIV ст.), а потім Речі Посполитої східний канал поширення ісламу в Україні практично втратив своє значення. Переважаючим став південний напрям. Однак подальше ознайомлення українців з основними ідеями ісла-

му, з мусульманським способом життя відбувалося в обстановці гострих збройних конфліктів з їхніми південними сусідами. Три-чотири рази можливість впливу ісламу на корінне населення цілком залежала від політичних відносин і результатів військових дій між ханським Кримом, гетьманською Україною і Туреччиною.

Відносини України з південними сусідами, що сповідують іслам, мають давню історію з її світлими і темними сторінками. Вони доносять до нас відгомони майже трьохсотрічної трагедії – військових експедицій кримських і ногайських татар на землі України та історію протидії української сторони. Україна межувала зі степом, і відносини українців з народами, що населяли степ, були пов'язані не тільки з протистоянням. За Д.Яворницьким, спочатку між сусідами були мирні стосунки. Однак у 1447 р. Густинський літопис повідомив про початок набігів на Україну. Їхньою метою було отримання живого ясиру – людей-бранців. Наїзди здійснювалися майже щорічно. Бранців забирали в Крим, а звідти через невольничі ринки, найбільшими серед яких були Кафа і Гезльов, відправляли в усі кінці Османської імперії.

Проте набіги не залишалися безкарними. Українське козацтво, що організувалося для їх відбиття, проводило активні кампанії у відповідь, щоб звільнити бранців. Козаки на малих судах – чайках виходили в Чорне море й атакували центри невольничої торгівлі в Криму, сягаючи й самої Анатолії.

Але для нас особливо важливо, що ці війни не були чисто релігійними, тобто не велися заради навертання противника в свою віру. Саме на це звернув увагу Д. Яворницький. Причини походів кримчан на північ були іншими. Передусім, це був вияв боротьби між землеробською і кочовою цивілізаціями. Найімовірнішою причиною набігів була обмеженість території Криму для кочового життя. Адже примітивне тваринництво не могло прогодувати населення Кримського ханства, що зростало. Вихід бачили в здобуванні матеріальних ресурсів з півночі. Ідея джихаду в перші десятиріччя кримського ханства не поширилась.

Становище змінюється з початком турецького періоду Кримського ханства. Об'єднання вищої світської і релігійної влади в одних руках додає вираженого релігійного забарвлення військово-політичним діям ханства. Кримська влада засвоює ідею розподілу географічних територій на “дар уль-Іслам (стан, мир ісламу) і “дар уль-харб” (стан невірних)”. Виправдання експансії на землі північного сусіда почали шукати не в сфері економічних інтересів, а в релігійних міркуваннях. Однак у “невірних” бачили тоді не тих, кого треба повернути в іслам. Це поняття було своєрідною ознакою, відмінністю, символом чужого, не свого, того, кого можна обернути на невольника.

Кримчани не ставили перед собою іншої мети, крім військово-економічної. Вони не прагнули закріпитися донебудь на північ від місць свого проживання, заснувати для українців релігійно-просвітницькі центри. Іслам залишався внутрішньою справою південних сусідів України, що аж ніяк не прагнули до його впровадження в ній. Способи мирного навертання до ісламу в цьому регіоні в ті часи не застосовувалися.

Однак не треба уявляти собі, що два народи тільки те й робили, що ворогували. У мирні часи налагоджувалася торгівля, спільне використання природних угідь, татар приймали козаками в Запорозьку Січ, а деякі козаки роками жили в Криму. Сюди вільно приходили на заробітки будівельники, фахівці солеварного та інших промислів; легко встановлювалися родинні зв'язки, взаємодіяли культури.

Великі політичні діячі України періоду гетьманщини в пошуках виходу зі скрутних політичних ситуацій часом звертали свої погляди на південь до сусідів – мусульман. У лютому 1648 р. в Бахчисараї був укладений відомий союз між українським гетьманом Богданом – Зиновієм Хмельницьким і Кримським ханом Іслам-Гиреєм III. А в 1654 р. Хмельницький уже серйозно розмірковував про встановлення державного протекторату Туреччини над Україною, запросивши турецьких послів на козацьку раду в Чигирин. Відвертим прихильником турецької орієнтації був гетьман Петро Дорошенко (1627–1698). У зв'язку з

його спробою зробити Туреччину захисницею України в народі існувало повір'я, що Петро Дорошенко таємно прийняв іслам. У 1669 р. він підписав угоду з Туреччиною про її фактичний протекторат над Правобережною Україною. Договір з Кримським ханством підписав також один з козацьких ватажків – Петрик-Іваненко, визнаний Кримом гетьманом. І хоча ці союзи виявилися нестійкими, не витримавши випробування часом, вони свідчили про доброзичливе, зацікавлене ставлення частини українських політичних діячів до сусідів-мусульман.

Відомо також, що інший козацький лідер – М. Дорошенко, надавши допомогу хану в захисті Бахчисарая, мав високий авторитет у Криму. Після кривавої трагедії в Батурині у 1709 р. запорозьке військо підтримувало союзницькі відносини з Кримом аж до 1733 р. А після заборони і руйнування Запорозької Січі в 1775 р. Росією кримський хан поселив у себе частину запорожців.

Особливої уваги у зв'язку з цим заслуговує питання про українців-мусульман. Одним з перших про українців, що прийняли іслам, писав Д. Яворницький. Турецькі джерела свідчать про масове осідання українців з числа полонених у Туреччині. Вони, прийнявши іслам, ставали домоправителями, ковалями, конюхами, садівниками і т.ін. Частина невільників залишалася і в Криму. Згодом вони ставали вільними людьми (лише без можливості виїзду), заводили господарство. У літописі С. Величка згадувалося про кілька тисяч звільнених козаками колишніх невільників, які не захотіли повернутися в Україну, прийнявши іслам. Жінка, народивши дитину, також вважалася вільною, якщо міняла віру. Аж до початку ХХ ст. в Криму згадували про чотири поселення Ак-Чора (“білий раб”), у яких жили нащадки українських невільників. Природно, вони втрачали мову, приймали іслам, культурно асимілювалися. Вживалися в мусульманське середовище й ті, що поселялися з метою заробітку – аргати.

Прикметною є й історія старовинного козацького роду Кочубеїв (Кучук-бей – за походженням), які десятиріччями таємно зберігали молитовну кімнату для здійснення намазу в своє-

му маєтку на Полтавщині, а родову церкву в Диканьці побудували в традиціях мавританської архітектури.

Приблизно в XV ст. виникають вогнища мусульманської цивілізації на південних землях України, що проіснували до їх завоювання російськими військами, а також на Поділлі. Мусульманські громади в різний час знаходилися в Хаджибеї (Одеса), Азане (Азов), Аккермані (Білгород-Дністровський) і Ачи-Калсі (Очаків), а також у Кам'янці-Подільському, де збереглися мінарет і минбар, привезений з Туреччини. Залишки турецької мечеті виявлені в Меджібоже. Сферою мусульманського впливу залишалося і безліч поселень у районах Південної Бессарабії, що входить нині до складу України.

Однак існування цих “острівців” мусульманської культури було нетривалим. Вони знаходилися в ізоляції від місцевого населення, існували в чужому для себе соціально-етнічному середовищі. Мусульманські громади трималися відособлено, не шукали собі союзників серед корінних жителів. У цих випадках мова йде про проживання мусульман в Україні, а не про мусульманізацію місцевого населення.

Внаслідок драматичних контактів з мусульманськими сусідами Україна періоду гетьманщини не познайомилася докладно з духовними цінностями ісламу через відсутність вищого світу і взаємну релігійну терпимість. Розвиток економіки і соціально-державного устрою України йшли іншими шляхами, ніж у Криму й Туреччині. Вона належала до іншого, західного типу цивілізації.

Незабаром після викладених подій, у XVIII ст. – під натиском Російської імперії було повністю ліквідовано українську державність. Трохи пізніше дійшла черга й до Кримської держави. Для мусульман Криму настала тривала, майже двохсотлітня епоха важких випробувань.

Із включенням гетьманської України і ханського Криму до складу Російської імперії мусульмани Криму й Північного Причорномор'я були поставлені на межу етнічного вимирання. Перед ними постала загроза витіснення, вимушеної еміграції або ж

примусової асиміляції і християнізації. Зазнавши поразки в боротьбі з Російською імперією, Туреччина за Кучук-Кайнарджийським договором від 10 червня 1774 р. вимушена була визнати незалежність (від себе) Кримського ханства. Росія ж визнала тільки духовну владу султана над кримськими татарами лише як халіфа всіх мусульман. Однак і цей релігійний зв'язок було перервано 8 квітня 1783 р., коли з фіктивною незалежністю Криму було покінчено і він був відкрито приєднаний до Росії. Кримська держава була ліквідована. З цього моменту почалося систематичне пригнічення мусульман з метою ослаблення і витіснення ісламу із земель Криму. З падінням ханства була знищена самотня державна структура з її теократичним способом організації. Мусульманські громади внаслідок спеціальних акцій проти них занепадали і зникали. Мусульмани Криму почали вимушено залишати свою історичну батьківщину і переселятися до Туреччини та інших країн. Усього в 1783–1917 рр. з Криму емігрувало до 4 млн мусульман.

Проф. В.Е. Возгрін, що займався вивченням релігійного пригнічення мусульман Криму, пише, що з початку XIX ст. з Криму були виселені вглиб Росії багато людей, яких відбирали для виселення в міру їх авторитетності серед віруючих*. Висланим завжди було заборонено повертатися. Вздовж кордонів Криму були розставлені спеціальні сторожові пости. За всіма хаджі в Криму був установлений контроль. Паспорт на виїзд у хадж з початку XIX ст. видавався лише з дозволу новоросійського генерал-губернатора або ж губернатора таврійського, що надто ускладнювало виїзд із метою паломництва.

За даними В.Е. Возгріна, з 1836 р. зайняти духовну посаду міг лише той мулла, який відзначався "надійністю, вірністю і доброю поведінкою". Права зайняти духовну посаду позбавляли всіх, хто хоч би раз побував у Туреччині. Під абсолютну заборону підпадали ті освічені мулли, які дістали вищу мусульманську

* *Возгрін В.Е.* Историчні долі кримських татар. – Москва, 1992. – С. 306–308.

духовну освіту. Так само закривало шлях до роботи по духовній освіті навчання в “новометодних”, європейськи орієнтованих медресе – Галеєвському, Галіє, Хусаїнівському. Муфтія обирали всі віруючі, але лише з трьох кандидатів, затверджених губернатором.

XIX ст. стало для мусульман Криму віком нових страждань і обмежень. Так, у 1876 р. міністр внутрішніх справ остаточно і без винятків заборонив видавати паспорти для здійснення хаджу. У 1890 р. мусульманським громадам було завдано страшного удару – повне відчуження вакуфних земель, що були єдиним джерелом коштів на організацію релігійного життя і мусульманську освіту. Татар витіснили з родючих земель російські переселенці. Черговою антимусульманською акцією став новий закон про воїнську повинність, опублікований 1 січня 1874 р. Татарське населення зовсім не відмовлялося від військової служби як такої, йшлося лише про те, що в загальновійськових частинах солдати-мусульмани будуть вимушені регулярно їсти заборонену ісламом свинину, не зможуть дотримуватися посту – урази і здійснювати обов'язкову п'ятиразову молитву (намаз). Указ про воїнську повинність підготував багатьох мусульман до еміграції.

Хворобливо була сприйнята корінним населенням Криму і звістка про створення протимусульманської Ліги (1901 р.), що не мала безпосередньої мети боротьби з ісламом, але звістка про яку змусила багатьох зважитися на від'їзд.

Як пише В.Е. Возгрін, до початку панування Російської імперії в кожному селі, де стояла мечеть, були і приходські школи – мектеби, їх було не менше 1550. У кожній школі навчалось 500–700 учнів. Внаслідок усіякого пригнічення на 1890 р. залишилося лише 275 мектебів, притому, що нових шкіл (світських) не було відкрито зовсім. Гроші, зібрані на влаштування сучасної мусульманської гімназії, під різними приводами були вилучені. До початку XX ст. діючими залишалися лише 23 медресе – мусульманські школи середнього типу. Та й ті з них, де вводилися сучасні світські предмети, закривалися. Мулли як

найбільш освічена частина кримськотатарського суспільства знаходилися переважно в містах, у горах же і в степу їх було дуже мало, що негативно позначалося на рівні освіченості народу.

Царською адміністрацією проводилася послідовна лінія на культурну ізоляцію корінного населення Криму. Придушувалася преса (наприклад, “Крим-Седаси” в Карасу-Базарі), не пропускали мусульманську пресу через кордон. Все це було практичним здійсненням лінії правителів імперії на те, що іслам у ній був лише терпимою, але не бажаною релігією. У ХХ ст. уряд видав Указ на встановлення відкритої цензури за змістом проповідей у мечетях Бахчисарая. І хоч у Російській імперії 12 грудня 1904 р. був прийнятий Указ про розширення релігійних прав, про скасування адміністративного пригнічення, про зміцнення віротерпимості, він ніколи так і не був утілений у життя, залишаючись лише прикриттям старої шкідливої практики пригноблення “іновірців” та “інородців”.

У Російській імперії проводилася послідовна політика знищення основ мусульманської цивілізації Криму. Були зруйновані або перетворені на казарми понад 900 мечетей. Незабаром після подій 1783 р. в Карасу-Базарі обманом були зібрані й фізично знищені багато (за народними переказами – тисячі) місцевих мусульманських учених (у тому числі ішанів, улемів, мулл). У 1833 р. сталася трагічна для культури мусульманського народу подія – організоване з ініціативи влади масове спалення старовинних кримськотатарських книг (друге було в 1929 р.). Не щадили навіть мусульманських кладовищ, забираючи звідти надмогильні плити і камені. Однак незважаючи на систематичне пригнічення, мусульманська культура Криму продовжувала жити і оновлюватися. У ХІХ–ХХ ст. її видатними представниками були Асан Нурі, Абдурефі Боданінський, Ісмаїл бей Гаспрінський та ін. Зусиллями Ісмаїла бея Гаспрінського в релігійно-культурному житті мусульман Криму почалися довгоочікувані для всіх освічених мусульман новації. Вони розвивалися в рамках реформістської течії в мусульманському богослов’ї, яке називалося “новометодним” (джадидизм). Відображаючи настрої,

які в наші дні на Заході називають “європейським ісламом”, Ісмаїл бей Гаспрінський у 1881 р. видає книгу “Російське мусульманство”, а з 1883 р. – тижневик “Терджиман” (перекладач), у яких відстоював ідеї з’єднання духовних цінностей ісламу з європейським способом життя. Йому ж належить утопія про створення десь у Європі високорозвиненої мусульманської країни, яка була б зразком поєднання переваг ісламу з європейським гуманізмом. Діяльність цього просвітника сприяла збереженню національного достоїнства кримськотатарського народу, послаблювала історично зумовлене недовір’я між цим народом і українцями.

Друкарня в Бахчисараї час від часу випускала мусульманську літературу, в тому числі й арабський текст Корану.

Політика імперської влади стосовно мусульман у материковій частині України після ейфорії, викликаної перемогами над Туреччиною, змінилася до кінця XIX ст. більш терпимим відношенням до “своїх” мусульман, громадян Російської імперії. Після знищення матеріальних слідів мусульманської цивілізації на південних землях України (наприклад, камені з руїн Хаджибея були укладені в підмурівок Одеського порту) влада ніби заспокоїлася. Внаслідок економічної міграції в середині XIX ст. починається масове розселення в Україні представників народів, які традиційно сповідували іслам. Так, на українських землях поселяються вихідці з волзьких (казанських і нижньгородських) татар. Кількість переселенців вимірюється десятками тисяч. У промисловому поясі України – на сході й півдні формується своєрідна діаспора тюркомовних народів України. Після сумновідомих перемог російського воїнства на Кавказі з’являються на українських землях репатріанти з Кавказу. Найвідомішим серед них, безумовно, є імам Шаміль. З грудня 1869 р. він жив у Києві, зупинившись у будинку пані Масонової на Палацовій площі на Печерську. Проживши тут до весни, Шаміль 12 травня 1870 р. відплив пароплавом з Одеси до Стамбулу з метою здійснення хаджу. Імам з глибокою симпатією ставився до українського народу, захоплювався громадянською мужністю Тараса Шевченка.

Царський уряд дозволяв мусульманам мати в Україні мечеті, але в обмеженій кількості. Тому, крім мечетей, мусульмани на землях “Південно-Західної Росії” молилися здебільшого в молитовних будинках. Так на Донеччині на початку ХХ ст. функціонувало дві мечеті – в м. Луганську і селищі Макіївка, в дрібніших поселеннях діяло ще декілька молитовних будинків. У Києві татари жили на Подолі, Лук’янівці, в Святошині. На Лук’янівці в 40-х роках ХІХ ст. утворилося ціле поселення татар, які займалися тут миловарінням. У 60-х роках ХІХ ст. одна з вулиць цього поселення отримала назву Татарської. На нинішній вулиці Мирній існував молитовний будинок. У 1910 р. був закладений підмурівок мечеті, яку так і не було зведено. У Києві існували 2 мусульманських кладовища. Мусульманські общини діяли також у багатьох містах України: Єкатеринославі, Миколаєві, Запоріжжі, Харкові, Херсоні, Юзівці та ін; за межами Російської імперії – у Львові, а також у місцях мешкання татар на колишніх українських землях – Холмщині і Підляшші. Ці землі були під духовним покровительством імама-хатиба Петербурзької соборної мечеті Атаулли Баязітова, спеціально для яких він написав і видав брошуру “Шаріат аль-іслам” (1897 р.).

У перші десятиріччя ХХ ст. серед мусульман Криму почався демократичний рух, що вилився в самобутні форми. Так, у духовне управління були обрані мусульманські депутати, а 25 березня 1917 р. в Сімферополі був утворений Мусульманський виконавчий комітет, що мав чітку національно-демократичну програму. Його підтримували не всі мусульмани Криму, але він став цінним досвідом самоорганізації кримськотатарського народу.

У 20–30-х рр. ХХ ст. в радянській Україні розгорнулася небачена за своєю жорстокістю і масштабами боротьба проти релігії. Це лихо не обминуло й мусульман, що жили в Україні, в тому числі і в Криму. Приходило в занепад релігійне життя мусульман. У масовому порядку були примусово закриті мечеті, мусульманські школи – мектеби і медресе, скасовувалися останні елементи суду за шаріатом, було репресовано духовних осіб. Бі-

льшовицька пропаганда прямо пов'язувала прихильність до ісламу “соціалістичною несвідомістю”, “буржуазно-націоналістичними забобонами”. Під тиском “соціалістичної дійсності” віруючі прирікалися на відступництво від віри предків або ж, не підкорившись, жили в постійному страху репресій. Адміністративно були створені штучні перешкоди для недопущення організованої діяльності мусульманських громад. Практично до кінця 30-х років майже весь мусульманський актив було репресовано. Був розстріляний або засланий майже весь мусульманський провід, причому під приводом того, що його члени нібито очолювали націоналістичні угруповання і рухи після “нейтралізації” лідерів.

Мечеті пристосовувалися під господарські потреби, а часто прирікалися на запустіння в руйнування. Так, відома кам'яна Севастопольська мечеть після 1921 р. не функціонувала, а її будівля була віддана під архів Чорноморського флоту. У 1930 р. була закрита кам'яна мечеть у с.Теністав Бахчисарайського району і передана під колгоспний склад. Така сама доля спіткала і розташовану неподалік мечеть у с.Зелене. До 1 березня 1931 р. в Криму було закрито 106 мечетей і 2 молитовних будинки мусульман, з яких відразу зруйновано 51 (Державний архів Російської Федерації. Фонд Р-5263).

У 1932 р. пройшла друга, ще драматичніша хвиля закриття мечетей, і це при тому, що вже й так гостро відчувалася нестача приміщень для молитви. Наприклад, у Бахчисарайському районі при наявності 84 релігійних громад мусульман у них до 1931 р. були відібрані 24 будівлі, а ще 5 знесено (той же архів, фонд Р-5263). У Бахчисараї будівлю мечеті було пристосовано під склад хлібопродуктів, іншу бахчисарайську мечеть – під вагову майстерню. Найкрасивіша головна мечеть Євпаторії, номінально віддана під краєзнавчий музей, була занедбана і доведена до такого стану, що в 1970-х роках її з великими труднощами відреставрували. На склад перетворили головну мечеть Феодосії – Муфти-Джамі. А закрита в 1936 р. мечеть у с. Серове була віддана під квартири колгоспникам. Багато мечетей спі-

ткала така сама гірка доля. До 1921 р. в одній лише Ялті і найближчих поселеннях було 29 мечетей і 30–35 мечетей в інших великих кримських містах. Усі вони до кінця 30-х років практично перестали діяти (за дуже невеликим винятком). І якщо закрита ще в 1927 р. Сімферопольська соборна мечеть була просто приречена на руйнування, то деякі ще й цілеспрямовано припинувались. Так, у мечеті Джума-Джамі було відкрито музей атеїзму, а в мечеті XVI ст., зведеної за проектом стамбульських архітекторів, розмістили наркологічний пункт. Внаслідок усіх цих акцій до 90-х років на території Криму в задовільному стані не збереглося жодної мечеті.

У 30–40-ві роки безжалісно знищувалася самотня мусульманська цивілізація Криму: ліквідовано писемність (категорична заборона використання арабської графіки), збиралися і знищувалися книги, усувалася система мусульманського суду за шаріатом. Переписувалася історія мусульман Криму, знищувалася, стиралася з карти національно-релігійна топоніміка, під час пошуків дорогоцінних металів розкопувалися мусульманські поховання, а надмогильні камені використовувалися під підмурівки будинків та під огорожі (Карасу-Базар, Білогорськ). Цілеспрямовано розшукувалися і знищувалися релігійні фоліанти й архітектурні національні комплекси. Стирання слідів мусульманської цивілізації вилилося навіть у знищення фонтанів при мечетях. Серйозно постраждали близько сотні фонтанів у Бахчисарайському районі, 86 – у Кафі, 70 – у Євпаторії, 45 – у Судаку, 35 – в Алушті, 30 – у Старому Криму. Надалі з усіх довідників і путівників, енциклопедій і підручників були вилучені мало не всі матеріали про життя тут мусульман, їхню релігію і культуру. Так сталася одна з найбільших культурних катастроф XX ст.

У самій материковій Україні також були закриті всі мечеті й молитовні будинки мусульман. Уже до 1926 р. в Україні залишилось усього 4 зареєстровані громади з чисельністю 200 мусульман, хоч віруючих, що традиційно сповідували іслам, проживало в УРСР десятки тисяч. Мусульмани зазнавали ре-

пресій. Так, у списках з 50 тис. репресованих у Донецькій області чималу частину становили прізвища татар, яких репресували саме як “агентів шкідливих націоналістичних і релігійних організацій”. Важко повністю оцінити масштаби антимусульманського терору за роки радянської влади в Україні. Але підсумок його загальновідомий – до півстолітнього ювілею радянської влади жодної мусульманської групи або навіть громади в Україні не лишилося.

Тоталітарна держава в 30-ті роки саме Україну зробила місцем адміністративної депортації активних учасників мусульманського руху в Середній Азії. Спецпереселенців (переважно з Ферганської долини) селили переважно в південних областях – Херсонській, Миколаївській, Запорізькій. Планувалося організувати з них (із збереженням спецкомендатур) декілька радгоспів по вирощуванню південноукраїнської бавовни. Узбеки-мусульмани, віднесені до категорії феодално-байських елементів, жили, трудилися, страждали, вмирали в Україні. Лише небагато кому вдалося повернутися на батьківщину. Багато хто з них був знищений у 1937 р.

Таким чином, протягом майже 40 років, аж до кінця 80-х ХХ ст., релігійне життя мусульман в Україні було повністю пригнічене. Згідно із звітами уповноважених у справах релігії, в цей період в УРСР не було жодної мусульманської громади. В Україні ж практика дискримінації мусульман як релігійної меншини зберігалася і в часи “перебудови”.

Сучасний релігійний стан ісламу в незалежній Україні

Нормалізація життя мусульманських громад почалася в Україні тільки з проголошенням незалежності, на початку 90-х років ХХ ст. громади отримали змогу поновити свою діяльність.

Нині іслам в Україні репрезентований трьома Духовними управліннями: ДУМ Криму, ДЦНМГУ, ДУМУ.

Кадіат (Духовне управління) мусульман Криму був створений у 1991 р. й отримав статус Мухтасибату, тобто каноніч-

но самостійної адміністративної одиниці, яку очолює імам-мухтасиб.

Першим муфтієм Криму було обрано хаджи Сеїджаліль Ібрагімова. Кадіат об'єднує віруючих переважно з числа кримських татар сунітського напрямку.

У релігійному відношенні ДУМК визнає авторитет муфтія, воно вільно здійснює міжнародні зв'язки, вступає в безпосередні контакти з єдиновірцями за кордоном. Своєю головною метою ДУМК вважає втілення в життя вимог Корану, поширення вчення пророка Мухаммеда, створення умов для виконання мусульманами їхнього обов'язку перед Аллахом. ДУМК благодійницьки допомагає людям, бере участь у відродженні мусульманської культури в Криму, сприяє утвердженню морального і здорового способу життя, відтворенню мусульманських громад. Нині ДУМК прагне до організації мусульманських навчальних закладів, ісламського культурного центру, мечетей, благодійницьких установ, відродження старовинних звичаїв. Внаслідок цього вже на середину 90-х років ХХ ст. у Криму вдалося відновити діяльність 98 мусульманських громад і відродити найтісніше співробітництво з братами по вірі в Туреччині (адже там мешкає близько 5 млн кримських татар).

Однак жорстокі гоніння на мусульман не минули безслідно для релігійного життя кримських татар. Ще й досі не вистачає молитовних приміщень, підготовлених імамів. Відчувається болісна реакція на насильницьке зросійщення, буває, що в мечетях засуджується спілкування російською мовою навіть з мусульманами українського та російського походження. Насьогодні більша частина громад мусульман Криму складається переважно з віруючих однієї національності – кримських татар – основного мусульманського етносу України. Тут, природно, існує тенденція до заснування громад за національно-мовною ознакою.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ) – було створене 9 вересня 1992 р. На чолі став громадянин Лівану шейх Ахмед Тамім.

ДУМУ видає газету “Мінарет” російською та арабською мовами, та окремі листки іншими мовами. ДУМУ підготувало до видання також ряд книжок, спрямованих на духовне виховання і освіту мусульман.

У 1994 р. був заснований Київський ісламський університет, який має п'ять факультетів: основ ісламу та законодавства, соціально-економічний, архітектурно-будівельний, східних мов, підготовки викладачів. В університеті навчається близько 40 студентів різних національностей, які по закінченню отримують диплом бакалавра.

ДУМУ має науково-дослідний центр, який підготував 25 брошур та посібників з ісламу російською мовою, а також підручники арабською та англійською мовами для дітей шкільного віку.

Головна мета організації – об'єднати навколо себе всіх мусульман України, пропагувати поширювати іслам, втілювати в життя вимоги Корану та ін. Як одну з особливих рис цієї організації можна відзначити закритість для наукового дослідження.

Третя організація – це Духовний центр незалежних мусульманських громад України (ДЦНМГУ).

ДЦНМГУ має центр у Донецьку, який очолює Рашид Брагін, та представництво в Києві – “Ісламський культурний центр”.

У Києві виходить газета Ісламського культурного центру “Аль-Баян”, яка, крім суто мусульманської тематики, має розділи, що висвітлюють етноісторичні питання життя татар.

Головними напрямками діяльності ДЦНМГУ є:

1. Розроблення та реалізація програми поширення достовірної інформації про вчення і досягнення ісламу в середовищі мусульман, особливо немусульманських народів України. Пропаганда ідей ісламу з використанням технічних можливостей радіо і телебачення, організація міжконфесійних зустрічей, колоквіумів, молодіжних таборів, виставок та конкурсів, створення телерадіостудії для підготовки і трансляції навчальних та інформаційних програм з ісламу, п'ятничних намазів, новин з життя мусульман України та їхніх братів за кордоном.

2. Будівництва мечетей.

3. Надання методологічної допомоги мусульманським громадам, створення постійно діючої комісії (Шури) спільно з представниками Духовних управлінь мусульманських республік.

4. Залучення матеріальної та фінансової допомоги з боку міжнародних мусульманських організацій для створення мусульманської інфраструктури на даному етапі розвитку ісламу в Україні.

5. Створення виробничих підприємств та сфери послуг із залученням праці мусульман.

Нині в Україні проживає, за деякими даними, близько 2 млн мусульман, що, без сумніву, приведе до бажання самовияву в сфері релігії, культури і політики. Згідно з мусульманською традицією, “Іслам є релігія плюс держава”. Сьогоднішня політизація ісламу – це закономірна частина його відродження.

Ось чому 27 вересня 1997 р. в Донецьку на установчій конференції було проголошено про створення Партії мусульман України (ПМУ). 70 делегатів з областей і регіонів (Криму) в присутності 50 гостей обрали головою партії Р.Є. Брагіна, який очолює Духовний Центр незалежних мусульманських громад України. У день проголошення партії було прийнято Статут, Програму та обрано керівний орган партії.

Вищим органом Партії мусульман України є з'їзд, який скликається раз на чотири роки, а в період між з'їздами керівним органом є Політична рада з 10 чоловік.

Створивши свою партію, мусульмани активно заявили про себе. Але, як показали результати березневих виборів 1998 р. в Україні, ще немає єдності між трьома духовними організаціями (ДУМК, ДУМУ, ДЦНМГУ). Як наслідок цього, Партія мусульман України не перейшла бар'єру чотирьох відсотків і не пройшла до Верховної Ради України.

За деякими даними, за Партію мусульман України голосували здебільшого члени громад, підпорядковані ДЦНМГУ. Громади, підпорядковані ДУМК, голосували за своїх представників, проведених через РУХ, що свідчить про конфронтацію та розкол між мусульманами України.

Коран – священна книга мусульман

Проповідники всіх релігій стверджують, що тільки книги їхньої віри правильні, божественні, богонатхненні. Наука ж підходить до всіх цих книг однаково, об'єктивно, без упередженості. Так вона розглядає і Коран – головну священну книгу ісламу однієї з найбільше поширених молодих світових релігій.

Історія, як відомо, підносить людям часом чимало несподіваних уроків. У їхньому числі і той, що книга, з початку виникнення якої минуло майже 14 століть, і в наші дні в ряді країн зберігає значення не тільки як історична і релігійна пам'ятка, а й як набуток широкого соціального змісту. У країнах, де іслам – державна релігія, з положень Корану випливають багато правових норм, законодавство (шаріат), на Корані присягають і дають клятви, порушення яких визнається найтяжчим гріхом, злочинном. Вивчення Корану і його тлумачень (тафсир) є одним з профілюючих предметів багатьох навчальних закладів у таких країнах, як Пакистан, Іран, Саудівська Аравія та ін. Спочатку пророчі одкровення передавалися в громаді усно, їх учили напам'ять спеціальні люди (кари), записували на різних предметах. А після смерті Мухаммеда стали вестися систематичні записи. Цю справу доручили Зайд ібн Сабіту, який служив секретарем у Мухаммеда протягом останніх п'яти років. Він склав збірник сур, упорядкував тексти, написані на пергаменті, кістках, глиняних табличках та ін. Цей збірник відомий під назвою Сухуф (листи), але до нас він не дійшов.

Канонізація змісту Корану і його остаточна редакція відбулися при халіфі Оліфі (644–656). Коран наказує арабам залишити “звичай батьків” на користь правил, встановлених ісламом.

Коран складається із 114 розділів (сур), розташованих за формальним визначенням від найбільшого до найменшого, таким чином у Корані відсутня композиційна єдність. Сури діляться на 6219 віршів (аяти). Більшість цих віршів міфологічні, і лише близько 500 віршів містить розпорядження стосовно правил поведінки мусульман. При цьому майже 80 з них можна розглядати як власне правові (в основному це правила, що

стосуються шлюбу і родини), інші стосуються релігійного ритуалу й обов'язків.

Велика частина положень Корана має казуальний характер і становить конкретні тлумачення, дані пророком у зв'язку з окремими випадками. Але багато настанов мають дуже невизначений вигляд і можуть набувати різного сенсу залежно від того, який зміст у них вкладається. У подальшій судовобогословській практиці і у правовій доктрині в результаті досить вільного тлумачення вони одержали своє вираження в суперечливих, а нерідко й у взаємовиключних правових розпорядженнях.

Природно, що створення настільки великого набутку, як Коран, хоч він і справляє при найближчому ознайомленні враження збірника висловлювань, проповідей, сказань і правових норм, тематично і хронологічно не систематизованих, було справою непростою, та ще і в народі, що не мав до цього настільки великих письмово зафіксованих релігійних чи світських творів. Не випадково в самому Корані поява цієї великої писемної пам'ятки не раз витлумачується як щось небувале, чудесне. Від імені Аллаха в ньому сказано: “Якби зібралися люди і джини, щоб зробити щось подібне до цього Корану, вони б не створили подібного, навіть якби одні з них були помічниками іншим” (К., 17:90). Звідси ж випливає, що для тих, хто написав цю фразу, казкові демонічні сили – джини, були настільки ж реальними, як і люди; їм здавалося навіть, що люди і джини могли спільно виконувати одну й ту саму роботу, допомагати одне одному.

Крім релігійно-філософського, законодавчого та історично-культурного, викликає інтерес і літературний аспект вивчення Корану. Це найдавніша пам'ятка прози арабською мовою, що художніми засобами відобразила етапи еволюції особистості Мухаммеда, його утвердження як віровчителя й людини нової епохи. Сприйнятий як слово Аллаха, Коран став джерелом формування єдиної мови арабських народів і стимулом її поширення в країнах Азії та Африки.

Коран виник як усний твір, у такій формі він існував за життя Мухаммеда й після його смерті. Усною була вся словесність

родового суспільства Аравії, що зумовило специфічні риси його культури. У цій культурі магічну роль мали слово, звук, а не літера. Системи писемності, характерні в той час для цього регіону (арамейська, сирійська, набатейська, сабейсько-хім'яритська і власна, ще досить примітивна, арабська писемність), використовувалися, головним чином, для торгових і політичних документів. Упродовж майже чверті століття в пам'яті слухачів Мухаммеда карбувалися його пристрасні одкровення. Їх записи мали випадковий характер і навіть після смерті пророка ще деякий час були приватною справою. Основна частина тексту передавалася по пам'яті.

За деякими підрахунками, близько чверті тексту Корану присвячено опису життя і діяльності різних пророків. Майже всі вони біблійні: Ной (Нух), Авраам (Ібрагім), Ісаак (Ісхак), Ісмаїл, Іаков (Якуб), Іосиф (Юсуф), Аарон (Гарун), Іов (Айюб), Давид (Дауд), Соломон (Сулейман), Ілья (Ільяс), Ісус (Іса; Іса бен Мар'ян, тобто син Марії, однієї з небагатьох жінок, про яку з повагою говориться в Корані), Іона (Юнус), Мойсей (Муса), крім них в ранзі пророка в Корані чомусь опинились і перша людина Адам, і навіть знаменитий Александр Македонський (Іскандер). Заключним у цьому списку стоїть Мухаммед – останній і найвеличніший з пророків. Після нього пророків більше не було і не буде аж до кінця світу і Страшного суду, до другого пришествя Ісуса. Опис діянь пророків майже цілком узятий з Біблії, лише з невеликими змінами. Так, Ісус не вважається ні божеством, ні Сином Божим – у цьому значенні іслам набагато більше послідовно монотейстичний, ніж християнство. Однак, незважаючи на це, в текстах Корану викладена версія про те, що Аллах вдихнув у черево Марії свій “дух”, після чого й народився Ісус. Аврааму і його “головному” сину Ісмаїлу (а не Ісааку, хоч він теж у пошані) приписано заснування священної Кааби.

У теологічно-філософській частині Коран буквально насичений запозиченнями з Біблії, що й зрозуміло: не будучи великим оригінальним мислителем, Мухаммед з готовністю брав уже відоме йому і з легкістю включав (від імені Аллаха)

майже без змін у свої проповіді. Однак ця обставина анітрохи не зашкодила авторитету Корану, а навпаки, частково навіть сприяла йому: багато із завойованих мусульманами християнських народів тим легше приймали іслам, що бачили в цьому віровченні знайомі їм ті ж самі імена, сюжети, заповіді.

Помітна деяка різниця в змісті раннях, мекканських, і більш пізніх, мединських, сур Корану. Ця різниця зводиться в основному до того, що в міру свого розвитку, отримання додаткової інформації і успіху, Мухаммед дедалі менше робив акцент на туманних роздумах про Страшний суд та інше і чимраз більшу увагу звертав на чітке формулювання основних категорій, правил поведінки, на точне оцінювання історичних подій, на необхідні приписи й інструкції.

Історія світу та людства за Кораном

Важливу роль в ісламській культурі відіграє космологія Корану. Священна книга мусульман створювалася під значним впливом космології Біблії. Остання була відома в Аравії, і Мухаммед знав культурне середовище іудаїзму та християнства. Тому не дивно, що Аллах, за Кораном, створив небеса й землю за шість днів (57:4), “створив сім небес рядами” (67:3;71:14), “звів небо над нами й прикрасив його, і нема в ньому щілин” (50:6). Із семи небес “найнижче небо” Аллах прикрасив світилами, аби відганяти шайтана. Аллах “звів склепіння та співрозмірив його, і затмарив його ніч, і освітив його ранок. А після цього розпростер землю. Вивів з неї воду на пасовиська. І гори – Він же утвердив їх на користь вам і вашій худобі” (79:28–33).

Коран стверджує, що Земля є нерухомою площиною. Один із хадисів IX ст. доповнює це положення: “Земля тримається на розі бика, а бик на рибі, а риба на воді, а вода на повітрі, а повітря на волозі, а на волозі обривається знання знавців”.

У Корані відсутнє уявлення про людину як “вінець творіння”, а також про поступовість розвитку життя на Землі, її біосфери і тим більше ноосфери – сфери людського розуму.

Відповідно до Корана, створенню Аллахом людини передував акт створення ним ангелів і джинів, його небесної крилатої опори. У сурі “Ангели” про це сказано: “Хвала Аллаху, творцю небес і землі, що створив ангелів посланцями, котрі володіють крилами подвійними, потрійними і четверними. Він збільшує при творенні, що йому завгодно” (К., 35:1); він “створив джинів з чистого вогню” (К., 55:14); “з вогню пекучого” (К., 15:27). І все-таки акту створення людини Аллах, судячи з викладеного в Корані давньоарабського сказання, додає особливе значення. Навіть після того, як ним був виліплений свого роду манекен людини і залишилося лише його оживити, Аллах вирішив обговорити свій учинок з раніше ним створеними багатокрилими помічниками. Деякі з новітніх коментаторів намагалися углядіти в цьому “обговоренні” ознаки особливої демократичності Всевишнього.

Тим часом, якщо виходити з Корану, це “обговорення” чи “рада”, “бесіда”, “змагання” з “верховним сонмом” ангелів виглядає дуже деспотично. У всякому разі, у цьому “обговоренні” не почувалося якої-небудь терплячості, уваги до скликаного ангельського сонму, навіть ознаки толерантності. Творець заздалегідь визначив своє рішення і, вислухавши одного-єдиного, хто був проти, відразу суворо покарав його.

Жорсткі європоцентриські позиції апологетів християнства середньовічного Заходу сприяли створенню негативного образу ісламу в цілому і породили думку про те, що Коран є книгою ідей фанатизму та насильства. У полеміці християнських авторів з ісламськими опонентами неможливо було обійтися без знання коранічного тексту. Перший переклад Корану латинською мовою був зроблений на доручення абата монастиря Клоні Петра Доброчестивого (1092–1165). Другий ранній латинський переклад, пов’язаний з ім’ям Марка Толедського, був виконаний на початку XIII ст. В цілому ранні латинські переклади були тлумаченнями коранічного тексту, а головне завдання їхніх авторів зводилось до заперечення претензій адептів ісламу на володіння даного Богом Письма.

Якщо середньовічна Європа демонструвала несприйняття ісламу, то в епоху Ренесансу підвищується інтерес до арабо-мусульманської культури. З'явилися італійські, голландські, німецькі версії латинських перекладів. Новий крок до вивчення і перекладу Корану був зроблений у Франції у XVII ст. У 1647 р. побачив світ переклад Корана Андре де Ріє (бл. 1580–1660), який викликав значне зацікавлення і неодноразово передруковувався, а також перекладався різними європейськими мовами. У другій половині XVII ст. Ватиканом було заборонено видавати і перекладати Коран, але цей наказ не діяв.

Перший науковий переклад священної книги мусульман зробив католицький священник Людовік Марачі (кінець XVII ст.). У 1716 р. за наказом Петра I Петро Постников переклав російською мовою французьку версію Корану дю Ріє. У 1793 р. романтичний переклад Корану зробив К. Саварі. У 1787 р. за наказом Катерини II у Петербурзі було надруковано арабський текст Корану, що отримав високу оцінку і надалі багаторазово передруковувався. Наприкінці XVIII ст. почало зароджуватися наукове сходознавство, в якому Коран розглядався як об'єкт наукового дослідження. У західному сходознавстві минулого століття домінував погляд на Коран, як на продукт прямих запозичень та наслідувань. Досягненням арабістики Франції став переклад Корану французькою мовою А.Б. Казимирським (1808–1887). У цілому пріоритети у вивченні коранічного тексту в XIX ст. належали німецьким сходознавцям. У 70-х роках XIX ст. побачили світ перші російські переклади Корану Д.Н. Богуславського (1871) та Г.С. Саблукова (1878). На рубежі 19–20 ст. В.В. Бартольд, А.Є. Шмідт та інші працювали в галузі кораністики. Новаторський підхід до перекладу Корану пов'язаний з ім'ям І.Ю. Крачковського, який зробив чорновий переклад у 20-х роках XX ст.

Кораністика та переклади другої половини XX ст. характеризуються плюралістичними підходами до вивчення історико-культурного матеріалу. Найвідоміший англійський переклад Корану А. Арбері був надрукований у 1955 р. Нині існують пере-

клади Корану на більшість європейських та азійських мов, а також на окремі мови Африки.

Сучасна соціально-політична доктрина ісламу

Ще в давнину в ісламі виникла концепція “усуль аль-фікх”, згідно з якою всі обов’язки й норми, що регулюють людські стосунки, відносини держави з її підлеглими, а також з іншими державами, розвиток суспільства, державно-правові режими мають формуватися на основі правил, установлених Кораном і Суною, а також на основі мусульманських традицій (таклід), загальних рішень, визнаних усією мусульманською громадою (іджтихад). Суворе дотримання їхніх вимог означає шлях праведний, що до вподоби Аллахові та веде мусульманина до ідеального влаштування суспільного життя на землі. В ісламі не існує відмінностей між політичними й релігійними сферами, між світськими й духовними світами. Існує один світ, один громадський порядок, єдиний шлях розвитку людської спільноти, що має бути узгоджений зі священним законом. Цей закон визначено Аллахом у Корані, втілено у способі життя і діяннях пророка (Суни) та витлумачено в шаріаті. Власне, така ідеологічна настанова визначила наперед зміст усіх соціально-політичних доктрин сучасного ісламу.

Найяскравіше це виявилось у соціально-політичному русі 70–80-х роках ХХ ст. під гаслами ісламської революції та ісламської республіки, що є для мусульманської цивілізації адекватною формою державної влади. Згідно з цією доктриною найкращим зразком для побудови справедливого суспільно-політичного ладу є мусульманська громада часів пророка, де світська й духовна влади мають належати халіфові (імаму). Державно-правові інститути слід формувати на засадах шаріату. Єдино можливий шлях до прогресивного суспільства лежить через упровадження в державі норм права і моралі, установлених Кораном і Суною. Доктрину ісламської республіки було втілено внаслідок ісламської революції в Ірані (1978–1979). Серед сучасних політичних рухів цієї доктрини відкрито дотримується ісламський

фундаменталізм, який з реакційних позицій веде боротьбу проти демократичних режимів у країнах Сходу й Африки.

Ідеологи ліберального ісламу пропонують третій шлях розвитку ісламських країн, висуваючи концепції ісламської економіки та ісламського соціалізму. Згідно з доктриною ісламської економіки, мусульмани можуть і повинні запозичити в Заході досягнення в галузях виробництва, техніки, природознавства і медицини, але тільки не ідеології. Мусульманські теоретики вважають ісламськими економічними цінностями настанови шаріату щодо власності (приватної й колективної) та наслідування, заборони процентів на позички, сплати релігійного податку тощо. Дотримання цих норм сприяє встановленню соціальної справедливості, забезпечує захист інтересів власників (селян, робітників, феодалів, буржуазії) та держави, вирішення всіх соціально-економічних проблем, що стоять перед ісламськими країнами. Окремі ідеї доктрини ісламської економіки було втілено в законодавстві Лівії, Ірану тощо.

Досить популярною серед мусульман є доктрина ісламського соціалізму, яка передбачає синтез традиційних ісламських постулатів, демократичних і соціалістичних ідей Заходу. Основним лейтмотивом цієї концепції є положення про те, що соціалістичні демократичні ідеали було закладено в аятах Корану і здійснено ще за часів пророка Мухаммеда та його послідовників. Це, наприклад, ідея спільної власності на землю і воду, справедливого розподілу багатства між бідними та багатими тощо.

У сучасному ісламі вирізняється також рух ісламської солідарності – певної форми реалізації міждержавної єдності на релігійній основі. Вона знаходить практичне втілення в діяльності мусульманських міжнародних організацій. Взагалі сучасний іслам відіграє прогресивну роль у залученні мусульманських мас до процесу соціально-економічних перетворень, установа нового міжнародного порядку. Помітною є соціальна діяльність ісламських громад в українському суспільстві, їхнє намагання служити національному відродженню України.

Есхатологія ісламу

Великого значення надає іслам есхатологічним пророцтвам про кінець світу і Страшний суд. Правда, роздуми на цю тему досить суперечливі, іноді незрозумілі і двозначні. Однак у цілому з приписів Корану вимальовується приблизно така похмура картина. Незадовго до кінця світу настане епоха страшного нещастя і невір'я. Усі цінності ісламу будуть зражені і продані, люди потонуть у гріхах. Тоді-то й настане панування антихриста (даджжадя), яке триватиме 40 днів. На зміну антихристу прийде царство Ісуса, чий другий прихід (цього разу як ісламського Махді, месії) покладе кінець пануванню гріха. Антихрист буде знищений, і на землі протягом 40 років буде цілковита ідилія: вовк опиниться поруч з ягням і т.д. Потім просурмить у свою сурму архангел Ісрафіл і настане час Страшного суду. Сам Аллах суворо допитуватиме кожного з живих і мертвих, причому всі вони, нагі, з однією лише книгою із записом їхніх учинків у руках, будуть, боячись, чекати його рішення. Після цього рішення грішники потраплять у пекло, а праведники – до раю. Дорога в рай проходить через міст завтовшки у волосину і гостротою леза мечатой самий міст, який під іменем Чінват був відомий ще давньоіранським зороастрійцям (у мусульман міст іменувався Сірат). Сама людина пройти через цей міст не в змозі, його повинен перевести в рай той самий баран, осел, верблюд, бик або кінь, якого він свого часу, ще за життя, приніс у жертву Аллаху. Есхатологія ісламу майже повністю взята з Біблії, але суттєвими є й доповнення. Так, правовірні впевнені в тому, що в момент Страшного суду більшу роль відіграватиме їхній великий пророк Мухаммед, чиє заступництво зможе не тільки пом'якшити долю грішника, а й спонукатиме Аллага простити гріхи і направити прощеного до раю. Ця віра неабияк живила священний вогонь культу пророка серед багатьох поколінь мусульман.

Соціальна етика ісламу

Як і інші релігії, насамперед християнство, іслам не закликає до активної соціальної перебудови. Навпаки, він вчить по-

кори і послуху. Раби мусять коритися панам, але й пани повинні по-батьківськи ставитися до своїх рабів. Приватна власність священна, з цього приводу накази Корану тверді й недвозначні, а закони шаріату, як відомо, суворо карають злочинців (злодію відрубують кисть правої руки). Хоч перед Аллахом усі рівні, всі – його раби, в реальному житті такої рівності немає, і правовірні мусять суворо дотримуватись тієї ієрархії соціальної структури, яка існує, зокрема не дивитися заздрісними очима на ті блага, якими Аллах наділив деяких обраних (сура 20, аят 131).

Як і Біблія, Коран закликає людину працювати, чим на-самперед вона забезпечить собі небесне царство. Людина повинна бути скромною і терплячою, мужньо зносити всі негаразди цього світу і вірити в спасіння в загробному житті. Життя – це примарна втіха, прах і марнота, “забава і гра”, вона “тільки користування оманливе” (сура 57, аяти 19 і 20). Звідси висновок: не слід прагнути щастя в земному житті, а покладатись на життя небесне. Іншими словами, іслам, як і будь-яка інша релігія, був покликаний гасити соціальну активність мас, спрямовуючи її в світ ілюзорного, концентруючи її в руслі чисто релігійної діяльності. Це добре видно при знайомстві з основними пунктами символу віри ісламу, який слугував основою основ, провідною лінією поведінки для кожного мусульманина протягом усього його життя.

Віровчення ісламу

Віровчення ісламу, як і будь-якої релігії, передбачає сповідання системи догматів. Існує воно у сунітському та шіїтському варіантах. У сунітському варіанті, який сформувався в VII–VIII ст., їх сім:

1. *Віра в єдиного бога – Аллаха.* Головний догмат ісламу – єдинобожжя – виражений простою формулою сповідання віри: “Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед – посланець Аллаха”. Ця формула називається *шахада (таухід)*, що означає “свідчення”. Промовляючи її, мусульманин ніби засвідчує визнання принципу монотеїзму. Потрійне проголошення шахади перед

духовною особою є ритуалом навернення до ісламу. Шахада входить до багатьох молитв. Вона є елементом *азану* – молитви, здійснюваної п'ять разів на день. Її текст прикрашає мусульманський орнамент.

Віра у всемогутнього, суворого, але справедливого Аллаха пов'язана з уявленнями про кінець світу, Страшний суд, посмертну відплату. Ці догми перейшли в іслам з іудаїзму та християнства і мало чим відрізняються від трактувань у цих релігіях.

На відміну від догматики, культова практика є досить складною. Вона містить п'ять обов'язкових положень (“стовпів”) ісламу. Деякі мусульманські богослови вважають шостим “стовпом” віри боротьбу проти “невірних” – *джихад*, або *газават* (війна за віру), що було одним з головних обов'язків мусульманина, всієї громади на першому етапі історії ісламу. Однак, починаючи з IX–X ст., з'явилися уявлення про вищу форму джихаду як про внутрішнє духовне вдосконалення на шляху пізнання Аллаха.

До головних віросповідальних положень ісламу належать:

2. *Віра в ангелів*. Склалася в ісламі на підставі коранічних уявлень. Ангели – істоти, які виконують веління Аллаха – охороняють рай та пекло.

3. *Віра в Святе Письмо*. Коран мусульмани вважають священною книгою ісламу – найвищим одкровенням.

4. *Віра в пророків та посланництво Мухаммеда*. Про це свідчить формула: немає Бога, крім Аллаха.

5. *Віра в кінець світу та загробне життя*.

6. *Віра у визначення долі людини Богом*.

7. *Віра у воскресіння після смерті*.

Шийтська система віровчення, що сформувалася у XII–XIII ст., визнає п'ять догматів:

1. Таухід – єдинобожжя.

2. Адль – справедливість.

3. Нубуваат – пророцтво.

4. Імамат – влада імамів.

5. Киямат – воскресіння.

Принципи ісламського віровчення, викладені в Корані та Суні, покладено в основу моральних і обрядових правил, обов'язкових для кожного мусульманина. Вони є джерелом мусульманського права – шаріату.

Ісламські обряди

Один з основних обрядів у мусульман є *суннат*, тобто *обрі-зання*. Хлопчиків приблизно в семирічному віці, коли вони, як вважалося, уже виходили з-під материнської опіки, піддавали цій операції, коріння якої знаходиться в стародавніх обрядах ініціації. Обрізання було відоме семітським племенам з давніх-давен, і, як згадувалось, вважалося важливим обрядом у євреїв, які піддавали цій операції 8-денних немовлят. В ісламі обряд обрізання семирічних (рідше старших) хлопчиків слугує, як і в іудеїв, свого роду символом релігійної належності і вважається обов'язковим. Цей обряд символізує зростання дитини, перехід її в новий, “дорослий” стан. Стерпіти біль – справа гідності хлопчика, якого задовго готують до операції, роз'яснюючи йому всю її ритуальну важливість. Після обрізання хлопчик уже не повертається на жіночу частину будинку: його відокремлюють від сестер і привчають до чоловіків родини. Як і інші обряди, обрізання звичайно супроводиться святом (той), на яке з'їжджається багато родичів з відповідними подарунками на випадок свята.

Ще один важливий обряд у житті мусульманина – *весілля*. Молодих, як правило, вінчає один із служителів ісламу, який, здійснюючи церемонію, найчастіше читає четверту суру Корану, де викладені основні положення ісламу про місце, права і обов'язки жінки в родині і суспільстві. Імам або мулла, який здійснює обряд, від імені ісламу ніби скріплює союз молодих, перетворюючи його в офіційно визнаний і такий, що має силу закону, шлюб.

Святково, знов-таки зі спеціальними ритуальними обрядами, відзначається в родині мусульманина і *народження дитини*, особливо сина.

Останній із серії обрядів, які існують протягом усього життя мусульманина, – *похорон*. Цей обряд здійснюється в день смерті і виконується за участю духовних осіб, які читають заупокійні молитви з Корану. Коштує він, як правило, недешево. Це, зокрема, пояснюється тим, що місце в раю слід оплатити. Гроші і подарунки невтішних родичів йдуть і присутнім на обряді муллам та імамам, і жебракам та дервішам, які супроводжують похоронну процесію, а також родичам та гостям, що беруть участь у поминках.

Крім цих важливих обрядів, існує багато інших, у тому числі зумовлених нормами адату. Усі вони досить широко практикуються, як, наприклад, звичай виплати калиму за наречену – грошами або відпрацюванням у господарстві майбутнього тестя. Цей обряд також походить із стародавніх традицій семітських племен (так відпрацьовував за свою наречену ще біблейський Іаков).

Свята в ісламі

Як правило, всі сімейні обряди мусульман супроводяться святами. Крім сімейних свят, в ісламі існують загальні, які стосуються всіх і тривають по декілька днів. Одне з таких загальних релігійних свят – *ід уль-фільтр* (*свято розговіння*), яке припадає на перший день місяця шавваль після місячного посту в рамазані. Це свято триває три дні, протягом яких кожен з правовірних звітує за місяць посту, наскільки сумлінно він дотримувався приписів, вивчав текст Корану, умиротворював свою душу, приборкував пристрасті, роздавав милостиню і т.д. Якщо він порушив дотримання посту, то був зобов'язаний сплатити штраф як відшкодування, найчастіше у вигляді пожертвування барана, верблюда або в грошовій формі – усе це зверх тих обов'язкових виплат (зак'ят), які також припадають на кінець посту. Вважається, що заможні дають більше – саме вони передусім сплачують зак'ят, тоді як незаможні можуть святкувати без виплати милості. Практично свою частку, хоч би й невелику, вносять у свято всі його учасники: ніхто з них не забуває,

що принесені ними в жертву барани або верблюди в день Страшного суду допоможуть їм потрапити до раю.

Інше велике мусульманське свято – *ід уль-адха, велике свято жертвопринесення* припадає на 70-й день після закінчення посту. Знову ріжуть худобу на честь Аллаха і в ім'я райського майбутнього, причому цього разу свято жертвопринесення пов'язується із запозиченою ісламом з Біблії легендою про жертвування Авраама, тільки в ісламській версії цієї легенди приносять у жертву і врятовують божественним втручанням Ісаака, а не Ісмаїла. Ті, хто здійснює хадж, як правило, приїжджають у Мекку саме в дні цього свята, коли вони приносять жертви Аллаху у священному місті мусульман.

Свято *курбан-байрам* – найдовше, воно триває не менше чотирьох днів, інші ісламські свята коротші. Так, 12 числа місяця рабі-аль-авваля, третього місяця мусульманського року, урочисто відзначається *день народження пророка*. У мечетях у цей день здійснюється богослужіння, розповідається про діяння і героїчні вчинки Мухаммеда. Правовірні на честь пророка влаштовують бенкет, а на його пам'ять збирають пожертвування. Ще одне свято, пов'язане з пам'яттю пророка, – *раджаб-байрам*, свято на честь великого вознесіння Мухаммеда. Легенда розповідає, що саме в цей день, 27 числа сьомого місяця раджаб, точніше – вночі перед цим днем пророк на казковому коні-кентаврі Бурак просто з постелі вознісся на небо, відвідав Єрусалим, де зустрівся з передуючими йому пророками Авраамом, Мойсеєм та Ісусом, а потім по драбині для ангелів, яка з'єднує землю з небом, досяг престолу Аллаха і мав з ним приємну бесіду. За легендою, усе це відбулося майже в одну мить, бо повернувшись додому, пророк знайшов постіль ще теплою, а вода з глечика, який він перевернув, поспішаючи під час від'їзду, ще не вилилася.

Слід відмітити, що ця легенда дуже шанується у правовірних. Ті з них, котрі здійснюючи хадж, відвідують Єрусалим, обов'язково проходять повз те місце, де “приземлявся” на своєму кентаврі пророк і де начебто зберігся на камені слід від копита.

Ще одне свято припадає на 27-й день місяця рамазана, тобто кінець посту. На честь цього свята пирування не влаштовується – всетаки ще піст. Мусульмани в цей день сумлінно моляться, звертаючись до Аллаха і читаючи Коран: вважається, що в цей день Аллах через свого посланця Джебраїла переслав текст священного Корану на нижнє, близьке до землі небо, звідки архангел і передавав протягом багатьох років зміст священної книги пророку. Мусульмани вважають, що цього дня щороку вирішується доля кожної людини на наступний рік (Аллах передає свої рішення ангелам, які вже потім дбають про їх утілення в життя). Це свято (як і аналогічний йому судний день іом-кіпур у євреїв) налаштовує мусульман на серйозний лад; правовірні особливо ревно моляться.

Іслам про неминучість

Фаталізм мусульман тісно пов'язаний з більш загальною філософською проблемою неминучості. Справа в тому, що висловлювання Корану з цього приводу, незважаючи на добре відому формулу “на все воля Аллаха”, досить суперечливі. То в ньому обстоюється ідея фатальної неминучості майбутнього (без волі Аллаха і волосина не впаде), то, навпаки, доля людини ставиться в пряму залежність від її власної поведінки, наприклад, від того, наскільки вона може приборкати власні пристрасті і спрямувати себе на праведний шлях.

На ранньому етапі розвитку ісламу, коли тафсир тільки зароджувався, а богослов'я і правознавство були ще злиті в одне ціле в рамках ісламського правознавства (фікха), ідея фатальної неминучості домінувала, що, як згадувалось, було умовою успішного ведення воєнних дій і було вигідно Омейядам, оскільки обумовлювало їхню владу вищою санкцією Аллаха. Однак до кінця правління Омейядів виділилось впливове крило з середовища факіхів (богословів-законовників), що виступали за ідею вільної волі, – кадаріти, потім кадаріти утворили особливу секту мутазілітів (“ті, що ухиляються”). Мутазіліти виступали з різкою критикою фатальної неминучості, проголо-

шуючи розум критерієм віри, добра і справедливості: “Добре не тому, що так звелів Аллах, – Аллах звелів так, тому що це добре”. Беручи за основу раціоналізм грецьких філософів, багато творів яких, особливо Арістотеля і Платона, вже були перекладені арабською мовою, мутазіліти піддали сумніву і багато інших тез ісламу, в яких відчувалася містика, зокрема положення про “нествореність” Корану. Вони стверджували, що ця священна книга всетаки була створена, нехай навіть Аллахом, і тому її можна тлумачити, можна будувати на її основі далекоглядні філософські теорії.

Мутазіліти, як і шиїти, допомогли Аббасидам повалити Омейядів, а при халіфі Мамуні (813–833) їхні погляди стали пануючими в ісламі. Однак після Мамуна мутазіліти, які сильно скомпрометували себе переслідуваннями своїх супротивників, самі опинились у становищі переслідуваних і скоро практично перестали існувати. Разом з ними зійшла нанівець і ідея про свободу волі, а один з останніх відомих мутазілітів аль-Ашарі (837–935) переглянув свої погляди і визнав, зокрема, тезу про “нестворення” Корану, дав оцінку крайнощам обох сторін (мутазілітів і їхніх опонентів) і сприяв становленню ортодоксального ісламського богослов'я, яке відокремилось від законознавства й отримало власну назву (калам).

Сунітське богослів'я (калам)

Саме за ортодоксальним богослов'ям ашаритського тлумачення і ствердилося назва “сунізм”. Сунітське богослов'я, яке розвивалось зусиллями немалої кількості богословів-філософів, у тому числі відомого аль-Газалі (1058–1111), концентрувало свою увагу на проблемах, які здебільшого стосувались аспектів світобачення ісламу. Йшлося про “створеність” або “нествореність” Корану, свободу волі, взаємовідносини людини і Аллаха, долю людини в загробному світі та ін. Багато в чому це були схоластичні вправи вчених богословів, і в цьому відношенні спеціалісти з каламу мало чим відрізнялися від отців християнської церкви. Сунітський калам хоч і виник на базі фікху і домігся самос-

тійності саме як богослов'я, очищене від правознавства, проте багатьма коренями був пов'язаний саме з правознавством. Завдання тлумачення Корану і зв'язування суворих догматів з реальними потребами сьогодення завжди було обумовлене насамперед вирішенням спірних питань релігійно-правового спрямування.

Між богословами і правознавцями і після виокремлення Корану продовжував існувати тісний зв'язок: на авторитет спеціалістів з каламу спиралися законознавці в тих непоодиноких випадках, коли вони опинялись перед важкими проблемами. Для вирішення цих проблем в ісламі було вироблено кілька методів, які по-різному визнавались і використовувались різними школами ісламського (сунітського) права.

Метод перший – рай, тобто індивідуальне тлумачення якого-небудь з авторитетів каламу. Роль цього методу завжди була обмежена.

Метод другий – іджма, узгоджена думка багатьох, а то і всіх авторитетів певного часу; цей метод широко визнавався всіма.

Метод третій – кіяс, тобто висновок за аналогією.

Метод четвертий – істіслах (істіхсан), визнання можливості зміни деяких хадисів Суни, якщо їх зміст суперечлив тому, що визнавалося благом.

Школи ісламського права (мазхаби)

Спираючись на Коран і Суну як канонічну основу ісламського права, законознавці, які відокремились від богослов'я, використовуючи чотири методи вирішення спірних богословських проблем, у VII–IX ст. створили в рамках ортодоксального сунітського ісламу чотири найбільш відомі школи ісламського права, які зберігають свій вплив і нині. Їхніми засновниками були відомі законознавці – імами, за іменами яких школи (мазхаби) і були названі. Першим і найбільш шанованим з них був Абу-Ханіфа (помер у 767р.).

Система Ханіфи, ханіфізм, спираючись, як і всі інші системи, на Коран і Суну, найбільше уваги приділяє методам раю і

кіясу, тобто індивідуальному тлумаченню і вирішенню спірних проблем методом аналогії, з посиланнями на все ті ж аяти Корану і хадіси Сунни. Ця система визнає й іджму, але значно менше. Зате саме ханіфізму належить висунення на перший план методу істіслах, тобто критики окремих положень деяких хадісів. Ханіфізм немало уваги приділяє і звичаєвому праву арабського та інших мусульманських народів-адату, норми якого, будучи зв'язаними з основами ісламу, також повинні бути враховані. Ісламське право ханіфітського тлумачення найбільш гнучке; ханіфізм вміло і вдало пристосовувався до нових віянь, до етнокультурного середовища, яке змінюється. Цим значною мірою пояснюється те, що саме ханіфітський мазхаб обрали тюрки, які прийняли іслам в XI ст., і згодом зайняли ключові позиції в ісламі. Ханіфізм став такою системою мусульманського права, якій надавали перевагу в Османській імперії і аж досьогодні його прихильниками є не менше третини мусульман-сунітів, які проживають у Туреччині, Афганістані, Єгипті, Пакистані, Індії та деяких інших країнах.

Система Малика (помер у 795 р.) визнає як основи права Коран, Суну і адат, спирається, як і ханіфізм, на методу істіслаху (критики хадісів), але з усіх інших методів надає перевагу іджмі (узгоджена думка) і раю. Маликіти як школа ісламського права близькі до ханіфітів, але більш суворі і нетерпимі, менше довіряють спекулятивним судженням (не випадково метод раю у них займає останнє місце, метод кіясу вони майже не використовують). Маликітський мазхаб поширений передусім у країнах Магрибу і взагалі серед африканських мусульман, наприклад у Судані.

Система Аш-Шафії (помер у 820 р.), шафіїзм, визнає основами ісламського права Коран і Суну, використовує іджму і кіясу, виступає проти раю, істіслаху. Шафіїти в сфері своїх правових норм значно жорсткіші від ханіфітів і ближчі до маликітів з їхньою суворістю і нетерпимістю до спекуляцій. Ця система поширена в Сирії, частково в Єгипті та в Східній Африці, в Пакистані та Індонезії.

Система Ібн-Ханбала (помер у 855 р.), ханбалізм, спирається в основному на хадиси і лише частково використовує методи раю, іджми і кіясу. Ця школа відрізняється нетерпимістю, вона найменше поширена, причому переважно в порівняно відсталіх країнах світу, передусім в Аравії.

Усі чотири мазхаби хоч і сперечаються між собою з приводу методики та обрядовості, практично мирно співіснують, нерідко в рамках однієї держави. Очолюється кожна з цих шкіл групою високоосвічених (тобто тих, що знали іслам) спеціалістів-законовдавців і богословів-муджтахідів (мутакалімів), яка визначала позиції кожної з цих систем. Усім чотирьом школам суніти надають однакового значення; кожна має право змінювати свої симпатії на користь того або іншого мазхабу, користуватися навчальними посібниками різних шкіл.

Шаріат

Усі чотири школи включені до вільної системи мусульманського права – шаріату. Мусульманське право єдине: воно не поділяється на цивільне, кримінальне, релігійне. Тісно пов'язане з релігією і визначене в своїх основних принципах авторитетами каламу, це право – передусім релігійне, яке враховує і норми звичаєвого права та адату. Шаріат (“намічений”, “вказаний” шлях) спирається на Коран і Суну, а також на збірники фікху, свого роду кодекси і зводи ісламського законодавства, які були вироблені вищезгаданими школами і які мали реальний правовий авторитет, силу закону.

Основна тенденція шаріату – оцінювання різних життєвих обставин з точки зору релігії. Закони шаріату – це правова систематизація поведінки правовірних, їхніх зобов'язань перед людьми, суспільством і Аллахом. Авторизований догматичними нормами ісламу кодекс шаріату поділяється на три основні частини: ібадат (обов'язки, що стосуються релігійного культу), муамалят (виключно юридичні норми) та укубат (система покарань).

Приписи шаріату численні і суворі. Вони визначають норми взаємовідносин людини в родині й суспільстві, регламен-

тують майже всі сторони її побуту і разом зі звичаєвим правом (адатом) створюють густу мережу обов'язкових приписів, що само по собі вже гарантує конформність поведінки правовірних. Зрозуміло, не всі й не завжди дотримуються норм шаріату, в мусульманському світі, як і скрізь, бувають порушення і злочини. Однак суворість кримінального законодавства і особливо покарань шаріату не тільки вражає, але й має помітний дисциплінуючий вплив. Наприклад, суворі покарання у випадку розкрадання чужої власності, навіть дрібної крадіжки, досить ефективно сприяють як зниженню рівня злочинності, так і недоторканності власності. Менш жорстоко переслідується вбивство – тут багато що вирішувалося згідно із законами адату з його традиційними інститутами кровної помсти (як говорить ся в Корані, правовірним дозволено помститися, але в межах еквівалента: вільного за вільного, раба за раба, жінку за жінку). Рішуче засуджується самогубство. У Корані є спеціальний аят, який забороняє вбивати новонароджених дівчаток (звичай, який існував в Аравії до ісламу).

Шаріат регулює цивільні стосунки, порядок вирішення майнових суперечок, стягнень і покарань у випадку порушення релігійних приписів, норм поведінки, відправлення культу, ритуалу тощо. Згідно з шаріатом, діяння людей поділяються на п'ять основних категорій: обов'язкові, за невиконання яких слід карати; рекомендовані (тобто бажані, але не обов'язкові); дозволені; засуджувальні (але не карані) і заборонені. Дуже важливим при оцінюванні тієї чи іншої дії є намір: іноді скоєне діяння оцінюють не стільки з точки зору факту, який здійснений, скільки з точки зору мети, наміру людини.

Приписи і заборони ісламу

До числа приписів шаріату належать норми, що стосуються прав і становища жінки. Про ці права, точніше – про безправ'я жінок в ісламських країнах відомо немало. Офіційна процесуальна норма шаріату прирівнює двох жінок до одного чоловіка (зокрема, при свідченні). Правовірні, за Кораном, мають

право брати дві, три, навіть чотири дружини (якщо можуть утримувати їх), не враховуючи рабинь-наложниць, кількість яких практично не обмежена. Крім того, чоловік завжди має право на розлучення і, отже, на заміну дружин. Дружина не має права на розлучення, вона зобов'язана погоджуватися з будь-яким рішенням чоловіка, в тому числі й у випадку розлучення. Дружина і рабиня повинні бути вірними своєму панові, перелюбство жорстоко карається. Щоправда, практика побиття невірної дружини камінням – це більше норма адату, ніж офіційно канонізованого шаріату. Якщо ж зрада дружини доведена і підтверджена свідками, закони шаріату так само суворі й нещадні до винуватої.

Разом з тим у Корані і в нормах шаріату зафіксовані й певні права жінки – як особисті, так і майнові. Так, жінку, в тому числі й рабину, не можна було позбавити її дитини (у випадку розлучення з дружиною, продажу рабині), якщо дитина потребує догляду. Практично це означає, що до семи років дитина за будь-яких умов залишається з матір'ю, в подальшому її може забрати батько, але не за будь-яких обставин. За дружиною визнавалися певні права при розподілі майна, спадкуванні, розлученні. Дружина у мусульман не приносить із собою приданого, хоч плата за дружину, калім, – це теж більше практика адату, ніж канонічна норма шаріату; жінок і малолітніх дівчат їхні родичі часто продавали, дарували – словом, використовували майже як товар, який мав вартість і ціну.

Норми шаріату й особливо адату передбачають обов'язкове затворництво жінок, особливо заміжніх, зобов'язують їх закрити обличчя на людях. Жінкам майже завжди був закритий шлях до освіти, до будь-якої громадської діяльності.

Крім заборон, звернених до жінки, Коран і шаріат накладають ряд обмежень на всіх правовірних. Так, мусульманам заборонено вживати вино, і в цій забороні є своя логіка: п'яний не може здійснювати намаз, бо молитву не можна починати нечистим, якими завжди вважалися п'яні. Цієї заборони дотримуються не досить суворо, та все ж вона має певний вплив і є регулюю-

чою нормою й зараз. Існують і харчові заборони. Як і іудеї, мусульмани не повинні їсти свинину, використовувати в їжу кров і падло. Також заборонені азартні ігри: азарт спалює людину і відволікає її від обов'язків, у тому числі й від обов'язкової п'ятиразової молитви.

До заборон належать зображення людей і навіть тварин. Ця заборона бере свій початок від боротьби з ідолопоклонством язичників і в ісламі знайшла своє логічне втілення. Хоча в живопису її дотримуються не дуже суворо (в шіїтському Ірані, наприклад, існувало високе мистецтво мініатюри із зображенням невеликих фігурок людей і тварин), вона вплинула на характер ісламського мистецтва, де живопис і особливо скульптура майже зовсім витіснені архітектурою і орнаментом. Зате і архітектура, і орнамент досягли високого розвитку: мавзолей Тадж-Махал, багато відомих мечетей – справжні шедеври світової культури.

Мечеті і школи

Будування мечетей в ісламі завжди вважалося богоугодною справою. Засобів на це не шкодували, тому мечеті, особливо в містах, столицях нерідко являють собою чудові споруди. Внутрішнє приміщення мечеті виглядає скромно, навіть якщо крихта його частина устелена коштовними килимами. Тут немає ні ідолів, ні прикрас, ні музичних інструментів. Щоправда, міхраб з місця, яке вказує в бік Мекки, з часом перетворився на щось схоже на вітвар з трибуною проповідника. Тут з'явилися колони, лампади, кафедри для богослужіння імама. Мечеті, як правило, використовуються не тільки для богослужінь, проповідей і молитов, але і як своєрідний місцевий культурний центр, місце зборів правовірних для всіх важливих випадків життя. У мечеті завжди вирішувалися поточні справи, відбувався збір милостині і пожертвувань, приймалися відповідні рішення, що потребували участі великої кількості місцевих жителів.

Ще одна важлива функція мечеті – організація навчання підростаючого покоління. Освіта в ісламських країнах завжди

була релігійною і перебувала під опікою місцевої духовної влади. Імам і мулла мечеті були одночасно вчителями в мектебі, тобто школі при мечеті, куди приймали навчатися хлопців шкільного віку. При найвідоміших мечетях у великих містах існували і медресе, де духовенство різних рангів навчало майбутніх спеціалістів з ісламу, богословів і законодавців, всій мудрості ісламу.

Хто успішно закінчив ісламські школи та університети, поповнювали ряди знавців ісламу, його історії, догматів, священних текстів. З них виходили ісламські богослови і законодавці (імами), звичайне духівництво, вчителі (мулли), адміністратори і судді (каді, казі) та просто освічені інтелектуали ісламу (улеми). Усі ці знавці і діячі ісламу були покликані керувати життям і справами правовірних, спрямовувати і навчати їх, допомагати їм спілкуватися з Аллахом, виконувати найважливіші визначені ісламом обряди. Це звичайно робиться за допомогою проповідей і звертань, іноді письмових приписів (фетва), які роз'яснюють правовірним їхні обов'язки у світлі сьогоденного дня. Найчастіше контакт функціонерів ісламу з їхніми підопічними відбувається шляхом особистого спілкування, особливо при здійсненні п'ятничного намазу в мечеті. Головна мета цього повсякденного керівництва – забезпечити неухильне дотримання всіх тих приписів і обрядів, які, згідно із заповідями Корану і норм шаріату, обов'язкові для мусульман.

Напрями, течії ісламу

Після смерті Мухаммеда час від часу в мусульманстві виникала проблема обрання *халіфа* – наступника Пророка, повелителя правовірних. За першого халіфа Абу Бекра, який був одним з найближчих соратників та ще й тестем Мухаммеда, мусульманство зберігало єдність, бо ця кандидатура влаштовувала як ажарів (жителів Медини, котрі дозволили Мухаммеду та прибулим з ним мухаджирам поселитися там), так і мухаджирів (осіб, що переселилися разом з Мухаммедом у Медину). Абу Бекр правив протягом 632–634 рр.

Наступний халіф – Омар перебував на верховному мусульманському посту протягом 634–644 рр., віддаючи багато часу і сил мусульманській експансії на довколишніх землях. Уже тоді визрівала досить потужна і енергійна опозиція з роду Омейядів, представник якої – Осман став третім халіфом (після вбивства рабом Омара). Він правив у 644–656 рр., теж насильницьки був позбавлений життя.

За четвертого халіфа Алі (656–661) – двоюрідного брата Мухаммеда, одруженого з його молодшою дочкою Фатімою, виникла жорстока боротьба між Омейядами, які не визнавали його влади, та прибічниками Алі, які вважали, що право на релігійну владу належить тільки нащадкам Мухаммеда.

Внаслідок цієї боротьби у VII ст. сформувалися два напрями ісламу – *сунізм*, що об'єднав прибічників Омейядів, та *шиїзм*, де згуртувалися прибічники та нащадки Алі. Згодом сформувалася секта *хариджитів*, яка заперечувала владу обох угруповань.

Сунізм

Це найбільш ортодоксальний (правовірний) напрям ісламу. Його прихильники визнають не тільки Коран, а й Суну, називають себе “ахль асуна” (люди Суни), вважають, що саме вони дотримуються традицій Пророка. Формально сунітом вважають того, хто визнає перших чотирьох халіфів, достовірність Суни, дотримується її ритуальних, побутових, соціальних правил. Суна, будучи Священним переказом ісламу, є другим після Корану джерелом віровчення. (Більшість мусульман світу – 90% є сунітами.) Викладена вона у формі висловлювань Мухаммеда та оповідей (хадисів) його діянь людьми, які близько знали пророка.

Певний час сунізм був офіційною релігією арабського халіфату. На відміну від шіїзму, він не визнає будь-якого посередництва між Аллахом та людьми, крім Мухаммеда, заперечує тезу про особливу природу Алі та особливе право його нащадків на імамат.

Імамат – інститут верховного керівництва мусульманською релігійною громадою, який зосереджує світську і духовну влади.

Сунізм поширений у Середній Азії, Закавказзі, Поволжі, Сибіру, на Уралі, в Малій Азії, Єгипті, Північній Африці. Він охоплює різноманітні школи, течії, секти, серед яких існує значна відмінність щодо тлумачення свят, елементів молитов та інших ритуальних обрядів, молитовних установ, структури релігійних об'єднань, духовенства тощо.

У межах сунізму сформувалося багато течій і шкіл, які, сподіваючи основні принципи, мають певні відмінності.

Суфізм. Це містико-аскетична течія в сунізмі. Першими суфіями вважають аскетів, які жили в Іраку та Сирії наприкінці VIII – на початку IX ст., намагаючись збагнути зміст Корану. Суфії суворо дотримувались його приписів та Суні, постів, приймали обітницю. Вони були байдужими до багатства та незгод життя, вважаючи головною метою позбавлення особистих якостей та набуття божественних, тобто пряме з'єднання з божественною "істиною". Нині суфізм втратив колишню популярність, проте в окремих країнах його позиції ще досить міцні. Це дуже неоднорідна, розгалужена течія, до якої входять окремі братства.

Чиштія. Як суфійське братство зародилося в Східному Ірані, остаточно сформувалося на початку XIII ст. в Індії. До нього належали не тільки мусульмани. Братство було суворо централізоване, доки в середині XIV ст. у ньому не виникло кілька відгалужень, два з яких (сабірія та нізамія) виявилися життєздатними. Чиштія дотримувалося принципу загальної рівності, відмовлялося від будь-яких контактів з властями, ігнорувало матеріальні накопичення, забороняло жебрацтво (суфій повинен здобувати собі їжу власною працею), вживання алкоголю, наркотиків, тютюну.

Сенусія. Це суфійське братство, засноване в 1837 р. алжирським марабутом (членом мусульманського військово-релігійного ордену дервішів – ченців-жебраків) Мухаммедом Ібн Алі ас-Сенусі. Згодом сенусіти перенесли свою діяльність на територію сучасної Лівії. Братство сенусі висунуло гасла боротьби

за повернення до “чистоти раннього ісламу”, виступало проти поширення європейського впливу, проголосило єдиною священною книгою ісламу Коран. Сучасні керівники Лівії вважають сенуситів мусульманськими реакціонерами. Крім Лівії, братства сенуситів діють у Єгипті, Судані, у деяких державах Західної Європи.

Саадія. Братство засноване на початку XIV ст. в Дамаску Саад ад-Діном аль-Джибаві. Сповідує суворий аскетизм. Деякі традиції збереглися в Єгипті, Сирії, Югославії.

Сухардія. Батьківщиною його є Багдад, де воно було засноване наприкінці XI ст. Омаром ас-Сухраварді, який проповідував помірковані суфійські погляди. Вчення особливо поширилося в Індії, від індуїстів та буддистів запозичивши деякі світоглядні положення та елементи психотехніки йоги. У XVI–XVII ст. розпалося на кілька самостійних відгалужень: шаггарія, бахайя, джалалія. На заході ісламського світу послідовниками сухардія вважали себе братства ширелія, рахманія, хабібія, деркавія та ін.

Мавлані. Братство заснував поет Джалал аддін Румі на прізвисько Мавлана (араб. – “наш господар”). Спочатку до нього належали представники середніх та нижчих міських верств, але поступово воно об’єднало аристократів, учасники якого повинні були заробляти на життя. Жебрацтво було категорично заборонено.

Мюрідизм. Як релігійно-містична течія сформувалася на Північному Кавказі в XIX ст. У її основі – принципи суфізму щодо зближення людини з Богом, культу бідності. Основним гаслом був *джихад* – священна війна за віру проти тих, хто заперечував ідею ісламського теократичного правління. Головною метою ідеологи кавказького мюрідизму вважали ісламське панування. Найбільшого розвитку досяг у 30–40-ві роки XIX ст., коли на Кавказі було створено Імамат Шаміля, що проіснував до 1859 р.

Накшбандія. Керівником цього суфійського братства був Бах ад-Дін Накшбанд. Починаючи з XV ст., стало найпоширені-

шим (після кадірії) братством, давши кілька могутніх відгалужень, які переросли в самостійні братства. Братство накшбандія завжди було активним у соціально-політичній сфері. Помітна його роль в утвердженні ісламу в Середній Азії та Східному Туркестані, серед киргизьких народів. Для накшбандії обов'язковими є контакти зі світськими властями у питаннях інтересів простих людей. Цим зумовлена політична активність братства. Заперечує аскетизм (усі члени братства є мирянами), особливу увагу приділяє духовному спілкуванню вчителя й учня.

Ваххабізм. Як суфійське вчення засноване в Аравії у XVIII ст. Мухаммедом Ібн Абд аль-Ваххабом. Проповідує повернення до чистоти раннього ісламу часів Мухаммеда, найсуворіше дотримання принципу єдиногобожжя, “братство мусульман”, відмову від поклоніння святим місцям. Виступає проти розкоші, користолюбства, лихварства.

Ваххабізм досить радикальний у питаннях віри, у боротьбі зі своїми релігійними противниками, оголошуючи “священні війни” проти невірних. Його покладено в основу офіційної ідеології Саудівської Аравії. Послідовники ваххабізму мешкають в Арабських Еміратах Перської затоки, у багатьох країнах Азії, Африки.

Мугазиліти. Як творці першої в ісламі теологічної системи раціоналістичного спрямування, проповідували єдність та чисту духовність Бога. Коран вважали джерелом релігійної істини, але припускали його алегоричне тлумачення, не визнавали сліпого дотримання настанов.

Серед розмаїття сунітських угруповань виділяються *братство ансарія, ханбаліти* (обстоюють релігійний буквализм, заперечують свободу поглядів, фанатично дотримуються обрядових і правових норм шаріату), *асхаби* (сподвижники Мухаммеда, які брали активну участь у створенні мусульманської держави, та їхні послідовники).

Шіїзм

Це – другий за масовістю напрям в ісламі. Його заснували прихильники Алі – двоюрідного брата Мухаммеда, добиваючись обрання його халіфом.

Він охоплює течії, секти, які вважають Алі та його потомків єдиними законними спадкоємцями і духовними послідовниками пророка Мухаммеда. Шіїти визнають тільки 12 імамів – прямих потомків Алі. Дванадцятий імам народився у 873 р., але згодом таємно щез. Та, за волею Аллаха, він повинен з'явитися як спаситель і забезпечити перемогу шіїзму в усьому світі.

Шіїти, як і суніти, визнають Коран, місію Мухаммеда, мусульманські традиції, хоч по-своєму тлумачать деякі догмати ісламу. Вірячи у переселення душ, вони стверджують, що в тілах імамів – потомків Алі – втілена душа Мухаммеда.

Якщо сунізм був пануючим на території арабського халіфату, то шіїзм перебував в опозиції, переслідувався, тому деякі шіїтські угруповання були ізольовані одне від одного, що породжувало їхні специфічні риси. Відіграла свою роль і практика, згідно з якою в разі переслідувань за віру шіїту дозволялося приховувати свої релігійні погляди, видавати себе за правовірного суніта. Це спричинило активний розвиток у шіїзмі сектантських течій. Але всі вони відстоюють “чистоту релігійної віри”, єдиними послідовниками якої вважають тільки себе. Багато шіїтських сект поділилися за принципом визнання певного імама. Інколи їх поділяють на “поміркованих” та “крайніх”.

Імаміти. Це найчисленніша течія в шіїзмі. Її ідейні засади сформували шіїти, які проповідували, що, згідно з божественною волею, імамат є прерогативою тільки роду Алі й передається “чіткою вказівкою” вустами Пророка або попереднього імама. Імаміти визнають дванадцять імамів. Вважають, що спасителем виступить дванадцятий імам Мухаммед абуль Касим, який народився в 873 р. у Багдаді й зник у дванадцятирічному віці. Віруючих у дванадцятіого імама називають “дванадцятниками”. Імамітське віровчення зводиться до таких принципів (основ) віри:

- вчення про єдиного Бога;
- віра в божественну справедливість;
- визнання пророчої місії Мухаммеда;
- віра у воскресіння мертвих, судний день і потойбічне життя;
- вчення про імамат (головний догмат імамїтського ісламу).

В основі імамїтської доктрини – уявлення про божественну природу верховної влади. Імамат вона розглядає як “божественну настанову”, продовження пророцтва, головну космічну силу, а імама – як виконавця божественного веління.

Імамїтське вчення є державною релігією Ірану та Іраку. Імаміти живуть в Афганістані, Бахреїні, ОАЕ, Катарі, Кувейті, Лівані, Омані, Сирії, Саудівській Аравії, Бірмі, В’єтнамі, Таїланді, Індії, Азербайджані, Єгипті, Судані, Ефіопії, Кенії.

Зейдити. Ця течія об’єднує прихильників п’ятого імама Зейда Ібн Алі, який у 740 р. очолив повстання проти Омейядського халіфату, але в одній із збройних сутичок загинув. Після цього течія розпалася на кілька угруповань, але всі зейдити вважають, що імамат повинен залишитися в родині Алі. Повстання проти “тиранів” (незаконних з точки зору шіїтів правителів) вважають обов’язком кожного істинно віруючого.

У богословських догматах зейдити зайняли “помірквану” щодо сунїтів позицію. Визнаючи, що імам повинен бути з роду Алі, вони заперечують божественну природу імамату і вважають, що імамом може бути будь-хто з роду Алідів, допускають існування одночасно кількох імамів у різних мусульманських країнах. На противагу імамітам, вони не визнають тези про “прихованого” імама, не допускають приховування своїх релігійних поглядів. Усе це сприяло лояльному ставленню сунїтських властей до зейдитів, незважаючи на те, що збройні повстання були їхнім політичним принципом.

Більшість зейдитів проживає у Північному Ємені (понад 50% населення). Великі громади є в Саудівській Аравії, Пакистані.

Ісмаїліти. Секта виникла приблизно в 760 р., після того як шостий шийтський імам Джафар Садик позбавив свого старшого сина Ісмаїла права на імамат, передавши його своєму молодшому братові. Формальним приводом для цього була пристрасть Ісмаїла до міцних напоїв, що неприпустимо для правовірного мусульманина. Насправді Ісмаїл наполягав на рішучішій опозиції багдадському халіфату, ніж вважав Джафар Садик. Навколо нього стали гуртуватися незадоволені соціальними порядками. Ісмаїл невдовзі помер. А щоб народ пересвідчився в цьому, тіло його було виставлено в одній із мединських мечетей.

Проте послідовники Ісмаїла стверджували, що насправді він не помер, а переховується і з часом повернеться до активної діяльності. Вони вважали його сьомим, останнім, імамом. На думку деяких із них, оскільки Ісмаїл помер, то сьомим імамом слід проголосити його сина – Мухаммеда. У будь-якому разі має бути лише сім імамів, і сьомий постане в ролі *махді* – особи, яка йде правильним шляхом під керівництвом Аллаха і має сповістити про кінець світу. Тому всім благочестивим мусульманам потрібно об'єднатися, очікуючи на цю подію.

Ісмаїліти активно проповідували своє вчення в усіх мусульманських країнах, створили таємні гуртки в Сирії, Іраку, Ірані, Північній Африці. Їхня організація базувалася на ієрархічних засадах із сімома ступенями посвячення, кожному з яких відповідали певні норми інформування віруючого в політичних та релігійних справах. На кожному з них відкривають ісмаїліту сокровенне, езотеричне знання, щораз менше закорінене в істини Корану та ісламу. На п'ятому ступені ісмаїліт дізнається, що зміст Корану не зводиться до буквального значення його тексту, тобто він алегоричний. На шостому – так само алегорично тлумачаться вимоги виконання обрядів. Останній ступінь більше схожий на релігійно-філософську систему, ніж на ісламську догматику.

Серед ісмаїлітів панувала сувора внутрішня дисципліна. Мали вони і свою філософсько-теологічну догматику. Помітний вплив на її формування справила філософія неоплатонізму. Го-

ловна його ідея про еманацию (перетікання) духу в світ плоті знайшла в ісмаїлізмі своє втілення у формі вчення про те, що Бог послідовно еманує (випромінює) свою сутність у світ, яка переходить до пророків-проповідників. Їх сім: Адам, Авраам, Ной, Мойсей, Ісус, Мухаммед і другий Мухаммед – син Ісмаїла. Кожен пророк у своїх проповідях розкриває перед людьми сутність божественної істини. А його помічник тлумачить і поширює їх. При Мойсеєві був Аарон, при Ісусові – Петро, при Мухаммедові – Алі. Між появами нових пророків божественну сутність несуть у собі імами. Їх також сім, останній з них – сьомий – є і пророком. Ним став Мухаммед – син Ісмаїла, який завершує собою божественну еманацию.

Кармати. Радикальний релігійно-політичний напрям ісмаїлізму, що виник наприкінці IX ст. у Сирії та Іраку. З часом стає вагомим чинником у повстаннях рабів, виступах ремісників, землеробів. Загони карматів влаштовували набіги на населені пункти, нападали на каравани прочан. У 930 р. захопили Мекку і пограбували її. Кармати знищували не тільки воїнів своїх противників, а й цивільне населення, полонених забирали в рабство.

Вони сповідували вчення ісмаїлітів у його ортодоксальній сунітській формі. Богословські тонкощі езотеричного вчення, пов'язаного з неоплатонізмом, не були доступні більшості з них. Мечетей не будували, приписи Корану про п'ятиразову молитву, пости, паломництво не виконували. У їхньому віровченні головну роль відіграло очікування майбутнього махді – засновника династії султанів Бахрейну Абу Саїда. На початку X ст. у Східній Аравії створили свою державу, центром якої було місто ал-Хаса (інша назва – Лахса). Вона проіснувала майже півтора століття, до 1029 р. Поза межами Бахрейнського султанату карматський рух давався взнаки протягом усього періоду середньовіччя.

Асасини. Вважають, що назва цієї секти, яка належить до ісмаїлітського відгалуження в шиїзмі, пов'язана з тим, що її члени вживали наркотики. Європейці здебільшого асасинами на-

зивають релігійно-фанатичних убивць, оскільки головним методом релігійної та політичної боротьби членів секти були вбивства ворожих до неї діячів.

Приводом для формування її стало те, що халіф Єгипту Мустансір позбавив свого старшого сина Нізара права на наслідування халіфату, передавши його молодшому синові. Невдовзі Нізара було вбито, а невдоволені в халіфаті угруповання розпочали боротьбу під прапором Нізара. Цей рух мав особливо міцні позиції у північно-західній частині держави, виступав проти тамтешніх соціально-політичних порядків.

У 1090 р. його керівник Хасан Ібн Саббах утікає з Єгипту і в горах на південь від Каспійського моря починає вербувати невдоволених під прапори “прихованого” імама з династії Нізаритів. З часом Хасан оволодів кількома фортецями Північно-Західного Ірану, звідки розсилав своїх підлеглих для вбивств ворожих йому ісламських правителів. Сам він не залишав свою головну базу – фортецю Аламут до кінця життя (помер у 1124 р.). Так само поводитися керівники секти після смерті Хасана, позбавляючи життя багатьох правителів феодальних держав Близького і Середнього Сходу. Їх називали “гірськими шейхами”, часто не знаючи, хто вони насправді. Перших “гірських шейхів” вважали представниками “прихованого” імама. Але четвертий “гірський шейх” Хасан II (1162–1166), який відкрився для встановлення небесного правління на землі, проголосив себе “прихованим” імамом.

З часом асасинський рух поширився на захід, де утворилося відносно самостійне сирійське відгалуження, а центром стала гірська фортеця Масіяф. Фактично сирійські асасини були самостійним угрупованням.

Секта мала суворі ієрархічні принципи з різними ступенями посвячення. Шейху були підпорядковані так звані *великі місіонери*, які керували рядовими членами. На найнижчому щаблі були *федаї* – особи, які безпосередньо виконували смертні вироки, винесені шейхом чи його наближеними. Сліпо підкоряючись наказам, федаї вважали, що після своєї смерті, яка найчасті-

ше наставала відразу після виконання ними вироку, опиняться в раю. Ними ставали здебільшого селяни з місць, де мешкав шейх, або ті, хто зазнав переслідувань феодалів.

Кожен вищий ступінь посвячення був пов'язаний з меншим релігійним фанатизмом, який поступався політичному розрахункові. Найвищий ступінь ієрархії швидше нагадував синкретичну політизовану філософську систему. Керівники секти для досягнення політичного успіху вступали в контакти не тільки з шиїтськими, а й з сунітськими угрупованнями. Свої справжні релігійні погляди вони приховували.

У 50-ті роки XIII ст. монгольська навала знищила асасинські угруповання в гірському Ірані, а в 1273 р. їх було остаточно ліквідовано в Сирії.

Друзи. Виникнення цієї ісмаїлітської секти пов'язане з особою халіфа Єгипту – Хакіма (996–1021) і його наближеного – Даразі, від імені якого походить назва “друзи”.

Хакім був жорстокою людиною, за його правління було страчено понад 18 тис. осіб. Релігійні позиції його були непослідовними. Він декілька разів проголошував свою належність то до шиїзму, то до сунізму. В останні роки життя вирішив, що він має бути сьомим імамом. У цьому Хакіма підтримав турецький ісмаїліт Даразі, який оселився в Каїрі й став наближеною до халіфа особою. У 1017 р. Даразі оголосив у великій мечеті, що в халіфа втілилася душа Адама – продукт еманції світового розуму. Але маси не були готовими до цієї “істини”. До того ж єгиптяни ненавиділи Хакіма, а його влада трималася завдяки армії найманців. Тому Даразі ледве вдалося втекти від розлюченого натовпу. Хакім допоміг Даразі перебратися до Сирії, де той заходився організовувати рух прихильників нового вчення. Навколо нього гуртувалися численні послідовники, готові зі зброєю в руках відстоювати божественність Хакіма.

Через деякий час з'явився ще один апостол “сьомого імама” – іранець Хамза. В одній із мечетей він спробував проголосити божественну сутність Хакіма. Але його слова були сприйняті так само, як проповіді Даразі. Тому Хакім і його пе-

реправляє до Сирії, де той стає першим помічником Даразі. Після того жителі Каїра зазнали переслідувань, а поширення нового культу стало справою усього подальшого життя Хакіма. Через кілька років він помирає за нез'ясованих обставин. Прихильники Хакіма проголосили його прихованим імамом, який з часом з'явиться і керуватиме світом.

У Єгипті культ Хакіма так і не прижився, але в Сирії й на деяких інших ісламських територіях він протягом кількох століть був важливим чинником народних повстань, які відбувалися під релігійними гаслами.

Секти послідовників Хакіма поширені в Лівані, Сирії, Йорданії, Ізраїлі.

Хаттабіти. Засновником і духовним лідером секти був Абу-уль Хаттаб, який проповідував, що божественний дух послідовно еманується в імамів з роду Алі Ібн Таліба. Хаттабіти обожнювали шостого імама Джафара Садика, а після того, як він прокляв Абу-уль Хаттаба, стали обожнювати самого Абу-уль Хаттаба. В 765 р. Абу-уль Хаттаб із сімдесятьма своїми послідовниками спробував підняти повстання, але був захоплений і страчений. Після його смерті секта розпалась на кілька течій. Наприкінці IX ст. послідовників хаттабізму в Ірані, Іраку, Сирії, Ємені було до ста тисяч.

Хаттабіти розвивали вчення про “здатного говорити” та “безмовного” імама. Згідно з ним Алі за часів Мухаммеда був “безмовним” імамом, а після смерті Пророка став “здатним говорити”. Не заперечуючи спадковості імамату Алідів, стверджували, що імамат – суто духовна якість. Пророки та імами є божественною еманациєю. До своїх ворогів хаттабіти виявляли жорстокість.

Аліди. До цієї секти належали потомки Алі Ібн Таліба, який мав багато дітей, найвідоміші серед них у боротьбі за халіфат – Хасан і Хусейн. Релігійно-політична доктрина стверджує, що верховна влада (імамат) є “божественним установленням”. Право на імамат належить тільки родині Алі та його потомкам. Саме за це аліди вели збройну та ідеологічну боротьбу.

Потомки Алі мешкають майже в усіх мусульманських країнах, володіють винятковим правом носити зелену чалму і називатися сеїдами.

Кадарити. Секта виникла в IX ст., визнає значення *кадару* – поширення в часі вічного божественного рішення, вважаючи, що за різних життєвих обставин людина сама повинна вирішувати, як їй вчиняти, керуючись свободою, наданою їй Аллахом. У віровченні сильні уявлення про те, що визнання абсолютного божественного призначення призводить до несправедливості. З часом прихильників цієї секти почали називати джабритами. Пізніше вчення кадаризму було доповнене мутазилітами.

Мутазиліти (мусталіти). Секта зародилася в Арабському халіфаті у VIII–IX ст. Засновник її – Ваїш Ібн Ата. В основі віровчення лежать догмати про єдинобожжя і справедливість, заперечення атрибутів Бога, неприпустимість будь-яких антропоморфних уявлень про Бога. Коран вважається одним із творінь Аллаха. Боролися з прихильниками абсолютного призначення.

Рафадити. Так називають усіх поміркованих шіїтів, насамперед імамів. Сунітські автори називали рафадитами всіх шіїтів, які не визнавали законності правління халіфів Абу Бакра і Омара.

У вузькому значенні рафадитами вважають поміркованих шіїтів, прихильників шостого шіїтського імама Джафара Садика. Вони не визнавали ісмаїлітського руху й відмовилися від збройної боротьби за владу. Рафадитами також називають шіїтів Куфи, які не підтримали хусайніта Зейда Ібн Алі в боротьбі за халіфат проти династії Омейядів. Так вчинили вони і в 762 р., відмовившись визнавати імамат Мухаммеда Ібн Абдаллаха, який організував повстання в Медині.

“Брати чистоти”. Це таємне філософське товариство діяло на Близькому Сході в X ст. За своєю орієнтацією наближалось до ісмаїлітського руху. Його учасникам належить 51 трактат під загальною назвою “Трактати Чистих братів та Вірних друзів”, які містять відомості з різних наук і адресуються тим, хто зумів

переступити межу сліпого релігійного фанатизму. Прихильників товариства жорстоко переслідували і знищували. Деякі елементи їхнього вчення були притаманні “Апостольським Братам” в Італії (початок XIV ст.), помітні вони і в трактатах “Чеських братів” (XV–XVI ст.).

Бекташи. Секта (дервітський орден) виникла в Малій Азії у XII–XIII ст., була поширена в Туреччині, на Балканах. Назва походить від імені засновника напівлегендарного Хаджі Бекташи Велн. У віровченні поряд з положеннями ісламу (шиїзм) наявні елементи християнства і язичества. Її послідовники дотримуються безшлюбності, сповідують культ Алі. Серед культових обрядів – причастя вином, хлібом, сиром, сповідь наставнику. Одяг – білий довгий плащ і білий високий ковпак.

Хуруфіти. Назва цієї містичної секти, заснованої наприкінці XIV ст., походить від араб. хуруф – літера. Спершу діяла в Північно-Західному Ірані, пізніше – на території Османської Туреччини. Там була написана і канонічна література турецькою мовою. Це Джавіданамі (Книга вічності), Хахіхатмані (Книга істини) та інші трактати. Протягом чотирьох століть секта зазнавала переслідувань, у 1824 р. була майже знищена урядом Туреччини. Ті, хто уникнув розправи, об’єдналися з дервітським ордемом Бекташи.

Згідно з ученням хуруфітів, світ створено Аллахом, він перебуває у постійному кругообігу, що є причиною усіх змін у ньому. Аллах виявляє себе в людині, ним же створений, і в мові своїй – Корані та назвах предметів. Пророк Мухаммед завершує собою цикл кругообігу. Наступні після нього божественні покровителі – шіїтські імами. Фазлалах є останнім покровителем і першим богом у плоті, а також першим у третьому циклі божественності.

Бабіди. На початку 50-х років XIX ст. в Ірані молодий ширазький торговець Сеїд Алі Мухаммед проголосив себе Бабом – “воротами”, через які мусульманин може наблизитись до Аллаха і потрапити в його царство. За кілька років до цього Сеїд мешкав у священному місті шіїтів Кербелі, де познайомився з

керівником сектантської громади шейхівів Сеїдом Каземом Решті. Шейхисти вважали, що їх керівник є тією людиною, після якої повинен з'явитись дванадцятий імам. Коли Казем Решті помер, його послідовники розпочали пошуки нового вождя, який мав готувати людей до приходу останнього імама. Вибір випав на Баба, який згодом зібрав навколо себе численних послідовників.

На той час доживала своє епоха феодального середньовіччя, поживалася торгівля. Відмінялися заборони на шовковий одяг та прикраси. Усе це сприяло залученню до бабідського руху представників дрібної та середньої буржуазії. Сприяло цьому спрощення релігійного культу. Бабіди відмінили молитовні зібрання, протестували проти щоденного п'ятиразового намазу, намагалися реформувати деякі норми побуту і становище жінки в сім'ї.

У 1847 р. Баба було заарештовано і перевезено до Тегерана, що спричинило велике народне повстання під бабідськими гаслами. Намагаючись придушити повстання, влітку 1850 р. власті стратили Баба. Але повстанський рух набув ще більшого розмаху і переріс у громадянську війну. До 1852 р. повстання на території Ірану були придушені.

Бахаїзм. Серед послідовників Баба був Ях'я, якому той, перебуваючи за ґратами, передав свої рукописи і деякі особисті речі. Крім того, Баб велів Ях'ї дописати останні вісім глав священної книги бабідів Беяну. Прихильники Ях'ї твердять, що Баб велів йому відмінити Беян і взяти під своє керівництво весь бабідський рух. Ях'я перейменував себе в Сух-е Езеля ("ранок вічності"). Перебравшись із Тегерана, де учасників бабідського руху жорстко переслідували, до Багдада, який належав Туреччині, почав формувати бабідські громади.

Брат Сух-е Езеля – Хусейн Алі, який у 1852 р. втік із в'язниці, де перебував за участь у бабідському русі, прибравши собі ім'я Баха-Улла, також проголосив себе єдиним продовжувачем Баба. З цього починається багатолітнє суперництво між братами, яке згодом перейшло у відкриту ворожнечу. Турецький уряд

змушений був розселити їх: одного – на Кіпр, другого – в Палестину. Діяльність Баха-Улли виявилась успішнішою. Тому новий релігійний рух отримав назву від його імені – бахаїзм.

Якщо бабізм був специфічним іранським явищем, бахаїзм швидко вийшов на міжнародну арену, оскільки проголошував віротерпимість і спрямованість до синкретизму, виступав за створення нової світової релігії, яка, синтезуючи існуючі, не була б схожою на них. Бахаїзм відводив другорядну роль культові, молитвам, відкинув богослужіння в мечетях, заборони щодо використання шовкових тканин, прикрас та предметів розкоші. Він зняв заборони на відшкодування лихварських відсотків, що сприяло розвитку торгово-промислової буржуазії. Рішуче заперечував джихад (священну війну з невірними), стверджуючи, що царство справедливості може бути побудоване лише мирним шляхом, а всі люди рівні між собою. Виступав також і за ліквідацію бідності, стверджуючи водночас, що порядки у цьому світі закладені “самим небом”, без керівників та підлеглих, не можуть існувати ні армія, ні суспільство. Але керівники повинні жертвувати собою на користь бідних.

Бахаїзм явив собою своєрідну спробу реформування первісного ісламу з метою наближення його до капіталістичних відносин, що зароджувалися. Він набув значного поширення в релігійному житті, з’єднавшись із іншими реформаторськими рухами й організаціями.

Махдизм. Ця течія виникла в Судані у 80–90-ті роки XIX ст., підкреслюючи відданість “чистому”, первісному ісламу. Махдизм вів “священну війну” як з європейськими колонізаторами, так і з турецько-єгипетськими єдиновірцями, які, на його погляд, зрадили ідеали мусульманської віри, стали “лжемусульманами”. Негативно ставився і до розвитку в Судані капіталістичних відносин. Використовуючи гнучку релігійну форму, оперуючи гаслами щодо повернення до святих порядків первісного ісламу, залучив у свої ряди чимало прихильників.

Керівником руху був суданський дервіш (чернець-жебрак) Мухаммед Ахмед. У 1871 р. він оселився на одному з островів

річки Ніл, звідки розсилав мандрівних дервішів по всій країні. Махдисти виступали проти занепаду моралі, розкошів, закликали відібрати землю у феодалів, перерозподілити все майно, відмовитися від сплати податків, скинути турецько-єгипетське панування, вигнати європейських колонізаторів.

Далеко не всі з цих закликів відповідали вимогам Корану і духу первісного ісламу. Але для багатьох достатньо було того, що махдисти апелювали до авторитету Пророка і Корану. Соціальна програма махдизму була підтримана рабами, селянами, ремісниками. Гнучкішою ставала політика місцевих феодалів і работорговців, які використовували ці заклики для подолання іноземної конкуренції, будучи байдужими щодо домагань, пов'язаних із перерозподілом майна.

Махдизм викликав занепокоєння не тільки єгипетсько-турецьких, а й європейських властей. Влітку 1881 р. Мухаммед Ахмед проголосив себе Махді й виклав свою програму дій. Єгипетський уряд велів йому з'явитись у Хартум, щоб виправдатися перед властями. Але той відмовився. Каральний загін, який прибув на острів Абба, був повністю знищений махдистами. Після цього Махді проголосив джихад проти європейських колонізаторів і "лжемусульман", розпочавши бойові дії проти судансько-єгипетських військ. Здобувши кілька перемог, на початку 1885 р. оволодів містом Хартум.

Переможне завершення "священної війни" відкривало можливості для формування теократичної держави на засадах, проголошених у період боротьби за владу. Але невдовзі Махді помер. Його заступив Абдаллах Ібн аль-Саїд Мухаммед, який іменував себе продовжувачем Махді.

Спочатку всі громадські порядки базувалися на зрівняльно-аскетичних принципах. Командирський склад армії та чиновництво набирали з низів. Платня високопоставленим чиновникам не перевищувала заробітків ремісника. Було суворо регламентовано використання побутових предметів. Усі коштовності необхідно було здавати державі. Заборонялися надмірності в харчуванні.

Однак вивести суспільство за межі його об'єктивного розвитку не вдалося. Через декілька років почалося виродження махдистської теократичної держави. Чинovníки та офіцери почали захоплювати земельні ділянки, які обробляли раби та кріпаки. Це спричинило обурення народних мас, які потрапляли в нову кабалу. Спроба впровадження соціально-релігійного ідеалу зазнала краху.

Мусульманські релігійно-політичні рухи

Будучи основою світосприйняття і мислення народів багатьох країн, визначаючи принципи політичного устрою і державного правління, іслам став джерелом різноманітних національних і транснаціональних релігійно-політичних рухів, які відчутно впливають на міжнародний клімат.

Ісламський фундаменталізм. Основними його рисами є радикальне та войовниче неприйняття принципів, форм, мети будь-якої модернізації ісламу, неухильне відстоювання ісламських традицій, протидія процесам загальної відкритості мислення, діяльності, протиставлення їм абсолютної переконаності у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив, відсторонення від решти суспільства.

Сучасний ісламський фундаменталізм постає як категорична й непримирима вимога радикальної ісламізації суспільства на всіх рівнях – політичному, економічному, духовно-культурному.

Розрізняють три категорії ісламських фундаменталістських течій:

1. *Радикальний фундаменталізм.* Його представники використовують військові методи боротьби проти існуючої влади, насильство, терор та ін. Об'єктами їхньої боротьби є не тільки уряди, а й іноземні журналісти, дипломати.

2. *Поміrkований фундаменталізм.* Вплив його прибічників найбільший у сільській місцевості. Багато уваги приділяє роботі

шкіл, лікарень, благодійництву, прагнучи проілюструвати й змодельовати ісламський дух та етику.

3. *Легальний фундаменталізм*. Представники його намагаються легально увійти в парламент, місцеві органи влади, здійснити соціальну реформу, втілюючи в життя ісламський ідеал у межах чинного законодавства. У Лівані в 1992 р. вони здобули перемогу на парламентських виборах, ймовірна була перемога і в Алжирі, але там вибори було відмінено.

Насправді розбіжність між цими рухами помітна не завжди. Інколи вони вдаються до різних методів з метою ефективного реагування на ситуації, в яких опиняються. Навіть палестинський “Хамаз” визнає тимчасове перемир’я з “ворогами”, не відмовляючись від “священної війни”.

Ісламський екстремізм. Йому властива схильність до крайніх поглядів і надзвичайних дій у політиці та ідеологічному протистоянні, нетолерантність, несприйняття й неприйняття інших думок, позицій та уподобань, релігійна нетерпимість до норм, принципів та цінностей неісламського суспільства.

Ідеологи його стверджують, що сучасні мусульманські суспільства втратили свій ісламський характер і насправді є суспільствами джахілії*. Таке оцінювання поєднується з різкою критикою правлячих режимів та їхньої політики. В основі її – ставлення до політиків як до невірних. Деякі представники екстремізму невірними вважають усіх людей, крім членів їхньої групи, інші ж стверджують, що, попри помилковість переконань, більшість населення можна вважати мусульманами.

Прихильники ісламського екстремізму наголошують на необхідності негайних радикальних дій, у тому числі насильства, заради встановлення “ісламського порядку”, можливого тільки внаслідок приходу до влади “істинних” мусульман. Відповідність

* Джахілія – “передісламське варварство”. Цей термін раніше вживався стосовно передісламського стану суспільства. Нині ним послуговуються і щодо будь-якого неісламського суспільства (особливо сучасного), виявляючи вкрай негативне ставлення до нього.

таких дій законодавству для них несуттєва, оскільки головними вважаються лише норми шаріату в їхній інтерпретації.

Сучасний ісламський екстремізм є і релігійним, і політичним – релігійно-політично орієнтованим. Грунтуючись на релігії, він ставить перед собою політичну мету, активно діючи саме на політичній арені.

Ісламський тероризм. Це – одна з форм релігійно-політичної боротьби, в тому числі насильницькими методами, через дестабілізацію суспільства, державно-політичного ладу в країні.

Релігійна основа його виявляється в індивідуальній мотивації, фанатизмі членів угруповань. Вона визнає акції, спрямовані на самогубство, а загибель під час джихаду – прямою дорогою в рай. Тому більшість терористів не тільки готові, а й прагнуть загинути в такий спосіб, вбачаючи в терористичному акті не стільки засіб досягнення мети, скільки своє особисте спасіння в релігійному сенсі. Для терористів такий спосіб життя вважається формою служіння Аллаху.

На початку ХХІ ст. його кваліфіковано як одну з глобальних проблем людства.

Теми для рефератів

1. Особистість пророка Мухаммеда.
2. Ідейно-історичні умови виникнення ісламу.
3. Світогляд Корану.
4. Мусульманська філософія.
5. Суфізм. Суфійські ордени.
6. Основні напрямки в ісламі.
7. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
8. Мусульманські свята і обряди.
9. Іслам в Україні.

Література.

- Абу Аля Аль-Маудурі.* Принципи ісламу. – Львів, 1995.
Бертольд В.В. Ислам и культура мусульманства. – М., 1992.
Грюнбаум Г.Э. Классический ислам. – М., 1988.

Джадалла М.А. Течения в исламе: принципы возникновения и роль в общественно-политической жизни. – М., 1992.

Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990.

Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991.

Коран В.И. Священные книги мусульман как историко-литературный памятник. – К., 1992.

Мец А. Мусульманский ренессанс. – М., 1993.

Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. и др. Жизнь Мухаммеда. – М., 1990.

Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.

Рукайя М. Ислам. – М., 1999.

Савичева Е.М. Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама. – М., 1996.

Сандбаев Т.С. Ислам. – М., 1993.

Розділ XX.

НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ

Бум "нових релігій"

У сучасних умовах, коли можна твердити про певну взаємозалежність та єдність процесів світового суспільного розвитку, коли людство постало перед необхідністю вирішувати глобальні проблеми та соціально-психологічні колізії, породжені НТР, триває процес виникнення релігійних новоутворень. Вони формуються внаслідок взаємодії різноманітних духовних традицій, своєрідних гібридів, що становлять підсумок перетину світської та релігійної думки, "опромінювання" одного культурного ґрунту струмом символів, уявлень та настановлень, породжених іншою культурою. У ряді країн – Індії, Японії та ін. – відбувається процес утворення нових релігійних рухів та організацій (він розпочався ще в ХІХ ст.): необуддизму, неоіндуїзму тощо, їх зазвичай називають "нові релігії" або "релігійно-реформаторські рухи", причому вони відіграють важливу роль не тільки в країнах, де народилися, а й за їх межами, особливо у США та Західній Європі. Ці "нові релігії" відбивають тенденцію модернізації традиційних релігій Сходу та Заходу, що дозволяє вписати містичну та міфо-магічну традицію в духовне життя складної та суперечливої цивілізації ХХ ст.

Зараз на Заході спостерігається бум "нових релігій", що викликає прагнення багатьох теоретиків і мислителів Європи та США усвідомити природу цього феномена. Більшість західних науковців (серед найвідоміших можна назвати Арнолда Тойнбі, Д. Медоуза, Т. Розака, Олдоса Гакслі) вбачають у запозиченні сучасною західною цивілізацією східних моделей світосприйняття найважливіший засіб виходу з деяких її глухих кутів (дегуманізації, кризових моментів у взаєминах людини і природи тощо). Висновку про необхідність інтеграції християнських та

східних релігійних традицій дійшли й такі видатні християнські теологи та філософи, як Карл Ясперс, котрий вважає, що підґрунтям релігії майбутнього має бути біблійно-східна релігія, що з необхідністю увібрала в себе усе цінне, що міститься в індійських та китайських віруваннях. У літературі існує думка, що настала пора зректися “західного провінціалізму” в царині релігії, збагатитися релігійним досвідом Сходу. Це – не просто абстрактне розумування, такі думки викликані стихійним поширенням на Заході релігійних течій, що сягають своїми джерелами східно-містичних та магічних традицій, поширенням, що набуло у 60–80-ті роки справді масового характеру. Навіть неупередженого погляду на “нові релігії” Сходу та Заходу достатньо, щоб виявити надто чіткі паралелі в особливостях світогляду, системі релігійних стосунків та структурі, у культових формах. Більшість “нових релігій” – як ті, що виникли у кінці ХІХ ст., так і ті, що були започатковані у новітній час, незалежно від території, де вони переважно поширилися, чи підґрунтя – містичного або міфо-магічного, на яке вони спираються – так чи інакше несуть у собі ідею єдності буття. Найчастіше їх очолює харизматичний лідер, що претендує на сакральну “осяяність”, володіння певною езотеричною таємницею. Усі вони, як правило, обіцяють не “чек з оплатою посмертно” (за словами одного із неоіндуїських ідеологів), а досягнення щастя та визволення від страждань “тут і зараз”, у земному житті; нарешті, всі вони так чи інакше тяжіють до синкретизму або універсалізму, що в цілому є наслідком взаємодії культур.

Цілком вірним є твердження про те, що, звичайно, ці особливості в основному суперечать настановленням релігій арамейських традицій та водночас демонструють безсумнівний зв'язок із духовним кодом індійської і японської релігійних традицій. Не можна заперечувати бажання певного прошарку прибічників “нових релігій” на Заході протиставити ці релігії християнським інститутам та вченню як частині чужого істеблішменту. Проте виникає питання: що спричиняє поширення саме таких форм релігійності у сьогоdnішньому світі – “негнучкість”

християнських церков у процесі модернізації або певна співзвучність сучасній “відчуженій самосвідомості”, або ж суто політичні чинники? Це питання, на думку дослідників, вимагає дуже серйозного вивчення. У всякому разі треба визнати слушність висловлювання Олдоса Гакслі:

У західних релігіях людина прагне пізнати Бога, у східних релігіях людина прагне стати Богом.

Адептам “нових релігій” притаманна віра в можливість вирішити гострі проблеми сучасного світу у відповідності з тими проектами, напрямками, що пропонуються. До них можна віднести проекти “нових світових цивілізацій”, “раю на землі”, що надають світоглядним системам “нових релігій” хіліастичні та месіанські риси. Найбільш розробленими є концепції Ауробіндо Гхоша, викладені у його працях “Цикл людської історії” та “Ідеал людської єдності”. Тут подається ціла система поступального розвитку людства до вищого щабля його буття на рівні “наднаціонального” об’єднання, що знаменує водночас торжество “суперіраціонального” (містичного) типу свідомості і повної соціальної справедливості. Певна типологічне подібна схема характерна і для Місії Рамакришни, Суспільства божого життя. Сока гакай та ін. В усіх випадках торжество соціальної справедливості пов’язується, по-перше, з подоланням протиставлення різноманітних суспільних систем, різних філософій, по-друге, зі змінами людської свідомості, по-третє, з діяльністю “просвітлених” духовних лідерів.

Можна помітити, що проекти майбутньої суспільної гармонії існували в усі часи в усіх релігіях і зовсім не є породженням сьогодення. Проте в минулому, навіть у межах релігійних традицій з їхнім плюралістичним та водночас монотеїстичним підходом до світу, хіліастичні мрії, як правило, мали на увазі не примирення, не гармонізацію різних суспільних та філософських систем, а торжество певного одного, заданого принципу. Ці концепції узгоджувалися не з людиною як суб’єктом перетворення світу, а з Божою волею або з надкосмічним божественним законом. Мотив, що присутній в усіх проектах “нових

релігій” – важливість людської волі та активності. Відштовхуючись від реального, емпірично відчутного на рівні щоденної свідомості психологічного дискомфорту, світоглядні системи цих релігій, по суті, перетворюють те, що в традиційних (передусім монотеїстичних) релігіях було метою – пізнання Бога або закону як необхідної умови спасіння – у спосіб гармонізації взаємин з навколишнім світом та з самим собою, вказують спосіб “жити щасливо”, порівняно з яким усе інше – і божество, і світові проблеми – виявляється немовби похідним. Дослідники доводять, що дух “нових релігій” можна характеризувати як релігійно-авантюрний, що вони привносять у релігійну царину ігровий момент, який дозволить адептові повернутися до секуляризованого світу. Створення “новими релігіями” своєїрідної “фантастичної дійсності” пов’язане не лише з ігровим аспектом мислення, але й із переміщенням сфери незрозумілого зі світу зовнішнього у внутрішній світ людини, що дозволяє індивідові досягнути стану нірвани – звільнення від оков емпіричного світу. Цей містицизм та магизм і конструює світ фантазій сучасного світу, задовольняючи духовні потреби людини.

Проблема майбутнього релігії, її місця та ролі в житті людини на вищих ступенях науково-технічної цивілізації цікавить сучасну соціально-гуманістичну та релігійну думку. Ця проблема тісно пов’язана з питанням про темпи, напрям та перспективи процесів секуляризації у сучасному та майбутньому цивілізованому суспільстві. Тут під секуляризацією мається на увазі соціальний та ментальний процес, внаслідок якого найважливіші сфери суспільного життя, культури та людської свідомості звільнюються від влади інститутів та символів релігії; процес, у якому різноманітні галузі людського життя перестають бути сакральними, а починають сприйматися як самостійні щодо норм та настанов релігії.

У світлі такого розуміння процесу секуляризації стає очевидним, що проблема майбутнього релігії або релігійності розглядається з позиції футурологічної концепції цивілізації та людини, нерозривно пов’язаної з теоретичними та практичними

аспектами процесу секуляризації. Теоретичні аспекти першої та другої концепцій являють собою немовби дві сторони однієї медалі, є взаємодоповнювальними. Рефлексії щодо майбутнього релігії найчастіше виявляються в контексті досліджень проблеми секуляризації. Сучасні теорії секуляризації містять найбільше число запитань, присвячених саме майбутньому релігії. Ці теорії у першому наближенні можна поділити на так звані “слабкі” та “сильні” теорії секуляризації. Перша група (“слабкі”) знаходить обґрунтування у тих настановах сучасного релігієзнавства (як правило, філософських та психологічних) та напрямках теологічної думки, що намагаються виявити зв’язок між релігійністю та природою людини, її сутністю, показати необхідність релігії в індивідуальному і колективному житті, у процесі самореалізації індивіда та дозрівання особистості (Дж. Олпорт, А. Маслоу, Т. Парсонс та ін.). У процесах секуляризації вони не помічають незворотних змін, які мають місце в релігії. Цілковито природно, що прибічники цих теорій не підтримують думку про згасання релігії як неминучого наслідку цивілізаційних змін. Вони наголошують, що сучасні секуляризаційні процеси стосуються лише традиційних форм релігії та її інститутів і аж ніяк не сутності самої релігії, отже, вони зовсім не ведуть до загального стану безрелігійності. Процеси секуляризації заторкують лише застарілі та неадекватні сучасному світові форми релігії і переносять усе істотне в релігії до сфери індивідуальності. Очевидна втрата релігійними інститутами традиційно суспільних функцій, що виконуються ними, не означає істотного обмеження ролі релігії, а лише зміну царини її діяльності – більш повне зосередження на психологічних функціях, значущість яких різко зростає в умовах науково-технічної цивілізації. У майбутньому ж сформуються нові види та форми релігії і релігійності.

Друга група теорій секуляризації (“сильна”) ґрунтується на традиціях філософської думки та наукових рефлексіях (Фридрих Ніцше, Жан-Поль Сартр, Вільям Кемпбел та ін.). Автори цих теорій вбачають у процесах секуляризації постійне та необоротне зменшення ролі й значення релігії у сфері

людського життя та прогнозують у майбутньому наявність безрелігійної культури, за якої усі основні цінності секуляризовані, а сама людина є арелігійною. Вже на нинішньому етапі цивілізації релігія, на думку провідних представників цих теорій, виконує дедалі меншу роль у житті людини – ледве задовольняє коло її потреб. Усе частіше її замінюють у цьому наука, мистецтво, світські, ідеологічні та етичні системи тощо. Найдовше релігія “затримується” у сфері внутрішнього життя людини, на рівні почувань індивіда. Тут релігія постає як чинник, що пом’якшує граничні ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). Проте і тут відбуваються зміни, що не підтверджує однозначно гіпотезу про інтегральний зв’язок релігійності з природою людини, про її необхідність у житті індивіда.

Аналіз даних двох груп теорій секуляризації виявляє їхню слабкість та спрощений підхід до майбутнього релігії і перспектив секуляризаційного процесу. Насамперед треба відкинути суто механістичні уявлення про секуляризацію як простий лінійний процес, що прямує до фатальної переконаності у згаданні релігії, до відсутності інтегрального зв’язку релігії з природою людини. По суті, положення про зникнення релігії в майбутньому передбачає надто складний, тривалий, пов’язаний зі змінами нерелігійного типу (в галузі економіки, культури, психології та ін.) процес поступової емансипації людини від релігії. Польський вчений Я. Шмідт вважає плідною гіпотезу, згідно з якою процес секуляризації призведе не стільки до повної елімінації релігійності з життя людини та культури, скільки до втрати релігією монополії в людському бутті; секуляризація – шлях до якісно вищої, плюралістичної за своєю суттю світоглядної культури.

Однією із найвиразніших тенденцій цього напрямку релігійно-культурних змін є прискорений цивілізаційними та світоглядними змінами процес своєрідного “вростання” традиційних форм і навіть фундаментальних ідей і концепцій релігії у світську культуру. Цю тенденцію супроводжують також важливі змі-

ни в царині власне релігії, наприклад бурхливий процес формування нових теологічних вчень у християнстві або істотні зміни доктринного характеру в католицизмі. Дедалі сильніше виявляється тенденція, протилежна тій, що панувала в минулому, а саме: протягом сторіч, а то й тисячоліть релігія асимілювала елементи різноманітних галузей позарелігійної культури – моральності, філософії, мистецтва та ін.; нині – навпаки: посилюється акумуляція релігійних форм та концепцій у світській культурі. Це особливо яскраво виявляється у сучасній музиці, архітектурі, в деяких видах пластичного мистецтва, у певних напрямках сучасної філософії, в науці тощо.

Прискорений цивілізаційними та суспільними змінами процес “вростання” традиційних форм релігії у світську культуру, певне немовби “розсіювання” релігії у явища сучасного життя вимагає теоретичних досліджень релігії, її місця та ролі в культурі, її майбутнього в науково-технічній цивілізації та її зв’язку з існуванням людини. Природно, що необхідно зректися спрощених, успадкованих від епохи Просвітництва умоглядних схем і стереотипів щодо релігії – концепції “кінця” релігії як релікту минулого, “опіуму для народу” та ін. Тому одним із першочергових завдань є створення нової теорії, яка б пояснила і процес секуляризації, і майбутнє релігії, і комплекс питань, пов’язаних із різноманітними аспектами функціонування релігії у людському житті й культурі.

В кінці ХХ ст. особливого значення набула така глобальна проблема, як загострення екологічної ситуації, що порушує самі основи існування людства. У зв’язку з цим сучасні теологи та західні вчені й методологи (С. Насер, А. Тойнбі, Е. Фром, У.Р. Джекобс, Б.А. Ліві та ін.) вбачають ключ до подолання екологічної кризи у суфізмі, даосизмі, буддизмі, синто та ін. Так, С. Насер вважає, що “треба визнати обмеженість західної науки у сфері освоєння природи та звернутися до традиційних учень Сходу, наук про релігії східних цивілізацій, насамперед китайської, японської, індійської та ісламської. Хоча вони й різняться між собою, їх об’єднує метафізичний принцип дослідження при-

роди як сфери буття, пронизаної “розумним вищим світлом”. Розвиток науки й техніки у європейській цивілізації зірвав покрив сакральності та духовності зі ставлення людини до природи. Відтак порушилася гармонія між природою та людиною, між людиною та Богом. На думку С. Насера, західна наука не акцентувала уваги на вивченні загального зв’язку в живій та неживій природі через встановлене нею обмеження. Наскільки великим є цей недогляд, зрозуміло з того, що сучасні екологи приходять до уявлення про навколишню природу як про єдиний організм. Але за цим йде висновок, що для подолання екологічної кризи необхідно звертатися до давніх релігійно-містичних вірувань.

Відомий західний мислитель Е. Фром також вбачає вихід із екологічної кризи у зверненні до східних релігійно-містичних учень. Він виходить з того, що причини екологічних проблем кореняться в самій сутності християнської релігії, яка є чужою природі. Християнський спосіб мислення призвів у підсумку до того, що “індустріальному суспільству притаманне презирство до природи як до всіх речей, що не є продуктами машинного виробництва, і до всіх людей, що не займаються виробництвом машин...” Для подолання цього відчуження Е. Фром пропонує використати як духовний засіб “нетейстичний містицизм” дзен-буддизму.

Дещо ширше до розгляду екологічних проблем підходять японський мислитель Д. Ікеда та колишній директор Римського клубу А. Печей. З їхнього погляду, “найважливіші нинішні проблеми залишаються духовними та етичними, і вся сукупність наукових і технічних засобів не в змозі розв’язати їх”. Вихід із кризи вони вбачають не стільки у зміні реальної дійсності, стільки у знищенні внутрішніх духовних джерел кризи – в “етичній революції”, або “революції в людині”.

Д. Ікеда вважає, що “етична революція” пов’язана з буддизмом, здатним пробудити все внутрішнє духовне життя людини. Відповідно до такої точки зору “етична революція” припускає існування двох етапів. На першому з них під впливом буддизму людина перероджується в етичному плані. Люди, що здійснили

внутрішню революцію, несуть свої переконання в світ, у практику соціального життя. На другому етапі – через навчання і виховання вони революціонізують інших, а це зрештою зумовлює трансформацію суспільства зсередини. Як підсумок – буде створена основа для вирішення таких серйозних проблем, як забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів тощо.

На необхідність створення нової етики вказує і філософ-гуманіст, лікар та теолог Альберт Швайцер. У праці “Культура та етика” він проводить ідею, згідно з якою “етика має народитися з містики”, причому містика не є самодостатнім явищем. Містика існує лише задля етики “шанобливості перед життям”. Швайцер проголошує “етичний містицизм” єдино глибоким світоглядом, шляхом до життєствердження, причому на місце християнського принципу любові до ближнього ставиться моральний імператив “шанобливості перед життям”. Сутність “етичного містицизму” полягає в такому: життя – священне; етика – це необмежена відповідальність індивіда. Етика “шанобливості перед життям” націлена на підвищення почуття відповідальності людини. Власність Швайцер розглядає як майно суспільства, що перебуває в суверенному володінні індивіда; така етична позиція особистості може бути лише наслідком “етичного містицизму”. Адже містика має своє виправдання лише в етиці та через етику; таким чином і відбувається оселення Бога в людині та його розчинення у її справах і вчинках. Швайцер доповнює свою етику принципом “людина і природа”: усі людські дії в ставленні до земної природи, до природи взагалі є об’єктом етичної оцінки. Такий підхід заслуговує на увагу, але його слід доповнити соціальними чинниками.

Уся сучасна культура та життя людини пронизані процесом космізації у зв’язку з виходом людини в Космос та його освоєнням. Зрозумілим є й інтерес до проблеми існування у Всесвіті розумного життя. З цієї проблемою нерозривно пов’язане одне з масових захоплень другої половини ХХ ст. – пошук космічних “братів за розумом”, уфологія, що слугує джерелом безлічі гіпо-

тез найнеймовірнішого характеру, в тому числі й щодо відвідання Землі “богами-астронавтами”. Такого роду концепції існують здавна, вони зафіксовані в давніх міфах Китаю, Шумеру та інших країн. Відомий американський учений К. Саган у книзі “Розумне життя у Всесвіті” твердить, що давні шумери могли мати контакт із космічними прибульцями. Шумерські міфи, твори образотворчого мистецтва та глиняні печатки, з його погляду, підтверджують, що в районі Перської затоки, можливо, на місці давнього міста Ериду, в 4 тис. до Р.Х. або й раніше між людськими істотами та неземною цивілізацією відбувся контакт “величезної могутності”.

У західній літературі містяться й більш докладні дані про ці та інші неземні контакти, де на основі звернення до археологічних фактів з багатьох давніх культур робляться висновки про те, що “люди мали контакт і одержали інструкцію від тих, хто перебував на більш високому рівні розвитку і був більш великодушним на сходинах еволюції”. Ця інструкція містила “секрет безсмертя”, що передавався від покоління до покоління за допомогою окультних традицій та містичних вчень і полягав у тому, що людина може збудувати “тіло із світла”, вільне від смерті, і не потребувати їжі (згадаймо “етерних істот” Циолковського).

Згідно сучасної науки, гіпотеза космічних палеоконтактів не суперечить фундаментальним законам природознавства, вона впливає з ідеї множинності світів – ідеї існування позаземної цивілізації. Гіпотеза палеоконтактів спирається на ряд моментів, зафіксованих у стародавніх пам’ятках культур Сходу. Йдеться про прибульців, що заснували шумерську цивілізацію, про знання африканського народу догонів щодо будови зоряної системи Сириус, про “синів неба”, що стоять біля джерел китайської цивілізації, та ін. Стосовно ж міфу про “богів-астронавтів”, то він стає зрозумілим, якщо зважити на концепцію, за якою “боги мали пройти через людську еволюцію (немає бога, який би раніше не був людиною)”. Відвідання “богами-астронавтами” в минулому нашої планети можна до деякої міри розглядати як

аргумент на користь можливості існування у Всесвіті високорозвинених істот, розумних цивілізацій.

Однією з тенденцій розвитку сучасної науки є інтерес фізиків, які займаються проблемами елементарних часток та космологією, до традицій давніх східних культур, до мудрості Сходу. Якщо раніше вважалися занадто екстравагантними твердження типу “всі основні ідеї сучасної науки вже були висловлені у давній китайській філософії”, то нині дехто з американських фізиків намагається “корелювати та доповнювати” сучасну фізику Ведами та поезією Вільяма Блейка, виявляє паралелі між квантовою механікою та вченням тибетського лами У. Трунга, формулює принципи фізичних теорій у світлі трансцендентної медитації індуїзму.

Концепції сучасної фізики можуть здаватися дивними людині, не обізнаній у теорії відносності та квантовій механіці. Так, здаються незвичайними квантові принципи суперпозиції; людський розум жахається перспективи викривленого простору та областей Всесвіту, що лежать поза простором та часом. Коли ж людина починає вчитуватися в сторінки індійських філософських трактатів, зауважує американський дослідник І.Талбот, то вона доходить висновку, що “Тантра може розглядатися як давня гілка квантової теорії”. Індійські містики, як не дивно, мають уявлення і про те, що простір і час утворюють континуум і що не існує точної причинності. “Чудні” уявлення нової фізики були відомі східним мудрецам уже в VI–VII століттях.

Основне, що є специфічним для східного світогляду і що особливо привертає до себе увагу вчених – це відчуття цілісності світу, його єдності та взаємозв’язку, визнання наявності певної “абсолютної” істини, що має глибоко особистий характер.

Останнім часом в Україні крім традиційних (православ’я, греко-католицизм, протестантизм, юдаїзм, іслам) релігій поширюються нові релігійні течії та створюються організації, серед яких є такі, що історично не успадковані нашим народом від попередніх епох, не притаманні його релігійній духовності, куль-

турно, побутово, ментальне не укорінені, але набувають популярності внаслідок місіонерства. Нетрадиційними для України вважаються релігії переважно східного (індуїського, буддійського та ін.) напрямку

До нових релігійних рухів належать і так звані неорелігії, які оформилися порівняно недавно – у другій половині ХХ ст. Поява їх зумовлена змінами світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій, взаємовпливами різних культурних світів. Водночас неорелігії постають як результат релігійної ініціативи окремих осіб, котрі, базуючись на певній віросповідній традиції або синкретизмі декількох, творять нове віровчення, культ, організацію. Остання вважається самодостатньою і незалежною від будь-якого релігійного центру, а її засновник і керівник – обраним Богом. Серед численних неорелігій, які зазвичай є частиною молодіжних рухів, що виникають у середовищі інтелектуалізованих верств населення, виділяються неохристиянські, неоорієнтальські, неоязичницькі та ін. Сьогодні в Україні налічуються майже всі відомі в світі напрями неорелігій. Новітня нетрадиційна релігійність в Україні представлена групами.

Неохристиянство

До неохристиянства належать релігійні течії, що виникають у межах традиційного християнства з метою приведення його у відповідність з вимогами часу. Ще в минулому, а особливо в середині нинішнього століття християнські Європа й Америка стикнулися з появою численних відгалужень від протестанських церков загальнохристиянського, євангеліського характеру. Новоутворені Церкви базуються на Біблії як основному віросповідному джерелі та на особі Ісуса Христа як центральній постаті своїх релігійних доктрин. Характерною для неохристиянських груп є критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій: оголошення своєї Церкви, секти справді істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіянським у спасінні Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом вільного прочитання її і власними інтерпрета-

ціями; піднесення останніх до рангу віросповідних джерел (додаткові писання, об'явлення), авторитетніших часом за Біблію; визнання Ісуса Христа поряд зі своїм лідером – керівником церкви, який вважається пророком, посланцем Бога. Неохристиянство відрізняється від історичного християнства своїм розумінням Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духа, пекла й раю тощо.

В Україні до неохристиянських рухів належать, по-перше, привнесені з-за кордону місії, секти, новітні Церкви (Християнська місія, “Емануїл”, “Армія спасіння”, мормони), Церква повного Євангелія, Церква Христа, Київський християнський центр “Нове життя”, Християнська церква “Хвала і поклоніння”, проросійське неохристиянське утворення Церква воскресаючої Богородиці, церква маріїнської орієнтації “Альфа і Омега” тощо; по-друге – християнські об'єднання українського походження, як от Спілка християнської міжконфесійної згоди “Лігіс” і Собор євангельських церков.

Богородична церква – неохристиянська конфесія, що розглядає себе як спадкоємицю “Російського самодержавного православ'я” та його наступниці – Істинноправославної церкви. Богородична церква організаційно сформувалася в Росії у 80-х роках. Офіційно була зареєстрована 1992 р. як Церква Божої Матері, що преображається. В Україні громади Богородичної церкви з'явилися 1992 року. Богородична церква проголосила себе Церквою Царства Божого, яке Божа Мати за дорученням Святої Трійці має збудувати на Землі, підготувавши другий прихід Ісуса Христа. Своєрідне витлумачення в Богородичній церкві знаходять православне віровчення, обряди. Так, євхаристія розуміється тут як таїнство втілення в людину Христа через Марію. Атрибути храму, одяг священнослужителів у Богородичній церкві символізують вшанування Діви Марії. У культ і літургію запроваджено багато нових елементів. Священики сповідуються перед братами і сестрами. Велика увага приділяється “пластичній молитві”, медитації: обов'язково тричі на день твориться Розарій – вінок молитов із роздумами про важливі події земно-

го життя Господа і Богородиці. Російську православну церкву Богородична церква розглядає як “притулок Сатани”, а її патріарха – як “червоного дракона”. Визнаючи необхідність покаяння Росії перед Всевишнім, перед усім світом за спробу утвердження “диявольської цивілізації” – комунізму, вбивство “богородичного імператора Миколи II”. Богородична церква утверджує водночас ідею месіянської ролі Росії у світі, побудови через посередництво Пресвятої Богородиці саме на її території цивілізації, тожної апостольському буттю. “Духовним Ізраїлем III Заповіту є Свята Русь” – твердять ідеологи цієї Церкви. Появу Богородичної церкви її керівництво розглядає як вияв Божого Провидіння, а тому закликає інші християнські конфесії до здолання своїх відмінних рис і входження в лоно новоутворення. Богородична церква шанує святих східного і західного християнства. Вона входить до Міжнародної ради громадських церков, визнається Вселенською Маріїнською церквою. Богородична церква має своє суспільно-просвітницьке утворення “Фонд Нової Святої Русі”.

Мормони – члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів, що її заснував у США 1830 р. Джозеф Сміт. За твердженням останнього, ангел, що явився йому, вказав місце, де лежали дощечки з давніми письменами книги ізраїльського пророка Мормона. Перекладена і видана, “Книга Мормона” подає життєпис двох давніх народів, які залишили Ізраїль і переселилися в Америку. Разом з писаннями самого Сміта, у мормонський канон включені також: “Вчення і заповіді”, “Коштовна перлина”, англійський переклад “Біблії” короля Джекоба. Віровчення церкви характеризується синкретичністю: воно увібрало в себе положення з християнських, ісламських, буддійських, давньогрецьких та давньоримських релігій, трактування Сміта. У статтях, де викладені основи віри мормонів, своєрідно витлумачуються Трійця, викупна жертва Христа, спасіння, месія. Мормони вважають себе обраними Богом людьми і сподіваються на щасливий кінець свого життя. Вони вірять у дар “іномовлення” та його тлумачення, божественне об’явлення, можливість побудови “Сі-

ону” на американському континенті. Мормони визнають обряд хрещення через занурення у воду, покаяння. Церква мормонів має струнку ієрархічну організацію. На чолі її стоїть президент, який вважається пророком. Він керує громадами за допомогою 12 апостолів. Кворуму семидесяти, “Керівного єпископату” та Патриарха Церкви. Вся влада перебуває в руках священників-мормонів, які поділяються на Ааронове (молодше) та Мелхиседекове (старше) коліно. Основний центр мормонів – місто Солт-Лейк-Сіті, штат Юта (США). Крім того, члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів є у Великій Британії, Скандинавії, Німеччині, а також в Україні, де діє 23 громади.

Новоапостольська церква виникла в Англії 1832 р. як результат релігійного руху за відродження первісного вчення Христа. В наші дні центр Церкви маститься в Цюриху, очолюється первоапостолом, рішення якого з церковних питань є обов’язковими для членів організацій. Церковні священнослужителі – єпископ, староста, пастор і проповідник – правлять службу відповідно до своєї професійної діяльності, безкоштовно. У Церкві здійснюються три таїнства: хрещення водою, закарбування Духом Святим і причастя. Громади Новоапостольської церкви діють у більшості областей України. Видається журнал “Наша сім’я”.

Церква Христа – новітній для України релігійний рух, поява якого ініційована американськими місіонерами. Церква проголошує Біблію основою свого віросповідання і діяльності, вимагає від кожного вірного дотримуватися постулатів віри, викладених у Святому Письмі, втілювати у своєму житті первісні християнські ідеали. Церква протестує проти бюрократичних організаційних пут, тому не має вищих та місцевих органів управління або якогось керівного центру. За кожною громадою визнається право автономії. Громада керується за місцем реєстрації обраним старшиною, богослужіння веде місцевий диякон, відправи у Церкві складаються із п’яти ритуалів, що відповідає тексту Святого Письма: спів, молитва, проповідь, складання дарів, переломлення хліба та причастя вином. У Церкві не існує обо-

в'язкового членства, визнається хрещення у свідомому віці, яке здійснюється короткочасним зануренням у воду

Нова церква, або Церква нового Єрусалима – послідовники Е.Сведенборга (1688–1772), відомого шведського теософа-містика, вченого широкого профілю, який свій духовний досвід описав у книзі “Щоденник видінь”. Основу віровчення Церкви становлять 33 томи теологічних творів Сведенборга, зокрема книга “Таємниці неба”, “Про небо та його чудеса та про пекло”, “Вчення Нового Єрусалима”, які у Швеції тривалий час були під забороною, а їх автор звинувачувався у ересі. Лише після смерті Сведенборга з'являються гуртки його шанувальників. Перший такий осередок заснував у Лондоні Роберт Гіндам. Датою народження Сведенборзької церкви вважається 1788 рік. Нині громади сведенборгців існують у різних країнах Європи, Америки. Церква видає журнал “Шлях до себе”, має богословські семінарії в Англії, США. Громади Нової церкви є у Львові та Донецьку.

Релігії орієнтального напрямку

Релігії орієнтального напрямку репрезентовані неоіндуїзмом, течіями буддійського спрямування, рухами синтоїської орієнтації.

Неоіндуїзм сьогодні є неодмінним елементом релігійного життя не лише Індії, а й багатьох країн Європи та Америки. Виник у першій половині XIX ст. в рамках індуїзму як його сучасне прочитання для інтелектуалізованих верств Сходу і Заходу. Характерним для неоіндуїзму є, як правило, опора на давню ведичну традицію, але при цьому вдало використовуються досягнення інших культур, цінності багатьох релігій. В усіх неоіндуїських вченнях популярними є ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовної оази в реконструкції суспільства. Обов'язковим для неоіндуїзму є наявність гуру як проповідника вчення і провідника духовних пошуків особистості, групи, течії. Адаптовані до сучасної людини, неоіндуїські рухи особливо активно поширюються східними мі-

сіонерами з середини ХХ ст. переважно у формах культурних, просвітницьких, оздоровчих заходів.

Міжнародне товариство Свідомості Кришни, або рух “Гаре Кришна” (МТСК), є модернізованим варіантом однієї з гілок вішнуїзму – “релігії чай” тантинів. Відомий бізнесмен з Індії Свами Прабгупада (1896–1977) прибуває 1966 р. до Америки з метою відродження моральності американського суспільства, яку починає реалізувати серед гіпи Нью-Йорка. З невеличкої групи учнів Прабгупади рух виріс до світового розповсюдження конфедерації ашрамів, духовних шкіл, храмів, громад, видавництв, крамниць, сільськогосподарських ферм. Лише в США налічується 100 тисяч кришнаїтів. Центри МТСК є також у Канаді, Австралії, країнах Латинської Америки, майже у всіх європейських державах. Перші громади кришнаїтів з’явилися в Україні у 80-х рр., але існували нелегально. Лише 1990 р. було дозволено їхню діяльність. 1995 р. зареєстрований Всеукраїнський центр Свідомості Кришни, який є керівним органом об’єднання 46 громад послідовників кришнаїзму, що діють майже в усіх областях України.

Ядром вчення МТСК, викладеного у майже 80 працях Шри-ли Прабгупади і перекладеного на 35 мов світу, є віра в Кришну як Верховну особу Господа та необхідність відданого служіння йому. Кришнаїти виконують визначену Прабгупадою місію: пропагують ведичні знання про Космос, людину, суспільство, поширюють Свідомість Кришни, брахманічну культуру, практикують бгакті-йогу, ведуть праведне життя (не споживають м’ясо, рис, яйця, каву, чай, наркотики, не грають в азартні ігри тощо). Кришнаїти крім вирішення проблем внутрішнього вдосконалення особи займаються благодійництвом. В Україні вони проводять соціальне важливі благодійницькі акції – “їжа для життя”, борються з наркоманією, працюють у місцях позбавлення волі, розповсюджують ведичну літературу, провадять фестивалі, лекції тощо.

Послідовники Шри Сат’ї Саї Баби (нар. 1926 р.), одного з найвідоміших в Індії та в усьому світі Гуру, об’єднані в релігійні

центри, що існують у багатьох країнах і підпорядковуються ашраму “**Прашанті Нілаям**” (“**Обитель полного покою**”) – місцю проживання вчителя і прощі його вірних, що у Південній Індії. Саї Бабу вважають чудотворцем, аватарою (втіленням) Бога, який зцілює людей і духовно, і фізично. Свою місію Сат’я визначив як ствердження праведності (дгарми), відродження в людині прагнення до духовності, а в людстві – бажання жити в мирі й співпраці. Саї Баба прийшов, щоб об’єднати всіх людей в одну сім’ю, яка б будувалася на принципах Істини, Праведності, Миру, Любові й Ненасильства. Вчення гуру – не нова релігія, вона визнає всі релігії, наявність у них істини, допомогти усвідомити яку і покликаний Саї Баба. Вся діяльність центрів спрямована на духовну сферу, освіту та служіння людям (допомога хворим, людям похилого віку, розумове відсталим, усім нужденним). Вироблений ними Кодекс поведінки і Десять принципів життя послідовників Саї Баби близькі до вже відомих релігійних заповідей загальнолюдського змісту. В Україну рух прийшов із Росії в 90-х рр. через Братство відданих Сат’ї Саї, Товариство ведичної культури Санкт-Петербурга, які перекладають і видають повчання, афоризми вчителя, записи розмов із ним.

Активно діють в Україні **Центри Шри Чинмоя** (нар. 1932 р.) – індійського поета, музиканта, філософа, громадського діяча руху за мир. У своїх працях “Внутрішня поза межність” (1974), “Медитації” (1978), “Світло Сходу для західного розуму” (1989), “Душа – подорож нового життя” (1991) та інших Шри Чинмой навчає “Шляху серця” – шляху любові, відданості й самозречення, який дає можливість швидко досягти духовного прогресу. Запропонована вчителем філософія любові виражає найглибший зв’язок Людини і Бога, які є аспектами однієї і тієї самої єдиної свідомості. У драмі життя людина реалізує себе у Всевишньому, усвідомлюючи, що Бог – це найвища власна сутність людини. Всевишній розкриває себе через людину, яка служить його інструментом для перетворення і вдосконалення світу. Головна мета послідовників учення – духовне і фізичне вдосконалення особистості через

пізнання своєї глибинної суті, духовних істин, пошук, відкриття й вияв їх у собі. Для цього центри організовують і здійснюють лекції, концерти, театральні вистави, екскурсії, спортивні змагання та інші безкоштовні культурні заходи. В Україну рух прийшов у кінці 80-х – початку 90-х рр. у результаті проповідництва одного із західних учнів Шри Чинмоя. Сьогодні центри (громади) Шри Чинмоя діють у 24 містах України, зокрема в Одесі, Києві, Харкові, Львові.

Ошо-центр створений у Києві в 1991 р. прихильниками індійського філософа, гуру, проповідника Раджніша Чандра Мохана (1931–1991), більш відомого під духовними іменами “Бгагаван Шри” (Благословенний) і “Ошо” (Океанічний, розчине-ний в океані). Раджніш 1974 р. заснував Міжнародну комуну з центром у місті Пуна (Індія). З 1981 р. перебував у США, де праг реалізувати свою мрію – створити “просвітлену громаду”, Раджнішпурам – місто майбутнього. Проте здійснити свої плани Ошо не зміг: він був депортований із країни, повернувся у свій ашрам в Індії, де жив до смерті в колі своїх учнів, друзів, послідовників. Популярність Ошо на початку 80-х рр. була приголомшлива. У 22 країнах Америки, Європи, Азії відкрито 500 центрів раджнішизму. Його твори містять оригінальні роздуми про Всесвіт, Бога, людину, їхнє гармонійне існування. Гуру не нав’язував якісь заповіді, догмати, доктрини, обов’язкові приписи, поважав свободу людини, її прагнення до самопізнання, здатність до самовдосконалення. Своє вчення Ошо пропонував як допомогу тим, хто йде шляхом духовних пошуків, і як один із таких шляхів він пропонував власний досвід самоусвідомлення, синтезації вчень східних і західних філософів, духовних традицій різних релігій (йоги, суфізму, індуїзму, буддизму, тибетської тантри тощо). При українських центрах Ошо працюють групи з медитації за Раджнішем, з лікування за системою Рейки та з астрології. Кількість членів громад постійно зростає.

Вселенська Чиста релігія походить з Індії, де 1970 р. її засновниця Шривастава Нірмала – Шри Матаджи Нірмала Деві (нар. 1923 р.) відновила давню систему духовного сходження і

самооздоровлення – сагадж-йогу. За вченням останньої, в кожній людині перебуває енергія чистого бажання (кундаліні), яка є відродженням Святого Духа. За допомогою медитації, молитви, специфічного методу, який відкрився Шри Матаджи, людина стає здатною на самореалізацію – усвідомлення власного духу, тобто пробудження власної сили, кундаліні. Завдяки підйманню цієї сили-енергії, яка виходить у вигляді прохолодних вібрацій, у людині ніби народжується світло, в якому вона бачить істину себе, розуміє, що їй треба робити, тобто сама собі стає майстром, здатним зцілити себе, позбутися багатьох хвороб. Унікальність методу Шри Матаджи – в тому, що він дає змогу підняти кундаліні одночасно у багатьох людей. Ті, хто пробудив її в собі, з'єднуються з космічною всепроникною енергією Божественної любові, у них з'являється потреба дотримуватися Божественних заповідей. Сагадж-йога робить будь-яку релігію внутрішньою, природною. Через це вона вважається квінтесенцією всіх релігій, що об'єднує в собі все найкраще. Серед тих, хто практикує сагадж-йогу – вірні мусульмани, юдеї, християни з 55 країн світу. Послідовники цієї течії з'явилися в Україні після публічних виступів Нірмали Деві в Києві 1989 р. Створено Український центр Сагадж-йоги, де безкоштовно навчаються ті, хто бажає реалізувати себе за методом Шри Матаджи.

Синтетичні релігії

Синтетичними називають такі релігії, які в своїх догматах, культах спираються на багато різних традицій, але не просто еkleктично поєднують їх, а створюють свої власні вчення, синтетичні обрядові дійства, сильну церковну організацію, що претендує на статус надрелігії. В них розвинутий культ лідера, визнається авторитет власних віросповідних джерел, наявна ідея богообраності їхніх послідовників. До цієї групи належать Біле братство, Церква об'єднання, або Церква уніфікації, Світова віра бахаї.

Біле братство започаткувало свою діяльність у Києві 1990 р. Засновником і керівником цієї течії став фахівець у галузі кібернетики Юрій Кривоногов. Має ще одну назву –

“Юсма-лос”, яке розшифровується так: ЮС – Юоан Свами (сам Кривоногов), ма – Марія Деві (його дружина Марія Цвигун), лос – Логос (Ісус Христос). Під аналогічною назвою 1993 р. Біле братство друкувало газету (вийшло кілька її номерів). Нова течія проголосила себе “надрелігією епохальною, релігією прийдешнього”. Основні свої ідеї “Біле братство” запозичило із різних віровчень, еkleктично поєднаних і скріплених сучасною науковою термінологією. Нашому суспільству, яке зображалося суто сатанинським, позначеним “числом звіра”, тобто 666, апокаліптично передрікався кінець світу (за прогнозами “білобратчиків” мав статися в листопаді 1993 р. з епіцентром у Києві). Марія Цвигун була проголошена “Богом Живим Марією Деві Христос”, тобто Христом у другому своєму пришестві в тілі матері. Ю.Кривоногов став називатися Юоаном Свами, втіленням Івана Богослова, інші проповідники дістали імена біблійних пророків та новозаповітних апостолів. Завдяки активній місіонерській діяльності проповідників Білого братства рух кількісно зростав, особливо за рахунок молоді: учнів, студентів, які кидали своє навчання, сім’ї, займалися проповідництвом, розповсюдженням літератури тощо. Громади Білого братства виникли в різних регіонах України і позам її межами. Коли діяльність Білого братства почала набирати відверто антисуспільного спрямування, вона була припинена правоохоронними органами, розпочато слідство, за матеріалами якого в Києві в 1994–1995 рр. відбувся суд над його організаторами.

Церква об’єднання (інша назва – **Церква уніфікації**) – одна із найпоширеніших новітніх релігійних течій, у якій поєднані риси східних релігій і християнства з переважанням останнього, різних філософських і соціальних вчень. Засновником і керівником Церкви є Сан Сюн Мун. 1954 р. ним була заснована “Асоціація Святого Духа для уніфікації світового християнства”. 1960 р. Сан Мун переїздить до США, де розгортає активну релігійну діяльність. Основні положення Церкви об’єднання викладені у творах Муна, головними з яких є “Пояснення Принципу” (1957) і “Тлумачення Принципу” (1966). В них, по

суті, заперечуються вихідні засади традиційного християнства, зокрема божественна природа Ісуса Христа, пропонується своє прочитання Святого Письма. Мун та його дружина Хак Джа Мун вважаються “істинними батьками”, третіми Адамом і Своєю, які за дорученням Бога створили “досконалу сім’ю”, що є джерелом спасіння для всіх сімей. Ті члени Церкви, які бажають одружитися, мають пройти через відповідний шлюбний обряд. Шлюбні пари добираються тільки з благословення самого Муна. Масовим колективним вінчанням надається велике значення. У Церкві об’єднання існує сувора регламентація взаємин, чітке підпорядкування її членів керівництву. Велика увага приділяється роботі з кадрами. На “семінарах з лідерства” ведеться кваліфікована підготовка лекторів, проповідників з використанням даних сучасної науки і техніки. Для вечних, діячів культури Церква організовує симпозиуми, конференції, фестивалі. Під егідою Церкви діють міжнародні організації: Федерація жінок за мир в усьому світі, Академія професорів “За мир в усьому світі”, Міжнародний релігійний фонд тощо. Церква підтримує понад 200 різних наукових, соціальних, навчальних, гуманітарних та інших проєктів. Церква об’єднання – швидкозростаюча релігійна течія, її прихильники є нині у 160 країнах світу, в тому числі у Росії, країнах Балтії, в Україні, де рух з’явився ще у 70-х рр., але як масова організація відомий з 1991 року. Є громади в Києві, Харкові, Донецьку та інших містах.

Світова віра бахаї – нова для України релігія, яка виникла в Ірані в середині минулого століття як різновид одного з модернізованих ісламських напрямів – бабізму. Її засновник – Мірза Хосейн Алі (1817–1892), відомий під ім’ям Баха-Ула (“слава Божа”), у 1863 р. проголосив світові про свою божественну місію – об’єднати людство на основі єдиної релігії. На відміну від християнства, квінтесенцією якого є любов, у Баха основним принципом визнано ідею єдності: єдності Бога, єдності релігій, єдності людства. Заповідями цієї релігії стали визнання принципу рівних прав, можливостей і привілеїв чоловіків і жінок,

необхідності обов'язкової освіти, знищення крайностей бідності й багатства, заборона рабства, аскетизму, чернецтва, вживання алкоголю, наркотиків, припис одношлюбності й вірності у ньому, невтручання в політику, повага до свого уряду, піднесення будь-якої праці зі служіння іншим до рівня богослужіння тощо. Бахаї визнають усі релігії вчителів людства, які були послані йому Богом, розуміючи ці вчення як необхідні етапи розкриття духовної істини. Для бахаїв Баха-Ула – останній за часом з'явлених вчителів. Віросповідним джерелом є Писання засновника релігії. Перші бахаї за межами країни виникнення з'явилися в Америці (1896), Канаді (1897), Великій Британії та Франції (1896), Німеччині (1906). Відомо, що в кінці XIX ст. громада бахаїв діяла в Ашхабаді, їхнє вчення було відоме Льву Толстому. Основними поширювачами віри (так званими піонерами) стали американці та іранці, які не займалися місіонерством або пропагандою вчення. Піонери просто інформують людей про наявність таких поглядів, не нав'язуючи останні, поважаючи право людини на остаточний вибір.

Езотеричні об'єднання і течії

Езотеричні (від гр. – таємний, внутрішній) об'єднання – це, як правило, позавіросповідні містичні течії, що виникли на межі XIX–XX ст. як опозиція офіційній ідеології традиційних релігій. Увібравши в себе езотеричні традиції різних епох, вчення сучасних езотериків включили в себе віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магичні засоби спілкування з ним, підкорення його своїм інтересам. Усі засновники езотеричних течій переконані, що тільки вони дають надзвичайно глибокі позитивні знання про світ, приховані від “непосвячених”.

Теософія – релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів з надприродними силами. Теософія базується на суб'єктивному містичному досвіді, в результаті якого людина отримує об'явлення Боже, викладаючи його як певну систему

поглядів. Найвідомішим на сьогодні теософом була Олена Блаватська, родом з України, яка заснувала Світове теософське товариство (1875). Запропонована авторкою у багатотомній праці “Таємна доктрина” специфічна езотерична (таємна) система претендує на універсальну релігію, що, будучи синтезом різних релігійних доктрин (езотеричного буддизму, тибетського ламаїзму, індійського містицизму, кабали, єгипетської і грецької міфології, спіритуалізму, масонства тощо), прагне розкрити тотожність таємного змісту всіх релігійних символів. Спираючись на вчення Парацельса, Бьоме, Сен-Мартена, Сведенборга, В. Соловйова, який вважав теософію вищим синтезом пізнання (раціонального, емпіричного знання з містикою), О. Блаватська детально схематизує космологічні й антропологічні процеси, подаючи еволюцію Всесвіту і людства у відповідності зі східними езотеричними традиціями, які постулюють існування семичленної ієрархії “планів” (рівнів). Вважається, що вчення Блаватської стало кардинальною концепцією, яка лежить в основі теоретичних концепцій переважної більшості течій “ньюейджа”. Сьогодні послідовники О. Блаватської є в багатьох країнах. Діє Теософське товариство і в Україні. 1995 р. при Київському лицейі ім. Муравйова-Апостола відкрито 2,5-річну Школу теософії.

Братство Грааля – міжнародний рух, що виник у Німеччині в 1928 р. на основі явленого людству Об’явлення св. Грааля, що його отримав Абрру-шин (Оскар Ернст Бернгарт, 1875–1914). Оприлюднивши об’явлення в своїй книзі “У світлі істини”, Абрру-шин запропонував релігійне розуміння світобудови, місця і призначення в ній людини. Перебуваючи у найвищому й найчистішому джерелі істини і духовності – Кришталевому палаці, св. Грааль через Абрру-шина пояснює людству різницю між Сином Божим і сином людським, причини духовної смерті, спосіб входження в стан апокаліпсису, характер жіночого і чоловічого первнів та роль їх у творенні, різницю між первісним і вторинним Творенням, між Божественним, Духовним і Сутнісним, дари, дані людству, тощо. Метою руху є поширення істинного знання, розвиток самосвідомості, особистої відповідальності

особи, одухотворення всіх здібностей людини. Організаційно Братство Грааля почалося із зареєстрованої 1932 р. у Берліні “Натурфілософської спілки послідовників Грааля”, поступово поширюючись в інших європейських країнах. Особливий розвиток рух отримав з 1950 р. з утворенням Міжнародного фонду об’явлення Грааля, який займається друком і розповсюдженням творів Абру-шина, книжок пов’язаних з його ім’ям, а також перекладом їх на інші мови. У наш час Братство Грааля має круги (філії) у більшості європейських країн, США, Канаді, Австралії.

Неоязичництво

Неоязичництво в Україні представлено багатьма течіями (Рідна Віра, РУНВіра, Ладовіри, Ягновіри, Орантійці тощо), які об’єднані ідеєю відродження дохристиянських вірувань українців. Якщо одні з них організаційно оформлені (мають певну структуру), то інші обмежилися лише обґрунтуванням свого вчення – специфічного язичницького бачення світу. Бога, Людини. Серед неоязичницьких громад є такі, що поширені не лише в Україні, а й в інших країнах, де компактно проживають українці. Дехто з неоязичників зберіг вірність пантеїзму, інші на основі певної модернізації давньоукраїнського язичництва сповідують монотеїзм – ушанування Даждьбога. Сучасне відродження язичництва тільки підтверджує, що прадавня віра батьків не була абсолютно втрачена з прийняттям християнства, а так асимілювалася останнім, що навіть Михайло Грушевський назвав її “народним християнством”. Неоязичництво приймає насамперед частина національне орієнтованої інтелігенції, яка вбачає в християнстві чужу для України релігію, а процес відродження релігії прадавніх предків розглядає як домінуючу відродження українства. Перетворення неоязичницьких течій у масове явище є поки що проблематичним.

Рідна Віра. Самостійний напрям в українському неоязичництві – започаткував 1934 р. професор Володимир Шаян— піонер рідновірського відроджувального руху. Вивчаючи етнічну релігію українців, яку вони сповідували перед прийняттям хри-

стіянства і деякі елементи якої добре збереглися у так званому двовір'ї, В. Шаян у своїй книзі “Віра предків наших” пропонує повернутися до батьківської традиції, до коренів української духовності. Осередком Рідної Віри українців має стати Орден Бога Сонця, головним лицарем якого вважається сам засновник. Максимально зберігаючи прадавню українську обрядовість, Рідна Віра спрямовує своє вчення на вдосконалення людської особистості, піднесення її національної самосвідомості. Рідновірці, як правило, вживають автентичні язичницькі молитви і співи. Найпотужнішою закордонною громадою є Рідновіри при Святині Даждьбожій у Гемілтоні (Канада). Існує декілька десятків громад вірних Рідної Віри в Україні, зокрема в Києві, Харкові, Чернігові, Львові, Одесі та інших містах і селах. Діяльність Київської громади українських язичників “православ’я” базується на книгах “Волховик” (виклад віровчення) та “Правослов; молитви до Рідних Богів”, а також обрядовий календар “Коло Свароже”.

РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра) – одна з форм сучасної релігійності українців. Засновник РУНВіри – Лев Силенко, українець за походженням, що емігрував до Америки. Він вважається посланим самим Богом вчителем і пророком, який, реформуючи політеїстичну дохристиянську віру, запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ. Українці, як і інші народи, мають своє розуміння Бога, який явлений під ім’ям Даждьбога. Це дає їм можливість поновлювати і вдосконалювати силу свого власного єства. Даждьбог (Датель буття) – це свідомість світу, вічна енергія несвідомого і свідомого буття, свята правда. Основні положення РУНВіри викладені у “Святому писанні” – “Мага Вірі” й катехізисі “Повчання. Пісні. Молитви”. Основна культова споруда РУНВіри – Собор святої матері України – збудований поблизу Нью-Йорка (США). Рунвірці не визнають зображення Даждьбога, оскільки він є і Святим Духом, Волею, Правдою, Любов’ю, Милосердям. У РУНВірі відправляються обряди вінчання, освячення дитини, поховання, специфічні молитви і свята. Громади (станції) є в Америці, Канаді, Великій Британії та інших краї-

нах, де мешкають українці. Послідовники РУНВіри в Україні об'єднані у більш як 30 громад.

Собор Рідної Віри – одна з течій українського язичництва, що виникла в 1944 р. на Вінниччині. Послідовники Собору вважають своїми ідейними попередниками В. Шаяна, М. Шкавритка, Л. Силенка, С.Кокряцького, кожний з яких зробив помітний внесок у творення основ Рідної Віри. Така їхня місія зумовлена тим, що Поділля є серцем України, оскільки саме тут найдовше, аж до 1620 р. князі боронили рідну віру. На березі річки Бог (Південний Буг) містилася головна святиня скитів – Еksamній (Божа дорога). На Поділлі віднайдено Збручанського Святовита, найдавніший символ Даждьбога – Тризуб. Послідовники цієї течії відзначаються толерантністю щодо інших рідновірських громад.

Саєнтологічні рухи

Саєнтологічні (від англійського science – наука і грецького logos – вчення) рухи – одна з форм нетрадиційної релігійності. Саєнтологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити проблеми сучасного західного індустріального суспільства. Більшість наявних в Україні рухів (Діанетика-Фонд Габарда, Наука розуму, Християнська наука тощо) мають іноземне походження, але знаходять все більше послідовників у нашій країні.

Діанетика. Засновником діанетики (наукології) став Рон Габард (1912–1986) – відставний військовий, відомий письменник-фантаст. 1950 р. він видає в Америці книжку “Діанетика – сучасна наука розумового здоров'я, яке є однією з найпопулярніших у світі: 14 мільйонів примірників дванадцятьма мовами народів світу, в тому числі й російською. 1954 р. в Каліфорнії зареєстрована Церква наукології, яка нині поширилася по всьому світі і має 6 мільйонів прихильників. Вчення Габарда побудоване на поєднанні новітнього буддизму, інших світових релігій, фантастики, науково-технічних досягнень, практики психоаналізу. У створеній релігії багато власних нових

термінів (тетан – істота-дух, яка періодично вселяється в якусь життєву форму, вічно втілюючись; інграм – накопичений протягом багатьох перевтілень певний життєвий досвід людини, від якого вона прагне звільнитися). Діанетика пропонує нову технологію життязвільнення від циклів перевтілень. Завдяки цій технології людина отримує владу над собою, здійснює контроль над матерією, енергією, часом і простором. Метою запропонованого Габардом вчення визнається досягнення внутрішнього спокою, мудрості, міцного здоров'я та найвищої духовної досконалості. Саме це приваблює й прихильників діанетики в Україні, які поки що організаційно не визначені.

Наука розуму (Релігійна наука) – сучасний синтетичний ідейний рух, що прагне в межах свого релігійно-філософського вчення переплавити ідеї гностицизму, теософії, метафізики, індуїзму, окультизму, об'єднавши східну містику і біблійне вчення. Наука розуму претендує на абсолютну істину, гармонійність “законів науки, філософських поглядів та об'явлень релігій відповідно до потреб та прагнень людства”. Засновник течії, американський лікар-психотерапевт Ернст Голмс (1887–1990), сформулював основні положення філософії Науки розуму в книгах “Творчий розум і успіх” (1919) та “Наука розуму” (1926), які вважаються своєрідною біблією названого руху. У вченні виразно звучать східні мотиви щодо єдності всіх релігій, які несуть у собі одну істину, одну дійсність. Бог для Голмса – безособистісний, Ісус Христос – лише людина. Дух Святий – жіночий аспект Божественної Трійці, людина, в якій людське поступається божественному, сама стає Христом. Філософія життя Холмса базується на ідеї, продукування негативного досвіду негативним мисленням, позитивної діяльності – позитивним духом. Громади першої Церкви науки розуму були зареєстровані у США 1927 р., швидко завойовуючи популярність серед американців. Згодом вони розповсюдилися по всьому світі. Нині налічується близько 26 мільйонів послідовників Науки розуму. 1991 р. створено “Міжнародний альянс Нового мислення”, у який входить Київський центр Науки розуму, що

розпочав свою діяльність цього ж року Сильна громада Церкви діє в Донецьку, Криму.

Християнська наука. Це релігійний рух, що виник у ХІХ ст. в Америці з ініціативи Мері Ен Морс Бейкер (1821–1910). В основі цього вчення – принцип духовного зцілення без використання медикаментозних методів лікування. Використовуючи систему психічного зцілення доктора Фінеаса Квимбі, М. Бейкер видала декілька книг (зокрема “Наука і здоров’я”, “Ключ до Писання”), в яких дає “єдино вірне” тлумачення Біблії. Отримані засновницею нової Церкви Божі об’явлення її прихильники сприймають як біблійні, а саму М. Бейкер – як наступницю Христа. Нині в Церкві налічується майже півмільйона членів, об’єднаних у 3000 конгрегацій по всьому світові.

Крім означених течій, в Україні є група вірних, яку важко ідентифікувати з будь-якою з них. Йдеться про сатаністів – прихильників обоження сил зла, поклоніння Сатані (Дияволу, або Люциферу). Сатаністів не можна вважати суто модерновим явищем, оскільки вони були відомі давно. Як культ сатанізм прийшов зі стародавнього Іраку і набув особливого поширення в Європі в Середні віки. Нині під сатанізмом ми розуміємо різновид напіврелігійного руху, заснованого Е.О. Кроулі на рубежі ХІХ і ХХ ст. і реанімованого в 60-ті рр. в Америці. За світоглядною суттю, типом об’єднання, формами діяльності сатаністи вельми розмаїті. В кінці 70-х рр. ХХ ст. у Росії, а на початку 80-х – в Україні сатанізм заявив про себе як організована в декілька громад релігійна течія, віросповідні догмати і культові дії якої, будучи своєрідним антиподом християнства, побудовані на дзеркальному відображенні останнього. Сатаністи вшановують не Бога, а Сатану, читають Біблію навпаки, провадять так звані “чорні меси” з використанням чорних свічок, перекинутих розп’ять, проклять, ритуальних жертвоприношень тощо. Моральна програма сатаністів відзначається крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, що утворює особистісні пріоритети, перевага над усіма, культ сили. Нечисленні прихильники сатанізму є і

в Україні. Вони організаційно не об'єднані, а існують як молодіжні угруповання.

Подана панорама нетрадиційних релігійних напрямів і течій і здійснений аналіз останніх дозволяє спрогнозувати можливі явища і процеси в цьому середовищі на найближчу перспективу. Тенденція до розширення кордонів поліконфесійності на релігійній карті України має незворотний характер. Протягом найближчих років релігійний інноваційний процес (релігієтворення) триватиме з різною мірою інтенсивності.

З боку модернових релігійних утворень можна очікувати активного пошуку форм взаємин з державою, громадськістю, традиційними Церквами. Більшість неорелігій, щоб зберегтися і функціонувати в сучасних умовах, змушені будуть вписуватися в конкретну соціально-економічну, політичну та ідеологічну ситуацію, пристосовуватися до вимог часу.

Непросто складатимуться стосунки з державою, що пояснюється відсутністю в Україні чіткої державної політики щодо релігії і церкви. Оскільки багато місцевих владних структур не дотримуються чинного законодавства, це штовхає окремі релігійні громади на порушення законів, спричиняє непорозуміння з органами влади, які зволікають з реєстрацією, дозволом на будівництво культових споруд тощо. Сьогодні нетрадиційні релігії виборюють право на існування, і ця тенденція збережеться й надалі, якщо не закон, а особисте – емоційне (подобається/не подобається) і політико-прагматичне (вигідно/невигідно) – ставлення державного чиновника визначатиме долю тієї чи іншої громади. На наш погляд, роль держави в цих справах має обмежитися контролем за дотриманням законів про свободу совісті, просвітницько-інформативною і соціально-психологічною (створення спеціальних центрів психологічної експертизи і реабілітації) функціями.

В інтересах самих релігійних громад важливим є врахування наслідків діяльності екстреміських угруповань, коригування припливу до них людей випадкових, психічно хворих, прагматичних, по суті безрелігійних, щоб уникнути в майбутньому ви-

явів релігійного фанатизму, екстремізму, зменшити зовнішню конфліктність і внутрішні суперечності.

Будучи по суті своїй наднаціональними, позадержавними, більшість модернових релігійних рухів спробують поєднати універсальність своїх віровчень із включенням у державний процес в Україні, а це викличе до життя нові феномени суспільно-релігійних стосунків, які ще мають бути вивчені.

Розділ XX. СЕКУЛЯРНІ ВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Агностицизм

Агностицизм – вчення, поєднане з радикальним сумнівом у спроможності людини пізнавати світ. Для позначення цієї позиції британський натураліст Томас Гекслі в 1869 р. запровадив термін – агностицизм. Корені такої позиції сягають глибини століть. Агностицизм можна вважати виявом початкової дезорієнтації людини у світі, тобто в абстрактному середовищі, що вбирає в себе всі можливі локальні середовища існування, яким могло б задовольнятися суто тваринне існування. Світ, що оточує людину, такий великий і різноманітний, його межі такі далекі від людини, що людського життя недостатньо для розуміння його основ або панівних у ньому сил. Протагор з Абдери (бл. 480–410 рр. до Р.Х.) сказав:

Про богів я не можу знати ні того, що вони є, ні того, що їх немає, ні як вони виглядають, тому що є багато перешкод знанню: і неявленність (предмета), і обмеженість людського життя.

Античні філософи (головним чином, софісти) підтверджували агностичну позицію посиланнями на недосконалість, мінливість, суб'єктивність, відносність і постійний перегляд знань. Отже, недосконалість природи людини, обмеженість її життєвих сил і пізнавальних можливостей робить граничні причини і цілі її життя незбагненими для неї самої.

Відповідно до агностичних поглядів, недосконалість людської природи не дозволяє людині протягом усього її життя цілком переконатися хоча б в одному із зроблених нею узагальнень. Повне підтвердження такому узагальненню можна одержати,

лише володіючи знаннями про всі випадки. Проте, щоб пізнати усі випадки, необхідно принаймні жити вічно. Отже, через смертність людина не здатна робити якісь цілком достовірні узагальнення, крім констатації власної недосконалості, що виявляється вічно. Тому будь-які судження щодо причин і можливих наслідків, у тому числі й спланованих наслідків (цілей) людського життя, видаються лише хибними припущеннями. Чим ширше узагальнення, тим більш воно сумнівне. Граничні узагальнення, які потрібні для осмислення життя людини, є ефемерними. Отже, людина неспроможна осягнути зміст свого життя.

Твердження про обмеженість людських можливостей пояснює причинний механізм людського буття; твердження про неприпустимість для людини граничних узагальнень щодо буття виправдовує його. Виходить, що коли про життя не можна сказати нічого певного, то тим більше не можна сказати нічого певного про те, що настає після його припинення, у тому числі й про те, що припинення життя краще, ніж саме життя. За словами Конфуція: “Не знаючи, що таке життя, чи можна знати смерть?” От чому людина має продовжувати витрачати сили, тобто жити, страждати і діяти, не тільки незважаючи на незнання причин і цілей цього, але і завдяки своєму незнанню. Саме ця позиція відбита в монолозі Гамлета “Бути чи не бути...”: хто б не припинив нестерпне життя, якби точно знав, що його очікує після смерті, тільки це незнання зупиняє тих, хто відважився на самогубство, і змушує їх продовжувати безглузду, як їм здається, витрату сил. Якщо для інших віросповідань таке виправдання може служити тільки останнім аргументом на користь продовження життя, коли нічого іншого вже не залишилося, то для агностиків як носіїв агностичної релігії цей аргумент— єдиний.

Життєвий агностицизм варто відрізнити від теоретичного агностицизму, оскільки можна розвивати агностичну теорію в наукових книгах. але не жити за агностичною формулою, як це було, наприклад, із Дейвидом Г'юмом, теоретична філософія якою була агностичною, тимчасом як життя будувалося на засадах

деїзму. І можна бути агностиком по суті, але при цьому не пропагувати агностичні погляди (що найчастіше і трапляється).

Доля людини, з погляду агностицизму, може докорінно змінитися в будь-яку мить, і життя завжди може раптом піднести щось цілком несподіване. Неспроможний пророкувати подальший плін подій, агностик не має на що обіпертися у своїй діяльності. У такому світі людина ні на що не може зважитися, вона майже завжди залишається пасивною. Уявлення про світ, у якому немає на що обіпертися, залишається у всіх подальших вченнях про розпорядження життям як жахливий хаос, наповнений первозданими монстрами. Сам же агностик не переживає ці страхоття так гостро, бо для нього будь-яка небезпека є настільки ж ефемерною, як і будь-яка вигода.

Агностичне вчення викладене в Оноре де Бальзака у романі “Шагренева шкіра” від імені таємничого антиквара. Тут до агностичної формули, що підтверджує недоступність для людини осягнення причин і цілей її життя, приєднуються аргументи, які посилюють заперечення гедонізму, що підтверджує неможливість для людини одержувати від життя більше приємного, ніж неприємного:

Людина виснажує себе беззвітними вчинками – через них і висихають джерела її буття. Усі форми двох причин смерті зводяться до двох дієслів: бажати і моги. Між цими двома формулами людської діяльності є інша формула, якою володіють мудреці, і їй я зобов'язаний щастям моїм і довголіттям. Бажання спалює нас, а можливість руйнує, але знання дає нашому слабкому організму можливість вічно перебувати в стані спокою.

Індиферентизм

Термін *індиферентизм* (від лат. – причини і цілі життя людини, їй самій недоступні, байдужі) у його додатку до світу релігій має два близьких один щодо одного значення: 1) байдужість до релігії; 2) віровчення, відповідно до якого не має значення, які сили визначають долю людини, і тому їй байдужі

же, яку життєву місію для себе обрати. У першому значенні поняття індиферентизму іноді застосовують як характеристику людей, що у своєму повсякденному житті й діяльності не приділяють стільки уваги ритуальній практиці, як це передбачено їхнім віросповіданням. Проте якщо головним, визначальним і єдино важливим компонентом релігії вважати певні уявлення про сенс життя і діяльності, то таке використання цього поняття не можна вважати правочинним, оскільки людина може не усвідомлювати своїх глибинних уявлень про сенс або іноді забувати про нього, але жити і діяти без нього вона не може, оскільки нічого не можна робити без знання про сенс цієї справи: “Ніхто б не брався за якусь справу – вчив Аристотель – не маючи наміру прийти до якоїсь межі”. З іншого боку, кінцеві цілі завжди визначаються тим, яку надію лишають людині кінцеві причини її існування. І те, й інше, як зазначалося, завжди вказується у віровченнях, тому немає людини без віровчення (хоча воно може бути таїною навіть для неї самої), а отже, немає людини, абсолютно байдужої до релігії. Водночас байдужість до релігії може бути принциповою життєвою позицією, і з цього погляду індиферентизм у першому значенні є похідним від індиферентизму у другому його розумінні.

Індиферентизм як віровчення, подібно до агностицизму, ґрунтується на положенні: оскільки людська природа є недосконалою, людина не може знати причини і цілі свого життя. Проте є люди, які упевнені в тому, що знають ці граничні причини і цілі. Усі ці люди з однаковою впевненістю у своїй правоті твердять про різні засоби розпорядження життям або просто дотримуються їх. Через обмеженість своїх сил людина не може визначити, хто має, а хто не має рації. Тому всі різноманітні засоби розпорядження життям мають бути оцінені нею як рівноцінні. Тож їй байдуже, вибирати який-небудь із них або не вибирати зовсім.

За віровченням індиферентизму, людині недоступно, чим визначається її життя, тому їй байдуже, який зміст життя вона для себе обере чи не обере зовсім.

Нігілізм

Нігілізм (ніщо) у широкому розумінні – це заперечення узвичаєних цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій; у вузькому – заперечення сенсу людського життя. Хоча поняття *нігілізм* з'являється ще у німецького мислителя Фридриха Гайнриха Якобі (1743–1819), у своєму дійсно віровчительному значенні воно уперше виступає в Ніцше. На думку іншого європейського мислителя, Жан-Поля Сартра (1905–1980), суть нігілізму зводиться до такого судження: “Будь-яка істота народжується без причини, продовжує себе по слабості й умирає випадково”.

Нігілістами з часів Якобі називають різних людей, а нігілізмом – різні вчення. Релігія нігілізму – це універсальна життєва позиція, що становить основу особистості людини, чие життя дійсно стверджується за рахунок послідовного всезаперечення. Щоб стати повноцінною основою життя, всезаперечення має стати справді послідовним, що не лишає місця ні для чого, у тому числі й для самовільності індивідуального буття, що, зокрема, підтверджував Макс Штирнер (1808–1856). Щирий нігілізм, таким чином, може впливати тільки зі скепсису щодо будь-яких вказівок на які-небудь граничні основи людського існування.

Цей скепсис мусить мати ту саму основу, що й у скептицизмі, а також в агностицизмі й індиферентизмі. Недосконалість людської природи визначає недоступність для людини обґрунтування її життя. Проте є люди, які, не володіючи реальними знаннями про сенс життя, лукавлять щодо конкретних і локальних причин свого життя, переслідуючи конкретні й локальні цілі.

Отже, всі наявні вчення про сенс існування помилкові і вигадані людьми для підтримки власного життя, що не має ані переконливого пояснення, ані гідного виправдання. Тому людина має намагатися жити без якихось глобальних уявлень, прагнучи досягти лише конкретні й локальні цілі, обумовлені конкретними і локальними чинниками. Такий стан речей свідчить про те, що в людини немає і не може бути місії або життєвої стратегії; звідси, однак, впливає, нібито людина має при-

пинити своє життя. Вона все-таки може задовольнятися місяцями більш конкретними і локальними, витратити сили відповідно до обставин, задовольняючи потреби і вирішуючи проблеми у міру їхнього виникнення. Локальна стимуляція, таким чином, виходить із підпорядкування стратегічній лінії поведінки, тому остання стає непослідовною, непередбачуваною і зорієнтованою лише на конкретні умови.

За віровченням нігілізму, людина не може знати визначальних чинників свого життя, тому вона має прагнути відмовитися від будь-якого осмислення його і жити бездумно.

Цікавим є питання про те, хто ж є ті люди, що сповідують нігілізм як релігію, до чого вони приходять у своєму житті. Відповідно до концепції Освальда Шпенглера (1880–1936), нігілізм – це суто практичний умонастрій стомлених жителів великого міста, у яких за спиною завершена культура і нічого попереду. Проте, запроваджуючи як істотні елементи нігілізму безсторонність, тверезий практицизм і вважаючи таку позицію наслідком “заходу” тієї або іншої культури, Шпенглер ототожнює нігілізм із такими віровченнями, як буддизм, стоїцизм і соціалізм, хоча останні підтверджують власні абстрактні ідеали і не можуть характеризуватися як послідовне всезаперечення.

За визначенням іншого німецького мислителя, Мартина Гайдегера (1889–1976), нігілізм є

...історичний напрям або вчення. Нігілізм... – це не просто історичне явище серед інших явищ, не тільки духовна течія поряд з іншими – християнством, гуманізмом і Просвітництвом – у межах європейської історії. Нігілізм за своєю сутністю є скоріше основним напрямом в історії Заходу. Цей напрям виявляє таку глибину, що його розгортання може мати як наслідок тільки світову катастрофу.

Думка Гайдегера про те, що європейська цивілізація у своєму розвитку спирається на нігілізм, може мати дуже реальні підстави, оскільки для “творчої еліти” (вираз Тойнбі) Європи протягом тривалого часу характерний радикальний скепсис

щодо вищих цінностей, тимчасом як мотив своїх дій вона майже завжди пов'язувала лише з нагальною ситуацією:

Щодо вищих цінностей і основ нашого життя ми насправді нічого не знаємо, а діяти будемо за обставинами.

Вказати на зв'язок цієї релігії із можливістю світової катастрофи довелося ще одному німцю— Едуарду Гартману (1842—1906), який вважав глобальне самознищення єдиним виходом із ситуації безглуздості існування. У своїй нігілістичній проповіді він виходить зі спростування для традиційної основної маси населення Європи теїстичних уявлень: панівний у світі Бог не завжди дотримує договору з людиною, тому над світом панує не розумна особистість, а позбавлена розумних основ сліпа воля — цілком непояснена, невідома всемогутня сила, що змушує людей не тільки жити, а й любити життя. Водночас не варто забувати, що сам по собі нігілізм заперечує не саме життя, а лише можливість надання йому сенсу, відмінного від споконвічних життєвих потреб. Нігілістична картина світу своїм обов'язковим моментом мусить мати незрозумілість, ірраціональність буття: неправомірно було б приписувати нігілістам уявлення про бездушний фатум, злого Бога і т.п., властиві іншим віровченням. Ці уявлення все-таки дають людині можливість вибрати певний життєвий шлях, тимчасом як нігілізм заперечує обґрунтованість такого вибору, вважаючи будь-який “життєвий шлях” штучним, надуманим. Нігілізм має витратити енергію лише на задоволення природних, таких, що виникають спонтанно, потреб.

Фаталізм

Це одне із найдавніших життєвих уявлень, елементи якого присутні в різних релігійних системах. В широкому розумінні фаталізм — це відмова від вільної активності, спрямованої на керування своїм життям і творче перетворення наявних обставин, пасивне покладання на зовнішній плин подій. Так, у ряді напрямів юдаїзму, християнства й ісламу стверджується, що людина має відмовитися від спеціальних зусиль для власного порятунку, цілком поклавшись на безроздільну владу Бога. Водночас

фаталізм може виступати як самостійне вчення, засноване на вірі в непереборну силу безособової долі, тобто незалежно від людини, природного плину речей. Таке розуміння було розвинуте давньоримськими мислителями, що розробляли уявлення про фатум. Узагальнення цих уявлень можна знайти в трактаті Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до Р.Х.) “Про дивинації”, побудованому у формі бесіди між братом автора Квінтою, який захищає можливість різними методами дізнатися про волю богів, і самим Цицероном, котрий хоча й сам був авгуром, тобто жерцем, що знається на процедурі такого дізнання – дивинації, відхиляє і висміює всі її види. Є підстави припускати, що античний фаталізм був тільки одним із етапів у тривалій історії фаталізму, що сягає своїми джерелами давніших часів і має послідовників у наші дні серед багатьох людей, які не в змозі систематизовано викласти свою життєву позицію, як це робили філософи.

Фаталізм ґрунтується на безпосередньому і повсякденному спостереженні, доступному для будь-якої людини: світ є сильнішим за людину, тому людина підпорядковується панівним у світі силам. Інше найпростіше узагальнення повсякденного досвіду показує, що існує два види таких сил – сила невідворотності причинно-наслідкових зв'язків і сила природних стихій. Велике число світових стихій може бути витлумачене людиною порізному, внаслідок чого виникає трансформація порядку стихій – від безладної гри через протиборство добродійних і шкідливих стихій до панування однієї верховної стихії. Стихійність, як і чиста причинність, визначається на противагу справедливості (етичній причинності): відповідно до останньої ті самі людські зусилля завжди спричиняються до тих самих наслідків для людини, що їх зініціювали; відповідно до першого такий зв'язок необов'язковий, оскільки наслідки людських зусиль можуть коригуватися іншими причинами, незалежними від самої людини. Чиста причинність – це порядок взаємодії світових сил, що характеризується універсальністю, суворістю і невідворотністю. Людина не обирає свою долю, що цілком визначається фатальним порядком причинності або хаосом стихій. Ця обстави-

на не залишає місця для свободи розпорядження життям. У розпорядженні людини немає таких сил, щоб вона була спроможною змінювати щось у незалежному від неї природному ході взаємодії світових сил. Отже, її життя цілком визначається зовнішніми силами, і тому людина не в змозі самостійно ні змінити, ні припинити своє життя. Людина, таким чином, виявляє свою життєву активність якраз настільки, наскільки вона змушена це робити під тиском обставин, і не більше того. Відтак віровчення фаталізму зводиться до формули: людське життя визначається панівним у світі законом причинності або світових стихій.

Соціалізм

Соціалізм – це не тільки політичний напрям, що домагається встановлення якомога більш повної соціальної справедливості, але широкий комплекс секулярних віросповідань, що включає в себе низку напрямів (реформізм, комунізм, анархізм тощо). Загальним для всіх цих напрямів є визнання бездушності, нелюдськості наявного світового порядку, заснованого на владі природних стихій або закону байдужої до людини причинності, а також пов'язана з цим визнанням вимога переробити світ – зробити його більш людським і справедливим. Першим, хто спробував надати соціалізму чіткого релігійного забарвлення, став французький мислитель Клод Анрі Сен-Симон (1760–1825), який пов'язував історичні етапи з пануванням певних форм релігії і вважав основними етапами прогресу перехід від первісного ідолопоклонства до політеїзму і заснованого на ньому рабства, а потім зміну політеїзму монотеїзмом християнської релігії, що призвело до встановлення феодального ладу. З XV ст., згідно з Сен-Симоном, настала нова, критична епоха, обумовлена науковим мисленням і його носіями – світськими вченими і підприємцями-індустріалами. В останньому творі Сен-Симона “Нове християнство” йдеться про те, що завдяки новій релігії, основне гасло якої – “усі люди – брати”, до матеріальних стимулів “промислової системи” додаються моральні, що виходять із самої панівної над людьми сили – релігійного веління. Коротко-

часне відродження суто релігійного обрамлення соціалістичної ідеї відбулося на початку ХХ ст. у формі богобудівництва (А. Луначарський, В. Базаров, М. Горький), що розвивалось у середовищі російської соціал-демократії, найбільш радикальна частина якої одержала можливість реалізувати свої задуми засобами державної влади. Відповідно до загальних для всіх соціалістичних вчень положень, у цьому житті людині доводиться більше витратити сил, ніж відпочивати, більше страждати, ніж насолоджуватися. Приємного людина одержує набагато менше, аніж неприємного, оскільки, щоб досягти його, мало одного прагнення – потрібна ще витрата багатьох сил, але і витрати сил недостатньо, якщо не поталанить. Прагнення людини доприємного безмежне, можливості ж його досягнення обмежені. Тому приємного людині завжди не вистачає через відносну рідкісність цього предмета загальних устремлінь і ненаситності природи. І не має значення, чи гідна людина володіти приємним і скільки витрачає вона заради цього своїх сил, вона все одно залишається обділеною приємним. Отже, людина має прагнути так змінити стан речей, щоб, по-перше, кожному діставалася якась частка наявного у світі приємного, а по-друге, щоб приємне розподілялося кожному відповідно до його гідності. Таким чином, людина має прагнути встановити у світі справедливу винагороду за кожне людське зусилля. Таким чином, у соціалістичному вченні місія людини протиставляється його долі. Соціалістичні погляди сягають найглибшої давнини. Різноманітні варіанти соціалістичних напрямів і вчень, очевидно, відомі майже всім регіонам землі.

Сфера кінцевої соціалістичної надії обмежується безпосереднім і повсякденним досвідом. У зв'язку з цим уявлення про потойбічне вважаються цілком закономірним перекручуванням світосприймання, що веде людей від їхніх інтересів на користь таких самих інтересів інших людей. Отже, людина може прагнути тільки того, що доступно її власному досвідові або досвідові, що заслуговує на довіру його та інших людей. Міра активності, що визначається соціалізмом – одна з найбільших в історії вчень

про сенс життя: важко собі уявити те, на що потрібно буде витратити більше зусиль, ніж на зміну світу Ідеал соціалізму – Дон Кіхот, що віддає усі свої зусилля на те, щоб відновлювати справедливість скрізь, де він бачить протилежне. Неможливість однієї людини установити світову справедливість є умовою вимоги, щоб зусилля соціалістів були поєднані й організовані.

Держава – найбільш ефективний апарат концентрації людських зусиль. Питання тільки в тому, на що будуть спрямовані ці зусилля. Соціалізм вимагає, щоб сила несправедливої держави була цілком переборена або спрямована на встановлення справедливості. Щоб завжди точно здійснювати справедливу винагороду, соціалістична держава має знати про своїх громадян все. Тому каральні й слідчі органи, необхідні кожній державі, у соціалістичній державі мають стати знаряддям установлення справедливості.

Кожна держава потребує тісних взаємин з тією або іншою організацією релігійного характеру. Це пов'язано передусім з тим, що підтримка державного життя вимагає від людей величезних зусиль і жертв, тимчасом як його цілі широким масам населення зрозумілі далеко не завжди.

Отже, держава не може існувати без “своєї релігії”, а відповідні конфесіональні об'єднання, у свою чергу, ніколи не відмовляться від підтримки держави. Таким чином, стосунки будь-якої держави з громадами послідовників різноманітних віровчень, що складають підвладне їй населення, завжди ґрунтуються на обранні одного з цих віровчень як державного, у результаті чого всі інші мають відійти на другий план. Якщо ж останні внаслідок якихось причин чинять опір або не бажають розлучатися зі своєю головною роллю, держава під тиском нової головної ідеології змушена вживати найжорсткіших заходів, спрямованих проти опірних віросповідань.

Ця схема була реалізована і в нашій історії ХХ ст. До початку того століття православ'я, що уже 900 років було державною релігією, через ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників не могло досить ефективно виконувати роль ідеології, що мобілізує

сили народу для цілей державного розвитку. У зв'язку з цим великій імперській державі необхідна була нова релігія, яка б надихнула величезні маси населення на небувалий сплеск зусиль, санкціонувала би прорив у індустріальний розвиток і глобальне піднесення влади на світовій арені. І такою релігією став комунізм. Держава, створена більшовиками, у цьому відношенні була "релігійною" державою, де багато традицій і ритуалів, ідеалів і досягнень були освячені комунізмом, обраним державою своїм ідеологічним підґрунтям. І треба зазначити, що саме завдяки Радянській державі була збережена багатонаціональна імперія, що відстала в технологічному плані Росія ціною величезних жертв зробила небачений в історії індустріальний стрибок, що країна, яка пережила величезні потрясіння, протягом ХХ ст. відіграла роль одного з двох співвладарів світу.

На підставі цього зовсім не є дивним те, що радянська соціалістична держава боролася з інакодумством або принаймні намагалася поставити його під жорсткий контроль. Представники всіх інших віросповідань можуть розглядатися соціалістами тільки як союзники або супротивники в справі побудови соціалізму. Проте з огляду на те, що ця справа потребує максимальної мобілізації всіх сил суспільства і що справедливість стосується всіх, очевидно, що, з погляду соціаліста, всі люди в остаточному підсумку мають стати соціалістами.

Поразка соціалістичної революції не може так розчарувати соціаліста, як крах його надій, коли перемога здається вже зовсім близькою. Саме вдалість соціалістичного перевороту є контрольною ситуацією для соціалізму. Якщо влада захоплена, треба правильно скористатися нею, щоб установити справедливість. Якщо справедливість установлена, її уже не треба встановлювати. Тому, якщо ви хочете залишатися соціалістом, ви мусите продовжувати боротися за справедливість, незважаючи на те, що перемога вже досягнута. Таким чином, виникає парадокс Сталіна: загострення класової боротьби в міру наближення остаточної перемоги соціалізму.

Що ближче соціалізм, то він далі. З побудовою соціалізму людина має або перестати бути соціалістом, або зламати побудоване і почати усе наново.

У колишньому Радянському Союзі вважалося, що соціалізм був побудований наприкінці 30-х рр. Прагнення безпосередньо боротися за встановлення справедливості за межами країни, що пропагувалось Львом Троцьким, було заперечене ще у 30-х, а в 50-х роках, боротьба із зовнішніми ворогами відсунулася через ядерну загрозу, і генсек Микита Хрущов оголосив формою класової боротьби мирне співіснування. У 80-ті роки самі владарі, на яких лежала найбільша відповідальність за здійснення світової справедливості, усвідомили, що побудоване суспільство насправді не є соціалістичним і необхідно будувати соціалізм заново.

У Радянській державі правила прибічники комунізму, як найбільш радикальної форми соціалістичного віровчення, проте і вони в ході реалізацій своїх задумів мали бути дозволити собі деякі відступи, приміром, визнання можливості побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні.

У кінцевому підсумку соціалізм зводиться до формули: людське життя визначається панівним у світі законом причинності або світових стихій, тому людина має встановити у світі владу справедливої винагороди за кожне людське зусилля.

Індивідуалізм

Індивідуалізм (“неподільне”) – життєва позиція з протиставленням кінцевих інтересів індивіда інтересам спільноти. Виразником цієї позиції став філософ Макс Штирнер, що систематизував їх у своїй праці. Відкидаючи непорушність будь-яких норм поведінки, він стверджує, що їхні першоджерела – сила і могутність окремих особистостей.

Відповідно до цього віровчення, виходячи з умов, що пояснюють світ, людина прагне до приємного, але приємне є предметом гострого суперництва. Просто так, без боротьби одержати приємне неможливо. Ті, хто його вже захопив, не віддадуть, ті, в

кого його ще немає, докладуть усіх своїх зусиль до того, щоб захопити приємне. Ці суперники існують, тому їх необхідно, як мінімум, знешкодити. Щоб досягти своєї мети і вижити, людина повинна активно і жорстко брати участь у боротьбі й спробувати випередити всіх суперників. Доля індивідуаліста – це жорсткі закони існування, його місія – прагнення перемогти в цій сутичці. Боротьба за існування пояснює життя людини, перемога в цій боротьбі виправдовує їх.

Індивідуалісти рідко відкрито розкривають свої погляди. Індивідуалізм сприймає світ як арену боротьби за існування, де виживає сильніший. Тому людина має невпинно нарощувати свої сили, не соромитися користуватися будь-яким випадком вирватися вперед і вірити, що саме на неї чекає успіх. Ідеал індивідуалізму – це хижак, що пожирає своїх суперників, ніколи нікому ні в чому не поступається, завжди бореться до кінця, використовує будь-яку можливість для досягнення своїх цілей. Індивідуалістів мучить совість тільки тоді, коли він поступиться, або коли не скористається нагодою одержати щось хитрістю, або найменшою витратою сил.

Водночас усупереч панівній думці, індивідуаліст зовсім не є ворогом суспільства. Суспільство завжди перевершує індивіда по силі настільки, що перемогти його у відкритому протиборстві практично неможливо. Індивідуаліст же ніколи не піде на протиборство, у якому йому гарантована поразка. Навпаки, він схильний використовувати суспільство і завжди намагатися випередити своїх конкурентів, рухаючись угору соціальними сходами. Індивідуалістів найчастіше можна зустріти серед політиків. Проте вони не спроможні самотійно створити суспільство, оскільки витрачають сили винятково заради себе і ведуть його до розпаду. Виняток становлять суспільства, засновані на договорі поступки між індивідуалістами. Класичним прикладом такого товариства є Сполучені Штати Америки. Це суспільство було створене дієстами на основі концепції договору з Богом, що дотримується людьми незалежно від божественної винагороди. Коли ж дієсти зійшли зі сцени, цей договір перетворився на по-

ступку хижакам, що поділили сфери полювання, відповідно до яких більш сильні стежать за більш слабкими й усі стежать один за одним, аби ніхто не порушив установлених меж. При цьому кожний слабкий хижак прагне стати сильним. Американське суспільство існує завдяки дотриманню формул – деїзму, індивідуалізму і протестантизму, так само як китайське суспільство існує завдяки доасизму, конфуціанству і буддизму

Людину, що самотньо переслідує свою мету у світі, де кожен розраховує одержати те ж саме, що й вона, невдача підстерігає на кожному кроці. Тільки досвід і сила доступні людині. Набираючись досвіду і нарощуючи сили, людина мусить вірити в себе, вірити, що саме вона – обранець, щасливчик, який досягне усього, чого буде гідний.

Отже, можна зробити висновок, що формула індивідуалізму є такою: людське життя визначається законом причинності, що панує у світі, або світовими стихіями, тому людина мусить прагнути випередити всіх у боротьбі за приємне.

Імперіалізм

Імперіалізм (від лат. ітрегіт – влада, панування) у його пізнішому значенні розуміється як історична ситуація поділу сфер влади на землі між великими імперіями або як характеристика політики великих імперій, спрямованої на захоплення влади над усією землею. Однак цинічна активність імперій може бути зведена до особливого віровчення – імперіалізму, що розуміється як позиція людей, які утворюють імперії і вкладають свої життєві сили в їхнє існування і розвиток.

Відповідно до положень цього віровчення, байдужий до людини природний порядок змушує людину боротися з усіма за знаходження приємного. Проте ризик програти в цій боротьбі занадто великий, щоб присвячувати цьому все життя. Тому, якщо людина хоче уникнути поразки в боротьбі за приємне, вона має належати до групи людей, чії організовані зусилля постійно спрямовані на досягнення приємного й ефективного і протистоять аналогічним зусиллям суперників. Якщо

така група існує, людина має примкнути до неї; якщо такої групи немає, вона має її створити.

Втіленнями імперіалістичного ідеалу є легендарні батьки-фундатори могутніх імперій, які збирали свої команди з нуля і дали їхньому розвиткові імпульс на багато поколінь вперед. Формула імперіалізму дозволяє відступ від цього ідеалу аж до скромної посильної участі в діяльності імперії на своєму, нехай і не найзначнішому і найпомітнішому для інших, місці. По суті усі державні діячі (за найрідшим винятком) поділяються на два типи. Погані політики – це індивідуалісти, що прикриваються ідеями турботи про себе і готові зрадити будь-якій ідеї заради особистих інтересів; добрі політики – це імперіалісти, що піклуються насамперед про егоїстичні інтереси нації, а вже потім про себе. Насамперед лідер імперії мусить піклуватися про головну заповуку успіхів у своїй імперії – її єдність.

Зберігання і зміцнення єдності імперії може бути забезпечене загальним сенсом існування, що потребує такої єдності. Тому, по-перше, імперії найчастіше складаються на основі націй, а по-друге, на основі сповідання єдиної віри, з якої випливають об'єднувальні соціальні висновки. В останньому випадку імперіаліст мімікрує, активно пропагуючи обране для імперії віросповідання. Тому імперіалісти завжди намагаються підібрати для своїх імперій віровчення, яке б мобілізувало сили людей на творення, збереження й експансію імперії. Тому відношення між імперіями укладаються на основі не тільки реального співвідношення сил, але й специфіки панівних у них віросповідань.

У XIX ст. історія людства увійшла в ту фазу, коли розвиток імперій призвів до поділу між ними усього світу. Відтоді вони, хоча і провели багато воєн за переділ світу (включаючи дві світові війни), увесь час шукають прийнятну форму поступки. Проте очевидно, що така поступка може бути тільки тимчасовим перемир'ям, якщо тільки усі до єдиного “добрі політики” не зникнуть з землі.

З погляду імперіалістів усі інші групи людей також є імперіями. Так, євреї з погляду імперіалізму являють собою не етнос і

не релігійну спільність, але імперію, що паразитує на інших імперіях. Основою організації імперії може бути не тільки територія, етнос, рід, але й ідея. Імперії можуть бути відкритими і таємними; відкриті імперії (Німеччина, Росія, Америка і т. п.) побоюються проникнення у свій організм таємних імперій, що не мають чітких меж, і тому намагаються тримати на очах мафіозі, масонів, комуністів, гомосексуалістів та ін., які з імперіалістичної точки зору, об'єднані загальною ознакою в єдину силу, підтримують один одного і протистоять відкритим імперіям або паразитують на них.

Крім того, можна виділити закриті та внутрішньо справедливі імперії, що не прагнуть до постійного розширення, але розподіляють справедливо завойоване усередині себе, і відкриті та внутрішньо несправедливі імперії, що жертвують внутрішнім порядком заради безупинного нарощування своєї сили.

Імперіалістичне віровчення може бути виражене такою формулою: людське життя визначається панівним у світі законом причинності і/або світовими стихіями, тому людина має намагатися належати до групи людей, що безупинно розширює свої завоювання приємного.

Релігія людства і космізм

Релігія людства, або релігія прогресу – секулярне вчення про сенс життя, найбільш близьке до аналогічних релігійних вчень. Близькість ця зумовлена спробами представників релігії людства імітувати ритуальну практику й організаційну структуру релігійних громад (насамперед християнства), а також майже повною відсутністю (за винятком Фюєрбаха) прагнення радикально протиставити себе світові релігій (як це зробив, наприклад, комунізм).

Родоначалником релігії людства вважається француз Огюст Конт (1798–1857), який у 1817–1822 рр. був секретарем Сен-Симона. Від нього Конт засвоїв ідею безупинного прогресу людства, зумовленого зміною важливих форм духу (теологія – метафізика – наука). Конт став фундатором позитивізму

як філософської течії, що визнає реальними тільки “позитивні знання”, що здобуваються наукою знання про зв’язки природи, пізнаваної в безпосередньому досвіді, а також родоначальником соціології як науки, що виявляє аналогічні зв’язки в людському суспільстві. У 40-х рр. ХІХ ст. Конт вирішує розширити соціологію і перетворити її на практичну науку перетворення суспільства на основі культу людського як єдиної істоти. Конт підтверджує, що узята сама по собі людина – лише “зоологічний вид”, її щира природа розкривається тільки в людстві як величезному організмі, складеному із сукупності минулих і нинішніх поколінь людей. Вихід у світ “Системи позитивної політики”, або “Трактату про соціологію”, де викладена релігія людства (1815, 1854 рр.), став головною віхою розвитку нової релігії.

1830 р. Людвіг Андреас Фюєрбах (1804–1872) анонімно опублікував твір, у якому відхилив ідею безсмертя душі. Першоджерело релігійних уявлень Фюєрбах вбачав у почутті залежності людини від невідконтрольних їй сил. Безсилля шукає вихід у породжуваних фантазією надії й розраді – так виникають уявлення про богів як джерела здійснення людських сподівань. Бог, за Фюєрбахом, є лише проекцією людського духу, ідеалізованою людиною, що через жорсткі умови буття, яка заважають досягненню ідеалу, відчужується від останнього. Релігія, на думку Фюєрбаха, паралізує прагнення людини до кращого життя в реальному світі, тобто у світі безпосереднього і повсякденного досвіду, і до перетворення цього світу, підміняє його покірним і терплячим чеканням прийдешньої надприродної винагороди. Заперечуючи релігійний культ, Фюєрбах протиставляє йому культ людини, її обожнення. Він зазначає, що прагнення людини до власного щастя переростає рамки егоїзму, оскільки щастя недосяжне поза людським єднанням. Фюєрбах вбачав рушійну силу розвитку суспільства в релігійній свідомості і проповідував антропотейзм (людинобожжя).

Об’єднувачем вчень Фюєрбаха і Конта став Фридрих Йодль (1849–1914), котрий вважав, що Бог – це не сама природа і не її

творець, але уявлення, що виростає з найглибшої природи людини: він – у людських серцях, у людському дусі, там, де є любов, що об'єднує людей.

Релігія людства в результаті активних пропагандистських зусиль Конта не тільки набула маси послідовників, а й на порівняно короткий період стала державною релігією в Бразильській імперії.

Християнський соціалізм

Фундатором християнського соціалізму є П'єр Леру (1797–1871). Різко критикуючи Католицьку церкву, Леру вважав, що старе християнство має бути заперечене, а нова релігія (релігія людства) сприятиме зціленню суспільства від його хвороб. Основна ідея цієї релігії полягає в тому, що рай має здійснитися на землі. Різновидом релігії людства можна вважати космізм, що набув особливого розвитку в Росії. У космізмі загальний прогрес, що розуміється в релігії людства як поступове поліпшення умов життя людей, піддається радикалізації і тлумачиться як перетворення Всесвіту. Фундатором російського космізму є Микола Федоров (1828–1903), погляди якого були викладені його учнями в праці “Філософія загальної справи”.

Вбачаючи основне зло для людини в смерті, підкоренні її сліпою силою природи, Федоров висуває ідею регуляції природи засобами науки і техніки. Вища мета такої регуляції – не створення більш сприятливих умов для людей, що вже живуть, а відродження предків, шлях до якого – оволодіння природою, перебудова людського організму, освоєння Космосу і керування космічними процесами. Послідовники Федорова Костянтин Цюлковський, Володимир Вернадський і Олександр Чижевський звільнили космізм від впливу християнства, розкрили його суто секулярну сутність.

Відповідно до цього людина намагається забезпечити себе приємним в умовах влади закону причинності, і тому вона створює імперії. Проте протиборство імперій великою мірою зменшує її шанси на здійснення свого призначення. Крім того, поділ

людства на імперії не тільки послаблює людство в цілому, але і дозволяє людині розраховувати, що вона може належати до іншої, більш сильної імперії, ніж та, до якої вона належить первісно. Тому найменший ризик поразки завжди призводить до того, що частина членів однієї імперії таємно або явно переходить на бік іншої, більш щасливої. Отже, всі імперії рано або пізно приречені на невдачу. Тому людина має, по-перше, усунути поділ людства на імперії і/або зробити людство єдиною імперією, а по-друге, об'єднані в такий спосіб сили усіх людей спрямувати на послідовне розширення завоювань приємного. Таким чином, імперська група розширюється до меж людства, а її претензії охоплюють увесь можливий світ (Космос).

Отже віровчення космізму і релігії людства можна подати такою формулою: людське життя визначається панівним у світі законом причинності, тому людина має прагнути силами людства підпорядкувати (завоювати) весь світ, щоб одержати від нього усе, що в ньому є приємного, або, принаймні, позбутися усього, що в ньому є неприємного.

Ніцшеанство

Ніцшеанство – вчення німецького мислителя Фридриха Ніцше (1844–1900), а також його послідовників. Ідеї Ніцше стали, незважаючи на певну суперечливість, віровченням для багатьох людей. У центрі цього віровчення – ідея надлюдини, заснована на “переоцінці всіх цінностей”, тобто на критичному запереченні всіх релігійних ідеалів, що розуміються як життєво необхідні фікції, що виправдовують волю до влади: “кожний центр сил конструює, виходячи із себе, весь інший світ”.

Ніцше надає поняттю “надлюдина” абсолютного значення. Прихід надлюдини інтерпретується Ніцше одночасно як вище метафізичне здійснення, і, як такий, етап людської біологічної еволюції (надлюдина співвідноситься з людиною, як людина з мавпою) оголошується змістом людського буття, взагалі змістом “землі”. Надлюдина є альтернативою “останній людині” – уособленню виродження людської природи під впли-

вом цивілізації. При цьому надлюдина є абсолютно вільною як від релігійних зобов'язань перед Богом, так і соціальних зобов'язань перед людьми.

Впадає в око двоїстий характер уяви надлюдини у Ніцше. З одного боку, вона “пізнає”, бачить те, що в принципі недоступно пізнавальним здатностям людини, це – “аристократ духу”, що ширає над забобонами юрби (включаючи “вчену юрбу”). З іншого боку, це – монстр, що не визнає жодних моральних обмежень своєї активності і не знає, що означає відступати. Спробуймо проаналізувати, у чому корінь такої двоїстості. Як і стародавні уявлення про надлюдину, ідея надлюдини у Ніцше базується на його світосприйманні. Проте Ніцше не вірив ні у світову справедливість, вважаючи, що пов'язані з нею уявлення про борг є лише історично першим засобом придушення вільної індивідуальності, ні в безроздільно панівного у світі Бога (знаменита ніцшеанська теза “Бог мертвий”).

Ніцше ідейно протистояв відомим релігійним уявленням про світ і людське життя. Залишається тільки з'ясувати, як він сам трактував аналогічні питання. Звернувшись до тез Ніцше, ми виявляємо, що це трактування має принципово двоїстий характер. З одного боку, Ніцше захоплюється позитивізмом, вважаючи, що істина є прерогативою лише “позитивних” наук, які досліджують у досвіді причинно-наслідкові зв'язки. З іншого боку, у побудові власної філософії він відмовляється від будь-якої “позитивної” систематичності, протиставляючи безсистемність своєї думки непевності й “діонісійській” хаотичності світобудови. Цю суперечність Ніцше сам для себе формулює як опозицію “аполонівського” і “діонісійського”, тобто порядку і хаосу, системи і безсистемності, закону і стихії, розуму й ірраціональності. Вже в першому своєму творі “Народження трагедії з духу музики” (1872), зіставляючи два первня буття і культури – “діонісійське” (нестримно-стихійне і трагічне) і “аполонівське” (світле і логічно упорядковане), Ніцше вбачає ідеал у досягненні гармонії цих полярних начал. Тут же міс-

тяться зародки вчення Ніцше про буття як стихійне становлення, розвинутого пізніше в концепції “волі до влади” як властивого всьому живому потягу до самоствердження. Світ, таким чином, одержує у Ніцше немовби дві іпостасі: постає як матерія, підпорядкована світовим законам причинності, і як “безодня”, що не може бути ані пізнаною, ані осмисленою людиною. В обох випадках світ розуміється як становлення, безцільність якого конкретизується в ідеї “вічного повернення того самого”, що протиставляється будь-яким ідеям цілеспрямованого розвитку, включаючи християнську есхатологію і вчення про прогрес.

Яким може бути зміст людського життя в таких умовах? Ідея абсолютного детермінізму і засноване на ній заперечення свободи людської волі приводить Ніцше до висновку про повну непродуктивність критеріїв оцінки поведінки людей: оскільки всі вчинки людини визначені природним порядком речей або хаотичної дії стихій (як позалюдиною, так і в ній самій), їх не можна морально оцінювати. Звідси випливає твердження любові до долі, що виправдовує людське існування у всіх його виявах. Усі форми людської поведінки є лише реалізацією головної спрямованості будь-якого буття – “волі до влади”, що у людей слабких виявляється як “воля до свободи”, у більш сильних – як воля до більшої влади і, якщо безуспішно, то як “воля до справедливості”, а в найдужчих – як любов до людства, чим прикривається прагнення до придушення чужої волі.

З визнання того, що світ матеріальний і підпорядкований суворій і бездушній закономірності, впливає, що людині не залишається нічого іншого, як прагнути досягнення матеріальних благ; використовуючи “позитивні” знання про причинно-наслідкові зв'язки. Якщо ж світ є цілком непізнаваним, тоді з нього не можна витягти ніякого змісту. Тому в Ніцше, з одного боку, зміст, буття зводиться до задоволення елементарних життєвих потреб, а з іншого – буття взагалі позбавлене будь-якого змісту.

Ця суперечність здається нерозв'язною, проте Ніцше знаходить її вирішення в ідеї надлюдини, що, за його переконанням, є єдиним справжнім сенсом життя людини як в умовах непізнаваної безодні, так і за ясної і жорсткої влади причинності.

Оскільки у безглуздому і непізнаваному хаосі самій людині недоступне розуміння того, чим визначається її життя, вона має стати основою життя тієї особи, якій буде доступно більше, ніж взагалі може бути доступно людині. Тобто вона має створити надлюдину, нехай навіть ціною власного життя. Отже, найвище покликання людини, за Ніцше, – загинути, ставши “мостом до надлюдини”.

За уявленнями Ніцше, Надлюдина бачить значно більше, ніж пересічна людина. Це пов'язано з іншою стороною світосприймання Ніцше – бачення світу як жорсткого матеріального порядку.

В умовах такого безособового порядку (на відміну від порядку “світової справедливості” у давніх) як би “правильно” “не поводитися людина, як би не забезпечувала себе гарантіями від невдачі, вона (невдача) постійно нависає над нею. Нехай навіть людство буде об'єднане і його зусилля в єдиному пориві спрямовуватимуться на послідовне завоювання Всесвіту, ніщо не може позбавити людину страху в будь-який момент втратити все. Цей страх корениться в тих самих умовах, що змушують людину прагнути підкорення світу. Тисячорукій володар Космосу, озброєний усією міццю досягнень людства, залишається обмеженим у своїх можливостях, бо перебуває у непозбутному страху людиною, іграшкою стихій, непомітною ланкою в нескінченному ланцюзі неблаганної причинності. Ніщо не може гарантувати людині уникнення невдач, поки вона залишається людиною. Тому неможливо розраховувати на успіх справи, доки вона перебуває в людських руках. Отже, щоб отримати, нарешті, реальну гарантію здійснення своїх прагнень, людина має стати осно-

вою життя іншої істоти, яка буде принципово вищою порівняно зі своїм творцем – надлюдиною.

Таким чином, Надлюдина в Ніцше також має у собі немовби дві особи: істоту, яка бачить те, чого не може бачити людина; та істоту, яка може завоювати те, чого людина ніколи не завоює.

Ніцшеанство, зводячи можливість невдачі до абсолютного мінімуму, все ж визнає, що цілком реалізувати цю можливість за нерелігійного пояснення світу неможливо. Саме у світлі ніцшеанства стає цілком очевидним, що в такому світі (заснованому на непевності або на причинності) немає місця для переконаного оптимізму: будь-яка підприємницька активність людини, якщо тільки вона не спрямована на неї саму, у будь-який момент може зазнати краху: удача є плід не стільки зусиль людини, скільки талану – сили, цілком від неї не залежної.

Ніцшеанське виправдання життя людини є єдине виправдання, можливе одночасно з погляду двох різних пояснень світобудови. Проте людина, чиє життя засноване на виправданні, не може поєднати у своїй особі обидва пояснення без збитку для її цілісності. Можливо, у цьому варто шукати корені роздвоєння особистості, що мало місце у Ніцше в кінці його життя.

Ніцшеанство як відносно масовий напрям, прибічниками якого стали люди, котрі пішли за Ніцше в питаннях розпорядження життям, сприйняло тільки одну частину його ідеалу. Тому ми можемо назвати цю форму вульгарною. Послідовники вульгарного ніцшеанства вбачають у надлюдині не істоту, котрій доступне бачення смислів, не доступних баченню пересічної людини, а тільки істоту, якій доступні земні блага. Це вже не надлюдина в розумінні Ніцше, а супермен, спроможний споживати більше блаі; ніж звичайна людина. У вченні самого Ніцше надлюдина, що протистоїть невідомості, і супермен, що протистоїть стихіям, поєднані в одній особі. Послідовники Ніцше, зберігаючи, на відміну від свого пророка, здоро-

ву особистість, відхиляють риси надлюдини, яка пізнає, що робить їхній ідеал не цілком прийнятним і навіть страхотливим. Супермен – це не істота, що бачить глибше за людину, а істота, якій завжди таланить.

Надлюдина Ніцше – це гармонійний ідеал, який поєднує у собі розуміння незбагненого сенсу життя і досягнення недосяжних для людини результатів. Проте ця гармонія веде до розриву особистості людини. Тому людина має вибирати.

У такий спосіб це віровчення зводиться до двох формул: 1) людині не дано знати, чим визначається її життя, тому вона має прагнути стати основою життя того, хто здатен на більше, ніж звичайна людина; 2) людське життя визначається панівним у світі законом причинності або світових стихій, тому людина має намагатися стати основою життя того, чії можливості пізнання більші, ніж можливості самої людини.

Нерелігійні вірування

Існує ціла група вірувань, які не становлять цілісного релігійного вчення, але окремі елементи яких наявні у багатьох релігіях. До цієї групи можуть бути віднесені астрологія, марновірство, хіромантія, спиритизм, окультизм тощо.

Марновірство полягає в тому, що незалежним фактам приписують причинно-наслідковий зв'язок. Здавалося б, абсурдно думати, наприклад, що розбите люстерко, чорний кіт, тринадцять осіб за столом можуть спричинити усілякі неприємності людині. Однак забобони і марновірство живі: деякі західні авіакомпанії обминають число 13 у нумерації крісел в літаку, а японці намагаються обійти цифру 4, яка згідно з їхніми уявленнями, символізує смерть.

Астрологія. Це стародавня система символів, що оснований на інтерпретації планетарних і зіркових конфігурацій. Єгипетська, індійська, грецька, римська та інші міфології донесли до нас добре розроблені пласти астрологічних уявлень. В астрології вбачали як засіб пояснення небесного впливу на земні події, так і засіб пізнання людини. Вона будується на системі

планетарних аналогій. Зодіакальний пояс, яким рухаються Сонце, Місяць та інші планети відносно зірок, був поділений на 12 арок, кожна у 30° відносно певного знаку зодіаку. Ще в глибоку давнину було виявлено, що характери і долі людей керуються зірками і сузір'ями, що діяли у період народження людини. Так виникла ідея гороскопів, за якими доля людини визначається за днем і часом її народження, а також за іншими чинниками, і ця фаталістична ідея впливова й дотепер.

Згідно з Оленою Блаватською, астрологія – це наука, що розкриває дію небесних тіл на земні справи. Вона була складовою частиною містерій зі складною системою трансцендентної метафізики. З астрологією тісно пов'язані алхімія, магія, фізіогноміка, хіромантія і, насамперед, мистецтво визначення за зірками долі людини, що зветься апостелізматиною. Астрологія часто використовувалась як інструмент династичного прогнозу. Багато важливих політичних рішень навіть у сучасному світі ґрунтуються на астрологічних розрахунках і передбаченнях.

Деякі люди вірять у гороскопи. Будемо об'єктивними: ніщо не може завадити людині думати про те, що різні явища, які не мають нічого спільного з енергетичною спадковістю, впливають на деякі якості особистості. Можливо, народження у вологій або зарядженій електричною енергією атмосфері поліпшує або погіршує таку надзвичайно вразливу і складну систему, якою є наш мозок. Можна припустити, що періоди сонячних спалахів і магнітні явища справляють певний, ще не пояснений вплив на людину. Можна припустити також, що зимою невловимо змінюються деякі хімічні показники сперми та яйцеклітини. Можна прийняти все це як гіпотезу, але точно ці зв'язки не встановлені. Прихильники ж астрології гадають, що особливості характеру пов'язані з розташуванням зірок і планет у момент народження людини і є визначальними у формуванні особистості, її спадковості, вихованні, випробовуваннях, що їх людина зазнає в житті, і т.ін. Безумовно, можна виявити в людей одного й того самого знаку якісь спільні риси, але ж

наївно вірити в газетні гороскопи, які мають сміливість пророкувати всім читачам одного й того самого астрологічного знаку однаково сприятливі або несприятливі прогнози щодо грошей і кохання.

Хіромантія. Іншим популярним дуже живучим віруванням є читання долі за лініями руки – хіромантія. Тут також легко визначити, що є серйозним, а що – ні. Не можна заперечувати, що деякі люди мають надзвичайні здібності ясновидіння. Вони говорять, що для виявлення свого дару, щоб сконцентрувати увагу, їм потрібна опора – колода карт, кришталева куля, кавова гуща або лінії руки. Якщо припустити, що такий дар не шахрайство, то лінії руки служать лише опорою для пророкування. Було б абсурдним, проте, автоматично зробити висновок про залежність між формою цих ліній і долею людини неможливо. Легше всього було б сфотографувати лінії рук значної кількості людей, якщо не всього населення, і порівняти після їхньої смерті те, що скажуть “експерти” за лініями руки, з тим, що було в житті людини. Якщо, приміром, усі люди, померлі в молодому віці в результаті дорожньої пригоди, мали б дуже коротку лінію життя, це було б відомо, і можна було б легко перевірити. Якщо таке дослідження не здійснювалося, то тільки тому, що є великий ризик виявити, що доля не пов’язана з лініями руки. Повторюємо, цей висновок не відкидає категорично здібність ясновидіння завдяки опорі на лінії руки, однак сприймати це треба з великою обережністю.

Ясновидіння, або видіння майбутнього, цілком несумісне з нашим звичайним уявленням про час. Мозок людини наділений пам’яттю і може згадувати минуле. В усякому разі можна уявити, що між двома індивідуумами, пов’язаними надзвичайною взаємною чутливістю, може існувати дуже сильне відчуття і сприйняття (якот біль або смерть), що передаються на відстані. Неможливо уявити, як можна побачити те, що ще не відбулося і що, відповідно, може не відбутися, якщо зміняться причини цієї майбутньої події.

Якщо визнати, що Бог – Творець Всесвіту, то можна не погодитися з тим, що Бог не може бути заручником Свого Творіння. Він – поза часом і не бере участі в еволюції істот. Якщо Він дає їм свободу, Він також здатен знати, в якому напрямі може бути зроблений їхній вибір.

Отже, несумісності між нашою свободою і тим, що Бог знає майбутнє, не існує. В цьому розумінні можна твердити, що наше майбутнє визначене: ми вільні, але наш вибір, яким би він не був, уже відомий. Якщо Бог знає майбутнє, не буде помилковим вважати, що не один Він його знає: достатньо, щоб Бог наділив цими знаннями інших. Ця суто абстрактна побудова є, однак, єдиним способом пояснити явища ясновидіння, якщо вони існують.

У всякому разі, ясновидіння залишається дуже рідкісним явищем. Воно властиве лише небагатьом людям, здібності яких виявляються не завжди, їхній дар, якщо він існує, швидше курйоз природи, аніж засіб впливу на світ... Чому можуть служити ці здібності? Найчастіше вони дають засоби для життя ясновидцям або шахраям, які наслідують їх. Це, зрозуміло, не є причиною того, що Бог дає деяким людям дар ясновидіння. Якщо існує частка реальності в цих явищах, то імовірніше всього, що Бог відкриває таємницю надприродного, щоб ми не обмежували наш Всесвіт межами видимого і відчутного. Це лише одна інтерпретація, але можливі й інші. Бентежить те, наскільки переконані й переконливі люди, які володіють даром ясновидіння; а те, що вони стають “професіоналами” ясновидіння, завжди викликає певну підозру.

Передчуття. Передчуття, очевидно, трапляється частіше, ніж ясновидіння. Йдеться про більш-менш виражену інтуїцію щодо майбутньої події, яка виявляється або усвідомлюється лише після її здійснення. Це свого роду недосконале ясновидіння.

Приміром, людина відмовляється в останній момент летіти літаком, який розіб'ється через декілька годин; відчуває біль у певному місці, яке відповідає хворобі іншої знайомої люди-

ни. Іноді жінка передчуває близьку смерть чоловіка внаслідок нещасного випадку, і ця драма відбувається. Усі ці явища можна як відкидати, так і визнавати. У першому випадку зникає необхідність шукати пояснення: нічого надприродного тут немає; існують же люди з розвинутою уявою. Що ж до другого випадку, то припустимим є твердження, що не можна бути впевненим у тому, що все це – лише уява або ошуканство, але необхідно залишатися відкритим для природних і надприродних пояснень, не втрачаючи при цьому обережності.

Спіритизм і окультизм. Релігійне світосприйняття припускає, що є життя після смерті, але водночас виявляє обережність, визначаючи недоступність потойбічного світу.

Спіритизм же претендує на спілкування з духами мертвих. Галузь окультизму, яка охоплює й спіритизм, ще більш широка, вона стосується прихованих знань, які можна отримати завдяки посвяченню й особливим прийомам. Ця течія споріднена з усіма “гностичними” напрямками, які мають місце в усій епохи і поза межами всіх релігій.

Існує різноманітна література з цих питань, яка збуджує уяву: у ній повідомляється про столи, що крутяться; надзвичайні здібності медіумів, які пояснюють транс своїх підлеглих; існування аури, що сяє навколо нашого тіла, як ореол; явище автоматичного письма; неземні послання.

Що таємничіші явища і більша кількість “герметичних” термінів використовується, то більше число тих, хто захоплюється їх “пошуком” і “прилученням” до них. Ці галузі по суті погано піддаються суворому науковому експериментуванню. Мова може йти лише про суб’єктивні погляди, і в будь-який момент можна стикнутися з обдурюванням і шахрайством. Деякі секти або організації з невизначеними кінцевими цілями використовують ці вірування. Очевидно, важко визначити межу між безпідставною грою уяви і справжніми аномальними явищами.

Інтерес до надприродного, викликаний спіритизмом і окультизмом, не має заступати те, що докорінно відрізняє ці на-

прями від релігії: перші претендують на володіння певними прийомами, дозволяючи отримати доступ до прихованих знань (і це ріднить їх із магією); що ж до релігії, то головним її прагненням є передусім залучення людей до Бога зміною їхньої поведінки, що вимагає їхніх зусиль і волі.

Одержимість. Явища одержимості в різних формах характерні для численних релігій, зазвичай (але не обов'язково) пов'язаних з анімізмом. Це – культу зар в Етиопії, хамадша в Мароко, борі в Нігерії, дургакалі в Індії, хаубанг у В'єтнамі, а також одержимість, що її викликають шамани Індонезії або Сибіру. У Європі також відомі випадки одержимості, як у давні часи, так і в Середні віки, однак вони стали дуже рідкісними з появою індустріального суспільства.

Як відбуваються ці явища і в чому вони полягають? Одержимість – не випадковість, вона не стихійна, а викликається певним ритуалом, у якому ритм і танець відіграють велику роль. Інші ритуали також іноді використовуються: пожертвування їжі, принесення в жертву тварин, особливе татуювання; екзальтованість присутніх, які вбачають у цьому якийсь свято, часто підтримується алкоголем або – рідше – галюциногенними рослинами. Мета цих ритуалів – викликати духів, богів або демонів, щоб вони оволоділи учасником церемонії.

Одержимий може стати таким раптово. Стан одержимості виявляється у таких ознаках, як непритомний погляд, тремтіння, потіння, важке дихання, і може тривати – залежно від випадку й сповідуваної релігії – від декількох хвилин до декількох днів. Протягом цього часу людина втрачає контроль над собою і сприймає особистість божества, якого визнають служителі й посвячені. Це супроводжується змінами виразу обличчя і поведінки. Якщо божество має подобу старця, то голос одержимого буде ледь чутним, тіло – зігнуте, він строїтиме міни. Якщо ж це божество – воїн, то одержимий – грізний і гучногосий. Іноді це бог-тварина, і тоді одержимий передає міміку тварини краще за професійного актора: людина, яка перетворилася на видру з волі індонезійського шамана, занурюється в

каламутну воду і зубами ловить живу рибу; той, хто перетворився на мавпу; злітає на гілки дерева з такою легкістю, на яку він від природи не здатен і т.ін.

Такі приклади заганяють раціоналістів у глухий кут. Численні випадки й достовірні факти виключають систематичне шахрайство і примушують визнати реальність явища, однак гіпотези щодо природи цих явищ чекають на своє пояснення. За гіпотезою, яку наука допускає, медіум оволодіває волею людини. Одержимість могла б мати ту саму природу. Питання полягає в тому, щоб дізнатися, чи є медіум у стані одержимості надприродною істотою. (Наприклад позиція Католицької церкви є категоричною: це явище – дія демонів).

Видіння та надприродні явища. Ще одним із різновидів вірувань є видіння та надприродні явища. Йдеться, власне, про одне й те саме явище: видіння – це сприйняття надприродного явища. Тим більше, що видіння може бути суто внутрішнім – у цьому разі скоріше треба вести мову про відчуття присутності, оскільки такі відчуття, наприклад, як зір, не відіграють тут ніякої ролі.

Цей вид надприродного трапляється досить рідко або про нього мало говорять, оскільки він залишається цариною особистого життя. Тим, хто відчув це на собі, важко передати свій досвід або навіть змусити повірити в його реальність. Так, голос, що його почула Жана д'Арк, був настільки переконливим, що вплинув на її долю, зробивши з цієї селянки національну героїню.

У деяких, ще більш виняткових випадках надприродне менш приховане: воно виявляється одночасно для декількох людей або набуває видимих, помітних форм.

У літературі описані різноманітні видіння. Так, у Боснії, в селі Меджугор'ї, в районі поблизу великого хреста, поставленого 1933 р. на честь 1900-ліття розп'яття Христа, з 1981 р. п'яти особам з'являється Богородиця. В певний час вони одночасно падають на коліна, і під час їхньої розмови з Богородицею у них рухаються губи, проте жоден звук не сприймається при-

сутніми. Надприродне послання, передане таким чином, відповідає християнській традиції: спонукання до молитви та звертання до сердець вірних. З описами свідків, Богородиця носить сіру осяяну сукню і білу вуаль. Понад 2 мільйони людей взяли участь у прощі до Меджугор'я.

Уперше в Африці спостерігалась ціла серія видінь, яка почалася 1981 р. Христос і Свята Діва з'явилися через однакові проміжки часу перед декількома дітьми села Кібехо, у південній частині Руанди. Десятки тисяч людей уже стали свідками цих незвичайних явищ.

На відміну від того, що спостерігалось у Меджугор'ї, в Кібехо молоді люди іноді після своїх видінь раптово падають на землю і декілька хвилин залишаються непритомними.

Зцілення і численні випадки навернення до християнської віри були зафіксовані після цих випадків.

873 р. у Парей-ле-Мон'яль, у Франції, був збудований монастир, який належав абатству Клюні, згодом у XII ст. – собор. Але саме в XVII ст. Парей-ле-Мон'яль став відомим: черниці Маргариті – Марії Алакок явилось близько 30 видінь Христа. Найважливішим з видінь було те, на якому їй рекомендувалось у червні 1675 р. заснувати свято Святого Серця. Поклоніння Серцю Христову існувало ще в Середні віки. Послання черниці, підтримане езуїтом, було прийняте Церквою, і культ Святого Серця Христового одразу поширився. Сестра Маргарита-Марія Алакок була канонізована Католицькою церквою 1920 р.

1830 р. в Парижі монастир сестер ордена Милосердя став місцем явлення Богородиці. Черниця Катерина Лябуре побачила Діву Марію у каплиці. Через чотири місяці Богородиця знову постала перед нею. Вона отримала наказ виготовити образок. Цей образок швидко набув популярності, був розмножений у декількох мільйонах копій і викликав ряд чудес.

Що стосується Катерини Лябуре, то вона, зберігаючи цю таємницю про видіння, продовжувала своє життя як звичайна черниця. У момент беатифікації 1933 р. її могилу відкрили і

з'ясували, що тіло її незмінне, немовби вона тільки-но померла. Вона була канонізована 1947 року.

Дозуле – маленьке село в Нормандії, стало місцем видінь у недалекому минулому. 36 разів у період з 1972 по 1982 рр. Христос являвся матері п'яти дітей Мадлен Омон. Послання, передані Христом, викладені латиною, є ніби продовженням Апокаліпсису. Вони пророкували великі страждання перед кінцем світу, появу знаку Хреста в небі, що чудом зупинить третю світову війну. Христос ніби просив поставити у Дозуле хреста висотою 738 м, що відповідає висоті пагорбу з хрестом у Єрусалимі. Багато інших свідків з інших місць не раз бачили, як несподівано небеса утворювали хрест над місцями видінь.

Можна висунути гіпотезу, що видіння є лише видимою частиною айсберга, який складається з “комплексу” надприродних виявів, призначених окремим особам. Серед різноманітних форм цих виявів, зазвичай персоналізованих, деякі охоплюють одразу групу осіб і включають феномени, які спостерігались і третіми особами.

Багато явищ природи випадають з нашого поля зору з тієї простої причини, що наше сприйняття не є досконалим. Інакше кажучи, незважаючи на те, що деякі результати вже сьогодні досягнуті, а деякі фантастичні гіпотези відкинута, можна твердити, що наука ще не вичерпала своїх можливостей.

Виходячи з цього зазначимо, що різні релігії відносять велику кількість таємничих фактів до розряду чудес. У чому полягають ці явища і чи дійсно вони не піддаються науковому поясненню? Перелік чудес – реальних і припустимих – вражає:

- здатність висловлюватися невідомими мовами;
- левітація (здатність підніматися у повітря всупереч закону всесвітнього тяжіння);
- здатність жити, не приймаючи їжу;
- нетлінність деяких мощей;
- мироточіння (виділення приємних запахів);
- стигмати (кровоточиві рани, що з'являються на руках і ногах деяких святих на місці ран розп'ятого Христа);

- білокація (здатність появи одночасно у двох місцях);
- чудесні зіллення.

Природно, кожен може вірити чи не вірити у достовірність цих надприродних феноменів. За наявності сумніву єдине розумне ставлення до чудес полягає в тому, щоб перевірити факти, якщо це є можливим, тим більше що у наш час вчені краще оснащені засобами дослідження таких явищ ніж у Середні віки.

Запитання і завдання для закріплення знань

1. Які соціально-політичні, психологічні чинники навертають людей до нетрадиційних релігій, неорухів тощо?
2. Проаналізуйте спільні і відмінні риси таких феноменів, як нетрадиційні релігії, неорухи, релігії Нового віку.
3. Які спільні та відмінні риси втілені в трактуваннях постатей засновників монотеїстичних релігій і неорухів?
4. Схарактеризуйте спільні й відмінні риси неоязичницьких напрямів.
5. Як вплинув науково-технічний прогрес на релігійну картину сучасного світу?
6. Схарактеризуйте загальні особливості релігійних учень секулярного спрямування.
7. Як різні секулярні вчення релігійного спрямування розглядають проблему людського буття, ролі особистості у пізнанні й удосконаленні світу?
8. Схарактеризуйте спільні риси індивідуалізму, ніцшеанства та імперіалізму.
9. Наведіть приклади того, як окремі принципи конкретних віросповідальних систем секулярного спрямування знаходили своє втілення в соціально-політичній практиці різних народів і держав.
10. Які соціальні категорії населення найбільш схильні до сповідування секулярних учень релігійного спрямування? Твердження обґрунтуйте.

Теми рефератів

1. Релігійний фанатизм: сутність та вияви.
2. Особливості релігійної свідомості тоталітарних сект.
3. Неорелігії в Україні у контексті свободи віровизнання.
4. Основні тенденції виникнення і розвитку нетрадиційних релігій.
5. Книга Р.Хаббарда «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я».
6. Особливості функціонування новітніх релігій у сучасному світі.
7. Соціально-політичні, психологічні корені секулярних учень релігійного спрямування.
8. Вплив секулярних учень релігійного спрямування на історичний розвиток людства.
9. Проблема закономірності й випадковості в секулярних ученнях релігійного спрямування.
10. Особистість у секулярних релігійних системах.
11. Проблема сенсу життя в секулярних ученнях релігійного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

Абдру-шин. В свете истины. Послание Грааля: В 3 т. – Штутгарт, 1990.

Арестов В. М., Шудрін І.О. Нетрадиційні релігії: суть і спрямування. – К., 1990.

Бардон М. Кто такие мормоны. – М., 1992.

Безант А. Древняя мудрость. – М., 1992.

Бог и мы. Учение преподобного Муна. – М., 1992.

Буайе Ж. Империя Муна. – М., 1990.

Газета “Атма” (1990–1992), “Юсмалос (1993–1994)”.

Гириянок Ф. Новое язычество // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 125–134.

Гуревич П. С. Спасет ли Мессия? “Христомания” в западном мире. – М., 1981.

Демьяненко С. П. Религиозно-философские аспекты современного дзэн-буддизма. – М., 1993.

Клизовский А. И. Основы миропонимания новой эпохи. – Рига, 1993.

Книги Мормона. Новые свидетельства об Иисусе Христе. – Солт-Лейк-Сити. Юта, США, 1988.

Левада Ю. А. Социальная природа религии. – М., 1965.

Лозко Г. Українське язичництво. – К., 1994.

Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.

Митрохин Л. Н. Религии “нового века”. – М., 1985.

Новітні релігійні течії і рухи в Україні. – К., 1997.

Перкинс М., Хейнсвортф. Бахаизм. – М., 1990.

Поликарпов В. С. История религии: Лекции и христоматия. – М., 1997.

Пудов В. С. Кришнаиты-вайшнавцы в СССР // На пути к свободе совести. – М., 1989.

Релігієзнавчий словник. – К., 1996.

Рерих Е. И. Письма Елены Рерих. 1928–1938. В 2 т. – Мн., 1992.

- Розанов В. В.* Религия. Философия. Культура. – М., 1992.
- Руководство по изучению основных философских положений Бхагавад-Гиты.* – Киев, 1999.
- Світгляд і духовна культура.* – К., 1993.
- Синнет А. П.* Эзотерический буддизм. – М., 1992.
- Сорокин П. А.* Кризис нашего времени // Человек, цивилизация, общество. – М., 1992.
- Судзуки Д., Кацуки С.* Дзэн-буддизм. Основы Дзэн-буддизма. – Бишкек, 1993.
- Тернер В.* Символ и ритуал. – М., 1983.
- Трагедия красной церкви.* Богородичный центр. – М., 1992.
- Третий Завет.* – М., 1993.
- Уолтер Мартин.* Царство культов. – СПб., 1992.
- Успенский П. Д.* Новая модель Вселенной. – СПб., 1993.
- Фаликов Б.* Неомистицизм в СССР (На пути к свободе совести). – М., 1989.
- Фейенберг Е. Л.* Наука, искусство и религия // Вопр. Филос. – 1997. – № 7.
- Филипович Л.* Нові релігії в Україні: поява, типологія, перспективи // Релігійна свобода; історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998. – С. 92–110.
- Христианство и культура сегодня.* – М., 1995.
- Шри Матаджи Нирмала Деви.* Книга мантр сахаджа йоги. – Киев, 1993.
- Эссемонт Дж.* Баха-Улла и Новая эра. – М., 1991.
- Юнг К.* Психология религии. – М., 1991.
- Яковлев Е. Г.* Искусство и мировые религии. – М., 1985.

СЛОВНИК НАЙУЖИВАНІШИХ ТЕРМІНІВ

АБАТ – титул настоятеля монастиря в католицькій церкві. Інколи А. добивається незалежності від єпископів і підкоряється безпосередньо Папі. У деяких випадках А. – загальна назва священників і вищого духовенства в католицькій церкві. Римський Папа вбачає в численній армії абатів свою вірну опору серед католиків.

АЛЛУЯ – хвалебний приспів у християнському богослужінні, звернутий до всіх іпостасей трійці. Запозичений у древніх євреїв.

АЛЛАХ (від араб. аль ілах – божество) – ім'я Бога в мусульманській релігії. Культ А. поряд з культом інших божеств був відомий в доісламській Мецці. В ісламі прийнятий догмат про те, що А. – єдиний Бог, визнання якого є першою вимогою мусульманського віровчення.

АМВОН – у православному храмі – підвищення перед середньою частиною іконостаса, з якого читаються Євангелія, виголошуються проповіді та ектенії.

АМІНЬ – вживається як заключне слово молитви. Ввійшло у християнство із богослужіння древніх євреїв і за походженням має характер чаклунського заклинання.

АНАЛОЙ – спеціальний високий столик з похилою стільницею, на який у православній церкві кладуть богослужбні книги при їх читанні, а також ікони та хрест під час богослужіння.

АНАФЕМА – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, виключення з громади віруючих, вища церковна кара в християнстві. А. застосовується церквою в боротьбі з атеїзмом, передовою наукою і суспільною думкою, прогресивними демократичними рухами.

АНГЕЛ – в іудаїзмі, християнстві, ісламі – небесний служитель Бога, надприродна істота, посередник між Богом і людьми. Культ А. є асимільованим та пристосованим до монотеїзму куль-

том добрих і злих “духів”, який був дуже поширений у первісних релігіях.

АНТИХРИСТ – у християнському віровченні супротивник Христа, посланець Сатани, який нібито прийде незадовго до другого пришестя і вестиме боротьбу з християнською церквою, але врешті-решт він буде переможений Христом. Уявлення про А. – це релігійна персоніфікація злого начала, на противагу Богу як доброму началу. Християнські церкви протягом усієї своєї історії використовували цей образ у своїх політичних та ідеологічних інтересах, називаючи А. своїм противником.

АПОКРИФИ – твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, давали тлумачення подій, відмінне від офіційного церковного віровчення. А. відображали боротьбу різних течій у християнстві до виникнення церкви.

АРХІЄРЕЙ – загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріархів) у православній церкві.

АРХІМАНДРИТ – найвищий (до єпископа) чернечий сан у православній церкві.

БЕАТИФІКАЦІЯ – акт приєднання до “лику блаженних” у католицькій церкві.

БОГОРОДИЦЯ – жіноче божество в багатьох релігіях. Божа Мати, Богиня, яка народжує Бога чи богів. До числа богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення – хліборобством. Б. шанувалась як богиня родючості. У християнстві цей культ жіночого божества зазнав змін. Тут Б. – діва, яка народила Ісуса Христа, Сина Божого. З розповсюдженням християнства культ Б. зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі в умовах феодалізму він перетворився в культ Мадонни, на Русі злився з язичеським культом богині землі і родючості і поступово його витіснив. Пригноблений та безправний

стан жінок сприяв широкому розповсюдженню культу Б., Діви-Матері, заступниці перед Богом.

БОГОСЛУЖЕБНІ КНИГИ – книги, які містять правила та опис порядку богослужінь, а також тексти для них. У православ'ї для хрещення, вінчання, похоронної відправи тощо використовується “требник”, для проведення літургії та інших церковних служб використовується “служебник”, “часослов”, “чиновник”, “тріодь” та інші Б. к.

БОГОСЛУЖІННЯ – здійснення певних релігійних обрядів. Б. поділяються на так звані суспільні, чи славні Б., і приватні (треби) – на замовлення окремих віруючих. Має на меті естетичний та психологічний вплив на віруючих за допомогою спеціально організованих інсценувань, співу проповідей і т. ін.

БОГОХУЛЬСТВО – образа імені Бога, Діви Марії, святих, предметів культу, яка карається церквою і світськими властями тих держав, де церква є державною. Покарання за Б. були одним із засобів боротьби проти вільнодумства, свободи совісті. Згідно із законами царської Росії, за Б. була передбачена кара від 6 до 15 років каторги. Нерідко людей карали за атеїстичні погляди, хоча тут елементів власне Б. в наявності не було. У такому випадку Б. оголошувався сам факт невіри в Бога.

БРАХМА – вищий Бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Б. як творця та охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина I тис. до н. е.), коли виникло класове суспільство, виділились і набули величезного впливу жерці-брахмани. Брахмани висунули і розвинули ідею про божественну трійцю– “тримурті”, в якій Б. виступав як творче начало. Проте в очах віруючих Б. був надто абстрактним образом, і значно більше поширилося поклоніння двом іншим богам трійці – Бішу та Шіві.

БРАХМАН (неточно – брамін, браман) – жрець, представник вищої касты в Індії. З уведенням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жерця стали спадковою професією, а Б. утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їхню мову (ведичний са-

нскрит) священною мовою, користуватись якою могли тільки Б., і стверджували, ніби вони могли впливати на богів. У наш час Б. займаються не тільки культовим служінням, а й іншими видами діяльності. Проте багато з них живуть за рахунок віруючих.

БРАХМАНІЗМ – стародавня індійська релігія, яка виникла на початку 1 тис. до н. е., як дальший розвиток ведичної релігії. Зародження Б. знаменувало вироблення єдиного релігійного канону. Б: як релігія класового суспільства, освячував царську владу, соціальну нерівність, поділ суспільства на касты, які проголошувалися божественним установленням.

БУДДА – в буддизмі назва віровчителів, які вказують людям “істинний шлях спасіння”. Згідно з ученням буддизму, кожного разу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходять новий Б., щоб вказати людям істину. Інколи ім'ям Б. називають того, хто самостійно досяг “святості” і увійшов у нірвану. У буддійських релігійних книгах зазначається різна кількість Б., подається різна їх класифікація. Не виключено, що в основі традиційної біографії Б. лежить життя одного з перших буддійських віровчителів. Якщо в ранній період Б. зображався людиною, яка першою увійшла в нірвану, то пізніше він був обожнений. На його честь почали споруджувати храми, утвердився складний культ, інколи у формі ідолопоклонства.

ВАКХАНАЛІЇ – нічні свята на честь Вакха (Діоніса), які мали характер оргій і користувалися особливою популярністю в Італії на початку II ст. до н. е. У В. брали участь вільні та раби незалежно від статі, віку і належності до тієї чи іншої народності. Жрецькі функції виконувалися переважно жінками. Вакханки в священному шаленстві шматували живого бика і поїдали сире м'ясо заради прилучення до “божественного начала”. З цим обрядом пов'язане християнське причастя.

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ, “криваве весілля” – масове побиття гугенотів католиками у 1572 р. в Парижі в ніч перед святом св. Варфоломія (24 серпня). Різня відбувалася і в провінціях. За три дні побойща було вбито 30 тис. чоловік. В. н. була організована королевою-католичкою Катериною Медичі і Гізами–

керівниками католицької партії, які скористалися приїздом гугенотського дворянства в столицю з нагоди весілля глави гугенотів Генріха Наваррського і сестри короля Маргарити Валуа. Мета В. н.– ослабити та обезглавити протестантський рух.

ВІВТАР – східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходинки. У православних церквах В. відгороджений від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол. У В. готується для причастя хліб і вино, прийняття яких у християнстві замінює жертвоприношення. Слово вівтар вживається також у значенні символів святині, релігійної віри, церкви. Згідно з православними канонами, вхід до В. неосвяченим особам та жінкам заборонений.

ВІДЛУЧЕННЯ – релігійне покарання, засіб впливу на віруючих шляхом прийняття відповідного рішення вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні з церкви чи релігійної громади. Служить засобом залякування віруючих погрозою неминучого потрапляння відлученого після смерті в пекло. В. завжди застосовувалися для боротьби з передовою суспільною думкою, прогресивними демократичними рухами.

ВІДСПІВУВАННЯ (похоронна відправа) – церковна служба над померлим, яка нібито сприяє полегшенню його становища “на тому світі”. Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями. Деякими сучасними сектами не здійснюється.

ВІДЬМА – згідно з уявленнями, одержаними в спадок від дохристиянських вірувань і підтриманими середньовічними християнськими богословами, зла чарівниця, служителька диявола, “нечистої сили”. Повір’я приписували В. вміння чаклувати, здійснювати надприродні дії на шкоду людям, а також нічні оргії-шабаші на горах, тобто в місцях стародавніх язичеських культів. Церква, підтримуючи віру в існування В., прагнула принизити жінку, укорінити недовіру до людської природи і зміцнити владу церкви над людьми. Католицька церква навіть вказувала ряд методів “викриття” В., стверджувала в дусі женоневисництва, ніби жінки стають відьмами через свою “природ-

ну розбещеність” і заради перетворення у В. продають душу дияволу і живуть разом із ним. У кінці XV ст. був виданий poradnik для “розпізнавання” В. і суду над ними – книга “Молот відьом”, енциклопедія найчорнішого мракобісся. Тисячі жінок, яких підозрювали у чаклунстві, спалювали на вогнищах інквізитори, а пізніше – протестантські церковники. Віра у В. була поширена і на Русі, інколи породжуючи дикі розправи над людьми. Ганебні процеси над жінками, звинуваченими у чаклунстві, в більшості країн Європи були припинені у XVII ст., але випадки розправи забобонних людей з уявленими В. мали місце й у XX ст.

ВІКАРІЙ – намісник, заступник духовної особи. У католицькій церкві Папа Римський іменується “вікарієм Христа”: свої В. є у єпископів, нерідко у абатів монастирів і священників великих парафій. У протестантській церкві В. зустрічаються у ролі помічника священика. В православній церкві інститут В. (з 1865) був уведений в усіх єпархіях.

ВІФЛЕЄМ – місто в Палестині поблизу Єрусалима. Згідно із Старим завітом, В.– місце народження Давида і прийдешнього месії. Виходячи з цієї старозавітної “вказівки”, християнство проголосило В. місцем народження Христа. В. вважається священним місцем і у християн, і в іудеїв.

ВІШНУ – один з основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння В. та його аватарам (втіленням) – найбільш розповсюджена форма релігійного культу в Індії. З аватар В. найпопулярніші Кришна і Рама, до їхнього числа індуїзм відносить також Будду.

ВСЕНОШНА – богослужіння в православній церкві напередодні неділі або великого релігійного свята. В., або нічне неспання, починається після заходу сонця і нерідко закінчується після півночі.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ – керівний орган екуменічного руху, який об’єднує протестантські та деякі православні церкви. Має резиденцію в Женеві. В. Р. Ц. підзвітна асамблеї, яка скликається кожні 5–6 років й обирається нею. У складі

В. Р. Ц. є президія, центральний комітет, призначений ним виконком, а також секретаріат. Генеральний секретар – фактичний керівник В. Р. Ц.

ГЛОСОЛАЛІЯ – “говоріння різними мовами”, викрикування, позбавлені всякого змісту, які спостерігаються в стані релігійного екстазу (напр., у п’ятидесятників). Г.– результат психічного перевантаження, яке викликається так званим хрещеним духом, тобто дією “божественного духа” на віруючого (у баптистів, молокан та п’ятидесятників).

ГОВІННЯ – один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до таїнства причастя і сповіді. Людина, яка говіє, зобов’язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, постити, тобто не їсти м’яса, молока, тваринних жирів тощо.

ГРІХ – одна з основних християнських морально-етичних категорій, яка означає порушення волі Бога, падіння Адама та Єви, які, згідно з Біблією, покуштували плід із забороненого дерева пізнання добра і зла. Г.– поняття, за допомогою якого релігійна мораль оцінює дії, які суперечать Божим заповідям. Під гріхом релігія також розуміє стан душі, який виникає під дією порушення заповідей релігійної моралі.

ГУГЕНОТИ – прибічники протестантсько-кальвіністської церкви у Франції, які були піддані побиттю і масовим убивствам під час Варфоломійської ночі 24 серпня 1572 року.

ГУРІІ – фантастичні діви, які існують, згідно з ученням ісламу, для усолоди праведників у раю. У Корані Г. визначаються як “чисті жінки”, котрих не торкалися ні люди, ні джини.

ДАЛАЙ-ЛАМА – титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як “живого Бога” (бодхісатву) в образі людини. Титул Д.-л. встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада Д.-л. не спадкова (як і всі лами він зв’язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємець, за релігійними правилами, обирається спеціальною групою вищих лам, які ніби визначають, у кого з хлопчиків, народжених незабаром після смерті Д.-л., “перевтілюється” попередній Д.-л.

ДАЦАН – ламаїстський храм, монастир.

ДЕКАН – помічник абата в католицькому монастирі; старший священник у католицькій та англіканській церквах, який відає справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ.

ДЕСЯТИНА – відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви. У наш час зберігається в адвентистів та в інших сектах як примусовий збір. В ісламі різновидом Д. є зак'ят.

ДИЯКОН – третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа і священника під час богослужіння в православній, католицькій, англіканській і протестантській церквах. Протодиякон – перший, або старший Д.

ДОГМАТ – основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, що має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання догматів, сліпого прийняття їх на віру – одна з головних вимог християнської церкви.

ДОГМАТИКА – систематичний виклад основних догматів.

ДОМІНІКАНЦІ – католицький злидарюючий чернечий орден. Заснований на початку XIII ст. монахом Домініком для боротьби з єретиками. Представники ордену одержали право повсюдної проповіді та викладання в університетах. Із рядів Д. вийшли відомі схоласти (Альберт Больштедт, Тома Аквінський) і містики (Мейстер Екхарт, Сейс, Таулер). Всіляко допомагали папству подавляти антикатолицькі та антифеодальні виступи. Нині один з найвпливовіших орденів.

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ – у християнському віровченні, яке знайшло своє відображення в “символі віри”, очікувана друга поява Христа на землі для посоромлення “нечестивців” і дарування “блаженства” віруючим. Віра в Д. п. поширилася серед християн у міру формування євангельського міфу про земне життя Христа. Вчення про Д. п. широко використовується церковниками і сектантськими проповідниками для зміцнення релігійної віри.

ДУХ – у релігії та міфології безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людське мислення, свідомість, психічні здібності. У релігійному та ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинне у відношенні до природи. У релігіях під Д. розуміється особливе, нематеріальне начало, розумне і самодостатнє. Звідси походить і пункт християнського віровчення про третю іпостась Св. Трійці – Дух Святий.

ДУХОВЕНСТВО – служителі культу, які вважаються посередниками між Богом і людьми і здійснюють культові дії – таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення даної релігії.

ДЯЧОК – церковний служитель, який допомагає диякону та священику в церковних справах, по-іншому – причетник (паламар). Д. у православній церкві звуться псаломщиками, оскільки їм найчастіше доводиться читати Псалтир у храмах.

ЕДЕМ – за біблійською легендою, земний рай, місце перебування людини до гріхопадіння, з якого перші люди були вигнані за скоєння гріха.

ЕКЗАРХ – 1) у стародавній Греції – глава жерців, які перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії – правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; 3) у сучасному православ'ї – глава церковного округу, що охоплює адміністративно-територіальну область, яка має свої особливості.

ЕНЦИКЛІКА – послання Римського Папи духовенству та віруючим, присвячене найважливішим соціально-політичним, релігійним і моральним питанням. Е. надається особливе значення, оскільки ці послання значною мірою покликані визначати особливості формування суспільної думки з основних політичних і соціальних проблем сучасності.

ЄЗУЇТИ – члени чернечого католицького ордену “Товариства Ісуса”, створеного в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, передовою думкою, для зміцнення авторитету католицької церкви.

ЄКТЕНІЯ – в православній церкві молитва, що входить до складу богослужіння, яка проголошується звичайно дияконом і

містить прохання і звертання до Бога. За допомогою Є. у свідомість віруючих вселяється думка про те, що церква нібито здатна допомогти народу позбутися нещастя і всі надії слід покласти на Бога.

ЄПАРХІЯ – церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом).

ЄПИСКОП (по-іншому – архієрей) – вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти в диякони, священники та єпископи (останнє – разом з іншими єпископами). Є. також призначає на нижчі посади кліру, освячує храми і т. ін., йому підпорядковані всі церковні установи, які перебувають у межах його єпископату (або єпархії, монастирі, духовні семінарії тощо), крім тих, що знаходяться в безпосередньому віданні церковного центру. В Руській православній церкві Є. обов'язково повинен бути монахом, у грузинській – безшлюбним, але чернецтво не обов'язкове. Нагородні почесні звання для Є.: архієпископ і митрополит. У церкві є три основні ступені священства: диякон, ієрей (священик) та єпископ.

ЄПИТИМІЯ – у православній та католицькій церквах морально-виправна міра у формі посту, тривалої молитви, земних поклонів, ходіння на прощу до “святих” місць чи “святинь” і т. ін., яка добровільно виконувалася віруючими, що розкаялися у своїх гріхах. Є. призначається найчастіше під час сповіді.

ЄПИТРАХИЛЬ – частина обов'язкового для богослужіння одягу священників усіх трьох ступенів православної ієрархії, у вигляді фартуха з хрестами, зшитого із двох широких стрічок, який одягається на шию і носить під ризою. Крім цих основних частин одягу священнослужителів кожному ступеню ієрархії належить і ряд інших елементів одягу. Деякі речі служать духовенству як нагороди (подвійний орар, набедренник, палиця, митра).

ЄРЕСЬ – слово, яке використовується церковниками щодо поглядів і вчень, що відступають від прийнятої церквою доктрини в питаннях догматики і культу.

ЄРЕТИК – у християнстві – людина, що відступила від догм панівної церкви. Послідовник ересі.

ЄШИБОТ – іудейська школа, яка готує рабинів. Навчання в Є. здійснюється за надзвичайно схоластичною системою. Основні предмети богословського вивчення – Біблія і Талмуд. У багатьох країнах існує і тепер.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ – один із стародавніх релігійних обрядів, принесення жертв духам померлих предків, обожнюваним предметам, богам, злим духам тощо. Ж. з'явилося в епоху первісного суспільства, коли мисливці кращу частину своєї здобичі залишали для духів померлих предків чи духів-покровителів. Ж. приймало часом варварські форми. У тій чи іншій формі Ж. збереглося в усіх релігіях і до нашого часу – запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя, обітниці тощо.

ЖИТІЄ СВЯТИХ – життєписи мучеників, аскетів, князів і т. ін., проголошених церквою святими. Ж. с. складалися у вигляді біографій з чітко вираженою церковною тенденцією, включенням у них молитов, повчань.

ЗАКОН БОЖИЙ – навчальний предмет у початкових і середніх школах царської Росії, який включав у себе вивчення молитов, катехізису. При царизмі викладання З. б. використовувалося для релігійного навчання дітей та юнацтва.

ЗАМОВА – словесні формули, заклинання, магичні молитви, які нібито мають чудодійну властивість визначати сприятливий збіг обставин у житті людей, відвертати нещастя, захищати від ворогів і спокусників. За своєю суттю З.– невід'ємний елемент первісної магії. У сучасних релігіях З. існує у формі молитов і проклять, з якими віруючі та служителі культу звертаються до Бога з проханням врятувати від життєвих неприємностей або ж покарати грішників та відступників від віри.

ЗАПОВІДІ – релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які нібито власноручно написав бог Ягве на кам'яних плитах і вручив Мойсею на горі Сінай. З виникненням християнства ці З. були доповнені заповідями блаженства, проголошеними

Христом у Нагірній проповіді, і включені до християнського віросповідного арсеналу. Відбір заповідей із безлічі побутових, моральних та інших правил поведінки значною мірою здійснювався іудейськими, а потім християнськими священиками в інтересах панівних класів.

ЗОРОАСТРИЗМ – релігія стародавніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, засновником якої вважається міфічний пророк Заратуштра. З. як релігія виник у I тис. до н. е. Вчення З. викладене у книзі Зенд-Авести. Для цієї релігії характерні: дуалізм (уявлення про наявність у світі двох божественних начал – добра і зла, які ведуть між собою непримиренну боротьбу), поклоніння вогню, осудження жертвоприношень, віра в месію, Страшний суд, загробне життя. Багато ідей З. вплинули на формування іудаїзму та християнства.

ГУМЕН – настоятель православного монастиря.

ІДОЛ – предмет, що зображує божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонство – пережиток тотемізму та фетишизму, зберігається в сучасних релігіях у вигляді поклоніння іконам, статуям, культовим атрибутам, “священним” книгам, мощам “святих” тощо.

ІЄРАРХІЯ – сукупність церковних чинів знизу доверху в порядку їх підпорядкованості.

ІЄРЕЙ – офіційна назва священика, запозичена християнами з грецької культової термінології.

ІМАМ – духовна особа в ісламі: 1) верховний глава шіїтського напрямку ісламу; 2) основоположник кожного з чотирьох напрямів сунізму; 3) верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках усю повноту світської та релігійної влади; 4) керівник богослужіння в мечеті; 5) духовний керівник, наставник мусульман.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ – перелік книг і журналів, які католицька церква забороняла читати, видавати, розповсюджувати без особливого на те дозволу. Вперше був підготовлений та виданий за вказівкою Папи Павла IV у 1559 р. Сюди входять праці природознавців, філософів, істо-

риків, письменників, читання яких, на думку католицьких ідеологів, може загрожувати вірі в Бога. Він іноді переглядається і доповнюється.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ – папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Католицька церква з метою збагачення організувала широку торгівлю І. не тільки за скоєні, а й за нескоєні гріхи. Торгівля І. повсюдно викликала обурення в усіх прошарках суспільства, і вимога покінчити з І. була одним з головних гасел Реформації.

ІНІЦІАЦІЇ – обряди прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Обряди І. полягали в суворох, іноді жорстоких фізичних випробуваннях; робилися надрізи на шкірі, обрізання, обпалювання вогнем; вибивалися зуби, вискубувалося волосся тощо. Старійшини і племінні чаклуни розкривали юнакам зміст звичаїв, священних переказів і вірувань племені.

ІНКВІЗИЦІЯ – судова установа католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з еретиками. У більшості країн Західної Європи І. була скасована у XVIII ст.

ІПОСТАСЬ – сутність кожного з трьох осіб християнської трійці – Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа (три І. єдиного Бога).

КААБА – мечеть мусульман-сунітів у м. Мекка, яка є місцем паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

КАББАЛА – середньовічне релігійно-містичне вчення, поширене серед найбільш фанатичних прибічників іудаїзму. К. являла собою особливий спосіб символічного тлумачення священних текстів, при цьому словам і числам надавалося містичного значення. Деякий вплив мала на послідовників християнства та ісламу.

КАГАЛ – іудейська самоврядна громада в країнах Східної Європи. Побудований на основі теократичного принципу, на чолі з рабином, К. мав право судити, карати й відлучати. Кошти, необхідні для утримання адміністративного кагального апарату, одержувалися за рахунок податків з трудящих євреїв. К. ке-

рував економічним і політичним життям євреїв і був знаряддям панування імущих над трудящими євреями.

КАДИЛО – кругла металева посудина для куріння фіміаму під час християнського богослужіння, підвішена на трьох-чотирьох ланцюжках, з'єднаних у верхній частині. У К. на тліючі жаринки кладеться ароматична смола – ладан або інші запашні речовини.

КАНОН – встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці і сумнівам і повинно сприйматися як істина.

КАНОНІЗАЦІЯ – прилучення церквою до лику святих і введення культу “нового святого”.

КАПЕЛА – у католицькій та англіканській церкві невелика культова споруда для проведення приватних богослужінь і молитов, а також для зберігання релігійних реліквій.

КАПЕЛАН – католицький священик, який перебуває при капелі, а також помічник парафіяльного священика; в лютеранській церкві – помічник проповідника, в англіканській – священик при домашній церкві. Інститут К. введений також в арміях багатьох капіталістичних країн для проведення богослужінь у військових частинах, нагляду за моральною поведінкою солдатів.

КАПЛИЦЯ – невелика молитовна споруда без вітваря. К. ставилися на перехресті доріг, біля джерел, на кладовищах і т. д.

КАРДИНАЛ – вищий духовний сан у католицькій церкві. Право возведення в кардинальський сан належить тільки Папі Римському. К.– найближчі помічники Папи, їхнім зібранням (конклавом) і з їхнього ж середовища обирається Папа. К. носить одіяння червоного кольору.

КАТЕХІЗИС – керівництво для елементарного навчання християнської віри. Викладається переважно у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язковим для кожного віруючого.

КАТОЛИКОС – титул верховних ієрархів вірмено-григоріанської та грузинської православної церков. Місцезнаходженням вірменського К. – місто Ечміадзин.

КІРХА – лютеранський храм.

КЛЕРИКАЛИ – фанатичні у вірі і найбільш консервативні у практичному житті церковники та богослови. К. розробили свою богословську систему, яка набуває дедалі більшого значення. К. мають політичні партії (яким у деяких країнах Заходу належить влада), молодіжні, профспілкові, кооперативні та інші організації.

КЛЕРИКАЛІЗМ – використання релігії в політичних цілях.

КЛІР – сукупність священнослужителів та церковнослужителів однієї церковної парафії.

КЛОБУК – повсякденний головний убір православних ченців чорного кольору, який складається з камилавки у формі циліндра, розширеного вгорі, без крисів, і надітої на неї цупкої тканини, яка спускається донизу трьома довгими кінцями. Митрополити і патріарх носять білі К.

КОГЕН – іудейський жрець-священик; згідно з біблійськими сказаннями – нащадок міфічного первосвященика Аарона, який обслуговував храм Ягве в Єрусалимі.

КОЛЯДА – цикл стародавніх слов'янських новорічних язичеських свят, присвячених аграрному культу, які супроводилися веселими звичаями (наряджанням, іграми, танцями, вожінням, співами, відвідуванням домівок, побажанням господарям щастя та благополуччя, обдаруванням колядників тощо). З поширенням християнства К. за часом частково збіглася із святом Різдва. Багато з обрядів К. церква з'єднала з християнськими культовими діями.

КОНГРЕГАЦІЇ – органи управління Ватикану як центру Всесвітньої католицької церкви. К. мають широко розгалужений апарат, який знаходиться безпосередньо при Папі та римській курії, а також функціонує в багатьох країнах світу. К. є провісниками політики Ватикану, контролюють і скеровують діяльність установ та відомств католицької церкви.

КОНКЛАВ – зібрання кардиналів для виборів нового Папи Римського, а також назва зали Сикстинської Капели у Ватикані,

де відбувається це зібрання. Вхідні двері до капели замуруються і не відчиняються, поки не буде обраний Папа з числа кардиналів.

КОНКОРДАТ – договір між Папою Римським та урядом тієї чи іншої країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в даній країні.

КОНФІРМАЦІЯ – католицьке таїнство, яке здійснюється над дітьми у віці 7–12 років і відповідає православному таїнству миропомазання. Мета К. – релігійний вплив на світосприймання дітей. Цей обряд проводиться здебільшого єпископом в урочистій церковній обстановці в присутності батьків та рідних дитини. У протестантів К. – навчання віри, сповідання віри і перше причастя молодих людей у віці 14–16 років.

КРИЛАС – місце для півчих, читців та причетників у православному храмі, розташоване перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвону.

КСЬОНДЗ – духовна особа в Польщі, в сані священника; як із білого духовенства, так і ченців.

КУРІЯ – назва сукупності центральних установ для управління католицькою церквою Ватикану. К. видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, “відпущенням гріхів”, шлюбо-розлучними процесами, розглядає апеляції, вирішує питання канонізації святих, заснування орденів. К. є провідником міжнародної політики Ватикану.

КУЦІ (суккот) – іудейське свято, яке відзначається восени в пам’ять про сорок років мандрів євреїв пустелею на шляху з Єгипту. Свято триває дев’ять днів і включає магічні обряди, звичаї, які використовують служителі культу для підтримки релігійних настроїв віруючих. В останній день свята починається річний цикл читання Тори в синагозі.

КЮРЕ – католицький парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах.

ЛАВРА – назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів поширення релігійної ідеології та паломництва віруючих. У руському православ’ї їх було чоти-

ри: Києво-Печерська (з 1198), Троїце-Сергієва (з 1744), Олександро-Невська (з 1797) та Почаївська (з 1833). До Жовтневої революції 1917 р. Л. були значними землевласниками. Настоятелями їх були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, як правило, в сані архімандрита. В наш час ченці залишились у Троїце-Сергієвій та Почаївській Л., їм передана і частина колишньої Києво-Печерської Л. На території Олександро-Невської Л. знаходиться духовна академія, семінарія та резиденція Санкт-Петербурзького митрополита.

ЛАМА – буддистський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛЕГАТ – особа, яка виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин.

ЛІСОВИК – лісовий дух, господар лісу в стародавній слов'янській міфології та фольклорі.

МАГІЯ – сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій у житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин в їхній життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів земної кулі у різних формах: виробничій, лікувальній та ін. Магічні уявлення та дії збереглись у формі побутових забобонів до наших днів.

МАРА – у міфології багатьох народів світу демоністичне уособлення зла; бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі і прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією, шлях звільнення з-під влади М. пролягає через неухильне виконання повчань Будди.

МАРТИРОЛОГ – збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гоніння у боротьбі за віру з язичеством. В епоху середньовіччя було відомо кілька подібних збірників. Пізніше М. ввійшли у святці, в яких розповіді про мучеників чергувалися з життєписами “святих”.

МАСОРЕТИ – іудейські автори, які переписували, редагували, зберігали та передавали з покоління в покоління стародавні єврейські та арамейські тексти Старого Завіту. М. встановили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до старозавітних оповідань. Відредагований М. текст дістав назву масоретського.

МАХДІ – ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було прийнято сунітами. Вчення про міфічного М. використовувалося служителями культу для насадження серед мусульман псевдооптимістичних поглядів на майбутнє та відвертання трудящих мас від боротьби за краще майбутнє.

МАЦА – пасхальні тонкі коржі з неквашеного тіста, які іудеї випікають у пам'ять про мандри євреїв у пустелі. Насправді випікання М. запозичене із стародавнього східного магічного обряду приготування хліба з продуктів нового врожаю.

МЕДРЕСЕ – релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або у спеціальному приміщенні при ній. В М. готують мусульманських мулл, суддів шариатських судів, викладачів, а іноді і службовців державного апарату.

МЕЧЕТЬ – ісламський храм. До М. звичайно прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального обмивання. Над М. здіймаються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній циліндричних веж – мінаретів, з балконів яких служителі М. кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

МИТРА – головний убір вищого духовенства в православ'ї.

МИТРОПОЛИТ – єпископ митрополії, спершу у Візантії, тобто головного міста області чи провінції. На Русі М. до введення патріархату (1589) були главами руської православної церкви. Їхньою резиденцією був Київ (до XII ст.), потім Владимир, а з XVI ст. – Москва. В наш час М. – глави великих епархій і, як правило, входять до складу Найсвятішого Синоду на правах його постійних членів.

МОНАСТИР – основна форма організації християнського чернецтва, яке об'єднане в громади з єдиним статутом життя,

спільно володіє жилими та богослужбовими приміщеннями й іншою власністю.

МОНАХ, або чернець – особа, яка прийняла обряд постригу і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія – єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, попи, як правило, вихідці з чернецтва.

МУЛЛА – служитель культу в ісламі.

МУФТІЙ – духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу М. займають офіційні посади, на які вони призначаються урядом. У нашій країні М. очолюють духовні управління мусульман.

НАМАЗ – п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Бога. Включає читання сури “Фагіха” та уривків з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич; супроводжується поклонами, простиранням долілиць та іншими діями. Кожній молитві повинно передувати обмивання. Н. дозволяється здійснювати у будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимок чи розстелений верхній одяг. У п'ятницю шаріат рекомендує здійснювати полудневу молитву в мечеті. Мета Н. – виховання у віруючих покірності, залежності від Бога.

НАСТАВНИК – виборний керівник старообрядницької безпопівської громади.

НАЧОТЧИК – у православ'ї, особливо в старообрядництві, людина, яка знає церковні книги, церковний читець, головним чином з парафіян. У старообрядців – знавець богословських догм і керівник громади.

НЕЧЕСТИВИЙ – релігійна оцінка інакомислячих, атеїстів, усіх, хто виступає проти релігії та духовенства.

НУНЦІЙ – постійний дипломатичний представник Папи Римського в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою в даній країні.

ОБІДНЯ (літургія) – християнське богослужіння (обідня – в православ'ї, меса – в католицизмі і лютеранстві), під час якого здійснюється таїнство причастя, тобто вживання віруючими хліба та вина, які нібито представляють тіло і кров Ісуса Христа. На думку церковників, О. сприяє духовному відродженню людини, єднає її з Богом. Вона є одним із ефективних засобів релігійного впливу на віруючих. Відома з II ст. н. е.

ОБРИЗАННЯ – релігійно-магічний обряд відсікання крайньої плоти чоловічого статевого органа, поширений в іудейському (здійснюється над новонародженими) і мусульманському (здійснюється над хлопчиками 7–10 років) культурах, а також у багатьох народів Австралії, Америки, Океанії та Африки. Обряд обрізання виник у первісному суспільстві, ним супроводився акт посвячення юнаків у дорослий стан. Пізніше жерці стали тлумачити його як акт належності до “істинної” релігії Ягве.

ОСВЯЧЕННЯ–магічні слова і дії, які здійснюються служителем культу з метою надання “святості” тому або іншому предмету (наприклад, освячення води, житла і т. ін.). У більш загальному плані О.– підтримка чого-небудь авторитетом церкви і релігійним обґрунтуванням: О. влади, звичаїв тощо.

ПАНАГІЯ – у православ'ї невелика кругла або овальна ікона із зображенням Богородиці, Трійці чи Христа, яка звичайно прикрашена дорогоцінностями і є необхідним компонентом облачення єпископа як знак архієрейського сану. П.– відображення своєрідного обожнення Богоматері в православ'ї.

ПАЛАМАР – нижчий церковнослужитель у православній церкві.

ПАНАХИДА – православна заупокійна відправа. Під час гонінь на ранніх християн здійснювалася вночі, тому одержала назву “всеношна”. На відміну від відспівування, з яким у неї спільне походження і релігійне призначення, може проводитися через значний відрізок часу після смерті того, кому вона присвячується. Існують також так звані вселенські П.: в пам'ять про всіх померлих достойною християнською смертю, в пам'ять про всіх померлих наглою смертю, без церковного напуття.

ПАНІКАДИЛО – люстра або свічник у православній церкві для 12 і більше свічок чи лампад, які стоять перед іконами.

ПАПЕРТЬ – ганок або критий майданчик перед входом до православного храму, який іноді переходить у галерею.

ПАРАНДЖА – жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домівкою. При одяганні П. обличчя та груди закривають густою сіткою з чорного кінського волосся. За покроем П. – вид халата з несправжніми рукавами, нижні частини на яких скріплені на спині, включає катур, який покриває жінку від голови до ніг. Звичай носити П. пов'язаний із затворництвом жінки, відстороненням її від суспільного життя, крім того, він завдає не тільки великої моральної, а й фізичної шкоди.

ПАРАФІЯ – нижчий самоврядний церковний округ, який має свою церкву з причтом для проведення богослужінь, а також громада віруючих, на утриманні якої перебуває церква та причт.

ПАСТВА – віруючі (християни), які належать до однієї церковної парафії. Назва пов'язана з церковним уподібненням віруючих вівцям, а духовенства – пастухам, яким церква доручила турботу про “спасіння” овець – віруючих, нібито не здатних самостійно знайти “істинний шлях” у житті. Засіб виховання людей у смиренності та покорі.

ПАСТОР – священик у протестантській церкві. Оскільки протестантизм відкидає таїнство священства, він не вважає священиків володарями “Божої благодаті”, на відміну від православ'я та католицизму. П. майже не має особливого убрання і веде звичайний для мирян спосіб життя. Проте, як підкреслює сама назва, церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

ПАСХАЛІЇ – зібрання правил і таблиці для визначення дня святкування Великодня.

ПАТЕР – священик у католицькій церкві. Називаючи священика П. “отцем”, церква прагне, як і в багатьох інших випадках, примусити віруючих ставитися до неї з цілковитим послухом.

ПАТРИСТИКА – християнська релігійна філософія II–VIII ст., створена так званими отцями церкви. Філософія П. зводиться до спроб доведення необхідності панування релігії над наукою, віри над знанням, підпорядкування науки завданню обґрунтування християнських догматів, перетворення філософії на служницю богослов'я. Соціальні ідеали П. – проповідь теократичного панування християнства, споконвічної соціальної нерівності. П. служила духовним зняряддям боротьби церкви проти науки, культури, соціального прогресу. Церква, особливо православна, приписує незаперечний авторитет патристичній (“святоотчеській”) літературі.

ПАТРІАРХ – титул глави деяких церков (у тому числі Руської православної) та єпархій (у католицизмі). Патріархат існував у Руській православної церкві з 1589 р. За Петра I в 1721 р. був скасований і замінений державним управлінням церквами – Найсвятішим Синодом на чолі з обер-прокурором. Патріархат був відновлений православним помісним собором при радянській владі в 1917–1918 рр.

ПАТРОЛОГІЯ – розділ християнського богослов'я, присвячений творам та біографіям так званих отців церкви; ряд зведень творів “отців церкви”.

ПІСТ – релігійна заборона на їжу взагалі або на м'ясні, рибні, молочні продукти, яка встановлюється церквою на певний час. Згідно з релігійним віровченням, пости сприяють підготовці віруючих до психологічного та розумового сприймання божественних істин і церковних повчань.

ПОДВИЖНИК – людина, яка з релігійних мотивів піддає себе всіляким обмеженням та стражданням (пустельництво, відмова від усяких зручностей земного життя); згідно з християнськими уявленнями, П. здійснює релігійно-моральний “подвиг” особливого служіння Богу і підносить себе до релігійної “досконалості”, “рівноангельської” свідомості. Багатьох П. канонізовано католицизмом і православ'ям як святих.

ПОМАЗАНИК – “пророк”, первосвященик чи монарх, помазаний миром на знак одержання влади нібито від Бога. Ста-

родавній єврейській звичай помазання, зафіксований у Біблії і відновлений православними монархами, щоб звеличити й освятити свою владу.

ПОСЛАННЯ – ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадам, приватним особам чи всім християнам, написані подвижниками раннього християнства. За церковною традицією вони звичайно приписуються апостолам.

ПОСЛУШНИК, – людина, яка, прислуговуючи в монастирі або якій-небудь духовній особі, готується стати монахом. У монастирях П. виконували різні обов'язки під час церковної відправи та у веденні монастирського господарства, що символізувало їхній послух.

ПОСТРИГ – церковний обряд у християнстві, який здійснюється при посвяченні в чернецтво і запозичений християнством у Стародавній Греції та Стародавньому Римі звичай, що полягає у постриганні волосся на знак зречення з власної волі і повної згоди підкорятись волі Бога.

ПРАВЕДНИК – згідно з церковним уявленням, людина, що виконує всі вимоги релігії, не грішить. Така людина, як учить релігія, після смерті одержує особливу небесну нагороду, а при житті є обранцем небесної благодаті і завдяки їй нібито має силу, щоб “виганяти бісів”, лікувати хвороби і т. ін.

ПРЕЛАТ – високопоставлена духовна особа в католицькій та лютеранській церквах.

ПРЕСВІТЕР – у ранньохристиянській громаді особа, яка виконує адміністративні функції; в протестантських церквах і християнських сектах – керівник громади, який обирається з числа активних віруючих і затверджується вищими органами церкви. У православ'ї вживається як урочиста назва священнослужителя.

ПРЕСТОЛ – у православній церкві столик у вівтарі храму, призначений для здійснення під час літургії релігійних таїнств, на якому розміщено хрест, Євангеліє та інші предмети культу.

ПРИМАС – у католицькій та англіканській церквах – головний з єпископів, який має вищу владу відносно духовенства да-

ної країни. Наприклад, у титулі Папи Римського значиться, що він – примас Італії.

ПРИТВОР – передня західна частина (сіни) православної церкви, яка прилягає до паперті, або сама паперть. Призначена для тих, хто кається в гріхах, іновірців, які бажають прийняти християнство, а також для читання сорокаденної очищувальної молитви.

ПРИЧЕТНИК – те саме, що й паламар і дячок – нижчий служитель православної церкви, який допомагає священику у проведенні церковної відправи та обрядів. На відміну від священнослужителів (священика, диякона), причетник належить до так званих церковнослужителів.

ПРІОР – 1) настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря, в період раннього середньовіччя – помічник абата; 2) другий після великого магістра вищий сановник у військово-чернечих орденах.

ПРИЧЕТ – штат служителів (як священно-, так і церковнослужителів) православного культу при окремії церкві. П. затверджується, як правило, архієреєм на клопотання парафіян за умови, що громада віруючих може утримувати його за власний рахунок. Склад П. залежить звичайно від кількості парафіян.

ПРОВИДІННЯ (промисел) – цілеспрямована дія божества. Згідно з релігійним ученням, це недоступна людському розумові воля, діяльність “всемогутнього Бога”, спрямована нібито до найбільшого благодіяння взагалі, а людини особливо. Вчення про П. має на меті виховати у людини невір’я в свої сили, марність боротьби за досягнення будь-якої мети. Іменем Бога воно виправдовує соціальну несправедливість і привчає людину до пасивності, сковує її творчу активність.

ПРОЗЕЛІТ – людина, яка прийняла нову віру, неофіт.

ПРОСКОМІДІЯ – перша частина християнської літургії, під час якої готується хліб та вино для таїнства причащення. Дія обряду П. має символічне значення, зображує воскресіння Ісуса Христа. Хліб та вино божественною силою “перетворюються” на Кров і Тіло Христові. Споживаючи їх під час причастя, віру-

ючі нібито з'єднуються з Богом тілесно й одночасно приносять йому жертву за живих та мертвих. Обряд П. має свій початок в уявленнях стародавніх релігій про помираючих та воскресаючих богів.

ПСАЛОМ – релігійний гімн, пісня, яка прославляє Бога. П.– короткі і прості за формою вірші, написані від першої особи. В них домінує ідея смирення та звеличення божества, його “праведних” рішень, добра і святості. Тому християнське духовенство пропонує їх віруючим для спасенного читання. У минулому П. використовувалися для навчання людей з народу грамоти.

ПСАЛОМЩИК – те саме, що і причетник, паламар, дячок – нижчий служитель у православній церкві.

ПСАЛТИР (книга псалмів) – збірник із 150 релігійних пісень, одна з книг Біблії (Старого Завіту).

ПУСТИНЬ – у православ'ї відлюдний монастир (може бути й чернеча келія), часто розташований у віддалених та важкодоступних місцях (лісах, горах, степах).

РАБИН – служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади; він і законовчитель, і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

РЕКВІЄМ – заупокійна меса в католицькій церкві. Р. може бути також вокальний чи вокально-інструментальний жалобний твір.

РИЗНИЦЯ – в християнських церквах та монастирях приміщення, де зберігається культовий одяг церковників.

РИТУАЛ – сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу, які передбачають безумовне виконання певних правил здійснення молитви віруючими та інші елементи. Ритуал, являючись зовнішнім проявом релігійного акту (богослужіння, весілля та ін.), ніби дає можливість вступити в контакт з духами, богами тощо. Р. має магічне значення, притаманний усім релігійним культурам.

РОЗП'ЯТТЯ – зображення засновника християнства Ісуса Христа на хресті. Хрест із зображенням Христа є предметом поклоніння, особливо в католицизмі, як ікона в правос-

лав'ї. Р. – це ще й один із стародавніх способів страти непокірних рабів, який, за християнськими джерелами, був застосований щодо Христа.

РЯСА – повсякденний верхній одяг католицьких і православних священнослужителів і ченців. Це довгопле вбрання темного кольору з широкими рукавами. До XVII ст. Р. носили тільки монахи.

САВАОФ – одна з назв Бога-Отця в християнстві. Згідно з біблійними легендами, С. жив у Єрусалимі в особливому ковчезі (скрині), який стародавні євреї возили із собою у військових походах. На іконах зображується у вигляді бородатого старця. С. – один з багатьох прикладів політеїзму стародавніх євреїв. У Біблії Саваоф – одне з імен Ягве.

САТАНА (диявол, шайтан) – згідно з віровченням іудаїзму, християнства, ісламу – злий дух, супротивник Бога, уособлення зла на землі, володар пекла.

СВІЧКИ ЦЕРКОВНІ – відгомін стародавнього вогнепоклонництва в християнстві, коли вогню надавали безпосередньо магічного значення. Про це свідчать такі християнські звичаї, як кадити ладаном в нових будинках для вигнання бісів, ставити вогнем свічки хрест на одвірках дверей, запалювати її під час грози і пожежі. Та й сам християнський Бог-Отець безпосередньо зв'язаний з магічним шануванням вогню та диму; у вогні неспалимого куща з'являється він Мойсею, вогнем та димом він являється Іллі.

СВЯТКИ – в православ'ї період між святами Різдва і Хрещення (від 25 грудня до 6 січня за ст. ст.). Святкування С. супроводилося співом колядок, ворожінням, рядженими і різноманітними обрядами, які являли собою суміш язичеських та християнських обрядів.

СВЯТЕННИЦТВО (святенність) – показне благочестя, удавана релігійність, яка маскує аморальність та розбещеність; різновид лицемірства, що проявляється в строго педантичному і показному слідуванні зовнішньому боку релігійної моралі чи віровчення без внутрішньої переконаності в їхній правильності.

СВЯТЦІ – збірник православно-церковних пісень, молитов та інших текстів. Тут же міститься календар церковних свят. С. включають перелік святих (спочатку чоловіки, потім жінки) за днями, їх поминання.

СВЯЩЕНИК – у християнстві сан служителя культу, якому надано право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Офіційна церковна назва С. – ієрей, пресвітер (старший священик – протоієрей).

СЕКТА – замкнута група, що відкололася від основної течії релігії в певній країні; також віросповідання, якого дотримується, порівняно з основним напрямом, незначна кількість віруючих. Породжена суспільними суперечностями, С. може виступати в ролі організації, яка є виразником протесту соціальних груп, незадоволених своїм становищем. Для С. характерна претензія на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та настанов.

СИМФОНІЯ – своєрідний “предметний покажчик” до Біблії чи її частин, у якому в алфавітному порядку наводяться слова й окремі висловлювання Біблії із зазначенням, у якій книзі, главі, вірші слід шукати дане слово чи вислів.

СИНАГОГА – молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих. Виникла близько IV ст. до н. е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, готелем для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. С. регламентує життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуду.

СИНЕДРІОН – вища ієрократична установа в Стародавній Іудеї із судовими, релігійними та політичними функціями в I ст. до н. е. Поряд із жрецтвом в С. засідали представники світської аристократії та законовчителі-іудеї.

СИНКРЕТИЗМ – злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство з самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий же характер має іслам, іуда-

їзм, сектантські віровчення та культ. С. свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію.

СИНОД – вищий орган управління в Руській православній церкві, заснований у 1721 р. Петром I замість ліквідованого патріархату. При синодальному управлінні Руська православна церква перетворилася на одну з урядових установ, які здійснювали політику правлячих класів. Після 1917 р. С. став дорадчим органом при патріархові. В інших православних церквах С. виконують різні функції. У протестантських церквах С. називають зібрання духовних та світських осіб країни, які скликаються для вирішення релігійних справ.

СІОН – частина Єрусалима (гора, пагорб), де, згідно з Біблією, жив цар Давид і стояв храм Ягве. В Біблії неодноразово згадується, що на С. “живе Бог”. Тут знайшло своє відображення поширене серед стародавніх народів вірування, що гори є житлом Богів. З часом слово “сіон” стало в іудаїзмі символом “вірності” Богові, в цьому ж значенні воно перейшло до християнства і одержало широке розповсюдження в християнському сектантстві.

СКИТ – невеликий старообрядницький монастир у глухому місці, де віруючі ведуть самотнє життя. В православ'ї – філіал монастиря, який розташовувався звичайно в пустельному, безлюдному місці.

СПОКУТА (спокутування) – один з основних догматів християнства. Суть його полягає в тому, що Бог-Отець ніби приніс у жертву свого сина для С. гріхів людей, які тягарем лежали на них з часу міфічного гріхопадіння Адама і Єви. Легенда про С. використовується служителями культу для навіювання віруючим ідеї покірності і терпіння в ім'я блаженства у потойбічному світі.

СПОВІДЬ (каяття) – таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священику про скоєні ним гріхи, а священик нібито від імені Бога дарує йому відпущення з напученням або із застосуванням покарання – піст, молитва з поклонами і т. ін. С. в руках духовенства завжди була сильним засобом для зміцнення влади над віруючими.

СТИХАР – довгий одяг з широкими рукавами, який одягається православним духовенством під час богослужіння.

СТРАЖДАННЯ – почуття, пов'язане з перенесенням болю, нестатків, незгод. Згідно з релігійними уявленнями, С.– звичайний стан людини в земному світі. Індуїзм та буддизм стверджують, що страждання взагалі є основною рисою буття. Згідно з іудейським, християнським та мусульманським віровченням, С. було дане Богом як кара людству за гріхопадіння. Разом з тим, релігійні ідеологи видають С. за “випробування” Богом людей на вірність релігії, за допомогою якої купується блаженство в “загробному світі”. Завуальовуючи подібною містиккою реальні причини С. у суспільстві, релігія схиляє людей до покірного перенесення усіх соціальних несправедливостей.

СТУПА (дагоба) – вид буддійських пам'ятних споруд, які призначались для збереження реліквій чи позначення “священих місць”. Має вигляд пагорбкуватого могильного насипу. Уже в стародавні часи почали будуватись із каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок у кілька ярусів і прикрашатися статуями Будди. С. перетворені на об'єкт поклоніння і паломництва.

СХИЗМА – вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної церкви частини, яка все ж зберігає вірність церковній догматиці.

СХИМА – вищий чернечий ступінь, що вимагає від посвячуваного в нього виконання особливо суворих аскетичних правил.

ТАБУ – релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ тощо, за порушення якої загрожує “надприродна” кара, хвороба або смерть. Система Т. була особливо розвинена в Полінезії, де вона частково замінювала державні закони. В релігіях, що виникали пізніше, поняттю Т. приблизно відповідає ідея гріха.

ТАЇНСТВА – у християнстві магічні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, надає віруючим

надприродної сили, “Божу благодать” як необхідну умову для спасіння “гріхової душі” людини, сприяє вилікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, маслосвяття і шлюб. Протестанти дали Т. раціоналістичне тлумачення, яке фактично веде до їх заперечення.

ТІАРА ПАПСЬКА – потрійна корона Папи Римського з хрестом угорі, оздоблена дорогоцінним камінням. Символ його потрійної влади – “намісника Христа на землі”, католицького первосвященника і монарха папської держави (нині – Ватикану).

ТОНЗУРА – виголене місце на маківці, знак належності до духовенства в католицизмі.

ТРОПАР – молитовний урочистий спів на честь якого-небудь свята чи святого.

УЛЕМИ – мусульманські законознавці та богослови.

УПИР (вампір) – фантастичний персонаж у релігійних повір'ях: мертвець, який нібито встає вночі з могили і смочче кров у сплячих людей. Уявлення про У. нав'яні страхом перед покійником.

УСТАВНИК – старший півчий на одному з криласів православної церкви. В безпоповщині замінює священника.

ФАКІР – мусульманський монах-жебрак, мандрівний дервіш. В Індії Ф. називаються також мандрівні монахи-індуїсти, які виманюють гроші у населення за демонстрацію фокусів і дресированих тварин, за пророкування майбутнього, тлумачення снів і знахарство.

ФАКІХ – мусульманський спеціаліст з релігійного права, вправний в казуїстиці. Ф. мали великий вплив у середньовічних мусульманських державах. Іноді це слово використовувалося як синонім слова “алім” – знаючий, вчений.

ФАТАЛІЗМ – віра у визначену наперед, невідворотну долю, рок і “Божу волю”, прирікає людей на пасивність та покору.

ФАТІХА – назва першої сури Корану. Ф. складається із семи віршів і є однією із найбільш ранніх сур; найчастіше виголошувана молитва у мусульман.

ФАТУМ – стародавнє римське поняття про волю богів, нібито відкрити комусь Юпітером або взагалі одним з богів. Ф. уявлявся невідворотним – злий він чи добрий.

ХАДЖ – паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медіну до гробу Мухаммеда, яке вважається подвигом благочестя. Один із п'яти основних обов'язків мусульманина. Хаджі – мусульманин, який вперше здійснив Х.

ХАДИС – коротка розповідь про приписувані Мухаммедові та його прибічникам окремі вчинки або про вислови Мухаммеда.

ХАСИДИЗМ – одна з течій в іудаїзмі, що виникла серед сільського населення Волині та Поділля. Спочатку Х. відображав протест трудящих мас проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом поглиблення у “священні книги”, як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям. Цадики (святі, проповідники) як посередники між віруючими та Богом відігравали велику роль у первісному хасидизмі. Вони скористалися своїм особливим положенням і перетворили хасидські громади на джерело особистого збагачення.

ХЕДЕР – початкова релігійна школа в єврейській громаді. Навчання в Х. зводиться до зубріння Біблії і Талмуда, призводить до національного відособлення єврейської молоді.

ХЕРЕМ – прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушив настанови і правила єврейської громади, бере під сумнів Тору і Талмуд.

ХОДЖА – титул мусульман, котрі ведуть своє походження (як правило, фальсифіковане) від одного з чотирьох “праведних” арабських халіфів. Назву Х. мають також прибічники ісмаїлітської секти, очолованої ага-ханами.

ХРАМ – культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї Х. іменуються церквами, в католицизмі – костьолами, в ісламі – мечетями, в іудаїзмі – синагогами.

ЦАГАН-САРА-ХУРАЛ – богослужіння, що здійснюється ламами з нагоди Нового року (“білий місяць” – назва першого весняного місяця року за місячним календарем).

ЦАДИК – обожнюваний “судотворець” у хасидів; віра в могутність Ц. доходила до твердження: “Ц. може відмінити навіть присуд Бога”. Свій вплив вони використовували для насадження релігійного фанатизму.

ЦЕЛІБАТ – безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священники; введено в 11 ст. У православ’ї обітниця безшлюбності пов’язана з прийняттям чернецтва.

ЦЕНЗУРА ДУХОВНА – перегляд церковниками друкованих видань з правом заборони їх випуску.

ЧАДРА – вид покривала, яке, згідно з настановами шаріату, зобов’язані носити жінки-мусульманки. Ч. підкреслює принижене, підкорене становище жінки.

ЧАЛМА – головний убір, який складається з полотнища тканини, що обгортається звичайно поверх іншого головного убору – фески, тюбетейки тощо, рідше – просто навколо голови.

ЧАСОСЛОВ – православна церковна книга, яка містить тексти для богослужінь та молитов.

ЧАКЛУН (волхв, маг, чарівник) – згідно з марновірними уявленнями, запозиченими з язичества, особа, яка нібито володіє здатністю за допомогою магічних обрядів впливати на сили природи і суспільства. В історичному плані Ч. були попередниками жрецтва, а також сучасного духовенства. Культивували різноманітні забобони та містику.

ЧЕТЬІ-МІНЕЇ – збірники “життєписів святих”, повчань та інших релігійних текстів на кожен день і місяць, за службами, які встановлені в православній церкві.

ЧИСТИЛИЩЕ – католицьке віровчення про те, що в загробному світі, крім раю і пекла, є і Ч., де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань. Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого, та-

ким чином, залежить не тільки від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких покійного.

ШАМАНСТВО – форма релігії, культ головним чином злих духів, які спричинюють хвороби. Особливо поширеним було у народів Північної Азії (чуків, бурятів та ін.). Для Ш. характерний особливий релігійний ритуал – камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний напад, який призводить нібито до того, що духи входять у його тіло або його душа відправляється у світ духів.

ШАРІАТ – звід законів, складених на основі Корану і Суні в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, постанови про хадж і газават, регламентує молитву, піст і т. ін. Шаріат відстоював інтереси пануючих класів феодального суспільства і духовенства.

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ – дні трауру у мусульман-шіїтів, які супроводяться бузувірськими самокатуваннями віруючих в пам'ять мученика Хусейна, внука Мухаммеда. Духовенство використовувало Ш.-в. для розпалювання релігійного фанатизму, який спричинювався прилюдними самобичуваннями, нанесенням віруючими собі кривавих ран тощо. На території СНД, де зберігається шіїзм, бузувірські самокатування заборонені законом.

ШЕЙТАН (шайтан) – фантастичний образ Сатани, “злого духа”, в ісламі. Згідно з Кораном, Ш. був ангелом, якого створив Аллах із вогню, але потім виключив із сонму ангелів за непокору. У мусульманській релігійній літературі Ш. зображується у вигляді володаря численних шкідливих джинів або у вигляді безлічі злих духів, кожний з яких перебуває біля людини для її “зведення”.

ШЕЙХ – в ісламі вища духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів. У Середній Азії – нащадок особи,

похованої в мазарі, а також особи, яка живе біля мазару на пожертви віруючих.

ЯГВЕ (Єгова) – верховний Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів він був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно в X ст. до н. е. Віра в єдиного Бога Я. поширилася в християнстві, зокрема серед свідків Єгови та єговістів-ільїнців.

ЯХВІСТ (п'ятикнижжя) – перші п'ять книг Старого Завіту у складі Біблії, які називають також Законом або Торою, тобто “вчення”. Авторство цих книг іудейська і християнська традиції приписують Мойсею – міфічній особі. До складу п'ятикнижжя входять книги: Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення закону.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Першоджерела

- Авеста.* – М., 1994.
Апокрифи древних християн. – М., 1989.
Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту.
Бхагавад Гіта як вона є. – К., 1990.
Велесова книга. – К., 1997.
Дао дэ цзын. Книга пути к добродетели. Учение Лао-цзы. – К., 1992.
Датаки. – М., 1989.
Книга мертвых. – С-Пб., 2001.
Катехізіс. – К., 1993.
Кодзики. – М., 1995, т.1,2.
Конфуцій. Изречения. – М., 1994.
Конфуцій. Я верю в древность. – М., 1995.
Коран. – М., 1989
Лао-цзы. Дао дэ цзын. Книга о пути к силе. – М., 1993.
Тора. – М., 1993.
Упанишады. – М., 1992.

Загальна література

- Академічне релігієзнавство /* За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
Бублик С.А. Релігієзнавство. – К., 1999.
Васильев Л.С. История Востока. В 2 томах. – М., 1998.
Горбаченко Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. – К., 2001.
Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного. – К., 1999.

Лубський В.І., Козленко В.М., Лубська М.В. Історія релігій. – К.: Тандем, 2002.

Історія світової релігієзнавчої думки. – К., 1997.

Иллюстрированная история религий. В 2 томах. – М., 1992.

Колодний А.М. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.

Лубський В.І. Релігієзнавство. – К., 1997.

Малерб М. Религия человечества. – СПб., 1997.

Мень А. История религии. В 7 томах. – М., 1991–1992.

Основы религиоведения. – М., 1998.

Павлов С., Мезенцев К., Любінцева К. Географія релігій. – К., 1998.

Релігієзнавство / За ред. М.М. Заковича. – К.: Академвидав, 2002.

Релігієзнавство / За ред. В.І. Лубського. – К., 2000.

Релігієзнавство. Лубський В.І., Лубська М.В., Теремко В.І. – К.: Академвидав, 2003.

Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. За ред. Колодного А.М. – К., 1996.

Релігієзнавчий словник / За ред. А.М. Колодного. – К., 1997.

Религия: история и современность. – М., 1998.

Религиозные традиции мира. В 2 томах. – М., 1996.

Словарь символов. – М., 1994.

Степовик Д. Релігії, культу і секти світу. – К., 1998.

Токарев С.А. Религии в истории народов мира. – М., 1986.

Торчинов Е.А. Религии мира. – С-Пб., 1997.

Черний А.І. Релігієзнавство. – К.: Академвидав, 2002.

Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.

Яблоков И.Н. Религиоведение. – М., 1998.

Элладе М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов и верований – С-Пб., 1997.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I. ВИНИКНЕННЯ РЕЛІГІЇ	4
Розділ II. ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ І СТРУКТУРА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА	32
Розділ III. РЕЛІГІЇ НАРОДІВ ДВОРІЧЧЯ	61
Розділ IV. РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ	75
Розділ V. РЕЛІГІЇ НАРОДІВ МАЛОЇ АЗІЇ І СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я	89
Розділ VI. ЗОРОАСТРИЗМ	99
Розділ VII. ІУДАЇЗМ	128
Розділ VIII. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ	172
Розділ IX. ІНДУЇЗМ	184
Розділ X. БУДДИЗМ	211
Розділ XI. РЕЛІГІЯ В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ	247
Розділ XII. РЕЛІГІЯ В ЯПОНІЇ	271
Розділ XIII. РЕЛІГІЯ АНТИЧНОГО СВІТУ	288
Розділ XIV. ПОХОДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА	311
Розділ XV. ПРАВОСЛАВ'Я	414
Розділ XVI. КАТОЛИЦИЗМ	475
Розділ XVII. ПРОТЕСТАНТИЗМ	486
Розділ XVIII. СХІДНІ ХРИСТІЯНСЬКІ ЦЕРКВИ	505
Розділ XIX. ІСЛАМ	584
Розділ XX. НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ	671
Розділ XXI. СЕКУЛЯРНІ ВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ХАРАКТЕРУ	702
СЛОВНИК НАЙУЖИВАНІШИХ ТЕРМІНІВ	739
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	773

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Іонович ЛУБСЬКИЙ
Марія Володимирівна ЛУБСЬКА

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

2-ге видання, доповнене

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проектів – Б. А. Сладкевич
Редактор – Н. П. Манойло
Комп'ютерна верстка – О.А. Клевцова
Дизайн обкладинки – Б. В. Борисов

Підписано до друку 31.10.2008. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 43,65.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006